

242 - 11

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВОТВОРУ

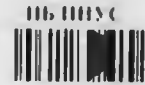
3
056
Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника
Інститут українознавства
Прикарпатський дериватологічний центр ім. Івана Ковалика

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВОТВОРУ

За редакцією
д-ра філол. наук В. Ірещука

64 0 17 3 2d

Івано-Франківський університет

640173

Івано-Франківськ · 2002
Плай

ББК 81.2Ук-211

УДК ~~81'375.611~~

A-43

Актуальні проблеми українського словотвору / За редакцією Василя Грещука. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 669 с.

У збірнику розглядаються питання українського словотвору, зокрема семантико-словотвірна й функціональна структура похідних слів, структура й семантика комплексних одиниць словотвору, словотвір у термінології, ономастиці й художньому тексті, теорія та історія словотвору. Запропоновані нові підходи до вивчення словотвору, в науковий обіг уведений новий великий матеріал, накреслені перспективи дослідження словотвору української мови.

Для мовознавців-дослідників, викладачів, студентів, учителів і всіх, хто цікавиться питаннями українського словотвору.

Редакційна колегія: член-кор. НАН України, д-р філол. наук Іван Вихованець, д-р філол. наук Марія Голянич, д-р філол. наук Катерина Городенська, д-р філол. наук Василь Грещук, д-р філол. наук Ніна Клименко, акад. АПН України, д-р філол. наук Віталій Кононенко, член-кор. НАН України, д-р філол. наук Василь Німчук.

Рекомендовано до друку вченою радою Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника.

Рецензенти: д-р філол. наук, проф. Лев Полюга (Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України), д-р філол. наук, проф. Ніна Гуїванюк (Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича).

Видання здійснене за фінансової підтримки Івано-Франківської обласної організації Трудової партії (голова – Михайло Бізусяк)

ISBN 966-01-0173-0

Івано-Франківський університет
ім. Василя Стефаника

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

№

640173

©Інститут українознавства при
Прикарпатському університеті
ім. Василя Стефаника, 2002
©Василь Грещук, 2002

Vasyl Hreshchuk

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

16 лютого цього року минуло 95 років від дня народження відомого мовознавця професора Івана Ковалика, який успішно досліджував найрізноманітніші ділянки науки про мову – граматику, лексикологію й лексикографію, фонетику, стилістику, лінгвопоетику й лінгвоаналіз тексту, термінологію, ономастику, діалектологію, – однак його ім'я в україністиці й славістиці передусім пов'язане з дериватологією. Упродовж усього творчого життя вченого словотвір залишався головною проблемою його наукових студій, за результатами яких опубліковані кілька монографій і десятки статей. Саме його праці “Питання слов'янського іменникового словотвору” (1958), “Вчення про словотвір” (вип. I – 1958, вип. II – 1961), “Некоторые вопросы славянского словообразования” (доповідь на IV Міжнародному з'їзді славістів, 1962), “Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах” (1964), “Словотвір сучасної української літературної мови” (у співавторстві, 1979) значною мірою визначили обличчя сучасної української науки про словотвір, позначилися на розвитку теорії словотвору й практиці його опису в слов'янському світі.

Іванові Ковалику належить опрацювання низки проблем теорії словотвору, зокрема моделювання й обґрунтування системності словотвору, визначення основних дериватологічних понять у їх взаємозв'язках і взаємозумовленостях, з'ясування словотвірної синонімії, омонімії, антонімії, ролі кореня у словотворі, встановлення і дефініції комплексних одиниць класифікації й опису словотвору та ін. Про вагу наукового дериватологічного доробку Івана Ковалика може свідчити хоча б той факт, що його вчення про словотвір знайшло відгук, дальший розвиток ідей, прихильне ставлення й поцінування у працях таких відомих славістів, як Вітольд Дорошевський, Богуслав Гавранек, Ян Горецький, Віктор Виноградов, Алоїз Єдлічка, Мілош Докуліл, Ігор Улуханов та ін.

Народився Іван Ковалик 16 лютого 1907 року в с. Млини тепер Жешувського воєводства у Польщі. У 1933 році закінчив гуманітарний факультет Львівського університету, здобувши ступінь магістра філософії в галузі слов'янського мовознавства. За особливі успіхи в навчанні був залишений на кафедрі для підготовки докторської дисертації. За доповідь на II Міжнародному з'їзді славістів у Варшаві, виголошену українською мовою в умовах відголосків політики пацифікації, яку проводив тодішній уряд Польщі, змушений був залишити докторантуру. Деякий час працював робітником пекарні, науковим працівником музею, службовцем хлібтресту, викладачем ремісницької школи. Від

листопада 1939 року понад тридцять років свого життя Іван Ковалик працював у Львівському університеті ім. Івана Франка викладачем, доцентом, професором і завідувачем кафедри української мови. З 1974 року і до виходу на пенсію у 1983 році він завідував кафедрою української мови Івано-Франківського державного педагогічного інституту ім. Василя Стефаника. Перебуваючи на пенсії, у 1983 – 1985 роках Іван Ковалик працював професором-консультантом Дрогобицького державного педагогічного інституту ім. Івана Франка.

З весни 1989 року минуло майже півтора десятиліття, як вже немає з нами професора Івана Ковалика, однак його вчення про словотвір доповнюють і розвивають його учні і послідовники. Стали вже традиційними періодичні Коваликівські наукові читання, на яких розглядаються останні здобутки у вивченні словотвору української мови. Перші з них відбулися ще 1991 року у Львівському університеті ім. Івана Франка, у стінах якого пройшов найпродуктивніший період його наукової діяльності. Тези доповідей наукових читань опубліковані у збірнику "Методичні читання "Словотвірна та семантична структура української лексики", присвячені пам'яті засновника дериватологічної школи на Україні проф. Івана Ковалика" (Львів, 1991). У 1993 році у Тернопільському педінституті пройшли другі наукові читання, за матеріалами яких опублікований збірник "Актуальні проблеми словотвору української мови. Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика" (Тернопіль, 1993). Через два роки учасників третіх наукових Коваликівських читань приймав Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника. Матеріали цієї наукової конференції опубліковані у збірнику "Актуальні проблеми українського словотвору. Матеріали III-їх наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика" (Івано-Франківськ, 1995). У сьомому випуску наукового збірника Дніпропетровського університету "Ономастика й апелятивика (проблеми словотвірної дериватології)" опубліковані доповіді четвертих наукових Коваликівських читань (Дніпропетровськ, 1999).

До 95-річчя вченого Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника, Прикарпатський дериватологічний центр ім. Івана Ковалика разом із Інститутом української мови НАН України, Інститутом мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України організували Всеукраїнську наукову конференцію "Актуальні проблеми українського словотвору". За матеріалами цієї конференції і публікується збірник статей на пошану професора Івана Ковалика.

Василь Грещук

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ДЕРИВАТОЛОГІЇ

Василь НІМЧУК (Київ)

АГЛЮТИНАЦІЯ В ЛЕКСИЧНОМУ СЛОВОТВОРЕННІ

У теоретичних міркуваннях про словотвір у славістиці звичайно прийнято говорити лише про шляхи деривації – морфологічний та лексико-семантичний і способи морфологічного творення нових одиниць – афіксальний (афіксний), безафіксний, основоскладання, словоскладання, абрєвіацію та конверсію. За структурними особливостями в афіксації виділяються суфіксальний, префіксально-конфіксальний та флексійний типи і т.д. Проте ніхто не здійснює поділу дериватом за способом чи типом приєднання афікса до основи мотиваційної одиниці. Очевидним є той факт, що одні афікси приєднуються до цілого, незмінного слова, інші – до кореня або основи лексеми (при цьому нерідко з'являються так звані морфемні "шви". Суфікси, як правило, приєднуються до кореня чи основи, наприклад: *вод-а* – *вод-н-ий* – *вод-ян-ий*; *роб-и-ти* – *роб-оч-ий*, *робіт-н-ий*, *робіт-н-ик* і т.ін.

Префікси, як правило, приєднуються до повного слова, наприклад: *сісти* – *при-сісти*, *старий* – *за-старий*, *дід* – *пра-дід*, *пісок* – *су-пісок* і т.д.

Постфікси також додаються переважно до повного слова, наприклад: *радити* – *радити-ся* (*радиш-ся*, *радите-ся*), *хто-небудь* (*кого-небудь*), *хто-сь* (*кого-сь*) тощо, через що їх донедавна кваліфіковано тільки як словотворчі частки. Пор. і в так званих афіксоїдах: *альфатрон*, *бетатрон* і т.д.

* Чому не "рубці"? Під російським впливом наші дериватологи вживають "усічений", "усічення", незважаючи на те, що дієслово "усікати" в українській мові належить до рідкісних і трактується як застаріле (СУМ, X, 488). Російським *усекать*, *усеченный* відповідають українські *утинати*, *відтинати*, *утятий*, *відтятий*.

Говорячи про спосіб, якість поєднання афіксів з мотиваційними основами дослідники в першу чергу звертають увагу на так звані морфемні “шви”. Але поряд із цим треба рішуче говорити й про аглютинацію як шлях поєднання слівотвірних одиниць. Про це ми писали ще в 1986 р. у статті в журналі “Мовознавство” (№ 6, С. 26-28), яку під тиском редколегії надруковано під невиразним заголовком “До питання про афіксальний словотвір”.

Аглютинацію вбачаємо в усіх тих випадках, коли афікс приєднується до повного слова, а не основи чи кореня його. Звичайно, сюди не відносимо випадки, коли мотиватор має нульову флексію (наприклад, *кінь* – *кін-ський*, *стіл* – *стол-овий*).

Аглютинантами в українській мові, як зазначалося, виступають префікси, постфікси й постфіксальні так звані суфіксоїди.

Суфіксальні елементи аглютинують при творенні нових слів, мотивованих лексемами з класів незмінних слів –

прислівників: *вчора* – *вчорашній*, *дома* – *домашній*, *внутрі* (тепер діал.) – *внутрішній*, *зовні* – *зовнішній*, *долі* – *долішній*, *удень* – *уденішній* (діал.), *нині* – *нинішній*, *тоді* – *тодішній*, *окрім* – *окрімний*, *подалі* – *подалішній* (діал.), *нікуди* – *нікудишній*, *невчас* – *невчасний*, *торік* – *торішній* (< *торікшній*?) тощо;

вигуків та звуконаслідувань: *ох* – *охати*, *охкати*; *ух* – *ухати*, *ухкати*; *ну* – *нукати*; *гав* – *гавкати*; *няв* – *нявкати* тощо.

Окремо відзначимо аглютинацію суфіксів до питальних, стверджувальних та заперечних слів: *ге* – *гекати*, *еге* – *егекати*, *куди* – *закудикати*, *хто* – *хтокати* (розм.), пор. *хтокало*, *що* – *щокати*, *так* – (*по*)*такати*, *ні* – *нікати* (розм.). Пор. ще: *ви* – *викати*, *ти* – *тикати* і т.ін.

Аналогічні утворення є й у російській мові. Наприклад: *цавокать* “цокати, говорити ц замість ч, цаво замість чего...”, *цавошник* “той, що цавокає” [1: т.4: 571-572]. Пор. ще рос. розмовне *почемучка*.

Відприслівникові аглютинати зафіксовано вже на початку XVII ст. – безвременний, *невчасный*, безвременно: *невчасне* [2: 5].

Особливо яскраво виступає аглютинація в дериватах, твірною основою яких є лексеми в повній, особливо – в невихідній формі.

У слов'янських мовах не було окремих присвійних займенників третьої особи: їх заміняли форми родового однини та множини особового (вказівно-особового) слова. Шляхом аглютинації різних суфіксів, насамперед суфікса -н-, до

зазначених словоформ виникли деривати, що успішно виконують роль присвійних займенників третьої особи. Вони характерні для східнослов'янських та південнослов'янських мов. На це явище першим звернув увагу знаний славист закарпатець Ю. Венелін (Гуца): “Нихно. Зн[ачит] ихъ. В болгарском образуются прилагательные притяжательные и от местоимений 3-го лица един. и множ. род. (онъ, его) *еговъ*, а, о (у него), *неговъ*, а, о (ихъ), *нихній*, на, но (и в России говорится ихний, ихняя, ихнее, черта, общая только между русскими и болгарами), *тѣхъ* = *тѣхень*, на, но” [3: 153].

В українській літературній мові цей тип не продуктивний. Він у ній представлений присвійним займенником *їхній*, -я, -є “що належить їм, належний їм”, вживаним у літературній мові. В українських говорах функціонують і інші присвійні займенники, утворені шляхом аглютинації: *йейін* (чоловік) “ї” (північна Житомирщина), *усихній*, -я, -є “що належить усім, належний усім”: воно наше *усихне* (Оржицький р-н, Полтавщина). У “Словнику української мови” (Т.4. – С. 61) дериват *їхній* трактовано як розмовний, але нині цей виразний елемент мови широко використовують у нормативних текстах.

Можливо, діалектний іменник *ничоман* “бідняк, гольтіпака” [4: 529] утворено від стягненої форми *ничого* за допомогою суф. -ман. Пор. *нічо* = *нічого* [4: 531; 5: 568].

Від займенника *свій* аглютинацією утворено прикметник *свійський*. Пор. рос. *свойский*.

Розмовними займенниками в білоруській мові вважають лексеми *ягоны* “належний йому”, “що належить йому”, *ейны* “що належить їй, належний їй”, *іхні* “їхній” [6: 279]. Привертає увагу той факт, що займенники чоловічого роду *ягоны* та жіночого роду *ейны* найбільш поширені в північному арсали білоруської мови. Вони, за поодинокими винятками, відсутні на теренах, прилеглих до масиву українських діалектів. У суміжних з українськими білоруських говірках вживається тільки присвійний займенник множини *йхн'и*, *ихн'и* [7: 187], тобто *їхні*, *їхні*.

Дуже продуктивний цей тип творення займенників у російських говорах: *еговѣй*, -ая, -ое “що відноситься до нього, належний йому”, *егонов*, -а, -о “те саме, що еговѣй”, *евонный*, *евонѣй*, *евонов*, *евоновѣй*, *евой*, *евойский*, *евойный* [8: 312-313, 316], *ейнин*, -а, -о, *ейный*, -ая, -ое “її, належний їй”, *ихий*, *ихний*, *ихный*, *ихной*, *ифный*, *ифный* [8: 333], *иховѣй*, -ая, -ое, *ихов*, -а, -о, *ихонный*, -ая, -ое, *ихинский*, -ая, -ое “їхній” [1: т.2: 67; 9: 273; 10: 361]. О. Шахматов відзначає ще й такі деривати в російських

говірках: *мойский, твойский, свойский*. Пор. ще: *твоенный, своенный, твоейный, своейный, эвоинский* тощо [10: 361-362]. Ще 1849 р. І.І.Срезневський жалкував, що “досі ще залишаються на вигнанні слова *ихний, неин*, хоча їх немає чим замінити” [11: 69].

За обстеженими матеріалами, займенники, утворені аглютинацією суфіксів до слівформ у родовому відмінку, в південних слов'ян чи не найпоширеніші в сербській та хорватській мовах: *njegov* “належний йому” (накладання суф. -ov на колишній кінцевий елемент -o; нині форма родового відмінка особового займенника третьої особи чол. роду – *njega*), *njev* < *njegov* (стягнення), *njej*, *njeja* “належний їй, її” (з суф. -j < -jъ), *njen*, -a “належний їй”, *njejan* “належний їй”, *njejna* “належна їй” (-п < ѣп), *njejim*, -a “належний їй, її” (*njej* + -in), *njezin* “належний їй, її” (*nje* + z(i) + in), *njihov*, *njiv* < *njihov* “їхній”, *nihan* (ч. р.), *nihna* (ж. р.) “їхній” [12: 557]. Аналогічні деривати функціонують у словенській мові: *njegov* “належний йому, його”, *njen* “належний їй, її”, *njihov* “їхній”, *njun* “належний їм двом” (форма двоїни особового займенника *on* “він” і суф. -n), діалектні *njijim*, *njin*, *njijun* [13: 225; 14: 385].

У болгарській мові також розвинулася досліджувана група займенників: *негов* “належний йому, його”, *неин* (*нейна, нейно*) “належний їй, її”, *техен* (*тяхна, тяхно*) “їхній” (із форми давнього родового мн. займенника – *тѣхъ* + суф. -н < -ън), діал. *нивен* (з переходом х > в), *нихен* (*нихна, нихно*), *нихим* “їхній” [15: 636, 657].

Подібне явище спостерігаємо і в македонській мові: *негов* “належний йому, його”, *нејзин* “належний їй, її”, *нивени* < *нихни* “їхній”.

У західнослов'янських мовах займенники, утворені від слівформ родового відмінка, до яких аглютиновано суфікси, – непоширені: польськ. *powszechny* “загальний, масовий” (з суф. -п), чеськ. *všechn* (множина – *všichni, všechny, všechna*) “весь”, *rovšechny* “по всіх частинах поширений, загальний” (із *po všech* + суф. -п-) [Див. 16: 276].

Утворені шляхом аглютинації суфіксів до повних слівформ мотиваторів похідні слова є досить давніми в слов'янських мовах.

Старослов'янські тексти засвідчили деривати *выинжи* “постійний” [17: D.1: 357; 17: D.4: 1002], утворений від прислівника *выинъ* “постійно, завжди” за допомогою суф. -jъ (пор. похідний від цього слова прикметник *выиньъ* “постійний”),

ієство “ество, природа” (із форми 3 ос. одн. теп. часу дієслова *быти* і суф. -ство) [18: T.2: 28].

Сербські пам'ятки фіксують із XIV ст. структури *еговъ* (*неговъ*) “належний йому, його”, *чеговъ* “чий, належний до нього” [19: D.3: 509, 459].

Засвідчений в українській грамоті 1400 р. з Молдови присвійний займенник *еговъ* “належний йому, його” у “Словнику староукраїнської мови XIV-XV ст.” (Т. 1. – С. 344) трактується як церковнослов'янське, але без достатніх підстав.

Присвійний займенник *еговъ* “належний йому” засвідчують церковнослов'янські тексти із Східної Славії XV ст. [20: T.1: 807].

Дериват *еговъ* “належний йому” зафіксовано в російських пам'ятках XVI-XVII ст. [21: 13], щоправда, церковного змісту. Утворені шляхом аглютинативної суфіксації присвійні займенники *ихний* “їхній” засвідчено 1690 р., *ихнинъ* (*ихниний*) “їхній” – 1574 р. [22: 358].

Як відомо, в праслов'янській мові не було окремих форм особових та присвійних займенників третьої особи. Їх роль виконували форми вказівних *jъ, ja, je; опъ* (*она, оно*); *тъ* (*та, то*). На базі слівформ родового присвійного цих слів у слов'янських мовах виникли нові присвійні займенники через аглютинацію до їхніх цілих слівформ суфіксів присвійних прикметників -ов (-ov), -ин (-in), прикметникового -н- (-п-) тощо, які заповнили відповідну нішу в мовних структурах слов'янських мов. Однак відсутність чергування х із ш перед -н- < -ън- (-ъп-) явно показує, що розглянутих структур у праслов'янську добу не було.

Аглютинацією в українській мові утворено похідні діалектні слова від заперечного займенника *нихто* “ніхто”: *ніхтониця* “негідна, недостойна, мерзенна жінка” [4: T.1: 531], *ніхтолиця* “негідниця”, *ніхтольній* “плюгавий, поганий” [23: Ч.1: 491], *нехтолиця* “недбайлива, ледача жінка” [24: T.5: 402] (дисиміляція н – н у л?; в останньому – е на місці ненаголошеного и).

Фразеологічну сполуку *бити чолом* [18: T.4: 329] універбізовано аглютинацією до іменникової відмінкової форми суф. -к-ати – *чоломкати* “цілувати кого-небудь при зустрічі або прощанні”, рос. діал. півден. *челомкать* “заочно кланятися, вітати” [1: T.4: 588].

Накладання голосних при аглютинації суфіксів спостерігаємо в західнослов'янських дериватах: чеськ. *nicota*, словацьк. *nicota*, польськ. *nicota* “неіснування, небуття, марнота, безвартісність” (укр. *ниций* “негідний, підлий, ганебний”, *ницість*,

можливо, від прислівника *ниць*, хоч не виключене запозичення з польської мови назви *ницість*).

У слов'янських мовах функціонують деривати, утворені через аглютинацію суфікса до останнього слова зрощень: *нізчимний* (розм.) "зварений без приправи, пісний" [24: Т.5: 422], *ницимне* "пісно, нежирно", *ницимни* "пісний, не м'ясний" [25: 137]), діал. *нізчимниця* "нестача харчів" у виразі *їсти ніцимницю* "їсти хліб із водою", *нізчемний* "без м'яса і риби" (про страву) (е на місці *и*, можливо, під впливом *нікчемний*), *нісенітениця*, *нітенісениця* "нісенітниця" [26: 245] (із *ні се ні те; ні те ні се*). Пор. і прізвище *Нецименко*.

Прийнято трактувати як фразеологізм вираз *то-то ж*, за допомогою якого виражають згоду, задоволення [27: Кн.2: 892]. Ми б разом писали *тотож* і називали його ствердним словом. Від *тотож* (*то-то ж*) походить прикметник *тотожній*, утворений аглютинацією. Пор. ще: *нікчемний* із *ни* *кь* *чему*.

Зрощення з суфіксальною аглютинацією маємо в сербському дериваті *добродошица* "привіт, вітання (з нагоди приїзду)", від *добро дошли!* "ласкаво просимо!" (накладання суф. *-ица* на кінцевий голосний дієслівної словоформи).

Аналогічні деривати знані і в російському розмовному мовленні: *всамомделешний*, *междусобойчик*, *когдамошній* "колишній". Пор. ще *бушиний* із абрєвіатури *б.у.* "бывший в употреблении".

Варто провести ширше дослідження аглютинативного способу словотворення, за допомогою якого творяться деривати шляхом приєднання афікса до цілого слова, без жодної зміни його повного звукового складу. Він протиставляється синтетичному способу деривації, при якому афікс приєднується до частини мотиватора – кореня або основи. У цьому відношенні зазначені типи словотворення нагадують загальну типологію мов світу за особливостями їхньої морфологічної структури. Поняття синтетичний та аглютинативний словотвір варто ввести у загальну теорію дериватології.

1. Даль В. Словарь живого великорусского языка: В 4 т. – С.-Пб; М., 1882.
2. Лексикон словеноросский П. Беринди. – К., 1961.
3. Венелин Ю. Влахо-болгарские или дако-славянские грамоты. – С.-Пб., 1840.
4. Желеховський Є, Недільський С. Малорусько-німецький словар. – Т. 1. – Львів, 1888.
5. Словарь украинского языка – Т. 2. – К., 1908.

6. Граматыка беларускай мовы. – Т. 1. – Мінск, 1962.
7. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінск, 1963.
8. Словарь русских народных говоров. – Вып. 8. – Ленинград, 1972.
9. Словарь русских народных говоров. – Вып. 12. – Ленинград, 1974.
10. Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка. – М., 1957.
11. Срезневский И.И. Мысли об истории русского языка. – М., 1959.
12. Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. – Knj. 2. – Zagreb, 1972.
13. Bezljaj F. Etimološki slovar slovenskega jezika. – Knj. 2. – Ljubljana, 1982.
14. Snoj M. Slovenski etimološki slovar. – Ljubljana, 1997.
15. Български етимологичен речник. – Т. 4. – София, 1995.
16. Etymologický slovník slovanských jazyků: Slova gramatická a zájmena. – Sv. 2. – Praha, 1980.
17. Slovník jazyka staroslovenského. – Praha, 1966.
18. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М., 1973.
19. Даничић Ђ. Рјечник из књижевних старина српских. – Д. 3. – Белград, 1864.
20. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка – Т. 1. – С.-Пб., 1893.
21. Словарь русского языка XI-XVII вв. – Вып. 5. – М., 1978.
22. Словарь русского языка XI-XVII вв. – Вып. 6. – С. 358.
23. Онишкевич М.И. Словник бойківських говірок: В 2-х ч. – К., 1984.
24. Словник української мови: В 11-ти т. – К., 1974.
25. Лисенко П.С. Словник поліських говірок. – К., 1974.
26. Білецький-Носенко П. Словник української мови. – К., 1966.
27. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. – К., 1993.

Іван ВИХОВАНЕЦЬ (Київ)

МОРФОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ? СЛОВОТВІРНІ? ЧИ ГРАМАТИЧНІ МІЖРІВНЕВІ?

Для з'ясування належності одиниць до морфологічних, словотвірних і синтаксичних категорій або до категорій міжрівневого типу передусім потрібно висловити своє розуміння граматики та її складників. Останнім часом надто виокремлюють словотворення як рівень мови, що не стосується граматики [1: 254-304; 2: 155-193; 3: 570-571, 575-578]. У такому разі граматику

поділяють на дві взаємопов'язані підсистеми – морфологію і синтаксис.

Логічніше граматику кваліфікувати як мовний надрівень (систему), що об'єднує три рівні (підсистеми) – синтаксис, морфологію і словотворення. Потреба вирівнювання трьох граматичних рівнів впливає з того, що їм властиві різні одиниці і категорії, а отже, відмінні функції. Виділення синтаксису, морфології і словотворення передбачає розв'язання проблем їхньої ієрархії. З цього погляду синтаксис відіграє вирішальну роль у функціональній спеціалізації граматичних явищ. Синтаксисові підпорядковано морфологію, яка закріплює у граматичних формах пункти взаємодії цих граматичних рівнів. Синтаксисові підпорядковано і словотворення, оскільки формування словотвірних категорій структурує речення як основна синтаксична одиниця. Словотвірні категорії формуються завдяки регулювальному впливові насамперед семантико-синтаксичної структури речення, що дає змогу виділити позиційне словотворення і, у другу чергу, – структури словосполучень, на яких ґрунтується непозиційне словотворення. Центральна роль синтаксису виявляється також у ширшому діапазоні його одиниць і категорій, у підпорядкуванні його двом визначальним функціям мови – комунікативній і когнітивній.

На тлі функціонування трьох граматичних підсистем – синтаксису, морфології і словотворення – рельєфніше постає структурування власне-синтаксичних, власне-морфологічних, власне-словотвірних категорій та міжрівневих категорій, які поєднують властивості двох або більше граматичних рівнів. З цього погляду на особливу увагу заслуговують категорія дієслівного стану і категорія ступенів порівняння прикметників, що їх здебільшого зараховують до морфологічних категорій.

При виділенні морфологічної дієслівної категорії стану зважають на те, що вона слугує для вираження взамовідношення між об'єктом і суб'єктом дії. Вважають, що категорія стану ґрунтується на взаємопов'язаних корелятивних грамах – грамі активного стану і грамі пасивного стану. Прибічники виділення дієслівної морфологічної категорії стану підкреслюють, що утворення, які належать до різних станів, окреслюють тотожну в семантичному плані ситуацію, розрізняючись своїми сполучувальними властивостями, а отже, змістових відмінностей між ними, пов'язаних із станом, не існує. На їхню думку, стан виступає навіть словозмінною

морфологічною категорією, що протиставляє не різні лексеми, а словоформи того самого слова.

Наше заперечення наявності дієслівної морфологічної категорії стану ґрунтується на врахуванні системних взаємовідношень класів дієслів – із семантикою дії і з семантикою стану. На нашу думку, активні і пасивні форми дієслова не можна вважати з лексичного погляду тотожними. Хоча обидві форми стосуються позначення немовби тієї самої ситуації, проте вони суттєво розрізняються. Питання про правила трансформації речень із дієсловами активного стану в речення з дієсловами пасивного стану і навпаки тісно пов'язане зі словотвірною підсистемою і комунікативним синтаксисом. Отже, все коло питань стосовно семантико-граматичного статусу дієслівних форм стану виходить за рамки морфології і зосереджується у словотвірній системі мови і синтаксисі.

Трансформація актив → пасив стосується семантичної основи речень і полягає в семантичному перетворенні дієслівних предикатів. Зміна активної конструкції на пасивну викликана перетворенням предиката дії на предикат результативного стану внаслідок виконання дії. Такі перетворення відбуваються в межах не того самого слова, а різних слів. Станові форми дієслів – явище лексичної деривації, її модифікаційно-транспозиційного різновиду, оскільки лексичне значення дії вихідного дієслова модифікується в напрямку завершення перебігу дії, набуття результативного стану, тобто її ступеневої модифікації, з одного боку, а особові форми вихідного дієслова звичайно транспонуються в дієприкметникові форми пасивного стану, з другого боку. Крім того, лексичні перетворення предикатів впливають на синтаксико-комунікативний ранг аргументів (субстанціальних, тобто пов'язаних із реальною предметністю, синтаксем), зумовлених семантико-синтаксичною валентністю предикатів і виділених на ґрунті семантико-синтаксичних відношень, і формально-синтаксичні позиції членів речення, передаваних іменниковими відмінками і виділюваних з урахуванням синтаксичних зв'язків. У такий спосіб аргументи функціонують у позиції відповідного формально-синтаксичного члена речення.

У граматичній структурі сучасної української мови дієслова пасивного стану (переважно пасивні дієприкметники в позиції дієслова) вживаються для перерозподілу комунікативних рангів аргументів, зумовлених семантико-синтаксичною валентністю предиката. Пасивний стан спрямований на передавання статусу

учасника ситуації з панівним комунікативним рангом (у позиції вихідного підмета) іншому учасникові ситуації, варто підкреслити, що головне призначення пасива – позбавлення вихідного підмета його "привілейованого" статусу [4: 199].

Проф. А. Загнітко зараховує дієслівні значення активності / пасивності до словотвірного рівня у зв'язку з тим, що ці значення пов'язані з творенням нової лексеми. На його думку, це засвідчують зміна валентності дієслова, дериваційна похідність речення, зміна синтаксичних функцій іменникових аргументів [5: 194]. Погоджуючись із думкою дослідника про стосунок пасива дієслів до сфери словотворення, додамо, що також великою мірою це явище орієнтоване на комунікативний і формальний синтаксис, на що вказують три різновиди дериваційних перетворень вихідних конструкцій активного стану. Зазначене дає підстави кваліфікувати пасивний стан як міжрівневу словотвірну-синтаксичну категорію.

1) Перше перетворення вказує на заміну активної конструкції на пасивну і водночас на однакову кількість іменникових аргументів: *Письменник написав роман* → *Роман написаний письменником*. Ці речення позначають споріднену ситуацію з тотожними кількістю учасників і їхніми семантичними ролями, проте розрізняються поглядом мовця на ситуацію: в першому реченні зроблено комунікативний акцент на суб'єкті дії (письменникові), у другому – на об'єкті дії (романі). Зазначену комунікативну відмінність супроводжує і формально-синтаксичний корелят, а саме: різні підмети в реченнях.

2) Що пасивна конструкція передусім орієнтована на зниження комунікативного рангу суб'єкта дії вихідного речення, виразно засвідчує друге, досить поширене, перетворення вихідних конструкцій, за якого семантико-синтаксична позиція агенса має нульовий вияв: *Роман написаний; Дерево посаджене*. Тут спостерігаємо підвищення комунікативного, а також формально-синтаксичного (позиція підмета) рангу об'єкта дії.

3) Третє перетворення вихідного речення стосується нівеляції в похідному реченні семантико-синтаксичної позиції суб'єкта дії і залишення синтаксеми об'єкта дії у формально-синтаксичній позиції валентно поєднаного другорядного члена речення, а не переміщення його в позицію підмета. Це речення з віддієприкметниковими предикатами типу *Роман написано; Статтю завершено; Дерево посаджено*.

Отже, так званий пасивний стан являє собою міжрівневу категорію результатива, яка функціонує у сферах словотворення і синтаксису.

Форми вищого і найвищого ступенів порівняння лінгвісти нерідко зараховують до словозміни прикметника. За такої умови ступені порівняння кваліфікують як морфологічну словозмінну категорію, що реалізується не у формах різних слів, а у формах того самого слова. Проте за трактування певної категорії як словозмінної потрібна лексична тотожність форм і морфологічна їхня відмінність. У випадку з вищим і найвищим ступенями порівняння маємо якраз явище, коли вихідна і похідна форми виступають лексично не тотожними. Через те останнім часом ступені порівняння трактують як словотвірну категорію [6: 173-176] або як категорію міжрівневу – морфолого-синтаксико-словотвірну [7].

З вищим і найвищим ступенями порівняння пов'язаний новий лексико-семантичний зміст слова – вказівка відповідно на вищий і найвищий ступені вияву якісного стану. Отже, перед нами типовий словотвірний феномен, у якому формальний засіб, що виражає відмінну від вихідного прикметника семантику, є словотвірним формантом – суфіксом, префіксом або аналітичною морфемою. Із семантико-граматичного погляду форми ступенів порівняння є окремими словами на позначення ступеня вияву якісного стану предмета і належать до словотвірних явищ, а тому перебувають поза межами морфологічних категорій прикметника.

Проте, крім словотвірної належності, категорія ступенів порівняння має показові ознаки синтаксичної спеціалізації. Формам вищого і найвищого ступенів порівняння притаманна первинна присудкова позиція і збільшення порівняно з вихідним прикметником аргументних позицій, зумовлених семантико-синтаксичною валентністю предиката, пор.: *Син високий* і *Син вищий за батька*, *Син найвищий (від усіх)*. Як бачимо, категорія ступенів порівняння тісно пов'язана з семантико-синтаксичною і формально-синтаксичною валентностями прикметникового предиката (збільшенням валентних позицій) і її типовим закріпленням у присудковій позиції. Отже, вона репрезентує один із різновидів словотвірну-синтаксичних категорій.

Слова вищого і найвищого ступенів порівняння мають вияви – синтетичний і аналітичний. Їхній синтетичний передають відповідні суфікси, префікси, аналітичний – аналітичні синтаксичні морфемні білшш наблблшш пор. *Хлопець був досвідченіший за свого друга*.

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА
№ 640173
ЛБ. №

досвідчений за свого приятеля; Хлопець був найдосвідченіший (від усіх) і Хлопець був найбільш досвідчений (від усіх). Одним зі стимулів розвитку аналітичний форм було те, що за їхньою допомогою можна утворити від того самого прикметника два різновиди ступеня вияву ознаки – зростаючий і спадний, напр.: Він більш витривалий за брата і Він менш витривалий за брата; Він найбільш витривалий (від усіх) і Він найменш витривалий (від усіх).

Розглянуті категорії результатива (традиційно – пасивного стану) і ступенів порівняння входять до складу міжрівневих граматичних категорій – словотвірно-синтаксичних. Вони виявляють як спільність, так і відмінність стосовно належності до частин мови, структурування реченневих одиниць, характеру семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної валентностей, взаємозв'язків із сукупностями власне-синтаксичних, власне-морфологічних і власне-словотвірних категорій.

1. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К., 1997. – 493 с.
2. Сучасна українська літературна мова. Підручник / За ред. М. Я. Плющ. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К., 2000. – 430 с.
3. Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – 752с.
4. Плуґнян В. А. Общая морфология: Введение в проблематику. – М., 2000. – 383с.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. – Донецьк, 1996. – 435 с.
6. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – 256 с.
7. Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння у граматичній системі української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т укр. мови НАН України. – К., 1998. – 20 с.

Віталій КОНОНЕНКО (Івано-Франківськ)

СИНТАКСИС І СЛОВТВІР: СПІЛЬНІ ПРОЦЕСИ І ТЕНДЕНЦІЇ

Синтаксис і словотвір як системно організовані складники ізоморфні не лише в силу їх участі у формуванні єдиної ступеневої структури мови, але й в залежності від подібної

категоріальної визначеності, формально-граматичної побудови і дериваційної природи. Така близькість внутрішньої організації достатньо прозоро виявляє себе на ґрунті передусім флективних мов, зокрема української, результати спостережень над різнорівневими одиницями яких можуть бути транспольовані на мовні системи аналітичного типу за принципом мовного універсалізму. В українському мовному матеріалі простежується послідовність реалізацій аналогічних моделей творення слів і синтаксичних конструкцій, наявність тотожних і близьких семантичних відношень між компонентами, що входять до їх складу, можливість існування подібних парадигматичних рядів, ступеневий характер формування похідних тощо. Звичайно, неправомірно було б зводити ізоморфізм двох ярусів мовної системи до взаємозумовленості елементарно побудованих одиниць типу *тягнирядно – той, хто тягне рядно* (порівняйте: *той, хто греблю рве*), хоч такі утворення можуть розглядатися як вихідні, скажімо, при аналізі знаків із прихованою і формально вираженою предикативністю. До того ж паралелізм двох ярусів мовної системи виявляє себе в організації не лише номінативних одиниць, але й складних побудов із семантичною асиметрією частин.

Проблема “словотвір і синтаксис” з часу появи відомої праці Є. Куриловича здебільшого розглядається з позицій визнання двох різновидів деривації – лексичної і синтаксичної, причому різниця між ними має функціональний характер: на відміну від лексичної деривація синтаксична веде до транспозиції похідного слова з іншою синтаксичною функцією [1:60-61]. На ґрунті української мови види подібних транспозицій на функціональній основі як явища синтаксичного виділила і дослідила К.Г. Городенська [2:152-212]. За думкою Ю.Л. Гінзбурга, твірне як мотивувальне є об'єктом синтаксису і теорії номінації, якщо під мотивацією розуміти надання знаку категоріальної форми [3:10], тобто встановлення співвідношень між категоріями і їх синтаксичними функціями [2:154-155].

За таким підходом похідне розглядається як форма мотивувального, покликана кодифікувати, визначити семантико-синтаксичні властивості, функціонування твірного в тексті. При цьому природа складників одиниці у тексті визначається синтаксичною, а похідні, що об'єктивують подібні характеристики твірного, розглядаються як його синтаксико-морфологічні форми [3:3]. Отож розгляд власне словотвірних процесів із цих позицій, пов'язаний із широким розумінням

синтаксису, фактично не виходить за межі функціонального аналізу словотвору, складаючи один із його аспектів. Синтаксис речення, тексту залишається за таких обставин лише тим "середовищем", в якому виявляють себе властивості мотивувальних, об'єднаних за законами словотвору в похідну одиницю. Із цих позицій процес словотворення є явищем синтаксичним, а якщо так, то словотвір як такий не може претендувати на відносно самостійне існування, а повинен розглядатися як різновид синтаксичних процесів, принаймні як морфолого-синтаксична одиниця з окресленими семантичними параметрами. І тоді попри різне функціональне навантаження (комунікативна функція речення і номінативна функція словотвірної одиниці) ці одиниці зближуються саме як функціонально визначені.

Отож простежуються транспозиції одних категорій в інші на базі похідності, що дозволяє по-новому осмислити сутність мотиваційності, що визначає зрештою внутрішню форму, і результати твірності як нової функціональної приналежності. Втім за цими спостереженнями виникають можливості встановлення більш широких ізоморфних явищ на рівні двох мовних ярусів – синтаксису і словотвору, виявлення спільних процесів і тенденцій їх системної організації, виділення близьких моделей творення тощо.

Можна передбачити, що похідність, "дериватоздатність" синтаксичних і словотвірних одиниць підпорядкована загальним закономірностям як щодо самої природи вторинності, вмотивованості, так і щодо функціональної ускладненості за рахунок мотивувальних, старих знаків і значень. Якщо словоформа (словосполучення) в синтаксисі, морфема в словотворі складають у принципі далі розкладані, але з позицій цих рівнів первинні елементи, то речення (словосполучення) і похідне слово – результати процесу породження, вторинні одиниці з новими функціями. В силу своєї похідності такі похідні є носіями семантико-структурних властивостей елементів творення і разом з тим – якісно новим продуктом транспозиції в одне ціле з притаманними йому новими властивостями. Так, із словоформ *засмутились*, *матері*, *на майдані*, *коло церкви*, де дія, актант і локалізатори існують поза відношеннями між собою, речення *На майдані коло церкви засмутились матері* (П.Тичина) є предикативною одиницею, що зазначає стан, його носія, обставини процесуальності з конотаціями співчуття, позитивності. Окремо представлені *за-*, *-смуч-*, *-ен-*, *-ий* передають

по кілька значень кожне, об'єднані в одне слово *засмучений* вони частково реалізують свої потенції, що лише опосередковано впливає із значень складників у синтаксичній функції предикату, набуваючи до того ж помітну аксіологічну характеристику. Отож "прототипне" значення складових компонентів похідного і в синтаксисі, і в словотворі виявляє себе в умовах типологічного вживання, входячи тим самим як обов'язковий компонент у семантичний інваріант [4:223].

І висловлення, і похідне слово мають свій інваріант, глибинну структуру, якій відповідають варіантні утворення в складі різного роду трансформованих одиниць [5] – співвідносних рядів, парадигм. У цих трансформаціях виявляють свої семантичні властивості "первинні" похідні – висловлення і словотвірний продукт – і загальна структура граматичного і твірного значення. При цьому внутрішньопарадигматичні відношення в синтаксичних і словотвірних одиницях у силу їх опертя передусім на граматичні абстрактні значення зближені між собою більшою мірою, ніж, скажімо, в парадигмах лексичного і синтаксичного об'єднання, визначаючи семантичні інваріанти. Щоправда, існує думка, що поняття словотвірного інваріанта щодо семантики словотвірних одиниць досить умовне, оскільки він не об'єднує варіативних значень [6:32], проте саме поняття варіативності неоднозначне, отож при певних застереженнях у синтаксичних і словотвірних рядах можна побачити "комбінацію семем і сем" [6:33]. У широкому розумінні вже "похідні об'єктивують інваріантні компоненти смислу твірного" [3:251]. Отож інваріантне значення складається не лише завдяки варіантним виявам смислу, а й з урахуванням абстрагованого смислу похідного, семантичного наповнення самої моделі.

Не менш показовим у плані встановлення ізоморфізму синтаксису і словотвору було б з'ясування безпосереднього чи опосередкованого впливу одного мовного рівня на інший, принаймні їх взаємозумовленості в семантико-структурному відношенні. Вихідною у визначенні цих залежностей здебільшого виступає синтаксична побудова як така, що репрезентує комунікативно-когнітивну одиницю і відкриває можливості функціонального підходу до різнорівневих одиниць. Навіть обмежене в своїх потенціях творення складних слів на ґрунті злиття синтаксично оформлених слів в одне похідне засвідчує трансформаційні властивості базової одиниці; порівняйте: *той, хто дере шкуру – шкуродер*; при розкритті внутрішньої форми: – Так вже заведено: яка не є *шкура* на воліві, а *шкуродер* з дере її

(М.Стельмах); порівняйте також: *Богуслав, Мирослава* і под. Подібного роду трансформації створюють передумови психологічно вірогідного зіставлення на ґрунті внутрішнього мовлення співвідносних одиниць і тим самим встановлення глибинної структури складного найменування. Порівняйте: *котигорошок – той, хто котить горошину* 'людина малого зросту, коротун, у фольклорі за контрастивним принципом – людина незвичайної сили' (СУМ, IV, 309), 'казковий богатир, мати якого завагітніла від спожитої горошини' (Словник Грінченка, 2, 292) Водночас виникає проблема словотвірного значення, утворюваного шляхом семантичного співвідношення вихідних (синтаксичних) і похідних (словотвірних) компонентів, *той, хто котить горошину*, визначає конкретну дію особи, що цією дією характеризується, мотивація прозора, *котигорошок* – узагальнення, переосмислення, мотивація прихована.

Зближення процесів творення синтаксичних і словотвірних одиниць, в основі яких лежить модель, дериваційний тип, виявляє себе на рівні реалізацій – синтаксичних конструкцій і словотвірних похідних. Ідея творення похідного і ідея змодельованого результату спільні, але реалізація творчих потенцій у синтаксисі і словотворі неоднорядна. Зрештою, основою синтаксису є передовсім вивчення моделювання семантичних і формально-граматичних структур, у словотворі переважає з'ясування процесів породження, механізмів творення похідного слова. Опосередкованим підтвердженням цих відмінностей є й те, що речення можуть розглядатися як твірні або складові тексту, що є об'єктом синтаксичного аналізу, а похідне слово стає об'єктом розгляду інших рівнів мовної системи – лексики і граматики. Можна було б передбачити, що словотвірне похідне побудоване на принципах імпліцитності (мінімальності і достатності), а синтаксична одиниця – на принципах експліцитності (надлишковості), але й такий підхід був би недостатньо зваженим, оскільки імпліцитність/експліцитність цих утворень хоч і заявляє себе як така на рівні їх зіставлення, проте в межах кожної підсистеми природньо реалізується в різних параметрах.

Разом з тим не можна не враховувати, що у структурному і семантичному планах словотвірні одиниці обмежені в потенційних можливостях творення, тоді як синтаксичні допускають найширшу варіативність, передусім формально-граматичну, а на поверхневому рівні – і семантико-експресивну. Як зазначав В.Г. Адмоні, "семантичне поле синтаксичних

структур – це живе, рухливе, динамічне поле, і живими та рухливими, динамічними є самі структури" [7:25]. Рухливість словотвірних процесів стримується закономірностями структурного варіювання; порівняйте: *білий – біленький – білісінький – білуватий – білястий* (така обмеженість словотвору є однією з підстав для транспозиції словотвірних одиниць у синтаксичні). З іншого боку, і в синтаксисі діє принцип облігаторності, створення конструкцій на рівні обов'язкових компонентів, що відтворюються при моделюванні. "Найбільш адекватним репрезентантом знака ситуації є речення, де жодне зі слів не можна усунути без шкоди для опису ситуації" [3:6]. Назви актанта – учасника ситуації (субстантиву) відповідає предикат (дієслово), в структуру включаються обов'язкові поширювачі предикату і поширювачі речення – детермінанти. До такої побудови найбільш близькі складні слова з дієслівним компонентом і залежним субстантивом; наприклад: *вертихвіст, вертипорох, вертиголов, вертигузка, шелихвіст*; порівняйте: *Той вертихвіст до всього призведе* (В. Кучер) і *Вертів, вертів хвостом бісів Супруненко, та й довертівся!* (Панас Мирний); порівняйте також російську назву пташки – *вертихвостка*.

До того ж досить обмежені самі можливості трансформації синтаксичних структур у словотвірні: результати таких перетворень здебільшого простежуються в складних словах різного типу; при цьому меншою мірою складні ґрунтуються на однорідному ряді (типу *ліс і степ – лісостеп*), частіше – на підрядній (субординаційній) залежності (*землетрус – трусить землю, морозостійкість – стійкість до морозу*). Проте навіть у таких випадках трансформації ускладнюються, більше того, стає важко розрізнити первинне і вторинне утворення, тим паче, що словотворення може відбуватися за моделлю, а не шляхом безпосереднього перетворення одного в інше; у функціональному плані не зіставні номінативні і предикативні одиниці (*мишоловка – ловити миші, листоноша – носити листи* і под.).

Отож у реченні, як відомо, визначення синтаксичних відношень здійснюється завдяки валентним властивостям предикату. У словотвірній структурі вихідним може бути дієслівний, субстантивний або інший компонент із залежними або незалежними від нього іншими формантами, з наближенням до структури речення дієслівним або девербативним складовим; порівняйте: *водоверть, водовод, водогін, водограй, вододіл, водозабір, водозбір, водозлив, водокрут, водолій, водомір* тощо (порівняйте: *вертіти, вести, водити, знати, грати, ділити*).

забирати, збирати, зливати, крутити, лити, міряти). З іншого боку, непохідні слова найменш відповідають структурі речення, бо їхня нерозкладаність не зіставна з подільністю синтаксичних одиниць (звичайно, можна створити ряд із непохідного слова і його відповідника в складі номінативного речення типу *Літо – Літо.*, однак таке речення передбачав прихований предикат і може розглядатися як двоскладне [8].

У проблематиці синтаксичної і словотвірної співвідносності важливе місце займає вивчення процесів членування відповідних одиниць, синтаксичного і словотвірного аналізу, пов'язаного з встановленням ступеня зв'язаності складових компонентів, можливостей розкладання одиниці на окремі частини [9]. В цьому аспекті являє інтерес з'ясування ступеневості творення похідних; на рівні речення йдеться про можливості центру і периферії, поширеності структурної схеми, реалізацію валентних властивостей передусім предикату; на рівні словотворення досліджується словотвірне гніздо з поступовим додаванням нових мотивацій, появою нових функціональних ознак.

Виникають можливості пояснення сутності одних мовних одиниць через інші, скажимо, від словотвірної моделі до синтаксичної або в іншому напрямку – від синтаксичної до словотвірної. При цьому результати такого підходу в залежності від обрання вихідного рівня (словотвірного чи синтаксичного) будуть неідентичними. Синтаксична модель із її широкими потенціями варіювання стимулює вивчення варіантних і інваріантних структур словотвору, словотвірна модель зводить вивчення синтаксичних структур до облігаторної зумовленості. Очевидно разом з тим, що трансформації словотвірної одиниці в синтаксичну більшою мірою виявляють сутність прототипів, аніж навпаки. Саме існування морфем у зв'язаному вигляді похідного слова на відміну від синтаксичних конструкцій простіше розгорнути в синтаксичну одиницю, аніж навпаки. Порівняйте: *столік – маленький стіл* і *Вони сиділи за маленьким столом – столік*.

На думку Ю.Л. Гінзбурга, одним із наслідків похідності є розвиток полісемічності похідних, виникнення семантичних відношень між складниками в новоутвореному слові [3:4; 10] (йдеться, наприклад, про поєднання значень дії і об'єкта дії у девербативів типу *пожертвування*). Наявність такої багатозначності викликана окремішністю і зв'язністю об'єктивованими цими одиницями властивостями твірних і їх комбінацій [3:76]. Щодо синтаксичних конструкцій можна

стверджувати наявність у них розвинутих семантико-синтаксичних відношень між складниками (словотвірними, словосполученнями, предикативними одиницями), однак вияви багатозначності (омонімії) як результату їх об'єднання у них не мають глобального характеру [11]; порівняйте: полісем *нагорода* (назва дії і об'єкта) і синтаксичні омоніми *нагорода газети* ('нагородили газету' і 'нагородила газета' – об'єктні і суб'єктні відношення). Проте сама тенденція до "економії мовних засобів" і в словотворі, і в синтаксисі засвідчує їх ізоморфізм, спільні універсальні ознаки.

Взаємодія синтаксичних і словотвірних одиниць опосередковано відбилася в активізації семантико-стилістичних функцій похідних у формуванні текстів, тобто на рівні прагматики виявила доцільність розгляду словотвору як синтаксичного явища. З метою досягнення експресивного і оцінного ефекту можуть залучатися конотації засобів словотвору шляхом їх використання як текстотворчих елементів. Виконуючи функцію суб'єктивізації тексту, такі елементи частково втрачають власне твірне значення, частково поєднують його з іншим призначенням – актуалізації [12]. Порівняйте, наприклад, посилення функціонального навантаження префікса в створенні семантичних позицій у тексті:

Не знав, не знав звіздар гостробородий.

що в *антисвіті* є *антизірки*,

що у народів є *антинароди*,

що у століттях є *антивіки*.

Це знаю я. Жалій мене, звіздарю.

Це знаю я, і голову хилю.

У *антисвіті* зрочкою марю,

в *антинароді* свій народ люблю.

(Л.Костенко)

Крайньою межею формування подібних утворень виступає транспозиція афікса в окремий субстантив із функцією актанта, з відповідним морфолого-синтаксичним його оформленням (порівняйте типовий приклад номінативного вживання субстантивованого суфікса *ізм* (*ізми*) на позначення філософського напрямку, політичної течії). До цих проявів наближується використання оказональних складних слів, що набувають конотацій постичності, піднесеності, урочистості на кшталт *Думами – наче море кораблями, переповнилась блакить ніжнотонними* (П. Тичина).

Разом з тим семантико-стилістичний ефект словотвірних елементів у процесі текстотворення не визначає співвідношень синтаксису і словотвору як різних ярусів (рівнів) мови, а є лише проявом транспозиції, віддзеркаленням потенційних номінативних можливостей словотвору. Зрештою, кожна одиниця мови – від фонем до складного речення – здатна, як відомо, набувати функції компонентів тексту, але при цьому вона частково або повністю втрачає (або поєднує з основною) своє призначення, водночас одержуючи непритаманні їй як одиниці одного ярусу властивості одиниць іншого ярусу. Це явище мовленнєвого, поверхневого порядку, проте і воно засвідчує, що твірні одиниці мають єдину природу, а тому єдину в своїй основі сутність похідності як такої.

На семантико-стилістичному рівні виявляє текстотворчі, отож синтаксичні, потенції мотиваційна база слова, його внутрішня форма шляхом включення її в зміст, забезпечення опосередкованого значеннєвого зв'язку з іншими компонентами тексту. Актуалізуючись, внутрішня форма виступає засобом формування образно-сислового плану оповіді, співвідноситься з просторово-часовими вимірами, зрештою "структурує мислительно-емоційне поле художнього тексту" [13:161]. На зіткненні непохідного і похідного не лише виявляють себе мотиваційні зв'язки між ними, а нерідко й окреслюється загальна мотиваційна, а звідси й образно-метафорична і асоціативна основа тексту різної протяжності і культурологічної значущості. Порівняйте в "Баладі про соняшник" Івана Драча:

В соняшника були руки і ноги,
 Було тіло шорстке і зелене...
 І раптом соняшник побачив сонце,
 Красиве засмагле сонце,
 В золотих переливах кучерів,
 У червоній сорочці навипуск...
 Поезіє, сонце моє оранжеве!
 Щомиті якийсь хлопчисько
 Відкриває тебе для себе,
 Щоб стати навіки соняшником.

Пряме й образно-метафоризоване значення ключових компонентів *сонце* і *соняшник*, що ґрунтуються на їх мотиваційно зумовлених внутрішньоформалізованих зв'язках, ідентифікує об'єкти в асоціативній площині, розгортають текст для виявлення нових смислових вузлів (реальне сонце і сонце поезії, реальний хлопець і соняшник). В асоціативно-образний план "втягуються"

інші компоненти, викликані уявленнями про сонце і соняшник (*красивий, засмаглий, золотий, переливи, червоний, оранжевий* тощо).

Подібне використання внутрішньомотиваційних потенцій слова у співвідношеннях явищ внутрішньої форми і похідності додає до розуміння вихідних для синтаксису і словотвору понять мотивувального і мотивованого, похідності загалом, але не є безпосереднім виявом ізоморфізму. Текстотвірний потенціал внутрішньої форми – явище глибинне, структурно зумовлене, але він реалізується здебільшого на семантико-стилістичному рівні, скоріше як "постійна" можливість уявлення" [13:162], аніж як об'єктивований факт.

1. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая: К теории частей речи // Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М., 1962. – С. 60-61.
2. Явища синтаксичної деривації // Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К., 1983. – С. 152-212.
3. Гинзбург Е.Л. Словообразование и синтаксис. – М., 1979. – С. 10.
4. Вежбицкая А. Прототипы и инварианты // Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1997. – С. 223.
5. Зимек Р. Соотношение словообразования и синтаксиса с точки зрения традиционной грамматики // Cs. přednásky pro VII mezinárodní sjezd slavistu. – Praha, 1974.
6. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К., 1988. – С. 32.
7. Адмони В.Г. Структура грамматического значения и его статус в системе языка // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках – Д., 1979. – С. 25.
8. Русская грамматика. – М., 1980.
9. Земская Е.А. Понятие производности, оформленности и членности основ // Развитие словообразования современного русского языка. – М., 1964.
10. Конструкции полисемии в русском языке (Таксономия и метонимия). – М., 1985.
11. Кононенко В.И. Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков. – К., 1976.
12. Грещук О. Функціонування словотвірних одиниць і суб'єктивна модальність тексту // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Вип. IV. – Івано-Франківськ, 1999
13. Голянич М. Внутрішня форма слова і художній текст. – Коломия, 1997. – С. 161.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СПІВВІДНОСНИХ РІЗНОРІВНЕВИХ ОДИНИЦЬ ЯК КРИТЕРІЙ ЗІСТАВЛЕННЯ МОВ (на матеріалі української та новогрецької)

Унаслідок типологічного та зіставного вивчення мов у мовознавстві нагромаджено багато спостережень і узагальнень щодо ознак мовних систем (і підсистем) у межах окремих типів та характерних рис двох зіставляваних мов, що ґрунтуються здебільшого на використанні окремих ознак. У зіставленнях учені ще рідко вдаються до використання взаємозв'язку співвідносних різнорівневих одиниць як до критерію порівняння мов. Тим часом цей останній дає змогу побачити системні ознаки одиниць окремого рівня в кожній з порівнюваних мов і встановити їхні ознаки, що виникають унаслідок взаємодії кількох підсистем і по-своєму характеризують окрему мову.

Спробуймо довести це на прикладі розгляду фрагментів підсистем морфології, словотворення, синтаксису в двох обраних для аналізу мовах. Предметом вивчення правила дієслова, іменники, прикметники сучасної української та новогрецької мов.

Дослідження показують, що в новогрецькій мові, на відміну від української, відсутні трипрефіксні дієслова, мотивовані іншими дієсловами [5, 62-66]. Причину цього явища можна вбачати у відсутності граматичної морфологічно вираженої категорії виду в дієслова новогрецької мови і спеціалізації його часових форм на вираженні завершеності та незавершеності дії. Ця морфологічна ознака дієслова не може не відбиватися в його словотворенні, а отже, й морфеміці.

Залишаючи осторонь питання про те, чи видотворення дієслів префіксальним способом у сучасній українській мові є наслідком формотворення або словотворення, розглянемо особливості морфемної будови дієслів (власне, префіксальної частини слів) в обох порівнюваних мовах. Відомо, що видотворення дієслів у сучасній українській мові значною мірою реалізоване за допомогою префіксів. Якраз тому в ній поширені похідні дієслова з дво-, три-, чотиричленними комплєксами в морфемній структурі. Причому серед префіксальних переважають однопрефіксні утворення. На них припадає = 87,6% слів з 19433 проаналізованих префіксальних дієслів. Двопрефіксні становлять

= 12,1% (2689 слів), трипрефіксні = 0,31%. Засвідчено лише 2 чотирипрефіксні похідні дієслова: *поназдоганяти, поперерозподіляти* [7, 133-138].

Однопрефіксні дієслова в українській мові виражають локальні, часові, розподільчі значення (*вбігати, вибігати відбігати, побігати*), а також значення недоконаного: *діставати, добілювати, збивати, прибігати, переступати* та доконаного виду: *вилянчити, вирачкувати, згірчити, злукавити, ошчасливити, розбити*. Серед однопрефіксних дієслів представлена морфемна структура дієслова з одного префікса, кореня та двох суфіксів (PR2S), що моделює майже 11 тисяч слів з 26 тисяч проаналізованих дієслів, представлених серед 160 тисяч слів машинного морфемно-словотвірного фонду української мови [6], на зразок: *додавати, запускати*. Серед двопрефіксних дієслів також представлені похідні лексеми доконаного: *визбирати, віддохотити, дозволити та недоконаного виду: занедужувати, поневірятися*. Більшість трипрефіксних дієслів доконаного виду: *висповідати, навизбирувати, назаощаджувати, позворушувати, понаврочувати*. Два вищезгадані чотирипрефіксні дієслова – доконаного виду.

У новогрецькій мові також переважають однопрефіксні дієслова з локальними, темпоральними та розподільчими значеннями, які не кваліфіковані в аспекті виду. Це великою мірою впливає на подальше префіксальне словотворення дієслів та його морфеміку. Двопрефіксні дієслова мало представлені в словниках новогрецької мови. За даними словників Г. Бабінїотиса та Е. Кріараса [2, 3], їх 75.

Більшість із них виражає певний спосіб дії, наприклад значення дії, *виконаної раніше від іншої*. *προαφαέρω згадувати раніше, προαποβίωνω помирати раніше від когось, προαποστέλλω відправляти заздалегідь, προεκλέω вибирати заздалегідь, προπαρασκευάζω виготовляти раніше;*

виконаної у відповідь на іншу дію: *ανταποδείχνω доводити протилежне, подίδω повертати, відплачувати, αντικαταστάσσω замінити, заступати, αντιπροσκαλώ запрошувати у відповідь, αποδιοργανώνω дезорганізовувати, αποσυνθέτω викликати розпад;*

повторюваної, заново виконаної дії: *αναδιοργανώνω організовувати заново, αναπαριστάνω втілювати по-новому, αναπροσαρμόζω застосовувати щось у нових умовах, επανατοποθετώ розкладати заново, επαναφέρω приносити заново, επανεκδίδω видавати заново, επανεκλέω обирати заново.*

дії, виконаної гуртом: *συγκατοικῶ жити разом, συγκατέχω володіти разом* та інших модифікованих дій з такими конкретизаторами в поясненнях їхньої семантики, як: «недо-» *υποεκτιμῶ недооцінювати*, «далеко» *ζαποστελλῶ відсилати далеко*, «таємно» *παρεῖσαυω ввозити таємно*, «прямо» *παρεμφαίνω виявляти прямо*, «силою» *εξαναγκάζω примушувати силою*, «щент» *κατασυντρίβω розбивати щент*.

Видотворення дієслів у сучасній українській мові відбито в словотворенні іменників, що їх дехто з учених називає дієіменниками. Кореляція іменників – назв абстрактної дії з дієсловами доконаного або недоконаного виду стає основою розрізнення їх за значеннями як назв дій завершених або тривалих, та незавершених: *вибрик – вибрикувати, виверт – вивертання, вивірення – вивіряння, вибуття – вибування, відтягнення – відтягання, відтягування, дообладнання – дообладнування, змалювання – змальовування, наголошення – наголошування, погодження – погоджування, ускладнення – ускладнювання*.

На вираженні цих дій спеціалізуються суфікси *-ення, -ання, -ування, -ювання, -іння, -ття*, нульовий суфікс та *-к(а)*. У багатьох випадках засобом розрізнення дій завершених-незавершених стає наголос:

завершена	незавершена
<i>випарування</i>	<i>випарювання</i>
<i>випробування</i>	<i>випробиування</i>
<i>виховання</i>	<i>виховання</i>
<i>виконання</i>	<i>виконання</i>
<i>засідання</i>	<i>засідання</i>
<i>невиконання</i>	<i>невиконання</i>

Це зіставлення іменників, що ґрунтуються на зіставленнях видових пар дієслів, становить характерну ознаку сучасної української мови. В ній воно проведене більш послідовно, ніж у російській, пор.:

укр.	рос.
<i>виселення</i>	<i>выселение</i>
<i>виселяння</i>	-
<i>виявлення</i>	<i>выявление</i>
<i>виявляння</i>	-
<i>дослідження</i>	<i>исследование</i>
<i>досліджування</i>	-

Упродовж останніх років іменники цього типу, як і розрізнення їх за значенням дії тривалої і завершеної, стали

об'єктом пильної уваги термінологів. Укладено навіть словник назв процесових понять [1] у різних терміносистемах, де таке розрізнення, як і виокремлення назв наслідків дії, має принципове значення для характеристики дії: *випар – випарювання, випал, випалення – випалювання, виточення – виточування, виокремлення, виокремлювання, відтиснення – відтискування*.

У новогрецькій мові іменники – назви абстрактної дії утворюються від дієслів за допомогою багатьох суфіксів *-μος: ορίζω визначати, призначати – ο ορισμός визначення, призначення; -ση (-ξη, -ψη): βράζω кипіти – η βραση кипіння, φύλαω стерегти, охороняти – η φύλαξη охорона, λάμπω сяяти – η λαμπη сяяння; -σιμο (-ξιμο, -ψιμο): ντύνω одягати – το ντύσιμο одягання, трέχω бігти – το τρέξιμο біг, біганина; σκάβω копати – το σκάψιμο копання; -μα: σκουριάζω окисляти – το σκουρίασμα окислення, іржавіння; -α: ανασαίνω дихати – η ανάσα дихання; -ιά: μαρτυρώ свідчити – η μαρτυρία свідчення; -ία: βαθμολογῶ оцінювати (знання) – η βαθμολογία оцінювання, атестування; -ι: μοιρολογῶ оплакувати – το μοιρολόι оплакування, плач; -ιο: γελῶ сміятися – το γέλιο сміх; -ητο: ξεφωνίζω вигукувати – το ξεφωνητό вигук, голосний плач; -ουра: σκοτίζω хвилювати – η σκοτούρα запаморочення; -ειά, -εία -εια: δουλεύω працювати – η δουλειά робота, праця, λατρεύω обожнювати – η λατρεία обожнення, προσπαθῶ намагатися – η προσπάθεια намагання, зусилля [10:47].*

Такі іменники корелюють з основами дієслів теперішнього: *βωλοκοπῶ боронувати – το βωλοκόπημα боронування, θεραπεύω лікувати – η θεραπεία лікування, σκουινῶ штовхати, підштовхувати – το σκούιντημα поштовх, підштовхування та минулого завершеного часу, аориста: σκίβω гнути, згинати – το σκίψιμο згинання, нахилання, ухил, σουβλίζω насаджувати на рожен – το σουβλισμα насаджування на рожен*. Останні повторюють властиві аористовим основам 1-ої дієвідміни чергування приголосних та суфікси 2-ої дієвідміни. Однак ці похідні не розрізняють значення дії тривалої, незавершеної та дії завершеної. Використання того чи іншого суфікса з вищезгаданих для оформлення іменників абстрактної дії має вибірковий характер і підпорядковане закону переваги. Різні суфікси, що спеціалізуються на вираженні того самого значення, в системі мови пов'язані синонімічними відношеннями. Кожне конкретне дієслово віддає перевагу одному з них, переходячи до розряду іменників-найменувань дії: *απαντῶ відповідати – η απαντηση відповідь, ρωτῶ запитувати – η ερωτηση питання, μαθαίνω учити – το μάθημα урок, χάνω втрачати – ο χαμός втрапта*.

Проте ці ж суфікси в новогрецькій мові в контексті спільнокореневих слів здатні утворювати похідні з різними значеннями, одне з яких виражає абстрактну дію: *γεννώ* народжувати – *η γεννηση* народження, а інше – об'єкт або наслідок дії: – то *γέννημα* породження, створіння. Подібними до цього опозитивними відношеннями охоплені похідні типу: *σανίδωνω* стелити підлогу, обшивати дошками – *η σανίδωση* настилання, обшивання дошками, то *σανίδωμα* 1) настил з дощок, обшивка і 2) те, що *η σανίδωση*; *σημειώνω* 1) позначати, ставити знак; 2) перен. звертати уваги, помічати – *η σημείωση* 1) позначення; 2) те саме, що то *σημείωμα*. Останній іменник виражає значення наслідку дії: «позначка, помітка; записка» і дії «записування».

У інших випадках різносуфіксальні іменники називають спільну абстрактну дію, але один із них має ще й своє додаткове значення, часто предметне (з характеристикою предмета як засобу дії або її наслідку чи місця): *στεγάζω* вкривати дахом, покрівлею – *η στεγαση* 1) покриття дахом; 2) надання комусь притулку; то *στεγασμα* 1) покрівля, накриття; 2) те саме, що *η στεγαση*, 1) *στερεώνω* зміцнювати, консолідувати – *η στερέωση* зміцнення, консолідація, закріплення, то *στερέωμα* небесне склепіння, твердінь; 2) те саме, що *στερέωση*.

Іноді це ще і значення абстрактної ознаки за дією: *σπουδαζω* вчити, вчитися – *η σπουδη* 1) навчання, штудіювання; 2) поспішливість; то *σπουδαγμα* те, що *η σπουδη* 1); *φύλαζω* охороняти, оберігати, зберігати – то *φύλαγμα* охорона, збереження, захист; *η φύλαξη* 1) охорона, збереження, догляд; 2) завбачливість; *επακολουθώ* продовжувати, відбуватися після чого-небудь – *η επακολουθηση* 1) продовження (дія) 2) те саме, що то *επακολουθημα* результат, наслідок чи кількості чогось, достатньої для одноразової дії: *ρουφώ* ковтати – *η ρουφηξια* ковток, то *ρουφημα* 1) ковтання; 2) ковток; *γλειφω* облизувати – *η γλειφια* облизень, то *γλειψιμο* 1) облизування; 2) облизень; *τσιμπω* кусати, щипати – *η τσιμπια* укус, клювок, то *τσιμπημα* 1) кусання, щипання, 2) те, що *η τσιμπια*. В останньому випадку в новогрецькій мові помітне намагання усунути перетин значень дії та внаслідок цього творення похідних іменників лише зі значенням кількості, але вже від назви дії: то *τσιμπημα* кусання, *η τσιμπηματια* укус, клювок, щипок, то *ρουφημα* ковтання – то *ρουφηματια* ковток.

Дуже часто різносуфіксні іменники абстрактної дії є абсолютними синонімами. Це свідчить про стирання опозитивних

відношень між суфіксами в контексті спільнокорневих і різнокорневих іменників та про зростання продуктивності одних із них (–*σμα*, –*ση*, –*ξη*, –*ψη*) за рахунок інших: *υκαβίζω* гавкати – то *γαβυητό*, то *γαβυισμα* гавкання, гавкіт; *γαργάρω* полоскати рота, горло – *γαργαλισμα*, *γαργαλισμός* полоскання (рота, горла); *γρυλιζω* хрюкати – то *γρυλισμα*, о *γρυλισμός* хрюкання; *γυμνώνω* роздягати – *η γυμνωση*, то *γυμνωμα* роздягання; *καταποντίζω* затоплювати – *καταποντισμός*, *η καταποντιση* затоплювання; *ορκίζω* приводити до присяги, давати присягу – то *ορκια*, *η ορκιση* приведення до присяги, приймання присяги.

Іноді ці ряди тричленні: *ιατρεύω* лікувати, – то *ιατρεμα*, о *ιατρεμός*, *η ιατρεία* лікування або й чотиричленні: *γαληνεύω* заспокоювати, пом'якшувати, заспокоюватися – то *γαληνεμα*, о *γαληνεμός*, *η γαληνεση*, *η γαληνεψη* заспокоювання – *заспокоєння*, *пом'якшення*, *припинення*.

У новогрецькій мові в похідних віддієслівних іменниках абстрактної дії при перетині значень а) дії та її наслідку, б) дії та її знаряддя, в) дії та абстрактної ознаки чи поведінки за дією, г) дії та її місця, д) дії та кількості чогось, необхідної для одноразової дії, спостерігаємо ті ж випадки, що мають місце і в українській мові (пор. а) *перекриття*, *ниття*, *миття*; *вишивання*, *креслення*, *збереження*, *озбросня*; *окус*, *передрук*, *розріз*, *сип* і б) *пропуск*, *покрив*; в) *зневага*, *кривда*, *передрук*, *спокуса*; г) *провал*, *спуск*, *схов*, *укриття*; е) *клювок*, *щипок*.

Однак жодного разу в новогрецькій мові не трапляється зставлення іменників абстрактної тривалої, незавершеної дії та дії завершеної, що могло б бути паралеллю українським дієіменникам, співвідносним з твірними дієсловами доконаного і недоконаного виду на зразок: *опромінення* – *опромінювання*. Причиною цього є відсутність самої категорії виду в дієсловах.

Іншим прикладом розбіжностей у словотворенні української та новогрецької мов, зумовлених різною організацією морфологічних та синтаксичних категорій певної частини мови, може бути формотворення прикметників. На відміну від української, у новогрецькій прикметники на позначення кольорів не мають синтетичних суфіксальних форм ступенів порівняння. Проте вираження більшого або меншого ступеня вияву кольору в новогрецькій мові може бути здійснене аналітичним способом: *πο μοβ* більш фіолетовий або префіксальним способом словотворення. Так, на тлі одного засвідченого словниками сучасної української мови прикметника *забілий*, що виражає більший від норми вияв кольору, у новогрецькій від

прикметників-назв кольорів за допомогою префіксів утворюється багато похідних слів з семантикою, що відбиває градування ознаки кольору, її великої або незначної інтенсивності. Наприклад, префікс *ката-* виражає високу інтенсивність кольору. Тлумачні словники в поясненнях таких слів використовують слова *εντελώς* зовсім, повністю, *πολύ* дуже або словосполучення *που έχει έντονο χρώμα* який має насичений колір: *κάτασπρος*, *κατάλευκος* дуже білий, *καταγάλανος* насичено голубий, дуже голубий, *κατακίτρινος* дуже жовтий, *κατακόκκινος* зовсім червоний, *καταπόρφυρος* дуже пурпуровий, *καταπράσινος* зовсім зелений та ін. Незначний відтінок кольорової ознаки передає в новогрецькій мові префікс *υπο-*: *υπερυθρος* блідочервоний, *υποκίανος* блідолазуровий, *υπόλευκος* білуватий, *υπόφαλος* сіруватий.

По-різному в порівнюваних мовах використовуються основоскладання і словоскладання від твірних кольористичних прикметників. У сучасній українській мові існують експресивно забарвлені юкстапозити зі значенням кольору (високого ступеня прояву): *білий-білий*, *синій-синій*. Вони мають розмовний характер. У новогрецькій у цьому випадку активніше творяться композити. Це похідні прикметники з основою *ολο-*: *ολόλευκος*, *ολόασπρος* зовсім білий, *ολοκόκκινος* дуже червоний, *ολόμαυρος* зовсім чорний, *ολόξανθοι* дуже білявий. У поодиноких словах основи *παν-* *πάλλευκος* дуже білий та *τρις-* *τρισκότεινος* дуже темний.

Іноді ефект високого ступеня прояву ознаки кольору створює поєднання основ, співвідносних з прикметниками-синонімами, що називають той самий колір: *μελανομαυρος* дуже чорний, *ροδοκόκκινος* червоний [8: 360]

Словотвірний потенціал прикметників залежить значною мірою від семантико-синтаксичної структури речень, у яких прикметники виконують роль предикатів якості [4: 125-126]. І.Р.Вихованець, аналізуючи семантичні типи предикатів, додав до предикатів дії, процесу, стану ще один тип – предикат якості, або предикати-відношення у межах речень з прикметниками різних ступенів порівняння [1: 104]. Учений підкреслив, що в реченнях з прикметниками в ролі предикатів якості деталізована ними ознака в контексті кількісного виміру (з вищим або найвищим ступенем порівняння) найчастіше потребує об'єктної характеристики [1, 113-114]. Отже, такі предикати двовалентні, співвідносна міра якості в них виражена морфологічно в реченнях, де представлений суб'єкт якісної ознаки та об'єкт порівняння. Згодом К. Г. Городенська докладно розглянула реченнєвотвірний

потенціал предиката якості і показала, що семантико-синтаксична структура речень з предикатами якості маломістка внаслідок обмеженої валентної рамки цього типу предикатів [2]. Така синтаксична поведінка предикатів якості відбивається на словотвірних особливостях прикметників у ролі цих предикатів [3; 62; 66].

Особливо виразно це помітно у творенні похідних від прикметників-назв кольорів. У новогрецькій мові назви кольорів нульового ступеня порівняння утворюють назви абстрактної ознаки, подібно до української: *η ασπράδα*, *η ασπρίλα* білизна, білість, біль, *η κίτρινάδα* жовтизна, *η λευκότητα* білість, *πράσιναδα* зелень, *χλωράδα* зелень, *η αχρότητα* блідість, рідше найменування предметів з певним кольором, указаним твірною основою: *το ασπράδι* білок, *το κίτρινάδι* жовток, *ασπράδακι* біла цяточка, *μαυρουδάκι* чорна цяточка, *το λεύκωμα* хім., біол. білок.

В українській мові від предикатів якості з прикметником вищого ступеня порівняння безпосередньо не утворюються іменники – назви абстрактної дії, процесу чи якості, можливо, через сильну й обов'язкову при них позицію об'єкта порівняння. Це стає можливим тільки тоді, коли вони мотивують похідні дієслова зі значенням процесу, а від цих останніх утворюються іменники зі значенням процесу: *більшати* – *більшання*, *побільшати* – *побільшання*, *гіршати* – *гіршання*, *погіршати* – *погіршання*, *довшати* – *довшання*, *подовшати* – *подовшання*. За такими словотвірними типами оформлені іменники *лівішання*, *полівішання*, *меншання*, *поменшання*, *м'якшання*, *порідшання*, *порідішання*, *слабшання*, *слабішання*, *товщання*, *частішання*, *почастішання*. Можливі й інші іменники, утворювані від префіксальних дієслів доконаного виду, мотивованих прикметниками вищого ступеня порівняння співвідносної міри якості, у сучасній українській мові не утворюють ні іменників – назв абстрактної ознаки, ні дієслів процесу, оскільки їхні значення близькі до граничних. Відомо, що цей тип значень у мовознавстві називають закритим для подальшого словотворення, навіть у межах відприкметникового словотворення.

В обох мовах існують слова, що виражають значення "наділяти певним кольором" (укр. *білити*, *зеленити*, *синіти*) і набувати цього кольору (*білти*, *зеленіти*, *сіріти*). Однак в українській мові це різні суфіксальні дієслова, а в грецькій це те саме дієслово, що утворене від неспохідного або похідного прикметника-назви кольору і може передавати обидва значення, але в контекстах перехідності й неперехідності. У першому

випадку реалізується значення дії: *ασπρίζω* перех. білити, *ασπρίσαμε* то *σπίτι μας* побілили наш дім; у другому – стану: *ασπρίσαν* та *μαλλιά της από τα γυράματα* біліло її волосся від старості. У такий спосіб виражають ці значення й інші лексеми: *κίτριζω* жовтити, *жовтіти*, *κόκκιζω* червоніти, *червоніти*, *μαυρίζω* чорнити, *чорніти*, *μελανιάζω* робити чорно-синім, *ставати чорно-синім* (від холоду, удару), *πρασίνιζω* зеленіти, *зеленіти*, *μπλεβίζω* синіти.

На відміну від української, у грецькій від цих дієслів не утворюються іменники зі значенням “перебування в стані” типу: *голубіння*, *жовтіння*, *сивіння*, *синіння*, *червоїння*, *чорніння*. Відсутність таких транспозицій дієслів в іменники у цьому випадку зумовлена інакшою їхньою поведінкою у грецькому реченні, їх однаковою налаштованістю на вираження як значення спрямованої на об’єкт дії, так і значення стану.

Подібно до української в грецькій мало іменників від дієслів, мотивованих прикметниками – назвами кольору, що характеризують стан як наслідок певного процесу, пор.: *ποζеленіння*, *ποζωστίνня* то *κίτρισμα*, *посиніння* то *μελάνιασμα* (ще й *σινьяк*), *потемніння*, *почервоїння*, *почорніння* то *μαύρισμα* (ще й *засмага*).

На відміну від української, в новогрецькій мові засвідчені поодинокі випадки творення дієслів від прикметників, що виражають ступені порівняння: *κόκκινος* “червоїний” – *κατακόκκινος* “зовсім червоїний” – *κατακόκκινιζω* “ставати повністю червоїним”. Вони, хоч і поширені в новогрецькій серед найменувань кольорів, проте рідко стають твірними для інших слів. Тут можна ще згадати *κατακίτρινιζω* *ставати дуже блідим*, *καταμαυρος* *зовсім чорний* – *καταμαυρίζω* *ставати зовсім чорним*. Однак, подібно до української, подальше утворення від них іменників-назв стану або процесу не можливе.

Проведене дослідження засвідчує, що в зіставленні словотворення двох порівнюваних мов взаємозалежність морфології, словотворення та синтаксису у кожній мові може відігравати роль того критерію, що допомагає краще висвітлювати не лише системні явища однієї мови, її домінантні риси, а й розкрити характерологію кожної мови на певному її рівні на тлі типології тієї ж підсистеми зі спільними і відмінними ознаками у кожній окремій мові.

1. Вихованець. І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К., 1992. – 289 с.

2. Городенська К.Г. Реченнєвотвірний потенціал предикатів якості // Лінгвістичні студії. – Донецьк. 2001. – Вип. 7. – С.167-172.
3. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995. – 255 с.
4. Грищенко А.П. Прикметник у функції головного компонента в словосполученні // Синтаксис словосполучення і простого речення – К., 1975. – С. 120-131.
5. Клименко Н.Ф. Типологічне вивчення дієслів сучасної української та новогрецької мов // Математична лінгвістика. – К., 1973. – Вип. 1 – С. 57–66.
6. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. та ін. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – №6. – С. 41-50.
7. Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. – К., 2000. – 183с.
8. Клименко Н.Ф. Формотворення і словотворення прикметників у сучасній українській та новогрецькій мові // Мовні і концептуальні картини світу. – 2002. – № 6. – С.357-364.
9. Клименко Н.Ф. Синтаксичний потенціал частин мови та його вплив на реалізацію словотвірних категоріальних значень // Лінгвістичні студії. – Донецьк. 2001. – Вип. 7. – С.167-172.
10. Τριανταφυλλίδης Μ. Μικρή νεοελληνική γραμματική. – Θ/κη, 1975. – 282 с.

Словники:

1. Войналович О., Моргунюк В. Російсько-український словник наукової і технічної мови Термінологія процесових понять. – К., 1997.
2. Κριαράς Ε. Λεξικό της σύγχρονης ελληνικής δημοτικής γλώσσας. – Αθήνα, 1995.
3. Μπαλινιώτη Γ. Λεξικό της νεας ελληνικής γλώσσας. – Αθήνα, 1998.

Володимир ГОРПИНІЧ (Дніпропетровськ)

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ СЛОВ’ЯНСЬКОЇ АД’ЄКТОНІМІЇ

Фундаментальні узагальнення генезисного характеру видатних дослідників завжди будувалися на матеріалах найдавнішої лексики: пор. гідроніми у О. М. Трубочова, топоніми у Станіслава Роспонда, назви тварин у Ф. П. Філіна, назви жителів – катойконіми у І. І. Ковалика, назви птахів у Л. А. Булаховського, назви риб у О.С. Герда. Відтопоніми прикметники також дуже

давні, тому приховують у собі важливу історичну, етнонімічну, культурологічну і лінгвальну інформацію.

Сучасна історична ад'ектонімія (сукупність відтопонімних прикметників) вивчається нерівномірно, а тому ще незадовільно. Найглибше вивчена східнослов'янська ад'ектонімія, частково чеська [1]. Тому багато її наукових проблем знаходиться поза увагою лінгвістики і залишається нерозв'язаними, але перспективними. Завдання доповіді – висвітлити деякі не вивчені, або недостатньо досліджені питання слов'янської ад'ектонімії.

Вивчення ад'ектонімії будь-якої мови уявляється нам дуже плідним. Здавна осідлі племена жили поселеннями. І здавна ці поселення мали назви. Вони у великій кількості зустрічаються в найдавніших писемних пам'ятках. Гомер у X-IX ст. до нашої ери згадує такі давньогрецькі міста: *Αργίλος* (м. Аргіл), *Αντρον* (м. Антрон), *Ασκανία* (м. Асканія) [2]. Таким же давнім був і звичай характеризувати людину за відношенням до її поселення. Для цієї мети в індоєвропейських мовах сформувалися спеціальні слова – відтопонімні прикметники, ад'ектоніми (*варненський, варшавський, київський*) і назви жителів – катойконіми (*варненці, варшав'яни, в'ятчичі, софіянці, кияни, одесити*), пор. в давньогрецькій мові у Гомера: *Μικηναί* – *Μικηναίος* – мікенський, мікенець, тобто з м. Мікени; *Ταφος* – *Ταφίος* – тафосський, тафосець, тобто з острова Тафос [2].

Статус ад'ектонімів в індоєвропейських мовах не збігається зі статусом катойконімів.

В одних мовах ад'ектонімне значення і катойконімне значення виражаються спільними морфемними засобами: у фр. мові слово *Parisien* означає і *паризький*, і *парижанин*. В інших мовах для вираження ад'ектонімного значення вживаються одні морфеми, а для катойконімного інші: в болгарській мові від топонімів *Габров, Софія* – прикметники *габровський, софійски*, а катойконіми *габровци, софіянці*. Це в інших мовах ад'ектоніми утворюються однофункціональними суфіксами, а катойконіми – багатофункціональними: в нім. мові суфікс *-isch* утворює тільки ад'ектоніми (*berlinisch*), а суфікс *-er* утворює і ад'ектоніми, і катойконіми (*berliner* – і *берлінський*, і *берлінець*); так і в давньогрецькій мові: суфікс *-ios* утворює тільки катойконіми (*trojos* – *трояни*), а суфікс *-kos* утворює і ад'ектоніми, і катойконіми (*trójkos* – це *троянський* і *троянець*) [2]. Отже, ад'ектоніми приховують у собі й етнолінгвістичну інформацію.

Поняття “відношення до поселення” існує в усіх індоєвропейських мовах. Але суфікс *-ськ-ий* (як засіб його

вираження) притаманний лише частині індоєвропейських мов: слов'янським, германським, балтійським, деяким романським (румунській, іспанській, італійській). Його первинне значення обмежувалося лише поняттям приналежності та походження, але пізніше він набув більш ширшого значення – значення відношення [3]. У сучасних східнослов'янських мовах він має значення: 1) відношення до поселення, 2) походження з певного поселення, 3) приналежність поселенню, 4) місцезнаходження.

У литовській і латиській мовах, за свідченням ризького вченого М. Бренце [4], слова на *-isk-i* можуть означати не лише приналежність чи походження, але й “суттєву якість чогосьбудь”. Це значення виявляється також у топонімах на *-isk-i*, які є переважно назвами населених пунктів.

Все це означає, що ад'ектонімія несе в собі важливу історико-етнолінгвальну інформацію.

Морфемною основою ад'ектонімії усіх слов'янських мов є суфікс *-ськ-ий*. У сучасні слов'янські мови він прийшов із праслов'янської, де також був єдиною ад'ектонімною морфемою.

Поширеність форманта *-ськ-ий* на всьому слов'янському мовному просторі багато говорить про час виникнення суфікса *-ськ-ий*. Але цього надто мало для повної хронологічної картини його формування. Методом реконструкції виявлено, що суфікс *-sk-* утворився на базі індоєвропейського морфа *-*ko* внаслідок перерозкладу іменних основ на *-s* [5]. Але і реконструкція не проливає світла на час його зародження. Деякі додаткові дані можна вилучити з матеріалів давньогрецької мови, попередниками якої вважаються діалектні угруповання індоєвропейської мовної спільності. В архаїчному типі давньогрецької мови, який знайшов відображення у творах Гомера (X-IX ст. до н.е.), функціонували ад'ектоніми двох типів – з формантом *-os* (*Τρωία* – *τρωίος* “троянський”) і з формантом *-kos* (*τρωίκος* “троянський”), пор. ще приклади *Ολυμπία* – *ολυμπίας* “олімпійський” і *ολυμπιος* “олімпійський” [2]. Отже, в X ст. до нашої ери в деяких індоєвропейських мовах уже функціонував суфікс *-к-*.

Чи існував він в цей період у праслов'янській мові? Чи там уже був суфікс *-ськ-*? Чи суфікс *-ск-* виник пізніше або раніше? Це ті питання, на які слід шукати відповідь. Як видно, ад'ектонімія володіє неочіненними даними і в галузі відносної хронології мовних явищ.

Антуан Мейе, слідом за К. Бругманом, стверджує, що “слов'янський суфікс *-ьск-ъ* був взятий у слів, запозичених з

германських мов” [6]. Хоч позицію К. Бругмана і А. Мейє славістика не прийняла, але питання про походження суфікса -ск- у слов'янських мовах залишається все-таки відкритим. А його треба з'ясувати, бо це стосується й української мови.

З думкою А. Мейє і К. Бругмана погодитися не можна, тому що вона не має реальної основи і не підтверджується мовним матеріалом.

Навпаки. Питомий, споконвічний характер суфікса -ськ-, формування його на протопраслов'янському ґрунті переконливо аргументується такими факторами: 1) суфікс -ськ- вживається в усіх слов'янських мовах, 2) він є морфемною основою ад'ектонімії праслов'янської і всіх давніх та сучасних слов'янських мов, 3) не виявляється ніяких слідів, навіть реліктових, ад'ектонімії системи на базі якоїсь іншої морфеми, що існувала б до появи суфікса -ськ-, 4) в усіх слов'янських мовах він здавна взаємодіє з усіма відомими тоді й нині структурними типами топонімних основ, 5) його вживання протягом всієї її історії не обмежується ні територіально, ні стилістично. Воно ніколи не було пов'язане ні з регіональним, ні з діалектним поділом слов'янських мов.

У К. Бругмана і А. Мейє існує ще одне слабке місце. Говорячи про запозичений характер суфікса -ьскъ- у слов'янських мовах, вони ні слова не сказали про джерела цього ж ад'ектонімічного суфікса в германських і балтійських мовах (литовській і латиській), які із всіх індоевропейських мов найближчі до слов'янських мов, а також в іспанській, румунській, італійській.

М. Бренце (Рига) пише, що латвійські географічні назви на -išk-ē (мн. -išk-ēs), -išk-is (мн. -iškiai) можуть бути фактично латиськими, бо від латиських прикметників на -išk- можливі утворення на -išk-ē. Оскільки на території Литви назви місцевості на -išk-ē особливо часто зустрічаються в місцях, де раніше проживало плем'я *сели* (або *селі*), тобто на сході і північному сході Литви біля кордонів Латвії, то і латиські назви на -išk-ē селонського походження. Сліди давньої селонської мови виявляються в топонімах сучасної північно-східної Латвії. Коротко, топоніми на -išk- в сучасній латиській і латвійській мові поширені на тій території, яку колись займала селонська мова. Тому литуаністика і легтоністика (балтистика) шукають корені суфікса -ськ- не в давньоверхньонімецькому діалекті (як А. Мейє і К. Бругман), а в давній племенній селонській (або селійській) мові, що підтверджується мовним матеріалом.

Мовний слов'яно-балто-германський матеріал дозволяє розглядати суфікс -ськ- як спільний для цих мов індоевропейської сім'ї, в якій він спочатку вживався лише при топонімних основах, а пізніше і при апеллятивних.

Отже, на підставі сказаного, можна думати, що суфікс -ськ- і ад'ектонімна система на його основі виникли на ранньому етапі формування германо-балто-слов'янської мовної спільності ще годі, коли вона почала відділятися від анатолійсько-тохарсько-кельтської мовної спільності (може в IV тисячолітті до нашої ери) [7]. Це та риса, якою балто-слов'янсько-германська мовна спільність відрізнялася, з одного боку, від арійсько-греко-вірменської спільності, а з другого – від анатолійсько-тохарсько-кельтської. Все це виключає можливість формування ад'ектонімії слов'ян на іншомовній основі.

Як видно, ад'ектонімія дає цікавий і цінний додатковий матеріал для дослідження важливих питань етногенези слов'ян та етногенези балтів і їх мов.

Без сумніву, що ад'ектонімія праслов'янської мови – це система, яку вона одержала у спадок від протопраслов'янської епохи. Вона виявилась дуже досконалою і тому при розпаді праслов'янської мови без суттєвих змін була засвоєна кожною слов'янською мовою.

Для загальнослов'янської ад'ектонімії системи характерний єдиний словотвірний тип (чи модель) – основа топоніма + суф. -ськ-ий. Він характерний і для кожної мови зокрема. Катоїконімна система складалася на базі топонімів, але за допомогою різних суфіксів: 1) у східнослов'янських мовах -ан-н і -ц-і (*кияни, чернігівці*), 2) у південнослов'янських -ан-и і -ц-і (*македоняни, габровці*), 3) у західнослов'янських -ан-и, -ик-и, -ак-и (*варшав'яни, варшавчики, варшав'як*). Характерно, що в усіх слов'янських мовах в катоїконімах архаїчного типу вживається спільний морф -ан-. До речі, він був досить поширеним і в давньогрецькій мові: *асан* – житель Асанії, *аскарнан* – житель Аскарнанії, *аргіріпанос* – житель Аргіріпи, *бактріанос* – житель Бактри, *боспоранос* – житель Боспора та ін. З цього випливає, що в протослов'янський період і ад'ектонімія, і катоїконімія була сформована на номорфній основі. Вона (номорфна основа) і по нині збереглася в ад'ектонімії. В катоїконімії процес формування йшов інакше – від номорфної основи до поліморфної основи.

Звукова будова ад'єктивного суфікса -ськ- в слов'янських, балтійських і германських мовах не збереглася: форму -ськ- (-ск-)

він має в усіх слов'янських мовах, форму **-шк-** в литовській (балтійські мови) і форму **-іш-** – в німецькій (германські мови).

У німецькій мові суфікс **-іш-** має чотири аломорфи: **-isch-**, **-esch-**, **-sche-**, **-erisch-**. Всі вони, за спостереженням М.Д. Степанової, продуктивні, частотні, приєднуються до питомих і запозичених основ, надають прикметникам значення географічної, державної, національної приналежності здебільшого при основах географічних назв, як і в слов'янських та балтійських мовах: *Baden – badisch, Panama – panamaisch, Polen* (Польща) – *polnisch* [8]. У давньонімецькому діалекті мав форму, на думку А. Мейє, **-isc-**.

У східнослов'янській ад'ектонімії є лише форма **-ськ-** (**-ск-**), форми **-ішк-** немає, але вона трапляється в прихованій формі в топонімах. У білоруській, українській і рідше в російській мові є топоніми на **-шк-**: укр. *Полошки, Облошки, Лєвошки, Степашки, Довгелешки, Замішки, Молошки, Андрушки, Верешки, Осташки, Отришки, Отрішки* і под.; білор. (дуже поширені) *Абразішкі, Антонішкі, Апанасішкі, Астатішкі, Вікторышкі* і ін.; рос. *Рябушки, Пасашки, Кулишки, Журишки*.

Якого вони походження? Чи пов'язані вони з прикметниками на **-ськ-ий**?

Висвітлити їх походження в певній мірі допомагає вивчення історії ад'ектонімів в болгарській, македонській і сербохорватській мовах. При утворенні прикметників з допомогою суфікса **-ск-** (староболгарське **-ьск**) від топонімів на [г], [к], [х], [ч], [ш], [ц] у болгарській, македонській і сербохорватській мовах морфемний шов **-шк-**: болг. *Разлоги – разлошки, Тръмбеш – тръмбешки, Дупниеръх – дубнивръшки, Перник – пернишки, Ловач – ловешки, Марица – марішки, Водица – водишки*; серб. *Гритеч – гритешки, Врбас – врбашки, Албанац – албанашки*. Можливо, що так виникли і етимони топонімів типу *Полошки, Лєвошки, Братешки, Абрамішкі*.

За даними білоруського мовознавця М. Бірила та литовського мовознавця О.П. Ваганаса, в білоруській мові нараховується 656 ойконімів на **-ішк-і**: *Абрамішкі, Бурбішкі*. Суфікс **-ішк-і**, на їх думку, є адаптацією литовських топонімічних суфіксів **-iškės, -iškis, -iškiai, -iškė**, ареал яких в литовській топонімії безпосередньо прилягає або наближається до території Білорусії. У литовській апелятивній лексиці ці суфікси (**-iškės, -iškis, -iškiai, -iškė**) зустрічаються лише в назвах жителів: м. *Klaipėda – klaipėdište* “клаїпедовець”, м. *Salantai – salantiške* “салантасць” [9]. Позначення осіб за місцем проживання

відтопонімними прикметниками – це дуже поширене явище в розмовній і діалектній сфері всіх слов'янських мов: болг. *Шумен – шуменски*, польс. *krakowski*, серб.-хорв. *Милован – миловански*, білорус. *Любань – любанські*, укр. *Підвисоке – підвисоцькі, підвисоцький, підвисоцька, підвисоцьке*, рос. *Ярославец – ярославские, ярославский, ярославская* і т.д.

А оскільки це так, то литовські назви жителів з суфіксом **-ішк-** не що інше, як литовські первісні відтопонімні прикметники, що вживаються в катойконімному значенні. Це тим більше очевидно, що суфікс **-ішк-** в литовських катойконімах і ойконімах мав значення як однини, так і множини: одн. **-išk-ė**, мн. **-išk-ėis**, одн. **-išk-is**, мн. **-išk-iai**.

Вимальовується така ситуація: морфема **-ішк-** в литовській мові, а морфемний вузол **-шк-** в болгарській, македонській, сербохорватській мовах – за походженням є формантами відтопонімних прикметників, які вживалися у значенні назв жителів. У литовській мові форми на **-ішк-** збереглися у назвах жителів, в ойконімах і мікротопонімах, в українській, македонській, сербохорватській мовах так і залишилися в системі відтопонімних прикметників. Тому набагато вірогідніше, що сучасні білоруські, українські і російські топоніми на **-шк-и** не литовського, чи ширше – балтійського походження (що цілком можливо в окремих випадках), а праслов'янського.

Якщо все це синтезувати, то можна з великим ступенем ймовірності стверджувати, що форми на **-шк-** – це не що інше, як рудименти ад'ектонімної системи періоду слов'яно-балто-германської мовної спільності.

Отже, ад'ектонімія слов'янських мов зберегла матеріал не лише про історію мов, але й про взаємодію давніх етносів.

У відтопонімних прикметниках всіх слов'янських мов на базі суфікса **-ськ-** почали формуватися інтерфіговані аломорфи **-єськ-, -івськ-, -анськ-, -инськ-, еньск-, -йськ-, -ийськ-**: укр. *Пологи – пологівський, Тараща – таращанський*, рос. *Ялта – ялтинський, Пенза – пензенский*, болг. *Русе – русенски, Варна – варненский* і под.

Оскільки до занепаду редукованих в праслов'янській мові діяв закон відкритого складу, то в процесі творення ад'ектонімів гострих морфологічних ситуацій не було, бо іменна твірна основа, що була завжди консонантною, вільно поєднувалася з суфіксом **-ьск-**, який мав у препозиції голосний [ь]. Тому не виникало збігу трьох приголосних і тому не було потреби в інтерфігованих суфіксах. Вона з'явилася на завершальному етапі

праслов'янської єдності. Після занепаду зредукованих, в результаті чого між твірними морфами виникла загроза збігу трьох-чотирьох приголосних і склалися нові обмеження в сполучуваності твірних морфів. Як альтернатива цьому процесові зародився процес формування інтерфігованих суфіксів, здатних подолати ці обмеження і реалізувати словотвірний акт. У східнослов'янських мовах такі інтерфіговані ад'ектонімні суфікси фіксуються уже в найдавніших писемних пам'ятках: **-овск-ий**, **-анск-ий**. Є вони в усіх слов'янських мовах.

Інтерфіговані суфікси – це вже надбання відокремлених слов'янських мов, це те, що утворилося вже в історичний, писемний час. У болгарській мові: **-анск-и** (*Юдельник – юделянски*), **-енск-и** (*Музга – мужденски*), **-овск-и** (*Миндя – миндвовски*) [10]. У македонській мові: **-анск-и** (*Делогоджи – делогоджански*), **-енск-и** (*Плаке – плакенски*), **-арцк-и** (*Кожнско – кожнцаруки*) [11]. У чеській мові: **-анск-** (*Děšna – děšňanský*), **-eck-ý** (*Lukov – lukovecký*), **-ovsk-ý** (*Džbel – džbelovský*), **-ensk-ý** (*Brno – brněnský*) і ін. Як видно, є спільні риси, є й відмінні: 1) суфікс **-анск-** вживається в усіх слов'янських мовах; 2) суфікс **-енск-** вживається в македонській, болгарській, чеській, російській мовах (відсутній в українській, білоруській); 3) суфікси **-eck-**, **-esk-** вживаються в російській, чеській мовах (відсутні в македонській, українській); 4) суфікс **-арцк-** фіксується лише в македонській ад'ектонімії; 5) суфікс **-инск-** лише в російській ад'ектонімії; 6) суфікси **-onsk-**, **-avsk-**, **-ock-**, **-ack-**, **-ick-** фіксуються лише в чеській ад'ектонімії. Все це свідчить про тенденцію в розвитку слов'янської ад'ектонімії від мономорфемності до поліморфемності, про тенденцію до необмеженої потенційності в утворенні ад'ектонімів.

Як видно, слов'янська ад'ектонімія виявляє надзвичайно цінні стнолінгвальні і лінгвогеографічні відомості. Тому вона є надзвичайно важливим об'єктом славістики.

Відтопонімні прикметники в слов'янських мовах входять до складу назв організацій, підприємств, установ, адміністративно-територіальних одиниць (областей, районів, установ, міськрад, сільрад). Але вони ніколи не вивчалися з точки зору ні лексикології, ні словотворення, ні акцентології, ні правопису – і взагалі з позиції ортології. Нормативних словників немає, а правила творення прикметників від топонімів всіх мов, окрім української, ще не сформульовані. Тому їх дослідження має і прагматичний аспект. До того ж культуроносна функція кожної слов'янської мови вводить до вжитку велику кількість

інослов'янських та іншомовних топонімів на правах субститутів (за іншою термінологією – паралексів). У кожній слов'янській мові функціонують топоніми з англійської, французької, німецької, турецької, італійської, грецької, іспанської, арабської, узбецької, казахської, азербайджанської, вірменської, грузинської, естонської, литовської, фінської та інших мов: *Баку*, *Костанай*, *Тбілісі*, *Джусали*, *Пярну*, *Таллін*, *Душанбе* і под. Від них для комунікативних цілей і номінації таких реалій, як організації, підприємства, установи, адміністративно-територіальні і навчальні заклади, потрібно утворити відтопонімні прикметники. Як це зробити? Чи просто запозичити з мови-джерела існуючі там ад'ектоніми і припасовувати до орфоспічної та граматичної системи мови-споживача? А чи можливо це? Чи утворювати від чужих топонімів відповідні ад'ектоніми за словотвірними моделями своєї мови?

Процес утворення і засвоєння ад'ектонімів ускладнюється ще й тим, що у великій кількості неслов'янських мов відсутні словотвірні засоби відтопонімних прикметників, а тому їх функції виконують топоніми (напр. в казахській мові *Джусали* – це і назва селища і назва школи, так само і в естонській мові *Тарту* – це і назва міста, і назва університету). До того ж у мовній свідомості більшості іноземців немає рідномовного аналога, за зразком якого можна було б сконструювати ад'ектоніми за допомогою словотвірних засобів слов'янських мов. Метод запам'ятовування і наступного відтворення ад'ектонімів як основний шлях їх вивчення непродуктивний, нереальний, а тому неприйнятний. Практично неможливо запам'ятати вслічезну кількість відтопонімних прикметників. Плідним є шлях вивчення закономірностей у формуванні ад'ектонімії певних мов з тим, щоб студієць знав, як в процесі мовлення слід утворити від субстантивів відповідних національних топонімів необхідні для комунікації прикметники. Як видно, в галузі ад'ектонімії існує і прагматична проблема – проблема утворення, нормування і вживання відтопонімних прикметників.

Отже, вивчення ад'ектонімії слов'янських мов є актуальним та перспективним, оскільки має і теоретичне, і практичне значення. Завдання в тому, щоб з позиції висвітленої ситуації, попередньо зібравши найповніший, по можливості, матеріал, дослідити проблеми походження, утворення і вживання відтопонімних прикметників у слов'янських мовах. І для кожної слов'янської мови сформулювати бодай найважливіші правила

творення ад'ектонімів та укласти відповідний нормативний словник.

1. Горпинич В.О. Відтопонімі прикметники української мови. – К., 1976. – 130 с.; його ж: Словотвірні ресурси чеської ад'ектонімії // Ономастика та етимологія. – К., 1997. – С.45-61.
2. Дворецкий И.Х. Древнегреческо-русский словарь в 2-х томах. – М., 1958. – С.229, 1114, 1606, 1652, 247, 331, 1168.
3. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. – К., 1966. – с.177.
4. Бренце М. Топоніми на *-iške, -iškes, -iškis* на юго-востоке Латвии // Всесоюзная конференция по топонимике СССР. – Л., 1965 – С.69-71.
5. Лукінова Т.Б. Прикметник // Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. – К., 1986. – С. 177.
6. Мейе А. Общеславянский язык. – М., 1951. – С.292; Вудман К. Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. – Strassburg, 1904. – С.69.
7. Гамкрелідзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Тбилиси, 1984. – Т.2. – С.865.
8. Словарь словообразовательных элементов немецкого языка под руков. М.Д. Степановой. – М., 1979. – С.248-250.
9. Бірыла М.В., Ваганас А.П. Літоўскія элементы у беларускай анамалыцы. – Минск, 1968. – С.9-18.
10. Горпинич В.О. Назви жителів у болгарській мові // Проблеми слов'янознавства. – Вип 43. – Львів: Світ, 1991. – С.114-121.
11. Горпинич В.О. Словотвірні ресурси македонської ад'ектонімії та катойконімії // Слов'янська ономастика. – Ужгород, 1998. –С.63-72.

Катерина ГОРОДЕНСЬКА (Київ)

СИНТАКСИЧНІ ЗАСАДИ СЛОВОТВІРНИХ КАТЕГОРІЙ ГРАМАТИЧНОЇ АД'ЕКТИВАЦІЇ

В останнє десятиліття в українському мовознавстві помітно активізувалися дослідження в галузі категорійного словотвору, що зумовлено передусім виокремленням його в межах категорійної граматики поряд із категорійним синтаксисом і морфологією, а також тим, що в цій тріаді йому відведено проміжне місце між категорійним синтаксисом і категорійною

морфологією, оскільки категорії словотвору формуються на основі синтаксичних структур, використовуючи мінімальну морфологічну одиницю – морфему [1:181; 2:3].

Найповніше досліджено синтаксичний механізм формування словотвірних категорій іменника, зокрема тих, значення яких категоризуються за допомогою словотвірних суфіксів та префіксів [3; 4]. Умотивовано виокремлення трьох основних типів іменникових словотвірних категорій, встановлено їхню неоднорідність та ієрархію засобів, що реалізують різні за своєю суттю категорії.

Словотвірні категорії прикметника на синтаксичних засадах досі не систематизовані. У традиційному словотворі основну увагу приділено визначенню словотвірних типів, за якими утворюються прикметники суфіксальним, префіксальним та префіксально-суфіксальним способами [5: 119 – 170, 242 – 250, 285 – 313].

Своєрідність словотвірних категорій прикметника значною мірою залежить від особливостей атрибутивних відношень, оскільки вони поєднують формально-синтаксичні й наближені до них семантико-синтаксичні ознаки. Ці відношення мають похідний характер, бо виникають унаслідок згортання окремих компонентів семантичної структури речення і перерозподілу синтаксичних залежностей між компонентами або внаслідок формально-граматичних перетворень – з'єднання двох елементарних речень у семантично складну конструкцію. В обох випадках обов'язковою умовою появи атрибутивних відношень є вживання залежного компонента будь-якої семантики в постпозиції до опорного іменника, оскільки це зумовлює означальну характеристику такого іменника, яку можуть виражати одиниці із значенням власне-ознаки і невластиво-ознаки [6: 133 – 134].

У постпозицію до іменника вихідне елементарне речення потрапляє тоді, коли воно поєднується з іншим елементарним реченням в складну конструкцію, пор.: *Дочка мешкає в будинку + Будинок належить матері → Дочка мешкає в будинку, що належить матері*. На основі таких присубстантивно вжитих елементарних речень утворюються прикметники, які передають на відміну від якісних прикметників невластиво-ознаку. Ці вихідні речення мають неоднакову семантико-синтаксичну структуру, тому що їхнім організаційним центром є предикати різної семантики, різної валентності. Потрапляючи в присубстантивну

позицію в межах складної конструкції, такі елементарні речення зазнають редукції предиката, унаслідок чого залежний від нього компонент потрапляє безпосередньо в позицію до означуваного субстантива, причому в цій позиції він стає виразником не лише свого непредикатного значення, а й значення зредукованого (прихованого) предиката [6:139]. Поєднання опорного (означуваного) і залежного постпозитивного субстантива кваліфікують ще як субстантивне невластиво-словосполучення [6: 183 – 184]. Саме його залежний ад'єктивованій іменник (синтаксичний ад'єктив) є виразником різних семантичних функцій непредикатних іменників вихідного елементарного речення, які й покривають атрибутивні відношення. Тенденція до категорійного (прикметникового) вираження атрибутивних відношень спричиняє те, що ад'єктивовані іменники, які вживаються в різних відмінкових формах, зазнають акцентування, що уможливує їх використання в позиції кореневої частини прикметника. Прикметникове морфологічне і словотвірне оформлення таких коренів, або граматична ад'єктивація предметності, відбувається за допомогою словотворчих суфіксів, використання яких залежить від семантичної функції, яку завуальовано передає непредикатна коренева частина. Із коренями, що пов'язані із суб'єктом володіння вихідного елементарного речення, поєднуються так звані суфікси присвійності (посесивності), зокрема *-ів/-їв, -ин/-їн, зрідка -ій, -ач-* та ін., пор. *Мати тримає зошит + Зошит належить синові → Мати тримає зошит, що належить синові → Мати тримає синів зошит, Брат читає книжку + Книжка належить сестрі → Брат читає книжку, що належить сестрі → Брат читає сестрини книжку; Відвідувачі дивляться на одяг + Одяг належить князеві → Відвідувачі дивляться на одяг, що належить князеві → Відвідувачі дивляться на князівський одяг; Діти розглядають яйце + Яйце належить сороці → Діти розглядають яйце, що належить сороці → Діти розглядають сорочаче яйце тощо.*

У сучасному мовознавстві прикметники із суфіксами *-ов/-ев-, -ин/-їн-, -ач-(-яч-), -ськ-* та ін., що оформляють іменникові корені – назви тварин, птахів, риб тощо, які мають значення суб'єкта володіння та прихованого предиката належності, кваліфікують ще як деривати послабленої належності [7: 138 – 140]. Ідеться про прикметники на зразок *вовлий, зубровий, тигровий, буйволовий, песцевий, павичевий, моржевий, телячий,*

прокодилячий, баранячий, карасячий, риб'ячий, черепаший, конячий, ослячий, журавлиний, джмелиний (джмелячий), солов'їний, зміїний, учнівський, директорський, журналістський,

Другий тип непредикатних корневих частин прикметників репрезентують ті, що сформувалися на основі компонента із семантичною функцією засобу, тобто такого компонента, що визначає предмет, з якого виготовлено щось, який є складником чого-небудь або який використовують як допоміжний матеріал для виконання дії [6:41]. Крім цього непредикатного значення вони містять також значення прихованого предиката дії. До основних суфіксів, що ад'єктивують акцентовані іменники на позначення засобу як єдиного матеріалу, належать *-ов/-ев-, -н-, -ан-(-ян-)*, використання яких диференціює лексичне наповнення таких іменників. Найуживанішими серед них вважають суфікс *-ов/-ев-*, пор.: *Вони купили стіл + Хтось виготовив стіл із дуба → Вони купили стіл, виготовлений із дуба → Вони купили дубовий стіл; Маляр фарбує дах + Хтось зробив дах із заліза → Маляр фарбує дах, зроблений із заліза → Маляр фарбує залізний дах; Дитина сидить на лаві + Хтось виготовив лаву із дерева → Дитина сидить на лаві, виготовленій із дерева → Дитина сидить на дерев'яній лаві; Жінка придбала борошно + Хтось виготовив борошно із жолудів → Жінка придбала борошно, виготовлене із жолудів → Жінка придбала жолудеве борошно.*

Із кореневою частиною прикметника, яка визначає основний складник чого-небудь або такий, що наявний у складі чого-небудь у великій кількості, поєднується прикметниковий суфікс *-ист-*, пор.: *Люди обробляють ґрунти + Ґрунти містять азот → Люди обробляють ґрунти, що містять азот → Люди обробляють азотисті ґрунти.*

Третій тип корневих частин прикметника становлять акцентовані непредикатні компоненти із семантичною функцією локатива, що вказує на місце дії, напрямок та шлях руху. Ці локативні компоненти є водночас і виразниками локативної семантики прихованого предиката. Прикметникове оформлення таких ад'єктивованих локативних компонентів виконують два типи словотворчих засобів: суфікси та префіксально-суфіксальні пари. У суфіксальному вираженні цю функцію реалізують *-ськ-* та *-ов/-ев-*, пор.: *Люди сидять у парках + Парки є в Києві → Люди сидять у парках, що є в Києві → Люди сидять у київських парках; Жінки йдуть стежкою + Стежка є в полі → Жінки йдуть стежкою, що є в полі → Жінки йдуть польовою стежкою*

Досить великий потенціал словотворчих засобів для ад'ективації локативних компонентів із значенням місця становлять префіксально-суфіксальні пари, утворені префіксами відприйменникового походження і такими суфіксами, як *-н-*, *-ов-*, *-ев-*, *-ськ-* та ін. Вони визначають різні параметри локалізації щодо просторового орієнтира: по горизонталі, по вертикалі, збоку, по колу тощо, пор.: *загірний, залаштунковий, міжгірний, міжкімнатний, наземний, надводний, надхмарний, надгрунтовий, навколосерцевий, передпінний, підводний, підкореневий, піднирковий, понадніпряньський, позахмарний, приамурський, приозерний* та ін.

Четвертий тип кореневих частин прикметників сформовано з акцентованого непередикатного іменникового компонента, що у вихідному елементарному реченні виконував семантичну функцію об'єкта порівняння. Крім цього непередикатного значення така коренева частина виражає також значення порівняння прихованого предиката стану. Типовими засобами її ад'ективації є суфікс *-уват-* та суфіксоїд *-подібний*, нетиповим – суфікс *-аст-*, пор.: *Чоловік має бороду + Борода подібна до шпичака → Чоловік має бороду, яка подібна до шпичака → Чоловік має бороду, як шпичак → Чоловік має шпичакувату бороду; Майстер вирізав деталь + Деталь подібна до клина → Майстер вирізав деталь, яка подібна до клина → Майстер вирізав клиноподібну деталь; Вона милується хмарами + Хмари подібні до клубків → Вона милується хмарами, які подібні до клубків → Вона милується клубчастими хмарами.* Аналогічно утворені прикметники *іжакуватий, грудкуватий, циганкуватий, карлючкуватий, лійкоподібний, кільцеподібний, кашкоподібний* та ін.

Усю сукупність словотворчих засобів, за допомогою яких відбувається лише морфологічне та словотвірне прикметникове оформлення атрибутивно вжитих непередикатних іменникових компонентів, що потрапили в цю позицію внаслідок редуції предикатів вихідних елементарних речень у структурі складних конструкцій, об'єднує словотвірна категорія ад'ективованої предметності [8:8].

Окремий різновид словотвірної категорії ад'ективованої предметності становить та, у якій основна функція граматичної ад'ективації поєднується з функцією інтенсифікації, яку зумовлює кількісне значення супровідного предиката. Певні особливості виявляються і в межах її основної функції. Суть їх полягає в тому, що в присубстантивно вжитому вихідному елементарному

реченні після редуції предиката із значенням володіння акцентуванням зазнає непередикатний компонент із семантикою об'єкта володіння, а не суб'єкт володіння, як то було в згаданих вище елементарних реченнях, породжених предикатами володіння. Саме він і потрапляє в позицію кореневої частини прикметника. Словотвірні суфікси не лише завершують її граматичну прикметникову категоризацію, а й указують на надмірний вияв ад'ективованої предметної ознаки, що дає підстави кваліфікувати їх як суфікси ад'ективованої предметності – інтенсивності. До них належать *-ат-*, *-аст-* (*-яст-*), *-ист-*, *-овит-*. На них ґрунтується однойменна словотвірна категорія прикметника, пор.: *Рибалка вміймав рибу + Риба має зуби + Зуби є великими → Рибалка вміймав рибу, яка має великі зуби → Рибалка вміймав зубату рибу; Жінка поле кукурудзу + Кукурудза має стебла + Стебла є великими → Жінка поле кукурудзу, яка має великі стебла → Жінка поле стеблисту кукурудзу; Вони дружать із людьми + Люди мають гроші + Грошей є багато → Вони дружать із людьми, які мають багато грошей → Вони дружать із грошовитими людьми*

Друга словотвірна категорія прикметника хоч і ґрунтується на присубстантивно вжитому елементарному реченні у складній конструкції, але механізм її утворення відмінний від механізму породження словотвірної категорії ад'ективованої предметності. У такому елементарному реченні дієслівний предикат (він же синтаксичний ад'єктив) не редукується, а навпаки, акцентується, унаслідок чого він набуває здатності формувати кореневу частину прикметника. Роль їхніх граматичних ад'єктиваторів виконує ціла низка словотворчих суфіксів, вибір яких залежить від лексичного наповнення віддієслівної кореневої частини. Крім функції граматичного ад'єктиватора, ці суфікси виконують ще одну – функцію виразника інтенсивного значення, що властиве супровідним предикатам кількості, які в мові співвідносяться з прислівниками *дуже, занадто, багато* й под. Саме це кількісне значення надає процесуальній ознаці, вираженій віддієслівною кореневою частиною, типового, характерного вияву. Синкретичну функцію ад'єктиватора-інтенсифікатора виконують суфікси *-лив-*, *-част-*, *-к-*, *-уч-* (*-юч-*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ач-* (*-яч-*) та ін. Найуживанішим є суфікс *-лив-*, що оформляє відпредикатні кореневі частини на позначення фізіологічного або психічного стану особи, особливостей її натури, поведінки тощо. Наслідком їхнього поєднання є якісні прикметники, що визначають характеризаційні психічні та фізіологічні якості людини, пор.:

Дитина навчається у викладача + Викладач (дуже) вимагає → Дитина навчається у викладача, який (дуже) вимагає → Дитина навчається у вимогливого викладача. Аналогічно постали прикметники *жартівливий, здогадливий, вередливий, співчутливий, боязливий, оцядливий, хвастливий, шанобливий, довірливий, злобливий, бунтівливий, дбайливий* та ін. Іноді прикметники з цим суфіксом означають характеристичні властивості речовин, напр.: *заспокійливий препарат.*

Кілька суфіксів завершує ад'єктивну морфологізацію віддієслівних корневих частин, які характеризують фізичний стан предметів або істот, наслідком чого є якісні прикметники, що визначають їхні фізичні властивості, переважно ті, що виявляються зовні. До таких суфіксів належать *-част-, -к-, -уч- (-юч-), -ущ- (-ющ-), -ач- (-яч-)*, пор.: *Вони люблять картоплю + Картопля (добре, швидко) розсипається → Вони люблять картоплю, яка (добре, швидко) розсипається → Вони люблять розсипчасту картоплю; Господар купив вугілля + Вугілля (добре, швидко) займається → Господар купив вугілля, що (добре, швидко) займається → Господар купив займисте вугілля; Жінка купила макарони + Макарони (легко) ламаються → Жінка купила макарони, які (легко) ламаються → Жінка купила ламкі макарони; Хлопець скручує дріт + Дріт (дуже) колеться → Хлопець скручує дріт, що (дуже) колеться → Хлопець скручує колючий дріт; Хвора п'є воду + Вода зцілює → Хвора п'є воду, що зцілює → Хвора п'є цілющу воду; Діти купаються у воді + Вода стоїть (не тече руслом) → Діти купаються у воді, що стоїть → Діти купаються в стоячій воді.* Згадані суфікси менше продуктивні в прикметниковому словотворі, ніж суфікс *-лив-*. Вони вживаються переважно в складі давно утворених прикметників, причому деякі з них мають діеприкметникове походження, пор.: *поривчастий, заливчастий, звивчастий, перебивчастий, прилипчастий, переливчастий, перекоτισтий, перекидистий, в'язкий, тривкий, стійкий, меткий, верткий, ковзкий, хиткий, скрипучий, скриплячий, співучий, плакучий, сипучий, сипкий, тямучий, тямкий, липучий, липкий, видючий, завидючий, гулячий, пропащий* та ін.

Уся сукупність словотворчих суфіксів, що вживається для граматичної ад'єктивації акцентованих дієслівних предикатів дії чи стану та реалізації значення інтенсивності супровідного предиката кількості, формує словотвірну категорію ад'єктивованої дії чи стану – інтенсивності.

Третя словотвірна категорія прикметників також постає на основі атрибутивно вжитого предиката в складній конструкції, але тут атрибутивні відношення покривають цільові, передусім ті, що вказують на призначення, пор.: *Апарат, щоб різати; Барабан, щоб сушити; Механізм, щоб шліфувати; Тік, щоб молотити; Станція, щоб випарювати* й под. Відмінним є й те, що в цих конструкціях вживаються лише предикати із значенням дії, які трансформуються у віддієслівні іменники, що виступають у формі родового відмінка з прийменником *для*, яка відома в українській мові як родовий призначення, пор.: *апарат для різання, барабан для сушіння, механізм для шліфування, тік для молотіння, станція для випарювання* тощо. Спеціалізованим засобом граматичної ад'єктивації таких предикатних форм із семантикою призначення в ролі кореневої частини прикметників є суфікс *-льн-*, пор.: *апарат для різання → різальний апарат, барабан для сушіння → сушильний барабан, механізм для шліфування → шліфувальний механізм, тік для молотіння → молотильний тік, станція для випарювання → випарювальна станція.* Зрідка функцію граматичної ад'єктивації виконує суфікс *-н-*, пор.: *пункт для зсипання → зсипний пункт, товар для рознесення → розносний товар, слова для перевіряння → перевірні слова.*

Ця словотвірна категорія об'єднує лише два суфікси, що засвідчує її однотипність, проте кількісно вона не поступається перед іншими, бо практично від усіх перехідних дієслів із значенням дії можна утворити прикметник за допомогою суфікса *-льн-*. Зважаючи на функцію, яку виконують згадані словотворчі суфікси, цю категорію пропонуємо назвати категорією ад'єктивованої цільової семантики.

Отже, словотвірні категорії граматичної ад'єктивації неоднорідні передусім за акцентованим компонентом, що виконує в структурі прикметників роль кореневої частини. Залежно від цього вони поділяються на категорії з акцентованим непередикатним і передикатним компонентами. До перших належить словотвірна категорія ад'єктивованої предметності та її різновид із синкретичною функцією ад'єктивованої предметності – інтенсивності, до других – словотвірні категорії ад'єктивованої дії чи стану – інтенсивності та ад'єктивованої цільової семантики. Непредикатний компонент у позиції кореневої частини прикметника репрезентує семантичні функції суб'єкта володіння, об'єкта порівняння, об'єкта володіння, засобу дії та локатива. Предикатні компоненти виражають дії та стани, що стосуються

фізіологічного й психічного стану істот та фізичних властивостей предметів або ж указують на призначення чого-небудь. Функція граматичної ад'єктивації в обох типах словотвірних категорій може пов'язуватися із функцією інтенсифікації.

1. Вихованець І.Р. Принципи категорійної граматики української мови // III Міжнародний конгрес українців. Мовознавство (26 – 29 серпня 1996 р.). – Харків, 1996. – С. 177 – 181.
2. Вихованець І.Р. Теоретичні засади категорійної граматики української мови // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Зб. наук. праць. Серія: філологія. – Вінниця. – 2000. – Вип. 2. – С. 3 – 6.
3. Городенська К.Г. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) // Мовознавство. – 1994. – №6. – С. 22 – 28.
4. Олексенко В.П. Словотвірні категорії суфіксальних іменників. – Херсон: Айлант. 2001. – 240 с.
5. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка. – 406 с.
6. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка. – 1983. – 219 с.
7. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка. 1987. – 211 с.
8. Городенська К.Г. Синтаксичні засади категорійного словотвору // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: Зб. наук. праць. Серія: філологія. – Вінниця. – 2000. – Вип. 2. – С. 6 – 9.

Анатолій ЗАГІНІТКО (Донецьк)

СИНТАКСИЧНА ДЕРИВАЦІЯ: АСПЕКТИ ВНУТРІШНЬОРЕЧЕННСВИХ І МІЖРЕЧЕННСВИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Проблеми синтаксичної деривації поступово набули свого повноправного вияву й окреслились як окремий розділ мовознавчої науки, в якому по-різному витлумачуються сам предмет розгляду тих чи інших синтаксичних явищ, мета і завдання та коло аналізованих проблем (пор. погляди П.Адамца, В.В.Богданова, І.Р.Вихованця, М.В.Всеволодової, В.Грабе,

В.Городенської, Н.В.Гуйванюк, Г.О.Золотової, Л.М.Мурзіна, А.М.Мухіна, І.І.Слинько та ін.). Водночас більшість лінгвістів сходяться на тому, що в центрі уваги цього розділу перебувають основні / неосновні тенденції, напрями внутрішньореченневих перетворень, що охоплюють здебільшого його варіації (П.Адамец, В.Грабе). Щоправда, останнім часом площина дериваційного синтаксису суттєво розширюється, оскільки до його проблем включаються внутрішньореченневі і міжреченневі перетворення, а також між'ярусні перетворення, що охоплюють перетворення складного речення у просте, речення у словосполучення і слово. В такому разі цілком виправданим постає розгляд проблем словотвору на синтаксичній основі, що уможливило правильне розв'язання і вирішення цілого ряду питань, пов'язаних з регулярністю / нерегулярністю утворення лексем, пор.: приміщення, в якому випікають хліб → пекарня; приміщення, в якому виробляють вино → виноробня; поле, з якого зібрали урожай картоплі → картоплинище; той, хто ловить рибу → риболов; той, хто вчить → учитель; той, хто працює з лісом → лісник і той, хто збирає хліб → хлібороб; той, хто любить працю → працелюб; той, хто усіх веселить → веселун; той, хто багато говорить → говорун, той, хто водить комбайн → комбайнер, з одного боку, прилад для вимикання світла → вимикач; прилад для розкидання соломки, добрив тощо → розкидач і той, хто йде завжди попереду → х, той, хто йде завжди позаду → х та ін.

Розгляд речення у сучасній лінгвістиці у чомусь уподібнюється, як і сам синтаксис, "обширному континууму" [1; 2], в якому наявна найстійкіше структурована частина, що виявляється у відповідних структурних вузлах. Останні забезпечують утворення структурних моделей речення. Між самими вузлами намічаються лінії відношень (трансформацій), які пов'язують вузли. Такі вузли здебільшого зберігаються в експлікованому / імплікованому вигляді у похідних одиницях. У самому континуумі наявні майже безперервні (за винятком окремих вкраплень або розривів) ряди синтаксичних одиниць, які різняться варіаціями у своєму типовому лексичному складі. Відмінність однієї варіації від іншої, якщо брати визначення варіації у концептуальному дусі П.Адамца, за яким варіантними виявами речення визнаються такі його перетворення, коли повністю зберігається лексичний і позиційний склад речення, виокремлюється у: а) темпоральних, б) модальних, в) аспектуально-видових, г) особово-родових, г) числових видозмінах самого предиката: укр. *Діти читають* – *Діти читали*

– Діти були читали – Діти читатимуть // рос. Дети читают – Дети читали – Дети будут читать // польськ. Wczoraj czytałem książkę – Dzisiaj czytam książkę – Jutro będę czytał książkę; болг. Я лежах (лежех) (імперфект) – Я лежаа (аорист) – Я лежа – Ще лежа тощо (часові); укр. Хлопець працює – Хлопець працював би – Нехай хлопець працює – Нехай працював би хлопець // рос. Школьник работает – Школьник работал бы, если б у него была книга – Пусть школьник работает – Пусть бы школьник работал; польськ. Piszę list – Przeczytałbym tę książkę? Gdybym ją wypożyczył z biblioteki – Czytajmy książkę (модальні) тощо. Варіантні вияви реченневих структур, а точніше їхні комплексні парадигми в різних мовах неоднакові: в українській мові часова парадигма охоплює чотири основні варіанти, у російській – три, у білоруській – чотири, у польській – три, у болгарській – дев'ять (при цьому на відміну від ряду інших слов'янських мов синтетичні форми теперішнього, аориста (болг. “минало съвершено”, імперфекта (болг. “минало предварително”), аналітичні форми перфекта (болг. “минало неопределено”), плюсквамперфект (болг. “минало предварително”), майбутнього, майбутнього попереднього, майбутнього в минулому, майбутнього попереднього в минулому утворюються від форм доконаного і недоконаного виду, що й дозволяє констатувати вісімнадцятикомпонентну видо-часову парадигму речення в болгарській мові). Останнє вияскравлює національну специфіку мовної картини світу та її відповідну ярусну стратифікацію.

Варіації реченневих структур не затркують ні позиційного складу речення, ні обсягів та емоційності реченнєвої семантики. Вони спрямовані на видозміну актуалізаційно-дейксисних параметрів речення: темпоральність, аспектуальність, персональність, число, рід та ін.

У дериваційному синтаксисі поширена думка про те, що зосередження уваги тільки на варіаціях речення не розкриває механізм зміни внутрішньореченневих синтаксичних позицій та виявлення шляхів і закономірностей рівнорядних / нерівнорядних однорівневих і тим паче міжрівневих перетворень між однопорядковими синтаксичними одиницями та неоднорядковими одиницями різної структури, різного системного статусу, пор. семантичну корелятивність слова і словосполучення, словосполучення і простого речення, простого речення і складного речення та ін., пор.: ловити рибу → риболов, ходити на канаті → канатоходець, рос. укладывать асфальт – асфальтоукладчик, сбывать хлопок → хлопкосбыт, убирать

хлопок → хлопкоуборка; біл. убіраць бавоуник → бавоунауборка; шпрыхтоуваць бавовнік → бавоунанарыхтоувка – співвідношення словосполучення і слова; Хлопчики пішли в ліс, щоб назбирати грибів → Хлопчики пішли в ліс по гриби, рос. Мальчик внезапно умолк, потому что испугался → Мальчик внезапно умолк от испуга; біл. Людзі аж прыціхлі, таму што здзівіліся → Людзі аж прыціхлі ад здзіулення, польськ. Ojciec ciężko pracuje, żeby zarobić ci życie → Ojciec ciężko pracuje na życie, болг. Дойдох за да срещна с тебе → Дойдох поради срещна с тебе тощо. Та й навіть перераховані пари неоднаковою мірою репрезентують частотність між'ярусних і міжсхемних перетворень, оскільки корелюють з проблемою реалізації закономірностей об'єктивного світу, кількох пропозицій в межах того самого речення чи в межах складного утворення. Особливості подібних перетворень, коли за основу приймається репрезентований зміст, а не кількість синтаксичних позицій та особливості будови, окреслюються у лінгвістиці як трансформації (трансляції, транспозиції) і становлять один із найяскравіших виявів закономірностей дериваційного синтаксису, пор. закономірності синтаксичної деривації у парі “складнопідрядне речення з підрядним власне-означальним → просте речення з напівпредикативною конструкцією → просте семантично неелементарне речення”: Ліс, який був занесений снігом, заяскрів на горизонті → Ліс, занесений снігом, заяскрів на горизонті → Засніжений ліс заяскрів на горизонті; біл. Гарачай парай дыхала зямля, якая была нядауна напоена шчодрым дажджом → Гарачай парай дыхала зямля, нядауна напоеная шчодрым дажджом та речення з особливим різновидом означення – прикладкою: Народ, що є творцем власної історії, завжди непереможний → Народ-творець власної історії завжди непереможний.

Ємність трансформацій та ступінь їхнього поширення у сучасній лінгвістиці тлумачиться по-різному, а тому і не можуть бути однозначно покваліфікованими і відповідні різновиди трансформацій у слов'янських мовах. Так, В.А.Белошапкова, Т.В.Шмельова розширюють ємність дериваційної парадигми за рахунок включення до її складу компонентів: 1) фазовості (Почали вивчати / рос. Начали изучать / біл. Прышоу аўтобус. Вера памкнулася садзіцца, але Мікалаі затрымаў яе (У Дамашэвіч). Золатам зорны бераг азэрны ночка гаціць почала (Р.Барадулін) /польськ. Zacząłem się uczyć), 2) модальності (Я можу працювати над романом / рос. Я должен работать над книгой / біл. Я мушу пакінуць адбітак жыцця на камні, жалезе і

золаце (М.Танк)); 3) негатиї (*Хлопець пише листа / Хлопець не пише листа*; рос. *Девушка пришла домой / Девушка не пришла домой*; біл. *Прыяці, схаванай гурбамі, адсюль яшчэ было відаць / Прыяці, схаванай гурбамі, адсюль яшчэ не было відаць*); 4) оцінно-експресивний смисл (*Хлопець змінився / Як хлопець змінився!*; рос. *Парень изменился / Как парень изменился!*); 5) авторизації (*Книга цілком цікава / Книга видається цікавою*; рос. *Жизнь в деревне была интересной / Жизнь в деревне казалась интересной*); 6) інтерпретації суб'єкта (а) неозначеність: *Тобі телефонує колега / Тобі телефонують*; рос. *Тебе звонит учитель / Тебе звонят*; біл. *Хлопець малоціць зараз у дзве змены / Малоціць зараз у дзве змены*; поль. *Władza nie dala ti pasportu / Nie dala ti pasportu*; б) узагальнення: *Ти ніколи старого горобця на полові не обдуриш / Ніколи старого горобця на полові не обдуриш* (Нар.тв.); біл. *Ты не рабі ліхога і не бойся нікога / Не рабі ліхога і не бойся нікога*; рос. *Ты не плюй в колодец: пригодится воды напиться / Не плюй в колодец: пригодится воды напиться* та ін.

Видається цілком правомірним розширення напрямів модифікацій, оскільки до їхнього складу можна зарахувати й апроксимацію, суть якої полягає у наданні самому змісту лімітувальних, компаративних, ексклюзивних, релятивних відтінків, хоча в цьому разі мова швидше йде про висловлення, а не про речення у його системному вимірі, пор.: *Вона з усією ревністю неофітки заглибилася в церковне життя римського обряду, щодня відвідуючи, здається, єдиний поки що у Москві костел Св.Людовика / Вона з усією ревністю неофітки заглибилася в церковне життя римського обряду, мало не щодня відвідуючи, здається, єдиний поки що у Москві костел Св.Людовика* (Ю Андрухович); фран. *Il travaillait depuis une heure quand Omaata apparut à l'entrée de la grotte, son corps noir, monumental se détachant sur le bleu du ciel* (R.Merle) та ін. Сюди ж належить і функціональна тотожність предикатів, складені моделі яких вияскравлюють загальнослов'янські тенденції номіналізації у реченнєвій структурі: *Ojciec choriје → Ojciec jest chory → Ojciec chory*; укр. *Учитель мав бесіду з учнями → Учитель бесідував з учнями*. Подібний підхід до розгляду модифікаційної площини дериваційної парадигми речення вияскравлює тенденцію щодо вияву певного синтезувального принципу щодо самого предмета аналізу, оскільки ланцюги модифікаційних перетворень виявляються такими, що складаються з модифікаційних трансформ, що ґрунтуються на трьох основних параметрах речення: 1) структурній організації, вираженій у структурній

схемі, 2) пропозиційних виявах; 3) формах актуального членування. З модифікаціями речення взаємодіють різноманітні прагматичні зміни, пристосування речення до умов мовленнєвої комунікації, що повною мірою стосується авторизованих, апроксимаційних та інших видозмін.

Модифікаційні видозміни у своїй основі мають ту чи іншу модель граматичної семантики: смисл речення описується як ієрархія значень, базу яких витворює абстрактне значення синтаксичної структури, значення самої структурної схеми. З цим поєднується і номінативний підхід до розгляду речення, який орієнтований на позамовну ситуацію, оскільки в цьому разі семантика речення моделюється орієнтацією на позамовну ситуацію. Все це дозволяє окремим лінгвістам говорити про штерпретаційний опис семантики речення, внаслідок чого смисл речення аналізується через семантично простіші елементарні синонімічні трансформи. Саме ж поняття трансформи, хоч і набуло загальнолінгвістичного висвітлення, не може бути визнаним таким, що витлумачується скрізь однаково, оскільки трансформація заторкує глибинні механізми семантичного співвідношення різної будови конструкцій – від слова і словосполучення до кореляції речення зі складним синтаксичним цілим. В одних випадках такі трансформації корелюють з поняттям мовних універсалій, про які переконливо говорить Н.Хомський [3: 39]. Відштовхування від цієї тези дозволяє простежити механізми репрезентації того самого змісту не тільки в межах однієї, але й різних мов. Домінація формалістичного (у цьому разі такий термін використовується досить умовно) підходу уможлиблює виділення для предикативних одиниць чіткого репертуару знаків, тобто стандартних одиниць плану вираження із закріпленням за ними типізованого плану вираження, що стало своєрідним поштовхом ідеї про синтаксичну парадигму речення. Останнє знайшло відображення у моделюванні структурних схем речення, при цьому на початковому етапі за основу брався тільки предикативний мінімум речення. Але такий підхід наштовхнувся на своєрідність семантичного наповнення компонентів предикативного мінімуму речення, саме тому "У системі словосполучення і простого речення лише найабстрагованіші їхні зразки (...) можуть бути респрезентовані як такі, що не вимагають вказівки на правила і тенденції їхнього лексичного наповнення. У переважній більшості випадків абстрактні синтаксичні зразки тієї чи іншою мірою лексично не вільні. Ця невільність коливається від більш чи менш очевидних тенденцій до переважного

використання лексичного матеріалу до (...) відкритості цього зразка лише для слів окремих лексико-семантичних розрядів і навіть тільки для окремих слів” [4: 12].

Отже, окреслення абстрактного узагальненого значення, що стало ґрунтом для встановлення парадигми речення, виявилось семантично недостатнім для визначення характеру предикативної структури, оскільки суттєвим є виявлення номінативного статусу реченнєвої структури, її зрозумілості поза контекстом та простеження співвідношення в реченнєвій структурі номінативних й екзистенційних компонентів [5; 6; 7]. Тому при аналізі трансформацій, їхніх обсягів та ємності за основу береться не тільки кількість внутрішньореченнєвих синтаксичних позицій, але й їхня номінативна достатність. Та й сама ідея трансформації могла постати тільки під впливом могутніх імпульсів семантичного синтаксису, що спочатку був схарактеризований як концептуальні спроможності валентності [9; 10; 11].

Концептуальну основу номінативної концепції речення становить, поза всяким сумнівом, його кваліфікація як номінативної сутності, тобто воно у чомусь уподібнюється імені, денотатом якого у цьому разі виступає певна подія з відповідними її учасниками. Критерієм оцінки є значеннєва однотипність ситуацій, при цьому у чомусь подібне постає і наповнення відповідних синтаксичних позицій, що виступає достатнім критерієм для розмежування типів речення, адже семантична структура розглядається “як певна спільна основа для об’єднання ряду синтаксичних конструкцій, побудованих по-різному, але таких, що відображають однотипні реальні ситуації” [12: 24]. Найвні сьогодні описи семантичної, семантико-синтаксичної будови речення здебільшого опираються на семантику суб’єктів і предикатів [2], на ступінь і рівень абстрактного узагальнення типу імені і предиката [13; 14; 15; 16; 17]. При номінативно-синтаксичному підході до аналізу речення воно постає як ім’я ситуації, інваріантним при цьому виявляється план вираження, оскільки синтаксичні актанти – компоненти речення – виступають як номіналізації реальних актантів [18]. Можливий також і розгляд речення з опорою на зображувану ним пропозицію, яка у своєму відношенні до дійсності може бути правильною, неточною або зовсім неправдивою. “Будь-яка пропозиція тому має ... “функцію істинності” [19: 124]. Остання оголошується головним об’єктом аналізу плану змісту предикативної одиниці, типологія одиниць стає типологією суджень, залежно від видів суджень, установлюваних всередині судження. У такому разі інваріантом

семантичного змісту вважається план змісту, оскільки пропозиційна структура – це якраз той зміст, що знаходить своє вираження в різних варіантах синтаксичних одиниць. Теорія пропозицій орієнтована у своїй іпостасі на універсальний компонент значення речення, що споріднює таке спрямування з концепцією функціональної граматики (в її інтерпретації за О.В.Бондарком, В.С.Храковським та ін.), яка передбачає, що ідіотетичне реалізується в мові лише як різні форми вияву універсального [20; 21; 22].

Встановлення універсально-типологічних модифікацій речень у слов’янських мовах передбачає, поза всяким сумнівом, окреслення параметрів можливих модифікацій того самого змісту в площині суб’єктивної оцінки висловленого у реченні. В такому разі вияскравлюється площина перетворення речення у висловлення, оскільки останнім постає речення, в якому реалізуються ситуативно-прагматичні чинники, коли речення уміщує суб’єктивну оцінку мовцем уміщеного в реченні об’єктивного змісту. У цьому разі суб’єктивні модифікації охоплюють: 1) значення достовірності / недостовірності (*Солідність роботи їх, без сумніву, була понад усяку конкуренцію* (Г.Хоткевич), рос. *Я должен буду, без сомнений, Письмо Татьяны перевести* (А.С.Пушкин); білор. *Ен падумау, што, магчыма, ім пашанцуе на сякую-такую адзежыну* (В.Быкаў); болг. *Тя очевидно (явно) е болна*); 2) семантику емоційно-скреспресивної оцінки (болг. *Тя, за щастие, не беше тук. Той, за съжаление, е болен*; укр. *Населення, на диво, зустріло нас привітно* (Я.Баш); білорус. *У хаце, на вялікае здзіўленне, Тацяна убачыла Любу* (І.Шамякін). *На жаль, з былых паданняу пра Турау амаль нічога не засталася...* (В.Вольскі); рос. *Небось, не мог остановиться у ворот да потрудиться пешком дойти до крыльца. – Куды! влетел! расшаркался!* (А.С.Пушкин)) та ін. Оскільки речення, будуючись за певним конструктивно-синтаксичним типом і характеризуючись певним цільовим призначенням, модальними властивостями, розгортає повідомлення у певній комунікативній перспективі (за І.П.Распоповим, Т.П.Ломтевим), то спектр суб’єктивних модифікацій охоплюватиме цілу гаму модифікацій: а) значення порядку, послідовності (*Головне, не треба читати на ніч* (Леся Українка); рос. *Приехать на войну с тем, чтоб воспевались будущие подвиги, было для меня, с одной стороны, слишком самолюбиво, с другой, слишком непристойно* (А.С.Пушкин)); б) семантику гаданості, непевності, недостовірності (болг. *Овчарики розпряха, че уж били видели ...*

огнен змей (Й.Йовков)); в) модальний відтінок джерела повідомлення (білор. *Выходзіць, по-ягонаму, што ледзь не самі мы вінаваты...* (Я.Брыль)); рос. *По мне, жена как хочешь одевайся...* (А.С.Пушкин)); г) значення активізації адресата щодо висловленого (біл. *Мы жылі, як бачыце, у глухім кутку* (І.Грамовіч); укр. *Мені, розумісте, незручно починати тяжбу з паном* (М.Стецьмах)); г) значення ступеня звичайності повідомлення (*Рідна хата, як водиться, старшому братові зосталася* (Панас Мирний)); д) семантику осуду, самоосуду, полегкості (рос. *Ах, русский, русский, для чего, Не зная сердца твоего, Тебе навек я предалася!* (А.С.Пушкин)); е) іронію (укр. *Нічого мовити, розумна голова у тебе для вирішення чужих справ, а свого нічого не можеш вирішити* (А.Яна)) тощо.

Все це підтверджує, що модифікація охоплює цілий спектр лінгвістичних явищ, хоча діапазон семантики таких модифікацій, як дозволяє стверджувати виконаний аналіз, у кожній групі слов'янських мов постає тотожним. Це мотивується кількома чинниками: 1) специфікою національно-мовної картини світу; 2) особливістю закріплення чинників модифікації та репрезентації у мовній системі параметрів суб'єктивної оцінки, напрямів авторизації та ступенем їх закріплення тощо. До модифікації прилягає конденсація, суть якої полягає у згортанні надлишкової інформації у внутрішньореченнєвій структурі (*Я залишаю зажурений сад* → *Залишаю зажурений сад*; біл. *Я не люблю успамінаць сваю падпольную дзейнасць, ты гэта ведаеш* → *Не люблю успамінаць сваю падпольную дзейнасць, ты гэта ведаеш* (І.Шемякін); рос. *Я люблю зимы твоей жестокой недвижной воздух и мороз* → *Люблю зимы твоей жестокой недвижной воздух и мороз* (А.С.Пушкин); болг. *Ни пристигнахме вчера* → *Пристигнахме вчера*; польськ. *Му zaszynatu od związki głównego* → *Zaszynatu od związki głównego*). Конденсацію можна також розглядати як імпліцитну модифікацію, при якій модифікатор постає глибинним і зумовлює видозміну ступеня репрезентативності суб'єкта дії і видозміну його статусу у внутрішньореченнєвій структурі. У більшості слов'янських мов така конденсація закріпилася на рівні так званих нульвалетних предикатів (авалетних, за Л.Теньером), розмаїття яких у слов'янських мовах є досить значним й охоплює різні лексико-семантичні групи предикатів. Так, зокрема з-поміж нульвалетних лексем у польській мові розрізняються предикати на позначення: а) атмосферних явищ (*pada, mży, świta, błyska się, dnije*); б) фізіологічних явищ (*Mdli go. Kłuje go. Kręci mi się w głowie*); в)

перцептивних почуттів (*Pachne sianom. Od niego jedzie wódka*); г) оцінки (*warto, trzeba, wypada, można*); г) природних явищ (*Jest (zrobiło się) słonecznie, pochmurno, zimno, duszno*); д) відсутності чи поповнення певного явища ("ubywanie i przybywanie", за R.Grzegorzczkova): *Przybywa wody. Ubywa wody. Brakuje wody. Wystarcza pientędzy*; е) певних властивостей тієї чи іншої реалії: *Okazało się (wydaje się), że nie zdążył. Tak się złożyło, że musiał wyjechać* [32; 33; 34; 35]. Аналогічні групи вирізняються в інших слов'янських мовах, відмінність тільки виявляється у кількості таких груп та в їхній семантичній наповненості, формальній варіативності компонентів. Так, в українській мовленнєвій практиці останнього часу поширені утворення на –но/-то (пор. погляд D.Wieczorek на цю проблему), що охоплюють різноманітний спектр стативної, результативної семантики: *Wasz czysti почуття та уявлення в чомусь так гостро ображено* (О.Гончар); білорусь *Пра цябе ж, чашицкая зямля, пра твае ціхія рэкі, пра шматлікія азеры мала напісана вершаву* (А.Шашкоу) та ін.

При встановленні концептуальних засад трансформації, що охоплює у своєму обсязі 1) конденсацію, 2) однорівневу деривацію, 3) різнорівневу деривацію, необхідно враховувати напрями синонімії, антонімії, омонімії та омосемії синтаксичних одиниць. Поняття синонімії надзвичайно емне у мовній системі, оскільки логічними синонімами можна вважати висловлення з тотожним і нетотожним лексичним складом, пор.: *У наш час мало співчуття* ↔ *У наш час бракує співчуття* ↔ *У наш час не вистачає співчуття* ↔ *У наш час співчуття в дефіциті* ↔ *Де в наш час знайдеш співчуття?* ↔ *Хіба в наш час не бракує співчуття?* ↔ *Чи часто в наш час зустрінеш співчуття?* Водночас до цього загального тла логічних синонімів можна додати: 1) конверсиви (*Тополя вища від дуба* → *Дуб нижчий від тополи. Учень складає залік утителеві* → *Учитель приймає залік від учня*); 2) перифрастичні вислови (*Іван продає хату Миколі* → *Микола купує хату у Петра* – обидва речення є перифразою одне щодо другого); 3) наближені за лексичним складом структури, різниця яких полягає у лексичному або фразеологічному складі (*Батько вже почуває себе значно краще* → *Батькові вже значно краще*). В такому разі цілком мотивованим постає питання про обсяги варіації, модифікації і трансформації, якщо під останньою розуміти реалізацію того самого змісту різними синтаксичними утвореннями. Якщо ж синонімію поширити і на можливість реалізації того самого змісту й одним словом, і спрощеними

конструкціями, що, як правило, вкладається у поняття омосемії, вперше виділеної В.Скалічкою [23: 119-127] і витлумачуваної як окремих різновид співвідношення різних форм чи елементів форм, що мають однаковий смисл (пор.: *хатка* і *маленька хата*, *лист матері* і *лист від матері*, і різноструктурними конструкціями (просте і складне речення, складносурядне і складнопідрядне речення, складнопідрядне речення і безсполучникове складне речення, речення і текст), то обсяги синонімії і трансформації починають накладатися один на одного [24; 25]. Прагнення диференціювати їхнє застосування із увагою щодо рівневого закріплення видається цілком сумнівним і мало аргументованим. Різність морфологічних, синтаксичних форм синтаксем при цьому не заважає виражати їм однаковий референційний (денотативний) смисл, співвідносячись з тією самою реалією чи явищем (ситуацією) об'єктивної дійсності (пор.: [26: 13-14])). У такому разі синонімія пронизуватиме увесь мовний обсяг, диференціюючись на однарусну та між'ярусну. Вона охоплює усі можливі, варіативні, модифікаційні і трансформаційні видозміни речення, хоча самі ці процеси принципово різняться між собою, репрезентуючи напрями морфологічних видозмін дієслівних предикатів (варіації), напрями дериваційних тенденцій через введення у реченнєву структуру модифікатора загальнореченнєвої семантики (модифікація), особливості вираження різними синтаксичними одиницями (однарусними і між'ярусними) того самого змісту (трансформація). Очевидно, різниця між синонімією і трансформацією полягає у тому, що синонімія спрямована на встановлення інвентаря реалізації того чи іншого значення, а трансформація відображає закономірності перетворення реченнєвих структур. У цьому разі принциповим повинно бути розрізнення кореферентних відношень як омосемічних (основу кореферентності становить референційна та функціональна тотожність синтаксичних одиниць як знаків номінації й номінативної деривації (за Н.В.Гуйванюк)) та синонімічних співвідношень [24: 70-73]. Кореферентними постають такі "омосемічні синтаксичні одиниці, що визначаються відношенням до того самого референта дійсності, ізофункціональністю та різноструктурністю при тотожності лексико-фразеологічного складу, яка забезпечується спільнокоренєвістю лексем, експліцитним чи імпліцитним вираженням референтних значень..." [26: 13-14]. Тому до кореферентних відношень належить конденсація у реченні, контамінація у словосполученні тощо, які

слід кваліфікувати як перший ступінь трансформації, але знову ж таки як вияв динамічних системних відношень мовних одиниць.

У граматичному ладі сучасних слов'янських мов слід розмежовувати власне-конденсацію та невласне-конденсацію. При власне-конденсації у реченнєвій структурі згортається семантично надлишкова інформація (1) витворюється спеціалізований клас слів типу *Вечір вечоріє* → *Вечоріє*; *Світ світає* → *Світає*; пор. також болг. *Зазорява се. Развиделява се. Свечерява се. Здрачава се. Заесенява. Застудява. Святка се. Вали*; біл. *Днее. Світає. Развіднела. Змяркалася. Даводзіцца*; 2) імлікується надлишкова інформація в лексемі активної валентності: *солити сіллю* → *солити*; *перчити перцем* → *перчити* та ін). При невласне-конденсації реченнєві структури перетворюються у словосполучення та аналітичні словоформи, оскільки внаслідок конденсації "Прийменники згортають підрядну частину вихідного складнопідрядного речення у відпредикативний іменник і оформлюють разом із цим іменником синтаксеми як мінімальні семантико-синтаксичні компоненти речення" [22: 173] і в мові постають вторинні семантично неелементарні реченнєві структури, де конденсований компонент репрезентований детермінантом, пор.: *Хоча були тривалі дощі. будівельники швидко побудували нову греблю* → *Незважаючи на тривалі дощі, будівельники швидко побудували нову греблю*; рос. *К ночи заметно похолодало, хотя сильный ветер, дувший целый день, затих* (В.Марков) → *Несмотря на утихший ветер, к ночи заметно похолодало*. Такі конденсації постають, поза всяким сумнівом, виявом трансформацій. З-поміж яких слід розмежовувати одно-, дво-, три - та більше ступенєві трансформації: *Я прийшов у цей світ з любові, Щоб спізнати дороги круті* (П.Осадчук) → *Я прийшов у цей світ з любові спізнати дороги круті* (I ступінь) → *Я прийшов у цей світ з любові для пізнання доріг крутих* (II ступінь); *Ми працюємо, щоб наблизити майбутнє* → *Ми працюємо задля наближення майбутнього* (I ступінь) → *Працюємо задля наближення майбутнього* (II ступінь) → *Працюємо задля майбутнього* (III ступінь) тощо.

Встановлення закономірностей та особливостей універсально-типологічних модифікацій і трансформацій речення у слов'янських мовах постає можливим при чіткому визначенні теоретичних засад аналізу варіацій, модифікацій і трансформацій, окреслення співвідношення понять синонімії та кореферентності та з'ясування ступеня входження певних трансформацій.

модифікацій у національно-мовну картину світу та відповідну національно-когнітивну мовну базу, національно-когнітивний мовний простір [27; 28; 29, 30]. Все це постає концептуально окресленим при послідовному встановленні шляхів модифікацій і трансформацій реченнєвих структур, диференціації універсальних тенденцій і національно-мовних особливостей, які тонко перетинаються у різних закономірностях модифікацій і трансформацій [31; 32; 33]. Найбільш національно детермінованими постають варіації, модифікації при усій універсальності у слов'янському реченні суттєво варіюються у кожній зі слов'янських мов, що залежить від багатьох чинників закріплення суб'єктивної оцінки висловленого, репрезентації авторизації, етапності дії та її модальних настанов [34; 35]. У трансформаціях значною мірою позначаються на між'ярусних репрезентаціях закономірності національно-мовного словотворення, можливість предикативного номінування, ступінь поширення номіналізаційних процесів у граматичному ладі кожної слов'янської мови.

1. Степанов Ю.С. Индоевропейское предложение. – М.: Наука, 1989 – 248 с.
2. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. Семиологическая грамматика. – М.: Наука, 1981. – 360 с.
3. Хомський Н. Роздуми про мову / Пер. з англ. – Львів: Ініціатива. 2000. – 352 с.
4. Русская грамматика. – Т. II. – М.: Наука, 1980. – 709 с.
5. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
6. Загнітко А.П. Український синтаксис: науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс: у 2-х ч. – К.: ІЗМН, 1996. – Ч. I – 202 с.; Ч. II. – 240 с.
7. Загнітко А.П. Слово у душі – душа у слові. – Донецьк: Академія, 1997. – 434 с.
8. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988 – 654 с.
9. Адамец П. К вопросу о синтаксической парадигматике // Языкознание в Чехословакии. Сб. статей. 1956-1974 / Под ред. А.Г. Широковой. – М.: Наука, 1978. – С. 213-214
10. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 382 с.
11. Арутюнова Н.Д., Ширяев Е.Н. Русское предложение: бытийный тип. – М.: Наука, 1983. – 199 с.

12. Распопов И.П. Несколько замечаний о так называемой семантической структуре предложения // Вопросы языкознания. – 1981. – № 4. – С. 15-28.
13. Руднев Ф.Г. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1963. – 364 с.
14. Беларуская мова. Синтаксис, Пунктуацыя / Пад агульнай рэд. Я.М. Адамовіча. – Мн.: Вышэйшая школа, 1989. – 303 с.
15. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 289 с.
16. Всеволодова М.В., Дементьева О.Ю. Проблемы синтаксической парадигматики: коммуникативная парадигма предложений (на материале двусоставных глагольных предложений, включающих имя локума). – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 176 с.
17. Уленбек Х.К. Agens и patiens в падежной системе индоевропейских языков // Эргативная конструкция предложения. – М.: Наука, 1950. – С. 101-103.
18. Українська мова / Red. naukowy S. Jermolenko. – Opole: Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, 1999. – 326 s.
19. Кацнельсон С.Д. О категории субъекта предложения // Универсалии и типологические исследования (Мещаниновские чтения). – М.: Наука, 1974. – С. 35-56.
20. Красильникова Е.В. Имя существительное в русской разговорной речи. Функциональный аспект: Автореф. ... докт. филол. наук. – М., 1999. – 52 с.
21. Крылова О.А. Коммуникативный синтаксис русского языка. – М.: Наука, 1992. – 286 с.
22. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
23. Скаличка В. Асимметрический дуализм языковых значений // Пражский лингвистический кружок. – М.: Прогресс, 1967. – С. 119-127.
24. Габка К. Об изучении синтаксической синонимии // Русский язык за рубежом. – 1986. – № 1. – С. 70-73.
25. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. – М.: Высшая школа, 1986. – 303 с.
26. Гуїванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
27. Маслов Ю.С. Грамматика болгарского языка. – М.: Высшая школа, 1981. – 407 с.
28. Панфилов В.З. Языковые универсалии и типология предложений // Вопросы языкознания. – 1974. – № 5. – С. 18-32.
29. Перцов Н.В. Проблема инварианта в грамматической семантике (на материале русского словоизменения): Автореф. ... докт. филол. наук. – М., 1999. – 48 с.
30. Півторак Г. Білоруська мова. – К.: Либідь, 1997. – 240 с.

31. Encyklopedia wiedzy o języku polskim / Pod red. S. Urbańczyka. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk: Wyd-wo Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978. – 452 s.
32. Grzegorzczkowska R. Wykłady z polskiej składni – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 1996. – 159 s.
33. Klemensiewicz Z. Zarys składni polskiej: Wyd. 3.-Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961. – 133 s.
34. Nagorko A/ Zarys gramatyki polskiej/ – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 1996. – 235 s.
35. Waligora M. Leksykon terminów gramatycznych: Teoria, przykłady, tabele. – Warszawa: Agencja wydawnicza Morex, 1996. – 62 s.

Василь ГРЕЩУК (Івано-Франківськ)

ОСНОВОЦЕНТРИЧНА ДЕРИВАТОЛОГІЯ: ІСТОРІЯ, СТАН, ПЕРСПЕКТИВИ

Вчення про словотвір, що впродовж останніх десятиліть виокремилось у самостійний розділ мовознавства зі своїми специфічними об'єктом вивчення, проблематикою, системною наукових понять і термінів та методів дослідження, з часу зародження й до нині зорієнтоване в основному на словотворчий формант. Він, крім того, що є самодостатньою одиницею дериватологічних студій, відіграє визначальну роль у класифікації, систематизації й науково-лінгвістичній інтерпретації дериватів, їх структури, семантики, функціонування. Основу словотвірного типу, цієї вузлової комплексної одиниці класифікації й опису словотвору, становить спільність словотворчого форманта у ряді дериватів. Формантоцентрична зорієнтованість дериватології певною мірою вмотивована, вона спричинена тією роллю, яку відіграє дериваційний формант в актах словотворення, у формуванні формальної і семантичної структури похідного слова у системній організації словотвору. Однак двокомпонентність деривата, наявність у його структури твірної основи, яка відіграє не менш важливу роль, ніж формант, зумовила необхідність заакцентування уваги і на твірній основі як типологізуючому чиннику у словотворі. Чи не вперше цю проблему чітко окреслив Іван Ковалик. Ще в кінці 50-х – на початку 60-х рр. він зазначив: “У працях із суфіксального

Супрун, Даниленко, Бакіна

словотвору дослідники звертають увагу головним чином на суфікси, а ролі твірної основи звичайно не враховують. Вивчаючи характер суфіксального словотворчого процесу іменників, необхідно враховувати як роль твірної основи (баземи), так і суфікса (суфіксеми)” [1:6-7].

У цей же час у російській дериватології з'являються статті, в яких зроблена спроба проаналізувати окремі іменні частини мови з погляду можливостей утворювати на базі них нові слова [2:38-39; 3:63-76; 4:77-92; 5:55-73]. Вони цікаві як перші спроби встановити міру участі тих чи інших формально-граматичних груп у межах лексико-граматичних класів у творенні нових слів. Так, В.П. Даниленко, аналізуючи іменники, загальні назви, за їх дериваційною спроможністю, виявила три класи твірних:

1) іменники “межевих” моделей творення, тобто ті, від яких не утворюються похідні слова (субстантиви з суфіксами суб'єктивної оцінки та емоційно забарвлені, похідні іменники з збірним значенням та абстрактні іменники з суфіксами старослов'янського походження);

2) іменники, які характеризуються регулярними словотвірними зв'язками твірних і похідних слів (назви осіб чоловічої статі і відповідні фемінітиви, аббревіатури й складноскорочені слова на позначення підприємств, установ, навчальних закладів, комітетів, товариств, спілок і утворені від них прикметники та назви осіб із значенням членів колективу даних підприємств, установ тощо, найменування осіб і дій, виконуваних ними, осіб і ознак, предметів і ознак);

3) іменники, які характеризуються нерегулярними словотвірними зв'язками твірних і похідних (назви осіб і утворені від них абстрактні іменники та іменники з предметним значенням, іменники на позначення предметів і дієслова, а також назви професій і роду діяльності осіб). Аналіз власних назв імен як твірної бази в словотворенні дав змогу встановити, чим вони протиставляються субстантивам – загальним назвам. Власні назви з погляду їх дериваційної спроможності на протигагу загальним відзначаються нестійкістю, недовговічністю та необмеженою продуктивністю більшості утворень. Подібні результати отримала Бакіна М.О., досліджуючи прикметники як твірні основи. Залежно від участі різноструктурних основ прикметників у словотворі сучасної російської мови вона розподіляє ад'єктиви на три групи, до першої з яких входять прикметники, від яких активно і навіть регулярно утворюються похідні, до другої – ті, які беруть участь у

деривації, але не так активно, і до третьої – прикметники, від яких не утворюються деривати.

Характерною особливістю цих досліджень було те, що за мету ставилось встановити загальні закономірності дериваційної поведінки окремих частин мови, виявити різні за словотворчою активністю групи твірних основ, при цьому матеріал вивчення обмежувався в основному новоутвореними похідними. Такі дослідження здійснені в рамках методик і прийомів традиційного дослідження словотвору, зорієнтованого на дериваційний формант як основний виразник дериваційної функції.

Якісно новий етап у розвитку основоцентричного аспекту дериватологічних студій пов'язаний із усвідомленням необхідності запровадження специфічної комплексної одиниці класифікації й опису словотвірного матеріалу, з допомогою якої можна було б виявити системну організацію словотвору, в якій типологізуючим чинником виступала б твірна основа. Такою стала словотвірна парадигма як ряд дериватів, утворених від однієї твірної основи на одному ступені творення.

Дериваційна парадигма як одиниця, що являє собою сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених через тотожність твірної основи словотвірних одиниць, експлікує системність словотвору в такому розрізі, при якому вона ґрунтується на константно-змінній рівновазі, константна частина якої підтримується формально-семантичною єдністю твірної основи, а змінна – різнофункціональними дериваційними формантами.

З таким значенням термін “парадигма” в науково-лінгвістичний ужиток увів Л. Дюрович [6:196], теоретичне обґрунтування й дальший розвиток парадигма як особлива одиниця словотвору отримала в працях О.А. Земської [7:65-76], Р.С. Манучаряна [8:216-232], В.В. Лопатіна [9:53-60], К. Бузашшіової [10:231-233] та ін. Враховуючи двоплановість словотвірної парадигми та намагаючись абстрагуватися від “примх лексики” в словотворі, вони ввели поряд із вищеохарактеризованою конкретною парадигмою поняття типової словотвірної парадигми (в термінології Р.С. Манучаряна – словотвірно-семантична парадигма). “Типову парадигму, – пише О.А. Земська, – отримуємо, абстрагуючись від конкретних способів вираження тих чи інших дериваційних значень. Типову парадигму формують конкретні парадигми, в яких наявний однаковий набір дериваційних значень” [7:73]. Типова словотвірна парадигма стала важливим інструментом

діагностування словотворчої спроможності різних за структурою і семантикою класів твірних слів.

Поява комплексної системоутворюючої одиниці класифікації й опису словотвору, адекватної суті його основоцентричного вивчення, послужила каталізатором планомирного вивчення дериваційного потенціалу і його реалізації у мовленні різночастининомовних структурно-семантичних груп слів або окремих лексико-граматичних класів як твірних.

✓Першою монографічною дериватологічною працею основоцентричного спрямування, в якій використана словотвірна парадигма для класифікації й опису фрагмента словотвірної системи була книга Клари Бузашшіової “Семантична структура словацьких девербативів” [10]. Встановивши зумовленість словотворчих можливостей дієслів словацької мови інтенцією словотвірної дії, що найабстрактнішим способом відбиває семантику дієслів, авторка поділяє досліджувані дієслова на групи в залежності від того, які значення мають утворені від них іменники. Словотвірна парадигма віддієслівних утворень включає дієслова з однаковою “словотвірною словозміною”, тобто ті, від яких утворені похідні з однаковим категоріальним словотвірним значенням, яких для іменникових девербативів виявилось одинадцять: 1) виконавець дії (при запереченні носій дії), 2) знаряддя дії, 3) дія, 4) матеріал, який витрачається при реалізації дії, 5) результат дії, 6) залишок (після дії), 7) об'єкт дії (пацієнт у вузькому значенні), 8) місце дії, 9) якість дії, 10) опредмечування якості дії, 11) носій якості дії. Типізовані набори дериватів із однаковим словотвірним значенням для різних інтенційних типів твірних дієслів дали підстави дослідниці виділити 9 парадигм, кожна з яких характеризується своєрідною конфігурацією співвідношення регулярної реалізації семантичних позицій та її відсутності. Однак К. Бузашшіова обмежилася лише іменними девербативами, її парадигма охоплює іменникові й прикметникові похідні, дієслівні деривати залишилися поза увагою дослідниці. За такого підходу словотвірна парадигма втрачає своє визначальне призначення – *всеосяжно* експлікувати дериваційні можливості класу твірних.

У наступних дослідженнях, здебільшого дисертаційних, здійснених на матеріалі російської та української мов, словотвірна парадигма розглядається як комплексна одиниця, яка репрезентує словотворчу спроможність твірних у всьому розмаїтті способів словотвору та лексико-граматичних і семантико-словотвірних категорій.

У результаті вивчення словотворчих потенцій російських дієслів у зв'язку з їх синтаксичними властивостями встановлені важливі закономірності, зокрема: від дієслова можна утворити лише такі похідні, словотвірне значення яких зумовлене його валентністю; семантико-синтаксичні відмінності між дієсловами конкретної фізичної дії та інтенціональними дієсловами релевантні для дериваційних можливостей цих дієслів, саме ними спричинені суттєві відмінності у структурі їх словотвірних парадигм [11:7, 14; 12:81, 94]. Незважаючи на низку дисертаційних досліджень словотворчих можливостей дієслів російської мови [крім 10, див. ще 13, 14, 15], до вичерпного висвітлення цієї проблеми ще далеко.

Сучасна дериватологія поповнилась новими важливими відомостями і про дериваційні можливості окремих груп твірних іменників у російській мові, про склад їх конкретних і типових словотвірних парадигм, реалізацію або нереалізацію тих чи інших семантичних позицій. Йдеться про назви осіб [16], тварин, частин тіла, темпоральних відрізків, спорідненості [17], речовинні іменники [18, 19] як твірна база в сучасній російській мові. Предметом дисертаційного дослідження стала також структура словотвірних парадигм російських прикметників [20].

Здобутки основоцентричної дериватології в українському мовознавстві скромніші. Ідея Івана Ковалика про необхідність збалансованої уваги до обох аспектів дослідження словотвору – формантоцентричного й основоцентричного – до середини 80-их рр., якщо не брати до уваги монографії Володимира Горпинича, присвяченої проблемам відтопонімного словотвору в східнослов'янських мовах [21], залишалась лише запрошенням до ґрунтовного опрацювання проблеми дериваційних можливостей різнотипних груп твірних основ. Правда, починаючи з кінця 70-их рр., в українській дериватології активно вивчались словотвірні гнізда коренів слів певних структурних типів, зокрема із повноголоссям –oro– [22] або семантичних із значенням мовлення [23], руху [24], мислення [25], почуттів [26]. Вивчення словотвірних гнізд має виразну основоцентричну орієнтацію. Однак за своєю суттю, спрямуванням, методиками дослідження і кінцевим результатом студії словотвору з опорою на словотвірну парадигму і словотвірне гніздо помітно відмінні. Свого часу О.С. Кубрякова висловила слушну думку про те, що словотвірна парадигма є більш природною комплексною одиницею мови, ніж словотвірне гніздо, оскільки фіксує перші кроки гнізда, які важливі тим, що повторюються у багатьох твірних. Цю думку

нілком поділяє К. Бузашшова, вважаючи, що “словотвірна парадигма здатна фіксувати дериваційний потенціал слова більш типізовано, ніж гніздо” [27:19]. Приймаючи ці досить важливі конструктивні зауваження, додамо, що з огляду на визначальну роль безпосередніх мотивацій у словотворі для вивчення словотворчої спроможності словотвірна парадигма є більш оптимальною і “операбельною” комплексною одиницею класифікації й опису, ніж словотвірне гніздо.

На сьогодні в українському мовознавстві більшою чи меншою мірою досліджена структура словотвірних парадигм якісних прикметників, зокрема тих, які позначають внутрішні якості людини, колір, смак, параметричні й просторові ознаки. Аналіз словотвірних парадигм українських прикметників дав змогу виявити типологію ад'єктивних твірних, можливості їх дериваційно-сміслових трансформацій у дериваційних процесах та словотворчу спроможність різнотипних груп твірних прикметників і причини, що її зумовлюють. Структурно-семантична типологія твірних прикметників у свою чергу уможливила встановлення характеру передномінаційного поняттєвого освоєння мовцем об'єктів найменування, типів ознак, відображених у назвах. Так, в українській мові найважливішими характеристиками особи за статичними ознаками, релевантними з погляду виділення їх із класу однотипних у мисленнево-мовленневому процесі найменування, є внутрішній світ особи, її зовнішність, рід діяльності, соціальний статус і вік (*сміливець, білявка, швейник, багач, юнак* і т.д.), а неособи – зовнішні параметри, фізичний (внутрішній) стан, локативна, темпоральна, етнічна віднесеність, матеріал і спосіб виготовлення, призначення (*чорниця, кисляк, задник, зимовик, кримка, шкірянка, вареник, дощовик* і т.д.). Вивчення структури словотвірної семантики українських деад'єктивів демонструє її залежність від можливостей дериваційно-сміслових трансформацій прикметника. “Природа статичної ознаки, яку відображає прикметник, уможливорює з нею логічні операції використання цієї ознаки як відмітної прикмети її носія, абстрагування її від носія і сприймання як автономної діяльної сутності, усвідомлення градації ознаки щодо її прояву в квантитативних, темпоральних, локативних та деяких інших вимірах, процесуалізацію ознаки та редистрибуцію її з присубстантивної позиції в привербальну. На цих властивостях ґрунтуються різнотипні ономазіологічні категорії, що є базою словотвірних значень” [28:168]. Вивчення словотворчої спроможності різних за семантикою груп твірних

прикметників показало, що вони дериваційно досить активні, однак реалізація словотворчих потенцій конкретним твірним суттєво відрізняється повнотою і типами деривації. Тенденцію до повної реалізації дериваційного потенціалу з багатьох проаналізованих твірних послідовно виявляє невелика кількість у межах кожної лексико-семантичної групи, переважно непохідних прикметників, семантика яких найбільш значуща у практичній діяльності людини, що підтверджується високою частотністю таких ад'єктивів у мовленні. Вони ж становлять ядро лексико-семантичної групи, виражаючи основні семантичні опозиції у межах смислових інваріантів [28:168].

Схема аналізу відприкметникового словотвору послужила зразком для вивчення словотвірних парадигм українських іменників на позначення спорідненості й свояцтва, рідин, абстрактних понять [29], темпоральних [30:143-151] і локативних субстантивів [31:86-93] та дієслів конкретної фізичної дії [32:87-91; 33:102-110].

Таким чином, в українському мовознавстві основоцентричним аспектом дослідження охоплені тільки окремі відзначені групи десубстантивів, деад'єктивів та девербативів. Найбільш вивченими як твірна база є прикметники, однак і тут ще не маємо вичерпного опису дериваційної поведінки усіх структурно-семантичних груп ад'єктивів. Що ж до дослідження іменників і дієслів як твірної бази українського словотвору, то тут зроблені тільки перші кроки, тому необхідне подальше вивчення дериваційної спроможності всіх інших структурно-семантичних груп твірних іменників і дієслів. Іменники, дієслова і прикметники становлять ядро бази українського словотвору. Однак для створення повноцінної основоцентричної дериватології необхідне послідовне дослідження й периферії твірної бази, тому є потреба у планомірному вивченні дериваційних потенцій інших частин мови, зокрема числівників, займенників, прислівників, вигуків, з'ясування їх ролі в українському словотворі.

Водночас відзначені моделі дослідження не вичерпують проблематики основоцентричної дериватології. Окремі з важливих проблем основоцентричного дослідження українського словотвору не знаходять належного висвітлення, вимагають опрацювання системи дослідницьких прийомів аналізу матеріалу, розробки конкретних методик, адекватних новим завданням. Особливе значення для основоцентричного вчення про словотвір має "розгляд способів "організації" внутрішньої форми слів, мотивованих словами певної частини мови, способів

переломлення категоріальної семантики даного граматичного класу (і різноманітних його підкласів) у семантиці мотивованих слів" [9:56]. Дослідження цих питань щойно розпочинається і обіцяє збагатити сучасну дериватологію новими цікавими даними про внутрішньокатегоріальні і міжкатегоріальні трансформації у мові.

Перспективи основоцентричної дериватології пов'язані не тільки з вичерпною характеристикою словотвірних парадигм різнотипних класів твірних слів, з'ясуванням причин їх дериваційної поведінки тощо. Крім того, що основоцентричний аспект дослідження словотвору, доповнюючи формантоцентричний, забезпечує комплексну всебічну характеристику системи словотвору в усій її складності, він ще водночас створює передумови для спрямування дериваційних студій у річище сучасних науково-лінгвістичних парадигм. Адже переважна увага до семантичних категорій у словотворі, постійна опора в словотвірному аналізі на словотвірні значення, ономасіологічний підхід у вивченні дериваційних одиниць у основоцентричних дослідженнях корелює із засадами функціональної лінгвістики, яка зараз активно твориться і складовою якої має стати функціональна дериватологія. У перших спробах осмислення проблематики функціональної дериватології виділяються два види опису, один із яких передбачає висвітлення закономірностей і тенденцій функціонування мотивованих слів у тексті, а інший – "так званий ономасіологічний опис, в основу якого можуть бути покладені словотвірно виражені значення" [34:92, див. також 35:25-26]. Оскільки однією із евристичних функцій словотвірної парадигми є встановлення семантичного континууму, компонентами якого є словотвірні значення дериватів, утворених на базі певного класу твірних слів, то саме результати основоцентричного вивчення словотвору, передусім у частині висвітлення спектра словотвірно виражених значень і засобів їх реалізацій, лягають у підвалини розбудови функціональної дериватології.

Отже, у сучасній дериватології формується особливий напрям у вивченні словотвірної системи, зорієнтований на твірну основу. Незважаючи на нестривалий період з часу його зародження, він заявив про себе серйозними теоретичними і практичними напрацюваннями: обґрунтована необхідність доповнення формантоцентричних досліджень словотвору основоцентричними, встановлена комплексна системоутворююча одиниця класифікації й опису матеріалу – словотвірна парадигма,

розроблені дослідницькі методики, адекватні аспекту вивчення словотвору, досліджена й описана словотворча спроможність певних лексико-граматичних і структурно-семантичних груп твірних слів. Перспективи основоцентричного вивчення словотвору пов'язані з послідовним розширенням дослідження дериваційної поведінки інших твірних слів аж до повного охоплення всієї твірної бази з тим, щоб виявити типологію словотвору, в якій типологізуючим чинником буде твірна основа.

1. Ковалик И.И. Вопросы словообразования имен существительных восточнославянских языков в сравнении с другими славянскими языками: Автореф. дис. ... доктора филол. наук. – К., 1961.
2. Супрун А.Е. Числительные как база для образования новых слов // Вопросы словообразования и фразеологии. – Фрунзе, 1962.
3. Даниленко В.П. Имена существительные (нарицательные) как производящие основы современного словообразования и развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М., 1964. – С.63-76.
4. Даниленко В.П. Имена собственные как производящие основы современного словообразования // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М., 1964. – С.77-92.
5. Бакина М.А. Имена прилагательные как производящие основы современного словообразования // Развитие словообразования современного русского языка. – М., 1966.
6. Дюрович Л. Относительные прилагательные в славянских языках // The Slavic Word. – The Hague – Paris, Mouton. – 1972.
7. Земская Е.А. О парадигматических отношениях в словообразовании // Русский язык: Вопросы его истории и современного состояния. Виноградовские чтения I-VIII. – М., 1978. – С.63-77.
8. Манучарян Р.С. Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках. – Ереван, 1981.
9. Лопатин В.В. Словообразование как объект грамматического описания // Грамматическое описание славянских языков. Концепции и методы. – М., 1974. – С.47-60.
10. Buzássyová K. Šemanická štruktúra slovenských deverbatív. – Bratislava, 1974.
11. Морозова Т.С. Структура словообразовательных парадигм русского глагола: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1980.
12. Морозова Т.С. Синтаксические свойства глагола и его словообразовательный потенциал // Проблемы структурной лингвистики 1982. – М., 1984. – С.81-95.
13. Яруллина Т.С. Словообразовательные возможности русских производных глаголов: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1980.

14. Чиканцева Т.В. Словообразовательные парадигмы производных глаголов современного русского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1984.
15. Бразаускаене Е.М. Словообразовательный потенциал префиксальных глаголов современного русского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1991.
16. Пугачев И.А. Структура словообразовательной парадигмы названий лиц в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1987.
17. Юсупова Н.Г. Структура словообразовательных парадигм имен существительных в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1980.
18. Денисюк Л.Н. Словообразующий потенциал вещественных существительных в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1986.
19. Давыдова Н.В. Структура словообразовательных парадигм вещественных существительных в современном русском языке (злаки, металлы, драгоценные камни). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1989.
20. Клобукова Л.П. Структура словообразовательных парадигм русских имен прилагательных: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1982.
21. Горпинич В.О. Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов. – К., 1973.
22. Верещака В.И. Словообразовательные поля корней с полногласным сочетанием –оро- в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ужгород, 1978.
23. Голянич М.И. Словообразовательные поля корней со значением говорения в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1979.
24. Лесюк Н.П. Словообразовательные гнезда корней со значением движения в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1982.
25. Василевич А.Я. Словообразовательные гнезда корней слов со значением мышления в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1985.
26. Тышкivская Н.Я. Семантико-словообразовательная структура гнезд слов со значением чувств в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1987.
27. Бузашицова К. Возможности и границы моделирования на уровне словообразовательных парадигм // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М., 1987. – С.14-19.
28. Грещук В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995.

29. Микитин О.Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1998.
30. Скварок О. Структура словотвірних парадигм іменників-назв одиниць виміру часу // Вісник Прикарпатського університету: Філологія. Випуск IV. – Івано-Франківськ, 1999. – С.143-151.
31. Скварок О. Семантико-поняттєві передумови реалізації словотворчого потенціалу твірного слова (на матеріалі непохідних локативних іменників) // Вісник Прикарпатського університету: Філологія. Випуск V. – Івано-Франківськ, 2000. – С.86-93.
32. Джочка І. Дериwаційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою “створювати різноманітні типи запасів” // Наукові записки: Випуск 31. Серія: Філологічні науки (мовознаwство). – Кіровоград, 2001. – С.87-91.
33. Джочка І. Словотворча спроможність дієслів із семою “приготування їжі” // Вісник Прикарпатського університету: Філологія. Випуск V. – Івано-Франківськ, 2000. – С.102-110.
34. Улуханов И.С. О функциональном словообразовании // Функциональная лингвистика: Материалы конференции. Часть 2. Ялта 24-28 апреля 1994 г. – Симферополь, 1994. – С.91-92.
35. Грещук В.В. Развитие дериватологии і функционализм // Функциональная лингвистика. Материалы конференции. Часть 1. Ялта 24-28 апреля 1994 г. – Симферополь, 1994. – С.25-26.

Євгенія КАРПІЛОВСЬКА (Київ)

МОДЕЛЮВАННЯ СЛОВОПОРОДЖУВАЛЬНОГО МЕХАНІЗМУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СЛОВНИКАХ ІНТЕГРАЛЬНОГО ТИПУ

Зміна соціодинаміки неминує спричинює відчутні зміни в динаміці мовній. Особливої складності динамічні процеси набули в українській мові кінця ХХ – початку ХХІ ст. завдяки поєднанню різноманітних внутрішньо- і позамовних (соціополітичних, культурних, психологічних) чинників. Змінам піддалася не лише найбільш відкрита з мовних підсистем – лексична, а й підсистеми більш консервативні: морфемна, словотвірна й граматична. Недарма все голосніше лунають твердження мовознавців, культурологів, філософів, соціологів, етнологів, психологів про те, що ми є свідками й (додамо!) безпосередніми, зацікавленими

учасниками якщо не творення нової української літературної мови, то принаймні ґрунтового й всебічного оновлення її лексикону та граматичного ладу. За гостротою “соціального шмовлення” й очікування практичних результатів його виконання ситуація нинішня набагато, без перебільшення, відповідальніша й доленосніша за ситуацію кінця ХVІІІ - початку ХІХ ст. Українська незалежна держава, нове суспільство з його надзвичайно складною й розгалуженою інфраструктурою й кардинально зміненими настановами та завданнями потребують нового літературного стандарту і субстандартів української мови, нових форм мовленнєвої діяльності з властивими їм арсеналами виражальних засобів та кодифікованими приписами їхнього застосування. Необхідність забезпечення українськими мовними засобами цілих професійних галузей, ділянок політичного та економічного життя, вироблення нових функціональних стилів української мови настійно вимагають фронтального обстеження й критичного аналізу вже наявних мовних засобів, з’ясування спектру їхніх формальних, змістових та функціональних властивостей, питомої ваги в системі мови та в різноманітних продуктах її реалізації (звуківих та письмових текстах), внутрішньо- й позасистемних параметрів та регуляторів їхнього використання. Змоделювати будову сучасного українського лексикону покликані передусім лексикографи, бо саме словник завдяки виробленій формі опису певного мовного об’єкта – окремої одиниці або сукупності одиниць – становить найзручнішу й водночас найефективнішу модель унаочнення властивих йому ознак. Не можна не погодитися з твердженням Ю.М.Караулова про те, що “словник стає метою і підсумком дослідницької праці над тією чи іншою проблемою, ніби “відповіддю” на певне лінгвістичне завдання” [1: 42].

Перед сучасною українською лексикографією для успішної розбудови лексикону та вироблення надійних приписів його внормування, поповнення та використання стоїть невідкладне завдання створити словники з моделями системної організації лексикону. При накладанні на мовний матеріал подібні моделі виконують роль своєрідного магніта, що збирає розрізнені одиниці в комплекси з певною схемою організації, або структурою. Завдяки таким словникам дослідники-лінгвісти і взагалі користувачі дістають можливість з’ясувати якісний та кількісний склад одиниць сучасного українського лексикону, типи відношень між ними, характер наявних об’єднань одиниць і можливість творення нових, питомої ваги кожної одиниці й

певного об'єднання одиниць в лексиконі, обсяг параметрів упорядкування, властивих тій чи іншій одиниці. Виявлення параметрів порядку в сучасному українському лексиконі уможлиблює в свою чергу, з'ясування принципів та способів його організації, а завдяки цьому й достатньо вірогідне прогнозування його подальшого розвитку, встановлення можливостей і тенденцій його поповнення та переорганізації, регуляторів цих процесів. Такий аналіз лексикону, спрямований на створення різноманітних моделей його організації, є вкрай необхідним для вивчення сучасної мовної динаміки, успішного й гнучкого мовного планування з урахуванням специфіки нинішньої мовної ситуації в Україні. Усвідомленню необхідності створення моделей опису будови сучасного українського лексикону, які б правила не лише за зручний засіб унаочнення його складу й принципів організації, а й за ефективний інструмент його подальшого вивчення й прогнозування тенденцій його розвитку, сприяє практика дослідження різноманітних мовних об'єктів у межах такого нового й перспективного напрямку інтердисциплінарних досліджень, як *мовна синергетика* [2-4]. Ідейним кредо мовної синергетики є розуміння мови як системи, здатної до саморегулювання та самоорганізації, які й дозволяють їй виконувати найважливіші – когнітивну та комунікативну – функції. Основне завдання цього напрямку мовознавчих досліджень і полягає в пошуку параметрів саморегулювання та самоорганізації окремих мовних об'єктів і мовної системи в цілому.

Словники, в основу яких покладені певні моделі системної організації мовних одиниць, назвемо *інтегральними*, або *словниками комплексів одиниць* на відміну від *диференційних словників*, або *словників окремих одиниць*, в основі яких не лежить певна модель впорядкування. Важливість укладення інтегральних, зокрема *ідеологічних*, словників, які подавали б сукупності слів на позначення певних понять (ідей), підкреслив у своїй “Спробі загальної теорії лексикографії” Л.В.Щерба. Він був переконаний, що такі словники “повинні дати матеріал для побудови історії мислення, відбитого у мові”, віднайти пояснення, “чому те чи інше поняття дістало нову форму вираження, як народжувалися нові поняття і як розкладалися старі” [5: 295]. Різновидом інтегральних словників є і так звані *семонімічні словники*, або словники, що подають сукупності лексем зі спільними ознаками змісту, інтегральними семами [6]. Це словники синонімів, антонімів, тематичні та семантичні словники

Складнішими за характером описуваних сукупностей є словники гніздового типу. Вони для моделювання та інтерпретації гнізд лексем враховують спільні ознаки не лише змісту, а й форми. При цьому гніздо трактуємо широко, як будь-яке об'єднання мовних одиниць зі спільними ознаками форми та змісту. Інтегральні, зокрема гніздові, словники уможлиблюють надійну оцінку вже наявного мовного матеріалу, оскільки дозволяють визначити місце кожної лексеми в певному угрупованні номінативних одиниць, її функціональне навантаження і, залежно від нього, її питому вагу, конкурентоздатність при вираженні того чи іншого поняття, а отже, при виконанні властивих такій одиниці когнітивної та комунікативної функцій. Крім того, таке подання матеріалу дає змогу виявити ще не реалізовані номінативні ресурси мовної системи, встановити ті чи інші пріоритети в реалізації її словопороджувального потенціалу. Корисність подібних словників як для самої лінгвістики, так і для практики суспільного життя не викликає жодних сумнівів, однак їхнє укладання стикається часом з непереборними труднощами, зумовленими недостатнім опрацюванням лексикону як з історичного та етимологічного поглядів, так і суперечностями у розв'язанні проблем будови гнізда у сучасних морфемо- та дериватології. Серед останніх найбільш дискусійними є, зокрема, проблеми розмежування явищ діахронії та синхронії в словотвірній або морфемній структурах слів, встановлення характеру й напрямку мотиваційних відношень у словотвірному гнізді, визначення його вершини чи базової одиниці, відбиття морфонологічних явищ у процесі деривації, полімотивації та полікореляції (спільнокореневих слів з неподільними основами) тощо.

Українським дериватологам добре відомо, якого значення показу системного характеру словотвору надавав І.І.Ковалик. У своїх численних працях 50-70 рр. XX ст. він виділив і описав різні прояви такої системності, впорядкування словотвірних одиниць різної складності та будови. Уже “Вчення про словотвір” 1958 р. відкривалося розділом “Системний характер словотвірної будови мови”, в якому І.І.Ковалик наголошував на тому, що “системність словотвірної будови мови виявляється, перш за все, у самих словотвірних ресурсах, словотвірних частинах слова (кореневих і афіксальних). Сукупність усіх способів утворення слів також являє собою системну цілість, замкнуту в певних рамках словотвірних можливостей в даній мові на тому чи іншому етапі її історичного розвитку” [7: 11]. Особливо докладно вчений

розглянув цю проблему у вступі до академічного “Словотвору сучасної української літературної мови”, де серед інших різновидів системної організації словотвору виділив систему всіх словотвірних гнізд, “утворених на різних ступенях словотворення з їх різноступеневими дериватами від вихідних кореневих та похідних частин” [8: 13]. Сьогодні відсутність в українській лексикографії гніздових морфемних та словотвірних словників, зокрема словників кореневих гнізд, відчутна особливо гостро, оскільки їхнє створення закладає надійну основу для підготовки тлумачних словників гніздового типу. Певне підґрунтя для укладення українських морфемних та словотвірних словників інтегрального типу, словників, які б унаочнювали системну організацію лексики, в українській і, ширше, слов'янській лексикографії вже створено. Перший словотвірний словник гніздового типу на матеріалі російської мови уклали американські дослідники Д.С.Уорт, А.С.Козак та Д.Б.Джонсон (Нью-Йорк, 1970). Відмітною рисою цього словника є використання формалізованих процедур та комп'ютерних технологій у процесі його укладення. 1985 р. побачив світ “Українсько-російський словотворчий словник” З.С.Сікорської, який подає близько 31 тис. слів, об'єднаних у словотвірні пари – мінімальні синтагматичні одиниці словотвірних гнізд, тобто пари слів, пов'язаних відношенням безпосередньої мотивації (К., 1985). Цього ж року вийшов друком 2-томний гніздовий “Словообразовательный словарь русского языка” О.М.Тихонова (М., 1985) з корпусом близько 145 тис. слів. Ця лексикографічна праця є логічним продовженням виданого 1978 р. гніздового “Школьного словообразовательного словаря русского языка” О.М.Тихонова (М., 1978). 1998 р. опубліковано комп'ютерний частотно-валентний “Словник афіксальних морфем української мови” Н.Ф.Клименко, Є.А.Карпіловської, В.С.Карпіловського та Т.І.Недозим (К., 1998), укладений за матеріалами комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України [9-10]. У ньому подано моделі афіксальних гнізд слів, а саме: гнізд слів зі спільними префіксами та їхніми аломорфами (перша частина словника) і спільними суфіксальними одиницями (суфіксами, суфіксоїдами або суфіксальними зв'язками) та їхніми омографами (його друга частина). Досвід цієї роботи й покладено нами в основу моделі і процедур формування корпусу описуваного нижче “Кореневого гніздового словника української мови: Вершини гнізд – омографічні корені” (далі – Словник), який нині

видавництво “Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана готує до друку.

Обговорюваний морфемно-словотвірний гніздовий Словник – перший словник такого типу в українській лексикографії. Він подає одну з можливих моделей сучасного українського лексикону, а саме: можливості об'єднання слів сучасної української мови у гнізда різних типів залежно від характеру та ступеня реалізації їхнього породжувального потенціалу: *словотвірні* – сукупності спільнокореневих слів, пов'язаних відношеннями мотивації, або відношеннями формального й семантичного виведення одного слова з іншого, та *кореневі*, в яких непохідні слова пов'язані відношеннями кореляції, або рівноправного співвідношення за спільним коренем. У Словнику представлені також мішані, *коренево-словотвірні* гнізда, в яких подано похідні від деяких базових слів зі спільним коренем. Такі гнізда становлять проміжну, перехідну ланку між кореневими та словотвірними гніздами. Подані і так звані *потенційні* гнізда, в яких реалізовані лише базові слова. Форму, семантику, закономірності вживання слів, відношення між ними представлено з огляду на місце того чи іншого слова в системі сучасної української мови. Разом з тим характер обраних для опрацювання в Словнику мовних одиниць – коренів, афіксів, основ, слів у цілому – зумовив вироблення спеціальної метамови – комплексу процедур для їхнього опису й упорядкування. З'ясування значення коренів вимагало врахування семантики слів, у складі яких вони функціонують. У свою чергу, різний характер семантичних зв'язків між спільнокореневими словами зумовив різний спосіб їхнього впорядкування в статтях Словника. Намагання подати відомості не лише про форму, а й про семантику слів призвело до поєднання в багатьох статтях інформації суто лінгвістичної з інформацією позамовною, енциклопедичною. Це передусім стосувалося слів, значення яких є метафоричними, асоціативними із вихідною, загальною семантикою кореня або тих слів на позначення реалій українського побуту, соціального й державного устрою, духовного життя українців, які вийшли з активного вжитку, а тому їхні значення можуть бути незрозумілими для сучасних мовців. Отже, кореневий гніздовий словник сучасної української мови і за складом свого реєстру, і за способом його опису й представлення є комплексним, оскільки поєднує риси кількох лінгвістичних словників – морфемного, словотвірного,

тлумачного, етимологічного, словника іншомовних слів - з рисами словника енциклопедичного.

До корпусу Словника відібрано лише слова з коренями-омографами або їхніми формальними варіантами – домінантами, дублетами чи аломорфами. При формуванні гнізд використано три можливі різновиди впорядкування слів зі спільним коренем: 1) лише за спільною формою кореня (різної будови гнізда слів з коренями-омографами); 2) за коренем спільної форми та семантики і його можливими аломорфами в словах, пов'язаних відношенням мотивації (словотвірні гнізда) та 3) за коренем спільної форми й семантики та його можливими аломорфами в словах, пов'язаних відношенням кореляції (кореневі гнізда). Прикладом першого типу впорядкування слів у корпусі Словника, організації гнізд різної будови у надгніздову сукупність з вершиною-інтервалом коренів-омографів, є 5 гнізд слів з коренем тотожної буквені структури ГАМ- *гам*¹ 'шум', *гам*² 'звук, що імітує процес їди', *гама*, *гамувати* та група слів на зразок *гамбни*, *агамія*, *автогамія*, в яких цей корінь співвідносний з грецьк. *γάμος* 'шлюб'. У свою чергу гнізда з базовими словами *гам*¹, *гам*² та *гамувати* є словотвірними, а група слів з коренем *гам*-, співвідносним з грецьким *γάμος* 'шлюб', утворює мішане – коренево-словотвірне – гніздо. Об'єднання базових слів гнізд, які містять корені-омографи, засвідчують організацію сучасного українського лексикону за його вертикальною віссю; сукупності базових слів з їхніми похідними різних ступенів виявляють упорядкування лексикону за його горизонтальною віссю. Отже, укладений Словник подає модель не лише словотвірного, а в цілому *словопороджувального* механізму сучасної української мови, механізму конструювання українського слова (простого й складного) з опорою як на словотвірну модель, так і на модель морфемної будови неспохідного слова з подільною основою або з кількома основами.

Реєстр Словника складають одночленні - окремі корені-омографи та багаточленні – пари або ряди коренів – одиниці – вершини гнізд, забетковані за буквенією структурою першого кореня. Найменша багаточленна реєстрова одиниця містить 2 корені, найбільша – 9 коренів (див. БИ¹- 403; бій¹- 152; бої¹- 54; бой¹- 31; бий- 10; бії- 10; биї- 6; бї- 2; бі²- 1). Оскільки, на наше переконання, реєстр Словника може становити для читачів самостійний інтерес, а також полегшити їм пошук у корпусі Словника потрібної одиниці (кореня чи слова з ним), його в повному (всі включені до Словника корені), а також у

скороченому вигляді (тільки корені-омографи) подано в Словнику окремо як його зміст. Повний реєстр Словника налічує 2321 корінь, скорочений варіант подає 1745 коренів-омографів, об'єднаних у 590 груп різного обсягу (від 2 до 14 коренів). Гнізда Словника в цілому містять 65234 слова; з яких відношенням кореневої омографії безпосередньо пов'язані 54884 одиниці, або ≈ 84% складу Словника. У корпусі Словника подано 1290 кореневих, словотвірних, коренево-словотвірних та потенційних гнізд слів.

Корпус "Кореневого гніздового словника української мови" з вершинами гнізд омографічними коренями подає одну з можливих моделей будови сучасного українського лексикону. Його матеріали унаочнюють механізм породження й функціонування в сучасній українській мові слів з омографічними коренями, подають параметри й регулятори організації таких слів у лексиконі. Вони також дають можливість встановити тенденції та способи творення омографічних коренів, спектри поширення певних їхніх типів, закономірності зв'язку між такими параметрами організації лексики, як омографія коренів та омонімія слів (лексична та словотвірна). Здійснене в Словнику моделювання й графічне представлення будови сучасного українського лексикону є засобом його організації і водночас інструментом для його подальшого дослідження, особливо в плані виявлення функціонального навантаження окремих параметрів упорядкування, спектру їхньої дії, питомої ваги в лексиконі тих чи інших типів словотвірної або морфемної будови слова, тих чи інших способів формального або семантичного варіювання коренів-омографів. Підготовлений корпус Словника засвідчує роль кореневої омографії як потужного параметру організації сучасного українського лексикону, засобом упорядкування за спільними ознаками кореня слів з різними способами словопородження і з різним ступенем реалізації свого словопороджувального потенціалу.

Важливим для розуміння дії кореневої омографії як системотвірного засобу є встановлення характеру об'єднань гнізд з вершинами – коренями тотожної буквенією структури. Аналіз таких надгніздових сукупностей засвідчив як випадкову, так і прогнозовану (передбачувану) омографію. Наслідком першої є переважно сукупності гнізд з вершинами – питомим коренем та коренем іншомовного походження на зразок *кліп*- у *кліпати* та *кліп*, *відеокліп*, *кліп-мейкер* (від англ. *clip* "газетна вирізка; фрагмент фільму" з *to clip* "відрізати, відсікати"). Прогнозована

омографія виявляється в гніздах, що становлять результат розпаду колись єдиного словотвірного гнізда, на зразок *нім-* в *німець* та *німій*. Доказом їхнього ще не остаточно втраченого семантичного зв'язку є не лише збереження асоціативного зв'язку слова *німець* зі словом *німій* “який не знає мови співбесідника, а отже, німій під час розмови”, але й наявність дериватів-омонімів у цих словотвірних гніздах, пор.: *німчак*¹ (німець) і *німчак*² (німа людина).

Порівняння гнізд повного (з парадигматичними й синтагматичними одиницями) й неповного (лише з парадигматичними або лише із синтагматичними одиницями) вигляду від базових слів з тотожною змістовою структурою (частининомовним значенням, спільною темою, спільним походженням та статусом у сучасному українському лексиконі тощо) дає можливість виявити тенденції реалізації словопороджувального потенціалу таких груп лексики, визначити параметри й регулятори цього процесу. Наприклад, зіставлення таких гнізд від запозичених слів дозволяє встановити шляхи й етапи засвоєння українською мовою іншомовної лексики, окреслити найбільш регулярні моделі, за рахунок яких відбувається її залучення до словотвірної підсистеми мови. Причому матеріал Словника переконливо доводить значущість для реалізації породжувального потенціалу запозичення, крім чинника тривалості його перебування в складі українського лексикону, чинника значущості позначеного ним денотата для життя українців, його функціонального навантаження в мовній системі, пор гніздо неповного вигляду (з парадигмою 1-го ступеня) від такого давнього запозичення, як *кутя* (від грецьк. κουκκίον “зерно”, мн. *куккіа* з *кукκος* “т.с.”) (*кутіця*, *кутеня*), з гніздом повного вигляду від порівняно недавного запозичення *тур* (від франц. *tour* “оберт” з лат. *torāre* “обточувати, заокруглювати”) з парадигмами 4-ох ступенів, які містять, відповідно, 2, 5, 8 і 6 слів (всього 21 дериват). Аналіз складу й структури гнізд від базових слів спільної частиномовної та тематичної належності закладає підґрунтя для формування їхніх типових словотвірних відмін та визначення чинників, що накладають обмеження на їхню реалізацію в конкретних словотвірних гніздах, обрахування ступеня близькості таких гнізд: за наборами реалізованих категоріальних та розрядних словотвірних значень, засобами вираження таких значень тощо. Наприклад, гнізда з базовими словами – іменниками на позначення частин тіла людини або взагалі істоти *голова* та *ніс*

засвідчують близькість передусім наборів реалізованих словотвірних значень, а в ряді випадків, коли нейтралізується значення роду твірної одиниці, і збіг самих засобів реалізації таких значень – суфіксів, пор.: ‘демінутив’ (*голівка*, *голівка*, *голова*, *голова*, *голова*, *голова*, *голова* і *носик*, *носик*), ‘аугментатив’ (*головище* і *носиве*, *носюра*), ‘особа, істота взагалі’ (*головаць*, *головиць*, *головиць*, *головиць*, *головиць*, *головиць* і *носак*, *носар*, *носач*), ‘ознака за наявністю того, що позначає твірна основа’ (*головищий*, *головищий*, *головищий*, *головищий* і *носащий*, *носовий*), ‘ознака за відсутністю того, що позначає твірна основа’ (*безголовиий* і *безносий*), пор. також такі композити в обох гніздах, як *гостро-*, *довго-*, *жовто-*, *пласко-*, *пласко-*, *тупо-*, *червоно-*, *чорно-головиий*, *- носий*. Відмінності в складі дериватів визначені різними аспектами семантики базових слів гнізд, реалізованими в похідних лексемах, та різними шляхами метафоризації вихідної семантики останніх, пор.: *головиць*, *головиця*, *головиця*, *головиця*, *головиця*, *головиця*, *головиця*, утворені на базі переносного значення слова *голова* ‘керівник, ватажок’ або *головиць* ‘вбивця, карний злочинець’, що створене на базі метафоричного уявлення про голову як символ життя, містилище розуму, втрата якої означає й втрату самого життя, пор. також з такими фразеологізмами, як *втрратити голову*, *накласти головою*, *скласти голову*, *мати голову на плечах*, *голову за голову*, (*людина*) *з головою*, *без голови*. Представлення в Словнику градації кореневих гнізд від потенційних через кореневі та коренево-словотвірні до словотвірних окреслює шлях набуття або, навпаки, втрати словопороджувального потенціалу та унаочнює способи й засоби його реалізації. Наприклад, у корпусі Словника подані гнізда від таких запозичених лексем, як *корт* і *бар*, що позначають спільне поняття ‘місце’, проте ступінь реалізації властивого їм породжувального потенціалу різний, що спричинює різні аспекти їхньої власне лексичної семантики в межах уже українського лексикону. Гніздо від слова *корт* лишається поки що в потенції. Від слова ж *бар* уже сформувалося словотвірне гніздо, хоча й неповного вигляду (з парадигмою 1-го ступеня, яка містить 5 слів), пор.: *бармен*, *дискобар*, *фітобар*, *більярд-бар*, *сандвіч-бар*. Водночас гнізда питомих слів із втраченими твірними одиницями засвідчують поступове “згасання” їхнього породжувального потенціалу. Такі гнізда внаслідок зникнення з лексикону їхніх базових слів становлять різного вигляду уламки колись повноцінних словотвірних гнізд, напр.: *полій* ‘вода поверх льоду’, *ополистий* ‘товстий’,

половіддя, половóддя, водопілля або гал-к(а) → галч-(а), гал-ен(я), галч-ен(я) → галченьт-к(о), гал-ич → галичч-(я), гал-оньк(а), галоч-к(а), галч-ащ(ий); гал-иц(я) → галич-(ий); галь-0 → гал-яч(ий).

Детальний аналіз і осмислення матеріалів укладеного “Кореневого гніздового словника української мови” з вершинами гнізд – омографічними коренями лише розпочато, але вже перші одержані результати переконують у тому, що створення словників інтегрального типу, зокрема гніздових, відкриває нові потужні можливості для з’ясування принципів системної організації української лексики, встановлення параметрів для моделювання механізму реалізації її словопороджувального потенціалу, виявлення закономірностей і регуляторів його дії.

1. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. -М.:Наука 1981.-366 с.
2. Клименко Н.Ф. Мовна синергетика як теорія систем із саморегулюванням і як складник комп’ютерної лінгвістики // Українське мовознавство. – 1997. – вип. 21. – С.3-8.
3. Пиотровский Р.Г. Синергетика языка и речи // Пиотровский Р.Г. Лингвистический автомат и его речемыслительное обоснование. – Минск, 1999. – С.110-139.
4. What is language synergetics? – Ed. by P.Saukkonen. –Oulu, 1992. – 159 p.
5. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. - Л.: Наука, 1974. – С.265-304.
6. Колесников Н.П. Семонимические словари. - Ростов-н/Д: Изд-во Ростов. гос. ун-та, 1981. - 72 с.
7. Ковалик І.І. Вчення про словотвір (словотворчі частини слова). – Л.: Вид-во Львів ун-ту, 1958. – 78 с.
8. Ковалик І.І. Вступ // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С5-56.
9. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. та ін. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. - № 6. – С.41-50.
10. N.F.Klymenko, E.A.Karpilovs'ka. Computer Morpheme-Word-Formative Database of the Ukrainian Language and Its Applications // Journal of Quantitative Linguistics. – 1994. - vol 1. - No.2. - P.113-131

Зінаїда СІКОРСЬКА (Луганськ)

СЛОВОТВОРЧІ ЧАСТИНИ ПОХІДНОГО СЛОВА

Важливою одиницею словотвору є словотвірна пара, яку складають твірне й похідне: *державна* → *державний*, *серце* → *серцевина*, *святкувати* → *святкування*, *сміливий* → *сміливо*, *цілувати* → *цілуватися*, *щастя* → *щастити*.

При словотвірному аналізі дуже важливо правильно встановити відношення похідності, тобто з’ясувати, яке з двох (чи більше) близькоспоріднених слів є первинним, мотивуючим, а яке вторинним, мотивованим у певний період життя мови. Словотвірна пара будується за принципом: первинне – вторинне. Двома обов’язковими ознаками дериваційних відношень є похідність за формою і мотивованість за змістом, тобто словотвірна похідність завжди формально-семантична.

Вихідна одиниця пари – твірне, яке визначають як: 1) твірна база [похідного слова] – слово або сполучення кількох слів, на базі яких утворено або уявляється утвореним дане похідне; 2) твірна база [похідного слова] складена – твірна база похідного слова, що включає не менше двох твірних слів; 3) твірне [слово] – слово, від якого безпосередньо утворено або уявляється утвореним дане похідне; 4) твірне словосполучення – сполучення двох або більше слів, що використовується в ролі твірної бази похідного слова [1:216]. Отже, твірне об’єднує різні складові частини, ним буває повнозначне слово (*аванс* → *авансовий*, *виплатити* → *вплата*, *дружній* → *по-дружньому*), службове слово (*так* → *такати*), словоформа (*молодий* → *молодшати*), прийменниково-відмінкова форма (*між бровами* → *міжбрів’я*), два (і більше) повнозначних слова (*український, російський* → *українсько-російський*; *сліпий, глухий, німий* → *сліпоглухонімий*), підрядне словосполучення (*землю трусити* → *землетрус*, *землесосний снаряд* → *земснаряд*), фразеологізм (*теревені правити* → *теревенити*). Цим і пояснюється застосування спільного терміна для позначення будь-якої складової частини – твірна база (мотивуюча база). Під час словотвірного акту відбирається необхідний твірний складник. Семантичним мотиватором виступає, як правило, комплексне найменування, у складі якого наявне безпосередньо мотивуюче слово (слова, словосполучення). Саме цей мотивуючий компонент у словотвірній парі й називають найчастіше твірним (рідше

базовим, мотивуючим, вивідним, первинним) словом. Твірне слово – це спільнокореневе слово, значення якого або повністю входить у значення похідного, або найближче до значення похідного порівняно з іншими словами того ж кореня. Пор.: *деревице* – ‘зменш.-пестл. до дерево’, *деренчливий* – ‘який деренчить’, *донний* – ‘який водиться, перебуває, міститься або розташований на дні’, *дорожник* – ‘спеціаліст з будівництва й експлуатації доріг’, *доцентровий* – ‘направлений під час руху до центра кривини’, *лісосклад* – ‘склад, на якому зберігається ліс’ (ліс – ‘зрубані дерева як будівельний та ін. матеріал’), *дикорослий* – ‘який росте дико’; отже: *дерево* → *деревице*, *деренчати* → *деренчливий*, *дно* → *донний*, *дорога* → *дорожник*, *до центра* → *доцентровий*; *ліс*, *склад* → *лісосклад*, *дику рости* → *дикорослий*.

Похідне розуміють як: 1) слово, у складі якого наявна твірна база і словотворчий формант; 2) слово, що має не більше однієї твірної основи, тобто просте похідне слово; 3) просте похідне слово, що відноситься до афіксального способу словотворення [1:215]. Отже, похідне – це завжди новоутворене слово, для позначення якого використовуються різні терміни: похідне слово, дериват, дериватема, мотивоване слово, вивідне слово, вторинне слово; найбільш поширеними є похідне слово й дериват.

Основне протиставлення, властиве самому об’єкту вивчення в словотворі, – протиставлення мотивованого (похідного) слова слову мотивуючому (твірному) /або сукупності мотивуючих слів/ – безпосередньо відображається в структурі похідного слова, що являє собою особливого роду синтагму як бінарне протиставлення словотворчих частин [2:8].

Широко використовуваним у наукових працях та навчальній практиці термінам на позначення словотворчих частин похідного слова (твірна основа і формант) теж властива багатозначність, що формується на відмінних авторських поняттях учених, на амбісемії – використанні дослідниками тих самих номінацій для називання несоднакових понять. Так, паралельно з терміном твірна основа в спеціальній літературі у такому ж значенні вживаються й інші терміни: словотвірна база, твірна база, вихідна база, мотивуюча база, базова основа, мотивуюча основа, словотвірна основа, вихідна основа, вивідна основа, дериваційна основа.

Більшість дослідників словотвірної структури слова дотримуються думки, що в дериваті може бути дві або й три твірні основи. Не погоджується з цим В.Горпинич, який вважає, що твірна основа формується в складі похідного слова з потенційних

компонентів твірної бази і тому похідне слово має лише одну твірну основу й один формант: *сорокадворічний* від *сорок два роки* – твірна основа *сорок...-дв...-р^{вн}* і формант *-а...-о...ний* [3:111]. М. Плющ пропонує поняття “твірна основа” використовувати в основному при словотвірному аналізі похідних слів, утворених за допомогою словотворчого форманта [4:266]. а словотворчий формант ототожнює зі словотворчим афіксом (суфікс, префікс, рідше флексія із словозмінною і словотворчою функцією, інтерфікс, постфікс, афіксоїд) [4:265]. При такому підході залишається поза увагою словотвірна структура багатьох дериватів, утворених неафіксальними способами.

Різні визначення одних і тих же понять у монографіях, підручниках, посібниках створюють труднощі при опрацюванні відповідних тем. Пор.: твірна основа – це основа (похідна або непохідна), від якої в мові утворюються нові слова [5:106]; твірною (словотвірною) основою називають частину слова (слово чи частини слів словосполучення), від якої твориться похідне [4:265]; твірною основою називаються ті спільні для твірної бази і похідного слова структурно-семантичні або структурні компоненти, до яких приєднується формант у момент звершення словотвірного акту [3:110]; твірна, або мотивуюча, основа – це та частина мотивованого похідного слова, до якої додається дериватор [6:40]. Найповніше ж розкриваються істотні ознаки цього поняття у короткому визначенні, сформульованому в Граматиці сучасної російської літературної мови: мотивуюча основа – це та частина мотивованого слова, яка є спільною з мотивуючим словом (з урахуванням чергувань і усичень) [7:38]

Термін формант (від лат. *formans* (*formantis*) – створюючий) теж полісемічний. Словник лінгвістичних термінів подає два його значення: 1) некоренева морфема, що входить до складу основи; афікс; 2) словотворчий суфікс разом із закінченням [8:323].

У короткому словнику словотвірних термінів, доданому до посібника В. Немченка, формант пояснюється як: 1) формальний, матеріально виражений показник похідності слова або граматичної форми; 2) те саме, що формант словотворчий – формальний, матеріально виражений засіб, за допомогою якого безпосередньо утворено або уявляється утвореним похідне слово і виражається його словотвірне значення. Тут виокремлені ще: формант граматичний – 1) те саме, що морфема граматична, 2) те саме, що морфема словотворча; формант основотворчий – словотворчий формант, що входить до складу лексичної основи

твірного слова; формант інфінітивний – те саме, що суфікс інфінітива; формант словозмінний – те саме, що морфема словозмінна [1:245-246].

Найчастіше формант визначають як словотвірне поняття. Але й термін словотворчий формант не має загальноприйнятого значення. Деякі науковці кваліфікують словотворчий формант як складну одиницю, сукупність усіх засобів, що беруть участь у творенні слова, і зараховують до його складу афікси (префікси, суфікси, постфікси) та морфологічні засоби [9:26; 10:706-707]. Таке розуміння форманта стосується афіксальних дериватів, а проте кожне похідне слово, у тому числі й складне, має формант. І. Улуханов тлумачить словотворчий формант як найменший у формальному й семантичному відношенні словотворчий засіб (засоби) із числа тих засобів, якими будь-яке слово відрізняється від слів, що знаходяться з ним у відношеннях мотивації [11:8]. На думку В. Горпинича, поняття форманта повинно включати ті семантичні, структурні, структурно-семантичні та інші елементи похідного слова, за допомогою яких воно утворилося і якими відрізняється від твірного (тобто відрізняється від словотвірної бази) [3:88].

Багато дослідників користується визначенням форманта, поданим у Граматиці сучасної російської літературної мови: спільний для всіх утворень одного словотвірного типу формальний показник, що є носієм словотвірного значення; до складу форманта входить одне або кілька словотворчих засобів [7:39].

У лінгвістичній літературі існують різні думки щодо місця морфологічних явищ. Одні мовознавці пов'язують їх з перетвореннями основи слова, викликаними її здатністю сполучатися з формантом [7:38 і 43; 2:106], інші зараховують до складу форманта [9:26; 3:165], дехто виділяє як окремий засіб морфологічного словотворення, ставлячи наголос, чергування звуків в один ряд зі словотворчими формантами [12:153-154]. Проте більшість дериватологів вважає, що засоби морфології не виконують самостійної словотворчої функції, вони лише супроводжують словотворення, причому не обов'язково всіх утворень і словотвірних типів певного способу словотвору. Підкреслимо, що ті обмеження на поєднуваність твірної основи і форманта, які накладає словотвірна система мови, усуваються шляхом взаємоприсотування їх завдяки різноманітним чергуванням, усиченням, нарощенням тощо. Це підтверджують і приклади мовознавців, які розглядають морфологічні явища як

складові форманта: “білий сніг – білосніжний – спільна частина *біл...сніж*, до якої приєднується формант *-о-...-ний*” [3:110] або як окремий словотворчий засіб: “у дієслові *заземлити* твірною стала основа іменникового слова *земля* (*земл-*), модифікована за допомогою словотворчих афіксів”, “у слові *заземлення* твірною виступає вже дієслівна основа *заземл-(и-ти)*” [12:152].

Не дивно, що при такій термінологічній розбіжності автори шкільних підручників, посібників та збірників по-різному пропонують виділяти словотворчі частини, особливо твірну основу: *вечірній* ← *вечір*, *запічок* ← *піч* [13:243], *дніще* ← *дно*, *знізу* ← *низ* [14:57], *бурав* → *бурвчик*, *пульс* → *напульсник* [15:66 і 74], а також по-різному подають матеріал для спостереження: при повторенні нових слів розрізняють твірну основу (твірне слово) й похідне слово: твірна основа – *заліз(о)*, словотворчий суфікс – *-н(ий)*, похідне слово – *залізний* [16:38]; словотвірна структура похідних слів відображена у вигляді конструкції, у дужках даються довідки про явища, що відбуваються при словотворенні: твірна основа + словотворчий засіб, закінчення відділяється рискою: *дорож+н-ій* ← *дорога* (г-ж) [15:74].

Як бачимо, в одних випадках твірну основу визначають у твірному слові (або ототожнюють з ним), в інших – у твірному й похідному водночас, а ще – лише в похідному слові.

Словотвірна структура слова завжди бінарна, оскільки дериват складається з твірної, мотивуючої частини (теми) і форманта (реми) [2:8; 6:40; 9:26; 5:88].

Так, у слові *блакитнішати* (‘робитися, ставати блакитнішим’) виділяються дві частини: у плані змісту – тема ‘блакитний’ і рема ‘робитися, ставати’; у плані вираження – твірна основа *блакитніш-*, що збігається з основою твірного слова *блакитніш-ий*, і форманта *-а-ти*. Слід мати на увазі, що твірна основа похідного слова й основа твірного слова не завжди тотожні. Їх відмінності зумовлені морфологічними явищами, що відбуваються при словотворенні: 1) чергуванням: *галактика* → *галактичний* (к/ч), *звести* → *зводити* (с/о, с/д), 2) усиченням: *переглядати* → *перегляд* (-а-), 3) нарощенням: *слід* → *слідкувати* (≠ -к), 4) накладанням: *Русь* → *руський* (-сь-), а також двома чи трьома змінами, наприклад: *походити* → *походження* (-и-, д//дж),

редагувати → редакція (-ува-, ≠ -ц, г/к)¹. Таким чином, лише та матеріальна частина твірного слова, що використовується при словотворенні (з урахуванням чергування, усічення, нарощення, накладання), стає твірною основою похідного слова.

Як твірна, так і формантна частини можуть бути одночленими та двочленими, рідко – багаточленими.

Однією твірною основою або ж одним твірним словом характеризуються такі способи словотворення, як: 1) суфіксальний (дитина → дитин+ств-о, існувати → існува+нн-я, викликати → виклик+Ø, довірити → довір+лив-ий, межа → меж+ува-ти, цивілізувати → цивілізова+н-ий, добровільний → добровільн+о, десять → десят+Ø-ий); 2) префіксальний (увага → не+увага, група → під+група, гарний → пре+гарний, моральний → а+моральний, говорити → об+говорити, вчора → поза+вчора, надто → за+надто); 3) постфіксальний (стримати → стримати+ся, куди → куди+небудь, куди → куди+сь, поганий → поганий+таки, який → який+будь, сьомий → сьомий+таки, нехай → нехай+но); 4) префіксально-суфіксальний (гора → під+гір+ок, місто → перед+міст+Ø-я, турбота → без+турбот+н-ий, сила → без+сил+Ø-ий, повільний → у+повільн+и-ти, живий → о+жив+и-ти, користь → ви+корист+а-ти, день → в+день+Ø, молодий → за+молод+у); 5) префіксально-постфіксальний (ходить → с+ходить+ся, рости → роз+рости+ся, чекати → до+чекати+ся, дихнути → за+дихнути+ся, летіти → роз+летіти+ся, махнути → про+махнути+ся); 6) суфіксально-постфіксальний (гніздо → гнізд+и-ти+ся, гордий → горд+и-ти+ся, лист → лист+ува-ти+ся, родич → родич+а-ти+ся); 7) префіксально-суфіксально-постфіксальний (пізній → за+пізн+и-ти+ся, смілий → о+сміл+и-ти+ся, косий → по+кос+и-ти+ся, дощ → роз+дощ+и-ти+ся); 8) субстантивация прикметників і дієприкметників (учительська [кімната] → учительська, мудрий [чоловік] → мудрий, лежачий [чоловік] → лежачий).

Твірне слово в цілому бере участь при префіксації, постфіксації, префіксації з постфіксацією, субстантивациі, а твірна основа – при суфіксації і змішаних способах словотворення з участю суфікса.

При суфіксації, префіксації, постфіксації, субстантивациі

формант одночленний: суфікс (у тому числі й нульовий) із закінченням, префікс, постфікс, система флексій іменника.

При змішаних способах словотворення, якими є префіксально-суфіксальний, префіксально-постфіксальний, суфіксально-постфіксальний і префіксально-суфіксально-постфіксальний, формант двочленний і тричленний; він дорівнює сумі формантів, притаманних тим способам, що об'єдналися в одному способі. Сполучення кількох морфем, що використовується в ролі словотворчого форманта, у літературі називається по-різному: біфіксом, конфіксом, циркумфіксом, дистантною морфемою, дистантною біморфемою, перерваною морфемою, складеним формантом, словотворчим комплексом [1:91-92].

Більше ніж одна твірна основа або твірне слово використовується при таких способах утворення слів: 1) складання (взаємна допомога → взаєм+о+допомога; земля, власник → земле+е+власник; лісова смуга → ліс+о+смуга; ліс, парк → ліс+о+парк; науковий, дослідний → науков+о/-/+дослідний; державний, монополістичний → державн+о/-/+монополістичний; національний, визвольний → національн+о/-/+визвольний); 2) складання з суфіксацією (ліс, рубати → ліс+о+руб+Ø, Народна воля → народ+о+вол+ець; тепло, ходити → тепл+о+хід+Ø, міна, шукати → мін+о+шук+ач; дві зміни → дв+о+змін+н-ий; загальна освіта → загальн+о+освіт+н-ий; міцні ноги → міцн+о+ног+Ø-ий, утричі дешевше → утри+дешев+а; утричі дорожче → утри+дорог+а); 3) зрощення (вічно юний → вічно+юний, густо населений → густо+населений, високо шановний → високо+шановний, мало помітний → мало+помітний, добро діяти → добро+діяти); 4) аббревіація (завідувач кафедри → зав+кафедри, державний апарат → держ+апарат, державне страхування → держ+страх, міський комітет → міськ+ком, Дніпровська гідроелектрична станція → Дніпро+г+е+і+с, Національна Академія наук України → Н+А+Н+У); 5) складання з префіксацією (плід, творити → о+плід+о+творити; мир, творити → у+мир+о+творити); 6) складання з префіксацією і суфіксацією (тихий мир → у+тих+о+мир+и-ти); 7) зрощення з суфіксацією (цього року → цього+річ+н-ий); 8) зрощення з префіксацією і суфіксацією (по той бік → по+той+біч+н-ий).

При зрощенні похідне слово складається з двох твірних слів; при цьому складанні опорний компонент – ціле слово, а попередній – твірна основа. При суфіксально-складному способі

¹ Про морфонологічні явища при словотворенні див. в Українсько-російському словотворчому словнику З.С.Сікорської (К., 1995).

всі компоненти – твірні основи; при інших змішаних способах компоненти дорівнюють твірним основам або комбінаціям твірних основ і твірних слів.

До складу форманта при утворенні слів на базі двох і більше твірних основ (слів) входять усі ті засоби, що цілісно оформляють дериват: при складанні – інтерфікс, закріпленний порядок компонентів, єдиний головний наголос, переважно на опорному компоненті; при зрощенні – закріпленний порядок компонентів – препозиція підпорядкованого компонента, єдиний головний наголос на опорному компоненті; при абрєвіації – довільне усичення основ слів твірної бази, єдиний наголос, певна система закінчень. Формант, що використовується при змішаних способах словотворення (суфіксально-складний, префіксально-складний, префіксально-суфіксально-складний, суфіксально-зрощенневий, префіксально-суфіксально-зрощенневий), дорівнює сумі формантів відповідних способів творення.

Ураховуючи те, що похідне слово завжди двокомпонентне, треба саме його й членувати на складові частини: твірну (графічне позначення – []) і формантну (графічне позначення – []): *авторитет* → *авторитетний* (*авторитет+ний*), *воєнний* → *антивоєнний*¹ (*анти+воєнний*), *ціль* → *безцільний* (*без+цільний*), *бомба, сховище* → *бомбосховище* (*бомб+о+сховище*), *важка вага* → *важковаговий* (*важк+о+ваг+ов-ий*), *бік* → *вбік* [] (*в+бік+ []*), *широкі плечі* → *широкплечий* [] (*широк+о+плеч+ []-ий*).

Автори шкільних підручників з мови обмежують поняття словотворчих частин похідного слова, користуючись лише термінами *твірна основа* і *словотворча морфема* (словотворчі суфікси та префікси): *авторитетний, антивоєнний, безцільний, бомбосховище, важковаговий, вбік [], широкплечий*.

1. Немченко В. Н. Современный русский язык: Словообразование. – М., 1984. – 255 с.
2. Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика. – М., 1977. – 315 с. 3.
3. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К., 1999. – 207 с.
4. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – К., 1997. – 493 с.
5. Сучасна українська мова / За ред. О. Д. Пономарева. – К., 1977. – 399 с.
6. Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – 406 с.
7. Грамматика современного русского литературного языка. – М.,

1970. – 776 с.

8. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985. – 360 с.
9. Тихонов А. Н. Основные понятия русского словообразования // Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. – Т. 1. – М., 1985. – С. 18-51.
10. Клименко Н. Ф. Формант // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000. – С. 706-707.
11. Улдуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке – М., 1977. – 256 с.
12. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. – К., 1994. – 414 с.
13. Передрій Г. Р., Скуратівський Л. В., Шелехова Г. Т., Остаф Я. І. Рідна мова: Підручник для 5 класу. – К., 1996. – 288 с.
14. Ніколаєнко І. О., Терновська Т. П., Ужченко В. Д. Збірник вправ і завдань з української мови. – К., 1997. – 222 с.
15. Сікорська З. С., Шевцова В. О., Горошкіна О. М. Практикум з української мови: Система навчальних вправ і завдань для класів з поглибленим вивченням української мови (10-11 клас). – Луганськ, 2000. – 284 с.
16. Юшук І. П. Рідна мова: Підручник для 6 класу. – К., 1998. – 224 с.

Марія ГОЛЯНИЧ (Івано-Франківськ)

ВНУТРІШНЯ ФОРМА СЛОВА: ВИТОКИ, ІНТЕРПРЕТАЦІЇ (ДОГУМБОЛЬДТІВСЬКИЙ ПЕРІОД)

Хоч професор Ковалик І. І спеціально питання внутрішньої форми не розглядав, однак його фундаментальні праці зі словотвору, розробка проблеми лінгвістичного аналізу тексту є тією основою, з якою безпосередньо пов'язана і внутрішня форма слова. Тому пропонуємо наукову розвідку про внутрішню форму слова.

Ідея внутрішньої форми виникла ще в античні часи [1; 88] і уособлювала те, що сприяло розкриттю сутності речі, було засобом її конструювання і пізнання. У такому розумінні вона виступала основою конструктивно-логічного осягнення речі, виявлення онтологічної природи якого залежало від філософської системи, в межах якої воно здійснювалося.

Ті (“реалісти”), хто вважав загальні поняття (“універсали”) реально і самостійно існуючими, не залежними від речей, стверджували, що ідеї передують речі, вони не залежать від людського розуму і є “вічними сутностями”. Інші ж (“номіналісти”) наголошували на тому, що “загальні поняття – це тільки слова, “імена”, які є породженням людського розуму і мови, реальне ж існування мають тільки конкретні речі. Тому “універсали” залежать від конкретних речей, в яких вони “персбувають” [2; 248].

Ні “реалісти”, ні “номіналісти” спеціально про внутрішню форму слова не згадують. Однак учення про “самостійне і субстанційне” існування ідей як загальних і родових понять [3; 57], положення про пріоритетність самої речі у пізнанні її людиною, важливість чуттєвого в осягненні загальних понять дають змогу зрозуміти першовитоки формування теорії значення слова і його ВФ зокрема. В обґрунтованій Платоном концепції “загального як закону для одиничного” міститься не лише суто філософський зміст: “Ідея розуміється Платоном як взірць матеріальної речі, як її смислової структура, як принцип її конструювання” [4; 68].

Ідея, за Платоном, – це модель, яка становить структурний принцип усіх можливих породжень і перстворень речі. Тому ідею можна вважати виявом загального, що матеріалізується в одиничному і дає змогу конкретній речі (через слово – ім’я) набути класифікаційних ознак “універсали”.

Таким чином, платонівська ідея – це те, що здатне конструювати щось, об’єднувати однорідне в певну поняттєву сферу чи виступати посередником в організації цілісного змісту.

Трансцендентальність ідеї не є абсолютним запереченням значущості конкретного і тих умов, в яких вона реалізується, але ідея виражає природу речі, її сутність, сприяє тому, щоб ім’я речі було “правильним від природи” [5; 622-630]. Довільно вибране ім’я не зможе виражати сутність речі, не буде знаряддям “навчання і розподілу сутностей” (“як, скажімо, човник – знаряддя розподілу нитки” [5; 619]), не зможе правильно репрезентувати ідею і формувати уявлення про істинний стан речей, бо “хто осягає імена, той осягне і те, чому належать ці імена” [5; 675], хто “не знає правильності перших імен, не зможе пізнати й пізніші...” [5; 619].

Такі міркування не можуть бути повним представленням теорії номінації Платона і його прихильників, але в них підкреслено головне:

1) ім’я речі і річ – невіддільні; “кожна річ – єдиний цілісний комплекс, від якого не абстрагуються окремі елементи, зокрема ім’я”, “здійснюючи які-небудь операції над іменем, ми впливаємо на річ...” [2; 201];

2) ім’я виникає тому, що є річ – потенційний носій цього імені: змінність або заміна імен є виявом або змінності речі, або “неправильності” іменування;

3) іменувати – це закладати основу чогось або утверджувати сутність у речі, тому “кожній людині треба понад усе бути уважним на початку... справи”, “обдумати, чи правильно вона закладає фундамент” [5; 276], тобто іменує;

4) об’єктивний світ не є суцільним утворенням. Кожна річ має свою структуру, свою ідею. Репрезентація її іменем відзначається різним ступенем достовірності (іменує ж суб’єкт) – об’єктивно представляє її чи спотворює, наближає до неї чи віддаляє. Саме тому слово (ім’я, знак) мусить бути “об’єктивним”, а не довільним. Інакше воно не в змозі репрезентувати ідею, цільний образ речі.

Оскільки кожна ідея, за Платоном, – це конструйоване свідомістю утворення, націлене на виявлення прихованого, “внутрішнього” буття речі, то в ній у нерозчленованому вигляді міститься і те, що в сучасній науці іменується внутрішньою формою (ВФ) слова. Ця універсалия також відзначається конструктивним, моделювально-цілісним характером; вона скерована на особливі, відмітні ознаки речі (не завжди сутнісні, але ж і Платон допускав різні ступені наближеності речі й імені, наголошував на складності “об’єктивних сутностей”, які людині важко до кінця пізнати).

Вперше термін “внутрішня форма” з’являється у Плотіна – засновника неоплатонізму. В “Еннеадах” він для пізнання глибин буття застосовує поняття “внутрішнього ейдосу” (= форми) [6; 52].

Внутрішня форма – це те, що дає цілісність уяві, що відкриває гармонію образу через ідею єдності. Така форма – не структурована величина. Вона скеровує не до частини, а до цілого. І лише в діалектичній [7; 197] єдності зовнішнього і внутрішнього народжується цільний образ.

Таким чином, конструктивний характер внутрішньої форми (опосередковано пов’язаної зі словом), її статус “первинної цільності” у речі (ім’я і річ невіддільні) – це те основне в розробці теорії номінації і внутрішньої форми зокрема, на чому акцентувалось уже в античні часи [2; 201].

І хоч концепція внутрішньої форми розроблялася представниками різних філософських напрямків і шкіл, часом діаметрально протилежних, спільним є те, що всі вони обґрунтовують своє розуміння першопочатку, першооснови формування й існування чогось (всесвіту, життя, людини, мови), яке відкриває сутності, допомагаючи пізнати суще, визначити його онтологічну природу.

Порівняймо окремі стародавні учення. В Упанішадах обмірковується питання про призначення людини, спосіб її життя, характер психіки, пізнавальні здібності через поняття “брахман” і “атман”; брахман – “невичерпний (безособовий) абсолютний початок, позаналежний проявленому світові, який наповнює всесвіт і народжує все, що в ньому міститься”, атман (зворотний займенник “себе”) “проявляється в якості всепронизуючої суб’єктивної реальності” [8; 18-19]. Ці компоненти розглядалися як духовий абсолют, як внутрішня сутність усіх виявів світу.

Основою буддійського вчення про природу речей є вчення про дхарми – “елементи”, “частки”, що “становлять собою ніби тканину світової речовини, пронизують усі явища психічного і матеріального світу, спалахуючи і згасаючи кожен мить” [8; 41], які допомагають розкрити причинно-наслідкову усталеність буття.

Представники філософської школи даосизму, що виникла в стародавньому Китаї, у центр своєї філософської системи висунули “дао” – вічне і незмінне начало, загальний закон і абсолют. Дао – це “чудовна таємниця”, “у застосуванні воно невичерпне”, “подібне до нескінченної ниті і дія його невичерпна”, “Дао туманне і невизначене. Проте в його ... невизначеності заховано сутність речей”. “Немає межі між дао і речами”, “Дао створює порожнечу і наповненість, але не є ні повним, ні порожнім. Воно спричинює старість і смерть, але не є ні тим, ні іншим. Воно створює початок і кінець, але не є ні початком, ні кінцем” [8; 55-57, 62].

Такі міркування не розкривають сутності дао, але вони акцентують на його єдності з річчю (пригадаймо єдність ідеї й речі у Платона). Дао як своєрідний компонент моделі світоустрою і як трансцендентальна ідея є смислотвірним. має здатність вказувати на причинний зв’язок між речами. Воно є внутрішньою сутністю всього, що виокремлюється в бутті.

У середні віки ідея єдності структури речі, ідея цільності образу предмета і його імені порушена. Сутність речі тепер не залежить від імені і не мислиться з ним нероздільно (світ

створений Богом. тобто до імені); “Між об’єктом і його іменем незмінно стояв той, ...заради кого знак існує, – людина. Будь-який знак пов’язаний не безпосередньо з сутністю іменованого, а з тим, що в цій сутності пізнано і названо людиною” [2; 199].

Хоч людина може “винаходити як розумне, так і шкідливе, іменувати як істинне, так і хибне”, ім’я може бути дане речі “випадковою людиною за випадковою ознакою” [2; 200], все ж таки не ім’я визначає сутність речі, а навпаки, речі самі визначають те чи інше висловлювання про себе.

Про внутрішню форму слова в середньовічній мовно-філософській системі не згадується (панівним було вчення про знаки “за природою” і знаки “за встановленням” [2; 205], але важливим є те, що у ланці найменування (річ – ім’я) виділено номінатора. Річ постає перед ним у різноманітті ознак – і будь-яка з них може бути домінантною при найменуванні. Ця ознака ще не названа лінгвістичним терміном, не визначено її значенневотвірний статус, але підготовлено ґрунт для пошуку того, що розкрило б сутність іменованої реальності через “ідею ідей”, по-новому осмислену, – не в теологічному контексті, а в істинності “ренесансної” актуальності.

Старе відкинуто, але, переломлене через “свідомість” нової епохи, воно почало деканонізуватися. “Нова” лінгво-філософська дискурсія актуалізувала гуманістичний зміст. Інструментальна однозначність слова уточнена. Слово не лише називає щось: у процесі осягнення дійсності “розум розкриває цілий світ уподібнень, які перебувають у ньому в скороченому, обмеженому вигляді” [9; 64].

Уміння типізувати виділені ознаки, якомога більше знаходити їх у речі, виділяти визначальну, яка “становить її сутність і природу... від якої залежать всі інші” [10; 250], сприяє глибшому проникненню в дійсність.

Річ всебічно представиться, якщо виділимо ті атрибути, що по-справжньому їй властиві, і ті, які “приписані” їй нашим розумом [10; 251]. У зіставленні різних ознак викристалізується типове, універсальне і в речі, і в імені.

“Універсали” утворюються, на думку Декарта, лише тому, що людина користується тим самим поняттям, щоб мислити про декілька окремих речей, схожих між собою.

Таким чином, найменування і річ взаємозалежні з людиною, яка раціонально і семантично організовує знання про виділену “частинку” світу, виділяє ознаки предмета, кваліфікує їх, а потім, синтезуючи, продукує типове, властиве однорідним предметам.

Така ознака ще не названа внутрішньоформною, доміантною у певному поняттєвому просторі, але в ній закладена проекція на ціле і потенційна здатність ідентифікувати щось. Сугестія змісту такою ознакою прихована, але зростає її роль у смисловій визначеності речей та імен, що нею репрезентуються

Ця значеннєвість пов'язана з номінатором, його здатністю не лише розуміти, але й переживати: “та сама річ викликає неоднакові емоції у людей, а в одній людини – не повсякчас”, тому, “по-різному сприймаючи речі, ми навряд чи зможемо уникнути різного їх найменування” [11; 19, 29].

Природа найменування та сама, однак різне сприйняття речі, неоднаковий емоційний стан номінаторів “накладає на кожну річ відбиток наших пристрастей” [11; 29], а це відкриває у слові нову буттєву реальність: прагматико-психологічні орієнтири мовця впливають на взаємодію форми буття і форми його мовленнєвого вираження; “міркуючи, людина повинна бути обережною зі словами, які, крім значення, зумовленого природою речі, представлені за їх допомогою, мають ще значення, зумовлені природою, нахилами й інтересами мовця” [11; 30]. Тому те саме може сприйматися з протилежних позицій різними комунікантами в одному і тому ж дискурсі [12].

Як бачимо, поняття ВФ в ученнях доби Відродження, як, зрештою, і в пізніших лінгво-філософських системах ще чітко не визначене, семантичні межі ВФ слова не окреслені, але вказано на важливість для найменування її референційної співвіднесеності, підкреслено лінгвокреативний характер діяльності суб'єкта найменування (його психічно-емоційний стан – важливий фактор і процесу найменування, і використання уже вербалізованого імені), наголошено на вагомості підсвідомого у процесі сприйняття й іменування [13]. Утворені ним “образи чуттєвих якостей” (Мальбранш) спричинюють взаємозв'язок сучасного, минулого і майбутнього, пояснюють те, “чому і яким чином дві людські душі чи дві речі того самого виду ніколи не виходять цілком тотожними з рук творця” [13; 474] (На це пізніше неодноразово звертають увагу В. фон Гумбольдт і О.О. Потебня, розкриваючи природу сприйняття і характер внутрішньої форми мови і слова).

Самого терміна “внутрішня форма слова” ще немає. Неоплатонік Фічіно (15 ст.) переклав вираз Плотіна “to enton eidos” як форма “intrinseca”, “внутрішня форма” [14; 54-56 і 6; 53] і використовував його для позначення внутрішньої змістовірної величини або прообразотвірного принципу.

У такому значенні цей термін використовував Джордано Бруно.

Внутрішня форма – це початок, який не може бути однорідно спроектований у всіх формах буття; це те, без чого ніщо не існує. “Що ми назвемо ним?” – міркує Дж. Бруно. “Всезагальний розум – це внутрішня, найреальніша і спеціальна здатність і потенційна частина душі світу. Це єдине тотожне, що наповнює все, освітлює Космос і спонукає природу виробляти ... свої види... Це він, розум, називається піфагорійцями рушієм і збуджувачем Космосу... Плотін називає його і прародителем, бо ж він розподіляє насіння на полі природи і є найближчим розподільником форм. Ми його називаємо внутрішнім художником, тому що він *формує матерію і фігуру зсередини* (виділення моє – М.Г.), як зсередини насіння чи кореня виводить і оформляє стовбур, зсередини стовбура жене сук...”, потім – “оформлене гілля, зсередини його розпускаються бруньки, зсередини бруньок він утворює, оформляє, складає, як з нервів, листя, квіти” [15; 156-157]. ВФ – це вічне формуюче начало, поза яким не мислиться ні зміст, ні зовнішня форма.

Як бачимо, поняття “внутрішня форма”, як і сам термін, у догумбольдтівську епоху складалося поступово, формуючись у філософських, а не в лінгвістичних системах: Платон – Плотін – Фічіно – Бруно – Шефтсбері.

Виділимо основні положення, що узагальнюють розвиток поняття внутрішньої форми.

ВФ – це “одне із значень платонівського ейдосу, саме в розумінні “прообразу”, “норми” чи “правила” [14; 54];

внутрішня і зовнішня форми нероздільні (за Плотіном, хоча можуть і протиставлятися (внутрішня – зовнішній, змінний і “самознищувальний” (за Бруно);

ВФ – змістовірна і моделювальна;

ВФ пов'язується з усім, що є в бутті: від окремої речі до цілісно-космічної вселени;

ВФ – багатаспектне утворення, один із аспектів якого – естетичний (ідея “внутрішнього художника” у Бруно, а також поняття краси у А.Шефтсбері).

ВФ – образотворча, не структурована субстанція, скерована до цілого, а не до окремих частин (Плотін);

опосередковано (через річ) ВФ пов'язується зі словом і процесом найменування (ВФ слова термінологічно ще не існує, але поняття, що буде виражатися нею, окреслюється – Платон, Декарт, Гоббс та ін.);

неомовлена ознака, що ляже в основу найменування і називатиметься ВФ слова, залежить від особливостей сприйняття речі номінатором. Мінливість психічного складу мовця у кожний момент сприйняття може виділити домінантну будь-яку ознаку (М. Кузанський, Н. Мальбранш).

В. Гумбольдт був першим із учених, який поняття і термін “внутрішня форма” пов’язав із мовою і мисленням людини, її “діяльним” характером, створивши тим самим оригінальну концепцію внутрішньої форми мови.

1. История лингвистических учений. Древний мир/АН СССР. Ин-т языкозн. Отв. ред. А.В.Десницкая, С.Д.Кацнельсон. – Л.: Наука, 1980.
2. История лингвистических учений. Средневековая Европа / АН СССР. Ин-т языкозн. Отв. ред. А.В.Десницкая, С.Д.Кацнельсон. – Л.: Наука, 1985.
3. Лосев А.Ф. Жизненный и творческий путь Платона/Платон. Собрание сочинений: В 4 т. – М.: Мысль, 1990. – Т.1.
4. Лосев А.Ф. Вводные замечания к тому 1/Платон. Собрание сочинений: В 4 т. – М.: Мысль, 1990 – Т.1.
5. Платон. Кратил // Платон. Собрание сочинений: В 4 т. – М.: Мысль, 1990.– Т.1.
6. Бибихин В.В. Принцип внутренней формы и редукционизм в семантических исследованиях // Языковая практика и теория языка. – М.: Изд-во МГУ, 1978.
7. Плотин. Еннеади // Читанка з історії філософії: У 6 кн. / За ред. Г.І.Волинки.– К.: Довіра, 1992. Кн.1: Філософія Стародавнього світу.
8. Читанка з історії філософії: У 6 кн. / За ред. Г.І.Волинки.– К.: Довіра, 1992. Кн.1: Філософія Стародавнього світу.
9. Кузанский Н. Об ученом незнании // Антология мировой философии: В 4 т. – М.: Мысль, 1970. – Т.2.
10. Декарт Р. Начала философии // Антология мировой философии: В 4 т. – М.: Мысль, 1970. – Т.2.
11. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Сочинения: В 2 т. – М.: Мысль, 1991.– Т. 2.
12. Дискурс – це “...текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами; текст, взятий у подієвому аспекті; мовлення, яке розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, який бере участь у взаємодії людей і механізмах їх свідомості... це мовлення, “занурене в життя” (Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь.– М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 136-137).

13. “... є тисячі ознак, які говорять за те, що в кожний момент у нас є безліч сприйнять, але без усвідомлення і рефлексії, тобто в самій душі є зміни, яких ми не усвідомлюємо” (Мальбранш Н. Новые опыты о человеческом разуме // Антология мировой философии: В 4 т. – М.: Мысль, 1970. – Т.2.
14. Шпет Г. Внутренняя форма слова (этюды и вариации на темы Гумбольдта). – М.: ГАХН, 1927.
15. Бруно Дж. О причине, начале и едином // Антология мировой философии: В 4 т. – М.: Мысль, 1970. – Т.2.

Лілія НЕВІДОМСЬКА (Тернопіль)

ЩЕ РАЗ ПРО СУТНІСТЬ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ

Визначення сутності лексико-семантичної деривації чи в дещо іншому окресленні відповідного способу словотвору в українській дериватології залишається проблемою, яку мовознавці розв’язують по-різному. Це засвідчують, зокрема, такі праці, як посібник В. Горпинича “Українська словотвірна дериватологія” [1], а також статті Ю. Карпенка “Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору” [2] та Н. Тропіної “До питання про сутність лексико-семантичної деривації” [3]. У вказаних публікаціях достатньо повно викладені погляди інших дослідників на дискусійні питання. Це дає нам змогу детально не висвітлювати усіх моментів дискусії, а зосередити увагу на концепціях, що пропонуються у згаданих працях. Основна відмінність цих концепцій зумовлена особливостями дериватологічного осмислення лексичної полісемії та омонімії і розглядом специфіки лексико-семантичної деривації чи одноіменного способу словотвору в аспекті синхронії або діакронії.

Так, В. Горпинич найпошлідовніше дотримується концепції омонімної природи лексико-семантичного способу. Дослідник вважає, що “акт семантичного словотворення зводиться до переходу семеми в окреме слово” [1:129]. При цьому одним із основних різновидів такого способу, на думку мовознавця, виступає “розщеплення багатозначного слова на омоніми” [там само]. Водночас В. Горпинич заперечує можливий зв’язок

лексико-семантичної деривації з полісемією, бо це веде до підміни “поняття словотворення поняттям полісемії, а семантичне словотворення – це розпад полісемії” [там само: 130].

Розглянутий підхід ґрунтується на вузькому розумінні деривації, при якому вона мислиться лише як акт творення окремого слова, тобто як власне словотвірний процес. Поряд із цим визнання семантичних дериватів омонімами не тільки вимагає того, щоб трактувати такий лексико-семантичний спосіб як діахронне явище, але й зневизначає його дериваційну (словотвірну) сутність. Якщо послідовно дотримуватись положення, за яким омоніми – “слова [...], що при однаковому звучанні (або написанні) мають абсолютно різні значення (на відміну від полісемії)” [4:401], то встановлювати в таких випадках будь-яку семантичну, а отже, й певну мотивувальну залежність, тобто похідність одного слова від іншого, не доводиться. Цей момент не залишається поза увагою й самого В. Горпинича, який, щоб наповнити поняття омонімізації синхронно-словотвірним змістом, припускає, що в парах на зразок *бик₁ (тварина)* і *бик₂ (опора, на якій тримається міст)* “мотиваційні зв’язки ще живі” [1: 130]. У мовознавстві, як відомо, існує комплекс проблем, пов’язаних із розмежуванням полісемії та омонімії та визначенням їх онтологічного статусу [порівн 5: 114]. Стосовно останнього ми погоджуємося з думкою тих дослідників, які вбачають у полісемії конститутивну властивість природних мов” [6:223]. Крім того, вважаємо, що якраз можливість установаження семантико-мотивувальних зв’язків між значеннями у сфері загальних назв дає змогу зробити висновок про лексичну полісемію, а не омонімію. Зауважимо, що дериватологи, обстоюючи твердження, за яким лексико-семантичний спосіб обов’язково веде до появи слів-омонімів, подекуди розширюють їх коло саме за рахунок полісемів. Привертає увагу й те, що дослідники, підтверджуючи вказане розуміння способу, досить часто спираються на семантичне творення власних назв – специфічного класу імен, стосовно яких варто очікувати і певних особливостей їх словотвору порівняно з апелятивами.

Своєрідністю відзначається синхронічна концепція лексико-семантичного способу, яку пропонує Ю. Карпенко, запроваджуючи поняття мезонімії. Дослідник слушно застерігає: виникнення омонімів свідчить передовсім про те, що “лексико-семантичний спосіб словотвору залишається тільки як пам’ять про постання слова” [2:9]. Ось чому, вважаючи мезонімію проміжною ланкою між полісемією та омонімією, мовознавець

припускає, що саме “утворення мезоніма є завжди утворенням нового слова, тобто – словотвірним актом. Явище, яке з лексичної точки зору іменуємо мезонімією, із словотвірного погляду становить лексико-семантичний спосіб, причому синхронічний, усвідомлюваний мовцями, оскільки вихідна лексема й похідний від неї мезонім пов’язані мотиваційними відношеннями. Лише перехід мезоніма в групу омонімів, тобто розрив семантичних зв’язків вихідного та похідного слова, переводить лексико-семантичний словотвір з синхронії в діахронію” [там само: 4]. Мезонімію автор ілюструє такими прикладами, як: р. Дніпро > журнал “Дніпро”, прізвиськами Тумба, Молекула, Іуда > іуда, лист дерева – лист паперу. Узагальнюючи наслідки аналізу насамперед ономастичного матеріалу, Ю. Карпенко робить висновок: мезонімія як лексико-семантичний спосіб досить яскраво і доказово представлена “у межах ономастичного словотвору та в словотвірних зв’язках власних назв” [там само: 10].

Думаємо, що впровадження понять мезонімії та мезонімів не тільки в сферу апелятивного, але й ономастичного словотвору ще вимагає додаткового обґрунтування. У зв’язку з цим хотілося б наголосити на частковій неузгодженості деяких положень. Так, зокрема, згаданий дослідник стверджує, що “навряд чи можна навести хоч один приклад власної назви (якщо вона справді є власною і не становить оказіонального вжитку загальної [...]), яка перебуває у відношеннях полісемії до загальної, тобто входить до неї як її ссмема” [там само: 7]. Із наведеного висловлювання випливає: у випадку виникнення онімів на базі однозвучних апелятивів виключається момент полісемії, що певною мірою суперечить іншому твердженню, за яким “лексико-семантичний спосіб словотвору являє собою перетворення семми полісемантичного слова в мезонім” [там само: 4]. Крім того, якщо при лінгвістичному розгляді творення мезонімів-онімів, які походять від загальних назв, усувається поняття полісемії, то при цьому втрачається сенс і самого поняття мезоніма як одиниці, що за статусом є проміжною між полісемією й омонімією.

На наш погляд, інтерпретація лексико-семантичного способу як мезонімії передовсім засвідчує, що він в сфері ономастичного словотвору визначається помітними особливостями, які зумовлені відомою функціональною й семантичною специфікою самих власних назв у їх зіставленні із загальними. Йдеться про те, що при виникненні похідних назв лексико-семантичним шляхом дериваційне перетворення значень

вихідних апелятивів здійснюється у напрямку, який веде до появи особливих знаків – ідентифікаторів, позбавлених денотативно-сигніфікативного наповнення, властивого загальним назвам. Такі знаки, набуваючи певного семантичного компонента, що забезпечує їх входження у відповідний онімний клас (прізвиськ, хрестоніви тощо), здатні виражати відповідну денотативну семантику тільки тоді, коли вживаються “для референції до конкретної особи, чи одиничного предмета, чи окремої події, чи місця [...]” [7: 55]. При цьому, образно кажучи, відбувається “привласнення” онімів, що виявляється у їх помітній конвенційній закріпленості за певним денотатом. Усе це сприяє тому, що наслідки семантичного перетворення мотивувального апелятива, який стає власною назвою, сприймаються не як ще одна його семема, а як окреме слово, мотивоване цим апелятивом (**качечка** > **Качечка** – прізвисько з учнівського середовища). З огляду на викладене, необхідно визнати, що лексико-семантичну деривацію в ономастичній сфері завершує поява специфічних номінативних одиниць. Однак для розкриття їх специфіки не обов’язково запроваджувати якісь нові поняття, бо для цього достатнім є саме поняття онімів як слів, що належать до особливого класу імен. Тому лексико-семантичну деривацію власних назв слушно називають відповідним способом словотворення. Точніше його можна окреслити ще як семантичне онімотворення. А, враховуючи те, що твірною базою при цьому виступають і апелятиви, й самі оніми (місто **Тернопіль** > готель “**Тернопіль**”), у межах зазначеного способу доцільно виокремлювати: онімізацію та тропонімізацію. Зауважимо, що саме на них, правда, як на вияви мезонімізації вказує якраз Ю. Карпенко, який у цьому ж плані розглядає також апелятивацію – перетворення власної назви в загальну [див. 2: 5–10], тобто у відонімний апелятив.

При семантичному творенні онімів чи відонімних апелятивів простежується і деякі особливості їх мотивування. Йдеться, зокрема, про його можливий меморіальний характер (щось чи когось називають на честь чого- чи кого-небудь) або ж про мотивування, яке спирається на довільні зв’язки [див. 2: 6, 9; 1: 129] чи буває настільки залежним від ситуативних умов виникнення назви, що поза ними з’ясування її мотивованості породжує відчутні труднощі. Така своєрідність мотивування також може впливати на те, що наслідки відповідних семантико-дериваційних процесів сприймаються не як значення полісемів, а як окремі слова. Крім того, вона в певних випадках зумовлює легкість розриву мотивувальних зв’язків. Тому значна частина

онімів, однозвучних з апелятивами, із синхронічного погляду, вважаються належними не до семантичних дериватів, а до омонімів, тобто є словами, що втратили походність, як, наприклад, ойконіми: **Сніп**, **Сокира**, **Куш**, зафіксовані Д. Бучком [8:6].

Розглянутий підхід, за яким сутність онімізації, тропонімізації та апелятивації вбачається у появі мезонімів, не розв’язує проблеми лексико-семантичної деривації особливо у сфері загальних назв, де виявлення одиниці, проміжної між полісемом і омонімом, також викликає зауваження. Зокрема, йдеться про положення, висловлене Ю. Карпенком стосовно онімів, семантичний розвиток яких “досить легко приводить до відриву від денотата й переходу на інший денотат, а це, як правило, спричиняє появу нового слова” [2:4]. Наведений висновок важко поширити на перетворення семантики загальних назв. Адже, як слушно зазначає Н. Тропіна, “набуття одиницею нового значення і нової денотативної віднесеності аж ніяк не є доказом того, що перед нами не новий лексико-семантичний варіант (ЛВС), а нове слово: доведено, що самостійну денотативну віднесеність і самостійне значення мають не лише омоніми, а й ЛСВ полісемів. Якщо цей критерій не може бути вирішальним при розмежуванні полісемії та омонімії, то як він може діяти при виленуванні мезонімів?” [3:57]. І справді, якщо, йдучи за психолінгвістами, визнати, що між полісемією та омонімією існують перехідні випадки (**корінь** слова – **корінь** зла), то їх констатація не обов’язково наштовхує на висновок про належність подібних значень окремим словам – мезонімам. Якраз проміжний характер таких концептів дає змогу розглядати їх і як семему багатозначних лексем. Причому те значення, стосовно якого виявляється його помітна віддаленість від іншого у змістовій структурі полісема, можна вважати значенням із послабленою мотивованістю. І лише повне її усунування веде до виникнення гомогенних омонімів.

Зауважимо, що саме факти, які засвідчують знесвиразнення мотивувальних зв’язків між значеннями, дослідники інтерпретують то як полісеми, то як омоніми з частковим збереженням указаних зв’язків, хоча таке розуміння омонімів суперечить їх загальноприйнятому визначенню. Так, наприклад, В. Горпинич розрізняє омоніми **основа₁**, (*подовжні нитки*) та **основа₂**, (*сутність чого-небудь*), а лексикографи натомість виділяють відповідні семему багатозначного слова **основа** [9:775-777].

Висвітлені концепції лексико-семантичного способу, зорієнтовані на омонімізацію та мезонімізацію, спонукають задуматися над тим, чому частина мовознавців, убачаючи в омонімії, мезонімії словотвірний аспект, лишає поза увагою полісемію, без якої неможлива поява ні гомогенних омонімів, ні мезонімів. Стосовно цього виникають питання не тільки про те, що являє собою лексична полісемія, але й які мовні механізми лежать в основі її виникнення. І якщо деривацію не ототожнювати з власне словотворенням, то тоді лексичну полісемію можна інтерпретувати як наслідок певного виду дериваційних процесів. Так, зокрема, С. Кацнельсон зауважує: "Полісемія – це не просто ряд значень, які історично склалися в даній лексемі, як думає Потебня, – це предовсім ряд об'єднаних актуальними дериваційними зв'язками значень" [10: 51]. Наголошуючи на можливості творення нових понять шляхом нового застосування старих слів, дослідник говорить про деривацію, тобто семотворення [там само]. Його думку поділяє й Н. Тропіна, яка слушно уточнює, що йдеться, зрозуміло, про семотворення. Причому "з ономасіологічних позицій семемо- і словотворення мають однакові завдання – називати: поява нового ЛВС, як і поява нового слова – це номінативний акт співвідношення імені з денотатом і сигніфікатом. Відмінність полягає не в суті, не у спрямованості семемо- і словотворення, а в техніці, у мовних ресурсах, що використовуються у кожному з цих випадків" [3:58]. Обстоюючи розуміння лексико-семантичної деривації як семемотворення, дослідниця привертає увагу до близьких поглядів семасіологів: Ю. Апресяна, А. Уфимцевої, Д. Шмельова, М. Муравицької. Додамо, що деривацію значень виявляє також М. Нікітін, який виділяє два аспекти в структурі лексичної полісемії. В одному випадку йдеться про узуальні результати дії механізмів пересемислення слів, а в іншому – про "самі механізми (правила, закономірності семантичного словопетворення" [6:225]. Розкриваючи механізми семантичної деривації, дослідник застосовує компонентний аналіз для того, щоб з'ясувати, як у структурі вихідного і похідного значень співвідносяться дві обов'язкові семантичні частини – родова (гіперсема) і видова (диференційні ознаки, чи гіпосеми). Він також, систематизуючи змістові зв'язки між семемами багатозначних слів, не обмежується лише метонімічними та метафоричними. Мовознавець розглядає їх разом із іншими у межах двох основних типів концептуальних зв'язків: імплікаційних (охоплюють метонімічні, включаючи синекдоху,

конверсивні) та класифікаційних (об'єднують гіпер-гіпонімі, симілятивні, зокрема метафоричні, синестезійні, до яких належать ще емотивно-оцінні) [див. там само: 225-233].

Указані типи зв'язків простежуються в семантичній структурі українських багатозначних слів, зокрема іменників: вишня – "плодове дерево" і "ягода – плід цього дерева"; сонце – "небесне світило" і "світло й тепло, що випромінюється цим світилом" (імплікаційні метонімічні зв'язки). За М. Нікітиним, основна модель деривації семем при метонімічних зв'язках зводиться до того, що вихідне значення "становить гіпосему значення метоніма, тоді як його гіперсема домислюється із кола концептів, імплікаційно зв'язаних із вихідним значенням" [там само: 233], наприклад: ранок – "частина доби після ночі, початок дня" → "публічне зібрання, що відбувається ранком".

При семемотворенні часто простежуються симілятивні зв'язки, передовсім власне метафоричні. В основі різних типів метафоризації (онтологічної, синтезійної, емотивно-оцінної) лежить аналогічне порівняння за певними ознаками, найчастіше необов'язковими, які становлять імплікаційну значення – "інформаційну ймовірнісну ауру поняття" [там само: 271], як-от: коза – "невелика рогата тварина" і "жвава, рухлива дівчина". У цьому випадку відбувається заміна гіперсеми "тварина" на іншу – "особа", а ознаки, що супроводжують вихідне значення ("схильність до стрибання, рухливість" кози), стають диференційними ознаками – гіперсемами похідної семеми.

Особливі метафоричні зв'язки простежуються при деривації значень, яка ґрунтується на аналогічній подібності, що спирається не на онтологічні ознаки порівнюваних реалій, а на близькість враження, емоції, пов'язаних із цими реаліями. Така метафоризація є синтезійною. "Подібність відчуттів, включаючи навіть відчуття різними органами чуття, подібність нервових реакцій ведуть до синтезійного зближення концептів онтологічно неоднорідних сутностей", – зауважує М. Нікітін [там само: 232]. Досить помітними є синтезійні симілятивні відношення у сфері семемодеривації прикметників, наприклад: оксамитова (сукня) і оксамитовий (голос), гаряча (вода) і гарячі (почуття). Спостерігається синестезія і при деривації іменникових значень: туман – "скупчення найдрібніших крапель води, кристалів, яке робить повітря непрозорим" і "про те, що перешкоджає правильному сприйманню дійсності (хибні твердження, помилкові уявлення і т. ін."

Як різновид синестезійних розглядаються емотивно-оцінні симілятивні зв'язки. Вони складаються тоді, коли в основі метафоризації лежить зближення концептів, яке передбачає подібність емоційно-оцінного реагування на певні референти, між якими не існує онтологічно зумовленої близькості: **рахітична** (людина) і **рахітичні** (сонети). Стосовно іменників часто спостерігається поєднання онтологічно зумовленої та емотивно-оцінної метафоризації: **лопух** – “*бур'ян*” і “*некмітлива людина*”.

При метафоричній семемодеривації похідне значення містить гіпосему, що виступає будь-якою ознакою (сукупністю ознак), почерпнутою з імплікаціонала чи гіпосемної частини вихідного значення і кладеться в основу аналогічного порівняння. Натомість гіперсему у похідному значенні становить поняття, в якому виділяється підклас, конституйований указаною ознакою-гіпосемою [пор. там само: 236]. Спільний компонент вихідної і похідної семем при метафоризації здебільшого не стосується їх гіперсем: **сарана** – “*велика кількість комах, що знищують посіви, рослинність*” і “*велика кількість людей як уособлення зажерливої і руйнівної сили*”.

Розгляд лексичної багатозначності в площині семантичних перетворень якраз і виявляє дериваційний аспект полісемії. При цьому, зрозуміло, не можна не зважати, що вона не тільки відбиває змістові зв'язки між семемами, актуальні для синхронії, але й – наслідки тих семантико-дериваційних процесів, які відбувалися на попередніх етапах розвитку лексичної підсистеми. Змістова структура полісемів також може змінюватися під впливом різних, зокрема й позалінгвальних причин, а також складатися внаслідок інших типів деривації, предовсім словотвірної, якщо йдеться про полісемію афіксальних похідних. Указані чинники породжують певні труднощі при виявленні дериваційної залежності між значеннями. Але все це аж ніяк не повинно завадити визнанню того, що в мові відбувалося й відбувається виникнення вторинних значень на базі інших, первинних, шляхом семантичного перетворення останніх, яке доцільно кваліфікувати як дериваційний процес, тобто як один із видів деривації за умови її широкого розуміння [див. 11:129-130; 12:29]. Маємо на увазі саме лексико-семантичну деривацію, сутність якої у сфері загальних назв полягає у семемотворенні, яке не вичерпується лише зміною статусу сем у похідних значеннях стосовно вихідних, а передбачає усування одних компонентів у складі семем і появу інших. Важливо також наголосити, що деривування значень, як і творення слів, - це синхронний акт, що

здійснюється при комунікації і зумовлений її потребами. Його наслідки виявляються у конкретних висловлюваннях. Саме в мовленні, в продукованих мовцями текстах виявляються певні семантичні зрушення. Так, наприклад, у повісті М. Вінграновського “Літо на Десні” це спостерігаємо стосовно слова **зайчик**: Семен Семенович, блискаючи місячними **зайчиками**, втелюючи мішок на копичку [...] або[...] сів, сказав колю “но!” [...] і поблимав **зайчиками** лугом далі. Наведені контексти не дають змоги чітко з'ясувати приховане значення аналізованої лексеми. Тільки, спираючись на попередній текст, можна зрозуміти, про що йдеться: [...] сам він у колись зеленому кителі покльовував носом на передку, додрімував, посилав гудзиками золоті **зайчики** [...]. Тут **зайчик** – “*світла пляма від сонячного проміння на блискучій поверхні гудзиків*”, які за ознакою “*поблискування*” отримують іншу назву: Семен Семенович скинув кітель, склав його зеленим оберемком **зайчиками** всередину [...]. Вже у цьому контексті простежується формування вторинної семеми (**зайчик** – “*блискучий гудзик*”) що є, безсумнівно, оказіональною й такою, яка, мабуть, ніколи не стане фактом узувального слововживання. Оказіональні семеми стають надбанням мови тоді, коли вони задовольняють настійну номінативну потребу, забезпечуючи при цьому ефективно використання вже наявних у лексичній підсистемі словесних ресурсів. Крім того, узувальна закріпленість нових значень вимагає певного часу, який можна розглядати як момент своєрідної діакронії, що виявляє себе в синхронній площині семемотворення.

Спираючись на викладене, ми розглядаємо лексико-семантичну деривацію як особливий вид перетворення лексичних значень, яке не супроводжується жодними змінами у формально-звуківій будові слів. А тому, що наслідки семантичного перетворення при цьому не отримують матеріального вираження, таку деривацію необхідно визнати імпліцитною. У сфері загальних назв лексико-семантична деривація веде до появи імпліцитних похідних значень, що формуються на базі вихідних і разом із ними входять у змістову структуру полісемів. Важливо вказати на те, що в момент деривації похідні лексеми є власне імпліцитними і повністю залежними від контексту, в якому вони реалізуються. Проте входження імпліцитно деривованих значень у лексичну підсистему послаблює їх контекстуальну залежність.

* С. Канцнельсон називає цю деривацію “невираженою”, “прихованою” [10: 51].

Вони стають лише частково імпліцитними, бо сприймаються мовцями не тільки за допомогою домислювання, опертого на контекст, але й до певної міри шляхом звичайного розпізнавання відповідних лексем – виразників семантики, вже відкладеної у лінгвальній свідомості, пам'яті носіїв мови, що характерно для експліцитних значень.

Як уже згадувалось, до концепції лексико-семантичної деривації як семемотворення схиляється також Н. Тропіна. Проте вона поставила за мету обґрунтувати погляд, за яким “лексико-семантична деривація – це і зміна значень слів, що приводить до багатозначності (виникнення ЛВС), і процес утворення гомогенних омонімів”. На думку дослідниці, творення лексико-семантичних варіантів і поява вказаних омонімів – “це одне й те саме явище на різних стадіях свого існування” [3:59]. Проте з таким ототожненням суттєво відмінних процесів важко погодитися. З цього приводу викладемо деякі міркування.

Відмінність лінгвістичних підходів до розв'язання проблеми лексичної полісемії, за якими у ній зовсім не вбачають реального мовного явища чи зводять до омонімії слів, зумовлена багатьма причинами. Серед них помітної ваги набуває функціональна природа лексично-номінативних засобів у комунікативних актах. Адже в конкретних висловлюваннях багатозначні слова, як відомо, реалізуються лише з одним із властивих їм значень. Правда, за винятком випадків мовленнєвої полісемії. Отже, в площині функціонування різниця між полісемом і будь-якою однозначною лексемою чи омонімом здебільшого усувається. Це підтверджують також і психолінгвісти, вказуючи на те, що лексико-семантичні варіанти слова, подібно до омонімів у внутрішньому лексиконі людини зберігаються окремо в складі тематичних груп чи семантичних полів [див. 14:153]. Така функціонально-номінативна ідентичність спонукає частину дослідників розглядати полісемію або як суто лінгвістичний (лексикологічний та лексикографічний) феномен, або ж ототожнювати її з омонімією. Останнє своєрідно відбивається у дериватології, коли і семемотворення, і виникнення гомогенних омонімів визнаються дериваційними процесами. Однак саме в дериваційній підсистемі мови досить виразно простежується відмінність між полісемією та омонімією. Адже не можна не враховувати того факту, що лексичну семантику постійно поповнюють семемами, які разом із вихідними об'єднуються в межах змістової структури слів з характерними для неї дериваційно-мотивувальними відношеннями. Інакше кажучи,

полісемія, яка значною мірою формується на основі вказаних синхронних відношень* між семемами, становить собою безпосередній наслідок певного виду дериваційних процесів. А от для того, щоб і гомогенну омонімію інтерпретувати саме таким чином, немає достатніх підстав, хоча вона, безсумнівно, пов'язана з полісемією як базою, що за певних умов стає джерелом появи гомогенних омонімів.

По-перше, якщо навіть виходити з розуміння семемодеривації як лексико-семантичного варіювання слів, а в гомогенній омонімії вбачати його межу при наявності перехідних ланок, то і в цьому випадку омонімізацію важко визнати власне дериваційним процесом. Вона як межа вказаного варіювання засвідчує повний розрив дериваційно-мотивувальних відношень між семемами багатозначного слова. Це веде до появи однозвучних лексем, значення яких втрачають будь-який спільний компонент, що не дає змоги встановлювати між омонімами відношення синхронної дериваційної залежності**. Отже, за деякими параметрами виникнення гомогенних омонімів – процес протилежний до семемодеривації, бо він полягає в усунуванні, забутті внутрішньої форми, тих мотивувальних ознак, які були актуальними в момент деривування певного значення. Відновлення цих ознак – сфера стимологічного аналізу. Так, наприклад, етимологи, розмежовуючи омоніми *кулик₁* (*птаx*) і *кулик₂* – “варений коржик з гречаного борошна”, лише припускають, що другий із них – результат перенесення назви *кулик* – “невеликий болотяний птаx” [15: 133]. Гомогенні омоніми в їх стосунку до лексико-семантичної деривації близькі до колишніх афіксальних утворень, які через різні діахронні зрушення втрачають похідність й морфемну подільність і опиняються поза межами сучасного словотворення, виступаючи в ньому тільки у ролі твірних слів, наприклад *дзеркало* [див. 15:162; 13:58]. Подібно й гомогенні омоніми, які прямо чи опосередковано не мотивуються жодним значенням іншого однозвучного слова, знаходяться поза сферою синхронного

* Якраз реальність таких дериваційно-мотивувальних відношень, що простежуються між значеннями полісемії, виступає одним із вагомих свідчень онтологічного статусу лексичної багатозначності

** Те, що мовці подекуди прагнуть відшукувати семантичну залежність між омонімами, доводить не стільки тотожність омонімії та полісемії, скільки вказує на вагомість актуальних мотивувальних відношень для осмислення значень слів.

семантичного деривування й не належать до семантичних дериватів.

По-друге, на осі полісемія – омонімія проміжні лексичні значення, перехідний статус яких можуть зумовлювати не тільки семантичні зміни діахронного характеру, але й певні особливості семантичних перетворень у момент деривації, тяжіють усе-таки до полісемії, частково зберігаючи мотивувальні зв'язки з вихідними значеннями у змістовій структурі слова. Тому такі семіми, як уже згадувалося, варто визнавати семантичними дериватами з ослабленою мотивованістю.

Із викладеного випливає, що ми не вважаємо появу гомогенних омонімів власне дериваційним процесом і з цих міркувань не поширюємо на нього термінів “лексико-семантична деривація” чи “лексико-семантичний спосіб словотвору”. Адже йдеться про виникнення слів, які в площині синхронії не мотивуються однозвучними лексемами, тобто не є семантично похідними. З огляду на це, таку омонімізацію доцільно розглядати лише як один із шляхів особливого поповнення лексики, тобто певним джерелом номінації, що ґрунтується на розпаді багатозначності вже наявних у мові слів.

Отже, лексико-семантична деривація – це вид імпліцитної деривації, сутність якої полягає у семемотворенні, що реалізується у змістовій структурі багатозначних слів – передовсім загальних назв. Натомість специфічні риси власних назв зумовлюють те, що лексико-семантична деривація стосовно цих імен чи їх перетину з апелятивами виявляється як імпліцитна онімізація, трансонімізація та апелятивація, внаслідок яких з'являються відповідні оніми, трансоніми та відонімні апелятиви.

1. Горпинич В.О. Українська дериватологія: Навчальний посібник. – Дніпропетровськ, 1998 – 189с.
2. Карпенко Ю.Д. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору// Мовознавство – 1992.– №4 – С.3-10.
3. Тропіна Н.П. До питання про сутність лексико-семантичної деривації// Мовознавство, 1997.– №1.– С. 54-59.
4. Українська мова: Енциклопедія/ Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752с.
5. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1977 – Т.1У, вып. 2. – 408с.
6. Никитин М. В. Курс лингвистической семантики. – Санкт-Петербург: Научный центр проблем диалога, 1997. – 758с.

7. Стросон П.Ф. О референции. – Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Радуга, 1982. – С. 55-108.
8. Бучко Д. Інверсійний словник ойконімів України. – Lublin: Redakcja Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. – 2001. – 326 с.
9. Словник української мови : В 11-ти томах. – К.: Наукова думка, 1974. – Т У. – 840с.
10. Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. – Ленинград: Наука, 1986. – 299с.
11. Языкознание: Большой энциклопедический словарь/ Гл. ред. В.Н. Ярцева. –М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685с
12. Невідомська Л.М. Деривація та її основні види// Українознавчі студії. – Івано-Франківськ, 1999. – №1. – С. 26-40.
13. Етимологічний словник української мови: В семи томах. – К.: Наукова думка, 1985 – Т.2.– 571с.
14. Залевская А.А. Слово в лексиконе человека: Психолінгвістическое исследование. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1990. – 206с.
15. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. – М.: Просвещение. – 1971. – 542с.

Микола МІРЧЕНКО (Луцьк)

СЛОВОТВІРНЕ ЗНАЧЕННЯ ТА ГРАМЕМНА СТРУКТУРА СЛОВОТВІРНИХ КАТЕГОРІЙ

У граматиці категорійного типу особливе місце посідають словотвірні категорії, що, фактично, є наслідком синтаксичних процесів, властивих граматичному ладові мови^{*}. В основі категорії словотвірного типу лежить словотвірне значення, що змодельоване в результаті відповідного процесу. В його виникненні обов'язковим є семантичне співвідношення між похідною і твірною величинами. Існування рівнів мови, особливої ієрархії рівнів у лінійному просторі, показує, що, очевидно,

^{*} Пор.: “При утворенні словотвірних значень провідна роль належить категорійним значенням. У найзагальнішому вигляді словотвірні значення треба формулювати як “субстанція, що має відношення до іншої субстанції”, “субстанція, що має відношення до процесу”, “процес, що має відношення до субстанції”, “ознака, що має відношення до процесу... і т.д.” [1:17]. (Виділено нами – М.М.).

словотвірний рівень є проміжним рівнем, він не входить повністю у той чи той рівні мови. Така взаємодія стосується процесів категорійної взаємодії цих рівнів [2: 77-84], і прогнозована характером категорійних значень. Як взаємодію загальнокатегорійних (частининомовних) значень, наприклад, обґрунтовує словотвірні значення В.М.Хохлячєва [Див.: 3: 31-32]. Проте деякі автори вважають, що опис словотвірного значення в термінах категорійного значення "не з'ясовує істинної картини, не дозволяє виявити специфіку словотвірної семантики, а саме словотвірне значення залишається невизначеним" [Див.: 4, 111; пор.: 5: 109-110; 6: 35]. (Виділено нами – М.М.). Така теоретична суперечка, яку спостерігаємо і в українській, і в російській дериватології, стосується основного: що є носієм, показником словотвірного значення? Переважає думка, що таким постає словотвірний формант, елемент, який утворює похідне слово [Див.: 7: 1. 135]. Причому словотвірне значення визнають як інваріантну семантичну величину, яку реалізує словотвірний компонент. Воно, по суті, є таким, що відрізняється від лексичного і граматичного значень і не враховує значень похідної основи у його формуванні. Правда, у деяких авторів-дериватологів знайдемо, що воно "містить вказівку на відношення мотивованого слова до мотивуючого" [8: 10-11; 9: 107]. Саме в такій мотивації розглядає словотвірне значення І.І.Ковалик, для якого словотвірне значення – це узагальнене лексичне значення ряду похідних, його інваріант, який виражає відповідна словотвірна форма, і організоване це значення однотипними відношеннями похідних до твірних. В ієрархії значень слова проміжну ланку між лексичним і частиномовним, де останнє є крайньою межею узагальнення лексичного значення [10: 5-15], займає словотвірне. Н.Ф.Клименко чітко розмежує, наприклад, словотвірне значення і значення словотвірного афікса. Саме воно визначає, на її думку, інваріантне словотвірне значення, але в поєднанні зі значенням твірної основи, тобто постає в єдності з відповідною формальною схемою, тобто сукупністю значень [Див.: 11: 25-28].

Як бачимо з неповного переліку думок щодо словотвірного значення, воно виникає, в одному випадку, начебто на основі словотвірного форманта, в іншому – на основі встановлення зв'язку між формантом та ономазіологічними ознаками похідного слова і базовою номінацією. Отже, під ним розуміють різні змістові величини, часто неоднорядного плану.

Очевидним у аспекті категорійної граматики є визначення категорійного словотвору, що розташований, на думку І.Р.Вихованця, між категорійним синтаксисом і категорійною морфологією, як особливого рівня, який обслуговують словотвірні категорії [Див.: 12: 181]. Очевидним постає також вирізнення словотвірних функцій серед інших категорійних функцій синтаксичного чи морфологічного типу з їхньою всезагальною комунікативною, семантичною та формально-граматичною спрямованістю і спеціалізацією.

На нашу думку, словотвірні категорії відображають відповідні синтаксико-словотвірні процеси. Виникнення деривата відбувається на основі відповідної техніки, яку забезпечує синтаксична система мови. Саме тут структурується дериват і здійснюється його мотивація на основі базових номінацій. Одиницями словотвірного рівня є дериваційний крок, словотвірна структура слова, словотвірне гніздо і словотвірний ряд. Спрямування дериваційного процесу визначає синтаксичний лад мови, де виявляємо здатність морфологічних одиниць здійснювати інші функції – синтаксичні функції інших лексико-граматичних класів [Див., напр.: 13: 155]. Термінологічне закріплення і розмежування лексичної і синтаксичної деривації, як відомо, відбулося в граматичній теорії після Є.Куриловича, який розглядав її дуже широко і в плані транспозиції основних категорій. Синтаксичний дериват, за Є.Куриловичем, – це форма з тим же лексичним змістом, що й у вихідній формі, але з іншою синтаксичною функцією [Див.: 14: 60-61]. У цьому аспекті дериват ідентифікує базову номінацію на основі похідної через відповідний словотвірний формат, що забезпечує категоризацію слова. Елементарною одиницею словотвірного рівня мови є дериваційний крок на основі операції аплікації, тобто приєднання функції до її аргумента, тобто приєднання форманта до твірного слова [Див.: 1: 39]. Словотвірне значення не сукупність усіх значень, що є важливими звичайно для характеристики його змістової структури, а значення похідності, воно виступає для будь-якого похідного слова і для ряду однотипних за словотвірною і категорійною структурою одиниць. Відношення похідного (утвореного через приєднання форманта) до твірного – це відношення мотивації, лексичної орієнтації, що є передумовою

* Пор.: "Словотвірне значення є результатом впливу категорійного значення форманта на категорійне і лексичне, тобто лексико-граматичне значення твірного слова" [1: 17].

аналітичної роботи мислення, категорійної ідентифікації об'єктів реальної чи віртуальної дійсності. Словотвірна номінація можлива на основі ономасіологічних категорій, що виступають фактично ґрунтом, на якому утворюються мовні словотвірні категорійні величини. “Структура ономасіологічних категорій, – відзначає М.Докуліл, – в принципі завжди двочленна; явище, яке повинно бути назване, завжди включаємо спочатку в певний поняттєвий клас, що має в даній мові своє категорійне вираження, а потім у межах цього класу воно визначено якоюсь ознакою; поняттєвий клас входить в ономасіологічну структуру поняття як означуване (ономасіологічна база), а ознака як означуюче (ономасіологічна ознака)” [15: 196]. (Виділено нами – М.М.). Очевидним є факт існування у свідомості носіїв мови словотворчих засобів, формантів для реалізації відповідних категорій ономасіологічного спектру. Вони є результатом здійсненого дериваційного кроку, процесу утворення слова, коли на базовій категорійній основі реалізовано мутаційні, транспозиційні і модифіковані категорійні семи. Саме такі різновиди категорій визначає М.Докуліл. Так, в основі транспозиційних, на його думку, лежить дериваційний перехід слова в іншу синтаксичну позицію зі збереженням лексичного значення [Див.: 15: 198-200]. Така транспозиційна деривація перекликається з розмежуванням Ш.Баллі функціональної транспозиції і семантичної транспозиції, коли перша притаманна міжчастиномовним змінам у межах спільнокореневих слів зі збереженням однакового лексичного значення, а друга передбачає зміну частиномовного значення, яка супроводжує зміну лексичного [Див.: 16: 143].

У модифікаційному типі ономасіологічних категорій реалізовано, за твердженням М.Докуліла, додаткову модифікаційну ознаку. Застосувавши поняття двочленного типу мутаційних величин, О.С.Кубрякова розробила концепцію визначення семантики дериватів з урахуванням процедури, коли ономасіологічна ознака перебуває у відповідному відношенні до ономасіологічної бази (функція приписується аргументу). Завдяки цьому в семантичній структурі деривата з'являється значення, що відображає наявність зв'язку або його характер. Відповідно, “словотвірне значення – це складно структуроване, що називає певний тип відношень між певними рольовими структурами компонентів деривата” [5: 102]. На думку В.Грещука, “словотвірне значення є лише одним із семантичних компонентів у складній структурі лінгвалізації дійсності, опосередкованої поняттєво-категоріальною структурою мислення. Без урахування

вказаної особливості всі міркування про словотвірне значення не можуть з'ясувати його глибинної сутності... ті семантичні величини, яким приписують статус словотвірних, є не чим іншим, як узагальненим лексичним значенням ряду слів” [6: 41]. (Виділено нами – М.М.). Як бачимо, словотвірне значення у більшості теоретичних узагальнень дериватологів є вивідним і пошукуваним або відтворюваним у відношеннях, часто, правда, затуманеним такими відношеннями, хоч воно, на думку деяких мовознавців, “має зв'язок не з усіма лексичними значеннями, закладеними в слові, а з його категорійним значенням – речовим значенням мотиватора. Категорійне значення предметності конкретизується в похідних у вигляді “особа” (робітник, майстер), “неживий предмет” (механізм, прилад...), “ознака” – який має відношення до чогось ... тощо” [17; 22]. (Виділено нами – М.М.).

Словотвірні категорії відображають процеси, що характерні для мови і її рівневої структури. Рівень утворення, виникнення слова природно включає у себе і послуговується одиницями інших рівнів, насамперед морфемного, лексичного, морфологічного і синтаксичного. Виокремлення особливого словотвірного рівня, що не має зв'язку з іншими одиницями рівневої структури мови, видається не обґрунтованим остаточно і фактично некоректним. Зрозуміло, що словотвірний рівень – це особливий рівень мовної структури, що має свої одиниці – лексичні та синтаксичні деривати. Вони постають (морфологізованими чи неморфологізованими) на основі категорійних перетворень, пор.: *Я працював до ранку. – Праця до ранку мене не дуже захоплює.* У першому – до ранку реалізує (неморфологізовано) адвербіальну функцію, у другому ця форма (неморфологізовано) здійснює ад'єктивну функцію. Процес переходу (пор.: *доранкова праця*), його морфологізація не завершена. Цей словотвірний крок не набув морфологізації, не має остаточної результату – морфологізованого слова з новою категорійною спеціалізацією. А от *працював – праця* на основі синтаксичної транспозиції відбулося остаточно закріплення (морфологізація) слова у типовій позиції підмета і перехід до іншого граматичного класу слів. Словотвірна категорія субстантивзації окреслила предметність дії. Вона може виступати в таких грамемах:

а) граемі предметності з процесуально-суб'єктною семантикою (напр.: *Нема терпцю. Урвався..* (М.Коцюбинський), пор.: *Хтось був терплячий → Терпець урвався. Трапилася та*

грабіжка якраз на перший тиждень великого посту (М.Кропивницький);

б) грамеі предметності з темпорально-суб'єктною семою (напр.: Пароплав виходить із гавані. Ранок застає його у вільному морі (Ю.Яновський), пор.: Був ранок. Сонечко зійшло. Збудило сонне село (С.Руданський); Ранком (прислівник) сизий туманець прикривав той шлях своєю запоною (Панас Мирний);

в) грамеі предметності з причинно-суб'єктною семою (напр.: По вашій милості сьогодні треба ждати надзирателя (Панас Мирний), пор.: Насилу дждався вашої милості! – неласкаво привітав він її (Панас Мирний);

г) грамеі предметності з каузально-суб'єктною семою (напр.: Регіт гримить, як грім (І.Нечуй-Левицький), пор.: Хтось регоче = регіт);

г) грамеі предметності з ад'єктивно-суб'єктивною семою (напр. Горбатого виправить могила, а упертого дубина (Укр.присл.). Пор.: дубина – дубова палиця).

Неморфологізовані синтаксичні деривати [Див.: 18: 21; 19: 183] стають передумовою морфологізації і є базою виникнення ад'єктивованих іменників, що не мають у граматичній системі мови суфіксальних прикметників, які були б із ними семантично співвіднесені, а також субстантивованих, ад'єктивованих і вербалізованих прислівників, напр.: Я приніс сніг зжатої пшениці на пробу (М.Коцюбинський), пор.: По роках проби і блукань прибився [Турчиновський] знов у рідну Березань (М.Зеров); Франко – лірик високої проби... (М.Коцюбинський); Тичина нікого не повторює в своїй добротній високої проби чеканці поетичної строфи (Рад. літературознавство); Хоч він і при літах, а все ж справжній мужчина (Г.Тютюнник, Вир); напр.: По дорозі у вічність останнє прощай (М.Коцюбинський), пор.: Сумно прощали тухольці свої хати й подвір'я (І.Франко); напр.: Ворота до Бондарихи у двір одчинені, двері в хату теж навістіж (С.Васильченко); Добре все таки, що тут зима буває тільки нападами, я не знаю, як я терпітиму наші зими (Леся Українка).

Морфологізацію дериватів забезпечує синтаксична позиція і нова синтаксична функція, проте зберігається сема основного змістового плану. У попередніх прикладах морфологізація не до кінця завершена. Таку семантичну морфологізацію реалізують вповні субстантиви віддієслівної природи, що виступають з подвійною функцією, напр.: Покручує [кіт] довгим хвостом... Ой, стережися, невеличкий горобчику, того лукавого викручування та хижого висвічування! (Панас Мирний); Чоловік і

Василь прилаштовують у хаті діжку для викачування меду (С.Васильченко), або відприкметникової, напр.: І його веселість, і його говорючість дуже сподобалась їй (І.Нечуй-Левицький); пор.: Зростауй! Мій журавлику! Ти прилетіє! Та треба звати веселиком (О.Іваненко); Виходять в поле сіячі веселиків веселі зграї ... в ріднім краї (М.Рильський); Веселкою моя надія грала (Леся Українка); Усі знали вимогливість Басової, заочі лаяли її страшенно і боялися (В.Собко).

Утворення лексичних дериватів зумовлене синтаксичними процесами міжреченневої взаємодії – згортанням речення і переведенням згорнутого компонента у позицію субстанціальних синтаксем, напр.: Викладач (той, що викладає якийсь предмет) спостерігав над процесом кристалізації і дивувався (Я.Качура); Доведеться мати справу з судом за викрадання хлопчика (З.Тулуб); пор.: за викрадання = хтось викрав, пор.: за те, що хтось викрав хлопчика, пор.: За викрадачем услід з диким гиканням (хтось гикав) помчала, стріляючи в небо, погоня... (О.Гончар). Словотвірні процеси на основі синтаксичного пристосування слова зумовлюють функціональну взаємодію категорійних значень, окреслюють рівень словотвірних категорійних величин. Субстантивізація – це словотвірна категорія, в основі якої лежить спосіб реалізації невласне предметного значення на базі субстанціальності. Ад'єктивізація – це словотвірна категорія, що реалізує пристосування неприкметникового слова для виконання вторинної предикатної (ознакової) функції, напр.: Після дощів смарагдова діброва... (Л.Костенко) Цей процес не завершений остаточно, але можлива його ідентифікація (тіслядошова діброва). Адвербіалізація – це словотвірна категорія, що спрямовує типово приєменниково-відмінкові форми у синтаксичні позиції прислівника: тоді нейтралізовано деякі категорійні семи морфологічного плану. Кожна із словотвірних категорій має власне грамеіне структурування. Часто воно залежить від площин перерозподілу категорійних сем у межах міжкатегорійних відношень. Вербалізація – словотвірна категорія, що моделює одієслівлення інших основ на базі категорії предикатності. Саме вона регулює характер словотвірного процесу і прогнозує можливості інших сем у функції ознакових слів, напр.: От я звікувала в розкоші, заміж пішла по любові... (Марко Вовчок); Гітлерівці, звірюючи з люті, почали зривати з плечей автомати (В.Козаченко); Олександра сатаніла. Її дратувало мовчання Настине (М.Коцюбинський). Зазначимо, що вербалізацію може зумовлювати семантичний чи синтаксичний

закон, що знеможливило переходи до інших класів слів у цих позиціях. Функціональні можливості відповідних дериватив сприяють їхньому категорійному плюралізмові.

1. Соболева П.А. Словообразовательная полисемия и омонимия. – М.: Наука, 1980. – 293 с.
2. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій: Монографія. – Луцьк: Вежа, 2001. – С.77-89.
3. Хохлачева В.Н. Словообразование существительных в русском языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. Наук – М., 1976. – 41 с.
4. Ширшов И.А. Проблемы словообразовательного значения в современной отечественной науке // Вопр. языкознания. – 1979. – № 5. – С.110-117.
5. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – 201 с.
6. Грещук В.В. Деякі теоретичні питання словотвірного значення // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С.34-41.
7. Русская грамматика: В 2-х т. – М.: Наука, 1980 – Т.1. – 783 с.
8. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. – М.: Наука, 1977. – 255 с.
9. Улуханов И.С. Грамматический род и словообразование // Вопр. языкознания. – 1988. – № 5. – С.107-121.
10. Ковалик І.І. Про лінгвальні категоріальні значення, їх властивості і види // Дослідження з словотвору та лексикології. – К.: Наук. думка, 1985. – С.5-15.
11. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1984. – 252 с.
12. Вихованець І.Р. Принципи категорійної граматики української мови // III Міжнародний конгрес українців: Мовознавство. – Харків, 1996. – С.177-181.
13. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 218 с.
14. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая: К теории частей речи // Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – С.57-70.
15. Dokulil M. Tvoreni slov v cestine: Teorie odvozovani slov. – Praha, 1962. – 238 s.
16. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – П.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
17. Зверев А.Д. Словотвірне значення в семантичній структурі похідних // Мовознавство. – 1988. – № 1. – С.21-27.
18. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
19. Городенська К.Г. Проблема зв'язку словотвору та синтаксису в новій академічній граматиці української мови // III Міжнародний конгрес українців: Мовознавство. – Харків, 1996. – С.182-185.

Світлана СОКОЛОВА (Київ)

ДИВЕРГЕНЦІЯ ТА КОНВЕРГЕНЦІЯ У СФЕРІ ПРЕФІКСАЛЬНОГО СЛОВОТВОРУ ДІЄСЛОВА

Поняття дивергенції (від лат. *divergo* – відхиляюся, відходжу) вживане у кількох галузях науки – передусім у біології, анатомії, математиці. У мовознавстві його використовують у двох аспектах – глотогонічному і структурно-діахронічному [1: 374, 411]. У другому аспекті дивергенція – це діахронічний процес, який спричиняє збільшення різноманітності в мовній системі “внаслідок виокремлення у самостійні інваріантні одиниці тих сутностей, які раніше були варіантами однієї одиниці (дивергенція на інваріантному рівні), або внаслідок з’яви нових варіантів (формальних і змістових) в одиниць, що вже існують (дивергенція на варіативному рівні)” [2: 136]. Це поняття опрацьовано переважно в теорії історичної фонології [3: 130], але його цілком можна застосовувати й до інших мовних рівнів [2: 136]. Безпосередній зв’язок дивергенції з протилежним процесом – конвергенцією (зближенням або збігом двох і більше лінгвістичних сутностей) [2: 234] забезпечує системний підхід до аналізу мовних явищ. Саме тому, досліджуючи взаємозв’язок між зовнішньою та внутрішньою валентністю дієслова, О.М.Соколов запропонував називати властивість службових морфем вибірково поєднуватися з різними видами мовних одиниць-мотиваторів залежно від їхніх формально-семантичних якостей словотвірною дивергенцією [4: 90]. Афікси в цьому випадку є маркерами, які увиразнюють відмінності (формальні, семантичні або формально-семантичні), закладені в основі-мотиваторі. За такого підходу під конвергенцією розуміють “зближення лексично різних одиниць, здійснюване на морфологічному ґрунті” [5: 183].

У цій статті з метою виявлення дивергентних та конвергентних процесів досліджено типи лексичних (формально-семантичних) опозицій префіксальних дієслів тією мірою, якою вони залежать від типів опозицій морфем, що їх утворюють. За такого підходу префікс розглянуто як повноцінну двобічну мовну одиницю, що має форму і зміст і за цими ознаками може бути зіставлена з будь-якою іншою одиницею свого рівня на предмет виявлення типу морфемно-семантичної опозиції, яку вони між собою утворюють (дублетність, синонімія, омонімія, семантичне варіювання та ін.) [6]. Для опису регулярних типів відношень

зручно використовувати умовні позначки: [+] – повна тотожність параметрів (для кожної одиниці на першому місці вказуємо характеристику формальних показників, на другому – семантичних), [-] – повна відмінність, [+] – частковий збіг параметрів. Морфемний шов між префіксом і основою позначаємо /.

Дивергентні відношення активно виявляються серед дієслів із спільною основою-мотиватором. Оскільки основна функція префіксів – модифікація або мутація значення основи-мотиватора, тобто диференційна, то повністю тотожні значення різні префікси мають досить рідко, тобто префіксальна синонімія поширена значно більшою мірою, ніж дублетність. Дублетні відношення можливі лише між префіксами у суто видовому значенні.

• Відношення типу [-+/++] = _+_+. Паралельне використання дублетних префіксів у видовому значенні з тією самою основою-мотиватором може спричиняти існування формально варіантних похідних: *завдовіти* – *овдовіти*, *повірувати* – *увірувати*. Такі утворення належать до словотвірних варіантів. Проте таких пар, що мають повністю тотожні значення і функції, дуже мало, більшість належить до наступного типу, хоча провести між ними чітку межу практично неможливо. Цей тип відношень створює підґрунтя для виникнення дивергентних відношень, які повністю виявляються у наступному типі.

• Відношення типу [-+/++] = _+_+. Ті самі відношення на морфемному рівні частіше зумовлюють змістову або принаймні стилістичну диференціацію похідних, які є вже не варіантами, а словотвірними синонімами кореневого типу: *полюбити* – *залюбити*, *умерти* – *померти*, *покохати* – *закохати*. Префікси тут є маркерами дивергентних відношень.

• Відношення типу [-_+/++] = _+_+. Префікси можуть мати близьке, але не тотожне значення – бути морфемами-синонімами. За умов тотожності основ-мотиваторів, похідні також є словотвірними синонімами кореневого типу. Цей тип відношень найпоширеніший, синонімічними бувають повністю або частково десемантизовані префікси та префікси зі значеннями родів дієслівної дії: *запалити* – *розпалити багаття*, *закурити* – *розкурити цигарку*, *збентежити* – *розбентежити*, *розгніватися* – *нагніватися*, *стривожити* – *розтривожити*, *розхвилюватися* – *захвилюватися*. У синонімічні відношення вступають префікси з просторовим значенням тощо: *убігти* – *забігти до хати*, *угвинтити* – *загвинтити болт*, *від'їхати* – *поїхати у від'їздження*, *завести* – *відвести дитину до*

дитсадочка, *вибігти* – *збігти на гору*, *вийти* – *їти з хати*, *проповзти* – *переповзти (повз спостерігача)*, *сходити* – *виходити всю країну*; *розірвати* – *перервати мотузку* та ін. На лексичному рівні виявляється частковий збіг форми і змісту, але на рівні форми тотожність слова тут вже явно порушена, отже, також наявні дивергентні відношення.

• Відношення типу [-_+/++] = _+_+. *вирізати гілку з верби* – *перерізати мотузку*; за своїми формально-семантичними ознаками такі пари одиниць слід віднести до спільнокорневих паронімів. З такого погляду паронімами є всі спільнокореневі утворення з різними префіксами (з тотожними або семантично варіативними основами-мотиваторами). У мовознавчій традиції паронімами прийнято називати мовні одиниці (у цьому випадку – слова), що “при повній або частковій семантичній відмінності є дуже подібними формою, внаслідок чого можуть сплутуватися в мовленні або спеціально обіграватися зі стилістичною настановою” [3: 425], тобто, крім об'єктивних формально-семантичних відношень, враховують ще особливості їхнього використання в мовленні (можливість сплутування або використання з певною стилістичною метою). Така ознака, як можливість неадекватної заміни (помилкової або свідомої), є суб'єктивною і залежить не так від системних відношень між одиницями, як від мовної особистості, від рівня її володіння мовою. Те, що для природного носія мови є просто спільнокореневими дієсловами з різними за формою і значенням префіксами, для іноземця, що вивчає мову як нерідну, може бути паронімами, тобто потенційним джерелом мовних помилок. Саме тому, якщо розглядати типи формально-семантичних відношень між лексичними одиницями (як морфемно зумовлених, так і морфемно не зумовлених) у системі, то особливості їхнього функціонування у мові є вже додатковою ознакою. Таким чином, усі розглянуті одиниці є словотвірними паронімами*, частина з яких може бути джерелом мовних помилок (залежно від ступеня володіння мовою) або мовної гри.

Ще яскравішими дивергентні відношення є серед префіксальних дієслів із семантично варіативними основами-мотиваторами:

* На відміну від цих паронімів, що виникли внаслідок випадкової співзвучності етимологічно не споріднених слів, що є паронімами у ширшій інтерпретації і теж “провокують” мовні помилки або мовну гру.

• Відношення типу $[-+/_+ _+]= _+ _+$. Приєднання дублетних префіксів з видовим значенням до формально тотожних основ може диференціювати ці основи як ЛСВ, виконуючи тим самим дивергентну функцію; похідні дієслова є словотвірно-семантичними варіантами (різнофункційними словотвірними синонімами): *почути голос – відчути біль, освітити вулицю – засвітити лампу, зазнати лиха – пізнати знайомого, заволодіти країною – оволодіти жінкою*.

• Відношення типу $[-_+/_+ _+]= _+ _+$. Синонімічні префікси з локативним значенням, як і дублетні з видовим, досить регулярно диференціюють основи-мотиватори як ЛСВ: *піднести / донести / принести набой – донести / принести запах (про вітер); дитина добігла / підбігла / добігла – звуки добігли*. Специфіка сполучуваності потенційно синонімічних префіксів з різними ЛСВ дієслова-мотиватора полягає в тому, що з відходом від основного значення сполучувальні можливості основи зменшуються і відповідно зменшується кількість синонімічних префіксів, що можуть функціонувати разом з нею. У таких випадках префікс, що має обмеженішу сполучуваність, є диференціатором ЛСВ мотиватора. Незважаючи на певну семантичну єдність похідних від різних ЛСВ дієслова із синонімічними просторовими префіксами, вони не утримуються в межах того самого слова. Відношення між ними (словотвірно-семантичне варіювання з більшою семантичною відстанню, ніж у попередньому типі) тяжіють до паронімії.

• Відношення типу $[-_+/_+]= _+ _+$. *добити звіря – розбити чашку*. Префікси тут виступають маркерами дивергентних відношень для ЛСВ і зумовлюють виникнення словотвірних паронімів.

Конвергентні відношення передбачають зближення одиниць, що мали певні відмінності, отже, їх можна спостерігати на матеріалі формально різних основ – синонімічних і несинонімічних.

Для синонімічних основ виділяємо такі різновиди конвергентних відношень:

• Відношення типу $[+/_+ _+]= _+ _+$ ілюструють конвергентні відношення у межах словотвірної моделі: семантична відстань між синонімічними основами стає меншою внаслідок приєднання тотожних префіксів зі значеннями родів дії: *розтривожити – розхвилювати; запалити – закурити, полюбити – покохати, або просторовими: вбігти – влетіти до кімнати, впливти – увійти до порту (про корабель), впливти – увійти в кімнату*

(про людину), *затягти – занести речі в хату, обнищпорити – обшукати все село* та ін. Приєднання того самого префікса (з урахуванням можливого фонетичного варіювання) до синонімічних основ-мотиваторів сприяє формуванню словотвірних синонімів кореневого типу (таку синонімію ще називають відображеною). Тотожність префіксів сприяє зменшенню семантичної відстані між мотиватами порівняно з мотиваторами, отже, наявна префіксальна конвергенція. Тому таку синонімію ще можна назвати словотвірною синонімією конвергентного типу. На лексичному рівні префіксальні дієслова характеризуються частковим збігом семантики за розбіжності форми, оскільки належність до тієї самої словотвірної моделі не є достатньою для визнання подібності форми слів.

• Відношення типу $[-_+/_+]= _+ _+$. Синонімія префіксів, приєднаних до синонімічних основ спричиняє синонімію похідних: *по(у)мерти – загинути; убігти – залетіти до кімнати (про людину), промчати – перебігти повз що-, кого-н., запливти – увійти до порту (про корабель), перерізати – зборознити чоло (про зморшки)* та ін. Похідні дієслова, в яких синонімічні і основи-мотиватори, і префікси традиційно відносять до лексичних синонімів, оскільки словотвірна синонімія в них є прихованою. Утім, аналіз відношень на морфемному рівні свідчить, що такі утворення теж слід вважати словотвірними синонімами, оскільки в них відображена синонімія посилена синонімією префіксів, тобто є синонімією коренево-префіксального типу.

Конвергенція різних основ-мотиваторів представлена такими типами:

• Відношення типу: $[-+/_- _+]= _+ _+$. Дублетні префікси можна найчастіше спостерігати в дієсловах, що мають різні основи-мотиватори, тоді існування дублетів виправдане їхньою дивергентною функцією. У дублетні відношення регулярно вступають префікси дієслів загально-результативного та початково-результативного РДД. Це префікси *з-, по-, о-, в-, ви-* та деякі інші, що виступають у суто видовій функції. Дублетність префіксів спричиняє об'єднання похідних дієслів у межах одного роду дії, тобто наявний процес конвергенції, але оскільки основи-мотиватори різні, то відношенні між похідними дієсловами не перетинають межі різних слів: *врятувати, зробити, поховати, висохнути, розбудити* та ін.

• Відношення типу $[+/_+ _+]= _+ _+$: *вбити – втрамбувати доріжку, відбити – відмовити кого-н. від певного вчинку – відрадити кому-н. що-н.* Належність до тієї самої словотвірної

моделі сприяє виникненню синонімів, похідних від несинонімічних основ-мотиваторів. Тут також наявний процес конвергенції. Можна говорити про те, що під впливом префіксального дієслова виникає нове, зв'язане значення основ-мотиватора (*бити*), яке згодом може стати вільним. Такий тип відношень можливий лише за яскравого лексичного значення префікса.

• Відношення типу $[++/-] = -$: *заспівати* – *заторохкотіти*, *побігати* – *пострибати*, *перейти* – *перекласти*. Приєднання однакових префіксів до різних основ-мотиваторів спричиняє об'єднання похідних у межах словотвірних моделей. Зближення значень дієслів за рахунок належності до спільної словотвірної моделі є проявом процесу конвергенції, проте у більшості випадків семантична відстань між похідними залишається достатньою, щоб не вважати їх навіть синонімами.

• Відношення типу $[-_+/-] = -$. Спільність словотвірного значення різних словотвірних формантів визначає належність словотвірних типів до однієї словотвірної категорії. Приєднання синонімічних префіксів до різних основ мотиваторів тримає похідні у межах тієї самої словотвірної категорії, але вони залишаються різними словами, що мають формальну подібність лише за способом словотвору, а семантичну – за словотвірним значенням.

Отже, у префіксальному словотворі спостерігаємо два протилежні, але тісно взаємопов'язані явища: дивергенцію – тобто розходження мовних одиниць внаслідок збільшення формальної і семантичної відмінності за рахунок префіксації, і конвергенцію – тобто зближення у формальному і семантичному відношенні первинно різних одиниць. Зв'язок цих явищ виявляється в тому, що кожне префіксальне дієслово одночасно вступає в різні відношення з іншими однорівневими одиницями, а ці відношення, у свою чергу, зумовлені відношеннями між одиницями нижчого рівня (морфемами).

1. Баранов А.Н., Добровольський Д.О. Немецко-русский и русско-немецкий словарь лингвистических терминов (с английскими эквивалентами). – Т II. – М., 1993. – 768 с.
2. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – 2-е изд. – М., 1998. – 685 с.
3. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П.Зяблюк та ін. – К., 2000. – 752 с.

4. Соколов О.М. Вопросы префиксальной дивергенции // Вопросы языка и литературы. – Томск, 1970. – С. 90-177.
5. Соколов О.М. Вопросы морфемно-семантической соотносительности в лексике русского языка. Материалы для спецкурса – Томск, 1972. – 218 с.
6. Соколова С. Префікс як двобічна мовна одиниця // Наукові записки Вінницького держ.пед.ун-ту. Збірник наук.праць. Серія: Філологія. – Вип. 3. – Вінниця, 2001. – С. 119-123.

Анатолій НЕЛЮБА (Харків)

ПРО “СЛОВОТВІРНИЙ” СТАТУС АБРЕВІАТУР

Розглядаючи процеси і наслідки скорочування слів і словосполучень, пропонуємо чітко розмежовувати чотири типи скорочення, що постали і сформувалися в сучасній українській мові: усічення/усікання, контамінація/контамінування, складноскорочене слово/осново-, словоскладання, абрєвіатура/абрєвіація.

Цю статтю присвячено саме четвертому типу скорочень – абрєвіатурам і відповідному процесу скорочування – абрєвіації. Під абрєвіацією ми розуміємо процес скорочування словосполучень до початкових елементів слів, звідси абрєвіатура – скорочений відповідник словосполучення, який утворився внаслідок абрєвіації.

У мовознавстві існують найрізноманітніші погляди щодо причин, мотивів і рушіїв появи абрєвіатур. Не будемо заглиблюватися в довгі екскурси і зводити величній теорії, зауважимо, що тут в сукупності мали значення як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, що активізувалися якраз у 20-і роки минулого століття. Саме тоді було започатковано деякі тенденції і характерні ознаки в розвитку абрєвіатур і абрєвіації.

Однією з основних причин становлення абрєвіатур як явища є одночасна поява значної кількості нових понять, явищ тощо; процеси осмислення і вибору словотвірних, лексичних та інших

* Скорочення типу БТР (замінник однослівного найменування “брокетранспортер”) є рідкісними і не впливають на загальні й основні ознаки абрєвіатур.

ресурсів не встигають за необхідністю називати нові явища, поняття. Для потреб масової номінації характерним стає “намагання до введення або позначень з “граматичною” (відповідно до можливостей мови) мотивованістю, або ж, навпаки, таких скорочень, котрі з огляду наявних у мові відношень виявляються повністю немотивованими” [16:34].

Вивчаючи мову українського письменства згаданого періоду, М.Гладкий запримітив досить незвичне явище, яке назвав “занепадом мовних інстинктів” [4:151]. Треба зазначити, що таких інстинктів у багатьох творців нової (радянської, пролетарської, більшовицької) літератури і відповідно мови і не було зовсім. У цьому контексті необхідно згадати і “брак неминучої в мові розумної традиції” [5:44], внаслідок чого на передній план виступає шаблонність мислення, а інколи і лінгвістів авторів новоз’явів: звичайно, легше дати новому поняттю багатослівну назву, ніж затрачати зусилля для конструювання однослівної, використовуючи словотворчі засоби мови. Тільки пізніше обов’язково з’явиться необхідність, потреба в економнішому називанні, в “синтаксичному згортанні словосполучень”, яке дехто визнає безпосередньою причиною появи аббревіатур.

Добрим і показовим підтвердженням занепаду /збереження мовних інстинктів, браку/ наявності традицій є спостереження Н.Гаврилюк. Авторка, зокрема, зазначає, що в “поетичному мовленні 20 - 30 -х років ХХ ст. аббревіатури були дуже поширеними (виділення наше - А.Н.), що відповідало загальним тенденціям мовного розвитку, який певним чином відображав суспільно-політичне та культурне життя того часу...” [3:58]. І далі продовжує: “Однак у творчості неокласиків аббревіація... виявилася непродуктивним способом номінації: зафіксовано лише два дсривати: аспанфут/и/ (М.Зеров) та наркомлік (Юрій Клен)” [3:58]. І хоча дослідниця пояснює такий парадокс через “своєрідність творчої манери цих поетів”, через “їх прихильність до класичних традицій”, ми все ж змушені спочатку говорити про їхні “мовні інстинкти”, про їхнє знання і дотримання традицій мови (мабуть, немає потреби зупинятися на аналізі не тільки мовних, а й культурних, освітніх інстинктів поетів цього угруповання). Саме занепад мовних інстинктів, брак розумної в мові традиції спричинили неабияке поширення аббревіатур у мові.

Породжені такими й іншими причинами, аббревіатури, мабуть, завжди матимуть суперечливий статус у мові. З одного боку, уможлиблюють економію мовних засобів (відбувається заощадження формальних засобів для позначення окремого), а з

іншого – призводять до надлишковості в системі позначень (паралельно існують коротке й повне позначення одного і того ж, які мають спільний денотат і тотожні); до того ж аббревіатури часто утруднюють (чи й унеможлиблюють) спілкування, призводять до непорозумінь.

Яке ж відношення мають аббревіатури до словотвору? Чи належать вони до явищ словотвірної номінації? У сучасному мовознавстві щодо цього існує в основному ствердна відповідь (згадаймо хоча б визначення аббревіатур і аббревіації у відомих лінгвістичних словниках і посібниках).

Щоб дати свою відповідь на таке запитання, спочатку спробуємо побіжно викласти загальновизнані особливості словотвірної номінації, що відрізняють її від інших типів номінації – словотвірні одиниці є похідними за своєю природою й обов’язково передбачають існування відповідника - твірної основи (слова); отже, про “похідну основу можна говорити лише тоді і тільки до тих пір, доки є співвідносна з нею основа непохідна” [2:425], яка може бути виражена одним знаком чи їх сукупністю;

- ознаки похідності, в свою чергу, передбачають: наявність внутрішньої форми (етимона); здатність основи до подільності на морфеми; наявність в основі вільного кореня, який може вживатися у складі слова без суфіксів і префіксів [6:54];
- попередня властивість словотвірних процесів передбачає наявність словотворчого засобу, який власне і є носієм зрушення в семантиці похідного порівняно з твірним (пор.: осінь – осінній, Ярослав – Ярославна) чи репрезентує якісь загальні словотвірні процеси й закономірності (пор.: табурет – табуретка, кашкет – кашкетка, зек – зеківець), з одного боку, і в поєднанні з твірною основою утворює словотвірну модель, з іншого;
- словотвір послуговується наявними в мові одиницями, у самому ж процесі словотворення “завжди присутній творчий акт називання, позначення” [8:191];

* Не згадуємо тут особливостей паралельних, дотичних, які можуть супроводжувати словотвірні процеси.

- наслідком словотвірних процесів є поява однослівного найменування.

Першим з сучасних дослідників, хто засумнівався у словотвірному статусі абrevіатур і оприлюднив свої сумніви, був Р.Могилевський, який зазначав, що “в абсолютній більшості абrevіація посідає особливе місце в мові, не будучи частиною її словотвірної системи” [11:156]. Основний аргумент на захист думки - відсутність в абrevіатур ознак семантичних зрушень, похідності і мотивованості.

Ніби продовжуючи дискусію, Є.Кубрякова намагається довести протилежне, зазначаючи, що в появі абrevіатур наявні семантичні зрушення порівняно з вихідним словосполученням. Згадані зрушення авторка вбачає в таких особливостях:

- абrevіатури мають властивість переходити від мотивованого найменування до демотивованого (подає приклад зі словом “лазер”, яке мовці уже не розшифровують);
- спосіб опису означуваного відмінний - “розгорнуте кількаслівне найменування дає точне уявлення про деталі і характеристики позначуваного; абrevіатура сприймається швидше як умовний знак - заміщувач цього найменування”;
- наявне стилістичне протиставлення - маркування різниці офіційної й побутової, розмовної мови, належність до певної групи чи колективу [10:70].

Наведені аргументи є непереконливими, а то й суперечливими. Бачиться непереконливою і спроба авторки пояснити наявність семантичного зрушення в абrevіатурі порівняно з повною назвою через зведення до зміни у співвідношенні експліцитно й імпліцитно виражених компонентів значення, до перетворення у ступені розчленованості семантичного уявлення одного і того ж.

І, мабуть, усвідомлюючи таку непереконливість аргументів, сама дослідниця тут же зазначає, що абrevіатури “знаходяться на самій периферії словотвору, на рубежі між мотивованими і немотивованими знаками” [10:71]. Про подібне місце абrevіації заявляє і А. Супрун, відносячи її до особливого виду словотвору,

* На жаль, поставивши досить резонне запитання (чи є абrevіація словотвором), автор так і не зміг переконати у своїй правоті, не дав відповіді, що ж таке абrevіатура.

що “знаходиться на межі слововинаходу (вигадування - ?)* (ніби наявний в утворенні кількох слів типу кодак) і займає особливу позицію, що відрізняє його від “істинного”, “регулярного”, “звичайного” словотвору” [15:101]. Непослідовною є і позиція Д.Алексеева. З одного боку, автор стверджує, що “і повний, і абrevіатурний запис передають, власне кажучи, одну і ту ж інформацію. Отже, абrevіатура усуває надлишковість графічних засобів, значків для передавання однієї і тієї ж інформації” [1:11]. З іншого, намагається довести наявність семантичних зрушень в абrevіатур порівняно з вихідним словосполученням. Для підтвердження подає такі приклади: спец (спеціаліст, представник старої інтелігенції і майстер своєї справи), внешторг (народный комиссариат внешней торговли и министерство внешней торговли), совхоз (пототдел земотдела, сельскохозяйственная организация при промышленном предприятии, государственное сельскохозяйственное предприятие) [1:220]. Але подані автором приклади досить різні, самі ж факти свідчать не про семантичні зрушення, не про словотвірну похідність, а про можливість різних слів і словосполучень мати однаковий скорочений відповідник.

Зрештою, щоб говорити про словотвірний статус абrevіатур, необхідно вивчати явище з огляду словотвірної номінації і при цьому в основі послуговуватися саме словотвірним інструментарієм. А саме такий підхід породжує цілий ряд сумнівів і заперечень щодо словотвірності абrevіатур.

Отже, скористаємося словотвірним інструментарієм.

1. Про змістову мотивацію.

Абrevіатури словотвірно немотивовані і не мають внутрішньої форми. Про це свідчить, по-перше, неможливість співвіднести абrevіатури і вихідну форму (слово чи словосполучення) за структурними і семантичними ознаками (порівняймо для прикладу ліс і лісник, іменувати й іменованій), звідси з'являється необхідність розкодувати, розшифровувати абrevіатури, а не тлумачити їх як звичайні похідні. Таку особливість Н.Шмельов називає “прихованою мотивацією, яка передбачає розшифрування” [16,с.34], але, як здається, цей процес більше нагадує етимологічні висліди, а не мотивацію. Оскільки змістова прозорість абrevіатур є рідчю досить сумнівною,

* У російському тексті подано “словоизобретение”, але контекст не допомагає встановити, яке саме із значень - винахід чи вигадування - використовує автор.

необхідно враховувати і факт різноспрямованості розшифровування, факт переосмислення змісту. Як бачиться, у процесі конструювання абрєвіатури її винахідник ніби відмовляється від повної назви, не визнає її існування (бо така його не задовольняє) і замінює її зручнішим позначенням. Ось чому в багатьох випадках тільки втаємничені можуть знати про новоутвір як абрєвіатурний, але інші мовці можуть про це і не здогадуватися (згадаймо хоча б відомі дідерон, загс, ЗОРЯ, ТУНДРА, лазер). В інших випадках відбувається помилкове "розшифрування" - приписується не той зміст, що закладено в скорочення. А звідси і помилки в текстовому використанні скорочень (завод ХТЗ, українське СБУ, зафундований ЦСМ-емом) чи й надлишковість (плеоназм) у відабрєвіатурному творенні слів (ІТР → ітєрївець, зек → зекївець).

У деяких випадках науковці констатують факт появи нового значення в абрєвіатур порівняно з повною назвою. Так, зокрема, вивчаючи скорочення типу Донара, Гертруда, Ремира, Р.Могилевський фіксує в них появу нових значень, хоча і заявляє при цьому, що їх (значень) "поява не пов'язана зі словотвором" [11:152]. І справді, у таких випадках відсутні словотвірні процеси. Скорочення – загальна назва набуває нових функцій – стає власною назвою і тільки після таких перенесень-перетворень відбувається дооформлення слова. Ось чому і ланцюг появи слова виглядає так: дочь народа → донар → Донара, герой труда → гертруд → Гертруда, революція мировая → ремир → Ремир/Ремира; це ж стосується і ланцюгів типу Володимир Ілліч Ленін → ВІЛ → Віль. Остання ланка уже не сприймається мовцями як відабрєвіатурна, а співвідноситься з іншомовними іменами типу Ельвіра, Гурген, Стів та ін. Таким же чином відбувається і становлення нового слова у випадках типу Горьківський автомобільний завод → ГАЗ → газ (різниця полягає в тому, що відбувається перенесення скороченої власної назви заводу на загальну назву марки машини).

Ми не зафіксували жодного випадку, коли саме в ході скорочування словосполучення (появи абрєвіатур) з'явилося б нове значення чи хоча б відтінок у значенні; за структурної різниці "тотожність їх матеріального значення не порушується" [13:276]. При цьому, як зазначає В. Даниленко, скорочується лише "простір" і "час", а вся операція створення короткого варіанта зводиться, як правило, до переведення словосполучення в буквосполучення" [7:44]. Наслідком словотвірних процесів повинна бути поява мотивованої одиниці.

2. Про структуру абрєвіатур.

Однією з особливостей власне словотвірних процесів є обов'язкове співвідношення твірної основи (слова) і похідного не тільки за семантичними ознаками, а й за структурними. Така особливість передбачає вичленування в одній із ланок (саме в похідному) двох компонентів: початкового, що був основою для творення (у похідному може бути у видозміненій формі), і нарощеного. Саме ці компоненти є й носіями-утворювачами семантичної структури похідного, її виразниками. І якщо, наприклад, в складноскорочених словах "колгосп", "райрада", "профтехосвіта" можна виділити морфеми (хай і zdeформовані) чи їх частини (що є репрезентантами справжніх морфем) і відповідно визначити семантичну структуру слова, то в абрєвіатур формально-словотвірна будова відсутня, через що не визначена і семантична структура. Абрєвіатури відрізняються від похідних слів тим, що "не мають коренів, внутрішньої форми, тобто тих морфологічних властивостей, які б символізували зв'язок звукових комплексів із значенням, що ними виражаються" [14:74]; формальні компоненти абрєвіатур не співвідносні з наявними в мові морфемами.

У зв'язку з розглядом будови абрєвіатур необхідно згадати ще одне явище – аброморфеми. Аброморфеми, як зазначає Д.Алексєєв, "за одними ознаками наближаються до коренів, за іншими – до суфіксів, за семантикою – до основ, але в цілому, в сукупності вони мають тільки для них одних характерні властивості" [1:227]. Такими він називає частинки скорочень типу пионер- (пионерлагерь), здрав- (здравотдел), -по (сєльпо), -ком (райком), у- (уисполком), -ССР (БССР), -єс (АЭС, КЭС) тощо.

Ми не можемо погодитися з таким розумінням аброморфем з різних причин.

По-перше, зважаємо на роль омонімічності букв/буквосполучень і звуків/звукосполучень, котрі, повторюючись у різних скороченнях, допомагають хоча б частково сприймати і розуміти зміст скорочень (наприклад, КрАЗ, МАЗ, УАЗ, ГАЗ, КамАЗ – спільний компонент – АЗ допомагає віднести усі назви до назв заводів-виробників автомобілів) чи, навпаки, ускладнюють розуміння (порівняймо КрАЗ "Кременчуцький автомобільний завод", КрАЗ "Красноярський алюмінієвий завод", ЛАЗ "Львівський автобусний завод"). Але при цьому і не абсолютизуємо ролі омонімії як такої.

По-друге, непослідовною є авторова позиція щодо виділення самих аброморфем. Так, зокрема, в одних утвореннях

він виділяє аброморфему -АЗ (БелАЗ, КамАЗ) і не виділяє такої в інших (ГАЗ, МАЗ, ЛАЗ) [там же:239]. Мабуть, така непослідовність є свідомою, зумовлена об'єктивними наслідками. Так, аксіоматичним у дослідженнях про морфеміку і словотвір є таке твердження: якщо в деякій структурі (слові) виділяємо певну морфему, то залишок також визнається морфемою/морфемами. На цьому побудовано теорію членування слова [див, напр., 12]. Зрозуміло, визнати морфемами початкові звуки/букви названих абrevіатур аж ніяк не можна. Звідси і невизнання (абро)морфемами - АЗ в абrevіатурах ГАЗ, МАЗ, УАЗ і под.

Крім того, відомо, що у процесі словотворення морфема як словотворчий засіб приєднується до твірної основи. Визнавши морфемами названі та інші частини в абrevіатурах, змушені будемо визнати і відповідні моделі творення, шлях появи самих скорочень: М(інський)+АЗ → МАЗ, Кам(ський) +АЗ → КАЗ, обл(асний)+вно → облвно.

На нашу думку, про аброморфеми як явище можна говорити лише з огляду стимології: абrevіатурна морфема – це коренева морфема, яка з'явилася внаслідок перетворення абrevіатури в корінь (слово).

Із усього масиву скорочень ми змогли встановити такі шляхи формування або позначення аброморфем:

- 1) через "мімікрію" абrevіатур – набуття і змістових, і граматичних ознак слова (газ "марка машини", загс "державний заклад" СИЛА "система управління літальними апаратами");
- 2) через виділення в похідних словах відомих у мові морфем (есесесер -ія, капеерес -івський);
- 3) через різність написання – виділення кореневої і нскореневої частини (МУРівський).*

Для завершення викладу необхідно згадати ще одну особливість словотвірних явищ. Процес творення нових слів "відбувається не хаотично, а за наявними зразками, моделями, які узвичаїлися в системі словотвору даної мови. Мовець – творець нових слів "вводить дане слово в той чи інший словотворчий розряд і одночасно надає йому відповідної словотворчо-розрядної форми тільки після того, як пізнаний предмет віднесений до певної відомої вже однорідної групи" [9:33]. Звідси можна зробити висновок: який би ступінь "авторства",

* Такий шлях можливий лише у письмовій формі мови.

"індивідуальності", "несподіваності" не мав новоутвір, він так чи інакше повинен входити до певної лексико-семантичної групи, вступати в різні парадигматичні стосунки зі складниками цієї групи; словотворчі засоби таких утворень повинні виконувати (і виконують) ще одну "класифікаційну функцію, беручи участь в організації, тобто структуруванні лексику за його морфемним складом" [15:100]. Така особливість, зрозуміло, відсутня в появі абrevіатур.

З усього викладеного можна зробити висновок – абrevіатури не належать до явищ словотвірної номінації, оскільки:

- між вихідним словосполученням і його скороченим відповідником – абrevіатурою відсутня семантична мотивація;
- відсутнє і формальне мотивування (відсутній словотворчий засіб, що є носієм словотвірного значення),*
- утворилися, походять не від інших слів, а "сформувалися із звуків" [6:86], із "значимої" сукупності звуків**.

Отже, щодо часу появи абrevіатури є вторинними одиницями відносно повних одиниць (словосполучень). За ознакою похідності вважаємо їх нспохідними. Їх місце, статус у словотворі можна порівняти із нспомотивованими словами типу дуб, пень і под., які за мотивацією не розкладаються у зворотному порядку (до свого першоджерела), але самі є (чи можуть бути) джерелом, початком словотвірного ланцюга, гнізда тощо.***

1. Алексеев Д.И. Сокращенные слова в русском языке. - Саратов, 1979. - 328с.
2. Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию // Избранные работы по русскому языку. - М., 1959. - С. 414 - 442.
3. Гаврилюк Н. Малопродуктивні способи творення лексичних інновацій у постичному доробку неокласиків //Збірник наукових

* Позначення явищ повною назвою і скороченим можна порівняти із позначенням явищ власне мовними словами і запозиченими: називають/позначають одне і те ж, але не походять і мотиваційно не залежать одне від одного (порівняймо відсоток і процент).

** Чи стануть такі сукупності звуків одиницями номінації, чи так і залягатимуться заміниками - символами синтаксичної номінації, залежить від різних чинників.

*** Порівняймо ланцюги: дуб → дубовий → дубовик і ПеТеУ → петеушиний → петеушиник.

- праць ПДПУ ім.В.Г.Короленка. - Вип. 5 (19). Серія "Філологічні науки". - Полтава, 2001. - С. 55 - 61.
4. Гладкий М. Мова сучасного українського письменства. - К. - Х., 1930 // Українські граматики /Фотопередрук з післясловом О.Горбача. - Мюнхен, 1992. - 159 с.
 5. Гладкий М. Наша газетна мова. - К. - Х., 1930//Українські граматики /Фотопередрук з післясловом О.Горбача. - Мюнхен, 1992. - 175 с.
 6. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. - К., 1999. - 208 с.
 7. Даниленко В.М. Еще раз к вопросу о кратких вариантах терминов //Культура речи в технической документации. - М., 1982. - С.36 - 53.
 8. Докуліл М. Словотвір в чеській мові. I. - Прага, 1962 (чеською мовою)
 9. Ковалик І.І. Питання теорії словотвору в працях О.О.Потебні// О.О.Потебня і деякі питання сучасної славістики. - Х., 1962. - С. 27-34.
 10. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. - М., 1981. - 200с.
 11. Могилевский Р.И. Является ли аббревиация словообразованием ? //Актуальные проблемы русского словообразования.-Вып.1. - Самарканд, 1972. - С.151 - 156.
 12. Реформатский А.А. О членности слова // Развитие современного русского языка. 1972. Словообразование и членность слова. - М., 1975. - С. 5 - 13.
 13. Сегаль М.М. Аббревиатуры в современном английском языке// Вопросы английской филологии: Ученые записки Ленинградского пединститута - Т.226. - М., 1962. - С.275 - 299.
 14. Сердюк М.Г. Аббревиатури і співвідносні з ними слова та словосполучення // Українське мовознавство. - 1981. - № 9. - С.69-76.
 15. Супрун А.Е. Дуализм словообразования, диахронія і синхронія // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков - М., 1987. - С.99-104.
 16. Шмелев Н.Д. Введение //Способы номинации в современном русском языке. - М., 1982. - С.3-44.

Микола ЛЕСЮК (Івано-Франківськ)

СЛОВОТВІР В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВАСИЛЯ СІМОВИЧА

У часи Василя Сімовича, тобто на початку ХХ ст. словотвір ще не розглядали як окрему галузь мовознавства. В українській мовознавчій науці першим підняв питання про зміни поглядів на

словотвір як такий професор Іван Ковалик аж у 50-х роках. Саме він у своїх численних теоретичних працях [1] обґрунтував самостійний статус науки про словотвір. І все ж, на відміну від інших авторів галицьких граматик, В. Сімович таки виділив питання про творення слів в окремий розділ під назвою „Як творяться слова“, відкривши ним другу частину своєї великої праці – Граматики української мови [2:105-121].

Грамматика української мови В. Сімовича має чотири частини: I. Звуки; II. Слова; III. Речення і як додаток – „Віршовання“. Отже, логічно питання про словотвір розглядається у частині „Слова“, тобто пов'язується з лексикологією. Автор відразу зазначає, що „мова ніколи не спочиває. Усе переймає чужі слова й постійно нові собі творить, збагачуючи безнастанно скарб мови (лексику). Чим у якій мові більше слів, тим вона вважається багатшою, культурнішою“ (с.105).

Учений зазначає, що людина творить слова несвідомо, але таки на основі якихось законів, які йому підказує „народне вухо“ і народне чуття. Народ собі знає, що *хлопець* – малий, а *хлописько* – це щось здорове, велике, що *столік* – не *стіл*, а *візок* не *віз*, що *дядько* – то *чоловік*, а *дядина* – *жінка*, що *жінка Івана* – *Іваниха*, а *дяка* – *дячиха*, що *попів син* – *попенко*, а *дочка* – *попівна*, що *біляве* – ще не *біле*, а *чорняве* – не *чорне*, що *придуркуватий* – ще не *дурний*, а *подовгуватий* – ще не *довгий* і т. под. Автор демонструє, які широкі словотвірні можливості має українська мова, утворюючи все нові і нові слова від одного й того ж кореня шляхом додавання до нього різних морфем. Так, за допомогою різних нарізків (суфіксів) від кореня *да* – можна утворити слова *дар*, *дарувати*, *давець*, *дання*, *даток*, *данина*, за допомогою приростка (префікса) – *від-дати* (дочку заміж), *про-дати* (корову), *з-дати* (із гривні здачу), *до-дати* (до юшки соли), *на-дати* (лист на пошту), *роз-дати* (гроші бідним), *під-дати* (під розвагу думку), *при-дати* (чому значіння – див. с.106).

Автор праці зазначає, що народ знає, „яке саме словечко додати зпереду незмінної частини слова, яке ззаду“, щоб слово набуло певного значення, і в цьому йому підказує його „народне“ чуття. Учені ж люди зібрали те все у систему, виробили закони і на основі тих законів самі свідомо творять слова. Однак, як правильно зазначає автор, „у мові приймають ся лишень такі слова вчених, які вони повитворювали в дусі законів народної мови, всі иньчі пропадають“ (с.106-107). При творенні нових слів (народ їх творить несвідомо на основі чуття, а учені їх

створять свідомо в народному дусі) і народ, і вчені дотримуються певних „звукових“ законів, тобто різноманітних морфологічних альтернатив (або як автор це називає – „словотворний перезвук“: *дяк-дячиха-дячихин, попова долина – попів сад, гребу-гребиграблі-загрібати* тощо).

Творення слова автор прирівнює до дерева, яке, як і слово, має корінь, різні наростки та приростки і з усього цього виростає пень (с.107). Однак кожен пень (тобто стовбур) дерева не може існувати сам по собі, він обростає з боків „галузками“, кожна з яких має свій окремий вигляд, окрему довжину. Автор уноачнив це ілюстрацією-малюнком чотирьох дерев, які мають різне коріння і різні гілки. Правда, автор на малюнку показав лише формотворення – різні граматичні форми одного й того ж слова (*нести-несла-несши, порадник-породника-породникові-породником*), але ними цілком можливо проілюструвати і творення нових слів. Щодо творення нових слів, то автор проілюстрував ці можливості на прикладі кореня – *рад* – з якого за допомогою різних „наростків“ та „приростків“ можна утворити слова *рад-а, рад-н-ий, рад-и-ти, на-рад-а, від-рад-а, по-рад-а, роз-рад-а, з-рад-а* (с.109-110).

В. Сімович зазначає, що в мові є слова „безнаросткові“, тобто первісні та „витвірні“, які можуть мати один або кілька наростків. Такі, що мають тільки один суфікс, – це *пис-а-ти, пис-ар, пис(ь)-м-о, рад-ник, рад-и-ти* тощо; „багатонаросткові“ – *пис(ь)-м-ен-ник, пис(ь)-м-ен-ство, поп-ов-ич-ів-н-а* та под.

Якщо слова створюються „наростками“ просто від коренів, то вони називаються первісними, вважає В.Сімович, „що ніби вони перші витворили ся, а з них уже другі, як бувають первістки-квітки, що перші після зими вилазять зі землі“ (с.110). Якщо ж слова створюються з готових пнів, то „вони вже немов від других повитворювались або походять, то так вони і зуть ся витвірні або похідні“. Отже, лексема *письмо* – це первісне слово, а *письменник* – витвірне, вважає В.Сімович. Як бачимо, тут не збігаються погляди вченого із сучасним поглядом на словотвірну структуру слова, на корінну та похідну лексику, бо похідним вважається кожне слово, що утворилося внаслідок якогось словотворчого акту. І все ж учений відчував уже тоді, що словотвір – це важлива мовознавча наука, що видно зі запропонованої ним дефініції: „Уся ця наука, яка обіймає закони творення слів, називається словотвором, із-грецька етимологією“ (с.110).

Автор книжки окремо виділяє питання про значення суфіксів та префіксів. Так, він правильно стверджує, що кожен „наросток“ що-небудь означає, надає певного значення слову, що можна „легко пізнати“ з таких прикладів: *камінь, камінець, каміньчик, каміньчочок, каміньюка, камінище; білий, біленький, білесенький, білявий*. У цих словах „наростки“ надають слову лише якогось відтінку у його семантиці, а в словах *білий, біль-мо, біл-ка, біл-юх* та ін. змінюється значення слова. Як видно, В.Сімович уже тоді відчув, що в семантиці похідних слів першої та другої груп відбуваються різні процеси, бо, за сучасною словотвірною термінологією, у похідних іменниках-демінативах та іменниках-аугментативах відбувається лише модифікація значення твірного слова, а в словах другої групи (*біль-мо, біл-ка, біл-юх*) мутація значення слова *білий* [див про це детальніше 3:38].

В.Сімович зазначає, що наростків у мові є багато, однак вони так позливалися з коренями, що не завжди можна відрізнити, де корінь, а де наросток. Автор праці подає широкий інвентар суфіксів, що найбільш активно виступають при творенні тої чи іншої частини мови, аналізує їх основні значення, але розглядає їх не в зазначеному розділі, а в межах кожної частини мови.

Розглядаючи іменникові суфікси, він ділить їх на кілька розрядів, залежно, яку лексико-семантичну групу вони створюють. Витримуючи практичний дух своєї праці, він популярно і доступно показує механізм творення тих чи інших слів. Учений іде до читача через приклади – наводить спочатку перелік похідних слів, а потім виділяє в них уже словотворчий формант. Так, навівши групу іменників (*кобзар, лікар, столяр, грач, трач, ткач, погонич, робітник, виховник, співак, пияк, брехун, свистун, шептун, пастух, конюх, курець, борець, злочинець, учитель, приятель, мінйяло, почерпайло* та інші), автор зазначає, що тут зовсім не важко встановити, що наростками *-ар, -ач, -ич, -(и)ик, -ан, -ун, -ух, -ець, -тель, -ло* „наша мова творить іменники, які визначають, чим хто займаєть ся, чим хто є“ (с.132). Автор підкреслює, що українська мова в порівнянні з російською використовує більш різноманітний арсенал суфіксів. Так, якщо в російській мові в основному використовується для агентивних іменників суфікс *-тель*, то в українській мові тут виступають різні суфікси: *д'ятель – діяч, с'ятель – сіяч, слушатель – слухач, куритель – курець, покупатель – покупець, воспитатель – виховник, грабитель – грабіжник, мститель – месник, спаситель – порятівник, ваятель – різбар* і т.д. (с.132).

Автор резонно зазначає, що наведені суфікси використовуються не тільки для творення агентивних іменників, але й іменників інших лексико-семантичних розрядів (прикмета – *бородач, носач, чернець, обідранець*; знаряддя праці – *квач, сікач* тощо).

Для утворення іменників, що вказують на походження особи, „чий хто син, хто куди належить“ використовуються суфікси *-ин* (*татарин, киянин*), *-енко* (*попенко, кравченко*), *-ук, -юк* (*шевчук, кравчук*). *-ич* (*дідич, попович*). Ці ж суфікси, як відзначає автор, широко використовуються для творення родових прізвиськ: *Шевченко, Ткаченко*, і под. (переважно на „осередній“ Україні), *Шевчук, Ткачук* (на Заході України), *Царевич, Попович* тощо (с.134).

На прикмету людей указують наростки *-ій, -ко, -ак*: *плаксії, пустій, ханко, слинько, голяк, дурак*; збірні іменники утворюються суфіксами *-ня* (*гарбузиння, комашня, псярня, собачня, кацапня*), *-ва* (*татарва, жидова*), *-ота* (*дрібнота, біднота*), *-цтво, -ство* (*парубоцтво, товариство, птаство*) та ін. Ці наростки, як правильно відзначає В.Сімович, можуть мати й інше, зокрема „уявне“ значення (*життя, брехня, різня, клятва, молитва, доброта, охота, гідота, дійство* та ін.). Для творення „уявних“ (абстрактних) іменників використовуються, крім наведених вище, суфікси *-ина, -ба, -ість, -ощі*. *ширина, чужина, дружба, мольба, злоба, радість, гордість, хитрощі, веселощі*. Останній суфікс – *-ощі* – властивий, як зауважив В.Сімович, лише українській мові, а в московській та інших мовах його немає. Автор правильно зазначає, що не раз кілька суфіксів можуть означати „те саме“ і навпаки – один і той же суфікс може мати кілька значень, залежно від того, до якого „пня“ додається. Наростки можуть приєднуватися до іменних дієслівних основ та „пнів“ інших частин мови. І хоча в Сімовича немає чіткого розрізнення іменників за твірними основами, він усе ж виділяє „велику громаду“ віддієслівних іменників, зокрема іменники абстрактної дії (*виття, кохання, голення*), іменники, що означають знаряддя дії (*шило, мило, кадило; бритва, дратва*), результат дії (*меливо, прядиво*), місце, де щось є чи було, де щось робиться (*стайня, друкарня, кузня, городище, селище, пшенишницько, житницько*). Ці останні два наростки мають ще й інше значення – вони надають іменникові значення згрубілості, зневажливості, наприклад: *псисько, конисько, котище, бабище*. Такого самого значення надають слову наростки *-ака, -іка, -к, -юка, -уга (-юга)*

коняка, ломака, дрятіка, псюк, камінюка, драбуга, злодюга (с.136-137).

В. Сімович подає цілий ряд найпоширеніших суфіксів, що утворюють іменники жіночого роду (вони вказують, що до чоловіка належить жінка, до самця самиця – с.134). Це суфікси *-ка, -иха, -ина, -иця*: *Галичанка, Кравчучка, дячиха, Ковалиха, Іваниха, дядина, дружина, самиця, лавиця* та ін. Суфікс *-ина* може вживатися також для утворення назв, що позначають території, краї, держави (*Галичина, Угорщина*), історичні періоди (*Хмельниччина, Гетьманщина*), збірні поняття (*дубина, березина*), види м'яса (*телятина, свинина*), здрібнілі поняття (*картопля-картоплина, свита-свितिца*), може надавати слову й відтінку зневажливості: *адвокат-адвокатина, професор-професорина* тощо (с.134-135). Широко вживаються для творення іменників жіночого роду на позначення діючої особи також суфікси *-иня, -ха, -уха, -аля, -иця*: *господиня, княгиня, пряха, сваха, брехуха, цокотуха, ткаля, граля, чарівниця, робітниця* і под. Цими ж наростками можуть утворюватися й іменники з іншими значеннями (*пустиня, каменія, різниця, дурниця*). Одним з найпродуктивніших суфіксів, що утворює іменники жіночого роду від чоловічих назв, є суфікс *-ка*. *лікарка, слухачка, брехунка* і т.д.

Як бачимо, навіть такий не надто глибокий огляд словотвірних засобів творення іменника дозволив автору праці виділити не менше 50 різних іменникових суфіксальних формантів, причому, це без урахування іншомовної лексики та її суфіксів.

Багато в українській мові, як зазначає В.Сімович, є й наростків, якими творяться прикметники, але спиняється він лише на „цікавіших“ із них (с.183).

На першому плані В.Сімович показує суфікси, які утворюють посесивні прикметники (*братів бриль, батькова шапка, бабине, дідове поле, мамина хустка*). Суфікси *-ів, -ин* використовуються (головно на Західній Україні) для творення родових прізвиськ: *Ковалів, Бабин* і под.

До цієї громади, як зазначає автор, підходять прикметники з наростками *-овий, -вий*, які вказують на приналежність до чогось, на те, „звідкіля щось узято, куди щось належить“: *черешневий цвіт, букова галузка, краєве правительство* (с.184).

На приналежність, як уважає В.Сімович, указують також наростки *-ський, -цький, громадський* (писар), *українська* (Центральна Рада), *галицьке* (Поділля). Ці наростки широко

використовуються для творення родових прізвиськ: *Коцюбинський* (належить до Коцюбинців), *Хмельницький* (із Хмельника).

До посесивних прикметників належить також, за В.Сімовичем, прикметники зі суфіксами *-ячий, -ичий, -ій, -усячий, волячий, лисячий і лисичий, псячий і песій*.

Прикмети духа й тіла можна позначити утвореннями з наростками *-ивий, -ливий, -атий, -астий, -истий*: *правдивий, ливий, шкідливий, бородатий, крилатий, кінчастий, багnistий* і под., а суфікс *-авий (-явий)* „каже, що щось не цілком іще таке, як повинно бути, а що тільки до нього наближаєть ся“: *білявий, зеленявий, чорнявий*. Цей самий суфікс можна використовувати для ознаки зневаги: *дір'явий, слинявий, мишавий*.

Продуктивними в українській мові є суфікси *-яний* (*деревяний, бавовняний, глиняний*), *-ний, -кий* (*вічний, кінний, червоний, гіркий, говіркий*), *-лий* (*круглий, теплий*), *-чий, -ичий, -альний* (*виборчий, споживчий, робітничий, діяльний, порівняльний*) тощо.

Дуже цікаві, на думку В.Сімовича, чисто українські наростки *-овитий, -евитий*, „які вказують на те, що хтось чимось визначаєть ся, що хтось щось має“: *хоровитий, талановитий, грошовитий* (с.186), а значення згрубілості прикметникові надають суфікси *-енний, -езний, -елезний, -елецький, здорovenний, величезний, товстелезний, довгелецький*.

В.Сімович як тонкий знавець мови уже тоді відчув, що цілий ряд діеприкметникових утворень перейшов у лексико-граматичний розряд прикметників. Це прикметники на *-ячий, -учий (-ущий)*, „які колись творили окрему форму дієслова (діеприкметники), але коли чуття для цієї форми затратило ся, вони лишили ся прикметниками“ (с.186): *незрячий, ревучий, летючий, невміручий, невсипучий*. Ці самі наростки можуть приєднуватися й до іменних основ і тоді ці прикметники означатимуть прикмету у збільшеній мірі: *багатючий = дуже багатий, злючий = дуже злий, болячий = дуже недужий*.

Суфікс *-учий*, як вважає В.Сімович, може змінюватися на *-очий*, який приєднується до іменних „пнів“: *охочий, робочий, ствочий*. Так само відійшли від системи дієслова колишні пасивні діеприкметники теперішнього часу типу *відомий, знайомий, видимий*, які утворювалися суфіксом *-м* (с.186).

Виділено в окремий розділ і питання про творення дієслів.

Дієслівних наростків, як пише В.Сімович, „небагацько – усього п'ять“ (с.245)

Першим виділено суфікс *-ну*, яким творяться dokonані дієслова: *капнути, кинути, глинути*. Якщо ж цей суфікс додається не до дієслівної основи, а, наприклад, до прикметникової, то при цьому утворюються недоконані дієслова: *глухнути < глухий, сох-ну-ти < сухий*.

Дуже „радо“ вживається „цього приростка“, як пише автор, для творення раптових дієслів із „викликів“ (вигуків), напр.: *ох-ну-ти, геп-ну-ти, шубовсь-ну-ти*. Попри суфікс *-ну* може вживатися для означення раптовості й суфікс *-ону*: *зук-ону-ти, стус-ону-ти, крик-ону-ти* і под., що автор широко проілюстрував прикладами з художньої літератури (*зуконула, стусонула, струсону, грюконув, швиргонути, шпигонув, махоне, криконуть, швигове*).

Наростком *-ї(і)* творяться недоконані дієслова типу *летіти, сидіти, горіти*, але за його допомогою можна утворити також дієслова від прикметника: *старий – старіти, сивий – сивіти, білий – біліти*. Дотримуючись правопису Є.Желехівського, В.Сімович, послідовно на місці колишнього *ѣ* (ятя) пише літеру *ї*. Повертаючись до історії, автор правильно зазначає, що задньоязикові *г, к, х* колись ще перед цим голосним (*ї*) перейшли у шиплячі. Дійсно, тут був колись довгий *ѣ*, що перейшов у *ѣ*, а на українському ґрунті перейшов у звук *ї*, що за „желехівкою“ позначався на письмі після певних приголосних літерою *ї*. Після шиплячих, як відомо, *ѣ* перейшов у звук *а*: **krikēti – *кричѣти – кричати, *drgēti – *дръжѣти – дрижати* (В.Сімович пише *дрижати* – див. с.246).

Суфікс *-и* теж може використовуватися для творення дієслів як від власне дієслівних, так і від прикметникових основ: *робити, платити* (недокон.); *стрілити, скочити, купити* (доконан.); *довгий – довжити, м'який – м'ягчити* (с.246). На цьому В.Сімович обмежив функції суфікса *и*, хоч за його допомогою можна утворювати дієслова не тільки від прикметників (див., наприклад, *туга – тужити, четверо – почетверити* і под.).

Автор книги виділяє як особливо продуктивний дієслівний суфікс *-а*, яким можна утворювати дієслова від прикметників вищого ступеня (*більший – більшати, кращий – кращати, дурніщий – дурніщати* і под.), від викликів (*охкати, гавкати, вкати, тюкати* та ін.). В.Сімович вважає дієслова цього типу „зложеними“ з вигуку і дієслова *казати*, а скорочено – *кати*. Він наводить приклад, як на Поділлі замість *кажу, каже* вимовляють *кау, кае*. Отже, *охкати* – це *ох + казати, тукати* – *ти + казати, кахикати* = *кахи + казати*. Цілком можливо, що саме так і

утворилися ці дієслова. Більше того, як вважає В.Сімович, звук *к* так зрісся з дієсловом, що зберігається навіть поряд із суфіксом *-ну*: *кахикнути*, *гавкнути*, хоч може бути й без нього: *охнути*, *ляснути*.

Останній дієслівний суфікс, який широко вживається в українській мові, це суфікс *-ува*. Автор зазначає, що він уживається особливо в іншомовних дієсловах (*телефонувати*, *ігнорувати*, *адресувати*). У німецькій мові ці дієслова мають суфікс *-ieren* (*telefonieren*), „який опісля живцем перебрали Москалі, перстворивши його у своє *-ировать*“. Автор зазначає, що, „на жаль, і в нас почуєте в устах укр. інтелігента такі московські форми, як: *ілюстріувати*, *ігнорувати* й т. д.“ (с. 248). Цей суфікс широко використовується також для утворення дієслів, які показують, чим хто займається, чим хто є (с. 248): *учитель учителює – учителювати*, а також *діувати*, *козакувати*, *головувати* і т.ін.

Розглядаючи префіксовані дієслова, В.Сімович зазначає, що пристоски в першу чергу творять із недоконаних доконані дієслова (*нести – занести*, *розуміти – зрозуміти*, *читати – прочитати*), не змінюючи значення самого дієслова. Зазначимо, що як українські, так і російські мовознавці тривалий час дискутували питання, чи префікси змінюють і лексичне значення дієслова, чи тільки його граматичну категорію виду. Більшість із них схильна вважати, що префікс, крім зміни категорії виду, вносить зміну і в семантику префіксованого дієслова, особливо, якщо йде мова про дієслова руху. В.Сімович виділяє префікси *на-*, *об-*, *пере-*, *про-*, які „мають таку силу, що неперехідне дієслово роблять перехідним, розуміється, зі зміною значення, яке й містить ся у самому пристоску“. Для ілюстрації він наводить якраз дієслова руху *їхати – об-їхати* (село), *пере-їхати* (дитину), *їти – на-їти* (стежку), *об(і)-їти* (худобу), *пере-їти* (межу), *бігти – об-бігти* (клубу), *пере-бігти* (коняку) тощо.

Про те, що пристоски цілком змінюють значення слова, він говорить у розділі „Значіння пристосків“ (с. 112), ілюструючи це такими прикладами: *чинити* (збіжжя), *починити* (чоботи), *розчинити* (хліб), *за, від-чинити* (двері), *під-чинити ся* (комусь).

В.Сімович підводить читача до думки, що префікси мають певне лексичне значення, бо якщо додати один і той же префікс до зовсім різних дієслів, вони означатимуть те саме. Наприклад, якщо до дієслів *мкнути – (бігти скоро)*, *перти* (наперед), *чинити* (робити), *крити* (хату) додати префікси *за-*, *від-* або *при-* (*за-мкнути*, *за-перти*, *за-чинити*, *за-крити*), то, підставивши один

іменник, наприклад, *двері*, матимемо одне й те ж значення: *зачинити двері* (у західних говорах української мови і нині можна почути будь-який із цих висловів).

В.Сімович не обминув питання й про „зложені пристоски“, тобто про поліпрефіксальні дієслова. Він зазначає, що „дуже цікавою й оригінальною прикметою української мови є зложені пристоски“ (с. 114). Якщо порівняти дієслова *по-по-їсти*, *по-по-спати* з дієсловами *по-їсти*, *по-спати*, то видно, що в них „міститься щось більше, а саме: добре наїсти ся, довго поспати“. (с. 114). Подібне можна спостерігати в дієсловах *по-над-кушувати*, *по-на-ви-гадувати*, *по-по-на-ви-гадувати*, *по-пере-вертати*, *по-пере-бивати*, *по-роз-по-зичати*, *по-на-з-до-гонювати* та ін. Тут відчувається, що „надкушено багацько їстивних річей, перевернуто геть усе дочиста, перебито всіх, визично все і т.д.“ (с. 114).

Автор зазначає, що в українській мові може бути в слові по три і навіть по чотири префікси, чого в інших мовах, особливо в російській, немає.

В.Сімович виділяє окремо розділ про „здрібнілі та пестливі“ слова (с. 115) і зазначає, що вони являють собою „цікаве й дуже характеристичне явище для української мови“. Він зазначає, що в українській мові можуть мати здрібнілі та пестливі форми різні частини мови – іменники, прикметники, займенники, дієслова, прислівники, числівники і наводить такі приклади: *гребінь – гребінець, гребінчик, гребіньчичок*; *лице – личко, личенько*; *малий – маленький, малесенький, маліський*; *дрібний – дрібненький, дрібнесенький, дрібоцький*; *сам – саменький, саміський, самісінський*; *один – оденький, одніський, однісінський*; *спати – спатки, спатоньки, спатуні, спатунечки*; *купати – купатоньки, купці, тут – тутечки, тутеньки* та ін.

В.Сімович зазначає, що „здрібніліх та пестливих форм уживає наш народ дуже радо і при кожній нагоді. Не тільки в розмові з дітьми, не тільки тоді, коли хочемо викликати до себе співчуття... не тільки тоді, як виявляємо свій смуток чи радість, не тільки балакає зі собою пестливими словами пара закоханих, не тільки стрічають ся вони в віршах, у вязаній мові – але й так, у звичайній бесіді, при всяких нагодах, і то без огляду на те, який зміст розмови“ (с. 116). Інші мови, зазначає автор, такого багатства здрібніліх і пестливих форм та засобів їх творення не знають. Автор подає інвентар основних суфіксів, якими творяться демінутивні різних частин мови. Іменники використовують суфікси *-ець*, *-чик*, *-чичок*; *-ок*, *-очок*, *-ечок*; *-ик*, *-ичок*, *-иченько*; -

ко, -енько, -ечко, -онько; -сь, -сьо, -уньо (Антось, Антосьо, дідуньо); -ця, -ице, -ичка, -иченька, -ичечка; -ка, -очка, -онька, -енька, -ечка; -ина, -инка, -інка, -инонька, -иночка, -онька; -уня, -уся, -унця; -це, -ко, -енько, -ечко; -атко, -ятко, -еня (жиденя, цуценя) тощо. Демінутивні прикметники, займенники, числівники утворюються переважно суфіксами -енький, -онький, -есенький, -осенький, -енечкий, -онечкий, -оцький (дрібонечкий, дрібоцький), -юсенький, -юсінський, -юній (гарнюній), -іський, -ісінський (однаковісінський, нічогісінсько) та ін. Для дієслів В.Сімович наводить суфікси -ки, -оньки, -очки, -уні, -усі, -унечки, -ці. Подібними суфіксами утворюються й прислівники: ондечки, осьдечки, оттакечки тощо.

Окремо виділено в книзі питання про „зложені“ слова, які творяться „таким робом, що [мова] готові вже слова складає докупі“ (с.120). Можуть складатися „докупі“ між собою іменники, прикметники з іменниками, займенники з іменниками, числівники з іменниками (великдень, твердохліб, однострій, верболіз тощо).

Найчастіше, як уважає автор, утворюються складні слова з іменника та дієслова: *водопад, хлібороб, пішохід, горлоріз*. Дуже цікавий для української мови спосіб творити складні слова з форми наказового способу дієслова та іменника: *пройдисвіт, паливода, перебийніс*. Такі складні слова часто вживаються у ролі прізвищ: *Сивошанка, Варивода, Оправхата* та ін. Зложеними В.Сімович уважає також різноманітні префіксальні лексеми: *неслава, недоторкаїло, Нечитайло, Неплюй* і под. І все ж, як зазначає автор, українська мова має менше складних слів, ніж, наприклад, німецька чи старогрецька, з якої наша мова запозичила готові зложені слова: *живописець, Богородиця, миротворець, христороубець*, від якого вже витворилося наше *христопродавець* (с.121).

Українська мова „любить“ уживати також два слова „побіч себе“, які в сполучі надають виразові більшу силу: *сумний-невеселий, грати-вигравати, хліб-сіль* тощо.

Навіть такий короткий, побіжний огляд праці Василя Сімовича дає можливість переконатися, що писав її глибокий знавець української мови, який зумів підмітити найтонші її нюанси. Якщо в книзі відсутня вишукана наукова термінологія, то це не говорить про її примітивізм, а навпаки – про великий талант її автора, його вміння донести до простого читача, який мав бажання вивчити рідну мову, усі її тонкощі, секрети творення слів і їх використання. Можливо, що не завжди і не в усьому він був

досконально точний, можливо, подекуди зустрічаються не завжди слушні інтерпретації тих чи інших похідних чи формантів, якими вони утворені, але в цілому він правильно трактує питання українського словотвору ще далеко до появи його теоретичного обґрунтування, яке здійснив другий не менш видатний український мовознавець професор Іван Ковалик.

1. Див.: І.Ковалик. Вчення про словотвір: Вип.І – Львів, 1958; Вип. II. – Львів, 1962; його ж розділ у монографії „Словотвір сучасної української літературної мови“.– Київ, 1979.
2. Див. Др. Василь Сімович. Граматика української мови для самонавчання в допомогу шкільній науці / Друге видання з одмінами і додатками – Київ-Ляйпциг. (Далі в дужках будемо вказувати тільки сторінку цієї праці). Професор Ніна Гуйванюк (див.: Ніна Гуйванюк. „Дух“ мови і граматики: лінгвістичні засади „Граматики української мови“ Василя Сімовича // Українське і слов'янське мовознавство.– Ужгород, 2001.–С.189-193), помилково зазначила рік видання цієї книжки як 1919, орієнтуючись на дату написання автором передмови до другого видання (Берлін, у лютому 1919), однак насправді книжка вийшла з друку у 1921 р., про що писав сам Василь Сімович. Див. працю Марії Білоус та Зіновія Терлака. Василь Сімович. Життєписно-бібліографічний нарис (Видання діячів НТШ).– Львів, 1995 – С.142.
3. М.П.Лесюк. Транспозиція, мутація та модифікація значення твірного слова // Мовознавство.-1987.-№3.

Зоя ВАЛЮХ (Полтава)

ПРОБЛЕМА СИСТЕМНО-ПАРАДИГМАТИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ НА МОРФОЛОГІЧНОМУ І СЛОВОВІРНОМУ РІВНЯХ

Ідеї Ф. де Соссюра про парадигматичні зв'язки мовних одиниць та їх наступний розвиток у працях вітчизняних та зарубіжних лінгвістів дають право стверджувати, що парадигматика як одна із форм функціонування мовних одиниць і

категорій охоплює своєю дією всі без винятку рівні мови, усі сторони й ділянки її структури. У зв'язку з цим виникає необхідність з'ясувати особливості парадигматичних відношень у словотворі й морфології, які є двома самостійними, але тісно взаємопов'язаними рівнями мовної структури, що мають свою, відмінну від інших рівнів, парадигматику.

Парадигматика в морфології, як відомо, розроблялася з прадавніх часів розвитку граматичної науки у країнах Заходу та в Індії як необхідна передумова розуміння основ будови мови – словоформ та відношень між ними, а отже, цариною референції терміна “парадигма” з давніх-давен була морфологія. Тому традиційно протягом тривалого часу в лінгвістичних дослідженнях терміни “парадигма”, “парадигматичні відношення”, “парадигматика” вживали стосовно системи словозміни тієї чи іншої мови, тобто щодо таких формальних змін у слові, які не пов'язані зі змінами у значенні вихідної форми. Проте становлення морфологічної парадигматики відбувалося одночасно з установленням деяких словотвірних і синтаксичних закономірностей, без урахування яких часом неможливо було розмежувати форми в морфологічній парадигмі [1:114]. М. М. Гухман у зв'язку з цим зазначає: “У структурі словоформ так само, як і в побудові системних зв'язків, основою яких є словозмінні парадигми, виявляється специфічне для конкретної мови або для певної групи мов співвідношення словозмінних одиниць з морфологічними і словотвірними процесами, а також із деякими категоріями синтаксису. Отже, структура словоформ та побудова системних зв'язків стають тим фокусом, у якому відбиваються відношення, типологічно найбільш значущі для словозмінної системи” [2:39].

Морфологічна парадигма, за визначенням В.Г. Адмоні, – це система словоформ, що виражають за допомогою формальних засобів різноманітні модифікації одного узагальненого граматичного значення або декількох взаємопов'язаних узагальнених граматичних значень, але “достатньо лише трохи змінити таке формулювання морфологічної парадигми, щоб підвести під нього і форми словотворення, а саме: необхідно додати в кінці визначення “аж до модифікацій лексемного статусу цих словоформ” [1:114, 117]. Як бачимо, застосування поняття парадигми щодо словотвірної галузі обумовлюється тією обставиною, що в лінгвістиці здавна вважають за можливе говорити не тільки про “форми словозміни”, але й про “форми словотворення”, хоча йдеться, зрештою, про різного роду варіації,

або модифікації, мовної одиниці, яку вважають вихідною (за формою, за змістом чи за формою й за змістом одночасно) [3:216]. Подібно до того, як форми відмінювання і дієвідмінювання утворюють морфологічні парадигми, набір похідних одного й того самого слова утворює його словотвірну парадигму [4:72].

Поняття парадигми в дериватології поширилось порівняно недавно, лише в 70-ті роки ХХ ст., як указують лінгвісти, “у зв'язку з пошуками вияву системності мови на всіх структурних рівнях”, а також “виділенням комплексних одиниць, наділених системотвірною функцією” [5:21]. Словотвірна парадигматика довгий час залишалася не досліджуваною, очевидно, ще й з тієї причини, що протягом багатьох десятиліть у лінгвістичних дослідженнях обґрунтовувався нестійкий рівневий статус словотвору. Його включали то в граматику, то в лексикологію залежно від структури конкретної мови чи від теоретичної концепції дослідника. Спираючись на влучне висловлення Д. Уорса про те, що словозміна бере свій початок там, де закінчується словотвір, А.П. Грищенко слушно зазначає: “Така образна кваліфікація взаємозв'язку між “чистою” морфологією (тобто підрозділом лінгвістики, що вивчає систему формальних змін у слові, не пов'язаних зі змінами в семантиці основної, вихідної форми) і так званою дериваційною (словотвірною) морфологією може бути використана лише як один із багатьох аргументів на користь кваліфікації словотвірних процесів як таких, що стоять на межі між морфологією (граматичний аспект) і лексикологією (семантичний аспект) [6:96].

Прагнення вивчити словотвір як особливу, одну з найскладніших підсистем мови пов'язане передусім із дослідженням його одиниць, причому не тільки основної (похідного слова) і мінімальних одиниць (афіксів та інших формантів), а й комплексних одиниць, з-поміж яких по-особливому виділяють словотвірну парадигму – комплексну одиницю класифікації й опису дериваційної системи мови, що виконує системотвірну функцію і дозволяє виявити семантичні континууми, компонентами яких виступають словотвірні значення дериватів від різних лексико-семантичних, тематичних, структурно-семантичних груп слів, цілих лексико-граматичних розрядів слів як твірної бази [7:20].

Отже, в понятті парадигми, виробленому при вивченні морфологічного рівня мовної системи, починають убачати пояснювальну силу щодо іншого її рівня (словотвірного), а це

спричиняється до виявлення нових властивостей об'єкта й уточнення уявлення про нього.

Парадигматичні відношення мовних одиниць на словотвірному і морфологічному рівнях є доволі специфічними, хоча й мають багато спільного. Л.П. Клобукова, наприклад, вважає, що словотвірна і морфологічна (словозмінна) парадигми мають набагато більше спільних, ніж відмінних рис, причому ці спільні риси мають принциповий характер, а відмінності – периферійний [8:20].

Парадигма у словотворі й у морфології – це своєрідна мікросистема, класифікаційний ряд, у якому можливими є ієрархічні відношення. Їх вияв пов'язують звичайно з наявністю вихідної, базової одиниці або з тим, що деякі компоненти класифікаційного ряду є лише різновидами інших (1:118). Наявність у словотвірній парадигмі обов'язкового вихідного члена є її характерною особливістю, у той час як у словозмінній парадигмі певний компонент приймають за вихідний лише умовно. Так, у сфері відмінюваних частин мови називний (прямий) відмінок умовно вважають вихідною формою номінації. В.Г. Адмоні, не погоджуючись із думкою Ф. де Соссюра про довільний вибір вихідного члена парадигми, зазначає, що для переважної більшості морфологічних парадигм вибір вихідного члена визначається структурою самої парадигми [1:38].

Члени однієї парадигми, на переконливу думку Б.М. Головіна, співіснують у структурі мови як варіанти якогось інваріанта, пов'язані між собою його тотожністю і протиставлені своїми відмінними рисами [9:76]. Це твердження є справедливим не тільки щодо морфологічної, а й стосовно словотвірної парадигми. Саме в наявності в них двох частин: інваріантної, яка об'єднує всі члени парадигми, і варіативної, у якій члени парадигми розрізняються і протиставляються, учені вбачають подібність парадигматики морфологічного і словотвірного рівнів. Так, Л.П. Клобукова відзначає, що словотвірна парадигма являє собою єдність двох елементів – постійного і змінного (того, що має здатність до чергування): постійними елементами виступають щодо плану змісту – семантика твірного слова, щодо плану вираження – твірна основа; змінними елементами, тобто такими, що чергуються, є відповідно словотвірні значення і дериваційні афікси або засоби, функціонально до них подібні [8:20]. Пор.: *брат* – *братан*, *братик*, *братко*, *братусь*, *братуньо*, *братуха*, *братчик*, *братва*, *братія*, *братова*, *братів*, *братерній*, *братній*, *брататися*, *глибокий* – *глибоченький*, *глибоченний*, *глибочезний*,

глибокість, *глибочина*, *глибочінь*, *глибочіти*, *глибоко*; *нашіптувати* – *нашіптувач*, *нашіптування*, *нашіптуваний* та ін.

У структурі словозмінної парадигми постійною величиною є граматична основа слова, якій властива тотожність формальної будови та лексичного значення для всіх членів певної словозмінної парадигми, тобто для всіх словоформ конкретного слова. Словозмінні (формотворчі) виступають як варіативні, змінні, частини морфологічної парадигми. Так, словозмінна парадигма іменника *лісник* (*лісника*, *лісникові*, *лісником*, *лісники*, *лісників*, *лісникам*, *лісниками*, *лісниках* та ін.) характеризується спільною основою *лісник-*, так само, як і його словотвірна парадигма, до складу якої входять похідні першого ступеня деривації *лісничиха*, *лісничок*, *лісництво*, *лісничий*, *лісників*, *лісницький*, *лісникувати*. Отже, матеріальна тотожність інваріантної частини словотвірної і словозмінної парадигм є їх спільною властивістю.

Спільною рисою словозмінної і словотвірної парадигм є й те, що в основі їх структурування лежить протиставлення значень: у морфології – словозмінних граматичних значень, у словотворі – дериваційних значень. Члени словозмінної парадигми на базі спільної семантики формотворчої основи реалізують різні граматичні значення за допомогою граматичних (словозмінних) афіксів, а члени словотвірної парадигми на базі семантики спільної для них словотвірної основи реалізують свої дериваційні значення за допомогою словотвірних формантів. У словотвірній парадигмі особливу роль відіграє твірна основа: вона є тією активною субстанцією, тим семантичним і структурним осередком, з якого починається підбір словотвірних морфем, необхідних для народження нового слова. Пор. *кравець* – *кравчина*, *кравчик*, *кравчиня*, *кравецтво*, *кравецький*, *кравцювати*; *крамар* – *крамарка*, *крамариха*, *крамаренко*, *крамарівна*, *крамарчук*, *крамарство*, *крамарів*, *крамарський*, *крамарювати* та ін.

Ізоморфізм між парадигмами на рівні морфології і словотвору дослідники вбачають також у здатності членів словотвірної і словозмінної парадигм до чергування залежно від синтаксичної позиції. Позиційне чергування членів словозмінної парадигми стане очевидним, якщо скористатися традиційною теорією членів речення: називний відмінок іменника вживається передусім у синтаксичній функції підмета або іменної частини присудка, а непрямі відмінки – у позиції додатків або обставин [8:21].

Т.С.Морозова, зокрема, вважає, що дериваційні можливості твірного слова визначаються його валентністю, тобто особливостями семантико-синтаксичної сполучуваності як форми відображення об'єктивно існуючих у навколишньому середовищі закономірних зв'язків між явищами, предметами, ознаками, процесами. Так, валентності дієслова, на її думку, реалізуються в утворюваних від нього іменниках, прикметниках, дієсловах. Причому, можливості реалізації тієї чи іншої валентності похідними певної частини мови безпосередньо залежать від того, як ця валентність у твірного дієслова представлена в реченні: словом, що означає конкретний предмет (субстанціональна валентність); реченням чи його номіналізацією (пропозитивна валентність); прислівником [10:9].

В.В.Грещук, досліджуючи дериваційні можливості прикметників сучасної української мови, відзначив особливість мотивації прикметниками, зумовлену їх сполучальними властивостями. "Для характеристики дериваційних можливостей прикметників, – пише він, – особливої уваги набуває врахування специфіки сполучуваності кожного прикметника, яка відображає обсяг означуваних ним денотатів. Колом денотатів окреслюються і можливі мотивації прикметником, і їх реалізації в деад'єктивах, при цьому спостерігається така тенденція: чим ширші сполучальні властивості прикметника, тим більші його мотиваційні можливості" [7:25]. За справедливим твердженням О.С.Кубрякової, "справжня роль мотивуючого слова може бути зрозумілою і описаною у словотворі після того, як саме слово постане перед нами в усьому розмаїтті його можливих сполучуваностей з іншими словами, у всьому розмаїтті властивих йому синтаксичних функцій" [11:151].

Отже, і словозмінна, і словотвірна парадигми репрезентують схеми породження, або деривації, вторинних одиниць, які формуються на базі однієї вихідної одиниці і завдяки цьому асоціюються як такі, що перебувають з нею в парадигматичних відношеннях. Мовець може вибирати той чи інший компонент парадигми залежно від комунікативних завдань та структурних властивостей самих компонентів і парадигми в цілому. Парадигматика усвідомлюється, таким чином, як галузь закономірного варіювання одиниць і категорій мови в процесі їх функціонування з метою побудови мовлення [9:76]. Пор.: Бо пам'ятайте, що на цій планеті, відколи сотворив її пан Бог, ще не було епохи для поетів, але були поети для епох (Л.Костенко); Коли в похід виходила батава, її піснями плакала Полтава. Що нам

було потрібно на війні? Шаблі, знамена і її пісні (Л.Костенко); По схилах циганча за мною довго бігло. І циган говорив, що кінь у мене: – О! (Л.Костенко); Я сьогодні дозорець. Мені Тут ближче до зір. Стережу Україну. Важкі мої думи, як жорна. В поневоленних землях тримати сумно дозір (Л.Костенко).

Разом з тим, незважаючи на подібність, структурний паралелізм мовних різнорівневих одиниць, між словозмінною та словотвірною парадигмами є істотні відмінності, які дослідники пов'язують передусім з особливостями відношень між елементами варіативної частини парадигм, а саме: у словозмінній парадигмі компоненти співвідносяться як окремі (часткові) вияви якоїсь спільної категорії (рід: чоловічий, жіночий, середній, відмінок: називний, родовий та ін.). Це означає, що структура морфологічних парадигм визначається не тільки частиномовною належністю вихідної одиниці, а й інвентарем властивих їй граматичних категорій. Так, порівнюючи морфологічну і словотвірну парадигми, Р.З.Мурясов указує на те, що за морфологічною парадигмою завжди стоїть відповідна граматична категорія, оскільки поняття граматичної категорії як одиниці мови виявляється на парадигматичному тлі [12:63].

Компонентами словотвірної парадигми є семантично різнопланові члени, хоча вони й містять спільний значеннєвий елемент. Пор. значення компонентів дериваційної парадигми агентивного іменника *лісник* у субстантивній, ад'єктивній і вербальній зонах: "дружина особи, названої твірним словом" (*лісничиха*), "зменшеність" (*лісничок*), "ділянка лісу як господарська одиниця", "установа", (*лісництво*), "службовець лісництва" (*лісничий*); "той, що належить особі, названій твірним словом" (*лісників*), "призначений для чогось або той, що має відношення до названого твірною основою" (*лісницький*); "діяти подібно до суб'єкта, названого твірним словом" (*лісникувати*). Спільним у цих різноманітних значень є лише те, що виводяться вони із значення твірної основи *лісник*-, яку представлено без додаткових нашарувань у слові *лісник*. Саме семантична незалежність членів дериваційної парадигми відрізняє її не лише від лексично тотожних членів морфологічної парадигми, а й від інших комплексних одиниць словотвірного рівня, таких, наприклад, як словотвірні ланцюжки, яким властиве відношення залежності, включення.

У морфології парадигма кваліфікується як зразок, схема словозміни, як сукупність усіх морфологічних форм слова, тому

вона постає як комплексна одиниця, що об'єднує не окремі слова, а форми однієї лексеми з їх граматичними значеннями. Пор.: Усе комусь щось *пишуть* на догоду, та чечевіші хочуть, як Ісав. А хто *напише* або *написав* велику книгу нашого народу?! (Л.Костенко); Медові пуші, липовий намет. *Ліси в лісах*, і що там *за лісами?* (Л.Костенко). Одну форму слова від іншої, як зазначає О.С.Кубрякова, може відрізнити те і тільки те узагальнене значення, за яким вони протиставлені як р і з н і форми. Похідне ж слово може відрізнитися від свого джерела та іншого співвідносного з ним похідного не лише тим узагальненим значенням, що властиве йому як члену класифікаційного ряду (парадигми), але й індивідуальним відтворенням тільки частини значень вихідної (базової) одиниці або ж виникненням зовсім нового значення [13:524]. Пор.: *гетьман* – *гетьманенко*, *гетьманиха*, *гетьманова*, *гетьманша*, *гетьманівна*, *гетьманонько*, *гетьманиця*, *гетьманство*, *гетьманич*, *гетьманат*, *гетьманів*, *гетьманський*, *гетьманувати*; *козак* – *козачка*, *козачок*, *козача*, *козачня*, *козаченко*, *козаченько*, *козачина*, *козачище*, *козарлюга*, *козацтво*, *козаччина*, *козацький*, *козакувати* та ін.: *Гетьманічі* мої! Ви сироти вже двічі. За мачуху простиг, погано вибирив. Я пережив усе – полон, поразку, відчай. Приниження – це те, від чого я вмирав, А надто вже тепер, в часи мого *гетьманства* (Л.Костенко); Стоїть мій сад з плодами на деревах. Старшин своїх чекає *гетьманат* (Л.Костенко); Обступає ворог. Богдан *козацтво* стягує під Білу. Потрібна поміч. І потрібен порох. (Л.Костенко); Страшний по ньому залишився слід – *козацьких* тіл кривавий живопліт (Л.Костенко).

Морфологічна парадигма демонструє фіксовану кількість словозмінних значень, що забезпечують чітко визначену кількість місць (позицій) у парадигмі, а отже, вона являє собою закритий ряд форм із точною кількістю членів такої єдності [14:9]. Так, відмінкову парадигму іменників звичайно становлять чотирнадцять словоформ. Більшість прикметників, дієприкметників, порядкових числівників, займенників ад'єктивного типу утворюють 24-членну парадигму. Повна парадигма дієслів недоконаного виду в сучасній українській мові становить 56 словоформ. Щоправда, у системі граматичних форм можна помітити багато непослідовностей, порушень тих загальних принципів, на яких ґрунтується морфологічна парадигматика сучасної української мови. Наприклад, плюральні іменники типу *іменини*, *канікули*, *оглядини*, *фіанси* тощо мають неповну парадигму. Дефектну особову парадигму мають і деякі

дієслова, наприклад, *телитися*, *половіти*, *окислюватися*, *боліти* та ін. Проте, незважаючи на це, стандартність і регулярний характер компонентів є визначальними рисами морфологічної парадигми.

Основний критерій визначення морфологічної парадигми не можна застосувати при виділенні дериваційної парадигми. Загально визнано, що своєрідність словотвірної парадигми слова порівняно із словозмінною виявляється насамперед у меншій регулярності й нестандартності її компонентів. Так, твірні основи спільної частиномовної належності, а в її межах навіть однієї лексико-семантичної групи формують різні за глибиною й протяжністю дериваційні парадигми. Конкретні парадигми, що входять до складу типової словотвірної парадигми, не завжди є однорідними щодо кількісного і якісного складу. Так, у субстантивній зоні словотвірної парадигми агентивного іменника *кравець* є дериват *кравчик* із значенням “малий” і дериват *кравченко* із значенням “син особи, названої твірним словом”. Такого типу дериватів немає в парадигмі іменника *вчитель*. Той факт, що у деяких словотвірних парадигмах ті чи інші потенції твірної основи виявляються не реалізованими, учені пояснюють її структурними та семантичними особливостями, іншими мовними й позамовними обмеженнями, а також значним впливом лексики. “Під тиском лексики узус вносить у словотвірні парадигми не передбачувані системою зміни, що збільшує розходження в наборі похідних у словотвірних парадигмах. У зв'язку з цим словотвірні парадигми поступаються перед словозмінними щодо ступеня регулярності їх компонентів” [15:49].

У словотвірній парадигмі представлено комплекс дериваційних значень: транспозиційні, модифікаційні, мутаційні. Пор.: Давні будівничі-козаки, засновуючи тут, у безлюдних плавнях, свою обитель, свідомо, мабуть, планували, щоб видно було весь час їм оте, що *збудували* вони для своїх святинь (О.Гончар). ...Собор у перші роки *по збудуванню* змінював свою барву при всякій погоді, вганяючи в подив і в захват давніх киян і всіх гостей цього праслов'янського града (П.Загребельний); Крикнув десь *перепел* і побіг на голос *перепелиці* (М.Чернявський); Пишні *левади* пропахли *медовим* ароматом. Кому не хочеться *поласувати* духмяним *медом* з розмаїтого *левадного* травозілля! (З журналу); Славна традиція народного *побратимства* овіяна у нас сивою давниною. Честь цього священного акту дружби не раз була освячена пролітою кров'ю *побратимів*. Мартинко вірив, що *побратимську* шаблю він таки

вчепить собі, коли виросте (І.Ле); Зворушливою піснюю "Вчителько моя" А. Малишко низько вклонився всьому вчительству за його многотрудну роботу (В.Неділько); Ви ж до чужих земель не сласні, – кого ж ви зрадили, коли?! Яку порушили угоду, чого хотіли не свого? Таж зрадник власного народу – хто вірний ворогу його! (Л.Костенко).

Цю властивість словотвірної парадигми було відзначено в працях Р.С. Манучаряна, який визначає словотвірну парадигму як сукупність дериваційних значень, що "реально чи потенційно виражаються на базі мотивуючої основи за моделями мотиваційних відношень, властивих мові" [16:287]. Крім того, одне й те саме словотвірне значення може бути виражене декількома формантами. Пор.: Сонце величне і вічне, сонце поля і села, звелось з-за далеких обривів і підноситься у височинь (У.Самчук); Скільки всен віддзвеніло в блакитному небі, у високість якого не раз і не два злітали на дужих крилах його молоді діти (І.Цюпа), Коли ти навіть звався – Малоросія, твоя поетеса була Українкою (Л.Костенко); Такою поеткою з Божої ласки була Олена Теліга. Такий був і стиль її поезії (Д.Донцов); Цвіт верби – прекрасне і зворушливе диво природи (З журналу); І ось тепер, при сонці, вони раптом вибухнули ясним цвітінням, і воно такє яскраве, що затьмарює й цей день (Є.Гуцало).

Характерні особливості словотвірної парадигми визначаються передусім її частиномовною структурою, комплексом дериваційних значень, а також типом словотвірних моделей, що реалізують кожне дериваційне значення.

Отже, дослідження парадигматики на морфологічному і словотвірному рівнях дозволяє зробити висновок про те, що і словозмінна, і словотвірна парадигми являють собою упорядковані сукупності одиниць мовної системи, які знаходяться в парадигматичних відношеннях і виконують системотвірну функцію. Словозмінна парадигма – це набір словоформ однієї й тієї самої формотворчої основи, які реалізують її граматичні потенції, закладені системою. Вона є об'єктивною характеристикою особливостей граматичної структури частин мови та їх основних граматичних категорій. Словотвірна парадигма – це комплексна дериваційна одиниця, членами якої є набір похідних однієї й тієї самої твірної основи, що реалізує її дериваційні потенції.

Своєрідність словотвірної парадигми у порівнянні із словозмінною проявляється не тільки в меншій регулярності і нестандартності її компонентів, а й у тому, що словотвір, на

відміну від морфології, яка також має справу з формально вираженими структурами, певною мірою вільний у виборі основою слова афіксальної морфемі в процесі творення дериваційних рядів. Така свобода вибору відсутня в словозмінній парадигмі.

Парадигма у словотворі відображає словотвірну спроможність як окремих слів різної частиномовної належності, так і цілих лексико-семантичних класів твірних слів. Вивчення таких одиниць, як дериваційна парадигма, допоможе усвідомити всю складність будови словотвірної підсистеми мови, а також пояснити цю складність не тільки різноманітними функціями словотворення, а й багатогранними зв'язками словотвору з іншими рівнями мовної системи.

1. Адмони В. Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. – Л., 1988. – 238 с.
2. Гухман М. М. Процессы парадигматизации и историческая типология словоизменительных систем германских языков // Историко-типологические исследования морфологического строя германских языков. – М., 1972. – С. 39 – 70.
3. Манучарян Р. С. Словообразовательное значение и формы в русском и армянском языках. – Ереван, 1981. – 350 с.
4. Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании // Русский язык: Вопросы его истории и современного состояния. Виноградовские чтения I – VIII. – М., 1978. – С. 63 – 77.
5. Грещук В. В. Поняття словотвірної парадигми в сучасній дериватології // Мовознавство. – 1985. – № 1. – С. 21 – 27.
6. Грищенко А. П. Морфемна структура прикметника української мови (суфіксальний словотвір) // Морфологічна будова сучасної української мови. – К., 1975. – С. 96 – 140.
7. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995. – 208 с.
8. Клубукова Л. П. Специфика парадигматических отношений в словообразовании (на материале словообразовательной парадигмы прилагательных) // Вестник Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. – 1981. – № 6. – С. 19 – 27.
9. Головин Б. Н. К вопросу о парадигматике и синтагматике на уровнях морфологии и синтаксиса // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969. – С. 73 – 87.
10. Морозова Т. С. Синтаксические свойства глагола и его словообразовательный потенциал // Проблемы структурной лингвистики, 1982. – М., 1984. – С. 81 – 95.

11. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. – М., 1981. – 200 с.
12. Мурясов Р. З. О теории парадигматики в словообразовании // Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Горького. – Вып. 164. – М., 1980. – С. 60 – 67.
13. Кубрякова Е. С. О формообразовании, словоизменении, словообразовании и их соотношении // Известия Академии наук СССР. Сер. лит. и яз. – Т. 35. – № 6. – 1976. – С. 514 – 526.
14. Кубрякова Е. С., Соболева П. А. О понятии парадигмы в формообразовании и словообразовании // Лингвистика и поэтика. – М., 1979. – С. 5 – 23.
15. Тихонов Н. А. Основные понятия русского словообразования // Тихонов Н. А. Словообразовательный словарь русского языка. В 2-х т. – М., 1985. – Т. 1. – С. 47 – 50.
16. Манучарян Р. С. Некоторые вопросы сопоставления словообразовательных категорий // Проблемы семантики. – М., 1974. – С. 286 – 295.

Ірина ВЕРБОВСЬКА (Львів)

СЛОВОТВІРНА СИНОНІМІЯ У СТРУКТУРНО-СИСТЕМНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ СЛОВОТВОРУ

Явище синонімії характерне для одиниць різних мовних рівнів – лексичного, словотвірного, морфологічного, синтаксичного. Найбільше опрацьованими у мовознавчій літературі є синоніми лексичного рівня. Тому насамперед лексичні синоніми мають на увазі тоді, коли вживають термін “синоніми” взагалі.

Дискусійним у сучасній лінгвістиці є питання синонімів словотвірного рівня. У дослідників немає єдиного погляду на їх визначення, класифікацію. По-перше, у поняття “словотвірна (дериваційна) синонімія” учені вкладають неоднаковий зміст, а по-друге, те саме мовне явище називають по-різному: “словотвірні (дериваційні) синоніми”, “словотворчі синоніми”, “морфологічні синоніми”, “дериваційно-морфологічні варіанти”, “словотвірні (дериваційні) варіанти”, “дублети”, “паралельні похідні (утворення)”, “спільнокореневі синоніми” та ін.

У лінгвістичних суперечках про статус однофункційних афіксів, а також спільнокореневих дериватів із такими афіксами

виділяються опозиційні погляди в основному стосовно таких питань:

1. Що є синонімами словотвірного рівня: деривати з однофункційними афіксами чи самі однофункційні афікси?

2. Що забезпечує єдність слова? Чи спільнокореневі деривати з однофункційними афіксами – це варіювання в межах одного слова чи різні слова.

Завдання цієї статті – висвітлити три основні позиції, що впливають зі заголовку дослідження: 1. Погляди на словотвірну синонімію в науковому доробку проф. І. Ковалика 2. Розвиток концепції проф. І. Ковалика в сучасному українському мовознавстві. 3. Місце дериваційної синонімії у структурно-системній організації словотвору, її суть та причини виникання (на матеріалі українських прикметників).

1. Погляди на словотвірну синонімію в науковому доробку проф. І. Ковалика. Обґрунтовуючи вперше в українському мовознавстві теорію синонімів словотвірного рівня, І. Ковалик спочатку використовував терміни “словотворчі синоніми” та “словотворчі варіантні дублети” (1950-1960 рр.) [1:6], [2:8]. Як “словотворчі синоніми” (“словотворчі варіантні дублети”) мовознавець розглядав такі пари слів: *укр. лозник – лозняк, соусник – соусниця; білор. умывалка – умывальница; польськ. kolejarz – kolejowiec, bieganie – bieganina; чеськ. barvič – barvir; словацьк. ohniste – ohnisko; болг. бeжанар – бeжанец, вратар – вратник; хорв. бjeloca – бjelina, dobrota – dobroca; словінськ. pisac – pisec – pisavec – pisatelj*. Основою словотвірної синонімії учений вважає однофункційність словотворчих афіксів, синонімність яких виявляється тільки при поєднанні з твірною основою чи з твірним словом. “Суфікси, взяті самі по собі, без уваги на початкові основи, з якими вони з’єднуються, в багатьох випадках ще не є ані синонімічними, ані тим більше, омонімічними. Ці суфікси набувають ознак синонімії щойно в сполученні з початковими основами чи коренями” [3:57]. Результатом синонімії афіксів є “словотворчі синоніми – ряди іменникових однозначних утворень з однаковою словотворчою основою, але різнозвучними суфіксами” [1:21-22]. Їх І. Ковалик поділяє на два різновиди (тільки на матеріалі іменників): 1) омоосновні (одноосновні), у яких до однакових твірних основ приєднуються різні щодо звукового складу суфікси. “так звані дублети або триплети”, наприклад: *синяк – синець*; 2) гетероосновні, у яких відмінними є як твірні основи, так і словотворчі суфікси, наприклад: *українець – поляк* [3:58].

Розмежування у працях І.Ковалика двох термінів “словотвірний” та “словотворчий” – закріплення їх за різними науковими поняттями – привело до послідовної заміни терміна “словотворчі синоніми” терміном “словотвірні синоніми”, оскільки йдеться про одиниці словотвірного рівня, а не про засоби процесу словотворення [4]. Наприклад, у вступній частині до книги “Словотвір...” один із пунктів І.Ковалик вже називає так: “Словотвірна омонімість, синонімість та антонімість” [5:47].

2. Розвиток концепції проф. І.Ковалика в сучасному українському мовознавстві. Питання словотвірної синонімії зацікавили й інших українських дериватологів. Л.Дідківська та Л.Родніна трактують словотвірну синонімію так: “Словотвірними синонімами вважаються ряди спільнокореневих дериватів, які належать до однієї частини мови й оформлені різнозвучними афіксами з однаковим, спільним словотвірним значенням” [6:5]. Таке визначення терміна в широкому його розумінні майже збігається з ученням І.Ковалика про омоосновну словотвірну синонімію. Але автори уточнюють, чого не слід зараховувати до словотвірних синонімів у вузькому розумінні терміна: варіантом слова, або лексичним варіантом, є “дериват спільної з цим словом основи, що відрізняється від нього афіксом і має меншу, ніж це слово, частоту або сферу вживання, але ідентичне значення (експресивно-стилістичні моменти розглядаються як елементи основного значення слова). Різносукфісні деривати спільної основи, які виявляють додаткові значення (співзначення) або відтінки значень при збереженні спільного основного значення, розглядаються як лексичні синоніми” [6:88].

Послідовником І.Ковалика у питанні про омоосновні словотвірні синоніми є В.Грещук, за словами якого “співіснування спільнокореневих дериватів із однаковими словотвірними значеннями, але структурно різнотипними дериваційними формами спричинене асиметрією форми й змісту в словотворі” [7:150], а словотвірні синоніми – це “тотожні чи близькі за значенням спільнокореневі слова з однофункціональними, але різнозвучними формантами” [7:164]. Проте В. Грещукові важко погодитися з тим, що дериваційними синонімами не можуть бути й афікси: “Синонімія – це тип семантичних відношень мовних одиниць, які повністю або частково збігаються за значеннями. У синонімічних відношеннях можуть перебувати будь-які мовні одиниці, які мають значення... Оскільки в словотворі виділяють різні семантичні одиниці – морфеми, деривати, словотвірні типи, то всі вони можуть бути словотвірними синонімами” [8:4].

Відповідно до класифікації словотвірних синонімів І.Ковалика на омо- та гетероосновні, розглядає словотвірні синоніми серед назв осіб С.Воропай. Автор користується термінами “синморфемами” та “словотвірні синоніми” – як наслідок синонімічності морфем. “У сучасній українській мові для творення слів, об’єднаних спільною словотвірною семантикою використовують різні за фонемним складом, але близькі або тотожні за функціональним навантаженням морфемами. Такі морфемами в лінгвістиці називаються синонімічними (або синморфемами)” [9:39]. Словотвірні синоніми, які в І.Ковалика названі омоосновними, С.Воропай вважає дериваційними та лексемними одночасно, а ті словотвірні синоніми, що відповідають гетероосновним, – тільки синонімами словотвірного рівня. “На відміну від однокорінних словотвірних синонімів, які водночас є синонімами лексичними, різнокореневі деривати, що творяться за участю синонімічних морфем, на лексичному рівні не завжди вступають у синонімічні відношення. Порівняйте: *сушарня – сушилка – сушарка; бородань – бородач – бородай* та *читач – продавець – екзаменатор – токар – льотчик...*” [9:39].

Аналогічно розуміє словотвірну синонімію і С.Дацків, вважаючи, що “наявність словотвірних синонімів у діалектах в першу чергу пояснюється більшою свободою у сполучуваності суфіксів з твірними основами внаслідок чого і з’являються такі словотвірні синонімічні ряди, як *праник – пральник – прайник – прац, сапальщица – сапальница – сапачка* [10:55].

Зовсім інше поняття вкладають у термін “словотвірна синонімія” К.Городенська і Т.Івасишина [11], [12]. На їх думку, словотвірні синоніми – це не деривати, а самі словотворчі засоби, тобто морфемами. Прихильники такої точки зору нерідко користуються поняттям “спільність словотвірного значення”, вживаючи цей термін у розумінні “функція афікса”, а не “узагальнене значення, спільне для ряду однотипних похідних”. “Синонімічними є ті суфікси чи префікси, які, поєднуючись з твірними основами тієї самої частиномовної належності, виражають спільне словотвірне значення. Синонімічні відношення між словотворчими афіксами мають такі основні вияви: 1. Словотворчі афікси виражають те саме словотвірне значення, але в різному структурно-семантичному контексті твірних основ тієї самої частиномовної належності. Цей тип словотвірної афіксальної синонімії є основним. 2. Виражаючи спільне словотвірне значення, кожен афікс... надає йому якогось додаткового семантичного відтінку, певним чином видозмінюючи

його. 3. Різні словотворчі афікси, поєднуючись з тією самою твірною основою функціонують як рівноправні, взаємозамінні, дублетні форманти. 4. Різні словотворчі афікси тій самій основі надають спільного словотвірного значення, але мають різні сфери використання” [12:16]. У дисертації “Синонімія словотворчих засобів” Т.Івасишина, користуючись терміном “словотвірні синоніми”, чітко відмежувалася від синонімності слів. “Питання словотвірної синонімії, яке вперше обґрунтував І.І.Ковалик, порушувалося переважно із вивченням лексичної синонімії, насамперед, синонімічних відношень між спільнокореневими лексичними одиницями з різними словотворчими афіксами” [12:16]. Авторка ж пропонує розглядати синонімію афіксів абстраговано від конкретних лексем, тільки зважаючи на частининомовну належність похідних, утворених цими суфіксами

Пишучи про спільнокореневі деривати з тим самим словотвірним значенням, мовознавці часто користуються термінами “словотвірні (дериваційні, словотворчі) варіанти”. Та суть розбіжності поглядів цих дослідників не тільки в назві. Полярними є дві концепції: розуміння компонентів таких пар (рядів) як форм одного слова і як окремих слів. “Чи можна говорити про виникнення нового слова, якщо суфікс, префікс чи постфікс, словотворча роль яких зневиразнюється чи й занепадає або ж збігається з функцією іншого рівнозначного афікса, не вносить в утворений дериват нового значення? Очевидно ні. Адже поява нового слова повинна супроводжуватись і новим значенням, а не тільки формою” [13:10]. Відповідно словотвірною варіантністю вона називає існування “однієї й тієї ж лексеми (словоформи) у двох і більше формальних модифікаціях, що не пов’язані зі зміною значення слова, тобто не порушують його лексико-семантичної єдності” [13:21]. Як приклади подано пари: *співрозмовник – співрозмовець, синяк – синець, вербник – вербняк*. Ці погляди підтримує Л.Денисенко – дослідниця словотвірної синонімії і варіантності в нижньонаддніпряньських говорах. Названі явища вона трактує як “видозмінення однієї й тієї ж лексеми, які при спільності кореня й лінгвістичного значення мають різну словотвірну будову” [14:79]. У межах однієї лексеми авторка розглядає не тільки похідні з різними суфіксами (*пчоляр – пчольник*), а й похідні з суфіксом і без нього (*ватаг – ватажок*). Синонімічним до терміна “словотворчі варіанти” у дослідженні Л.Денисенко виступає термін “формальні модифікації лексеми”.

Словотвірну синонімію та словотвірне варіювання визначає як різновид формального варіювання одного слова й Л.Кучеренко[15].

Прихильники іншої концепції – В. Грещук, Л. Дідківська, Л.Родніна, Н.Клименко, Н. Карпіловська – вважають неможливим збереження тотожності слова без тотожності морфемного складу. “Спільноосновні різноафіксні утворення, в тому числі й ті, які не мають жодних лексико-семантичних відмінностей, не можна вважати варіантами одного слова вже тому, що тотожність слова не може зберігатися, якщо не зберігається тотожність морфем, що утворюють його основу... Суфікси *-ець, -ак, -ій, -иц/я/, -уч/а/, -ість, -інь, -ств/о/, -от/а/, -ин/а/, -изн/а/, -уват-, -ав-, -ісіньк-, -и-, -і-, -ува-* і т. д. – словотворчі морфемі. і це треба враховувати, визначаючи їх статус. Вони утворюють різні слова, а не варіюють основу одного й того ж слова” [7:164]. Спільнокореневими словами, а не варіантами одного слова вважають Н.Клименко, Є.Карпіловська деривати, утворені синонімічними суфіксами та суфіксами-дублетами – “факультативними варіантами суфіксальних одиниць” [16:142]. “...Дублети повинні “побутувати” тільки у спільнокореневих словах, а самі слова мусять мати спільні лексичні значення. На думку ученої, суфікси-дублети дуже тісно пов’язані із фонстичними явищами: “...за умови тотожності приголосного голосні варіюють у межах спільного ряду або піднесення (*знах-ар – знах-ор – знах-ур; кам-ен-ячч(я) – кам-ен-ючч(я); сніг-ир – сніг-ур; сук-оват(ий) – сук-уват(ий)*); за умови тотожності голосного приголосні варіюють у межах спільного місця або способу творення (*бід-ол-аг(а) – бід-ол-ак(а) – бід-ол-ах(а); сон-яч-н(ий) – сон-яш-н(ий); серд-еч-н(ий) – серд-еш-н(ий)*). Є.Карпіловська пропонує розрізняти суфіксальні одиниці-дублети і синонімічні суфіксальні одиниці, які також функціонують у спільнокореневих словах. “Відмінності у формі таких одиниць не вкладаються в межі визначених нами вище правил, пор.: *бород-ай – бород-ань – бород-ач; бул-уват(ий) – біл-яв(ий)...*, *пас-ов-ищ(е) – пас-ов-иськ(о)* тощо...” [16:143].

У трактуванні співвідношень між єдністю слова в його формальних виявах та дериваційною синонімією важко зрозуміти позицію В.Чабаненка. Дослідник дериваційної варіантності і мовної експресії, висловлює такі суперечливі думки: дериваційна варіантність – це “здатність слова функціонувати в різних структурних і семантичних видозмінах” [17:111] і “дериваційна варіантність слова як лінгвістична категорія особливо цінна тим,

що збільшує виразові можливості української синоніміки...” [17:116]. А для прикладів автор подає і спільнокореневі іменники з однофункційними суфіксами, і фонетичні варіанти самостійних і несамоствійних частин мови: *велетень – велет, газетник – газетяр, боротьба – борня, це – оце, крім – окрім* та ін. [17:111].

При аналізі спільнокореневих слів з однофункційними афіксами мовознавці рідко користуються й іншими термінами на їх позначення: “синонімні форми” (Т. Возний [18]), “морфологічні синоніми” (В. Градова [19]), “словотворчі паралелізми” (І. Кунець [20]), “морфолого-дериваційні варіанти” (Л. Кучеренко [15]) та ін.

Отже, у мовознавчій літературі існує багато різних думок із приводу визнання, статусу, класифікації словотвірних синонімів, а також з приводу причин їх появи. Полярними є погляди на синонімні спільнокореневі різносуфіксні деривати то як на окремі слова, то як на різні варіанти того самого слова. Суперечливими є й думки тих, хто визнає такі слова тільки синонімами дериваційного рівня, тих, хто вважає їх лексичними та словотвірними синонімами одночасно, і тих, хто приєднує їх до різнокореневих синонімів лексичного рівня. Крім того, не всі сучасні вчені сходяться на тому, що якраз слова, утворені синонімними афіксами, слід визнавати синонімами дериваційного рівня. Має прихильників і така думка, що синонімами дериваційного рівня є тільки суфікси або префікси, а не похідні з ними. Таким чином, учення про словотвірні синоніми розвивається в таких основних напрямках:

1) уживання цього терміна на позначення дериватів з однофункційними афіксами і трактування їх а) як окремих слів, б) як форм того самого слова;

2) уживання терміна “словотвірні синоніми” на позначення однофункційних афіксів;

3) визнання дворівневого характеру словотвірної синонімії (на рівні афіксів та дериватів).

3. Місце дериваційної синонімії у структурно-системній організації словотвору, її суть та причини виникання (на матеріалі українських прикметників). Кожен ієрархійний рівень мовної системи характеризується своїми специфічними структурними одиницями та особливими системними зв'язками між ними. Явище синонімії пронизує більшість мовних підсистем, але поняття “синоніми” на різних рівнях мови не тотожне.

Оскільки синонімізуватися можуть будь-які двобічні мовні одиниці [21], то синонімія навіть у межах одної словотвірної системи – явище неоднорідне. Адже неоднорідними у плані

вираження та в плані змісту є і самі одиниці дериваційного рівня мови – дериватами та афіксеми. Внутрішнім наповненням словотвірної одиниці-конструкції [22] – дериватами – є словотвірне значення (“узагальнене значення, спільне для певного лексико-семантичного розряду слів, виражене за допомогою певної словотвірної форми... Словотвірне значення ґрунтується на основі відношення однотипних похідних слів до відповідних твірних слів” [5:38]). Внутрішню ж форму словотвірної мінімальної одиниці – афіксеми (афікса) – становить словотворча функція, яка виявляється при сполученні афікса із твірною основою. Тому, якщо синонімія спільнокореневих дериватів ґрунтується переважно на спільності словотвірного і близькості лексичного значень (“словотвірне значення, закладене в системі мови й у мовленні, виявляється через лексичні значення слів з однаковим словотвірним значенням” [5: 40]), то суть синонімії афіксів полягає у спільності їх функцій (можливості утворити слово з певним словотвірним значенням; виразником дериваційної семантики є **твірна основа + афікс**). Тому переважно синонімія словотворчих засобів і зумовлює синонімію дериватів (напр, дериваційна синонімія прикметників *повосиний – післявоєнний, дочасний – передчасний* пов'язана з синонімією префіксів *по- і після-, до- і перед-*, а прикметників *взрчатий – взористий, вечірній – вечоровий* – зі синонімією суфіксів *-ат і -ист-, -н і -ов-*).

Отже, і словотворчі афікси, і спільнокореневі похідні, розглянуті через призму дериватології, можуть бути словотвірними синонімами, тобто в межах системи словотвору синонімія – явище специфічне, двопланове (дворівневе) (пор. зі словотвірною омонімією, яка виявляється тільки на рівні афіксів). “Звичайно ж основну одиницю репрезентують одиниці-конструкції, а не мінімальні одиниці” [22:3], і саме дериватами як основна одиниця дериваційного рівня є основною функційною одиницею мови – словом.

Розкриваючи суть словотвірної синонімії на дериватемному рівні, неможливо не відштовхуватися від концепції проф. І. Ковалика, що чітко виражена моделлю дериваційної синонімії пари **спільна твірна основа + синонімні суфікси**. Оскільки концепція словотвірної синонімії І. Ковалика обґрунтована на матеріалі слов'янських іменників, то чимало дериваційних синонімних пар (рядів) української мови не відповідає запропонованій моделі. Зокрема, це стосується прикметникової системи XI – XX ст., що й стала об'єктом нашого

дослідження. Так, українські прикметникові дериваційні синоніми різних синхронних зрізів – це не тільки деривати типу *вільховий* – *вільшаний*, *п'янкий* – *п'ягливий*, *блідуватий* – *блідавий*, *погідний* – *погожий*, *ведмедячий* – *ведмежий*, які чітко вкладаються в рамки теорії про словотвірні синоніми І. Ковалика. Серед засвідчених прикметникових пар (рядів) виявлено й такі, компоненти яких мотивовані та утворені по-різному: *щербатий* – *щерблений*, *чванливий* – *чваньковитий*, *правдивий* – *справжній*, *терпеливий* – *терплячий*, *торохтливий* – *торохтючий* – *торохітливий*, *скрипучий* – *скриплячий* та ін. До пар із різномотивованими компонентами належать і прикметники, утворені тим самим способом, за допомогою того самого афікса від слів, що вступають у словотвірні синонімічні відношення: *просвітницький* – *просвітительський* (від *просвітник* – *просвітитель*), *довколишній* – *навколишній* (від *довкола* – *навколо*). У цьому випадку словотвірна синонімія прикметникових дериватів не безпосередньо пов'язана зі синонімістю морфем (адже словотворчим формантом обох компонентів виступає той самий суфікс), а є успадкованою (відображеною) від мотивуючих іменників і прислівників.

Отже, термін “словотвірні синоніми” на рівні дериватом вимагає ширшого тлумачення, ніж “ряди... однозначних утворень з однаковою словотворчою основою, але різнозвучними суфіксами” [1:21-22]. Поєднуючи афіксо- та основоцентричний підходи до вивчення словотвору, пропонуємо таке визначення терміна “словотвірні синоніми”: 1. На рівні мінімальної словотвірної одиниці це спільнофункційні афікси (напр., *-н-* і *-ськ-*, *-ов-* і *-ан-* у загальновідносних і матеріально-речовинних відносних прикметниках). 2. На рівні основної словотвірної одиниці – це спільнокореневі деривати зі спільним словотвірним та близькими лексичними значеннями, які утворені а) за допомогою синонімічних словотворчих засобів від спільної мотивуючої бази або від різноструктурних спільнокореневих мотивуючих баз (*восковий* – *вощаний*, *черепицевий* – *череп'яний*); б) за допомогою того самого афікса від різноструктурних спільнокореневих мотивуючих баз (*азійський* – *азіатський*); в) різними способами словотворення (*безтактний* – *нетактовний*, *тремтливий* – *тремтячий*).

Дериваційну синонімію і варіантність прикметників на різних етапах розвитку української мови зумовлюють як лінгвальні, так і позалінгвальні чинники. Окремо слід говорити про причини глибинних словотвірних синонімічних відношень,

тобто про причини появи моделей дериваційної синонімії, що є явищем статичним і пов'язаним із внутрішніми законами мови, насамперед словотвірної системи, а окремо – про наповнення цих моделей – про поверхневі словотвірні синонімічні відношення між конкретними прикметниками, які більше відображають динаміку мови. Ці відношення, як правило, залежні від традиції словотворення і дуже чутливі до позамовних впливів. Причиною виникнення словотвірної синонімії як специфічного відношення між дериватами здебільшого є морфемна синонімія, що полягає у спільності функцій словотворчих засобів. Спільність ця інколи буває первинною (*-ист-* та *-уват-*), але частіше є набутою внаслідок розвитку вторинних функцій морфем (*-н-* і *-ов-*, *-ов-* і *-ан-*). Але сама словотвірна система, її внутрішні закони створюють тільки передумови для конкурентного функціонування словотворчих засобів, якщо цьому не перешать закони морфотактики. Конкретні ж словотвірні синонімічні пари (ряди) можуть виникати, звичайно, підпорядковуючись цій системі, під впливом внутрішньомовних, міжмовних і позамовних факторів.

1. Ковалик І. І. Питання словотвірної синонімії і омонімії в сфері іменників слов'янських мов // Питання слов'янознавства. Матеріали І Славістичної конференції. – Львів, 1962. – С.5-25.
2. Ковалик І. І. Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах. – Львів, 1964. – 93 с.
3. Ковалик І. І. Синонімія і омонімія в межах словотворення // Доповіді та повідомлення ЛДУ. – 1957. – Вип.7. – Ч. I. – С.57-59.
4. Ковалик І. І. Словотвірний чи словотворчий? // Культура слова. – Вип. 20. – К., 1981. – С.86-87.
5. Ковалик І. І. Вступ. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі науки про мову // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С.5-56.
6. Дідківська Л. П., Родіна Л. О. Словотвір, синонімія, стилістика. – К., 1982. – 171 с.
7. Грещук Василь. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995. – 208 с.
8. Грещук В. В. Відгук першого офіційного опонента про дисертацію Вербовської І. Т. “Словотвірна синонімія і словотвірна варіантність прикметників української мови”, подану до захисту на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук: 10.02.01. – Львів, 2001. – 5с.
9. Воропай С. В. Синонімія конфіксальних словотвірних морфем іменника (назви осіб) // Ономастика і апелятиви (проблеми

- словотвірної дериватології). – Дніпропетровськ, 1999. – Вип. 7. – С. 39-48.
10. Дацків С. До питання про словотвірну синонімію у діалектному мовленні // Актуальні проблеми словотвору української мови. Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Івана Ковалика. – Тернопіль, 1993. – С. 54-56.
 11. Городенська К. Г. Словотвірна синонімія // Актуальні проблеми українського словотвору. Матеріали III-ix наукових читань, присвячених пам'яті професора Івана Ковалика. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 11-12.
 12. Івасишина Т. А. Синонімія словотворчих афіксів: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 1999. – 20 с.
 13. Семиряк В. Д. Словотворчі варіанти в сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук.: 10.02.01. – Харків, 1973. – 213 с.
 14. Денисенко Л. П. Морфемне варіювання іменників на позначення осіб у нижньонадніпрянських говірках // Словотвір як вияв динаміки мови. Наукова конференція, присвячена пам'яті професора Теодозія Возного. – Ч. I. – Львів, 1994. – С. 79-80.
 15. Кучеренко Л. І. Морфолого-дериваційні варіанти в контексті комбінованої варіантності слова // Там само. – С. 114-115.
 16. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української мови. – К., 1998. – 161 с.
 17. Чабаненко В. А. Дериваційна варіантність слова і мовна експресія // Дослідження з словотвору та лексикології. – К., 1985. – С. 110-113.
 18. Возний Т. М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. – Львів, 1981. – 187 с.
 19. Градова В. П. Синоніміка префіксальних дієслів в сучасній українській мові // Рідне слово. – 1971. Вип. 5 – С. 38-43.
 20. Кунець І. І. Прикметники з суфіксом -ий у давньоруській і в українській мовах // Питання слов'янського мовознавства. – Львів, 1963. – № 7-8. – С. 166-179.
 21. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. – К., 1998. – 324 с.
 22. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988. – 256 с.

Іван ДУМЧАК (Івано-Франківськ)

ДИНАМІЧНИЙ АСПЕКТ УНІВЕРБАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Найменування об'єктів навколишнього світу привертало увагу дослідників віддавна з багатьох причин. По-перше, вивчення способів

розчленування дійсності і своєрідність її відображення мовними знаками є найзагадковішими, а звідси й найскладнішими сферами нашого буття. По-друге, номінативний акт є завжди наслідком взаємодії дійсності, мислення і мови (через це процеси і структуру актів номінації прийнято описувати, виходячи із тричленного відношення (семантичного трикутника): "реалія – поняття – ім'я") [1, 336]. Крім того, досліджуючи номінативні акти, слід врахувати роль людського (прагматичного) фактору у виборі ознак, що лежать в основі найменування, дію техніки мовної номінації – її акти, способи й засоби, комунікативно-функціональні механізми і т. д.

У будь-якому акті найменування виділяють декілька етапів: 1) виокремлення й фіксація того, що підлягає позначенню; 2) осмислення позначуваного; 3) вибір адекватного мовного засобу і самого найменування; 4) встановлення більш тісного і постійного зв'язку між позначуваним і позначуючим; 5) закріплення за даним мовним відрізком певного змісту і т. д. [2, 5]. У такий спосіб, номінація пов'язує навколишню дійсність з мовою, встановлює зв'язок між предметом і вибраним для його назви мовним відрізком.

Висвітленням процесів створення номінативних одиниць займається дериватологія. Однак поняття деривації стосується лише тих одиниць, виникнення яких може бути описане шляхом реконструкції словотворчого процесу, тобто відновлення їх дериваційної історії [3, 10]. Крім того, словотвірний номінативний акт, на відміну від інших номінативних актів, має свої особливості. По-перше, створення нового найменування здійснюється здебільшого у межах одного слова, це відрізняє словотвір від процесів створення декількаслівних найменувань (в термінології, фразеології, синтаксисі). По-друге, поява нового найменування як одиниці з новою смисловою структурою відбувається на базі вже існуючих, готових одиниць. По-третє, у структурі найменування завжди повторюються знак або знаки, або частини знаків, які є у структурі вихідної одиниці (джерела мотивації), причому це відбувається незалежно від того, чи виступає нове найменування як результат повторення форми вихідної одиниці (пор. при конверсії), як результат її згортання чи компресії (пор. при універбації словосполучень та інших синтаксичних одиниць) або як результат її розгортання, розширення (пор. смерть – смертний – безсмертний і т. д.). По-четверте, створення нового найменування завжди здійснюється в ході певної формальної операції (додавання афікса, іншої основи чи основ, усичення будь-яких елементів, чергування, редистрибуції основ і т. ін.; всі ці операції служать для вирішення чисто ономазіологічних завдань [4, 50-51].

Дослідження словотворчих процесів може здійснюватися за різних підходів залежно від поставленої мети, предмету дослідження і т. д. Так, до недавнього часу дослідження зі словотвору виконувалися переважно в руслі системно-структурного підходу до мови. Сьогодні вкрай актуальним постає питання не з чого складаються слова і яка їх словотвірна структура, а як вони з'явилися у мові. Іншими словами, будь-яке синхронне явище може бути розглянуте з двох точок зору: чисто статично, коли ми констатуємо саму наявність цього явища, встановлюємо його диференційні й інтегральні ознаки, або процесуально, коли ми намагаємося визначити, в результаті якого процесу воно виникає або ж перетворенням якої одиниці (одиниць) може вважатися. У першому випадку, коли домінує системно-структурний аналіз словотвору, йдеться про статичний підхід, у другому, коли предметом аналізу стають процеси і правила породження дериваційних одиниць, йдеться про динамічний підхід.

Динамічний підхід до розгляду мовних явищ має глибокі корені ще в античному мовознавстві, він продовжений в працях В. фон Гумбольдта, І.О.Бодуена де Куртене, молодогограматиків (Г.Пауля, К.Бругмана, Б.Дельбрюка, А.Лескіна та ін.), Л.В.Щерби, Н.Хомського, Д.М.Шмелёва, в дослідженнях представників Празької лінгвістичної школи, французьких функціоналістів, у працях зі словотвору, синтаксису, текстотворення О.С.Кубрякової, О.А.Земської, Л.В.Сахарного, Л.Н.Мурзіна та ін.

Динаміка мови може бути розчленована на 3 процеси: еволюцію мови, розвиток мови і вдосконалення мови. Еволюцією мови можна назвати такі процеси, коли одиниці мови змінюють свою фонетичну (графічну) і смислову якість, але при цьому не відбувається збільшення кількості одиниць і якісного ускладнення їх відношень.

Розвитком мови можна назвати такі види динамічних процесів, коли відбувається збільшення кількості одиниць мови і якісне ускладнення їх відношень.

Удосконаленням мови можна назвати такі динамічні процеси, які, втілюючись в змінах і розвитку мови, виникають внаслідок свідомого (а не стихійного) впливу людини на мову. Всі три процеси відбуваються одночасно і відрізняються тільки теоретично.

Потреба в структурно-динамічних дослідженнях пояснюється самою природою мови, її особливостями, врахування яких необхідне для адекватного опису мовної системи. Суть цих особливостей в тому, що мова існує в постійній комунікативній діяльності, в якій відбуваються зміни. Динамічна модель дозволяє показати на синхронному рівні систему мови як цілісну єдність стійкого й рухомого, стабільного й мінливого, передбачає дослідження принципів вивідності одних одиниць

із інших, мовної похідності, перетворень, трансформації, модифікації мовного знака. У зв'язку з цим на перший план виступає саме дериваційний механізм динамічних процесів, бо, як зазначає О.С.Кубрякова, саме "динамічний аспект мови полягає у формуванні існуючих в часі одиниць у процесі деривації, саме дериваційний аналіз мовних даних орієнтований на відображення динамічних сторін мови, а пізнати мовний факт при динамічній "установці" – значить визначити, яка процедура приводить до нього" [5, 218]. Особливо важливим для нашого дослідження є можливість при динамічному підході синхронної реконструкції універбаційних актів, процесів їх здійснення.

Динамічний підхід до аналізу мовних явищ допоможе адекватно і всесторонньо описати й універбацію як специфічний випадок словотвірних процесів.

Денотат, що потребує нової назви, проходить стадію формування поняття про нього, яке вербально може бути виражене словом або словосполученням (речення здебільшого не є номінативним засобом, воно є одиницею комунікації [1, 395]). Коли назва денотата оформлюється словосполученням, то виникає протиріччя між єдністю значення і розчленованістю форми номінативної одиниці. Універбація служить засобом подолання цієї суперечності, внаслідок чого словосполучення перетворюється в афіксальний дериват або складне слово.

Беручи до уваги відзначене, в універбації ми будемо вбачати перетворення стійкої розчленованої (здебільшого двослівної) назви в синонімічну їй однослівну ціліснооформлену номінацію. Утворене похідне слово (універб), мотивоване повною назвою, є тотожним їй за змістом (або відрізняється лише стилістичним забарвленням), але відмінне за формою. Крім того, і мотиваційна синонімічна назва, і її дериваційний корелят – однослівний дериват – паралельно функціонують на певному синхронному зрізі.

Таке розуміння універбації виправдовує сенс виділення її із сукупності словотвірних процесів, які завжди ведуть до перетворення в одне слово тої чи іншої синтаксичної одиниці.

Важливим аспектом динаміки універбаційних процесів є з'ясування характеру функціонування мотиваційного словосполучення.

У лексичному складі української мови вирізняються 3-поміж одослівних номінацій розчленовані за формою, але цілісні за значенням стійкі словосполучення – аналітичні (розчленовані) найменування. Напр.: *колардський жул, вишнева наливка, грудна клітка* і т.д. Згідно з теорією Я.Розвадовського, будь-яке найменування виникає як мотивоване, причому двочленне, оскільки складається з двох компонентів: ідентифікаційного і диференційного, тобто в акті найменування враховується як родова належність (*genus proximum*), так і видова

відмінність (*differentia specifica*) [6, 133]. Стійкі словосполучення, називаючи предмет, описують його як гранично стислому дефініцію, в якій родовий компонент відіграє роль ідентифікаційного члена, а видовий — диференційного. Активність творення складених номінацій (словосполучень) пов'язана із прозорою мотивацією позначення, пор. напр.: *заликова книжка, бертолетова сіль, двоствольна рушниця, районна рада, вищий навчальний заклад, швидкий поїзд* тощо.

Складені найменування стають надбанням словесної скарбниці мови лише після процесу лексикалізації, результатом якої є “перетворення сполучення елементів (словосполучення) в стійкий елемент мови, що функціонує як еквівалент окремого слова” [7, 215].

Доказом лексичної природи складених найменувань служить і та обставина, що вони нерідко виступають єдиними узуальними назвами того чи іншого позначення, напр.: *цвітна капуста, настінний годинник, азбука Морзе* та ін. У таких складених найменуваннях “семантична монолітність (цілісність номінації) тяжіє над структурною розчленованістю складових його елементів (виокремлення ознак предмета підпорядковане його цілісному позначенню), внаслідок чого воно функціонує в складі речення як еквівалент окремого слова” [7, 503].

Отже, словосполучення як номінативний засіб ізофункціональне ціліснооформленій номінативній одиниці — слову. Як відзначає А.Ф.Журавльов, “діагностичною ознакою словосполучення — еквівалента слова є, по-перше, його стійкість, клішованість, висока — більша ніж звичайно, повторюваність у тексті. Другою ознакою варто вважати наявність однослівного, нерозчленованого відповідника у тій самій мові або можливість стягнення шляхом семантичної конденсації, аббревіації та ін. в однослівне найменування. Вказівкою на еквівалентність словосполучення слову може, по-третє, бути наявність однослівного відповідника в іншій мові, очевидно достатньо близькій за граматичною будовою (пор. *записна книжка* — нім. *Notizbuch, глядацький зал* — пол. *widownia* та ін.)” [8, 89-90].

Варто зазначити, що в окремих випадках між декількаслівним найменуванням і універбом є “перехідний” середній член, який може бути виражений субстантивованим прикметником (інколи складним або складноскороченим словом). Напр.: *малолітній злочинець — малолітній — малолітка, електричний поїзд — електропоїзд — електричка, запасні частини — запчастини — запаски, прогресивна оплата — прогресивна — прогресивка*. Деякі вчені вбачають у таких перетвореннях еволюцію номінативних одиниць, згідно з якою “словосполучення — складне слово — афіксальне слово є етапами еволюції засобів номінації” [9, 55]. Як уже відзначалося, еволюція є однією із складових динаміки мови.

Розвиток лексичного складу мови полягає не лише в появі нових найменувань на позначення відповідних об'єктів навколишньої дійсності, але і в удосконаленні й раціоналізації одиниць номінації, одним із виявів чого є процеси універбації, скеровані на перетворення здебільшого двокомпонентної стійкої назви в однослівне найменування — слово-універб. Тенденція до універбації — це реалізація одного із загальних законів розвитку лексики, що полягає в подоланні внутрішньої суперечності між єдністю значення і розчленованістю його форми. Динаміка універбаційних процесів полягає в удосконаленні, розвитку та еволюції наявних номінацій.

1. Лингвистический энциклопедический словарь (Гл. ред. В. Н. Яреца). — М.: Советская энциклопедия, 1990.
2. Кубрякова Е.С. Части речи в ономазиологическом освещении. — М.: Наука, 1978. — 116 с.
3. Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. О типологии процессов деривации // Теоретические аспекты деривации. — Пермь: Изд-во Пермского у-та, 1982. — С.7-20.
4. Кубрякова Е.С. Еще раз о месте словообразования в системе языка // Актуальные проблемы русского словообразования. Т.1.— Ташкент, 1975.— №143.— С.48—52.
5. Кубрякова Е.С. Динамическое представление синхронной системы языка // Гипотеза в современной лингвистике. — М.: Наука, 1980. — С.217-259.
6. Rozwadowski J. O dwuczłonowości wyrazów // Język polski.-1921.- №5.-S.131-138.
7. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — М.: Советская энциклопедия, 1969. — 606 с.
8. Журавлев А.Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации // Способы номинации в современном русском языке. — М.: Наука, 1982. — С.45-108.
9. Сигалов П.С. О соотношении деривата, словосочетания и предложения // Ученые записки Тартуского гос. у-та. Вып. 442. Семантика номинации и семиотика устной речи. Лингвистическая семантика и семиотика 1. — Тарту, 1978. — С. 53-62.

Віра ПІТЕЛЬ (Івано-Франківськ)

ПРИРОДА ІНТРАВЕРБАЛЬНИХ ЕПІДИГМАТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Сучасна лінгвістика у явищі полісемії вбачає “універсальне поєднання однієї формальної та декількох змістових сторін

мовного знака в процесі суспільної комунікації”, “рівнодійну позамовних, мовленнєвих та мовних факторів, синтагматичних, парадигматичних та епідигматичних характеристик слова, які, проявляючись як варіювання на рівні семантичної системи слова в синхронії, утверджуються в діахронії та здобувають регулярний характер в панхронії” [1: 1, 31].

Семеми багатозначного слова, що виникли внаслідок семантичної деривації, утворюють певну систему взаємопов'язаних та взаємозумовлених елементів, яку називають семантичною структурою полісеманта. Епідигматичні відношення між внутрішньопов'язаними елементами багатозначного слова зумовлені психосемантичним асоціативним зв'язком [2, 3: 4, 5 та ін.], який виявляється у “ментальних ефектах”, коли у свідомості носіїв мови з'являються певні мовні одиниці як реакція на пред'явлення стимулюючої вербальної одиниці [6: 39].

Проте природа мотиваційних асоціацій у межах семантичного гнізда в порівнянні з мотиваційними зв'язками між членами словотвірного гнізда має свою специфіку. Вона зумовлюється, насамперед, матеріальною невираженістю результатів інтравербальної деривації, єдністю звукової форми для мотиваційно пов'язаних семем. У зв'язку з цим дослідники відзначають вияв у сфері словотвірної деривації синтагматичної діяльності, яка ґрунтується на комбінаториці морфем, тоді як семантична деривація є результатом, насамперед, номінативної діяльності, “зміни номінативної функції лексем”. Аналізовані способи деривації (мотивації) пов'язуються з антиноміями тенденцій до “економії засобів... і прагненням змісту до максимальної вираженості”, “до розчленованості змісту (і внаслідок цього – розчленованості форми) і їх цілісному вживанню”, а також прагненням до “експліцитного представлення змісту як нового... і до “ігнорування” новизною, зведенням її до вже відомого” [7: 169].

З іншого боку, багатьма лінгвістами підкреслюється принципова подібність словотвірної та семантичної деривації (мотивації). Наголошується на їх “внутрішній аналогії”, “оскільки семантичні відношення між значеннями багатозначних слів подібні до семантичних відношень усередині певного

словотвірного типу” [4: 71]. Відзначається і явище взаємообміну властивостями семантичної та словотвірної деривації, яке знаходить відображення у порушенні (хоч і незначному та малопоширеному) принципу єдності форми для різних семем багатозначного слова, у формальній мутації мотиватора, коли до лексеми, яка вживається у непрямому значенні, додається так звана “графічна морфема” – лапки [7: 169-170]. Наприклад: Ця любов у “державі” Маланюкової творчості не обмежувалася світлом власного вікна, не виростала лише на ґрунті власних принципів (Т.Салига, “Залізних імператор строф...”). У наведеному випадку для слова держава лапки стають своєрідним маркером новизни, вказівкою на вживання даної лексеми у непрямому значенні, на її похідність.

Однак саме матеріальна невираженість наслідків семотвору залишається специфічною ознакою похідних значень, вона значною мірою впливає на характер виникнення асоціативних мотиваційних зв'язків між семемами багатозначного слова.

Розкриття природи епідигматичних асоціацій у межах семантичного гнізда передбачає звернення до особливостей сприймання реципієнтом полісемантів, адже саме під час їх декодування, на думку багатьох дослідників, у свідомості людини активізуються мотиваційні зв'язки між окремими значеннями полісемічних лексем.

Суперечки вчених стосовно особливостей ідентифікації неоднозначних слів у тексті (незалежно від того, чи вони сприймаються на слух, чи при читанні) можна звести до таких чотирьох точок зору: 1) теорія доступу до слова під впливом контексту, згідно з якою саме контекст забезпечує “висвічування” у свідомості людини тільки потрібного значення слова (але іноді контекст знаходиться не в препозиції, а в постпозиції стосовно лексеми, що підлягає ідентифікації); 2) теорія послідовного доступу, яка постулює “перебір” усіх можливих значень у порядку зменшення їх частотності (найбільш частотне значення з'являється першим); 3) теорія множинного доступу, згідно з якою при зустрічі зі словом актуалізуються всі його значення і одразу ж відбувається вибір потрібної семемі за допомогою контексту; 4) “підкоректована” теорія множинного вибору уточнює, що вибір робиться в кінці сприйняття певної частини висловлювання, в якому зустрічається дане слово [9: 189-190].

Здійснюючи огляд різних моделей розуміння лексем, Н.В.Рафікова зазначає, що правильність тієї чи іншої теорії значною мірою залежить від вирішення питання про те, чи

* А.М.Пешковський у зв'язку з цим розрізняв поняття “слово-член” як окремий психофізіологічний акт членування мовлення (окреме слововживання) і “слово-тип” (лексему) як асоціативну групу, яка складається з подібних “слів-членів” [2: 112].

можливий вибірковий (селективний) доступ до значення слова. Але експериментальні дослідження у цій галузі дають досить суперечливі результати. У більшості випадків підтверджується реальність активації всіх значень слова при його сприйнятті. Але, з іншого боку, є і докази на користь існування вибіркового доступу до значення слова. Проте дослідниця припускає, що використані методики проведення експериментів для вивчення ранніх етапів доступу до слова насправді виявляють більш пізні етапи розуміння лексем. Цим, на її думку, зумовлені емпіричні дані, які підтверджують гіпотезу селекційного доступу до слова [10]. Тому процес одночасної активації декількох значень залишається прихованим. Г.Сімпсон, теж вказуючи на суперечливість результатів експериментів і теоретичних висновків різних авторів стосовно сприймання полісемантів, стверджує, що при ідентифікації багатозначного слова активізуються усі його значення, але у різній мірі та залежно від частотності даної лексеми і контексту її вживання [9: 190].

У сучасній психолінгвістиці значного поширення набули моделі пошуку слів у лексиконі (деякі з теорій прямого доступу до лексеми останнім часом зазнали певних змін, зокрема модель логогенів Дж.Мортон). Узагальнено суть їх зводиться до того, що сприймання лексеми – складний процес, у якому виділяється ряд етапів: доступ до слова – сприймання слова – ідентифікація слова. На першому етапі відбувається вилучення певної лексеми з ментального лексикону індивіда на основі перцептивної та контекстуальної інформації. При цьому активізуються лексеми, які мають подібну звукову чи графічну оболонку зі словом, що піддається рецепції (саме тоді виникають асоціації між твірними і похідними лексемами). Далі кожен із “кандидатів на розпізнавання” пов’язується із його можливим значенням, і, таким чином, семантика впливає на звуження ряду слів, які піддалися активації. Контекстуальна інформація сприяє тому, що деякі лексеми отримують додаткову активацію, інші ж її втрачають. Розпізнавання слова відбувається тоді, коли залишається тільки один “кандидат”. Можна припустити, що саме на цих двох етапах у процесі поступової інтеграції слова в контекст у свідомості реципієнта виникає початкове, можливо, ще досить нечітке уявлення про те, яка саме семема відповідає контекстові. І вже на етапі ідентифікації слова відбувається “суб’єктивне переживання (розуміння) того, про що іде мова з урахуванням емоційно-оцінних нюансів, при взаємодії усвідомлюваного і неусвідомлюваного, вербалізованого, і того, що не піддається

вербалізації” [9: 175].

Нейрохірургічна практика О.Лурії, Е.Вайгля, когнітивно-психологічні експерименти Г.Ціммера підтверджують існування полісемії з позиції слухача, яка полягає в тому, що слова, які входять у повідомлення, можуть мати багато значень і викликати цілу систему зв’язків, з яких тільки один повинен залишитися для розуміння даного повідомлення, інші ж підлягають блокуванню [11].

За результатами праймінг-ефекту, при презентації багатозначного слова реалізуються всі його семемі, а ті, що не підходять, через 200 мсек дезактивуються. Активованим залишається тільки те значення, що за набором своїх сем відповідає контекстові [1: 15, 12: 51].

Серед лінгвістів досить поширена думка про те, що для семантизації слова, яке вживається у непрямому значенні, потрібне знання його вихідного значення і, окрім того, знання про світ, його сутності, їх зв’язки, а також “знання закономірностей асоціювання концептів тієї ділянки світу, що описується” [4: 83, 13: 72]. У зв’язку з цим М.В.Нікітін вказує на певні етапи у сприйманні похідних семем багатозначного слова: 1) встановлення достатнього контексту, який би дозволив визначити предметно-референтну ділянку з метою з’ясування наявності прямих і переносних значень у даному контексті; 2) опираючись на знання про світ, його зв’язки, а також загальні універсальні принципи асоціювання понять, виокремлення із прямого твірного значення таких семантичних ознак, які відповідають гіпотезі про будову даної предметної ділянки, і організація їх у певні структури – похідні значення. При цьому “інтенціональні та імплікаціональні ознаки прямого значення окреслюють межі семантичного пошуку, а предметно-логічні зв’язки речей і понять гіпостазованої предметної ділянки визначають напрямок цього пошуку і змушують відбирати ті семантичні ознаки, які логічно вписуються в загальну картину. Вони і становлять зміст та структуру вторинних значень слів у даному контексті.” Далі дослідник зазначає, що пам’ять іноді “закріплює непрямі значення безпосередньо за словом, обминаючи правила семантизації з контексту, і просуває значення в узус, а вживання стабілізує і фіксує їх зміст” [13: 72].

Враховуючи суперечливість експериментальних даних і теоретичних висновків різних дослідників стосовно виникнення зв’язків у свідомості людини між окремими семемами багатозначних слів при їх сприйнятті, можна припустити, що

актуалізація інтравербальних асоціацій під час декодування висловлювання не є постійною та обов'язковою. Але незаперечними залишаються і факти виникнення таких зв'язків між значеннями полісеманта.

Необхідним для розуміння природи виникнення епідігматичних асоціацій між твірним і похідним значенням багатозначного слова є вирішення питання про роль у цьому процесі форми і змісту полісеманта.

Коли людина отримує звуковий чи графічний сигнал (лексему), вона ідентифікує його через співвідношення з іншими мовними одиницями. Але розпізнавання слова, вжитого у непрямому значенні, має свої особливості. Якщо при асоціюванні лексем за значенням (синонімів, антонімів, гіпонімів та гіперонімів, членів лексико-семантичного поля чи тематичної групи) відбувається актуалізація тільки плану їх змісту, то при асоціюванні твірних і похідних значень та слів має місце залучення до цього процесу всієї білатеральної структури слова – плану змісту і плану вираження. Спільність звукової оболонки для семем багатозначного слова та подібність морфемного складу твірних і похідних лексем сприяє тому, що у цих двох випадках саме форма стає початковим пунктом виникнення мотиваційних епідігматичних відношень, їх пусковим механізмом. Далі семантика визначає остаточний вибір мотиватора.

Незважаючи на те, що суттєві формальні та семантичні ознаки присутні в обох способах деривації (мотивації), однак сам характер "формальності" та "семантичності" в них певною мірою відрізняється. У похідному слові новизна виявляється, насамперед, як зовнішня, "привнесена", семантичні зміни мотивата наче "затушовуються" зовнішньою новизною. У похідному ж значенні новизна "впливає із самого мотиватора, який одночасно є носієм і вихідного, і нового" [7: 167, 179]. Саме цим зумовлена відмінність у термінологічних позначеннях епідігматичних відношень між твірними і похідними словами ("формально-семантичні зв'язки", "формальні зв'язки", "асоціації за формою") та значеннями ("семантичні зв'язки", "асоціації за змістом") [7: 14, 15: 132].

Структура значення слова – це впорядкований набір мінімальних одиниць плану змісту (сем), своєрідних "нейронних груп, які конструюють категоріальні ознаки в структурах мозку"

* Подібне спостерігається і при ідентифікації похідних слів [7: 9 та ін.].

[16: 32]. Деякі дослідники припускають, що кожному сему можна розглядати як інформаційну ознаку, своєрідний синаптичний слід в одному синансі (змичці), за допомогою якого у структурі мозку одні нейрони поєднуються з іншими. При повторній (багаторазовій) активації синансів відбувається закріплення синантичного сліду. Об'єднання кількох синансів (нейронний ансамбль) між зірчастими нейронами зберігається у пам'яті як певна інформація і є основою значення слова [12]. Подібним чином виникає асоціативний зв'язок між значеннями полісеманта (на основі спільності сем).

Кожна сема відображає у свідомості мовців різні ознаки і властивості предметів та явищ дійсності (як ті, що об'єктивно їм належать, так і ті, які приписуються їм певним мовним колективом). Тому організація сем у слові характеризується ієрархічністю, що виявляється у їх групуванні в певні блоки залежно від типу інформації, яку вони репрезентують. Денотативно-сигніфікативний компонент об'єднує родові, інтегральні семи (архісеми) та видові (диференційні) семи, які є змістовим ядром лексичного значення, його інтенціоналом і визначають позначуваний ними клас денотатів. Вони містять інформацію про предмет, явище і т.д., а також про поняття, яке відповідає даному предмету чи явищу. Іntenціональні семи "можуть з необхідністю або ймовірністю передбачати (імплікувати) наявність чи відсутність інших ознак", сукупність яких "утворює імплікаціонал лексичного значення, периферію його інформаційного потенціалу" [13: 61].

Семантичні ознаки, що входять до імплікаціоналу лексичного значення, складають його конотативний макрокомпонент*, який репрезентує інформацію про емоційно-експресивні, асоціативні, соціокультурні та інші особливості слова. Також у значенні слова виділяють граматичний макрокомпонент, що включає блоки сем граматичного порядку і соціолінгвістичний макрокомпонент. Семи якого містять інформацію про зв'язок між лінгвістичними та екстралінгвістичними чинниками: стилістична маркованість, віднесеність до активного чи пасивного складу лексики і т.п. [17: 12-13].

* У даному випадку поняття конотації вживається у широкому значенні, тому під конотативними семами розуміють такі семи, які несуть інформацію про всі супутні характеристики слова.

Процес семантичної деривації завершується не тільки утворенням вторинної результативної одиниці, але, як уже зазначалося, і виникненням асоціативних дериваційних відношень, які базуються на спільності звукової оболонки та певних семантичних компонентів похідної і твірної семеми. Для того, щоб зрозуміти, які семи беруть участь в актуалізації у свідомості людини мотиваційних зв'язків між вихідною і результативною семантичною одиницею, необхідно звернутися до аналізу механізмів семотвору.

Традиційно виділяють три типи полісемії: гіпонімо-гіперонімія, метонімія та метафора [1: 12-13, 13: 67-75, 18]. Родовидові відношення семем багатозначного слова реалізуються у явищах розширення і звуження значення та виявляються тільки між членами однієї і тієї ж лексико-семантичної парадигми.

Розширення значення визначають як можливість вживання слова для позначення більшого кола об'єктів і понять (розширення предметної віднесеності слова, збільшення його семантичного об'єму). Цей процес характеризується відношеннями "вид → рід" ("гіпонім → гіперонім") і супроводжується заміною одних диференційних сем іншими або ж їх узагальненням при збереженні архісеми вихідного значення з можливістю її незначної модифікації [18, 19: 55-56].

Так, у слові *доба* процес розширення значення відбувається таким чином: "проміжок часу, протягом якого Земля робить один оберт навколо своєї осі" → "тривалий проміжок часу, який виділяють за яким-небудь характерним явищем, подією; епоха" [20: 316]. Як бачимо, родосема "проміжок часу" залишилась незмінною, однак відбувся процес редукції видових семантичних компонентів при уведенні нових диференційних сем. Семантичної визначеності полісемант набуває лише в контексті: Протягом останньої доби в області зафіксовано дванадцять крадіжок... (Радіомовлення); Панас Мирний залишив нам художній синтез своєї доби, галерсю повнокровних образів, народних характерів, що мають велику силу соціального узагальнення (О.Гончар, Перший симфоніст української поезії).

Звуження значення визначають як здатність уживання слова для позначення вузкого, обмеженішого кола об'єктів та понять у порівнянні з його вихідним значенням (звуження предметної віднесеності слова, зменшення його семантичного об'єму). Цей дериваційний процес іде в напрямку "рід → вид" ("гіперонім → гіпонім") і характеризується додаванням до твірного значення нових диференційних сем, які уточнюють, спеціалізують похідну

семеми. Як і при розширенні значення, архісема залишається спільною частиною вихідної та результативної семантичної одиниці [18, 19: 55-57]: *життя* – "існування всього живого; протилежне смерть" → "період існування кого-небудь; вік" [20: 535]. У даному випадку звуження значення відбувається шляхом конкретизації родосеми твірної семеми і уведенням диференційної семи "вік". Наприклад: Думала про *життя*, думала про Київ, думала, що в Києві невідоме *життя*, думала про великі міста, де курить химерно, і хотілось до великих міст, до *життя* (М.Хвильовий, *Життя*); У чорний шовк Старанно загорнула груди І спілість свого лона, Щоб перейти Холодно Крізь *життя*: Не знаючи Ні болю родження, Ні сліз, В яких живуть Пісні (Б.Бойчук, *Монахія*).

Метафора (від грец. *metaphora* – перенесення) – це утворення нового значення слова, при якому похідна і твірна семеми належать до різних лексико-семантичних парадигм, а формування семної структури результативної одиниці ґрунтується на заміні архісеми вихідного значення при збереженні диференційної семи або при перетворенні конотативної семи в диференційну [4: 75, 19: 59-60]. Можна виділити певні загальні моделі метафоричного переносу за подібністю зовнішнього вигляду, форми, місцезнаходження, структури дії, оцінки, функції, а також на основі враження, яке справляють на людину дані явища, предмети і т.п. [2: 198-203]. Так, у слові *сонце* від первинного значення "центральне небесне світило сонячної системи, що має форму гігантської розжареної кулі, яка випромінює світло і тепло" утворилось інше значення – "щонебудь світле, хороше, прекрасне" [21: 229-230]. Деривація відбулась шляхом заміни архісеми "небесне світило" на сему "щонебудь". Спільними для двох семем залишаються диференційна сема "світло" і конотативні семи вихідного значення "хороше", "прекрасне", які в похідному значенні набувають статусу диференційних: *Сонце* для всіх світить однаково. Тільки не в кожному *сонця* порівну... (В.Коломієць, *Сонце для всіх*..).

Деякі дослідники у межах метафоричних переносів виділяють так звану асоціативну полісемію [2: 203-204, 4: 255 та ін.]. Вона, на їх думку, полягає в тому, що в основі єдності твірної і похідної семеми лежать складні психологічні асоціації, які не базуються на спільності сем. У зв'язку з цим виокремлюють два типи метафоричних відношень: мотивовані та немотивовані (снігматичні) [22: 14].

Наприклад, у слові *багно* між твірним і похідним

значеннями (“болотисте місце; трясовиння; болото” → “про погане оточення, середовище лихих або відсталих людей, що має несприятливий вплив на кого-небудь” [23: 84]), здавалось би, немає спільних семантичних компонентів, але мотивованість, безперечно, усвідомлюється нами. Адже інакше ми б не змогли дешифрувати дане слово, вжите у метафоричному значенні. Отже, є і асоціативні зв'язки, які обов'язково мусять на чомусь ґрунтуватися (на суміжності, похідності чи контрасті). Ю.Д.Апресян бачить вихід з такої ситуації в уточненні загальної схеми семантичної характеристики лексем у тлумачних словниках таким чином, щоб спільність між твірним і похідним значеннями виявлялась уже в їх тлумаченнях [8: 178-179]. А.І.Клішин пропонує вважати термін “енігматичний метафоричний зв'язок” виправданим лише з точки зору сучасного стану мови і шукати витoki зв'язку між немотивованими значеннями полісемантів у “глибині віків”, розглядаючи асоціативну полісемію в історико-культурній ретроспективі. Так, появу в англійській мові метафори “темне → незрозуміле” у слові *to obscure* (“затемнювати”, “закривати” (сонце хмарами) → “заплутувати” (справу)) вчений пояснює тим, що, згідно із міфопостичною традицією, захід сонця, настання темноти знаменують час, коли сили хаосу, невизначеності і зла вступають у дію [22: 15].

Не заперечуючи цінності і справедливості зауваження А.І.Клішина, ми вважаємо, що у випадках так званої асоціативної полісемії доцільно користуватися уже згадуваною нами класифікацією макрокомпонентної будови лексичного значення Л.М.Пелепейченко і виділяти у конотативному макрокомпоненті так звані асоціативні семи, що несуть інформацію про асоціації, які викликає дана реальність. Завдяки цьому вдасться уникнути поділу метафоричного зв'язку між семемами на основі спільності сем та на основі чогось, що “важко” досягнути, і дасть змогу зрозуміти, що, наприклад, базою утворення переносного значення у слові **багно** є асоціативні семи “смерть”, “загибель”, а метафора “темне → незрозуміле” виникла за наявності асоціативних сем “хаос”, “невизначеність” і т.п.

Метонімія (від гр. *metonymia* – перейменування) – такий тип семантичної деривації, який передбачає утворення похідної семеми шляхом появи у ній нової архісеми (з імплікаціоналу вихідної семеми) і перетворення попередньої родосеми вихідного значення в диференційний компонент результативного значення [4: 85, 19: 60-64]. Скажімо, у слові **село** метафоричний перенос відбувається у такому напрямку: “населений пункт неміського

типу, жителі якого займаються переважно обробіткою землі; поселення, присілок, слобода, виселок” → “жителі села, сільської місцевості” [21: 257]. У даному випадку архісема первинної семеми “населений пункт” переходить у диференційну сему похідного значення, в якому з'являється нова родосема – “жителі населеного пункту”. Наприклад: Перед очима стояла батьківська хата, оточене горбами село, зелені поля і чарівні ліси – рідний Русів на Станіславщині (В.Яременко, Любив свою дорогу...); А наше село яку штуку вдрало – приговор зробило ось який (А.Тесленко, Лист до С.О.Єфремова).

Як бачимо, при розширенні та звуженні значення мотивованість між семемами усвідомлюється завдяки спільності сем, що входять до інтенціоналу лексичного значення слова, а у випадку метафори та метонімії епідигматичні асоціації виникають шляхом залучення до цих процесів сем, що входять як до імплікаціоналу, так і до інтенціоналу. Всі три типи семантичної деривації (мотивації) зумовлені явищем асоціації за подібністю (сем). У випадку метонімії наявна ще й асоціація за суміжністю, оскільки прямі і похідні метонімічні значення позначають такі реалії дійсності, які є суміжні у просторі, часі тощо.

Практично кожне повнозначне слово, маючи певний набір сем, потенційно наділене здатністю утворювати похідні значення, мотиваційні зв'язки між якими закріплюються у свідомості людини. Проте така властивість в одних словах реалізується якнайповніше, в інших – частково, а ще в інших взагалі може бути нереалізованою. У зв'язку з цим говорять про залежність полісемії від частиномовної приналежності лексеми, її стилістичної маркованості, морфемної структури, частотності вживання, віку тощо [1, 16: 79-97], від семантичної сфери, до якої належить дане слово. Так, слова однієї і тієї ж тематичної групи здатні розвивати співвідносні значення (дія закону аналогії або закону іррадіації синонімів Г.Шперберга [4:76, 2:193 та ін.]), внаслідок чого семотвір характеризується регулярністю і наявністю типізованих семантичних моделей.

Виражаючи певні універсальні властивості, полісемія передає і специфічно національне бачення світу, у ній виявляється “ідіоетнічний напрям національного семіозису”, “системність об'єктивного світу в аспекті ідіоетнічної специфіки даної мови” [4:109, 204], “епідигматичний шлях творення мовної картини світу” [16: 39-40]. Тому характер вияву семотвору та інтравербальних асоціативних зв'язків зумовлюється ще й особливостями національного світобачення.

Звичайно, що для всіх носіїв однієї і тієї ж мови не може бути однаковим сприйняття світу, певних духовних цінностей, ієрархії смислів і т.п. Численні експериментальні дослідження засвідчують залежність рецитування людиною полісемічних слів від її статі, віку, соціального статусу, освіти тощо [5: 58, 25]*.

Отже, інтравербальні епідигматичні зв'язки ґрунтуються на явищі асоціації. Їх природа та специфіка зумовлюється, насамперед, матеріальною невираженістю результатів семотвору, єдністю звукової форми і спільністю семантичних компонентів мотиваційно пов'язаних семем. Також для глибшого розуміння генезису та існування формально-синантичних асоціацій між значеннями полісемантів необхідно враховувати їх приналежність до певної семантичної сфери, частини мови, специфіку національного світобачення тощо.

1. Огуй О.Д. Системно-квантитативні аспекти полісемії в німецькій мові (синхронія, діахронія та панхронія): Автореферат дис. ... докт. філол. наук. – К., 2000. – 38 с.
2. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М., 1982. – 272 с.
3. Буйнова О.Ю. Универсальные и специфические черты процесса метафоризации // Лингвистические исследования. К 75-летию профессора Владимира Григорьевича Гака. – Дубна, 2001. – С. 49-65.
4. Денисова С.П. Типология категорий лексичної семантики: Дис. ... докт. філол. наук. – К., 1996. – 500 с.
5. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М., 1986. – 143 с.
6. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – К., 1998. – 336 с.
7. Голев Н.Д. Динамический аспект лексической мотивации. – Томск, 1989. – 252 с.
8. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка). – М., 1974. – 367 с.
9. Залевская А.А. Введение в психолінгвістику. – М., 2000. – 382 с.
10. Рафикова Н.В. Влияние внутреннего контекста на понятие слова и текста: обзор моделей понимания // Семантика слова и текста: психолінгвістические исследования. Тверь, 1998. – С. 50-62.
11. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролінгвістики. – М., 1975. – 254 с.

12. Огуй О.Д. Значення: цілісність чи окремий аспект? (фізіологічно-психологічні основи формування значення та полісемії) // Мовознавство. – 1999. – №6. – С. 46-55.
13. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М., 1988. – 168 с.
14. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М., 1973. – 279 с.
15. Кочерган М.П. Загальне мовознавство. – К., 1999. – 288 с.
16. Левицький В.В., Огуй О.Д., Кійко С.В., Кійко Ю.Є. Апроксимативні методи вивчення лексичного складу. – Чернівці, 2000. – 136 с.
17. Пелепейченко Л.М. Перехідність значень слів та фразеосполучень: Автореферат дис. ... докт. філол. наук. – К., 1996. – 48 с.
18. Кудрявцева Л.А. Родо-видовая семантическая деривация в русском языке 70-80-х годов // Русское языкознание. Вып. 12., 1986. – К., 1986. – С. 10-15.
19. Журавлёв А.Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации // Способы номинации в современном русском языке. – М., 1982. – С. 45-109.
20. Словник української мови: В 11-ти томах. – К., 1971. – Т.2. – 550с.
21. Новий тлумачний словник української мови: В 4-х томах. – К., 1998. – Т.4. – 943 с.
22. Клишин А.И. Типы взаимодействия конкретного и абстрактного метафорического значений в семантической структуре английского глагола // Материалы XXVII межвуз. научно-методической конф. преподавателей и аспирантов. Вып. 13. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 13-15.
23. Словник української мови: В 11-ти томах. – К., 1970. – Т.1. – 799 с.
24. Подолян І.Е. Відображення українських, німецьких та американських звичаїв і обрядів у вербальних асоціаціях фітонімів // Мовознавство. – 1999. – №6. – С. 60-67.
25. Левицький В.В. Проблемы экспериментальной семасиологии: Автореферат дис. ... докт. філол. наук. – К., 1975. – 46 с.

* Хоча, безперечно, у кожній мові стосовно визначення структурної ієрархії багатозначних слів існує певна загальна домінанта, яку визначають національні, культурні та соціальні традиції. Вона, як правило, знаходить відображення у тлумачних словниках і підтверджується експериментальними даними.

СЕМАНТИКО-СЛОВОТВІРНА Й ФУНКЦІОНАЛЬНА СТРУКТУРА ПОХІДНИХ СЛІВ

Тетяна ЧЕРНИШ (Київ)

ДЕРИВАЦІЙНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕЯКИХ УКРАЇНСЬКИХ НАЗВ ХАТНІХ АРТЕФАКТІВ ІЗ КОРЕНЕМ ПЕК- НА ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ ТЛІ

Однією з важливих переваг дослідження дериваційних та семантичних особливостей лексики слов'янських мов у контексті історико-етимологічних гнізд є можливість комплексного поєднання кількох аспектів вивчення конкретного мовного матеріалу, який, до того ж, у таких лексичних мікросистемах чітко вимальовується як у синхронічній, так і діахронічній перспективах. Зокрема, не дивлячись на те, що провідним системотворчим принципом для зазначених гнізд є групування охоплюваних ними мовних одиниць за ознакою генетичної пов'язаності, при гніздовому підході дані одиниці можуть вивчатися не лише у суто компаративному, а й зіставному, зокрема, історико-типологічному, а також і контрастивному, планах. У даній розвідці пропонується саме такий підхід до аналізу одного із фрагментів об'ємного історико-генетичного гнізда із коренем псл. **pek-*, а саме, до однієї тематичної групи українських лексем у його складі.

Дериваційна активність праслов'янського дієслова **pekti* як одного із провідних слов'янських вербативів на позначення господарчої діяльності виявляється передусім серед його численних безпосередніх континуантів та дериватів, пов'язаних із найменуванням кулінарних виробів (страв, напоїв) та назв об'єктів хатнього вжитку. Одним із найсуттєвіших денотатів, умотивованих дієсловом **pekti*, в українській та інших слов'янських мовах, є піч (псл. **pektь*) як прадавній універсальний пристрій для здійснення ряду господарчих функцій, пов'язаних із

застосуванням високотемпературного впливу, передовсім для приготування їжі, а також і обігріву помешкання. У нашій розвідці ми розглянемо, з одного боку, префіксально-суфіксальні назви частин печі, мотивовані цілолексемною твірною основою псл. **pektь*, а з другого – найменування хатніх артефактів, що походять безпосередньо від дієслівної основи псл. **pek-*.

Іменник псл. **pektь* "піч" разом із його похідними та прямими континуантами утворює окреме дериваційне мікрогніздо у межах історико-етимологічного макрогнізда з коренем псл. **pek-*. Помітне місце у зазначеному мікрогнізді належить словам, які виявляють спільні моделі префіксально-суфіксальної деривації і позначають об'єкти, в той чи інший спосіб пов'язані з піччю. Ареал поширення цих моделей може бути більшим або меншим. Так, приміром, модель, реалізацію якої на праслов'янському рівні можна представити у вигляді реконструйованої лексеми псл. **zapektь-je*, відтворюють лише рос. діал. *zapechьe* [1: 765], блр. діал. *zapечча* [2: 121] та слц. *zāpecie* [3: 495]. При цьому спільним також є і значення цих іменників: усі вони позначають простір між піччю та стіною.

Іншу афіксальну модель аналізованих утворень представляють ті з них, в яких префікс псл. *za-* поєднується з основою псл. **pektь-*. До подібних словотворчих формацій належать укр. діал. *zanіч* "лавка або нари між піччю та стіною" [4: 280], пол. *zapiec* "тс.; потаємне місце у комині" [5: 306], чес. заст. *zāpec* (зменш. *zāpecі*) "простір між піччю і стіною" [6: 1107]. Говорячи конкретно про щойно згадану українську лексему *zanіч*, слід відзначити, що з огляду на ареал її поширення (лише бойківські говори) видається за можливе припустити запозичення її з польської мови.

Префіксально-суфіксальну модифікацію наведених дериватів представляють собою утворення в російській та чеській мовах, що були сформовані за допомогою суфікса *-ka* і мають однакове значення; це рос. діал. *zapечка* "простір між піччю та стіною" [7: 36] та чес. *zāpecka* "тс." [8: 1106], які, швидше за все, становлять результат незалежної паралельної деривації.

Наступний модельний різновид формацій із суфіксальним елементом *-k-* складають ті з них, що відтворюють реконструйовану праформу псл. **zapektь-ькь*. На відміну від уже згаданих, дана модель вирізняється значно ширшим ареалом рефлексії, який охоплює східно- та західнослов'янські мови. Що ж до семантики цих утворень, то денотативна віднесеність лексем-континуантів псл. **zapецькь* є варіативною, причому

навіть у межах окремо взятої мови; зокрема, таким багатозначним континуантом є укр. *запічок* "місце на печі, відгороджене комином, або за піччю; різної величини заглибини в бічній задній або передній стіні печі, де зберігають предмети домашнього вжитку, продукти" [9 : 261], а також "місце біля печі, де лежать" [10 : 80]; крім того, за діалектними записами М.Онишкевича, *запічок* - це також і "лавка під піччю; верхня частина печі за кухонною плитою, де взимку сплять; місце між ліжком і піччю; лавка коло печі з боку дверей" [11 : 280]. До числа інослов'янських паралелей цієї української лексеми належать: рос. *запечек* "простір між піччю та стіною" [12 : 765], сл. *zárpsok* "тс." [13 : 495], схв. *zanehak* "місце між піччю та стіною" [14 : 87]; пол. *zarięsek* має як літературний, так і діалектний обіг, виявляючи при цьому таку семантику: "лежанка за піччю або на печі у старій селянській хаті" [15 : 942] та "потаємне місце у комині" [16 : 306].

Крім того, серед префіксально-суфіксальних похідних від псл. **pektь* фіксуються видад'єктивні субстантиви із суфіксом псл. *-ьпикь*, утворені шляхом додання його до твірної основи псл. **zarsьpъl-*. Слід зауважити, що деривати даного типу, на відміну від наведених вище утворень, демонструють вторинний семантичний розвиток, пов'язаний із вираженням значень, належних до сфери міфологічних (язичницьких) уявлень давніх слов'ян. Так, рос. діал. *zapечник* є назвою домашнього духа, що живе за піччю, і виходить звідти на виклик дорослих, аби лякати неслухняних дітей [17 : 25]; те ж значення властиве і блр. діал. *zapечнік* [18 : 445]. Подібний афіксальний словотворчий різновид іменників-членів зазначеного мікрогнізда деінде виступає у функції найменувань осіб, до того ж, як правило, характеризуючись зниженою (негативною) конотацією; у якості семантичної мотиваційної ознаки подібних утворень виступає "піч" як тепле затишне місце у (сільській) хаті, пор. рос. діал. *zapечник* "домувальник, сидень; мерзляк; бабій" [19 : 614], чes. *zárpsník* "людина з консервативними поглядами" [20 : 1724]; інше чеське слово, лише частково відмінне від попереднього, а саме, *zárpsní*, відоме як назва цвіркуна (коника), середовище поширення якого традиційно пов'язується з місцем за піччю [21 : 325]. Асоціативну семантику затишку відтворює також топонім пол. *Zarięsek* - назва вулички та популярної кав'ярні у Старому місті Варшави. У межах макрогнізда псл. **pekti* вдається знайти деякі інші субстантиви, що їх можна розглядати у якості формально-семантичних типологічних паралелей до наведених

лексем із властивою їм моделлю мотивації та негативно маркованим значенням особи чи істоти; пор. укр. *пічкур* "той, хто любить лежати на печі, ледар" [22 : 552], блр. діал. *подпечник* "ледачий собака, який увесь час лежить під піччю" [23 : 445], пол. *Zarięsek*, що є ім'ям одного з персонажів польських народних казок, відомого своїми лінощами [24 : 306].

Дериватами подібного префіксального типу, які зберігають безпосередній семантичний зв'язок із піччю, називаючи її частини, є рос. діал. *zapечник* "запічок" [25 : 36] та чes. *zárpsей* "тс." [26 : 1106].

Наступний формальний різновид утворень аналізованого словотворчого типу представляють деривати із префіксом псл. **o(bь)* та суфіксами з елементами *-п*, *-ьк-*, *-ка-* тощо. До розряду подібних формацій ми відносимо наступні: укр. діал. *опічок* "ніша, заглибина у печі, стіні для сірників та дрібних речей" [27 : 42], укр. діал. *опечок* (*опечка* ж.р.) "пічурка біля припічка" [28 : 144], рос. діал. *опечек* "місце перед челюстями російської печі, припічок" [29 : 318], рос. діал. *опечек. опечень* "вузький і низький простір під піччю для зберігання рогаців, щипців тощо" [30 : 266]. Поряд із наведеним змістом російські регіоналізми *опечек, опечник, опечка* та блр. діал. *опечок* [31 : 259] означають також "дерев'яний фундамент печі" (пор. типологічну формально-дериваційну паралель, представлену рос. діал. *ожарник* "нижня частина, фундамент печі" - 32 : 18).

Різні частини печі позначають також лексеми, у будові яких присутній префікс *pod-*, що сполучається з тими самими суфіксальними різновидами твірних основ, які були відзначені у представлених вище формаціях. Серед даного типу утворень нами зафіксовано: укр. діал. *підпіч* "місце, де сидять кури" [33 : 70], укр. діал. *підпічок* "заглибина між комином і стіною для зберігання сірників, солі тощо" [34 : 158], блр. діал. *подпечче, подпечки* "пусте місце під піччю для переховування господарського начиння" [35 : 445]. У межах цього різновиду похідних нами також зафіксовано міфологічні назви домашніх духів, серед яких рос. діал. *подпечник, подпечный, подпечечный* [36 : 25] та блр. діал. *падпечнік* [37 : 166], які позначають домовиків у вигляді волохатого чорного дідуса, що живе під піччю разом із курми і виходить звідти лише на прохання дорослих для залякування дітей.

Формації з основою псл. **pekti-*, ускладнені префіксальним елементом *pri-*, становлять цікаву східнослов'янсько-польсько-сербськохорватську лексичну підгрупу, у якій вдається виділити

два різновиди утворень. Перший із них, з нульовим суфіксом, представляють укр. діал. *припич* "місце біля челюстей печі, під яким є полиця" [38 : 142] та рос. діал. *припечь* "лежанка біля печі" [39 : 432]; другий, численніший, із суфіксальними формантами, репрезентують укр. діал. *припичок* "тс." [40 : тж], укр. *припичок* "горизонтальна площина перед челюстями печі під комином, продовженням якої є черинь печі; продовгуватий виступ для лежання, прибудований до печі; лежанка" [41 : 710], рос. діал. *припечек* "тс." [42 : 432], рос. діал. *припечье* "місце перед пічкою; основа печі" [43 : тж], блр. *припечек* "вогнище біля або перед пічкою" [44 : 507], пол. *przypiecsek* "черинь; місце за пічкою" [45 : 96] та схв. *припеһак* "місце між пічкою і стіною; лавка біля печі" [46 : 462]. Що стосується таких регіоналізмів, як укр. діал. *припек* "припичок" [47 : 174] та блр. діал. *прыпек* "тс." [48 : 254], то ми схильні вбачати в них безпосередній мотиваційний зв'язок не з субстантивом псл. **pektь*, а з вербативом псл. **pekti* (див. нижче). До найменувань різних конструктивних частин печі слід віднести також плуративні утворення, виявлені лише в українському ареалі, пор.: діал. *припичини* "виступи при печі, на яких покладена лава" [49 : 142] та діал. *упічини* "дерев'яні підвалини під припичком" [50 : 319]. Форма *pluralia tantum*, на наш погляд, може бути пояснена особливістю будови позначуваних цими словами предметів.

У межах гнізда із коренем псл. *pek-* серед тематичної групи слів на позначення артефактів хатнього вжитку, зокрема, предметів, пов'язаних у той чи інший спосіб із пічкою, або самої печі виявляємо не тільки лексеми, мотивовані позначенням цієї останньої, а також і субстантиви, які у дериваційному плані безпосередньо співвідносяться з вихідним для даного макрогнізда дієсловом псл. **pekti* та його прямими продовженнями. Прикладом таких слів можуть бути щойно згадані укр. діал. *припек* та блр. діал. *прыпек* із спільним для них значенням "припичок".

Крім того, до цієї групи належать утворення із суфіксом *-i(o)-*, що виступає самостійно або поширений елементом *-k-/-c-*. Перший різновид представляють рос. діал. *пекло* "заглиблення у черинь російської печі, куди згрібають вугілля; гаряче вугілля" (пор. *пекло сделать* "згребти вугілля", *не вертись, не на пекле сидишь*) [51 : 290], *пёкло, пёкла* "дерев'яна лопата для саджання та виймання хліба з печі" [52 : 317] (пор. укр. *пічова лопата* – [53 : 189]), *пекла* "піч" [54 : тж]. Семантична риса "заглиблення" об'єднує рос. діал. *пекло* із пол. діал. *pieklo* "ямка для гри у м'яча"

[55 : 88]; пор. у цьому зв'язку укр. *пічка* "кожна з ямок у землі, по яких катають м'яч у грі тієї ж назви" [56 : 189].

Той самий семантичний компонент "заглиблення" виступає і у значенні похідних, що належать до другого різновиду аналізованих формацій – із суфіксом *-l-* у сполученні з елементом *-k-/-c-*, пор. рос. діал. *пеколок* "лежанка; виступ, карниз у російській печі" [57 : 319], *пеколка* "боковий виступ у російській печі; лежанка; заглиблення на зовнішній стіні печі, де кладуть речі для просушування" [58 : 318], *пеколочка* "плече у печі" [59 : 578], *пеколочек* "лавка" [60 : 319], блр. діал. *пяколак* "сходінка, виступ у печі" [61 : 259], "припичок; тепле місце на печі, куди лазять грітися або ставлять щось; ніша, заглиблення" [62 : 535]. До цього ж ряду належить також і укр. діал. поліс. *п'єкалок* "припичок" [63 : 51], яке, однак, розглядається як запозичення з білоруської мови.

Західнослов'янські відповідники представлені чес. діал. *pekelec*, діал. *pekylec*, *pekylek*, *pekylko* "припичок; місце за пічкою" [64 : 548], пол. діал. *piekielko* "заглиблення у ткацькому верстаті, де збирається пух із бавовни, використовуваний для виготовлення вати" [65 : 88].

До даної групи дериватів належать також *nomina agentis*, такі як блр. діал. *пекліца* "пристосування для в'ялення в'юнів у печі або над вогнищем" [66 : 20], *пекальница* "діжка для хлібного тіста" [67 : 260] та *пьякельня* "сковорідка" [68 : 406].

Усі ці слова та їхні значення дають, на нашу думку, підставу для реконструкції псл. **pekьdlo* як позначення (ймовірно, діалектного характеру) архаїчного примітивного різновиду печі, яке було згодом витіснене праслов'янською лексичною інновацією **pektь*, можливо, у зв'язку з появою нового різновиду цього пристрою (про походження даного слова див. 69 : 37-47); крім того, роль додаткового чинника пізніше тут могли відіграти омонімічні утворення типу укр. *пекло* "infernum", споріднені з лат. *pix*, *picis* "смола, дьоготь" [70 : 226]. У такому разі іменники з елементом *-k-/-c-* можна розглядати як продовження праслов'янських похідних деминутивів, реконструйованих як **pekьlьkь* / **pekьlьko* / **pekьlesь*. У цьому світлі нлуж. *pjesudlo* "піч; діжка для хлібного тіста" [71 : 39], швидше за все, становить відображення праслов'янського діалектизму **pekьdlo*.

Наступну групу дериватів утворюють назви господарських пристроїв та начиння, пов'язаних із куховарінням. Характерною ознакою цієї групи є наявність у ній ізольованих утворень, а не більш-менш послідовних рефлексів давніх формацій. Перш за все,

у межах даної групи слід згадати численні російські регіональні назви невеликого глиняного горщика для приготування страв, пов'язані безпосередньо із дієслівною основою *пек-* і утворені за допомогою суфіксів з елементом *-ш-*, якому передують розширювачі основи *-а-, -е-, -и-, -о-, -у-*, пор. рос. діал. *пекаш, пекаш, пекиш, пекашок, пекашник* [72 : 317], *пекуш* [73 : 320], *пекушек, пекушка, пекушник, пекиш* [74 : 321], *пекшик, тикишик* [75 : тж], *пекушок* "маленький горщик для вершків та сметани" [76 : 320].

Аналогічне значення та подібний ареал поширення притаманні утворенням із суфіксальним елементом *-ул-*, пор. рос. діал. *пекулёк* "маленький горщик, чавунець; горщик для сметани, вершків тощо" [77 : 319], *пекуличка, пекулька* "тс." [78 : тж]. Семантично подібною до наведених є рос. діал. *пекур* [79 : 320].

Крім того, до похідних із непалаталізованим кінцевим приголосним кореня *-k-* належать також схв. заст. *пека* "чавунний ковпак для накривання кукурудзяного хліба у печі" [80 : 411], а також деривати із суфіксом *-аџ-*, а саме, чес. *пекаџ* (*пекáџек*) "посуд для запікання м'яса; жаровня" [81 : 547], слц. *пекáџ* "сковорідка" [82 : 19], слн. *пекаџа* "тс." [83 : 295] та префіксальні пол. *оріекаџ* "електричний тостер" [84 : 526] і чес. *оріекаџ* "тс." [85 : 308]. Натомість пол. *пјесак* "залізний горщик, що ставиться у піч" [86 : 140] є відіменним (< пол. *пјес* "піч") утворенням із формантом *-ак-* (пор. той самий характер мотивації у чес. *камновес* "посуд для нагрівання води у печі" [87 : 622] із чес. *камна* "піч").

Девербальний характер походження (від псл. **pekti*) визначається для кількох похідних із суфіксом *-ар-*, серед яких рос. діал. *пекарка* "велика глиняна посудина, в якій розчиняють тісто" [88 : 316], пол. діал. *пјекарак* та *пјекарка* із тим самим змістом [89 : 86].

Йотований різновид основи псл. **pek-* у формі *реџ-* у поєднанні з дієприкметниковим формантом *-ен-* та в комбінації з різними суфіксальними елементами репрезентують рос. діал. *печенка* "сковорідка" [90 : 347], влуж. *пјеџенџа* "духовка" [91 : 295] та схв. *печењара* "різновид посуду для печіння" [92 : 411].

Ще один формальний різновид найменувань утворюють деривати, в яких основа псл. **реџ-* розширюється за посередництвом додання складних суфіксів з елементом *-ел-*, пор. рос. діал. *печальник* (*печайник*) "сковорідка" [93 : 344], *печелюжник* "тс." [94 : тж], *печельня* "форма для випічки хліба" [95 : тж]. Подібні формації становлять ізолювану серед

слов'янських мов підгрупу дериватів, що є тісно пов'язаною у мотиваційному плані з твірним кулінарним значенням дієслова рос. *печь* < псл. **pekti*, на відміну від субстантивів, похідних від формально тотожної основи псл. **реџаль-* "скорбота, горе", семантична реконструкція якої вимагає спеціального коментарю.

Таким чином, словотворча характеристика українських назв предметів хатнього вжитку із коренем *пек-/піч-* у контексті відповідного загальнослов'янського історико-етимологічного гнізда і, конкретніше, на тлі тематично співвідносних однокореневих інослов'янських лексем дає нам змогу трактувати ці утворення як результати реалізації більш загальної, зокрема, у стосунку до її часових та просторових вимірів, дериваційної парадигми, що у свою чергу дозволяє досягти глибшого розуміння досліджуваних мовних явищ та процесів. Із цього погляду формування аналізованих лексем в українській та інших слов'янських мовах постає як наслідок дії спільного (хоч у той же час і варіативного) загальнослов'янського дериваційного механізму і як результат розгортання семантичного потенціалу, споконвічно наявного у слов'янському слові.

1. Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. – М.-Л., 1955-1965. – Т. 4. – 415 с.
2. Касьпярович М.І. Віцебскі краёвы слоўнік. – Віцебск, 1927. – 371 с.
3. Slovník slovenského jazyka. – Bratislava, : 1968. – D. 5. – 412 s.
4. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 1. – 495 с.
5. Karłowicz J. Słownik gwar polskich. – Kraków: б. вид., 1911. – Т. 6. – 389 с.
6. Příručný slovník jazyka českého. – Praha: SPN, 1935-1957. – D. 7. – 315 s.
7. Словарь русских старожильческих говоров Средней части бассейна р. Оби. – Томск: ТГУ, 1965. – Т. 2. – 233 с.
8. Příručný slovník jazyka českého...
9. Словник української мови: В 11т. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1. – 744 с.
10. Грінченко Б.Д. Словарь української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. 2. – 573 с.
11. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 1. – 495 с.
12. Словарь современного русского литературного языка...

13. Slovník slovenského jazyka...
14. Речник српскохрватскога кижевног језика. – Нови Сад: Матица српска, 1967-1973. – Т. 5. – 1002 с.
15. Słownik języka polskiego. – Warszawa: PWN, 1978-1981. – Т. 3. – 1103 s.
16. Karłowicz J. Słownik gwar polskich...
17. Черепанова О.А. Мифологическая лексика русского Севера. – Л.: ЛГУ, 1983. – 168 с.
18. Носович – Носович И.И. Словарь белорусского наречия. – СПб., 1870. – 756 с.
19. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1-4. – СПб. - М., 1880 – Т. 1. - 699 с.
20. Trávníček Fr. Slovník jazyka českého. – Praha, 1952. – 1800 s.
21. Kurimský A. et al. Ukrajinsko-český slovník. – Praha: Academia, 1994. – Т. 1. – 703 s.
22. Словник української мови... Т. 6. – 832 с.
23. Носович И.И. Словарь белорусского наречия...
24. Karłowicz J. Słownik gwar polskich...
25. Словарь старожильческих русских говоров...
26. Příručný slovník jazyka českého...
27. Никончук М.В. Програма лексичного атласу Правобережного Полісся. – Житомир: ЖПІ, 1971. – 72 с.
28. Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1974. – 260 с.
29. Иванова А.Ф. Словарь говоров Подмосковья. – М.: МОПИ им. Н.К.Крупской, 1969. – 598 с.
30. Элиасов Л.Е. Словарь русских говоров Забайкалья. – М.: Наука, 1980. – 471 с.
31. Тураўскі слоўнік // Склад. А.А.Крывіцкі, Г.А.Цыхун, І.Я.Яшкін. – Мінск: Навука і тэхніка. – Т. 3. – 1985. – 326 с.
32. Иванова А.Ф. Словарь говоров Подмосковья...
33. Онишкевич М.И. Словник бойківських говірок... Т. 1.
34. Лисенко П.С. Словник поліських говорів...
35. Носович И.И. Словарь белорусского наречия...
36. Черепанова О.А. Мифологическая лексика русского Севера...
37. Этнографія Беларусі : Энцыклапедыя – Мінск: Бел. Сав. Энцыкл., 1989. – 575 с.
38. Онишкевич М.И. Словник бойківських говірок... Т. 2. – С. 515.
39. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка... Т. 2. – 780 с.

40. Онишкевич М.И. Словник бойківських говірок ... Т. 2.
41. Словник української мови... Т. 7 – с. 723.
42. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка... Т. 2.
43. Там же.
44. Носович И.И. Словарь белорусского наречия...
45. Linde S.B. Słownik języka polskiego. – Lwów: без вид., 1860. – Т. 4. – 615 s.
46. Сербскохорватско-русский словарь // Сост. И.И.Толстой. – М.: Сов. энциклопедия, 1970. – 735 с.
47. Лисенко П.С. Словник поліських говорів...
48. Касьпяровіч М.І. Віцебскі краёвы слоўнік...
49. Онишкевич М.И. Словник бойківських говірок... Т. 2.
50. Там же.
51. Элиасов Л.Е. Словарь русских говоров Забайкалья...
52. Словарь русских народных говоров. – Л.: Наука, 1990. – Вып. 25. – 350 с.
53. Гринченко Б.Д. Словарь української мови... Т. 3. – 506 с.
54. Словарь русских народных говоров... Вып. 25.
55. Karłowicz J. Słownik gwar polskich...
56. Гринченко Б.Д. Словарь української мови... Т. 3.
57. Словарь русских народных говоров... – Вып. 25.
58. Там же.
59. Смоленский областной словарь // Сост. В.Н.Добровольский. – Смоленск: без вид., 1914. – 1022 с.
60. Словарь русских народных говоров... 1987. – Вып. 22. – 370 с.
61. Касьпяровіч М.І. Віцебскі краёвы слоўнік...
62. Глумачальны слоўнік беларускай мовы ў пяці тамах. – Мінск: Бел. Сав. Энцыкл., 1975-1983. – Т. 4. – 678 с.
63. Лисенко П.С. Словник поліських говорів...
64. Slovník spisovného jazyka českého. – Praha: Academia. – 1958-1968. – Sv. 19, 1963. – 705 s.
65. Karłowicz J. Słownik gwar polskich... Т. 4. – 411 s.
66. Тураўскі слоўнік... 1987. – Т. 4. – 358 с.
67. Янкова Т.С. Дыялектны слоўнік Лоёўшчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 433 с.
68. Сцяшкова Т.Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 618 с.
69. Черниш Т.О. До питання про розвиток псл. *pektь у слов'янських мовах та діалектах // Kontakty językowe polszczyzny na pograniczu wschodnim : Prace ofiarowane

- Profesorowi Januszowi Riegerowi. – Warszawa: Semper, 2000. – S. 37-47.
70. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1964 - 1973. – Т. 3. – с. 827.
71. Мука Э. Словарь нижнелужицкого языка и его наречий. Т. 1-2/3. – Бауцен: без вид., 1928. – Т. 2/3. – 896с.
72. Словарь русских народных говоров... – Вып. 25.
73. Там же.
74. Там же.
75. Там же.
76. Там же.
77. Там же.
78. Там же.
79. Там же.
80. Речник српскохрватскога кижевног језика... Т. 4. – 1006 с.
81. Slovník spisovného jazyka českého...
82. Slovensko-ruský prekladový slovník. – Bratislava: SAV, 1950. – Т. 2. – 330 с.
83. Kotnik J. Slovensko-ruski slovar. – Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1967. – 817 s.
84. Słownik języka polskiego... – 1979. – Т. 2. - 1087 s.
85. Slovník spisovné češtiny : pro školu a veřejnost. – Praha: Academia, 1978. – 800 s.
86. Słownik języka polskiego // Ułoż. pod red. J.Karłowicza et al. – Warszawa: без вид., 1900-1927. – Т. 4. – 835 с.
87. Trávníček Fr. Slovník jazyka českého...
88. Словарь русских народных говоров... – Вып. 25.
89. Zaręba A. Słownictwo Starych Siołkowic w powiecie opolskim. – Kraków: PWN, 1960. – 167 s.
90. Словарь русских народных говоров... – Вып. 26.
91. Zeman A. Słownik górnoślązko-polski. – Warszawa: PWN, 1967. – 678 s.
92. Речник српскохрватскога кижевног језика... Т. 4.
93. Словарь русских народных говоров... – Вып. 26.
94. Там же.
95. Там же.

Ірина ОЩИПКО (Львів)

СТРУКТУРНІ ТИПИ ПОЛЬСЬКИХ ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ ПРИСЛІВНИКІВ ТА ЇХ УКРАЇНСЬКІ АНАЛОГИ

Сучасні польські та українські прислівникові деривати не були ще предметом спеціального типологічного порівняльного дослідження. У даній статті виявляються словотвірні моделі польських відприкметникових прислівників і подаються їх українські структурні відповідники, описується структура твірної основи та прислівникові афікси.

Будову прислівників треба розглядати в двох планах: діахронному і синхронному.

У процесі формування польські та українські прислівники на *-о* утворювалися через просту адвербіалізацію [1:73; 2:381], яку В.В.Виноградов розглядає як морфолого-синтаксичний спосіб словотворення [3:140]. О.П.Єрмакова зауважує: "за деякими ознаками адвербіалізація займає особливе місце всередині морфолого-синтаксичного типу словотворення" [4:45–46].

Вивчаючи явище адвербіалізації, дослідники цікавилися, яким шляхом проходив цей процес. О.О.Шахматов та інші вважають, що прикметники спочатку субстантивувалися, а потім адвербіалізувалися прикметникові форми [5:130]. Ф.І.Буслаєв, О.О.Потебня вважають, що адвербіалізувалися прикметникові форми [6:423; 7:125]. І.К.Марковський на основі аналізу прислівників з давніх слов'янських пам'яток твердить, що базою творення прислівників на *-о* були слова на *-о* ще нерозчленованого імені, коли форми *мало*, *скоро* сприймалися субстанціонально й існували "в мові як поняття абстрагованої предметності, використовуючись при дієсловах як звичайні імена" [8:72]*. Аналогічна думка є і у "Вступі до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов": "Адвербіалізація цих форм проходила, можливо, ще тоді, коли іменники і прикметники були розмежовані слабо, і іменні форми мали значення як іменника, так і прикметника залежно від функції у реченні..." [10:206]. Такого ж погляду дотримується і польський дослідник Й.Трипуцько та зауважує, що це треба ще уточнити [11].

Багато вчених твердить, що необхідною умовою для переходу прикметників у прислівники було нове синтаксичне

* Пор. висловлювання О.М.Пешковського про слова *добро*, *зло* як про такі, що означають "нечто хорошее, нечто худое" [9:143].

вживання словоформи, яка, виконуючи нову синтаксичну функцію в реченні, втрачає зв'язок з іншими формами парадигми (рід, відмінок, число), ізолюється від неї. О.М.Пешковський указує і на такі причини ізоляції: відмирання інших форм парадигми, зміна значення форми, зміна звукової оболонки даної форми [9:143].

Адвербіалізувалися форми прикметників лише середнього роду, тому що у порівнянні з формами чоловічого та жіночого роду вони мають найбільш узагальнене значення. І в сучасній українській мові форми середнього роду використовуються для вираження невизначеності, а переносно – для передачі позитивних чи негативних ознак предмета. Про узагальнене навантаження середнього роду свідчить і те, що незмінні слова, субстантивуючись, набувають граматичного значення саме середнього роду. Ще Ф.І.Буслаєв писав, що прикметники без іменників уживаються в середньому роді, "тому що середній рід прикметника не змальовує в нашому уявленні ніякого предмета; цей спосіб вираження переважно властивий абстрактному мисленню... коли прикметник використовується в чоловічому або в жіночому роді, тоді позначає мисль більш наглядно... Прислівники, утворені від прикметників середнього роду однини, це не що інше, як такі форми, у яких якість, виражена прикметниками, сприймається в абстрагованому смислі" [6:422–423]. І.К.Чапля пояснює адвербіалізацію форм середнього роду саме тим, що "такі прикметники в давньоруській мові узгоджувалися з безособовими формами дієслів у роді так, як з іменниками [12:34], наприклад, *темніло повільно, швидко; морозило слабо, а згодом темніє повільно, швидко; робив багато*".

Спірним у мовознавстві було питання про те, який відмінок – називний чи знахідний середнього роду однини – адвербіалізувався. Ф.І.Буслаєв [6:152], О.М.Пешковський [9:143], В.Вондрак [13:605], Е.М.Галкіна-Федорук [14], З.Клеменевич [15:238] та інші виводять ці прислівники від знахідного відмінка; С.Шобер [16:85–86] вважає, що це колишня форма називного відмінка; О.О.Потебня [7:126] твердить, що прислівники на –о могли утворюватися від форми називного і знахідного відмінків. Загальноприйнятною стала думка, що прислівники на –о походять від називного-знахідного відмінків.

Прислівники типу *z młodu, za długo, do sytu, w lewo; здавна, вліво, досита, вповні* тощо утворилися шляхом адвербіалізації з лексикалізованими прийменниками [1:152; 2:382]. Цей спосіб словотворення Е.М.Галкіна-Федорук [17:373] розглядає як

лексико-синтаксичний. На думку І.К.Марковського, "в утворенні цих прислівників взяли участь субстантивні (іменні) форми і лише потім утворення стало можливим (вже за аналогією) і від субстантивованих прикметників" [18:14]. Шляхом адвербіалізації виникли і прислівники *po dobru, po grecku, po królewsku; по-доброму, по-батьківському* [1:155; 2:382–383; 12:72–73]. Нема сумніву, що діяхронно відприкметникові прислівники творилися шляхом адвербіалізації відповідних форм, тобто морфолого-синтаксичним та лексико-синтаксичними способами.

У процесі адвербіалізації відбуваються зовнішні та внутрішні зміни у прикметниковій словоформі: 1) зміна синтаксичних відношень і зв'язків між словами (прикметник був у атрибутивних відношеннях із залежним словом та узгоджувався з ним; прислівник перебуває в адвербіальних відношеннях і прилягає); 2) втрата граматичних категорій роду, відмінка, числа при збереженні у певних прислівниках форм ступенів порівняння (прикметник – змінюване слово, прислівник незмінне); 3) зміна лексичного значення прикметника на відповідне значення прислівника); 4) зміна частинимовного значення (прикметник виражає атрибутивність, прислівник ознаковість [20:4,8,9]); 5) зміна морфемної структури слова (прикметникові закінчення стають суфіксами, прийменники – префіксами); 6) інколи ще й зміна наголосу (пор. *веселий і весело*).

У польській, як і в українській, мові найбільше прислівників – це відприкметникові похідні різного типу.

Найчисленнішими є відприкметникові прислівники з суфіксами –е, –о. Добір форманта –е чи –о в польській мові зумовлений звуковим складом прикметникових суфіксів [24:64–65]. У польських прислівниках на –е, –о твірна прикметникова основа є різноманітною щодо структури: 1) непохідна (*blado, cicho, miło*); 2) суфіксальна (*istotnie, osobiście, zimno*); 3) префіксальна (*izawo, bieżąco, junacko, prześlicznie, przedwcześnie*); 4) префіксально-суфіксальна (*bezwonnie, nabożnie, przedterminowo*); 5) складна (*dobrowolnie, lekkomyślnie*).

В українській мові також найбільше прислівників з суфіксами –о, –е; твірна прикметникова основа виявляє спільність

* Пор. справедливе твердження про те, що "більшість наявних граматик має традиційний розділ "Утворення прислівників", який правильніше було б назвати "Походження прислівників", бо в ньому звичайно подано класифікацію прислівників не з погляду їх синхронної словотвірної співвідносності, а з погляду їх історичних зв'язків..." [19:87].

щодо структури з польською (напр. *сильно, щиро; радісно, золотисто, буквально, проблематично; премудро, небувало; безслідно, безтурботливо, побригадно; далекоглядно*). Проте в польській мові утворення на *-е* витісняють прислівники на *-о*, що призведе до "остаточної перемоги закінчення *-е*, і ці форми стануть єдиними" [1:120]. В українській мові, навпаки, прислівників на *-е* мало (це переважно утворення від девербативних прикметникових основ – *пригноблюче, посидюче*). Прислівники на *-е* були характерними для мови староукраїнської XVI–XVII ст., але вже з XVIII ст. поступово зникають, витісняються формами на *-о* [25:238; 26:11].

Конкуренція форм на *-о*, *-е* у двох мовах спричинила появу словотвірних синонімів: пол. *ledwie / ledwo, górzyscie / górzysto, gnuśnie / gnuśno, leniwie / leniwo*; укр. *певно / певне, марно / марне, особливо / особливе, мальовничо / мальовниче*. В окремих випадках у двох мовах паралельні форми – це прислівники з різним значенням: пол. *pilnie* – старанно, *pilno* – негайно; укр. *зло* = погано, *зле* = зі злістю.

Особливістю польських прислівників на *-о* є те, що багато їх утворюється від прикметникових основ з суфіксом *-sk-*: *bohatersko, bosko, grubiańsko, anielsko, ludzko* і т.д.

До XVIII ст. ці прислівники теж мали паралельні форми на *-о* та *-іє* (*braterskie, ojcowskie*), а згодом були витіснені формами на *-о* (*bratersko, ojcowsko*). В.Циран, заперечуючи Й.Новаківській та Й. Трипуцькові, твердить, що прислівники на *-(sk)o* в польській мові є продуктивними [1:123–124].

В українській мові таких прислівників кілька, що є одноструктурними аналогами до польських *kiepsko* – *кепсько*, *lepsko* – *лепсько*, *chwacko* – *хвацько* (пор. ще укр. *багацько* = *багато*, прислівник утворений від прикметника *багацький* (<*багач*), але змінив значення). Польські прислівники на *-о*, що утворюються від прикметникових основ на *-sk-*, які мотивуються іменниками-назвами осіб, нерідко мають синонімні словотвірні похідні: *chłop > chłopski > chłopsko / po chłopsku, pańsko / po pańsku, przyjacielsko / po przyjacielsku, pogańsko / po pogańsku* та ін.

Українськими аналогами до таких прислівників є прислівники префіксально-суфіксального творення зі значенням "так, як названо іменником": *rycersko* – *по-рицарському (-и)*, *żołniersko* – *по-солдатському*, *chrześcijańsko* – *по-християнському*, *ojcowsko* – *по-батьківському* тощо.

Іноді українськими відповідниками є прислівники іншої структури, що зумовлено семантикою польських похідних: пол.

diabelsko укр. *страшенно*, бо прислівник мотивований переносним значенням прикметника *diabelski* – *страшений*; пор. ще: *bosko* – *божественно*, *brutalsko* – *брутально (грубо)*, але *bohatersko* – *по-геройському і героїчно*.

Окремі польські прислівники на *-(sk)o* мотивуються прикметниками, що утворені від іменників-назв предметів. До них українськими відповідниками є прислівники на *-о* з різними структурами прикметникових основ: *niebiańsko* – *божественно*, *niebiesko* – *голубо*, *sielsko* – *ідилічно*.

При наявності спільних словотвірних типів польських та українських прислівників помітна відмінність на рівні лексемному. До польських прислівників на *-о*, *-е* українськими відповідниками є: 1) відприкметникові утворення на *-о* з відмінною структурою прикметникової основи (*kielichowato* – *чашовидно*, *kolisto* – *колоподібно*); 2) відприкметникові прислівники префіксально-суфіксального творення (*bratnio* – *по-братньому*, *buntowniczo* – *по-бунтарському*, *dziewiczo* – *по-дівочому*, *letnio* – *по-літньому*); 3) відіменникові прислівники (*hurtownie* – *оптом (гуртом)*, *goło* – *голяка (гольцем)*, *dorywczo* – *похапцем*, *odgórnje* – *зверху*, *odwieczne* – *споконвіку* та ін.); 4) прийменникова форма іменника (*kolejno* – *по черзі*, *kraciasto* – *в клітку*, *honorowo* – 1) *з честю*, 2) *без винагороди*; *bezpotomnie* – *без потомків*, *bezwzajemnie* – *без взаємності*, *bezposażnie* – *без приданого*); 5) словосполучення (*cyfrowo* – *за допомогою цифр*, *barokowo* – *у стилі бароко*, *dyskretnie* – *не розголошуючи справи*, *etykietalnie* – *згідно з правилами етикету*); 6) порівнянням, що виражене сполучником та іменником (*kieciasto* – *як китиця*, *brylantowo* – *як брильянт*).

Деякі польські прислівники на *-е* мають тільки фраземно зумовлене значення. В українській мові відповідниками до них є вільні словосполучення без прислівника (*żyć bezżennie* – *жити неодруженим*, *malować na czerwono* – *малювати у червоний колір*) або прислівник (*dalece jak* – *наскільки*, *dalece tak* – *настільки*).

У польській та українській мовах є ще одна спільна модель відприкметникових префіксально-суфіксального творення прислівників – пол. *po- ...-emu*, укр. *po-...-ому (-и)*. Це відкрита мікросистема, яка постійно поповнюється новими утвореннями як від якісних, так і особливо від відносних прикметників, зокрема з суфіксом *-sk-*, *-ськ-*. На лексемному рівні такі прислівники мають одноструктурні відповідники (*po dłupeju* – *по-дурному*, *po zimowemu* – *по-зимовому*, *po polsku* – *по-польському (-и)*, *po ojcowsku* – *по-батьківському (-и)*). О.П.Єрмакова вважає, що

російські прислівники типу *по-геройски* з погляду сучасного треба розглядати як відіменникові деривати з префіксом **по-** та суфіксами **-ски, -овски, -ински** [22:141]. О.А.Земська у словотворенні бачить подвійний зв'язок: структурний (похідна основа являє собою твірну, ускладнену якимсь афіксом) і семантичний (значення похідного слова мотивоване значенням твірної). Але одночасно вона наголошує, що "при творенні прислівника швидше можна бачити використання готового будівельного матеріалу – основи наявного в мові прикметника" [23:205, 27:145]. І справді, у прислівниках типу *po bohaterски – по героїському* є такі суфікси, як у відповідних прикметниках. Отже, прислівники, мотивовані прикметниковими основами на **-ськ-**, структурно зв'язані з ними, а семантично – з іменниками (пор. думку О.М.Пешковського, що значення цих прислівників нагадує про предмет [9:97]).

І в польській, і в українській мовах є відприкметникові прислівники з різними префіксами та суфіксами, які являють собою адвербіалізовані форми непрямих відмінків прикметників з лексикалізованими прийменниками [1:152; 2:382; 26:19]. У сучасних мовах ці моделі не поповнюються новими утвореннями: пол. *na długo, na ciężko, od dawna, od młodu, w prawo, w lewo, za blisko, za ciasno, z blisko, z grubszą*; укр. *надовго, віддавна, вправо, замолоду, зблизька*. Проте кількість таких прислівників і частота їх уживання в польській та українській мовах не однакова. У польській мові дуже часто вживаються прислівники моделі з префіксом **z-** та суфіксом **-a**: *z biała, z blisko, z cicha, z ciężka, z głęboka, z lekka, z gęsta* та ін. В українській мові дана модель відома: *зблизька, здалека, спроста, зрідка*, проте частіше такі прислівники є діалектними (*згуста, здрібна, зтатику* (буковин.), *згорда, зширока*, (бойк.), *зпізна, зтихейка, зчиста* (батюки)). На лексемному рівні є структурний збіг (*z blisko – зблизька, z prosta – спроста, z rzadka – зрідка*), частіше відповідником є український прислівник іншої моделі (*z wolna – повільно, z góła – цілком, z grubszą – більш-менш* тощо).

У польській мові "окрему чималу групу утворюють прислівники даного типу від прикметників з суфіксом **-sk-**, що появились в XVII ст. [1:154]: *z pańska, z łacińska, z chłopska, z cygańska, z szlachecka*. В українській мові такі прислівники є поодинокими, здебільшого нелітературні (*з грецька, з польська, з письменська* (Є.Желехівський)). Прислівники даної моделі вказують на неповний вияв "ознаковості", тобто означають "трохи як пан, на зразок пана". В українській мові такі польські

прислівники передаються описово (*z cygańska – як циган, немов циган; z pańska – подібно до пана, як пан*).

Є у польській мові відприкметникові прислівники з формантами **na-** та **-o** (*na głucho, na długo, na różno, na czysto, na krótko* та ін.). В українській мові прислівники такої моделі поодинокі (*начисто, начорно, насухо*). Польським прислівникам даного типу в українській мові відповідають: 1) аналогічні утворення (*na brudno – начорно, na czysto – начисто, na długo – надовго, na sucho – насухо*); 2) відприкметникові прислівники іншої моделі (*na tarne – даремно* (марне), *na dobre – серйозно, na miętko* (про яйце) – *рідко, na twardo – круто*); 3) словосполучення (*na gorąco* (про страву) – *в гарячому вигляді, na stale – на постійне проживання, na surowo – в сирому вигляді, na zimno – в холодному вигляді* тощо).

Небагатьма прислівниками в двох мовах представлена модель з префіксом **do-** та суфіксом **-a**: *do czysta – дочиста, do góła – догола, do różna – допізна, do syta – досита, do niedawna – донедавна, ale do pełna – по вінця, щецрть*.

У польській та українській мовах є прислівникова модель з префіксом **od-** та суфіксом **-o** (від- ...-a/-y). Ці прислівники не є численними. Українські відповідники – однотипна модель (*od dawna – віддавна, od niedawna – знедавна, od młodu – замолоду*)*.

Прислівники – похідні слова. У польській та українській мові найбільше утворень відприкметникових. Історично ці прислівники виникали шляхом адвербіалізації безприйменникових та прийменникових форм прикметників іменникового типу. Виробилися певні моделі (відповідне поєднання елементів словотворчих ресурсів, тобто твірна основа + афікси [21:17]), на зразок яких утворюється велика кількість відприкметникових прислівників уже морфологічним (суфіксальним, префіксально-суфіксальним) способом. Саме з погляду синхронної словотвірної структури відприкметникові прислівники слід кваліфікувати як слова, утворені морфологічним способом, якщо модель жива, мікросистема прислівників постійно поповнюється новими утвореннями (*filigranowo, fikcyjnie, telegraficznie, filologicznie, po europejsku, po azjatycku, po lwowsku; technicznie, typologicznie, filologicznie, figuralnie; po-*

* Не аналізуємо модель **za...-o** (**za...-o**) (*za często, za ciasno*), оскільки вважаємо, що в сучасних мовах ці прислівники треба розглядати як відприкметникові (*часто – зачасто, тісно – затісно*).

європейському. по-варшавськи). Якщо модель мертва, прислівники виникли в певний період розвитку мови і сьогодні являють собою замкнену групу слів, то їх треба аналізувати тільки на морфемному рівні (*за/нов/о, з/дал/ек/а*).

1. Суран W. Przysłowki polski. – Łódź, 1967. – 244 s.
2. Бевзенко С.П. Исторична морфологія. – Ужгород, 1960. – 416 с.
3. Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике в некоторых общих вопросах словообразования наречий // Развитие словообразования современного русского литературного языка. – М., 1952. – С.93-152.
4. Ермакова О. П. О некоторых общих вопросах словообразования наречий // Развитие словообразования современного русского языка. – М., 1966. – С.45-54.
5. Из трудов А.А.Шахматова по современному русскому языку. – М., 1952. – 271 с.
6. Буслав Ф.И. Историческая грамматика. – М., 1959. – 623 с.
7. Потенба А.А. Из записок по русской грамматике. Т.1-2. – М., 1959. – 536 с.
8. Марковский И.К. Из истории образований наречий, соотносительных с формами кратких прилагательных // НЗ Миколаївського педінституту, вип. УІ. – К., 1959. – С. 64-76.
9. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1966, – 595 с.
10. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. – К., 1966. – 595 с.
11. Trypućko J. Mianownik w roli przysłowka w słowiańskich językach. I. Przymiotniki. – Uppsala-Leipzig, 1948. – С.48-52.
12. Чапля І.К. Прислівники в українській мові. – Харків, 1960. – 123 с.
13. Vondrak W. Altkirchenslavische Grammatike. – Berlin, 1912.
14. Галкина-Федорук Е.М. Наречие в современном русском языке. – М., 1939. – 156 с.
15. Klémensiewicz Z., Lehr-Splawinski T., Ubrańczyk S., Gramatyka historyczna języka polskiego. – Warszawa, 1964. – 393 с.
16. Szober S. Skąd powstała przysłowkowa forma orzecznikowa w zdaniach z bezokolicznikiem w podmiocie // Język polski, XVI. – 1931. – S. 81-89.
17. Галкина-Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский И.М. Современный русский язык. – М., 1957. – 408 с.
18. Марковский И.К. Из истории образования наречий, соотносительных с именами прилагательными в русском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. Днепропетровский гос. университет. – Днепропетровск, 1964. – 23 с.
19. Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. – М., 1966. – 211 с.

20. Ковалик І.І. Логіко-лінгвальна природа категоріальних значень частин мови // Мовознавство. – 1970. – № 4. – С. 3-10.
21. Ковалик І.І. Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах. – Львів, 1964. – 94 с.
22. Ермакова О.П. О некоторых изменениях в системе аффиксов и производящих основ качественных наречий // Развитие грамматики и лексики русского языка. – М., 1964. – С. 138-147.
23. Земская Е.А. Заметки по современному русскому словообразованию // Вопросы языкознания. – 1965. – №3. – С. 102-110.
24. Śmiech W. O polskich przysłówkach odprzymiotnikowych na -o, -e // Rozprawy komisji językowej. Łódzkie towarzystwo naukowe. – № 5. – Łódź, 1957. – S. 60-65.
25. Гумецька Л.Л. Нарис словотвірної системи української актової мови ХVІ – ХV ст. – К., 1958. – 298 с.
26. Уздыган И.М. Отадзективныя наречия в украинском языке ХІV – ХV вв. (Словообразовательная структура): Автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.02. Институт мовознавства ім. О.О.Потебні. – К., 1975. – 22 с.
27. Клименко Н.Ф. Основы морфеміки сучасної української мови. – К., 1998. – 182 с.

Борис КОВАЛЕНКО (Кам'янець-Подільський)

СЛОВОТВІР СУБСТАНТИВНИХ АУГМЕНТАТИВІВ

Однією з найважливіших ознак мови публіцистики є постійне поповнення новими засобами експресивної мови на тлі стандартних штамів, що в свою чергу спонукає авторів до пошуків нових виражальних засобів, до використання мовних одиниць, характерних для інших функціональних стилів. Такі одиниці, “несучи в собі емоційно-експресивний заряд, є засобом інформаційного впливу як власне на інтелектуальне сприйняття комуніканта, так і на його емоції, формують світогляд адресата, його громадянську позицію, ставлення до певних фактів, подій, явищ суспільного життя тощо. Однак часте використання в ЗМІ тих самих стилістичних засобів з часом спричиняє стирання їх новизни, нейтралізує їх вплив на адресата інформації, що стимулює пошуки нових засобів експресії. Саме тому аналізований підстиль найчастіше активно послуговується

мовними інноваціями, які проходять у ЗМІ апробацію, своєрідне “стажування” на доцільність уживання, на відповідність нормам літературної мови на шляхах подальшої кодифікації” [1 : 7-8].

Найхарактернішим стилістичним явищем, яке спостерігається в мові сучасної української преси, є проникнення в неї елементів розмовного стилю. На сучасному етапі розмовна літературна мова є природною базою розвитку української мови і слугує зближенню усної і писемної мови. Саме це мав на увазі І.К.Білодід, коли ще в 1960-их роках зазначав, що “усне літературне мовлення в усній системі слововживання (в лексичі і фразеології), у фонетиці, в граматичних нормах, а також у стилістичних моделях збігається з нормами і моделями писемної літературної мови” [2 : 17]. Водночас він не заперечував специфіку розмовної мови як функціонального типу всього комплексу літературної мови. Як наслідок цього можливість проникнення розмовних елементів до писемних стилів, зокрема публіцистичного, “який з самого початку формується як певний конгломерат розмовного, художнього і наукового стилів” [3 : 136], взагалі надзвичайно зростає. У системі засобів посилення експресії публіцистичного стилю чимала роль належить саме елементам розмовної мови, “серед яких виділяється значна кількість експресивних – мовних одиниць, здатних створювати виразність” [4 : 172]. Будь-який розмовний елемент стає засобом виразності й експресії тільки в оточенні інших, нерозмовних засобів. З огляду на це визначення робимо висновок, що надзвичайно важливими для газетного стилю є експресивні засоби, які вирізняються на тлі нейтральних і книжних своєю образністю та емоційним забарвленням і є засобами розмовної мови. “Схвалюючи тенденцію, що намітилася, – зазначає В.Г.Костомаров, – широко використовувати елементи розмовного мовлення в газетній мові, лінгвісти повинні глибше досліджувати процеси, які відбуваються нині в практиці роботи преси, оцінювати їх і допомагати журналістам свідомо ними керувати. Добре і прогресивне те, що пов’язується із специфікою газетних жанрів: не просто переноситься з розмовного мовлення, а органічно переробляється відповідно до потреб газети” [5 : 53]. Розмовні слова, надаючи мові невимушеності, є елементами, що знижують стиль сосовно загальнонейтрального шару слів літературної мови і можуть служити певним засобом стилізації, який вносить у писемну мову присмак усного спілкування або передає чітко-небудь усну мову.

У тлумачних словниках сучасної української літературної мови позначка *розм.* характеризує одиниці, що належать до складу літературної мови, не виходять за рамки літературного слововживання, але вживаються переважно в усній мові та мові персонажів художньої літератури при побутовому, повсякденному спілкуванні і відзначаються порівняно із стилістично нейтральними одиницями певною безпосередністю, невимушеністю, “неофіційністю” [6 : 112].

У публіцистичному стилі ця лексика створює колорит розмовного мовлення [7 : 155]. Наприклад: “Причина того озвіріння, відгомін якого мало не щодня чуємо у дротових “брехунцях” з ранку до вечора під час так званої роботи Верховної Ради...” (УМ, 10.02.99, с.4), “Маститі літератори назвали всі оті витребеньки збоченням і знуцанням із “солов’їної мови”, а про секс знову благополучно замовкли” (УМ, 09.02.99, с.12), “Тут, на місцевій кондитерській фабриці [м. Хмельницький], саме у розпал сенатських слухань амурних *походеньок* першої особи супердержави для невиправних романтиків і любителів солодоців підготовлені приємні сюрпризи” (УМ, 23.01.99, с.4), “Ту брехню ми не забули (про Чорнобиль) (УС, 27.04 – 10.05. 2000, с.7).

Без сумніву, ці розмовні елементи, по-перше, не повинні розхитувати норм літературної мови і, по-друге, доречні тоді, коли сприймаються як функціонально зумовлені, стилістично доречні. Основним призначенням розмовних елементів у публіцистиці є пожвавлення викладу, створення колориту розмовності, оновлення образності, і саме тому думка чеського мовознавця А. Єдлічки про те, що “з погляду сучасності можна говорити про процес орозмовлення писемної мови” [цит. за: 8 : 52] вже не сприймається так категорично, як у 60-ті роки минулого століття. Розв’язання суперечності між функцією повідомлення і експресивною функцією мови є найважливішою внутрішньою рушійною силою розвитку публіцистики і в тексті, зокрема газетному, залежить від потреби в експресивних формах мови, від мовних навичок автора, від його мовного смаку.

Внутрішні вимоги публіцистичного стилю спонукають авторів звертатися до експресивних засобів розмовної мови, за допомогою яких забезпечується фігуральність, виразність і навіть певна стислість тексту. Розмовні слова, позначаючи те, що за самою своєю природою ясне й доступне почуттям, забезпечують також простоту стилю, допомагають уникнути повторень, збагачують і урізноманітнюють мову преси.

Досить різноманітну картину становить розмовна лексика в мові газет з погляду її граматичних словотвірних ознак. За нашими спостереженнями, у публіцистиці найчастіше використовуються розмовні іменники.

У складі розмовної лексики, що трапляється в мові газет, насамперед виділяються іменники, стилістична зниженість яких впливає з їхнього лексичного значення: *байстрюк, дегенерат, виродок, гendляр, дебіл, ділок, лобур, тика* та ін., наприклад: “Не знаю, як там за бутром, а в нас реклама розрахована на *дебілів*” (УМ, 28.01.99, с.13), “– Протистояння “чиновник – підприємець” триває. До підприємства ставляться, як, даруйте, до *байстрюка* або до дійної корови” (ПВ, 03.12.98, с.1), “Своєю жорстокістю *виродки* наводили жах на міста і села, доки на їхній слід не вийшла слідча група” (УМ, 02.02.99, с.9), “Варварами виявилися сім місцевих *лобуряк*” (УМ, 17.02.99, с.7), “...пшик продавати *йолопам* (нам) дуже вигідно” (УМ, 28.01.99, с.13), “*Холуй* не може без ярма?” (заголовок) (УМ, 03.02.99, с.3), “А ми його по *пиці* чайником (заголовок) (УМ, 25.02.99, с.11). Зі словотвірного погляду публіцистика представлена фактично всіма структурними типами розмовних іменників. Серед суфіксальних зразків словотворення найчастотнішими в газетних текстах виявилися іменники жін. р. з суфіксами -к-а – на позначення предметів та інших опрідметнених понять як результат стягнення відповідних словосполучень: *оперативка, мобіллка, оборонка, сибірка, маршрутка, районка* та ін., наприклад: “Перший далеко обігнали, скажімо, “Інтер” чи “1+1”. По інформаційній насиченості, розкнутості викладу “*оперативки*”, різноманітності тематики” (ПВ, 20.11.98, с.3), “Ще гірше становище з регіональними засобами масової інформації, особливо гірко живеться всім, без винятку, нашим “*районкам*” (Т, №22.05.99, с.3); на позначення дії: *розкрутка, здибанка, гулянка, штовханина, обладка, прив'язка, підробка, сверблячка, обдирайлівка* тощо, наприклад: “...світських *балачках* про гроші” (УМ, 29.01.99, с.3), “За вдалої “*розкрутки*” вже через місяць-два засновники повертають собістартовий капітал і починають отримувати чистий прибуток. (ВК, 28.01.99, с.5), “Не виключено, однак, що *здибанки* в кулуарах таки відбудуться, але саме зараз Києву немає чого сказати МВФ, а МВФ – Києву” (УМ, 29.01.99, с.3), “...загальна *гулянка* відбудуватиметься лише раз на чотири роки ...” (УМ, 27.02.99, с.1), “У гардеробі – звичайні будні і *штовханина, сварки, лайка*” (УМ, 09.02.99, с.4), “Прикривши нею гримасу тієї ж таки владної *сверблячки*.” (УМ, 05.02.99, с.3), “Простою, як і все геніальне,

була й методика його *обладок*, основана на кредитних маніпуляціях” (УМ, 23.02.99, с.7), “Навіть якщо черкашани носять на базар свою 500-грамову гирю, сподіваючись уникнення *обдирайлівки*, покупця професійно обведуть навколо пальця, якщо він купує товару кіло чи більше (УМ, 04.03.99, с.11); на позначення місця проживання: *комуналка, сталінка, хрущовка, хатинка*, наприклад: “Можливо, кошти на реконструкцію “*сталінок*” міська влада таки знайде” (УМ, 04.02.99, с.4), “Ось так то, людоньки, живете ви у своїй крижаній *хатинці* і не одна колька-болячка до вас чіпляється” (ПВ, 04.12.99, с.2).

Обстежений матеріал засвідчує широку сферу функціонування розмовних іменників – назв предметів і понять з суфіксом -ин-а: *дармівщина, конячина, копійчина, корівчина, надзвичайщина, свіжина, тяганина, чарчина* та ін., наприклад: “...селяни вимагали дешевого дизпалива, дешевих кредитів та іншої *дармівщини*...” (Пн, 18.07.97, с.2), “Генеральний прокурор України Михайло Потєбенько *тяганину* навколо Павла Лазаренка і Миколи Агафонова схильний пояснювати звичним для нас ставленням до закону, який, відомо, як дишло – куди повернув, туди й вийшло” (УМ, 09.02.99, с.3); назв осіб за сферою діяльності та родом занять з суфіксом -ач: *збирач* (працівник податкової служби), *сміхач* (сатирик-гуморист), *фірмач* (працівник фірми), наприклад: “Очевидно, що цю пропозицію не буде сприйнято “*на-ура*”, особливо сотнями тисяч “*збирачів*” (ВК, 28.01.99, с.5), “У часі фільм [“Камінний хрест”] “випадково збігся” з монологом головного *сміхача* СНД Михаїла Жванецького, що йшов по іншому каналу” (ВК, 16.01.99, с.6), “Частина працівників Кабміну, економічних міністерств, митниці давно ходять на роботу не заради ста гривень зарплати, а щоб “*провсернути*” операцію за вигідним для *фірмачів* заліком, бартером, отриманням бюджетної позички тощо” (Т, №3.01.99, с.2); похідні від власних назв – назв організацій, засобів масової інформації і т.ін. з суфіксом -ець: *вітренківець, вечірківець, громадівець, експресівець, кунівець, лимоновець*, наприклад: “Найкатегоричнішими були *кунівці*” (УМ, 03.02.99, с.3), “...намагаються очорнити Марчука та Мороза і кучмісти і *вітренківиці*” (Т, №43, X.99, с.2), “...решта *громадівців* зробили вигляд, що нічого не трапилося, і провели з'їзд” (УМ, 26.01.99, с.3); Колону очолювали “*експресівці*” із заклеєними ротами (УС, 27.04. – 10.05. 2000, с.4).

Через посередництво преси в загальний ужиток уходять слова із структурним елементом -ація, який в іншомовних словах є показником їх приналежності насамперед до книжної мови. При

поєднанні цього елемента як із запозиченими, так і з питомими українськими основами утворюються слова з виразним розмовним забарвленням: *монетизація, дивація, жебракізація, прийматизація, прихватизація, собакізація, хохляндизація* і под., наприклад: “Приватизація чи *прихватизація?*” (заголовок) (Ф, 18.11.97, с.2), “Безпритульних собак у Кам’янці-Подільському стає все більше. *Собакізація* міста – сумна реальність сьогодення” (Пн, 13.04.98, с.2), “*Хохляндизація* України, знищення її інтелектуальних і духовних підвалин – усе це історичні реалії, яким треба дивитися у вічі” (ВК, 31.03.94, с.2).

Окрему групу в мові газет становлять іменники, зниженість яких зумовлена суфіксами -к, -як-а, -яг-а, -юк-а, -юг-а, -иш-е, -иськ-о, -ур-а, -ул-я, -ень, -ан та ін., а також заперечними частками не, ні та префіксами роз-, без- : *босяк, вояк, копняк, забіяка, залізяка, діляга, трудяга, чолов’яга, злюка, падлюка, катюга, дітище, збіговисько, ревісько, ручиська, брезентура, квадратура, клієнтура, дівуля, перевертень, нехлюйство, нелегал, нікчема, бездара, безготівка, рознос, розкрадач, роззява*, наприклад: “Останнім часом Росію заповнили ватаги *босяків*, “клікуш” та юродивих” (УС, 20 – 26. 04. 2000, с.11), “Дід” в армії надавав “молодому” *копняків* по сідниці – отримав величезне задоволення” (УМ, 04.02.99, с.13), “Місцеве машинобудування: візьму *залізяку* – зліплю собі трактор, а захочу – комбайн (УМ, 23.02.99, с.6), “Микита Михалков у інтерв’ю програмі НТВ “Ітоги” сказав, що втішений такою масовістю, а зокрема тим, що особисто бачив, як один *діляга* перепродав квиток на прем’єру за 700 доларів (УМ, 23.02.99, с.10), “Бідові сільські пенсіонери вже майже беззахисні перед дрібними *злодюжками*” (ПВ, 04.12.99, с.2), “Водночас значні кошти, які виділялися державою на спорудження “*квадратури*”, пішли у невідомому напрямку” (УМ, 03.03.99, с.11), “... міський центр психічного здоров’я не витримує напливу “*клієнтури*” (УМ, 27.02.99, с.4), “Вхопивши ножі, *перевертні* накинулися на студентів” (ВК, 20.01.99, с.3), “З поштових скриньок на бідолашних киян щотижня позирав сам автор, він же, за самовизначенням, і головний “агітатор, *горлан*, главар” красивоукраїнців, нардеп Геннадій Балашов (УМ, 03.02.99, с.3), “Я.М.Мельник поніс справедливе покарання за відверте *нехлюйство* в роботі” (УМ, 19.01.99, с.10), “...водій-*роззява* височив на зустрічну смугу...” (Х, 06.02.97, с.4), “Голова виконкому В.Яремчук влаштував своїм підлеглим справжній *рознос*” (Ф, 02.07.99, с.2).

Зрідка у газетних текстах зустрічаються стилістично знижені іменники утворені безафіксним способом (переважно як запозичення з російської мови): *зелень* (про долари США), *відик, прикол, прокол, прикид* та ін., наприклад: “Через п’ять годин за місцем проживання працівники міліції затримали двох п’ятнадцятирічних киян-меломанів і їм тепер не до музики і “*відиків*” (ВК, 20.01.99, с.3), “Звичайно ж, розмова на президії – лише *прикид* до більш поглибленого і ґрунтового розгляду цих непростих проблем на сесії” (ПВ, 04.12.99, с.2). Дедалі частіше у газетних текстах трапляються складні слова-іменники, негативне значення та стилістична зниженість яких впливає із змісту їх компонентів. Більшість із них, це іменниково-дієслівні й іменниково-прикметникові утворення, що вказують на негативні риси поведінки людини, характеру її діяльності тощо: *крючоктвори, мордобій, пройдисвіт, масхалтура, червонопикий, товстосум, членовоз*: “Найбільше скальпів “*червоношкірих*” зібрали *червонопикі*” (підзаголовок) (Т, №46.11.99, с.1), “...урядові “*крючоктвори*” гальмують цей рятівний для вітчизняної економіки процес” (УМ, 02.03.99, с.4), “Розжирілі *товстосуми*, які порозкрадали все, що можна, і створили лави безробітних” (Т, №43.10.99, с.5), “Американці передбачають, що на збоях комп’ютерів, пов’язаних з відомою “проблемою 2000 року”, зможуть нажитися *пройдисвіти* від бізнесу і кмітливі юристи” (УМ, 23.02.99, с.10), “По всіх усядах *масхалтура*” (масова халтура) (Т, №22, 05. 99, с.3), “На “*членовози*” гроші є!” (про транспортне обслуговування членів уряду) (ВК, 19.01.99, с.2).

У мові газет трапляються й складні стилістично знижені слова утворені з двох іменників: *електрик-потрошитель, історик-словоблуд, несуні-халявщики, бізнес-посиденьки, пацан-забіяка, наркоділки, кінозбіговисько*, наприклад: “*Бізнес-посиденьки*” (заголовок) (стаття про впровадження в роботу виконкому Сумської міської ради дня підприємця) (УМ, 19.01.99, с.5), “Залишилось лише декілька днів до відкриття престижного *кінозбіговиська*” (про кінофестиваль у Каннах – Б.К.) (Пн, 04.03.98, с.2), “За цими повідомленнями криється напружена міліцейська робота з вилучення незаконного обігу отрути, закриття притонів і притягнення до відповідальності *наркоділків* різного рівня” (ВК, 29.01.99, с.6), “Але є так звані *несуні-халявщики*, що, розтанувши у багатолюдному натопті, не бажають платити податки і торговельні збори” (УМ, 02.02.99, с.2), “За декілька лише останніх місяців “*електрик-потрошитель*”

укоротив лінії електропередач на два кілометри (УМ, 04.02.99, с.8).

Якнайширше використовуються в мові преси метафоричні та метонімічні вислови розмовного плану, які не тільки роз'яснюють основну думку автора, а й посилюють експресивність газетної мови. Ось лише декілька прикладів розмовних метафор та метонімій, що функціонують у мові сучасної української публіцистики: *авторитет*, *балаган*, *баран*, *брехунець* (про радіо), *шкапа*, *наживка* (про людину), *схуднення гривні*, *ящик* (телевізор) та ін., наприклад: "У в'язниці вже перебувають деякі *"авторитети"*, майже щодня затримують членів злочинних угруповань, та цих молодиків з характерною зовнішністю не меншає" (ВК, 03.02.99, с.3), "Якщо зважати на те, що ліві партії в Україні можна порахувати на пальцях однієї руки, а праві б'ються в конвульсіях, то все мовлене Михайлом Дмитровичем стосується якраз *"наших баранів"*, тобто, даруйте на слові, демократів" (УМ, 09.02.99, с.3), "Цікаво тільки, чи не стануть деякі телеглядачі, зненавидівши це чуже свято життя, викидати свої *"ящики"* у вікно?" (УМ, 23.01.99, с.2). "З поправкою на *"схуднення" гривні* протягом останніх місяців ці кошти вже не компенсують витрат" (УК, 26.11.98, с.18).

Отже, елементи розмовності в мові газет є поширеним явищем. А зі словотвірного погляду мова газети представлена фактично всіма структурними типами розмовних іменників.

Умовні скорочення газет:

ВК – Вечірній Київ (Київ), ПВ – Подільські вісті (Хмельницький), Пн – Подолянин (Кам'янець-Подільський), Т – Товариш (Київ), УМ – Україна Молода (Київ), Ф – Фортеця (Кам'янець-Подільський), Х – Хмельниччина (Хмельницький), УС – Українське слово (Київ)

1. Стишов О.А. Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця ХХст. // Мовознавство. – 1999. – №1. – С.7-21.
2. Білодід І.К. Стилiстичне збагачення усного лiтературного мовлення // Українське усне лiтературне мовлення. – К.: Наукова думка, 1967. – 307с.
3. Колесник Г.М. Усно-розмовне мовлення на шпальтах газети // Взаємодія усних і писемних стилів мови. – К.: Наукова думка. 1982. – С. 136-172.
4. Пономарів О.Д. Засоби художньої експресії в публіцистичному стилі // Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови. – К.: Наукова думка. 1990. – С. 166-179.
5. Костомаров В.Г. Разговорные элементы в языке газеты // Русская речь. 1967. – №5. – С.48-57.

6. Тараненко О.О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). – Київ – Кам'янець-Подільський, 1996. – 171с.
7. Сучасна українська мова: Довідник / Л.Ю. Шевченко, В.В. Різун, Ю.В. Лисенко; За ред. О.Д. Пономаріва. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Либідь, 1996. – 320с.
8. Білодід І.К. Роль усної літературної мови в мовній практиці соціалістичного суспільства // Закономірності розвитку усного літературного мовлення. – К.: Наукова думка, 1965. – 312с.

Ларуса КИСЛЮК (Київ)

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ У ТВОРЕННІ ІМЕННИКІВ – НАЗВ ОСІБ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Динамічний розвиток в українському суспільстві останнього десятиліття ХХ ст. – розвал тоталітарного Союзу, утворення і розбудова держави, проникнення в Україну нових реалій західного світу після падіння "залізної завіси" змінює умови функціонування української мови: відбувається розширення її функціональних сфер як мови зі статусом державної, прискорюються темпи мовних змін, відбувається процес активізації вживання іншомовних слів. Водночас дослідники зазначають появу "тенденції до перегляду, ревізії кодифікованих норм і відповідно до спроби їх змінити" [1:158], що виявляється у заходах з унормування правопису, термінології тощо.

Мовознавці відзначають динамічні зміни внаслідок суспільних змін 80-х – 90-х років передусім у лексиці й словотворі [2], [3], [4]. Особливо відчутними є ці зміни в мові засобів масової інформації та в різних формах усної комунікації.

Характерною рисою сучасної мови, зокрема мови преси, дослідники називають "функціональний динамізм – використання одиниць з периферії літературної мови (розмовна літературна мова) і навіть з-поза її меж (просторіччя, жаргони) у тих галузях комунікації, які раніше входили лише в кодифіковану літературну мову" [5:91]. Скажімо, у журнальних та газетних текстах про сьогоденне життя вживається багато іншомовних слів, а також лексеми з кримінального світу: *"редиска"* (нехороша людина),

“авторитетка” (жінка-“авторитет”), “браток”, “пахан”; з молодіжного сленгу: “ніпл”, “пацан”, “лох” й т.п., які за класифікацією Т.Смолкової є неологізмами “неустабілізованими” (плану parole) [4:19]. Часто неможливо твердити однозначно, чи є слово запозиченням, чи утворене від запозичення в українській мові, тобто має словотвірну структуру, в той час, як морфемна структура такого слова має виразну подільність: *телелідер*, *артпродюсер*, *політPRмен*, *PR-менеджер*.

Словотворення, “використовуючи морфемний інвентар мови, виконує суспільне замовлення на творення необхідних для комунікації найменувань” [5:90]. Зростання обсягів суспільного замовлення, пришвидшення темпів творення і запозичення нових слів зумовлює активізацію словотвірних засобів в останні десятиліття.

На матеріалі української преси 1998-2001 років можна простежити мікрозміни (термін О.А.Земської, [5:25]) у структурі слів, зокрема похідних, певні зміни в їхньому функціонуванні та сферах застосування. Значною мірою це зумовлено наявністю взаємозв'язку між змінами, які відбуваються в суспільстві та в мові: як правило, всі найважливіші події суспільного життя знаходять своє відображення у творенні нових слів, появи нових базових основ, нових словотвірних значень, активності певних словотвірних типів і засобів тощо.

Одна з характерних рис сучасної мови, як підкреслюють дослідники, – посилення особистісного начала [6:27] – призводить до активного творення іменників на позначення осіб. Базовими основами при словопородженні можуть бути як власні імена наших сучасників (в першу чергу, відомих політиків, державних діячів), так і загальні назви (питомі та запозичені). Як правило, це відіменні деривати. Найчастіше виникають афіксальні утворення або складні слова (композиції та юкстапозиції). Такі найменування позначають: професійну належність особи (*інтерв'юер*, *політтеоретик*, *телекоментатор*, *рекламник* (*рекламіст*), *комп'ютерник* (*комп'ютерицик*), *піарник* (*піарицик*)); прихильність особи до чого-небудь чи кого-небудь (*державник*, *партприхильник*); належність особи до групи людей за певною ознакою (діяльності, вподобань, смаків і т.п.) (*удовенківці* (*рухівці* Г.Удовенка), *костенківці* (*рухівці* Ю.Костенка), *“трудоукраїнці”* (члени блоку “Трудова Україна”), *“засядьківець”* (шахтар з шахти ім.Засядька), *упаовець* (член УПА), *“інтергазівець”* (працівник фірми “Інтергаз”), *ВВешник* (член групи “ВВ”), *еСБушник* (працівник СБУ), *“утеєнівець”* (працівник УТН)); певну оцінку

чи характеристику особи (*свободолюбець*, *політпровокатор*, *“совок”*, *есересерівці*, *“стололази”* (відвідувачі заходів з метою потрапити на фуршет)) тощо. Розглянемо докладніше такі утворення, погрупувавши їх за тематичним критерієм.

І. За останні десять років з'явилися і стали популярними нові професії. Їхні назви запозичені, як правило, з англійської мови цілим словом: *ди-джей* (*ді-джей*), *спічрайтер*, *промоутер* та ін. Немає підстав говорити про словотвірну структуру і запозичених лексем *іміджмейкер*, *продюсер*, *ріелтер*, *топ-менеджер*. *PR-менеджер*, хоча деякі з них є морфемно подільними *іміджмейкер* (*імідж*, *кліпмейкер*), *продюсер* (*співпродюсер*, *продюсувати*), *ріелтер* (*ріелті*). Назви осіб за професією *інтерв'юер*, *ліквідатор*, *піарник* і *піарицик*, *рекламник* і *рекламіст* можна вважати відіменниковими дериватами з іншомовними основами, утвореними на українському мовному ґрунті за допомогою продуктивних суфіксів: “той, хто бере інтерв'ю”, “той, хто ліквідував аварію на ЧАЕС”, “той, хто займається піаром (PR – public relations “зв'язки з громадськістю)”, “той, хто займається рекламою”. Наявність варіантів можна пояснити як різними шляхами запозичення (безпосередньо з англійської мови чи через посередництво російської), так і активним уживанням синонімічних за словотвірним значенням питомих та запозичених суфіксів. Приклади: “Сьогодні цю другу прадавню професію називають *іміджмейкер*.” (ПіК, №5, 1999); “Ми потрапили на аудієнцію до... короля *промоутерів* боксу.” (ПіК, №5, 1999); “Взірцем елітарного селища під Києвом *ріелтери* вважають “Золоті ворота.” (ПіК, №10, 1999); “Для організації подібного прослуховування необхідно дороге устаткування, – пояснює *PR-менеджер* компанії...” (ПіК, №2, 2002); “...поєднання великих грошей і крутих *“піарициків”* (“мордоробів”) – гримуха сума...” (ПіК, №4, 1999); “...Камера раптом забула про *інтерв'юера*...” (ПіК, №3, 1999); “*Ліквідатори*, бомжі, втеклі злочинці перебувають тут лише до кінця вахти...” (ПіК, №4, 1999); “...Далеко не всім *рекламникам* їхня кваліфікація і досвід дозволяють розробляти грамотні, переможні стратегію й тактику виборчої кампанії.” (ПіК, №4, 1999); “*Фахові рекламисти* використовують таке визначення як “припустима брехня...” (ПіК, №2, 2002).

Складні слова *туроператор*, *фотомодель* сприймаються як похідні, хоча важко сказати однозначно, запозичені вони чи утворені злиттям двох іншомовних основ в українській мові.

Інколи трапляються перейменування відомих професій як питомими назвами замість запозичених (*світляр* замість фотограф), що можна пояснити бажанням "очистити" мову; так і навпаки (*копірайтер* замість видавець, *драйвер* замість шофер, водій), продиктовані престижністю іншомовних слів: "Як сказав мені колись один старий *драйвер* на славетній трасі..." (ПіК, №27-28, 2001); "Очевидно, Че Гевара зумів лише чіткіше сформулювати хаотичну практику видавців минулого століття... Відтоді політика світових *копірайтерів*... суттєво модифікувалася..." (ПіК, №5, 1999). Від іменника *копірайтер* в українській мові утворилося дієслово *копірайтствувати*: "...Конкуренти не сплять і теж неспинно *копірайтствують*..." (ПіК, №2, 2002).

Неоднозначне ставлення виражене до професії міліціонера у назвах: *правоохоронець*, *міліціант*, *полісмен*, *мент*. Деякі новоутворення позначають неофіційні види професійної діяльності ("*човник*", *бізнесмен-пішохід*, "*наперсник*" ("*наперсточник*")), а то й офіційно заборонені (*кишенькар*, "*щипач*" (кишеньковий злодій), *фальшувальник*, *наркокур'єр*, *кілер*). Приклади: "Українські "*човники*" навряд чи радіють із європейської інтеграції поляків.", "Вже на нашому боці кордону дехто з *бізнесменів-пішоходів* дозволяє собі трохи розслабитись..." (ПіК, №10, 1999); "Усю гру стовідсотково контролює бригада *наперсточників*.", "*Наперсники*" – люди раціональні." (ПіК, №7, 1999); "Майже завжди *кишенькар* щось тримає у руці." (ПіК, №2, 2002); "Українські *фальшувальники* беруть менше..." "Нелегалів часто використовують як *наркокур'єрів*." (ПіК, №2, 1999).

Збільшилася кількість утворень з кінцевою частиною -мен: окрім *бізнесмен*, *конгресмен*, *полісмен*, *спортсмен*, *яхтсмен* маємо *політPRмен* ("Тим не менше, минулорічна криза все ж примусила *політPRменів* рекламувати себе." (ПіК, № 4, 1999)), *бізнес-омбудсмен* ("Досить незвичною... є така форма зв'язку місцевої влади і населення як створення... посади *бізнес-омбудсмена* -- посадовця, який захищає інтереси місцевого бізнесу в органах міської влади." (УРВ, №3, 2002)), *СС-мен* (підзаголовок "*СС-мен*" (ПіК, №2, 2002)), *супермен* (7:288), *мен* (7:194). Останні дві лексеми підтверджують функціонування морфеми -мен- як кореневої.

2. Численною та різнорідною є група іменників на позначення належності особи до групи людей, об'єднаних за певною ознакою. Серед назв осіб – членів певних політичних

утворень багато утворень від базових основ, які є власними назвами. Такі деривати можуть бути з нейтральним стилістичним забарвленням та з емоційно-оцінним, експресивним. Це назви політичних блоків та партій, утворені від слова чи аббревіатури, що позначає назву партії: "*злагодяни*" ("Злагода"), "*яблунчики*" (Яблуко); "*рухівці*" (НРУ), "*зелені*" (ПЗУ), "*селяни*" (СелПУ), "*конгресівці*" (КУН), чи від словосполучення: "*нашоукраїністи*" ("Наша Україна"), "*трудоукраїнці*", "*трудовики*" ("Трудова Україна"), "*засдисти*" ("За єдину Україну", скорочено – "За еДУ"), "*жінки*" ("Жінки за майбутнє"); від прізвищ відомих політиків: *костенківці*, *удовенківці*, *матвієнківці*. Приклади: "Дедалі активніше лунали голоси інших *рухівців*..." (ПіК, №1, 1999); "*Конгресівці*, які мали приєднатися до його міжпартійного блоку..." (ПіК, №6, 1999); "...Якщо у роликах "*жінок*" та "*зелених*" є хоча б якийсь натяк на ідеологічні пріоритети..." (ПіК, №2, 2002); "Особливо обурило "*трудоукраїнців*" те..." (ПіК, №5, 1999); "Очікується, що участь у коаліції мають взяти 10-15 партій, але наразі *костенківці* уникають називати конкретних політиків..." (ПіК, №3, 1999); "...Порозуміння з *матвієнківцями* можливе..." (ПіК, №6, 1999).

Вживаються різні назви на позначення членів блоку НАТО: *атлантисти*, *альянти*, "*неОНАТОВці*" (про Польщу) ("Відновлювати зруйноване Косово, навіть коли НАТО встановить над ними повний контроль, будуть змушені самі *атлантисти*". (ПіК, №5, 1999); "...*неОНАТОВці* от-от зведуть нездоланні перешкоди на професійному шляху українських дрібних підприємців..." (ПіК, №10, 1999)); осіб, які мають відношення до Євросоюзу: *євросоюзівець*, *євроміністр* ("...*євросоюзівець* розлютила заява...", "15 *євроміністрів* викликали на килим..." (ПіК, №2, 2002). Відбулося переосмислення назв нейтральних відповідно до подій у суспільстві і нових суспільних утворень: "*афганці*" (ті, хто воювали в Афганістані, а не народ Афганістану), "*чорнобильці*" (ті, хто постраждали від вибуху Чорнобильської АЕС, а не населення Чорнобиля). Членів колективу іменують за назвою підприємства чи організації, де вони працюють: "*засядьківець*" (шахтар з шахти ім.Засядька), "*інтергазівець*" (працівник фірми "Інтергаз"), *єСБушник* (працівник СБУ), "*утєєнівець*" (працівник УТН). Часто це суфіксальні іменники з базовими основами, утвореними від скорочень чи аббревіатур: "Щойно "*інтергазівці*" заходилися створювати "Регіони України..." (ПіК, 31, 1999); "...*єСБушникам* либонь потрібно його чути, а не щоб він чув."

(ПіК, №2, 1999); “А чому?” – гаряче спитав “утеепівець.” (ПіК, №7, 1999).

До цієї групи можна віднести назви осіб за ознакою діяльності: *лобіст* (представник лобі; той, хто лобіює, займається лобізмом), *тіньовик* (особа, причетна до тіньової економіки), *деендешник* (член ДНД, тобто, добровільної народної дружини), *упаєць* (член УПА), *ВВешник* (член групи “ВВ”), “пiккардієць” (музикант групи “Пікардійська терція”); *висуванець*, *самовисуванець* (той, кого висувають (хто сам себе висуває) у кандидати на виборах). Це і назви осіб, які перебувають на державній, урядовій службі (іноді з іронічним відтінком): *держслужбовець*, *кабмінівець*, *нардеп*, *владоможець*, *партноменклатурник*. Наведемо деякі приклади: “Посвідчення деендешника – це не простий шматок паперу з печаткою.” (ПіК, №2, 2002); “Незбагненні метаморфози відбуваються і з окласиченими *ВВешниками*...” (ПіК, №2, 1999); “...Творче кредо “пiккардійців...” (ПіК, №11, 1999).

Назву *остарбайтер* або *гастарбайтер* вживають як на позначення людей, яких примусово вивозили на роботу в Німеччину у роки війни, так і сучасних заробітчан з України у країнах Європи та Росії (у цій назві є виразний зневажливий відтінок) : “*Остарбайтери* отримували не більше 60% від зарплатні німця.” (ПіК, “1, 1999); “Ніхто не хоче псувати стосунків через кількох *гастарбайтерів*.” (ПіК, № 7, 1999).

Слова *бюджетник*, *пільговик* О.А.Земська виділяє в окрему тематичну групу, підкреслюючи, що в російській мові ці слова набули особливої активності і вживаються у значенні як прибічників чого-небудь, так і осіб, належних до певної спільноти [5:104]. Ці слова, а також *черговик*, *списочник*, *пiкетник*, утворені за допомогою продуктивних суфіксів -ник, -ик, досить часто вживають українські ЗМІ: “Звичайно, можна застосовувати старі радянські методи телефонних дзвінків до керівників комунальних підприємств і *бюджетників* з “проханням-наказом...” (УРВ, №3, 2002); “Бо от інший *списочник*, цього разу “нашоукраїніст...” (ПіК, №2, 2002); “Куди подітися тим квартирним *черговикам*, лави яких були ліквідовані?” (ПіК, №27-28, 2001); “Більшість *пiкетників* не приховували, що...” (ПіК, №1, 1999).

Активно вживані іменники *нелегал* (*нелегальний мігрант*), “*самосел*” (той, хто без дозволу оселився на забрудненій ЧАЕС території), утворені способом скорочення довгої номінації за ключовими для розуміння словами, називають універбатами: “Київ і Одеса стали центрами концентрації *нелегалів* із Близького

Сходу й Африки”... (ПіК, №2, 1999); “Мачуха-Україна прозвала їх образливим і несправедливим іменням “*самосели* – тільки за те, що воліють повільну смерть на вітчизніні замість довгих поневірянь чужиною” (ПіК, №4, 1999).

Члени колективу за віковою ознакою: *тинейджер* (*тинейджерка*); за уподобаннями: *рокер*, *ролер*, “*байкер*”, *автостопник*, *столицьик*, *никач*; за сексуальною орієнтацією: “*натурал*”, *гей*, *транссексуал*, *бісексуал* є різними щодо морфемної та словотвірної структури слова. Іншомовну лексему *тинейджер* уже залучено до словотворчих процесів в українській мові: від неї утворено суфіксальний іменник жін. р. *тинейджерка*. Не можна говорити про наявність словотвірної структури в іменниках *рокер*, *ролер*, “*байкер*”, які є запозиченими цілим словом з англійської, хоча в українській мові є спільнокореневі рок (музичний напрямок), *ролики* (ковзани на коліщатках). Приклади: “Все як завжди почалося зі всяких *никачів* (від никати (тинятися) – ред.)... “...*Автостопника* рятують ноги...” “Хай який ви вправний “мазовий” *столицьик* і вас може спіткати невдача...” (ПіК, №27-28, 2001).

3. До слів, які дають характеристику чи оцінку, частіше – іронічну чи з негативним підтекстом, можна віднести: “*совок*”, “*стололаз*”, *віце-міска*, “*барбі*”, цивіл. “*папiк*”, “*лох*”, “*рвач*”, “*папа карло*”; назви з компонентом *гомо*: “*гомо советікус*” (“*гомосоветікус*”), “*гомо хохляндікус*”, “*гомо контроліус*” з яскраво вираженим принизливим забарвленням: “*Стололази*” на бенкетах.” (заголовок) (ПіК, №6, 1999); “Ніде у світі не вибирають відразу таку кількість *віце-місок*, як у нас.” (ПіК, №4, 1999); “...Перетворивши автостоп на такий собі спорт для юних вгодованих *цивілів*...” (ПіК, №27-28, 2001); “Невже ми всі *лохи*?” (ПіК, №7, 1999); “...Всі “місця під сонцем” зайняли безпринципні “*рвачі*.” (ПіК, №27-28, 2001); “...Нас розсортували на інакомислячих, просто мислячих... і немислячих “*гомосоветікусів*...” (ПіК №3, 1999); “... Стихійне лихо” під загрозливою назвою “*контролер*”, або ж, за Дарвіном, “*гомо контроліус*...”; “...безквитковий проїзд “*гомо хохляндікуса*” у міському транспорті...” (ПіК №2, 2002)). Інколи такі назви відображають ставлення до відомих осіб у політиці, спорті, шоу-бізнесі: *Народний Сан* (О.Омельченко), *брати-нокауті* (брати Клички), “*бацька*” (Лукашенко), *СБН*, *ЧВС*, *Жирик*, *Зю*, *Лужок-Кепка*, *Гриша*, *Рижик*, *Плаксивий більшовик* (про російських політиків).

У тексті ЗМІ активно проникає група іменників на позначення осіб з периферії літературної мови та з-поза її меж. Це діалектна лексика: *хлоп, вар'ят*; розмовна: “*стильний чувачок*”; з молодіжного сленгу: “*ніпл*”, *гіні*; лексика кримінального світу: “*відморозок*”, “*редиска*”, “*братки*”. Як правило, такі номінації у тексті подано з тлумаченням і виділено лапками.

Серед префіксальних утворень на позначення осіб найчастіше трапляються іменники з: екс-: *екс-олігарх, екс-мер, екс-нардєн, екс-спікер*; теле-: *телелідєр, телекоментатор, телєрепортєр, телепродюсєр, телеперсона*, спів-: *співдиректор, співпродюсєр, співострів'яни*, квазі-: *квазіеліта*, контр-: *контреліта*, ультра-: *ультрацінік*; супер-: *супєрважковавовик, супермен*.

Окремо згадаємо: *телеголік* – “той, хто багато дивиться телевизор” (утворене за аналогією до *алкоголік, трудоголік* (на матеріалі російської мови аналізувала О.А.Земська [8: 302])). *телепузика* – “герої дитячої передачі з маленьким телевизором на пузику” (калька з англійської мови через посередництво російської). “...Я ніяк не можу вважати себе *телеголіком*.” (ПіК, №5, 1999), “Ющенко помахав рукою, як *телепузик*...” (ПіК, №27-28, 2001).

Помітною є тенденція позначати іменниками чоловічого роду жінок за професійною чи іншою належністю до певної групи людей (*жінка-політик*), що підкреслює стилістичну нейтральність, офіційність лексеми. Однак новотвори на позначення назв осіб жіночого роду, які входять до вищеназваних тематичних груп, породжуються і за допомогою продуктивних суфіксів -ин(я), -иц(я), -к(а). Такі слова мають виразне експресивне забарвлення. Зокрема, за професійною належністю: *бардиня, жінка-детективниця, секс-дослідниця* (“*Жінка-детективниця заслуговує на довіру...*” (ПіК, №5, 1999). Зі зниженою оцінкою вживається суфікс -ес(а): *ТБ-критикєса* (“*ТБ-критикєсам майже завжди подобається Микола Вересєнь.*” (ПіК, №9, 1999)). За належністю до певної групи за певною ознакою: *членкиня, кандидатка, тинейджерка, “авторитєтка”, “отаманка*” (“...їх знищила охорона “*авторитєтки*”...” (ПіК, №12, 1999). Назви з оцінним компонентом: *віце-міска, цнотливиця, екстра-красуня, “барбі”, кінодіва*.

Серед новоутворень середнього роду цікавим є демінутив *олігархєнятко* (“Вже зараз маленьким *олігархєняткам* їхні матусі на ніч розповідають казки не про сердитого Путіна, а про лиховісного швейцарського прокурора.” (ПіК, №27-28, 2001)).

утворене від іншомовного *олігарх*, яке дає похідні: *олігархічний, екс-олігарх*. Іменник жіночого роду з такою базовою основою потенційно можливий, але з експресивно-іронічним забарвленням.

Отже, зростання особистісного начала, динамічні процеси у суспільстві породжують активне словотворення іменників, у першу чергу, іменників – назв осіб. Активними базовими основами для іменників – назв осіб є також іменники: питомі та запозичені лексеми, загальні та власні назви (зокрема прізвища). Характерною рисою для називання осіб є використання периферійної, позалітературної лексики. За критерієм стилістичного забарвлення іменники – назви осіб становлять дві групи: слова стилістично нейтральні та експресивні, знижено-оцінні. При творенні афіксальних дериватів (як чоловічого, так і жіночого роду) активність виявляють серед суфіксів – питомі, а серед префіксів, навпаки, – іншомовні. Особливу активність у ролі твірних для іменників – назв осіб виявляють слова, які позначають нові соціальні явища, події і перебувають у центрі уваги суспільства.

1. Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. – К., 2000. – 288 с.
2. Ермакова О.П. Семантические процессы в лексике // Русский язык конца XX столетия. – Москва, 1996. – С.32-66.
3. Сербєнська О., Волощак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем. – К., 2001. – 204 с.
4. Smółkowa Teresa. Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej. – Kraków, 2001. – 195 s.
5. Земская Е.А. Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык конца XX столетия. – Москва, 1996. – С. 90-141.
6. Панов М.В. Из наблюдений над стилем сегодняшней периодики // Язык современной публицистики. М., 1988. – С. 25-32.
7. Русско-украинский словарь иностранных слов. – Харьков, 1999. – 392 с.
8. Земская Е.А., Ермакова О.П., Рудник-Карват З. Активные процессы в словообразовании современных славянских языков (на материале русского и польского языков) // Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов. Краков, 1998. Доклады русской делегации. Отв.ред. О.Н.Трубачев. – М., 1998. – С. 297-312.
9. Крысин Л.П. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни // Русский язык конца XX столетия. – Москва, 1996. – С. 142-161.

ІДІОМАТИЧНІСТЬ ПОХІДНИХ ІМЕННИКІВ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ СЛОВОТВІРНИМ ЗНАЧЕННЯМ “НОСІЙ ОЗНАКИ”

Відомо, що похідною є будь-яка вторинна одиниця номінації із статусом слова незалежно від її структурної простоти чи складності, тобто така, що характеризується зумовленістю іншим знаком або сукупністю знаків [5: 289].

Усі похідні слова з погляду семантики поділяються на неідиоматичні (значення похідного слова дорівнює сумі значень компонентів, з яких воно складається: мотивуючої семантичної бази і форманта) та ідиоматичні (або фразеологічні). Ідиоматичність похідних слів визначається тим, що значення цілого неможливо отримати із значень складових частин за якимись регулярними правилами [6; 1]. Маємо приклад невідповідності змісту формі. У таких випадках значення похідних слів включають додаткові компоненти — нарощені значення, які неможливо встановити за допомогою стандартних семантичних правил, хоча ці додаткові семантичні нарощення так чи інакше зв'язані з вихідними компонентами.

Таку особливість значення слова М.В.Панов назвав фразеологічністю семантики. У слові “ціле є не лише добуток частин, але ще і додатково якась величина $A + B + (X)$ ”. Додаткове значення входить в об'єктивуюче поняття, є присутнім в ньому з моменту виділення ідеального змісту, тобто входить у значення, яке реалізується цілою звуковою оболонкою, а не її компонентами [8: 146].

Ідиоматичні утворення, як правило, неоднорідні. Серед них виділяються повні ідіоми, в яких значення цілого і його складових частин взагалі не мають ніяких спільних компонентів. Такі утворення не є характерними для словотвірного рівня і з позиції синхронії демонструють найбільш очевидний випадок відсутності морфемного членування. Часткові ідіоми — це комплекси з ідиоматичним нарощенням значення, яке відбувається в семантичній структурі похідних одиниць. Прикладом часткових ідіом служать різноманітні словотвірні типи відадієктивних іменників, зокрема із суфіксом -ник типу *каптурник*, *табачник*, *аварійник* з їх спільним значенням “особа за відношенням до значення мотивуючого слова” і деякого непередбачуваного

семантичного нарощення, яке є конкретизацією вказаного відношення. Для ідиоматичних похідних властива семантична цілісність і непрозорість семантики. У зв'язку з цим є підстави виділяти різні типи мотивації, які можуть базуватися або на основних семах слова, або на периферійних, не виражених певними морфемами. Саме периферійна мотивація пов'язана з появою прагматично мотивованого семантичного нарощення. Процес ідиоматизації, що дозволяє закріплювати за похідним будь-яке значення, “знімає обмеження у словотворенні, накладені процесом мотивації” [2:49], і дає можливість на базі тих самих словотвірних ресурсів утворювати слова різних семантичних класів.

Деякі вчені, зокрема О.П.Єрмакова [4], висловлюють думку про те, що слова з високим ступенем ідиоматичності є відносно мотивованими, тобто мають слабку семантичну мотивованість значення твірної основи і форманта. Інколи навіть втрачають необхідність тлумачитися через значення твірного слова (*дошовик* — гриб, *дошовик* — верхній одяг із тканини, що не промокає; *косинка* — вид головного убору жінки). У цьому випадку йдеться про порушення відношень похідності на основі семантичних змін похідного чи твірного. Предметні найменування, ідиоматичність яких особливо висока, а семантична мотивованість послаблена, інколи втрачають похідність.

Характер виникнення додаткових семантичних компонентів учені розуміють неоднозначно: 1) додатковий компонент значення з'являється лише у процесі функціонування слова, тобто у момент утворення слова його значення можна вивести із значень складових компонентів, і лише потім вноситься нова індивідуальна ознака, котра стає постійною; 2) ідиоматичність семантики притаманна слову уже в момент його створення. Саме тоді похідна одиниця сприймається як сукупність лексичного і дериваційного значень, бо “формування значення слова передусім створенню його звукової оболонки” [10: 27]. Ми вважаємо, що фразеологічність семантики виникає в момент творення слова, а не у процесі його функціонування.

Існують два підходи до явища ідиоматичності семантики похідних слів: з погляду синтезу (як неможливість синтезувати значення цілого через відомі значення складових частин) і з погляду аналізу (як невираженість певної частини значення цілого його морфемними складниками).

О.О.Панова виділяє два етапи формування ідіоматичності слова: 1) формування єдиної цілісної звукової оболонки слова; 2) утворення цілісного смислу [9:51].

Іменники-відад'єктиви із загальним словотвірним значенням "носій ознаки", які були предметом нашого дослідження, характеризуються високим ступенем ідіоматичності.

Загальне значення носія ознаки (істоти або предмета) реалізується в дериватах із прикметниковими твірними основами за допомогою суфіксів: -ик, -ець, -ак(-як), -к-а, -ин-а, -иц-я, -іст (-ист), -изм(-ізм), -ик-а, -ач, -ень, -ун, -ок, -изн-а та інших менш продуктивних суфіксів. Найбільш продуктивними є утворення із суфіксами -ак, -ець, -ин-а, -ик, -к-а, -иц-я, що відзначаються особливою активністю при переході одного категоріального знака в інший.

Ступінь ідіоматичності в утвореннях від якісних прикметників в основному низький, майже не виражений. Істота або предмет визначаються за їх характерною ознакою, вираженою мотивуючим прикметником (наприклад, *білик*, *бідняк*, *сліпець*, *дикун* тощо). Семантика цих відад'єктивів становить суму значень структурних елементів деривата: значення ознаки, виражене твірною основою, плюс загальне значення носія ознаки – людини, тварини, предмета (*бідняк* – бідна людина, *гірчиця* – щось гірке). Особливо це стосується назв осіб за характерною ознакою.

Відад'єктивні іменники, утворені від відносних прикметників, характеризуються високим ступенем ідіоматичності семантики. Утворення такого типу мають широкий спектр часткових словотвірних значень (*зірниця*, *саночник* тощо). Це пояснюється тим, що відносні прикметники, маючи опосередковане значення, своєю репрезентують це значення в іменникове. Похідний прикметник лише звужує вихідну семантику, яка завжди ґрунтується на основі вже оформленої у мові іншими засобами, але не виходить за її межі. Береться до уваги фактично лише відношення до того, що названо мотивуючою основою. Це відношення може мати обмежений характер і стосуватися лише кількох ознак із семантичного набору, яким характеризується твірна основа. Тому семантика похідних іменників, мотивованих відносними прикметниками або іменниками, у більшості випадків є дифузною і невизначеною (див. словотвірну семантику похідних *дощовик*, *молочник*, *пращиця*, *водяник*, *чорноморець* тощо).

Часто невизначеність семантики фразеологічних похідних є наслідком передавання відносними прикметниками ознак на

основі метонімічного чи метафоричного перенесення первинного значення вихідного іменника, виділення ознак через поняття про інший предмет, властивість, якість. Це значення може бути застосоване до безмежної кількості предметів та осіб, сполучаючись із значенням певного суфікса (інколи полісемічного чи омонімічного), характеризуючи широке коло об'єктів (*огірочник* "трава, листя якої має запах огірка", *копитник* "трав'яниста рослина, що має копитоподібні листочки", *сердечник* "людина, що страждає хворобою серця").

Відад'єктиви предметної семантики частіше демонструють ідіоматичність семантики порівняно з іменниками зі значенням особи. Десигнати, які лежать в основі найменувань предметів (*нідберезовик*, *молочник*), відображають лише один бік цих предметів (у цьому випадку – типове місцезнаходження і зв'язок з іншим предметом). Але саме ці десигнати означають увесь предмет у цілому. На думку дослідників, до особи, яку характеризує сукупність ознак, можна використати для найменувань сукупність десигнатів, а до предмета, який має менше, але не одну ознаку, можна застосувати для найменування лише один десигнат [7].

На фразеологічність семантики похідних відад'єктивів на позначення предмета й особи впливає і те, що у морфемній структурі слів із предметним значенням родові поняття формально не виражені. У наймснунаннях же осіб таке поняття (особа) імпліцитно присутнє у значенні суфікса.

Нами було проаналізовано близько тисячі ідіоматичних похідних іменників.

Кількісно найбільшу групу становлять іменники на -ик. У семантичній структурі зазначених похідних зустрічаємо такі різновиди семантичних нарошень:

1. Предметно-понятійні (конкретизація характеру відношення: *саночник* "той, хто займається швидкісним спуском (на спортивних санках)"; *аварійник* "той, хто несе аварійну службу, усуває аварії"; інколи ця конкретизація характеру відношення може бути взагалі непередбачуваною: *темник* "погріб, винний льох"; конкретизація виду діяльності: *духівник* "священик, у якого постійно сповідаються"; об'єкта виконання дії: *калічник* "той, хто навмисне калічить себе; вказівка на

* Похідні відад'єктиви часто характеризуються подвійною мотивованістю (прикметниковою та іменниковою). До аналізу ми залучали й похідні такого типу.

приналежність конкретній особі: *тільник* “розм. *матроська* спідня сорочка”; **значення процесуальності:** *суботник* “добровільне і безплатне колективне виконання суспільно корисної роботи в позаурочний час”; **обмежений характер вияву ознаки:** *спільник* “співучасник ганебних вчинків, поплічник”. (Принагідно слід відзначити, що останній приклад є показовим і з іншого боку. Похідне *спільник* на сьогодні майже втратило нарощену сему “ганебні вчинки”, розширивши своє значення і цим самим звільнившись від обмежувального компонента, бо останнім часом це слово вживається без семи “ганебний”. Так інколи відбувається усування чи нейтралізація семантичного нарощення лексичного характеру).

Інколи обмежений характер вияву ознаки веде до втрати певних ознак: *білодеревник* “майстер неполірованих столярних виробів, тесля”; або до повного розриву і втрати семантичного зв'язку з твірним: *денник* “відгороджене місце у стайні для одного коня”.

Можлива поява й інших нерегулярних сем (*пустельник* “людина, що з релігійних міркувань оселилася у відлюдному місці й відмовилася від спілкування з людьми; самотник”; нарощуються семи “самотник”, “з релігійних міркувань”).

2. Оцінно-експресивні (*водяник* “злий дух, що живе у воді”; *загальник* “банальна фраза”; а також *мішечник*, *вуличник*, *чемоданник*, *язичник* та ін.).

Похідні інших словотвірних типів також характеризуються ідіоматичністю.

Цікавою є семантична структура похідного *молодець* (утворилося від слова *молодий* “який має небагато років, не досяг зрілого віку; юний” і суфікса -ець, що має значення особи чоловічої статі). Якби значення утвореного деривата дорівнювало сумі значень морфем, то слово *молодець* мало б таке значення: назва особи чоловічої статі за властивістю із вказівкою на вік людини. Словник фіксує такі значення похідного *молодець*: “неодружена людина, парубок”; “статна, здорова молода людина міцного складу, бравого вигляду”. У першому випадку нарощується сема “вказівка на громадянський стан людини”; у другому – “вказівка на фізичні якості людини”.

Непередбачуваним є семантичне нарощення “військова спеціалізація” у похідного *чорноморець* “військовослужбовець Чорноморського флоту” (пор. твірне *чорноморський* “той, хто стосується Чорного моря”), а також у похідного *гвинтівка* “рушниця, у стволі якої є гвинтова різьба” (порівн. значення

прикметника *гвинтовий* “той, у якому основною деталлю є гвинт”).

Твірна основа прикметника *низовий* “розташований у низовині, тобто у низькій місцевості або нижче від чого-небудь”, сполучаючись із предметним значенням суфікса -ин(-а), формує значення похідного *низовина*, фіксоване словником: “рівнинна частина суходолу, абсолютна висота якої не перевищує 200 м над рівнем моря”. У семантичній структурі відад'єктива *низовина* спостерігаємо нарощення немотивованої семи “рівний”, а в семантичній структурі похідного *роздоліна* “низинне місце на рівнині, долина” немотивованою є сема “низинний”.

Якби похідний іменник *тіщина* (утворений від прикметника *тісний* “у якому мало вільного місця, недостатньо простору через невеликий розмір – протилежний “просторий” і предметного значення суфікса -ин(-а) з просторовим значенням) дорівнював сумі значень складових морфем, то мав би значення: іменник на позначення простору з певним обмеженням. У сучасній літературній мові функціонує таке значення деривата: “вузька річкова долина з дуже крутими схилами (міжгір'я)”. З'являється семантичне нарощення: **круті схили між горами (або берегами річки)**, а також значення інтенсивності (**дуже круті схили**), тобто немотивованою є **річкова і гірська локалізація**.

Нарощення інтенсивності характерне також для семантичної структури похідного *рівнина* “досить велика ділянка земної поверхні без істотних западин та підвищень”, а також “водяна поверхня **чималих розмірів**” (порівн. значення твірного *рівний* “який не має западин і підвищень; гладкий”).

Семантичне нарощення на рівні звуження значення вичленовуємо у семантичній структурі відад'єктива *сухар* “висушений шматок хліба, булки // рід сухого печива”.

Мотивовані основними семами значення характеризуються відносною стабільністю і стійкістю. Вони не допускають варіантності у плані вираження і складаються, як правило, на основі примусової сполучуваності твірних одиниць.

Ідіоматичні значення, які базуються на факультативних семах, характеризуються значною варіантністю у плані вираження. Вони складаються, головним чином, на основі факультативної сполучуваності твірних одиниць. Якщо ідіоматичний комплекс з погляду плану вираження може бути оформленим як лінійна послідовність кількох морфем, то у плані змісту аналогічне членування здійснити не вдається. Оскільки кожна морфема є двобічною одиницею (а не певним набором

фонем), то відсутність композиційності у плані вираження означає і складність морфемного членування. Часткові ідіоми можна вважати членованими утвореннями – за умови, якщо значення всіх компонентів обов'язково наявні у значенні цілого, тобто поява однієї нерегулярної нарощеної семи – при збереженні усіх вихідних значень – ще не перешкоджає лінійному членуванню на морфемі. Якщо ж значення хоча б одного із компонентів ідіоматичного комплексу не зберігається у складі цілого (сильна ідіоматизація), то це може призвести до поступової втрати словом членованості. У такому випадку ми можемо говорити про умовну членованість похідного слова, оскільки складові частини нагадують звичайні українські морфемі, хоча їх семантику з'ясувати важко.

Саме розрив семантичних зв'язків між твірним і похідним призвів до того, що такі іменники, як *білиця* “заст. невисвячена черниця”, *веселка* “дугоподібна різнобарвна смуга, яка з'являється в атмосфері внаслідок заломлення сонячних променів у краплинах води”, *веселик* “фольк. назва журавля весною, коли цей птах прилітає з вирію” та ін. стали на сьогодні нечленованими.

Наявність чи відсутність ідіоматичності семантики – один із факторів, який визначає специфіку похідних слів: організацію багатозначності, семантичну структуру похідних слів, їх синтаксичну поведінку, словотвірний потенціал: слова з фразеологічністю семантики характеризуються значно більшими словотвірними можливостями, ніж слова, семантика яких нефразеологічна.

Нарощення значень може бути: а) або наслідком зміни лексичних значень мотивуючих слів при незмінному значенні афіксів; б) або результатом приєднання афіксів у різних їх значеннях до мотивуючих основ одного і того ж значення; в) або це явище зумовлене поєднанням “ідіоматизуючих” значень основ з “ідіоматизуючими” значеннями афіксів, які також можуть бути джерелами ідіоматизації семантики похідних слів.

Семантичні нарощення є нетиповими, нерегулярними, непередбачуваними, індивідуальними. Більшість із нарощених значень становлять окрему сему у семантичній структурі похідних або семантичний компонент із обмежувальним чи оцінним значенням, який ніби ускладнює семантику похідного слова.

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. – М., 1974. – 367с.

2. Горпинич В.О. Семантичний взаємозв'язок мотивованого і мотивуючого у процесі словотворення // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 46 – 56.
3. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К.: Вища школа, 1999. – 207 с.
4. Ермакова О.П. Лексические значения производных слов в русском языке. – М.: Рус. язык, 1984. – 151с.
5. Кубрякова Е.С. Теория мотивации и определение мотивированности производного слова // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. ст. – Ташкент: Изд – во Ташкент. пед. ин – та им. Низами. – Вып. 2, № 174. – 1976. – С. 285 – 292.
6. Мельчук И.А. О терминах «устойчивость» и «идиоматичность» // Вопросы языкознания. – 1960. – №4. – С.73 – 80.
7. Милославский И.Г. Вопросы словообразовательного синтеза. – М.: Изд – во Моск. ун – та, 1980. – 293с.
8. Панов М.В. О слове как единице языка // Ученые зап. Моск. гор. пед. ин-та им. В.П.Потемкина. Каф. рус. яз. – 1956. – Т. 51, вып. 6. – С. 96 – 103.
9. Панова А.А. Ономазиология и проблема идиоматичности слова: Учебное пособие. – Изд – во Башкир. ун – та, 1984. – 76с.
10. Пантелеева А.А. Об идиоматичности слова // Вопросы лексики и грамматики русского языка. – Пермь, 1974. – С. 55 – 63.
11. Плузьян В.А. Общая морфология: Введение в проблематику: Учебное пособие. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 384 с.

Володимир БАРЧУК (Івано-Франківськ)

СЛОВОТВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕВЕРБАТИВІВ І ВАЛЕНТНА СТРУКТУРА СУБСТАНТИВНИХ СИНТАКСЕМ

У граматиці поняття валентності пов'язується перш за все із дієсловом у функції предиката [див., напр., 1: 41; 5: 59]. Це зумовлено концепцією вербоцентричної чи предикатоцентричної граматики: розгортання граматичної структури речення визначається предикатом. Водночас в основі реалізації дієсловом граматичної потенції лежить „вираження динамічної ознаки у її стосунку до діяча і до об'єкта дії“ [4: 299]. Безперечно, що ознакова семантична структура передбачається означуваним, тобто іменем, суб'єктом. Семантично прогнозує предикат саме

суб'єкт. Наприклад, суб'єкт із значенням істоти передбачає наявність предиката із значенням волюнтаривної дії: *Пташка намагалася випурхнути*; нульовий суб'єкт передбачає наявність безсуб'єктного предиката з безособовим значенням: *Світає*. Таким чином, існує формально-семантична координація між суб'єктом і предикатом: формально суб'єкт заповнює лівобічну валентність предиката, але семантично визначає його тип (а також формалізує особове значення), тобто реалізує власну правобічну валентність. Отже, поняття валентності має бути застосоване і до словоформи (синтаксеми) у функції суб'єкта. У такому підході немає жодного протиріччя, оскільки двобічно-дворядний (предикативний) зв'язок, в основі якого взаємозалежність компонентів, передбачає валентну рівновагу підмета і присудка. Однак виникає проблема розмежування функцій словоформ: з одного боку, словоформа прогнозує наявність іншої словоформи, тобто валентно визначає незаміщену позицію (лівобічна валентність дієслова передбачає наявність суб'єкта), з іншого боку, дієслово закриває, заповнює правобічну валентну незаміщену позицію суб'єкта. Отже, навіть за умови двобічно-дворядного зв'язку у формі координації субстантивна і вербальна словоформи виявляють двобічну здатність прогнозувати (зумовлювати) і закривати (заповнювати) валентні позиції. Валентність (з лат. сила) синтаксеми, що вимагає через синтаксичний зв'язок семантичного заповнення словоформою (іншою синтаксемою) незаміщеної позиції у власній семантичній структурі, є домінантою зв'язку. Здатність словоформи (синтаксеми) заміщувати (закривати) позицію у семантичній структурі валентної одиниці (домінанти) є велантивною здатністю (*velans* – закриваючий). Таким чином граматична інтерпретація встановлює дійсний паритет у структурі синтаксем. Не залишаються поза увагою інші синтаксеми – ад'єктивна та адвербіальна, первинною позицією яких є велантивна (валентну позицію ці словоформи виявляють за умови вербальної (предикатної) транспозиції). Одну теоретичну базу дістає конститутивна функція синтаксем. Входять у систему граматичної інтерпретації субстантив у непрямих відмінках, а також неособові форми дієслова.

Отже, валентність – здатність синтаксеми у позиції домінанти визначати зв'язок із словоформами (велантивними синтаксемами) Вона властива усім словоформам як мінімальним синтаксичним одиницям (у первинній чи транспозиційній функції). Велантивність – здатність синтаксеми закривати через

синтаксичний зв'язок відкрити валентну позицію домінанти. Наприклад, для словоформ *матері* і *для матері* є тотожною велантивна позиція адресата (синтаксема з лівобічною адресатною велантивністю). Лівобічна адресатна велантивність (спрямована на дієслово) не перешкоджає реалізації типової для субстантива лівобічної атрибутивної валентності через ад'єктивну синтаксеми: *купив для своєї матері*.

Система субстантивних синтаксем неоднорідна. Центр субстантивних синтаксем складають форми непохідних іменників та похідних від іменникових твірних основ. Близько до центру розташовані відад'єктивні іменники, в структурі семантики яких домінує предметна номінація, окрім того, ад'єктивні синтаксеми велантивні. Периферію субстантивних синтаксем складають девербативи, сема дії у яких впливає на типові функції субстантивної синтаксеми, створюючи особливу валентну структуру. Існує думка, що дериваційна транспозиція не змінює семантико-граматичну природу твірного значення [2: 155]. У нашому випадку це означає, що девербативи мають ту саму валентну структуру, що й відповідні їм твірні дієслова. Чи це так? Скажімо, девербативи зі значенням „опредмечена дія“, наприклад, *косіння* чи *косьба* набувають не тільки предметного значення, а й одержують валентний потенціал субстантива. Чи не зміна це семантико-граматичної природи? Якщо б зберігалася семантико-граматична природа значення похідного, то такий дериваційний процес не виходив би за межі граматичної транспозиції. Насправді словотвірна транспозиція не зводиться до набуття словом тільки нового категоріального значення, а впливає і на семантичну, і на граматичну структуру словоформ.

Іменники зі значенням т.зв. опредмеченої дії поєднують у собі ознаки дієслова (семантика твірного слова) й іменника (лексична й граматична семантика, форма слова). Усі девербативи діляться на дві великі групи: суфіксальні та безсуфіксні. Їх морфемна структура впливає на валентні особливості. Визначальною щодо виявлення суфіксальними девербативами дієслівних рис є категорія перехідності/неперехідності. Найбільш послідовно виявляють дієслівні ознаки іменники, утворені від перехідних дієслів за допомогою суфіксів –*єнн-*, –*єнн-*, –*єнн-*, –*єнн-*. По-перше, у них зберігається об'єктна валентність, по-друге, вказані суфікси виявляють значення „абстрактність“ та „процесуальність“, тобто разом з твірною основою формують значення „опредмечена дія“ („абстрагована дія“). Хоч керований іменник з об'єктним значенням переміщається в позицію

родового відмінка, все одно чітко виявляє придієслівну велантивність: *споживання яблук, переведення стрілки, соління овочів, здобуття медалей*. Як бачимо, суфікси -енн-, -анн-, -інн-, -тт- кожен зокрема не вносять якихось специфічних валентних ознак, хоч рівень абстрагованості девербатива впливає на його семантику: слід розмежовувати етапи абстрагованості значення „опредмечена дія“: перший – початковий – охоплює іменники, у яких домінує сема, що вказує на дію; другий охоплює іменники, у яких домінує сема „абстрактне поняття“. Таке розрізнення стосується девербативів, утворених як від перехідних, так і неперехідних дієслів. Наприклад: *вантаження мішків, варіння юшки, відчуття правди, блукання над морем; і кохання (почуття, любов) жінки, світання (світанок, схід сонця), життя (ант. смерть) для щастя, почуття (емоції) душі*. Іменники, що переходять до другої групи, послаблюють правобічну об'єктну валентність через синкретизм атрибутивного значення.

При прийменниковому керуванні придієслівну позицію виявляють модифікації об'єктного значення, зокрема значення адресата: *повідомлення для батька, читання лекції для студентів, замовлення для клієнта*. Однак помітним є нашарування атрибутивних відношень.

Девербативи від неперехідних дієслів не виявляють виразної об'єктної валентності через слабке керування (через застиглість форм при вираженні атрибутивних відношень зв'язок наближається до відмінкового прилягання), а колишні об'єктні синтаксеми трансформуються в атрибутивні: *стремління до щастя, літання над землею (на літаку), ходіння по магазинах*.

Віддієслівні іменники із суфіксами -іт-, -к-, -б- та малопродуктивними -от-, -тв-, -анін-, -анк-, -ан- [див.: 4: 40] перебувають на стадії повної субстантивзації семантики, тобто належать до другої групи з домінуванням семи „абстрактне поняття“. Це зумовлено відсутністю у значенні суфіксів компонента „процесуальність“ (втратою його протягом історичного розвитку). Іменники із цими суфіксами втрачають і здатність об'єктного керування (в т.ч. в його модифікаціях), тобто граматично дієслівна семантика нейтралізується: *сварити сина – сварка ?, стріляти в ціль – стрільба по цілі (яка?), стукати молотком – стукіт молотком і стукіт молотка*. Як бачимо, інструментальна синтаксема (останній приклад) переміщується в позицію суб'єктної. Отже, девербативи із втратою об'єктної валентності набувають здатності розширювати суб'єктну або зумовлювати творення специфічних синтаксем із

суб'єктною велантивністю з інструментальною: *робота пензля, сварка сімей, шепіт губ*. Ці синтаксеми поповнюють групу власне суб'єктних, утворених із предикативних сполучень: *грим гуркоче – гуркіт грому, дитина молиться – молитва дитини*. Отже, однією із ключових особливостей девербативів є згортання предикативного сполучення в підрядне.

Іменники з суфіксами -н- та -н-сч- включають виразне емоційно-експресивне значення, властиве тільки іменним частинам мови. Це зумовлює майже повну нейтралізацію дієслівних граматичних ознак у девербативів із цими суфіксами та поступову втрату ними здатності лексико-граматично суміщатися зі словами з колишньою об'єктною функцією: *ворогувати з сусідами – ворожнеча з сусідами (яка?), колотити макогоном – колотнеча (?)*.

Окремі девербативи зумовлюють синтаксему зі специфічною лівобічною велантивністю – прилягаючий інфінітив. При дієслові такий інфінітив виконував роль об'єкта: *вміє працювати, вирішив зустріти*; при віддієслівному іменникові – роль атрибута: *вміння працювати, рішення зустріти*.

Для дієслів визначальною є, окрім об'єктної правобічної валентності, адвербіально-атрибутивна правобічна валентність. Адвербіальні придієслівні атрибути формують три структурно-функціональні класи: власне прислівники (там, тоді, ввечері, знічев'я), відад'єктивні деривати із означальною семантикою (швидко, радісно), прийменниково-відмінкові форми (поїхати до Києва, пропустити через хворобу, зустрітися після обіду). Велантивні ознаки у адвербіальних синтаксем змінюються при переміщенні в прийменну позицію в залежності від класу. Займенникові прислівники через неможливість граматичної транспозиції не вживаються при девербативах. Інші прислівники цього класу набувають ад'єктивно-атрибутивної велантивності: *регуляція вручну, кріплення вдвоє, куріння вдосвіта*. Відад'єктивні деривати з якісно-означальним значенням не поєднуються з девербативами, а відбувається синтаксично зумовлена зворотня ад'єктивізація: *сіяти густо – густа сімба, молитися ревно – ревно молитва і под.*

Прийменниково-відмінкові форми як транспоновані в адвербіальній функції виявляють нестійку адвербіальну велантивність. При девербативах зберігаються функції синтаксеми із власне дієслівним значенням місця, часу, інколи мети (причини): *бемкання за селом, дерчання в полі, квакання перед вечором, квітчання для краси*, хоч набувають синкретизму

семантико-синтаксичних відношень (нашарування чи домінування атрибутивного значення). Усі інші типи адвербіальних значень прийменниково-відмінкових синтаксем (перш за все означальне способу дії) витісняються атрибутивними семантико-синтаксичними відношеннями, які виникають між девербативом та синтаксемою в приєднаній позиції. Отже, визначальною для велантивності синтаксеми є її прислівна позиція, тобто підпорядкованість певній словоформі, наприклад: *орання (оранка) під озимину, розчищення для забудови*.

Особливістю безсуфіксних девербативів є невелика, а іноді мінімальна кількість морфем у їхньому складі: одноморфемні (біг, хід), двоморфемні (переїзд, пропуск), триморфемні (відповідь, допомога), серед яких (крім одноморфемних) домінують префікси. Їхня роль зростає при відсутності суфіксів. „Зростання кількості префіксів у іменникових структурах... свідчить... про звуження спектра словотвірних значень іменника, що поступово зводяться до значень абстрактної дії та ознаки“ (З, 118). Зрозуміло, що ускладнення структури безсуфіксних девербативів здійснюється за рахунок дієслівних префіксів. Очевидно, що ці префікси увиразнюють дієслівну семантику дериватів. Це зумовлює незмінну здатність безсуфіксних іменників керувати об'єктом: від перехідних дієслів (*вигін худоби, розподіл майна, побудова держави*), від неперехідних дієслів зі значенням адресата (*наказ синові, допомога батькові, відповідь другові*). Інші варіанти керування синкретичні, а тенденція домінування атрибутивного значення залишається стійкою: *втеча тунелем (через тунель), дотик рукою, підхід до будинку, переказ поштою, перемога над ворогом*. Безсуфіксні іменники так само творять синтаксеми з суб'єктною велантивністю; це відбувається навіть більш послідовно, ніж при суфіксальних девербативах, оскільки семантика твірної групи префіксальних дієслів більш вузька – це слова динамічної дії, перш за все пов'язаної із рухом: *відповідь друга, вихід актора, промова поета, втеча ворога*. Розмежування у таких випадках суб'єктного та атрибутивного значень родового відмінка здійснюється синтаксично, а на рівні словосполучення маємо двозначність.

На відміну від суфіксальних девербативів безсуфіксні більш чітко диференціюють лексичне значення „абстрактне поняття“ і „опредмечена дія“; ці утворення не відбивають етапів розвитку лексичного значення в напрямку відходу від твірного. Навпаки, два значення існують паралельно, є фіксованими, не еволюціонують. Можна говорити про наявність двох словотвірних

моделей при творенні безсуфіксних віддієслівних іменників: із значеннями „опредмечена дія“ та „абстрактне поняття“. Це зумовлено тим, що суфіксальні іменники творяться практично від усіх дієслів, а безсуфіксні від компактної групи із певним значенням.

Спостереження над синтаксичними особливостями девербативів дають змогу зробити кілька висновків.

Зміна категоріального частиномовного значення є вирішальним фактором зміни синтаксемної структури деривата порівняно із твірним. При цьому суфіксальні утворення розвиваються в напрямку від твірного, а безсуфіксні чітко розмежують дієслівно-іменну та іменну семантику з відповідною синтаксичною спеціалізацією одиниць.

Послідовно виявляють правобічну об'єктну валентність безсуфіксні та суфіксальні деривати від перехідних дієслів. При цьому родовий відмінок набуває власне об'єктного значення, яке виражається формою зв'язку керування (як і при перехідних дієсловах із заперечною часткою). Девербативи, зберігаючи правобічну об'єктну валентність, формують групу субстантивних синтаксем з лівобічною об'єктною велантивністю зі спеціалізованою формою в родовому відмінку.

Девербативи від перехідних дієслів із значенням „абстрактне поняття“ втрачають виразну дієслівну валентність, яка трансформується валентною спеціалізацією субстантива: велантивність керованих словоформ синкретична – об'єктно-атрибутивна, а зв'язок наближається до відмінкового прилягання.

Девербативи від неперехідних дієслів майже повністю нівелюють дієслівну валентність, набуваючи власне субстантивну правобічну атрибутивну валентність. Велантивні синтаксеми в присубстантивній позиції звужують функцію до лівобічної атрибутивної велантивності, частина із них взагалі не підлягає транспозиції.

Формування класу субстантивних синтаксем із девербативів розширює можливості субстантива. Як безсуфіксні, так і суфіксальні девербативи формують специфічний тип синтаксем із суб'єктною велантивністю в межах прислівного зв'язку у формі родового відмінка.

Окремі суфіксальні девербативи формують специфічний тип велантивних синтаксем із атрибутивним значенням у формі прилягаючого інфінітива.

Окрім того, девербативи зумовлюють широку атрибутивну транспозицію адвербіальних за попередньою (чи первинною) функцією синтаксем, хоч окремі форми не транспонуються.

Суфіксальні та безсуфіксні девербативи при схожій валентній здатності виявляють специфічні валентні ознаки, зумовлені їх дериваційною структурою.

При формуванні класу іменникових девербативів кардинальній трансформації підлягає велантивна структура синтаксем (відбуваються глибокі зміни в системі велантивних синтаксем), валентна структура субстантива підлягає частковій зміні (правобічна об'єктна валентність, правобічна синкретична валентність).

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук.думка, 1992.
2. Кашнелсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л., 1972.
3. Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. – К., 1998.
4. Сучасна українська літературна мова / За заг.ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук.думка, 1969.
5. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.

Галина КАПТУР (Луцьк)

СТИЛІСТИЧНО-СЛОВОВІРНА МОТИВАЦІЯ ОЦІННИХ ДІЄСЛІВ НЕГАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ

Стилістика вивчає стилістичну диференціацію мови, її функціональні стилі. Це наука про виразові засоби мови, тобто про ті елементи, що приєднуються до власне вираження думки, супроводжують семантичний зміст висловлюваного – емоційно-експресивні та оцінні моменти мовлення [6:5].

Завдання стилістики ширші, ніж просто вивчення стилю, вона досліджує еволюцію стилів у зв'язку з історією літературної мови; мову художньої літератури в її еволюції, а також жанри спілкування. Предметом стилістики є також вивчення експресивних мовних засобів, які не пов'язані з жодним із функціональних стилів.

У зв'язку з цим важливим є вивчення стилістичних ресурсів усіх мовних рівнів, зокрема словотвірного.

Утворення похідних слів за допомогою різних дериваційних засобів є одним із видів словотворення. Останнє визначається як процес створення нових слів, що властиве будь-якій функціонуючій мові (Ф.М.Березін, Б.М.Головін, Н.Г.Гольцева, В.О.Горпинич, В.П.Жуков, Ю.О.Карпенко, В.І.Кононенко, П.О.Лекант та ін.); психофізіологічний акт мовлення, внаслідок якого створюються нові слова (Ф.М.Березін, Б.М.Головін та ін.); лінгвістичне вчення, наука, розділ мовознавства, що вивчає слова з погляду способів творення і структури (Л.А.Булаховський, І.Р.Вихованець, Д.І. Ганич, К.Г.Городенська, А.П.Грищенко, М.Я.Плющ та ін.).

В опануванні основ словотворення науковці (О.С.Кубрякова, О.О.Леонтьєв, О.М.Шахнарович, Н.М.Юрьєва та ін.) виділяють два процеси: оволодіння “семантичними зрушеннями” у значенні вихідних слів, причому мотиваційна частина словотворення розглядається ними у тісному зв'язку з сутністю й усвідомленням семантичного аспекту словотвірної моделі.

Під час оволодіння моделями словотворення стрижневими є процеси семантичного аналізу дійсності та практичне його застосування, що в цілому і становить основу словотвірної діяльності.

За визначенням учених (В.О.Горпинич, А.П.Грищенко, І.І.Ковалик та ін.), словотвір – це постійний активний процес утворення за допомогою обмеженої кількості різних мовних одиниць (морфем, слів, словосполучень) практично необмеженої кількості похідних слів, нових отриманих найменувань, у яких ці одиниці сполучаються за певними законами. Словотвірна похідність є досить характерною для емоційно-експресивної лексики, яку лінгвісти (І.К.Білодід, Ф.К.Гужва, М.А.Жовтобрюх та ін.) розуміють як слова, що виражають різні почуття та емоції і використовуються для оцінки явищ дійсності, осіб, подій тощо. Практичне опанування словотворенням дає змогу правильно висловити емоційне ставлення до об'єкта.

Дієслово, його форми і категорії як мовні засоби емоційно-експресивного значення набувають за допомогою словотвору. Ця частина мови має безліч граматичних і семантичних значень, відтінків із різними паралельно і синонімічно вживаними способами вираження. Тому під час стилістичного добору дієслівних форм використовують систему взаємовідповідників.

Стилістичні функції морфологічних засобів мови як експресем розвиваються в контексті, в умовах синтаксичного взаємозв'язку між формами і граматичними категоріями. Емоційно-експресивні значення розпадаються на численні семантичні відтінки, які перехрещуються і видозмінюються.

Людина відобразила в мові все, що дізналася про себе і захотіла повідомити інших. Людина закарбувала в мові свою фізичну зовнішність, свій внутрішній стан, свої емоції, свій інтелект, свою поведінку. Людина зафіксувала себе, вносячи утилітарну та естетичну оцінки. Майже в кожному слові можливо знайти сліди людини. Мова наскрізь антропоцентрична [4:3].

У нашому дослідженні аналізуються дієслівні лексеми, інтегративною семантичною ознакою яких є сема "негативної поведінки людини". Розглядається негативна морально-етична оцінка як компонент семантичної структури лексичної одиниці, який передає негативну оцінку моральних переконань індивіда, які втілені в його поведінці, вчинках, рисах характеру.

Дієслова, які розглядаються, мають загальне значення "поводити себе як-небудь", наприклад "байдикувати" – "нічого не робити, нічим не займатися" (розм.), "базікати" – "говорити багато, беззмістовно про щось неістотне, не варте уваги" (розм.). За цією ознакою вони включаються до групи дієслів поведінки, називаючи негативно оцінювані дії, вчинки, спосіб життя, характер поведінки. Значення мотивуючої основи входить до значення похідного дієслова. Це підтверджується словниковими дефініціями. Наприклад, "підлабузнюватися" – "поводити себе підлабузником" (розм.), пор. "підлабузник" – "підлиза, підшивайло, запобігайло"; "баламутити" – "хвилювати когонебудь, сіяти неспокій серед когось" (розм.), пор.: "баламут" – звабник, підбурювач, спокусник, бурлій; той, хто сіє неспокій серед людей, підбурює на якісь учинки; бунтівник [5].

"У системі засобів вираження оцінного значення словотвір виступає не стільки безпосереднім носієм оцінності, скільки її потенційним формальним показником, що може реалізувати чи не реалізувати закладені в ньому можливості. Аксіологічне забезпечення похідного слова зумовлюється як наповненням кореневої морфемі, так і семантичними нашаруваннями, що їх додає формат соціального призначення" [3:31].

Дієслова негативної поведінки експресивні, оцінні і тому мають яскраву стилістичну забарвленість "розмовності". "Бунтар, кричить [Меншиков]! Він мені людей баламутить" (Р.Іванчук.

Орда). "Сьогодні він тобі взуття знімає, підлабузнюється, а завтра продасть тебе в рабство" (Р.Іванчук. Яничари).

Розмовні та просторічні дієслова негативної поведінки із суфіксом –ува–/–ати– можна розбити на декілька структурно відмешованих груп.

До першої групи відносяться розмовні та просторічні дієслова, твірну основу яких становлять іменники із суфіксом –ник–, наприклад, підлещувати (розм.) – підлесник; безпутствувати (розм.) – безпутник; бешкетувати (розм.) – бешкетник, каверзувати (розм.) – каверзник. Іменники, які мотивують дієслова, – це назви осіб за заняттям, поведінкою, родом діяльності.

Назви осіб, які тісно пов'язані із соціальними умовами, легко переходять із активного пласту лексики до пасивного і стають не номінативними одиницями, а емоційно-оцінними характеризуючими показниками людини, предикатними словами.

До другої групи відносяться розмовні та просторічні дієслова негативної поведінки із суфіксом –ува–, похідні основи яких становлять іменники із значенням особи, але без суфікса –ник–, наприклад: ледарювати (розм.) – ледар; скнарничати (розм.) – скнара; ловеласничати (розм.) – ловелас.

Морфологічно твірні імена характеризуються приналежністю до чоловічого або спільного роду.

Іменники чоловічого роду в ролі твірних основ оцінних дієслів представлені непохідними з точки зору сучасної української мови іменами (баламут, балакун, бахур, бабак, байда, базіка та інші) та похідними суфіксальними та складно-суфіксальними іменниками (баболуб, безстидник, безлюдько, безсоромник).

Структурна та семантична складність дієслівних утворень від непохідних іменників із матеріально вираженим суфіксом у твірній основі та від складних іменників із нульовим суфіксом очевидна: скупердяга – скупердяжничати, лоботряс – лоботрясничати, ловелас – ловеласничати.

Генетично складними, але з різним ступенем спрощення в основі є іменники баламут, балабол, вертипорох, вітрогін, вертихвіст, колоброд(ник), але семантична мотивація у них носить віддієслівний характер: баламут – "той, хто баламутить", колобродник – "той, хто колобродить". Така переорієнтація мотиваційної діяльності, на наш погляд, пояснюється наступним: із втратою внутрішньої форми слова та перетворенням цих іменників у непохідні виявилось без пояснення їх значення

поведінки. Структурна складність дієслова, можливість пояснити його значення через твірне ім'я, а головне – відсутність нульової суфіксації в утворенні іменників істот чоловічого роду від дієслів впевнює нас у похідності дієслівного слова.

До третьої групи дієслів лексичних груп на –ува– відносяться дієслова, які вмотивовані прикметниками із суфіксом –н–, наприклад безумствувати (розм.) – безумний, безпутствувати (розм.) – безпутній. Дієслова цієї групи мають значення “проявляти ознаку, названу мотивуючим прикметником”.

Оскільки прикметник називає внутрішню якість особи, то дієслово являє собою номінацію дії за названою якістю.

Основна маса дієслів утворена на базі прямих, номінативних значень похідної основи. Стилістичне значення розмовності створює експресія суфікса –ува– плюс негативна оцінка, яка входить до семантичної структури похідного дієслова. При відсутності негативної оцінки у похідної та твірної основи дієслово має стилістично нейтральне значення.

Похідне дієслово та твірна основа	Негативна оцінка	Стилістична відмінність
Мудрувати	+	розм.
Мудрий	–	нейтр.
Величатися	+	розм.
Величний	–	нейтр.
Каверзувати	+	розм.
Каверза	+	розм.
Козиряти	+	розм.
Козир	–	нейтр.

Порівняльний аналіз розмовних та просторічних дієслів однієї структури на –ува– та на –ати– показав, що основна маса таких дієслів відноситься до розряду розмовних одиниць.

Розмовне мовлення дає широкі семантичні гнізда слів і словосполучень, що позначають: мовлення та його учасників, поведінку людини з погляду доцільності, етики й манери триматися, особисті взаємини людей, їхнє ставлення до праці, діяльності, ступінь інтелектуального розвитку, емоційну реакцію і ще багато чого, чому немає відповідників в інших функціональних стилях.

Використовуючись для широкого самовираження мовця, розмовна лексика має заряд емоційності, оцінності та

експресивності: комизитися, козиряти, коїти, лабузнитися, заноситися та ін.

В українському мовознавстві стилістичний аналіз словотворчих засобів належить до актуальних лінгвістичних проблем. Образність, емоційність, індивідуально-авторський аспект оцінки зображуваного досить часто забезпечується завдяки цілеспрямованому використанню виражальних засобів, які формуються на рівні словотвору.

1. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995. – 208 с.
2. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів, 1961. – Вип. другий. – 82с.
3. Кононенко В.І. Етнолінгвістика: національно-культурні цінності. – Івано-Франківськ, 1997. – 52 с.
4. Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке. – М., 1999. – 424 с.
5. Новий тлумачний словник української мови. У 4-х т. – К., 1999.
6. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови. – К., 1993. – 248 с.
7. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М. – 1988. – 216 с.
8. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1973. – 317 с.
9. Сучасна українська мова. / За заг.ред. І.Н.Білодіда. – К., 1973.

Оксана МИКИТЮК (Львів)

СЕМАНТИЧНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ АБСТРАКТНИХ ІМЕННИКІВ

В основі найменування реалії лежать різні властивості певного явища або його узагальнені риси. Ознака, яка була суттєвою в момент номінації, згодом впливає на усталений контекст вживання слова, на лексичні зв'язки його з іншими словами, на властиві певній мові закони поєднання словесних значень, на стилістичні співвідношення із синонімами і близькими за значеннями та відтінками словами, на стилістичне забарвлення слова. Ще з часів В. Гумбольдта вчені зазначають, що за

допомогою обмежених засобів мова фіксує і передає всю безмежність людського досвіду.

Лексико-семантичний розвиток мови відбувається як шляхом оновлення лексичного складу, так і шляхом змін семантичної структури слова. “Джерелом еволюції є ті суперечності, які виникають у системі через невідповідність між значенням слова (сукупністю його семем) і його значимістю (синтагматичними можливостями), а внаслідок цього через постійне напруження рівноваги її компонентів. Суперечності в системі викликають появу в ній ряду протилежних тенденцій, взаємодія між якими служить основою постійного семантичного розвитку” [1:62].

Семантичний спосіб творення, який полягає у використанні старих слів у новому значенні чи в переносному вживанні слів, у системі абстрактних іменників (далі АІ) можна простежити на основі: 1) часткової термінізації лексем; 2) детермінізації слів; 3) розвитку в конкретних загальноновживаних іменників абстрактних значень.

1. Семантичним способом утворені терміни, які виникли внаслідок “навантаження цілком новим лексичним значенням” [2:50] наявних в мові слів. Зміна семантики у термінології найчастіше відбувається шляхом метафоричної номінації, суть якої полягає в перенесенні найменування певного предмета (явища) на інший через подібність чи збігання певних суттєвих ознак двох предметів. Метафорична номінація – це подвійний процес: “з одного боку, це поповнення новими значеннями, новими найменуваннями окремої термінологічної системи або галузі термінології – інакше кажучи, виникнення нових слів, а з іншого, з точки зору загального словникового складу мови, – це розширення значень, набуття нових, термінологічних значень словами загального словникового складу мови” [3:137]. Отже, виникнення термінних значень у загальноновживаних словах пов’язане з проблемою полісемії та омонімії, оскільки термін у певній терміносистемі може повністю втрачати зв’язок із загальноновживаним значенням, що є базою для виникнення омонімів.

Двопланові знаки, які, характеризуючись однією і тією ж денотативною співвіднесеністю, мають загальноновживане значення і термінне, утворене шляхом семантичного доповнення, можуть номінувати поняття різних терміносистем. “Семантичний словотвір відрізняється від інших способів творення термінів тим, що в результаті його відбувається збагачення семантичної

структури уже наявних у мові лексичних одиниць, причому є відмінність між семантичним словотворенням та семантичним термінотворенням. Семантичне термінотворення – це “підведення” під загальноновживане слово чіткої дефініції, семантичне словотворення – поступова зміна значення слова” [4:110]. Термінне значення відрізняється від звичайного тим, що воно не видозмінюється в різних обставинах мовного процесу, а термінне слово, яке є його носієм, вживається зі стандартизованим семантичним наповненням, твердо за ним закріпленим.

Шляхом метафоричної номінації утворено терміни на основі подібності функції предметів. Наприклад, абстрактний іменник *байдужість* використовується в сучасній українській мові з єдиним значенням – “стан і властивість за знач. *байдужий*: який не звертає уваги на кого-, що-небудь, не виявляє зацікавлення”. Однак у технічній термінології тлумачення цього абстракта інше – “який не піддається жодному впливові”. Іменник *варіація* як загальноновживане слово означає: “1) видозміна елементів чого-небудь при збереженні основних; 2) видозміна основної музичної теми, мелодії або її супроводу”. Цей же ж іменник є спеціальним словом у галузі біології і означає “деякі відхилення від основного типу у тварин і рослин...”. Застаріле розмовне слово *заневолювання* означає “дію за знач. *заневолювати*: 1) поневолювати; 2) робити залежним, не вільним від чого-небудь”, а в термінології механіки значення слова *заневолювання* використовується переважно у словосполученні “*заневолювання пружин у кільця*”. Книжний іменник *екзальтація*, загальновідомий зі значенням “надмірне захоплення чимось, збудження під впливом чого-небудь”, змінює свою семантику в галузі хімії, уточнюючи поняття оптичного процесу. Внаслідок метафоричного найменування виник частково термінний АІ *ослаблення*, первісне значення якого стосувалося характеристики фізичних сил людини, а термінне трактування – “дія і стан за знач. *ослабити*: робити менш пружним, менш натягнутим; попускати, розслаблювати”. Вільно використовуване у загальноновживаній лексиці слово *старіння* означає “дію і стан за знач. *старіти*: ставати старим або старішим”, а в металургії та інших суміжних дисциплінах термінне значення є таким: “зміна форм і властивостей речовини під впливом різних фізико-хімічних умов або з бігом часу” та використовується переважно зі словами *старіння ізоляції, металів* та ін. Аналогічно (як загальноновживані і як частково термінізовані) можна характеризувати такі абстрактні

іменники: *закінчення* (“1) дія за знач. *закінчити*: доводити щонебудь до кінця, до завершення; 2) кінцева частина, кінець чогонебудь; 3) *грам.* змінна частина слова, що додається до його основи...”); *зусилля* (“1) напруження фізичних, розумових або духовних сил, необхідне для виконання, здійснення чогонебудь; 2) *техн.* сила, потрібна для виконання певної роботи”); *недостатність* (“1) абстр. іменник до *недостатній*: менший, ніж вимагається, ніж потрібно; який не відповідає певним вимогам; 2) *мед.* порушена функція якого-небудь органу, що не відповідає фізіологічним потребам”); *характер* (“1) сукупність стійких психічних властивостей людини, її “особистих рис” та “6) *мат.* функції, які застосовуються в теорії чисел і теорії груп”). Загальноживаний іменник *оборот* є і терміном сільського господарства – “перевертання з одного боку на інший”, а також терміном економіки і фінансів – “комерційна операція, торгівля”. Частково термінізоване значення можна простежити і в таких загальноживаних словах: *ввід* (*юр., техн.*), *гучність* (*фіз.*), *дутьтя* (*техн.*), *експромт* (*муз.*), *заперечення* (*філос.*), *імпульс* (*фізл.*), *комбінація* (*спорт*), *кон’юнктура* (*ек.*), *нерівність* (*мат.*), *рівність* (*мат.*), *символ* (*мат., фіз.*). Розширення семантики загальноживаного слова відбувається у різних терміносистемах – технічній, математичній, економічній, астрологічній, фізичній, граматичній, музичній, що свідчить про системність цього процесу в українській мові.

За обсягом інформації в цих словах можна розглядати (за О. Потебнею) загальноживане близьке значення і термінне далекє, яке в конкретній термінології передає наукове поняття. Таким чином, із загальноживаної лексики у терміну переноситься звукова оболонка, яка в термінології уточнює семантику певної лексеми, найчастіше внаслідок звуження значення загальноживаного слова. Слова такого типу у мовознавчій літературі називають по-різному. А. Д. Хаютін, наприклад, пропонує розмежовувати термінологію (термінні одиниці, використовувані в термінних матеріалах) і термінну лексику (термінні одиниці, що вживаються в нетермінних матеріалах), пропонуючи для останньої назву “терміноїди” [5:27; 6:66]. Пор. ще точку зору, у якій терміноїдами (або провізорними словами (Б. Б. Комаровський), або напівтермінами (С. Д. Шелов), або передтермінами (В. М. Лейчик)) вважають “спеціальні слова, що перебувають на шляху становлення термінів, але поки що недостатньо визначені за змістом” [7:64]. На нашу думку, абстракти, що є складовими загальноживаного словника і

лексики спеціального призначення, доцільно називати (за проф. Коваликом) частково термінізованими словами [8:22].

2. На основі абстрактної лексики української мови (крім термінізації загальноживаних слів) можна виявити і зворотний процес – часткову детермінізацію іменників, якщо термін перестає функціонувати тільки як наукове слово, а використовується як загальноживане, тобто семантична структура терміна розширюється й одна з сем стас загальноживаною.

Часткова детермінізація простежується під час використання різногалузевих термінів у переносному значенні, що стало одним із джерел поповнення загальноживаної лексики сучасної мови. Термінне і загальноживане значення слова здебільшого існують паралельно, тобто треба говорити про часткову детермінізацію. Наприклад, астрономічний термін *кульмінація* (“проходження світила через небесний меридіан”) персонсно означає “найвище напруження, піднесення у розвитку чогонебудь”; медичний термін *летаргія* означає “хворобливий стан, схожий на сон, з майже нечутним диханням і пульсом”, а переносно – “цілковиту нерухомість, бездіяльність”.

Детермінізовані слова найчастіше вживають люди, які знають значення самого терміна. Наприклад, спочатку тільки медики чи біологи використовували термін *атрофія* у прямому значенні – “зменшення розмірів окремих органів або тканин організму, яке супроводжується занепадом їх життєдіяльності”. Згодом вони почали використовувати цей термін переносно (“втрата, притуплення якого-небудь чуття, властивості”), а за ними й інші мовці. Аналогічно можна також пояснити часткову детермінізацію термінів *апогей* (*астр.*), *базис* (*філос.*), *вирок* (*юр.*), *дисгармонія* (*муз.*), *інстинкт* (*біол.*), *інфантилізм* (*мед.*) та ін. Отже, у мові (поряд з частковою термінізацією АІ) виникають нові (переносні) значення на основі термінної лексики.

Явище часткової детермінізації простежується в називанні шкільних предметів (*алгебра, фізика, хімія*) науковими термінами. Частковою детермінізацією вважаємо також найменування назв вчень, течій (*атомістика, байронізм, емпіризм, софістика* тощо). При цьому відбувається “спрощення поняття, яке називалося терміном, воно ніби пристосовується до можливостей його розуміння в загальній мові” [9:133].

У мові можна встановити три етапи асиміляції спеціальної термінології. Перший етап – метафоричне використання переважно абстрактних термінів, що належать до різних галузей

знаць. Зберігаючи цілісне значення терміна, вони частково вживаються в переносному значенні. Другим етапом асиміляції терміна в літературній мові є збагачення його змісту в результаті виникнення нових переносних значень. Це відбувається, коли слово передає новий відтінок поняття. На третьому етапі первинне термінне значення відходить на другий план або повністю забувається. Слово закріплюється в історично похідному значенні, яке в його семантичній структурі стає основним.

Процеси метафоризації відбуваються двома шляхами. По-перше, шляхом розширення поєднуваності з іншими словами. По-друге, під впливом факторів соціально-історичного характеру відбувається смислова еволюція слова в плані звуження його значення. Зв'язок семантичної групи закріплює за кожним словом його традиційне значення.

Наслідки детермінізації в мовознавстві називають ще функціонально-стильовими омонімами (Н. Ф. Непийвода), колишніми термінами (Я. А. Климовицький), детермінологізованими словами (В. М. Русанівський), детермінологізованою лексикою (З. М. Осипенко), термінологічною лексикою (А. Д. Хаюгін) [7:64].

Можна простежити не лише детермінізацію значення, а й іншу зміну семантики у слові: назва загальноновживаного поняття – термінного – загальноновживаного. Наприклад, слово *діалектика* виникло на означення “уміння вести суперечку, полеміку, застосовувати логічні докази”, згодом стало філософським терміном (“всебічне вчення про рух і розвиток, революційний метод пізнання і перетворення світу”), а потім цей абстракт знов набув загальноновживаного значення (“процес розвитку, рух чого-небудь”).

Отже, в процесі переосмислення значення слів-термінів можна встановити три етапи: 1) одиничне вживання терміна в переносному значенні; 2) виникнення загального переносного значення; 3) відступ термінного значення на другий план і його повне забування.

3. Особливістю лексики української мови є потреба в абстрактних назвах, тому активними є процеси метафоризації слів конкретної семантики, внаслідок чого виникають нові переносні значення абстрактного характеру. Ще О. Потебня стверджував, що первісне виникли конкретні іменники, які вчений означував як ім'я дійової особи, і лише на їх основі почали утворюватися слова з абстрактним значенням [10:102].

Результатом переносного вживання конкретних іменників є розвиток різних видів абстракції. Наприклад, іменник *рука* – “кожна з двох верхніх кінцівок людини” – може означати “манеру писання, почерк” та “символ влади, панування” (абстрактні значення). Конкретні слова *вивіска*, *закваска*, *зброя*, *ключ*, *лабораторія*, *океан*, *стіна*, *сторінка* у переносному значенні є абстрактними. Наприклад, *вивіска* – “зовнішній, показовий бік чого-небудь”, *закваска* – “основа характеру, риси, вдачі, поведінки”, *зброя* – “засіб для боротьби з ким-, чим-небудь, для досягнення якої-небудь мети”, *ключ* – “засіб для розуміння, розгадування когось, чогось, для оволодіння чимось”, *лабораторія* – “про внутрішні творчі процеси, внутрішню діяльність кого-, чого-небудь”, *океан* – “про щось безмежне, неосяжне”, *стіна* – “те, що відокремлює, роз'єднує кого-небудь, перешкоджає у здійсненні чогось”, *сторінка* – “про період, етап в історії, розвитку чого-небудь”.

Переносне значення, що виникає в семантиці слова, є не лише засобом номінації, а й надає судженню експресивної оцінки. Наприклад, конкретний іменник *святиня* (*храм*), вжитий у переносному значенні як урочисте слово, відтворює небуденність, особливу повагу до висловленого і має таке тлумачення: “що-небудь особливо дороге, глибоко шановане; те, що зберігають з особливою любов'ю та пошаною”. Іменник *муза* (“у грецькій міфології – одна з дев'яти богинь поезії, мистецтва та науки”) переносно означає “творче натхнення, його джерело” і “творчість поета, його мистецтво”.

З негативним акцентом оцінки життєвих явищ вживають інші слова. Наприклад, іменник *жовч* з конкретним значенням “гірка жовто-зелена утворена в печінці рідина”, вжитий у переносному значенні як абстрактний іменник означає “почуття ворожості, недоброзичливості, злоби”; іменник *вантаж* (переносно) – “те, що обтяжує своєю наявністю”, *накип* (перен.) – “важке почуття, що залишається після якої-небудь розмови, події”, лексема *мамона* у прямому значенні – бог багатства (конкретне), а в переносному – “жадібність, ненаситність, обжерливість” (абстрактне). Такого ж типу слова *болячка*, *болото*, *гальмо*, *каламуть*, *камінь*, *могила*, *мертвеччина*, *наліт*, *огріх* та інші.

Використані в переносному значенні, деякі іменники можуть одночасно передавати емоційно-експресивну характеристику певного явища (наприклад, *серце* – “гнів, роздратування”) і служити засобом нейтрального вираження

певного поняття (*серце* – “головна, найважливіша частина, центр чого-небудь”).

Розвиток переносних значень у загальноживаних словах характерний не лише для сучасної мови. Вторинна номінація “конкретне” в “абстрактне” – явище історичне, яке, на думку І. Франка, стимулювалось потребою перехідної доби, коли “українському слову доводилось здобувати поля невідомих досі понять” [11:275].

Абстрагування слів – це процес, що постійно діє в мові і часто є поштовхом для вицлювання абстрактного значення з конкретних іменників. Лексема *життя* в сучасній мові функціонує як абстрактна одиниця, проте етимологічно можна простежити такий тип семантичного переходу: *життя* – *живіт* (*нутроці*) – *тіло* [12:63]. Проф. Л. Полюга визначає розвиток значення в словах *гнів*, *горе*, *плата* так: *гнів* – *отруєна кров* – *отрута* – *гній* – *гниль*; *горе* – *згарище* (“місце, де була пожежа”); *плата* (розрахунок) – кусок полотна (“одиниця торгового обміну”) [13:41]. Отже, семантична еволюція йде в напрямі від конкретного до абстрактного.

Запозичені терміни *AI базис* (*філос.*), *баланс* (*бухг.*), *матерія* (*ек.*) також стали абстрактними в результаті метафоричного найменування. Філософський термін *базис* – (“сукупність виробничих відносин, що становлять економічну структуру суспільства”) є похідним від лат. *basis* – “основа, фундамент” [14:1:114]; *баланс* (*бухг.*) (“порівняльний підсумок прибутків і видатків...”) походить від лат. *bilanx* – “ваги з двома чашками”, утвореного від основ *bi* – “двічі, два” і *lanx* – “чашка, шалька” [14:1:124]; *матерія* (“об’єктивна реальність”) є запозиченням конкретного іменника з латинської мови: *materia* – “матерія, речовина; будівельні матеріали, будівельний ліс, деревина”, похідне від *mater* – “мати: стовбур дерева” [14:3:413].

Див. також конкретне загальноживане та абстрактне терміне значення таких слів: *німфа* – “1) у грецькій міфології – божество у вигляді жінки, яке уособлює явища і сили природи (конкретне); 2) зоол. одна із стадій післязародкового розвитку личинки деяких комах” (абстрактне); *свічка* – це паличка воску, а в фізиці означає одиницю виміру сили світла. Або ж абстрактне терміне значення таких первісне конкретних іменників: *актив* (*фін.*) – “частина господарського балансу...”; *склад* (*грам.*) – “відрізок звукового потоку мови” та ін.

Термін нерідко виникає внаслідок перенесення власної назви особи на поняття, тобто відбувається процес апелятивації:

ампер, *ват*, *вольт*, *герц*, *гільберт*, *джоуль*, *кулон*, *кюрі*, *ламберт*, *максвелл*, *ньютон*, *ом*, *рентген*, *фарада* та ін. У цьому випадку наявний семантичний розвиток слова від конкретного до абстрактного.

Таким чином, термінізація, детермінізація та апелятивація (які зумовлені втратою в слові номінативного значення) сприяють процесові розбудови семантичної структури слова, творенню назв для відповідних реалій.

Резюмуючи викладене, зазначимо:

- семантичний спосіб творення є одним з основних джерел поповнення лексичного складу української мови;
- усі похідні значення слова виникають як результат вторинного означення вже наявного словесного знака;
- значна частина термінів виникає шляхом розширення семантики загальноживаного слова та надання йому дефініції;
- для термінології характерним видом зміни семантики є метафорична номінація;
- часткова детермінізація іменників є наслідком розширення семантичної структури терміна;
- використання слів у переносних значеннях свідчить про загальну тенденцію семантичних змін від конкретного до абстрактного.

1. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К., 1988. – 236с.
2. Ковалик І. І. Вчення про словотвір. – Львів, 1961. – Вип. 2. – 82с.
3. Родзевич Н. С. Метафора – спільне джерело творення термінологічної лексики в слов’янських і західноєвропейських мовах // Дослідження з лексикографії та лексикології. – К., 1965. – С.137-165.
4. Панько Т. І. Від терміна до системи. – Львів, 1979. – 146с.
5. Хаютин А. Д. Общеупотребительная лексика в политехническом словаре // Вопросы терминологии и лингвистической статистики. – Воронеж, 1976. – С.27-31.
6. Осипенко З. М. Різновиди термінів і їх семантичні особливості // Мовознавство. – 1974. – №2. – С.65-69.
7. Непийвода Н. Ф. Про поняття “детермінологізація” // Мовознавство – 1983. – № 5. – С.64-67.
8. Ковалик І. І. Логіко-лінгвістична проблематика технічної термінології у слов’янських мовах // Вісник Львівського університету ім. І. Франка – Серія філологічна. – Вип. 6. – 1969. – С.19-23.

9. Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология. Вопросы теории / Отв. ред. Т. Л. Канделаки. – М., 1989. – 246с.
10. Потебня А. А. Изъ записокъ по русской грамматике. – Т. 3. Об измененіи значенія и заменахъ существительного. – Харьковъ, 1899. – 666с.
11. Франко І. Михайло П[етрович] Старицький // Франко І. Я. Твори: у 50-ти т. – К., 1982. – Т. 33. – С.230-275.
12. Яворська Г. М. Лексико-семантичні зміни у типологічному аспекті // Мовознавство. – 1985. – № 6. – С.62-66.
13. Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. – К., 1991. – 238с.
14. Етимологічний словник української мови. К., 1982-1989. – Т. 1-3.

Оксана МИКИТИН (Івано-Франківськ)

СЕМАНТИЧНА СПІВВІДНОСНІСТЬ АБСТРАКТНИХ НЕПОХІДНИХ ІМЕННИКІВ ТА ЇХ ПОХІДНИХ

Лексико-семантична структура десубстантивів, мотивованих абстрактними непохідними іменниками, як і інших похідних, ґрунтується на семантиці твірних іменників.

Порівняльний аналіз лексико-семантичних структур похідних і базових слів уже робився в дериватологічних дослідженнях, однак здебільшого на прикладі твірних та їх похідних одного структурного типу [1]. У пропонованій статті розглянемо семантико-словотвірний зв'язок між твірними абстрактними непохідними іменниками та усіма похідними, що формують словотвірну парадигму. Такий аналіз дає змогу простежити реалізацію семантичного потенціалу твірного в похідних різного типу та визначити чинники, які впливають на можливості засвоєння семантичного обсягу мотиваційного іменника похідним словом.

Аналіз співвідношення семантики аналізованих дериватів і їх твірних показав, що однозначні твірні абстрактні іменники мотивують як однозначні, так і багатозначні десубстантиви, перебуваючи з ними в таких лексико-семантичних відношеннях:

І. Однозначному твірному відповідає однозначний дериват (таких дериватів 238). Наприклад: *аванс* “частина грошей (або

продуктів), яка видається наперед у рахунок майбутньої платні за роботу, товар і т.ін.”[2] – *авансувати* “видавати аванс кому-небудь”; *агресія* “неспровокований збройний напад однієї держави на іншу з метою загарбання її території, ліквідації або обмеження її незалежності” – *агресор* “той, хто вдається до агресії; нападник, загарбник”.

II. Однозначному твірному відповідає багатозначний дериват (50). У межах таких похідних виділяємо похідні:

а) кожне зі значень яких співвідноситься із семантикою твірного іменника (16), наприклад: *сум* “невеселий, важкий настрій, спричинений горем, невдачею; смуток, журба; протилежне радість; // смутний, зажурений вираз (обличчя, очей); // вияв пригніченості, душевного болю (в музиці, пісні)” – *сумовитий* “1) який сумує, відчуває сум, якого охопив сум; // схильний до суму, журби; // який виражає сум, журбу; власт. людині, яка сумує; 2) сповнений, пройнятий сумом, тугою, журбою; 3) який викликає, навіває сум”; *сублімація* “*спец.* перехід речовин з кристалічного стану безпосередньо в пару без перетворення на рідину” – *сублімувати* “*спец.* 1) *перех.* проводити сублімацію; 2) *неперех.* зазнавати сублімації”;

б) які, крім значень, співвідносних із семантикою мотивувального слова, містять ще й ЛСВ, які є наслідком семантичної деривації (27), наприклад: *аванс* “частина грошей (або продуктів), яка дається наперед у рахунок майбутньої платні за роботу, товар і т.ін.” – *авансом* “*присл.* 1) у рахунок майбутньої платні; виплати наперед: 2) *перен.* задалегідь”; *борг* “те, що взяте в позику, позичене” – *боргувати* “1) давати в борг; 2) позичати, брати в борг; 3) *перен.* бути винним або зобов'язаним”;

в) які, крім значень, співвідносних із семантикою абстрактного твірного іменника, містять і ЛСВ, мотивовані іншим твірним (7), наприклад: *ритм* “рівномірне чергування впорядкованих елементів, циклів, фаз, тих чи ін. процесів і явищ” – *ритмічний* “1) стос. до ритміки (1); 2) який підпорядковується ритму, відбувається в ритмі; // який повторюється через рівні проміжки часу; рівномірний”; *терор* “найгостріша форма боротьби із застосуванням насильства аж до фіз. знищення; // жорстока масова розправа ворожої армії над мирним населенням” – *терористичний* “1) стос. до терору, пов'яз. з ним; 2) прикм. до терорист // який склад. з терористів”.

Багатозначні абстрактні непохідні іменники складають дві третини усіх твірних і характеризуються більшою словотворчою активністю. Серед однозначних іменників нульові СП мають 17

твірних (12%), серед багатозначних іменників – 11 (4%); однозначний абстрактний іменник утворює в середньому 2 похідні, багатозначний – 3. Дещо складнішим є лексико-семантичний зв'язок багатозначних іменників зі своїми похідними.

Серед похідних, мотивованих полісемічними абстрактними субстантивами, виділяємо такі типи:

І. Деривати, які успадковують один ЛСВ мотивувального іменника (564). Наприклад: *кар'єра* "1) швидке, успішне просування в служб., сусп., наук та ін. діяльності; досягнення слави, вигоди" – *кар'єризм* "намагання зробити кар'єру (1), не рахуючись з інтересами громад. справи; гонитва за особ. успіхами"; *біда* "1) нещаслива пригода, подія, яка завдає страждання; нещастя, лихо; // несприятливі, важкі умови, труднощі, неприємності; 2) *заст.* провина, шкода" – *бідонька* "нар.-поет., *пестл.* до біда (1)"; *дебют* "1) перший виступ артиста на сцені; // перший виступ, починання у якій-небудь галузі; 2) початок шахової або шашкової партії" – *дебютувати* "виступати вперше на сцені; // виступати публічно вперше, починати діяльність у якій-небудь галузі".

Багатозначні похідні розвивають свою полісемію за рахунок:

а) значень, що виникають на основі одного й того ж ЛСВ твірного (69), наприклад: *талант* "1) видатні, природні здібності люд.; хист, обдарування; // здібність до чогось, уміння робити; 2) людина з видатн. здібностями; 3) у Стародав. Греції, Месопотамії, Сирії – вагова та грош. одиниця" – *талановитий* "1) який має великі здібн., талант (1); 2) який виконано з талантом (1), який відзначається високою майстерністю";

б) значень, що є наслідком семантичної деривації (39), наприклад: *аналіз* "1) метод наук. дослідження предметів, явищ та ін. шляхом розкладу, розчленування їх у думці на складові частини // розгляд чого-небудь; 2) визначення складу і властивостей якої-небудь речовини, дослідження їх" – *аналітик* "1) фахівець, що займається аналізом речовин; 2) *перен.* той, хто має схильність до аналізу своїх переживань, поведінки, оточення і т.ін.";

в) значень, мотивованих іншими твірними (5), наприклад: *візит* "1) відвідини кого-небудь, переважно офіційні; 2) відвідання лікарем хворого вдома" – *візитка* "1) *заст.* однобортний чоловічий піджак (спочатку признач. для візитів); 2) те саме, що візитна картка".

II. Деривати, які переймають кілька ЛСВ мотиваційного іменника (267). Наприклад: *ефект* "1) сильне враження, викликане ким-, чим-небудь; 2) результат, наслідок яких-небудь причин, сил, дій, заходів; 3) *мн.* засоби, прийоми, пристосування, *тв.* доп. яких створюється враження, ілюзія чого-небудь; 4) фізичне явище" – *ефективний* "книжн." 1) який приводить до потрібних результатів, дає найбільший ефект (2); 2) який викликає ефект (1); *символ* "1) умовне позначення якогось предмета, поняття або явища; 2) худ. образ, який умовно відбиває яку-небудь думку, ідею, почуття; 3) *мат., фіз.* умовне позначення якої-небудь величини, поняття, запроваджене певною наукою" – *символізувати* "1) бути символом (1) чогось; 2) зображати за доп. символів, символу (2)"; *утопія* "1) учення про соц. перебудову, про ідеальн. сусп. лад; 2) фантазія, нездійсненна мрія; 3) літ. твір, в якому зображ. ідеальн. сусп. лад майбутнього" – *утопіст* "1) автор якоїсь утопії (1); послідовник утоп. соціалізму; 2) той, хто захоплюється утопіями (2); мрійник, фантазер".

III. Похідні, що засвоюють увесь семантичний обсяг твірного (225). Наприклад: *іронія* "1) прихована насмішка; глузування, кепкування, глум; 2) стиліст. засіб, коли слову або звороту надається протилежного значення з метою глузування" – *іронічний* "1) пройнятий іронією; який виражає іронію; глузливий; 2) стос. до іронії (2)"; *природа* "1) орг. і неорг. світ у всій сукупності і зв'язках, що є об'єктом люд. діяльності і пізнання; 2) сукупність фіз. та псих. особливостей, з яких складається особистість людини і які проявляються в її діяч. поведінці; 3) сукупність осн. якостей, властивостей чогось: суть, сутність" – *природонька* "пестл. до природа"; *спекуляція* I "1) скуповування та перепродаж цінностей з нестійким курсом для одержання зиску на різниці в цінах; 2) *перен.* розрахунок, намір, що ґрунтується на використанні чогось з корисливою метою" – *спекулювати* "1) займатися спекуляцією (1); 2) *перен.* будувати свої плани, розрахунки на чомусь, використовувати щось у корисливих інтересах".

Частина багатозначних десубстантивів, успадковуючи кілька або й усі ЛСВ твірного іменника, містять ще й значення, що є наслідком семантичної деривації (91) або мотивовані іншими твірними (9). Наприклад: *спрага* "1) сильне бажання пити; 2) *перен., книжн.* велике бажання чогось, прагнення до чогось" – *спраглий* "1) який дуже хоче пити, відчуває спрагу // у *знач. ім.* спраглий той, хто дуже хоче пити; // пересохлий від спраги; 2) *перен.* який не має дост. кількості води, вологи; 3) *перен.* який

виражає пристрась, сильне почуття; 4) *перен.* який жадає чогось, жадібний до чогось; 5) *перен.* який прагне чогось”; *ремесло* “1) дрібне виробництво готових виробів, що базується на ручній техніці при відсутності виробничого поділу праці; 2) *розм.* певна професія, фах; // взагалі яке-небудь заняття, справа; 3) *перен., розм.* робота, праця без натхнення, творчості” – *ремісний* “рідко 1) прикм. до ремісник (1); 2) пов’язаний з ремеслом (1) // заснований на ремеслі //яким відзначається ремесло; 3) *перен.* шаблонний, позбавлений творчої ініціативи, натхнення”.

Кількісний склад та частиномовну належність похідних з тим чи іншим СЗ, які по-різному відтворюють лексико-семантичну структуру твірних абстрактних непохідних іменників, відображає таблиця “Семантична співвідносність абстрактних непохідних іменників та їх похідних”.

Отже, як показують попередні дослідження, лексико-семантична структура похідних, мотивованих абстрактними непохідними іменниками, ґрунтується в основному на семантиці твірних. Деривати, частина ЛСВ яких не співвідносні зі значеннями твірних, складають лише 12% усіх десубстантивів. Щодо семантичної структури багатозначних похідних, то їх полісемія, хоч і розвивається значною мірою на основі семантики базових слів, є її відображенням тільки у 43% дериватів.

Семантична співвідносність абстрактних непохідних іменників та їх похідних

Частино- мовний склад твірних	Словотвірні значення похідних	Кількість похідних (в абсолютних цифрах та у відсотках), які успадковують:							
		значення од- нознач- ного твір- ного	одне значен- ня бага- тознач- ного твірного	кілька значень багато- значно- го твір- ного	усі зна- чення багато- значно- го твір- ного				
ІМЕН- НИКИ	носії предметної ознаки	74	23	169	52	46	14	33	11
	демінітивність	7	10	19	27	20	28,5	24	34,5
	збірність	1	11	4	44,5	4	44,5	-	-
	заперечення предметної ознаки	3	21	1	7	8	58	2	14
	стилістична								

ПРИК- МЕТ- НИКИ	модифікація абстрагована дія, об’єкт якої...	6	18	10	30	16	31	7	21
	виконавець дії, об’єкт якої...	-	-	15	71	4	19	2	10
	аугментативність	-	-	8	54	5	33	2	13
	загальна відносність	-	-	-	-	3	100	-	-
	який не має або позбавлений того, що...	125	24	202	33	151	23	126	23
	який перебуває за межами того, що...	4	16	14	54	2	8	6	22
ДІЄ- СЛОВА	скерований проти того, що...	-	-	1	33	1	33	1	33
	дія, результат якої	41	32	46	36	16	12	26	20
	дія, зміст якої...	22	17	45	33,5	45	33,5	20	16
	позбавити того, що...	-	-	14	74	4	21	1	5
	позбутися того, що...	-	-	1	100	-	-	-	-
	наділяти пред-метною ознакою	-	-	1	50	1	50	-	-
ПРИ- СЛІВ- НИКИ	бути тим, що...	-	-	2	67	1	33	-	-
	адвербіалізація предметної ознаки	1	8	8	67	1	8	2	17

Семантичний обсяг багатозначних твірних іменників засвоюється десубстантивами по-різному. Майже половина похідних переймають один ЛСВ багатозначного твірного. Деривати, що успадковують кілька або всі ЛСВ базового іменника, є менш численними (див. табл.). Це здебільшого похідні демінутиви, аугментативи, іменники із СЗ “заперечення предметної ознаки”, “стилістична модифікація”, прикметникові похідні із СЗ “загальна відносність”, “скерований проти того, що назване твірним іменником”, дієслівні деривати із СЗ “дія, зміст якої названий твірним іменником”.

Найчастіше успадковуються прями немарковані ЛСВ, що є головними у лексико-семантичній структурі твірних.

Проте нерідко переймаються й вторинні та марковані ЛСВ, що мають високу частотність. Пор., наприклад: *реакція* “1) дія,

вчинок, жест, міміка і т. ін., що виникають у відповідь на яку-небудь дію, вчинок, вплив іззовні; 2) *фізл., біол.* відповідь організму на зовн. чи внутр. подразнення; // *одн.* різкий спад, занепад фіз. і душ. сил після піднесення, напруження; 3) *одн.* активний опір сусп. прогресові з боку угруповання; 4) *хім.* взаємодія між двома або кількома речовинами, що призводить до створення нових речовин” – *реакційний* “пов’язаний з реакцією (3); протилежне прогресивний”, *реакціонер* “прибійник політ. реакції // запеклий ворог усього нового, прогресивного”; *атрибут* “1) *філос.* суттєва невід’ємна властивість предмета або явища; 2) ознака або предмет, які складають характерну прикмету когось, чого-небудь; 3) *грам.* означення” – *атрибутивний* “*грам.* означальний”.

Переносні значення твірного хоч і успадковуються дериватами, однак більшість переносних значень похідних є наслідком семантичної деривації.

СП окремих ЛСВ багатозначного твірного іменника перебувають між собою у різних відношеннях, що залежить від словотворчої активності того чи іншого ЛСВ.

Найбільш поширеними є відношення перетинання СП різних ЛСВ твірних абстрактних іменників. Так, наприклад, СП 1-го ЛСВ (*кредитор, кредитний, кредитовий, кредитувати*) та 2-го ЛСВ (*кредитний, кредитовий, кредитувати*) іменника *кредит* (“1) надання в борг мат. цінностей, грошей, позика; 2) *фін.* бюджетні суми, що надаються в борг, як позика”) перетинаються і мають три спільні десубстантиви. У взаємовідношеннях перетинання перебувають і СП усіх ЛСВ іменника *покута* (“1) визнання своєї провини, вияв жалю з приводу неї; каяття; 2) покарання за вчинений злочин; 3) дорев. церковне покарання за злочини або гріхи”). Пор. набір похідних, співвідносних відповідно з 1-им, 2-им і 3-ім ЛСВ твірного: *покутний; покутний. покутувати; покутник, покутний, покутувати*.

Загалом же майже в половині твірних абстрактних непохідних іменників СП усіх словотворчо активних ЛСВ перебувають у відношеннях перетинання.

У частині твірних СП усіх ЛСВ накладаються. Пор., наприклад: *парад* “1) уроч. огляд військ, спортсменів, а також їх рух; 2) *перен.* показ зовн. боку чогось” – *парадний, парадовий* “1) прикм. до парад (1) // *признач.* для параду; 2) стос. до параду (2), пов’язаний із святом; 3) який відзначається порівняною пишністю; святковий; 4) передній, головний (про сходи, вхід); 5) *перен.* розрахований лише на зовнішнє враження, ефект.

показний”, *парадувати* “1) брати участь у параді (1); 2) *перен.* робити щось для параду, показу, зовн. ефекту; // *розм.* невчасно вбратися в новий, парадний одяг”; *провокація* “1) навмисні дії проти окремих осіб, організацій з метою штовхнути їх на згубні для них вчинки; 2) *мед.* штучне збудження хвороби; 3) *с.-г.* штучний виклик сходів насіння бур’янів з метою знищення” – *провокаційний* “1) прикм. до провокація (1) // прикм. до провокатор (1); 2) *мед., с.-г.* прикм. до провокація (2, 3)”; *провокувати* “1) навмисне підбурювати когось на дії, вчинки; 2) *мед.* штучно збуджувати якусь хворобу; 3) *с.-г.* штучно викликати сходи насіння бур’янів з метою знищення”.

Відношення доповнення СП окремих ЛСВ властиві кільком твірним іменникам. Так, не мають жодного спільного десубстантива СП 1-го (*титлярний, титулувати*) та 2-го ЛСВ (*титульний*) іменника *титул* (“1) спадкове чи надане монархом почесне двор. звання // найменування, що дається на знак визнання його заслуг; 2) назва, заголовок книжки; 3) у юриспруденції – підстава якогось права”.

При словотворчій активності трьох і більше ЛСВ зустрічаються кілька типів взаємовідношень їх СП. Пор., наприклад, СП різних ЛСВ іменника *нужда*: “1) тяжке матеріальне становище; нестатки” (*нуждар, нужденний, нуждати*); “2) *рідко* потреба в чомусь; необхідність” (*нуждати*); “3) *діал.* біда” (*нуждати*). СП 2-го і 3-го ЛСВ збігаються, 1-го і 3-го, 1-го і 2-го – перетинаються, маючи спільний дериват *нуждати*.

У відношеннях доповнення і перетинання перебувають СП різних ЛСВ твірного *рада*: “1) пропозиція, вказівка, як діяти в яких-небудь обставинах; порада, допомога добрим словом у скрутні” (*радонька, радочка, радиця, радка, радний, радній, радити*), “2) спільне обговорення яких-небудь питань, обмірковування чогось з кимсь // нарада, засідання” (*радонька, радочка, радиця, радка, радувати, радити*), “3) колегіальний орган якоїсь організації, установи чи сама організація, установа, що керує або радить” (*радник, радця*), “4) орган держ. влади, який є формою організації суспільства” (*радник, радця, сільрада, радянський*), “5) у Запорізькій Січі – заг. збори козаків”. СП 1-го і 4-го, 1-го і 3-го, 2-го і 4-го ЛСВ доповнюють одна одну і не мають спільних дериватів, а 1-го і 2-го, 3-го і 4-го ЛСВ – перетинаються, маючи по кілька спільних десубстантивів.

Дослідження лексико-семантичної співвідносності твірних абстрактних іменників з їх похідними виявило ще й інші

закономірності. Так, більшість десубстантивів (54%) є семантично простішими, ніж їх твірні. 7% дериватів мають багатшу лексико-семантичну структуру, ніж твірні іменники, а решта похідних збігаються за кількістю ЛСВ з мотиваційними абстрактними іменниками.

Полісемічні абстрактні іменники містять від двох до дванадцяти ЛСВ, та найчастіше базою для утворення похідних стає два-три, рідше – чотири-п'ять ЛСВ.

Аналіз лексико-семантичного зв'язку між твірними абстрактними непохідними іменниками та їх похідними засвідчив, що семантична структура більшості дериватів ґрунтується на основі семантики мотиваційних іменників. Десубстантиви, частина ЛСВ яких не співвідносні зі значеннями твірних, є нечисленними. ЛСВ багатозначних твірних іменників засвоюються похідними по-різному: може успадковуватися одне, кілька або всі значення. Кілька або всі ЛСВ базового іменника переймають найчастіше похідні демінутиви, аугментативи, іменники із СЗ “заперечення предметної ознаки”, “стилістична модифікація”, прикметникові похідні із СЗ “загальна відносність”, “скерований проти того, що...”, дієслівні деривати із СЗ “дія, зміст якої...”. СП усіх словотворчо активних ЛСВ полісемічних твірних абстрактних іменників перебувають здебільшого у відношеннях перетинання, рідше – накладання або доповнення.

- 1 Огляд літератури детально див.: Микитин О.Д. Семантична співвідносність твірних іменників і їх похідних. – Вісник Прикарпатського університету. – Філологія. – Вип.І. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – С.163-168.
- 2 Тут і далі лексико-семантична структура слів подається за Словником української мови. див.: Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1971-1980. – Т.1-11.

Михайло БІГУСЯК (Івано-Франківськ)

СЛОВОТВІРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВЕСІЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ ГУЦУЛЬСЬКОГО ДІАЛЕКТУ

Серед першочергових завдань української діалектології сьогодні виділяються питання діалектного словотвору, яким і

досі, на нашу думку, не приділено належної уваги. Об'єктом цього дослідження є явища словотвірної деривації гуцульської весільної лексики, яка належить до активнодіючих діалектотворчих одиниць. Матеріалом стали власні польові записи, зроблені за спеціальною програмою у 70-ти населених пунктах Гуцульщини та етнографічні праці, передусім В.Шухевича [1] та інші [2].

Весільний обряд на Гуцульщині включає всі основні складові частини, які притаманні традиційному українському весільному дійству, має багато спільного з весільним обрядом інших слов'янських народів. Предметом нашого словотвірного аналізу є діалектні номінації двох лексико-семантичних груп (ЛСГ): 1) назви весільного обряду та його елементів; 2) назви учасників весілля.

Дослідження словотвірних процесів гуцульських говірок, здійснене на основі окремих лексико-семантичних груп Я.В.Закревською [3], Я.Ю.Вакалюк [4], Н.І.Пашковою, Г.В.Войтів [5], підтверджує, що система діалектного словотвору дуже близька до системи словотвору літературної мови, хоча має ряд властивих тільки їй особливостей.

Аналізуючи способи творення назв весільних обрядів та їх елементів, слід відзначити, що найпродуктивнішим різновидом деривації цієї ЛСГ є транспозиційна деривація, коли похідне слово є іншою частиною мови із іншим лексичним значенням. У таких випадках відбувається “повна, або морфологічна транспозиція” [6: 639]. Поширеним способом при творенні назв обрядів є транспозиція дієслівної основи в іменну. Найбільш продуктивною серед віддієслівних транспозиційних моделей є модель “дієслівна основа + ин(и)” (далі – ДО). Наприклад, *о(у)б'зорини*, *ог'л'адини* – ‘обряд, під час якого оглядають обійстя, житло своїх майбутніх сватів’, *зап'росини* – ‘обряд запросин на весілля’, *за'водини* – ‘обряд, під час якого батьки заводять молодих за весільний стіл’, *в'ідг'ризи'ни*, *в'ід'йиди'ни* – ‘обряд, що відбувається у перший або другий день після весілля’.

Поряд із цими, на досліджуваній території вживаються моделі “ДО + ин(е)” – *поп'олоч'ини*, *попра'вини* – ‘обряд, що відбувається у перший або другий день після весілля’, *спор'і'ж'ин'і(е)*, *вир'і'ж'ин'і(е)* – ‘обряд одягнення молодої у весільний одяг’ [пор. вираження, спорядження з цим же значенням: СУМ, I, 478; II, 578], *обруч'ин'і(е)*, *в'инч'ин'і(е)* – ‘обряд церковного wynчання’, “ДО + ане(і)” *зач'е'нан'е(і)* – ‘обряд початку весілля’: “ДО + (а)” *з годa* – “Кінцева

домовленість про весілля” (пов’язане із *згодитися*); із цим же значенням вживається *злагода* < діал. *з’лагодитис’я* “підготуватися до чого-небудь”; “ДО + к(а,и) - *ск’лад’м’ка* ‘обряд дарування молодим грошей’; *визнау’ки* ‘попереднє розвідування представників роду нареченого про наміри батьків дівчини щодо шлюбу’; пов’язане з *визнавати*.

Окремі обряди післявесільного етапу утворилися префіксальним або префіксально-суфіксальним способами: напр. *в’ід’гостина, пове’с’іл’не*.

Через тиждень після весілля на галицькій Гуцульщині відбувався обряд *м’іни*, або *см’і’їни*. Цей обряд призначений для того, щоб батьки молодої передали їй посаг – “віно”, тобто те, що обіцяли (діал. мінили, помінили) під час дарування молодим подарунків. (Такими подарунками найчастіше були корова, телиця, вівця або щось інше із живності, такі подарунки тільки називалися у день весілля, а під час цього обряду їх повинні віддати). Мотивація цієї назви добре проступає у звертанні батька молодого в цей день:

Коби ви знали, чого ми до вас прийшли!

Ми прийшли раз вас знати,

Другий раз за віно питати.

Що есте мінили

То такой би дати [1: 67]

Назва обряду *м’іни* є похідною від *мінили*, яка утворилася шляхом нульової суфіксації. Ймовірно, що друга назва *см’і’їни* постала також від цього ж дієслова, а передкореневий *с*, мабуть, є залишком давньоукраїнського *еси*.

Носії гуцульських говірок часто створюють назви весільних обрядів на основі прямого перенесення назв обрядових предметів, які мають ритуальне значення. Цим різновидом дериваційних лексико-семантичних перетворень сформувались такі номінації: *в’ін’ки, ко’сиц’і* (див. *косиця* – квітка СУМ, ІУ, 305) ‘обрядова вечірка молодої напередодні весілля’, пов’язане з *вінок*, який виготовляють під час цього обряду і прикрашають голову; *дереу’це* ‘обряд прикрашання обрядового дерева’; *гуск’и* ‘обряд прикрашання обрядового хліба’; *ко’лач’іни, ко’лач’іни* ‘обряд, що відбувається на другий день або через тиждень після весілля, під час якого молоді дарують весільним батькам спеціально спечені калачі’; *пі’рожини* ‘обряд, під час якого молода готує для свекрухи вареники (діал. пироги)’; *поу’ниці* ‘обряд дарування молодим грошей’, мотивована назвою спеціальної дерев’яної тарелі – повниці, на яку кладуть гроші.

Обрядові номінації у гуцульських говірках також утворюються шляхом перенесення назв весільних чинів на назви обрядів, у яких вони беруть участь. Таким способом утворилися назви обрядів: *с’тарос’ти* ‘домовляння про шлюб між родичами наречених через спеціально обраних сватів’; *бо’йц’ири, бо’йари* ‘весільний поїзд молодого’.

Іноді назва обряду мотивується назвою приміщення, де він відбувається: напр. *ко’мора* ‘обряд першої шлюбної ночі молодих’, який на досліджуваній території відбувається в однойменному приміщенні.

Серед обрядових номенів у гуцульських говірках побутують такі, які утворилися шляхом розширення лексичного значення, що дало можливість вживати певну лексеми для позначення більшого кола понять чи об’єктів. Так, у вторинній номінативній функції вживається лексема *с’лово*, як ‘назва передвесільного обряду’, яка мотивована дією прилюдної остаточної згоди хлопця і дівчини на шлюб. Постання цієї лексеми як весільного терміну докладно подає В.А.Прокопенко [7: 43-44]. У словнику української мови зафіксовано лексеми *слово* у значенні ‘згода на шлюб’ [СУМ, ІХ, 370].

Обряд перегородження дороги весільному поїзду молодого на досліджуваній території має назву *ро’гатка, за’лога*. Ці номени утворилися шляхом метафоричної деривації. Так, назва *ро’гатка* як обрядовий термін постала на основі метафоричного переосмислення за подібністю функції предмета “рогатка”: ‘те, що свідомо створює перешкоди’ [див. також СУМ, УІІІ, 590]. Номінація *за’лога* мотивується, мабуть, тими асоціативними зв’язками, на основі яких рід молодого сприймають як “ворожий загін”, проти якого необхідно виставити “засаду”, створити йому перешкоди [пор. значення *залога* – ‘засада; зібрання людей на місці гулянок’ Гр. II. 60]. Такий погляд на два роди давно відомий і добре описаний в етнографічній літературі [див. 8: 368; 9 : 85]. Звичайно, конфлікт між цими родами не антагоністичний. Згода між родами, які беруть участь в обряді, найчастіше настає після викупу молодої або при переїзді її в дім молодого. Обряд *ро’гатки, за’логи* передує цим обрядам, тому ці назви досі не втратили мотиваційних зв’язків.

Способом основоскладання, супроводжуваного суфіксацією, утворено назву обряду *в’інкоп’лети’ни* (вінок + плести) ‘обряд плетення вінків для молодого та молодої напередодні весілля’.

З погляду структури назви весільних обрядів на Гуцульщині переважно однослівні цільнооформлені найменування. Незначну кількість складають роздільнооформлені найменування обрядів, такі як: *це"р'коун'і 'запов'іди*; *це"р'коуна 'опов'ід'* - 'оголошення священиком про новий шлюб'; *б'рати с'луб* - 'обряд церковного вінчання'; *с'тавити браму*, *с'т'іу* - 'перегородження дороги весільному поїзду молодого'.

Найрозгалуженішою і складною за своєю організацією є ЛСГ учасників весілля. Це закономірно з реалемного погляду: саме учасників весілля багато, вони здійснюють обряд, функціонально закріплені за різними етапами весільної драми. Відповідно до цього майже всі учасники обряду позначені окремими термінами [див. 10: 125-148]. Походження переважної більшості лексем цієї ЛСГ є загальнослов'янських коренів: *сват*, *д'руж"ба*, *д'ружка*; частина поширена у східнослов'янських мовах: *'г'іст'*, *к'н'ез'*, *бо'йири*; інші назви є українськими утвореннями і шляхи їх постання уже були предметом лінгвістичних студій [4; 7; 11]. Ми далі зупинимося на словотвірній характеристиці тих назв, що є гуцульськими чи карпатськими утвореннями.

Найбільш продуктивним різновидом афіксації у творенні назв учасників весілля є суфіксація. Тут поширеними є моделі: "ДО + к(а,и)", напр. *св'ітиука*, *св'ітилка* 'дівчина зі сторони молодого, що тримає свічку під час обряду церковного вінчання'; *с'в'ідки* 'учасники весілля, що засвідчують шлюб'; *'ку'харка* 'учасниця весілля, яка готує страви'. Із цим афіксом утворилися жіночі назви учасниць весілля від чоловічих: *сват* > *с'вашка* 'учасниця весілля із родини молодого чи молодой'; *нан'ашко* > *нан'ашка* 'хрещена мати'; *ве"с'іл'ній бат'ко* > *'матка* 'хрещена мати' (як відзначає Я Вакалюк [4 : 126], суфікс -к- в основі слова *мат-к-а* втратив зменшено-пестливий відтінок значення). Словотвірний формант -ак- та його фонетичний варіант -ек- утворили назви *про'шак*, *про'шек* 'учасник весілля із родини молодого чи молодой, який запрошує на весілля'. Морфологічним способом постали назви *п'ідзи'ра'чі* 'учасники весілля, що повідомляють, де знаходиться молодий чи молода під час запрошення гостей на весілля', адже їм у цей час не можна зустрічатися; *за'л'іжники* 'учасники весілля, що перегороджують дорогу весільному поїзду молодого, ті, що ставлять *залог*'; *ба'ричники(і)* 'учасники весілля, що виторговують викуп за молоду'; *старос'т'іна* 'старша над заміжніми учасницями весілля,

дружина старости'; *коро'ваїниці(е)* 'учасниця весілля, що випікає весільний коровай'.

Для творення назв весільних музикантів використовуються моделі: назва інструменту, на якому виконується дія + суфікси -іст-, рідше з флексіями -ий-, -а, напр. *буб'ніст*, *байд'ніст*, *бана'ніста*, *цимбал'іст*, *цимбал'іста*, *буб'ністиі*, *цимбал'істиі*; поряд із цим вживаються моделі із суфіксами: -ар-, -ач-, -ал'-, напр. *буб'нар*, *скри'нар*, *скри'пач*, *скри'пал'*, *соп'іл'кар*, *соп'іл'кал'*. Спорадично на території Гуцульщини утворюються назви учасників весілля за виконуваною дією за допомогою суфікса -аш: *'ходаш*, *'кодаш* 'учасник весілля, що виконує доручення молодого чи молодой, коли треба ходити й нести дари'. (Про специфіку афікса -аш- див. [3 : 57,59,66-67].

Морфологічним різновидом словотвору утворені у гуцульських говірках назви: *п'ідве"сіл'ні*, *п'ід"х'ват'чіки(і)*, *што'рож"ці*, *не"про'шені* 'не запрошені учасники обряду'.

Частина назв учасників гуцульського весільного обряду утворена також шляхом лексико-семантичної деривації, такими її різновидами як розширення лексичного значення непохідного слова або його метафоризації. Так у селі Стопчатові Косівського району Івано-Франківської області на означення не запрошених на весілля іменують лексемами *ха'лава*, *ха'ла'аушчики*, *наха'ла'аушчики*. У другій назві словотвірним формантом виступає суфікс -чик-, а третя назва походить, очевидно, від фраземи "на халяву", у значенні "даром". Такі назви мотивовані тим, що на цій території господар або староста пригоспає цих людей, хоча вони не приносять "дарів" на весілля, тобто їх пригоспають "безплатно". Рідко вживаною на означення весільних музик є назва *'банда*. Ця лексема у значенні 'музики, переважно на духових інструментах фіксується коротким гуцульським словником [ГС, 20]. Така вторинна номінація утворена, ймовірно, на основі певних метафоричних трансформацій, порівнянні групи музик із гуртом людей, що може мати назву *банда*, хоча окремі дослідники вважають назву *банда* у значенні "оркестр" англійського чи французького походження [12 : 54].

Раніше в гуцульському весіллі майже всюди виділяли старшого над усіма учасниками весілля, на позначення цієї дійової особи засвідчена назва *бе'реза*. У сучасних гуцульських говірках ця лексема вживається на позначення "ватажка колядників, ватажка парубків" [ГС, 23]. Етимологи припускають, що первісно слово могло означати "строкатий одяг рядженого під час зимових свят", про що, очевидно, говорить залишок давнього

прикметника *березий* “строкатий, чорний з білим” [ЕСУМ I, 171]. Ця внутрішня форма слова, мабуть, і відображена у назві весільного чину – той, хто відрізняється від інших знанням обряду, гарним співом, а часто й грою на скрипці [див. ще 10, 136]. Отже, така обрядова назва, на нашу думку, утворилася на основі метафоричних переосмислень.

У досліджуваній ЛСГ назв учасників весілля переважно більшість складають однослівні найменування. Поряд із ними побутують і роздільнооформлені назви: *с'таршій д'ружба, старша д'ружка, ве"с'іл'ні 'госк'і, ве"с'іл'ній 'бат'ко, ве"с'іл'на 'матка, незап'рошені 'госк'і, н'ідв'і'с'іл'ні 'госк'і*.

Аналіз мотиваційних ознак, що виявлені у назвах весільних обрядів, учасників весілля, дає змогу виділити ряд найпродуктивніших принципів номінації цих лексико-семантичних груп:

дія > обряд: *визнау'ки, уб'зори"ни, зап'роси"ни, обруч'ін'і, 'в'ін'ч'ін'є(і), попр'ав'іни, в'ідг'ризини, попо'лоч'іни* та ін.;

дія > діяч: *н'ідзира'ч'і, д'руж"ба, д'руж"ка, 'ходаш, с'в'ід"ки, св'і'тиу'ка, 'ку'харка, про'шак*.

предмет > обряд: *в'ін'ки, ко"сиц'і, гус'ки, дереу'це, ко'лач'іни;*

обряд > діяч: *ве"с'іл'ні 'госк'і, за'руче"ний, с'тароста*.

інструмент > діяч, виконавець: *буб'ніст, буб'ністий, буб'нар, байц'ніст, скрип'нач, скрип'нал*.

Словотвірна характеристика гуцульських назв весільних обрядів та учасників весілля дає підстави стверджувати, що найпродуктивнішими способами творення є афіксація, лексико-семантична деривація з її різновидами. Аналіз також показує, що система гуцульського словотвору дуже близька до словотвору української літературної мови, хоча має свої специфічні моделі творення назв, а це ще раз підтверджує власне українську основу досліджуваного говору та гуцулів як складової частини українського етносу.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Гр. - Словарь української мови / За ред. Б.Д.Грінченка.- К., 1907-1909.- Т.1-4.

ГС - Гуцульські говірки: Короткий словник / Відп. ред. Я.Закревська - Львів, 1997. - 231 с.

ЕСУМ - Етимологічний словник української мови / За ред. О.С.Мельничука: У 7-и т.- К., 1982-1989 - Т. 1-3.

СУМ - Словник української мови.- К.: Наук.думка, 1970-1980.- Т. 1-11.

- 1 Шухевич В. Гуцульщина. 3 час-ть.- Львів, 1902.
- 2 Гуцульщина: Историко-этнографичне дослідження.- К., 1987.- С. 302-314; Домашевський М. Історія Гуцульщини.- Т.1.- Чикаго, 1975.- С. 114-202.
- 3 Закревська Я.В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті.- К., 1976.- 163с.
- 4 Вакалюк Я.Ю. Весільна лексика в говірках Прикарпаття // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. Тези доповідей.- Ужгород, 1978.- С. 9-10; Її ж. Весільна лексика в українських говорах Прикарпаття // Структура українських говорів.- К., 1982.- С. 126-128.
- 5 Див. ст. Пашкової Н.І., Войтів Г.В. // Гуцульщина. Лінгвістичні студії / За ред. Я.Закревської.- К.: Наук.думка, 1991.- С. 43-61.
- 6 Українська мова: Енциклопедія.- К.: “Українська енциклопедія” ім.. М.П.Бажана, 2001.- С.639.
- 7 Прокопенко В.А. Лексика весільного обряду в буковинських говорах // Тези доповідей ХХ наукової сесії Чернівецького університету. Секція філологічних наук.- Чернівці, 1964.- С. 43-46.
- 8 Довнар-Запольський М.В. Исследования и статьи.- К., 1909.- Т.1.- 486 с.
- 9 Тудоровская Е.А. О внепесенных связях народной обрядовой песни // Фольклор и этнография.- Л.: Наука, 1974.- С. 82-90.
- 10 Бігусяк М.В. Из спостережень над весільною лексикою гуцульського говору // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження.- Львів, 2000.- С. 125-148.
- 11 Романюк П.Ф. Лексика некалендарних обрядов Правобережного Полесья (на матеріалі свадбного обряду): Дисс... канд. філол. наук: 10.02.01.- К., 1984.- 228 с. Див. також. Гура А. Из полесской свадбной терминологии. Свадебные чины (словарь: Б-М) // Славянское и балканское языкознание. Язык в этнокультурном аспекте.- М., 1984.- С. 137-177; Його ж. Из полесской свадбной терминологии. Свадебные чины (словарь: Н-Свашка) // Славянский и балканский фольклор.- М., 1986.- С. 144-147. Дзендзелівський Й.О. Лексика українських говорів Закарпатської області // Наукові записки Ужгородського університету. Діалектологічний збірник – 1957. – Т. XXVI, вип.2.- С.29.
- 12 Лесюк М.П. Бандера – це прапор (до етимології прізвища) //Галичина: Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.- 1999.- № 3. – С. 52-57.

ФРАЗЕМНА ДЕРИВАЦІЯ У ЗАХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

В українській мові тривалий час функціонують і постійно виникають нові стійкі словосполучення. Дослідження останніх десятиліть про джерела фразеологізмів, їх семантику, лексичний склад створили міцну теоретичну базу для ґрунтовного вивчення особливостей деривації стійких мовних одиниць.

Зазначимо, що першими спробами систематизувати матеріал про основні шляхи творення фразем діалектного мовлення, види дериваційних баз є дослідження М.Т.Демського [1] та В.І.Лавера [2].

У мовознавчих дослідженнях поняття "фраземна деривація" трактується по-різному: одні дослідники пояснюють творення фразем на базі слів і словосполучень (Б.С.Шварцкопф, М.Т.Демський) або на основі вже існуючих у мові фразеологічних сполук (Ю.О.Гвоздарьов, А.М.Емірова, С.М.Денисенко), інші – на базі сталих мовних висловів (А.М.Бушуй, Т.М.Кондратюк, О.В.Кутін, В.Д.Ужченко). Ми дотримуємося точки зору, що фразеологічна деривація – це сукупність усіх процесів і способів утворення фразем, тобто фразеутворення в широкому розумінні слова.

Причиною виникнення фразем є не прагнення мовцями лінгвалізувати нову дійсність, а потреба конкретизувати, уточнити узагальнене значення слова, образно назвати якусь абстракцію, виразити емоційно-експресивну оцінку предмета чи явища [3 : 242].

У слов'янській лінгвістиці найбільш продуктивним визнають фразеолого-синтаксичний тип творення фразем [4:105], коли різними шляхами відбувається переосмислення вільних синтаксичних конструкцій.

Актуальними для діалектної фраземіки є такі способи творення одиниць: 1) "нарощування" слова компонентами прямого значення; 2) фраземна інтеграція; 3) фраземна диференціація; 4) переосмислення компаративних словосполучень; 5) переосмислення значень вільних словосполучень.

Для фразем західноподільських говірок, як і для загальноукраїнських, досить продуктивним є процес творення фразем шляхом "нарощування" слова (дериваційної бази) [1:46;

2:31]. Причиною цього явища є семантична надмірна узагальненість деяких слів. Якщо нарощуються прямі назви предметів чи явищ, то чіткіше простежується підсилення експресивності саме завдяки компоненту-прикметникові, що додається: *кур'ячий дощ* (Ном.); *нагла смерть* (Знк, Івн, Чр); *дурна баба* (Чр); *жлоб дурний* (Чр); *стр'їл'аниє горо'бець* (Кт); *кур'ача паміят'* (Знк); *ве'дмежа послуга* (Км). Нарощуватися можуть слова, які вже у сталому виразі завдяки прикметниковому поширювачу набувають метафоричного значення, що і зумовлює виникнення цілісної семантики фраземи: *ах ти пришиблена курка!* (Св.); на Божій дорозі (Ном.); *пуста голова* (Ів); *важний 'пурець* (Мн); *с'л'ї'на 'т'ут'а* (Зр).

Одним з найголовніших та найпродуктивніших способів творення фразем є фраземна інтеграція [4:107; 2:32] – поєднання в одне семантичне ціле рівноправних за значенням та за фразотворчими функціями компонентів: *ні дяки, ні ласки* (Ном.); *ні 'руком н'ї но'гом* (Івн) 'втомитися'; *б у т и н'ї у сих н'ї у тих* (Зр, Мк, МО, Нг, Пл, Цк) 'розгубитися'; *н'ї у тин н'ї у ворота* (Км) 'дурний'; *н'ї богови с'в'їчка / н'ї чортів'ї коче'р'га* (Нг); *н'ї 'риба н'ї мн'асо* (Цк) 'безхарактерна людина'; *н'ї с'луху н'ї 'духу* (Км, Кт) 'пропасти'; *н'ї сти'ду н'ї 'сорому* (Нг) / *н'ї усти'ду н'ї 'соро'му* у кого (Крв) 'діяти безсоромно'.

Компоненти таких діалектних фразем характеризуються протилежністю семантики, створюють цілісний метафоричний образ фраземи. Зазначимо, що опущення хоч одного з них веде до руйнування фразеологізму.

У західноподільських говірках шляхом фраземної інтеграції утворилася невелика кількість фразем з тавтологічними повторами а) двох іменників: *клин клина побиває* (Ном.); *дурень дурнем!* (Ном.); б) дієслова та іменника: *пече такий пік* (Ном.); *бувати у бували'чах* (Вн, Злч, Лс, МК, Пл, Шд) 'мати досвід'.

Для численної групи фразем, що побутують у говірках, характерне творення шляхом фраземної диференціації (розкладу слова). Тобто одне із значень дериваційної бази фразем повторно лінгвалізується у фраземі через компонент аналітичної із цим словом структури [4:108]. Проаналізований діалектний матеріал свідчить, що найчастіше відбувається "розклад" дієслова на віддієслівний іменник з допоміжним дієсловом (йти, мати, не мати, брати, робити тощо). Сюди належать фраземи-парафрази: гвалтувати – *наро'бити гвалту* (Знк); журитися – *жур'а бе'ре* (Ів); надіятися – *мати на д'їю* (Орн); сумніватися – *сумн'їви бе'рут'* (Орн, Сл); тямити – *мати т'аму* (Знк); хропіти – *да'вати хропа'ка* (Сл); сумувати –

сум бе^лре (См); зголодніти – голодн'ак на'пау (Знк); лякатися – пе^лрел'ак (Кд).

До третього способу творення фразем відносимо фраземи-евфемізми, які називають предмети та явища, уникаючи небажаних асоціацій [1:49; 2:32]. Найчисленнішими є групи фразем, що передають поняття: 1) 'померти': в'ідау к'ін'ц'і (См); прос'т'агнуу ноги (См); п'іти до Боз'і (Ів); на той світ душа перейде (Св.); 2) 'дурний': не^лма г'лузду (Чр); бракує два до дес'ім' (Ів); не^лмати т'амки (КК,Пл); 3) 'збожеволіти': загубіу голову (См); ум за розум за'ходить' кому (Схк); випли^лли г'лузди з голови (МО).

Внаслідок "розщеплення" дериваційної бази (слова) виникли і фраземи-дисфемізми [1:50], що згрубіло лінгвалізують вже названі лексемами предмети та їх ознаки: білки витріців (Ном.); блендати но'гами (Івн); начи^лнити мац'ок (Знк); кен'д'ух нап'хати (Знк); нажерти жи^л'в'ім (См); о'то в'ітпустау келе^л во (Чр); розн'ати тембу (Знк).

В основі виникнення і значеннєвого функціонування більшості західноподільських діалектних фразем лежить спостереження над навколишнім світом. Як свідчать матеріали польових записів, найуживанішими в усному мовленні подолян є сталі вирази, що містять порівняння. Такі мовні конструкції, що складаються із сполучника як та повнозначного слова (часто поширеного іншими словами), легко відтворюються мовцями, виступають своєрідним орнаментом, який акцентує смислові відтінки [5:77]. Зазначимо, що найбільшою кількістю та особливим багатством емоційно-образних найменувань відзначаються фраземи-порівняння, в основі яких лежить оцінка негативних дій і вчинків людини. Тому супровідниками (постійними чи змінними) виступають дієслова. Наприклад: ходит' як водвуд (Знк) / як по'в'іс'мо (Івн); ле^лжит' як трактор (См); на жерти'с' як гора (Крм); на дутис'а моу горо'бец' на мороз (Кс); бубнит' як у д'іж'ку (КК); на ро'б и ти'с'а як дурни'мила на'іус'а (Др,Івн,Кд); в'итр'іш'чи' ти'с'а як п'іані'д'ак на Ж'в'іниці'у (Кс); на б'ратис' як жаба мулу (Зл,Злч).

Компаративні фраземи, що характеризують фізичний стан людини, зовнішність і риси характеру, можуть супроводитися і дієсловами, і прикметниками: ди^лвити'с'а як жаба на с'в'ітло (Крв); дурний як сало / чобіт (Ном.); висох як тр'іска (См); зморшчи'лас' як пе^лче^лриц'а (Знк); постар'іу як іпанко мочене (Знк); че^лрволиц' як гран' (Івн); гни^лле як гн'іе

не^лвиве^лзе^лниг' (Чр); згрубіг' як тоутра (Івн); с'л'іниг' як крет (Івн); к'репкиг' як кат (Чр); тоустиг' як Борман (Чр).

Таким чином, створення фразеологічної семантики з певними відтінками метафоризації та емоційно-експресивного забарвлення забезпечується лексемами конкретного значення.

Насиченою образністю та високою емоційністю, що досягається підтекстовим протиставленням явища і порівнянням до нього, характеризуються такі вислови: любить, як пес цибулю (Ном.); хоче як ко'за на іармарок (Івн); хоче'ц'а як старому же^лнити'с'а (Орн); хоче'ц'а як мертвому до в'ітру (Знк). Фраземам такого типу властиве почуття гумору, дотепність – найприкметніші риси українського національного характеру.

Як і в українській літературній мові, на території західноподільського діалектного ареалу творення сталих фразем на базі конструкцій сполучника як та повнозначних слів є найбільш поширеним.

У процесі творення фразем дериваційною базою можуть бути і вільні словосполучення, які побутують у мовленні та лінгвалізують конкретні реалії та їх ознаки. Фраземізація або фраземна транспозиція [6:73] таких словосполучень відбувається через переосмислення первісного їх значення та поступовою заміною його значенням метафоричним. Таким чином, нова фразема твориться відразу, як тільки лексичні значення кожного компонента словосполучення трансформуються у цілісне значення фраземи. У мовленні співіснують і вільні словосполучення, і похідні від них фраземи, що однакові за зовнішньою формою, але відмінні за внутрішньою: не^лре'ступити по'р'іг' зайти (Ів); вишиоу на зе^ллену пашу 'одужав' (Знк); іа'зик све^лр'бит' хотіти чогось' (Орн,См); вилути'ус'а з іа'ц'а 'народився' (Івн); опуст'іу руки 'не сподіватися' (Знк); потрус'іу калиткоюу витратився' (Знк); кл'амка упала 'збожеволіти' (Орн).

Аналіз фразем подільського діалектного мовлення дає змогу не тільки виділити різноманітні шляхи їх творення, а й вивчити взаємозв'язки фразем літературної мови та народних говорів, виявити загальнонародне та місцеве у фразеології, з'ясувати специфіку діалектних усталених виразів.

Домінуючим конструктом діалектних, як і українських літературних фразем, є цілісне фраземне значення, що виникає внаслідок образного переосмислення дериваційної бази (слова, словосполучення).

Шляхи творення українських фразем різних говорів однакові, хоч існують певні відмінності, пов'язані насамперед з тим, що фраземи творяться на базі лексичного матеріалу, а він істотно різниться. Щоправда, спостереження свідчать, що фразеологічні ареали значно ширші від ареалів лексичних.

Умовні скорочення джерел:

Ном. – Приказки, прислів'я, і таке інше. Уклад М.Номис. – К., 1993. – 768с.; Св. – Свидницький А. – Свидницький А.П. Фольклорно-етнографічні нариси та статті // Анатолій Свидницький. Роман. Оповідання. Нариси. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 406–512.

Умовні скорочення назв населених пунктів:

Вн – смт.Віньківці Віньковецького р-ну Хмельницької обл., Зл – с.Зелене Волочиського р-ну Хмельницької обл., Злн – с.Зелена Чемеровецького р-ну Хмельницької обл., Злч – с.Зеленче Дунаєвського р-ну Хмельницької обл., Зр – с.Зарічанка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл., Ів – с.Іванків Борщівського р-ну Тернопільської обл., Івн – с.Іванківці Городоцького р-ну Хмельницької обл., Кд – с.Кадіївці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., КК – с.Кізя Кудринька Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., Км – с.Комунар Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., Крв – с.Курівка Городоцького р-ну Хмельницької обл., Крм – с.Кормильче Чемеровецького р-ну Хмельницької обл., Кс – с.Косиківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл., Кт – с.Китайгород Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., Лс – с.Лісоводи Городоцького р-ну Хмельницької обл., МК – с.Мала Кужелівка Дунаєвського р-ну Хмельницької обл., Мк – с.Маків Дунаєвського р-ну Хмельницької обл., Мн – с.Монастирок Борщівського р-ну Тернопільської обл., МО – с.Майдан-Олександрівський Віньковецького р-ну Хмельницької обл., Нг – с.Нігин Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., Орн – с.Оринин Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., Пл – с.Пилипківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл., См – смт.Смотрич Дунаєвського р-ну Хмельницької обл., Схк – с.Сахкамінь Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., Цкв – с.Цикова Чемеровецького р-ну Хмельницької обл., Чр – с.Черче Чемеровецького р-ну Хмельницької обл., Шд – с.Шидлівці Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.

1. Демський М.Т. Дери́ваційна база діалектної фраземіки з бойківського ареалу // Українська діалектна лексика. Збірник наукових праць. – К., 1987. – С. 45–62.
2. Лавр В.І. Фраземіка українських діалектів карпатського регіона: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. – К., 1992. – 50с.

3. Демський М.Т. Суть фраземи, її ономазіологічні функції й особливості номінації // Записки НТШ. – Т. ССХІХІ. – Львів, 1990. – С. 238–265.
4. Мокиєнко В.М. Славянская фразеология. – М., 1980. – 207с.
5. Скрипник Л.Г. Фразеология української мови. – К., 1973. – 280с.
6. Гвоздарев Ю.А. Основы русского фразеобразования. – Ростов-на-Дону, 1977. – 184 с.

Александр ПЕТРОВ (Симферополь)

ДИНАМИКА ОТФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОГО СЛОВООБРАЗОВАНИЯ

Об активности отфразеологического словообразования свидетельствуют многочисленные исследования, выполненные на материале различных славянских языков [1;2;3]. Как отмечал О.Ю. Ольшанский, «у дослідженнях з словотвору справедливо вказується на генетичні зв'язки лексичних і фразеологічних одиниць, на явище універбації стійких і вільних зворотів» [4:24]. Все возможные способы словопроизводства на базе устойчивых сочетаний отличает единство принципов номинации: дериваты приносят в язык семантику, которая отсутствует в лексической системе.

На основе фразеологических единиц (далее ФЕ) могут быть образованы простые и сложные по структуре производные. Так, Н.Ф. Клименко писала, что отфразеологическое словообразование наблюдается «у трьох розглянутих різновидах складних слів: юкстапозитах (*туди-сюди, неждано-негадано, сном-духом, тьма-тмenna, хліб-сіть*), аббревіатурах (*вуз*), особливо поширені вони серед композитів (*векседавець, головоломний, оказамілювання, скалозуб*)» [5:240].

В русском языке композиты, мотивированные фраземами, наиболее широко представлены среди имен существительных и прилагательных. Непосредственно от ФЕ не образуются наречия, хотя единичные случаи встречаются среди окказионализмов: *сделать голоруком, голоручьем; говорить позаугольно; взять горлохватом; закричать дурноматом, лихоматом*. Ср.: «Тут голоручьем, горлохватом не возьмешь. Ежли и обкладывать крепость, то большим войском» (Личутин); «Кузьма глаз не

опустил – пусть говорит, не *позаугодно* – на собрании, если что не так, каждый может встать и сказать, поправить...» (Кокоулин). Эта же тенденция выдерживается и для композитов-глаголов. Приведем примеры единичных образований, таких, как *христарадничать, злословить* (укр. *злословити*), *осточертеть, горемыкать, червоточить* (Шолохов), *сбелосветить* (Коновалов). Ср.: «Акинфин, не возвышая голоса, с достоинством сказал: – Обычно я не отвечаю тем, кто мелко плавает и крупно *пустомелет*» (Пермяк).

Исследователи обратили внимание на тот факт, что из ряда лексических вариантов ФЕ в структуре ее дериватов фиксируется обычно один [6].

В то же время наиболее частотные ФЕ могут быть представлены в своих производных, с учетом речевых образований, различными лексическими вариантами. Ср.: *лежать на боку* [на печи] → *лежебока, запечина; пить* [сосать] *кровь* → *кровотийца, кровопиец, кровопивец, кровотийство, кровосос; чесать* [трепать, трещать, молотить] *языком* → *трепаться, чесаться; точить* *лясы* [белясы] → *лясы, лясничать, белясничать, белясы* (*белясник – белясница*).

Наибольшую деривационную активность развивают широкоупотребительные фразеологические обороты, например, такие, как *скалить зубы, бить баклуши, забивать козла, изливать* (*излить*) *душу, драть горло, злой язык у кого* и др. Производные от таких фразем образуются разными способами. В результате язык пополняется коннотативно окрашенными синонимическими единицами. Ср.: *драть горло* [глотку] → *горлодер (горлодерка, горлодерство), глотник (глотничать), горлодратель* (укр. *горлодраниця*); *изливать* (*излить*) *душу* → *душеизлияние, излиться* (*изливаться*), *изливание, излияние; забивать козла* → *козлозабиватель (козлозабивательство), козлобой, забоищик, козел, козлятник*.

Деривационные ряды постоянно пополняются за счет окказионализмов: «А ты все *голозубишь*, металлист неумный?» (Ильенков); «Против турбазы подошли к бригадирской сойме, счались, перекинулись *зубоскалинами*...» (П. Алешковский).

Дериваты, относящиеся к одной словообразовательной категории, могут образовываться по различным моделям: *молотить пустое* → *пустомеля, пустомолот; ломать голову над чем* → *головолом, головоломка (головоломщик – «тот, кто создает головоломки»)*. Производные способны заполнять пустые клетки, прежде всего в номинации категории лица. Ср.: *трепать нервы* →

нервотрепка, нервотреп, нервотрепатель; шапками закидаем → *шапкозакидательский, шапкозакидатель* и др. Ср.: «*Нervотрепатели* – "среднее звено". Какой-нибудь зам, пом. первое удовольствие ему отчитать официанта» (А. Аграновский); «В этих списках с раскольниками помещены и "*кривотолки*", как особая секта, с таким объяснением: "Все скиты их раскольнические того суть именованья, понеже все *криво толкуют* божественное писание"» (Мельников-Печерский).

Для сложных слов характерно преобладание двухосновных образований, что обусловлено синтаксисом, тяготением к двучленным устойчивым словосочетаниям (редки трехчленные окказионализмы типа *пыледымопускатель, койкодуракавание*) [1;5]. Однако в речи активизируется образование дериватов голофрастическим способом [7]: *на-все-руки, семь-раз-отмериватели, не-разлей-вода, Навербігрушіростуть* (на вербі груші *ростуть* «безглузда вигадка, нісенітниця» – пример О.А. Стішова) и др.

На основе трехчленного словосочетания могут образоваться несколько производных с импликацией различных компонентов синтагмы. Характерно, что один из дериватов является окказиональным. Ср.: *переливать из пустого в порожнее* → *пустопорожий и путолейство, даром есть хлеб* → *дармоед и хлебоед*. Ср.: «– *Путолейство* этот акт, – сердился Гремяшин, – обманом себя. Заказчику вместо трех экскаваторов придется покупать четвертый. Простая арифметика, а не дает деревенеть мозгам» (Кукушкин); «А я с двенадцати годков с зарей вставала, со звездой ложилась... А вы – *Полынины* – из кабака от Моксеича не вылезали, а теперь нас – в грязь, а сами – в князь. Так вот я вам что скажу напоследок: нас переведете, дети останутся. Детей изничтожите, внуки вырастут. Но переживем мы вас, *хлебоедов*, переживем» (Максимов).

По наблюдениям Н.Ф. Клименко, сложные слова «ніби розгортають метафору закладену в співвідносний фразеологізм, і в такий спосіб створюють передумови появи нових словотворчих рядів дериватів» [5:240]. Прокомментируем это положение на примере лексических единиц *длинноязыкий (длинноязыкость)* и *длинноухий (длинноухость)*. Производное *длинноязыкий* мотивировано фраземой *длинный язык у кого* «кто-л. болтлив, не сдерживается в разговоре», в основе которой лежит метафорическое сочетание. Метафорический образ создает условия для конструирования фразеологической единицы *длинные уши у кого*, являющейся производящей базой для

лексемы *длинноухий*. Примечательно, что в современном русском языке композит *длинноухий* имеет и омоним, реализующий прямое значение (*длинноухий человек* – человек «с длинными ушами»). Словообразовательную цепь завершают существенные с абстрактной семантикой. Ср.: «Мне кажется, что его [Сафьяна] *длинноухость* и *длинноязыкость* – своего рода психическая аномалия, довольно, впрочем, странная для человека его возраста, его служебного и семейного положения» (Чивилихин).

В лингвистике наименее изучено окказиональное (инновационное) отфразеологическое словообразование, сущность которого заключается в том, что в качестве мотиваторов выступают трансформированные фразеологические обороты [6; 8; 9;].

В современном русском языке инновационное отфразеологическое словообразование основывается на достаточно устоявшихся приемах использования ФЕ – это замена компонента, расширение состава, контаминация, вычленение компонента и др. Рассмотрим источники инновационного отфразеологического словообразования.

1. Производное мотивируется вариантной ФЕ с расширенным компонентным составом.

СТИХОМАРАТЕЛЬ ← мараť бумагу стихами ← мараť бумагу «писать о чем-н. бездарно или о не имеющем значения, пустом, скучном». Ср.: «Русского поэта по физиономии не узнаешь. Вы все не довольны в этом убеждены, а я помню, раз и смеялись надо мною, когда называл себя отличительно русским поэтом, или *стихомарателем*» (Вяземский).

ЛИСТОМАРАТЕЛЬНЫЙ ← мараť листы бумаги ← мараť бумагу. Ср.: «Помолчи, Александр Сергеич, знаю, что расхваливать будешь мои *листомарательные* опусы...» (Шишков).

2 Наиболее распространенным приемом окказионального изменения ФЕ является замена ее компонента, или субституция.

ДУРНОМАТОМ ← дурным матом ← благим матом «прост. Очень громко, неистово, исступленно (кричать, орать, выть, вопить и т.п.)».

ЛИХОМАТОМ ← лихим матом ← благим матом.

Ср.: «Первой дернула от худого места Танька, следом за нею и остальные ребята с горы посыпались. Санька свистнул, заорал *дурноматом*, поддавая нам жару» (Астафьев); «Гришка

глядел, глядел на попусту дымящуюся трубку и заорал *лихоматом* караул» (Астафьев).

БУМАГОПАЧКАНЬЕ ← пачканье бумаги ← марање бумаги ← мараť бумагу «писать что-л. не заслуживающее внимания, бездарное». Ср.: «Вот я и заканчиваю *бумагопачканье* – как заканчивается и моя комсомольская карьера. Все же записи, которые я вел, были неплохим эмоциеотводом – если б я этого не делал, то давно б, пожалуй, рехнулся» (Иовлев).

3. Производное мотивируется ФЕ, основывающейся на конверсии ситуации. Прием конверсного преобразования ФЕ может сочетаться с последующей заменой одного из компонентов фраземы.

СЛЕЗОТЕЧЕНИЕ ← слезы текут ← слезы льются ← лить слезы «плакать; горько плакать». Ср.: «Я попросила Марфу Максимовну дать триста [графу]. За элегантно стояние на одном колене подле часовенки... За искусство опять же элегантно, – иронически оттачивала она [Катя] каждое слово, – *слезотечения*» (Пермяк).

4. Производное мотивируется вариантной ФЕ, которая образовалась в результате контаминации моделей с последующей заменой компонента фраземы. «В процессе имплицирования фразеологизмов словосложением может также происходить контаминация моделей, искажение первоначальной структуры сочетаний и их мотивировки» [3:110].

ДУШЕЩИПАНИЕ ← душа щиплет у кого ← душа шемит у кого ← брать за душу + сердце шемит у кого.

Ср.: «Писал я под Есенина, от первого лица. От написанных строчек сладко шемило сердце, и в этом *душещипании* я находил удовольствие» (Носов).

5. Собственно фразеологическим способом образования лексем является вычленение, эллипсис, при котором одно из слов-компонентов принимает на себя значение всего фразеологизма или приобретает значение, которого не имеет в составе ФЕ [3; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12].

Вычленяться может как именной, так и глагольный компонент фраземы. Однако «наиболее элементарной формой лексико-грамматического распада является опущение глагольного компонента и функционирование лишь именной части, вбирающей в себя значение целого фразеологизма» [11:15]. Например: *заваривать кашу*, *заварить кашу* «разг. Завевать. начинать хлопотливое или сложное, неприятное дело» → *каша*.

Ср.: « – Видал, брат, в какую я попал кашу? – идя навстречу своему старому приятелю, проговорил Доменов. Степенно усевшись в мягкое плюшевое кресло, Ветошкин поставил шашку между колен, спросил: – А вы о какой каше помянули?» (П. Федоров); «Скоро тут произойдет невообразимая свалка. Предотвратить ее не в наших силах. Как бы я хотел, чтобы вы уехали до этой каши!» (Пастернак).

В приведенных контекстах бывший грамматически фиксированный компонент вовлекается в систему именных парадигм: *попал в кашу, упомянуть о каше, уехать до каши*. Производное имеет абстрактную семантику, нуждается в пояснении: в *какую кашу* (попал), о *какой каше* (упомянули), до *этой каши* (уехать).

Вычленение компонента ФЕ может осложняться аффиксацией, например: *задавать баню кому, задать баню кому* → *баня* → *банщик*; *снимать пенки, снять пенки* → *пенки* → *пеночник* и др.

Исследователи обратили внимание, что при вычленении глагольного компонента «утрачиваемый (именной – выделено нами) компонент весьма общо "кодируется" в форманте... Таким формантом может быть, например, суффикс -СЯ. Известно, что он активно используется при имплицировании фразеологизма в слово: *сматывать удочки* → *сматываться, морщить лоб* → *морщиться*» [3:113].

В то же время возвратный глагол может образоваться и на базе именного компонента ФЕ при помощи суффиксального или префиксально-суффиксального способа. Ср.: *собаку съел* → *насобачиться, белены объелся* → *взбелениться, смотреть косо* → *коситься*.

В результате вычленения глагольного компонента с последующей аффиксацией образуются отглагольные имена существительные: *намылить шею* «задать взбучку, дать нагоняй» → *намылить* → *намыливание*: *мыть голову кому* «устар. Сильно, жестоко бранить кого-л.» → *мыть* → *мойка*.

Ср.: « – Очередная комиссия шею намылила... Да, и я рассмотрелся за эти месяцы на "мылящих шей", пытался разговаривать с ними, но они тоже, похоже, были после очередного "намыливания", им явно было не до бесед с литераторами» (Видрашку); « – Не спишь? Мама сказала, ты пришел еле живой. Говорят, тебя вчера здорово мыл директор. – Ты уже вполне усвоил заводской язык! – усмехнулся Ильин» (Зубавин); «... Дочери при посторонних отвечали головою –

которой доставалась порядочная мойка – за все невыгодные последствия поведения, несогласного в чем-либо с планами матери» (Даль).

Как отмечает А.М. Бушуй, «в функции окказионального варианта употребляются в составе ФЕ прежде всего глаголы, которые более подвижны во фразеоформах многих ФЕ» [8:26]. Собранный нами материал свидетельствует о том, что достаточно активно в этот процесс вовлекаются и именные компоненты устойчивых сочетаний. Приведем контексты.

« – Правда, кашу ты заварил крутую!.. Ну да ничего... От жиденькой тоже сыт не будешь... Как-нибудь вдвоем-то расхлебаем и эту!

– Ты тут ни при чем! – глубоко вздохнул Лигостаев. – Мое варево, мне и выскребывать до дна...» (П. Федоров).

В анализируемом отрывке наблюдается расширение ФЕ за счет введения в ее состав адъектива *крутой*. Автор использует прием буквализации, усиливая его в последующих отрезках текста (*каша – жиденькая: от нее сыт не будешь*). В диалог вступает собеседник. Он употребляет лексему *варево*, которая появляется на базе вариантной ФЕ *заварить (жиденькую) кашу*, замещающая сочетание компонентов *жиденькая каша*.

Таким образом, в современном русском языке наблюдается активизация инновационного отфразеологического словообразования. В качестве одного из источников деривации для окказиональных лексем выступают трансформированные фраземы.

Изучение окказиональных отфразеологических производных вскрывает закономерности в развитии лексической системы языка. В основе многих узуальных слов русского языка лежат процессы, связанные с заменой компонента фраземы, контаминацией фразеологических оборотов и т.д. Одна из задач дериватологии и заключается в том, чтобы установить различные ступени перехода устойчивых словосочетаний в слово.

В языке зафиксирована лексическая единица *зеворот*, то есть *ротозей*. Каламбурное образование, основанное на перестановке частей сложения *ротозей*, функционирует в просторечии. Ср.: «Что лишь брат наш, *зеворот*, только чуть *разинул рот*, тотчас молвят по догадке: "Э, да ты, брат, знать, из Вятки!"» (Крупин). Лексема *ротозей* появилась на базе контаминации фразеологических оборотов *зевать по сторонам* «смотреть на кого-л. или что-л. с пустым любопытством» и *разевать рот* «быть крайне рассеянным, невнимательным,

неосмотрительным». Лексико-семантические варианты фразем спроецировались на семантическую структуру деривата *ротозей* (1. «Зевака» и 2. «Разиня»). Таким образом, отфразеологическую природу имеют слова с яркой коннотативной семантикой *зеворот*, *ротозей*, *разиня*.

Дериват *сумасброд* «тот, кто поступает безрассудно, по случайной прихоти» образовался на базе второго значения ФЕ *сходить (сойти) с ума* «не давать отчета в своих поступках, действиях, совершая безрассудные поступки, говоря глупости, нелепости и тому подобное». Мотиватором производного является трансформированный фразеологизм с замененным глагольным компонентом. В словообразовательном гнезде фраземы представлены все части речи: *сумасброд* – *сумасбродка*, *сумасброд* – *сумасбродить*, *сумасбродничать*, *сумасбродствовать*, *сумасбродный* – *сумасбродно*, *сумасбродство*. На основе же исходной фразеологической единицы *сойти с ума* появился окказионализм *сумасход*. Ср.: «Вот уж *сумасход!* Я у него в поденщицах работала. Пусть он мне долги заплатит. Двадцать лет меры зерна не отдает!» (Ю. Смуул).

В заключение необходимо отметить, что изучение стилистического использования фразеологических оборотов, их окказиональных изменений и разнообразных приемов трансформированного употребления важно не только для фразеологической системы языка, но и для словообразования, для понимания законов словотворчества, для проникновения в механизм отфразеологического словопроизводства.

1. Стишов А.А. Отфраземные образования в современном украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 02. – К., 1991. – 18 с.
2. Тамашэвич Т.І. Ад фразеологізма да слова // Вопросы словообразования и номинативной деривации в славянских языках. – Гродно, 1990. – С. 98 – 105.
3. Мокиенко А.М. Славянская фразеология. – М., 1989. – 287 с.
4. Ольшанський О.Ю. Про слова генетично співвідносні з словосполученнями (на матеріалі російської мови) // Мовознавство. – 1989. – № 6. – С. 24 – 27.
5. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К., 1984. – 252 с.
6. Белоусова Т.П. Фразеологическая деривация в современном русском языке (лексически производные): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10. 02. 01. – К., 1992. – 17 с.
7. Изотов В.П. Уровневая организация способов словообразования. –

Орел, 1996. – 29 с.

8. Бушуй А.М. Семантико-словообразовательные инновации отфразеологического происхождения в современном русском языке // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках. – Гродно, 1989. – С. 26 – 28.
9. Петров А.В. Фразеологические трансформации как производящая база // Вестник Международного славянского университета. – Серия «Филология». – Харьков. – Т. П. – № 4. – 1999. – С. 54 – 57.
10. Попов Р.Н. Словообразование на почве фразеологических единиц // Актуальные проблемы русского словообразования. – Самарканд, 1972. – С. 53 – 62.
11. Диброва Е. И. Парадоксы косвенной фразеологической номинации // Фразеологизм и слово в русском языке. – Ростов-на-Дону, 1983. – С. 3 – 19.
12. Сенько Е.Д. Неологизация в современном русском языке конца XX века: межуровневый аспект: Автореф. дис. ... доктора филол. наук: 10. 02. 01. – Волгоград, 2000. – 51 с.
13. Фразеологический словарь русского литературного языка: В 2-х т. / Сост. А.И. Федоров. – М.: Цитадель, 1997.
14. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И. Молоткова. – М.: Русский язык, 1978. – 543 с.

Тетяна ЛАГУТА (Харків)

ВІДФРАЗЕМНІ ДІЕСЛОВА

Як відомо, між фразеологічною й лексичною системами мови відбувається постійний взаємообмін: сполуки лексичних одиниць можуть перетворюватися на фразеологізми, і навпаки, фразеологічні звороти – на слова. Фразеологічні одиниці, за словами В.В. Виноградова, «... це не тільки продукт скам'яніння та ізоляції слів, але і спосіб та джерело народження нових слів» [1: 122].

Досліджуючи семантико-словотвірну структуру відсубстантивних дієслів, ми виявили, що певна частина похідних одиниць семантично мотивується тільки фразеологізмом; для іншої частини дієслів властивою є подвійна мотивація (іменником і фразеологізмом). Аналіз саме таких дієслівних дериватів і став предметом нашого дослідження.

Словотвірна активність фразеологічних одиниць у творенні похідних не була предметом спеціального дослідження, тому багато питань, пов'язаних із особливостями формування словотвірної семантики, залишаються недостатньо вивченими, хоча перші спостереження над процесом утворення слів від фразеологічних зворотів у російській мові знаходимо ще у працях І.І.Срезневського. Цьому питанню присвячена, зокрема, його стаття "Зауваження щодо утворення слів і висловів" [2: 104].

Пізніше Шанський М.М., пояснюючи недостатність вивчення словотвірної семантики похідних від фразеологічного творення, зазначає: "У зв'язку з тим що слова складаються з морфем, а фразеологічні звороти як значущі одиниці мови складаються із слів, то здається логічним лише один шлях – від слова до фразеологічного звороту" [3: 76].

Аналізуючи утворення похідних одиниць на ґрунті фразеологічних зворотів, необхідно, на нашу думку, враховувати два моменти: по-перше, на основі усього фразеологізму чи якої-небудь його частини утворюється слово; по-друге, за допомогою якого саме способу словотворення.

Існують різні способи словотвору, за допомогою яких слова можуть з'являтися на базі фразеологічних зворотів: вичленовування компонентів фразеологічних одиниць, не ускладнене та ускладнене афіксацією; основоскладання компонентів, ускладнене та не ускладнене афіксацією; об'єднання компонентних словоформ у складне слово без афіксації та за допомогою афіксації [див. про це, зокрема у 4: 53-63].

Найбільш прийнятною, на наш погляд, є класифікація, розроблена Шанським М.М. [5: 75-79]. Учений розподіляє похідні утворення, що з'явилися на ґрунті фразеологічних зворотів, на такі групи (з точки зору способу словотворення):

- 1) слова, утворені на базі фразеологічної одиниці в результаті опущення деяких її компонентів;
- 2) слова, що з'явилися на базі фразеологічного звороту внаслідок злиття його компонентів у цілісну лексичну одиницю;
- 3) слова, утворені на базі фразеологічного звороту за допомогою того чи іншого морфологічного способу словотвору.

Похідні одиниці, утворені на основі фразеологічних зворотів у результаті опущення деяких їх компонентів, звичайно, розглядаються як лексичні одиниці, що з'явилися унаслідок лексико-семантичного чи морфолого-синтаксичного способів словотвору. Спосіб словотвору у цьому випадку залежить від того, на базі якого члена фразеологізму виникає рівнозначне йому

чи семантикою слово – граматично головного чи граматично залежного. Наприклад, дієслово перегнути має те ж значення, що і зворот у цілому – перегнути палицю. У цьому випадку значення, спочатку властиве усьому фразеологічному звороту, концентрується на граматично головному слові; так з'являються слова лексико-семантичним шляхом.

Морфолого-синтаксичним способом (на ґрунті фразеологічних одиниць) утворені слова внаслідок концентрації семантики на елементі, що є граматично залежним.

Аналіз похідних дієслів від фразеологічного походження показав, що тільки опущення компонентів фразеологізму (без додаткових процесів) як спосіб словотвору є малопродуктивним серед дериватів, його репрезентують поодинокі похідні. Так, дієслово вікувати зі значенням "проживати свій вік; жити // Довго перебувати, жити де-небудь // перен. Завжди постійно перебувати, знаходитися де-небудь (про предмети)" утворилося на ґрунті фразеологізму вік вікувати "1. Жити де-небудь усе життя". [Тут і далі тлумачення дериватів і фразеологізмів подаємо за 6,7] У цьому випадку, на нашу думку, можливою для дієслова вікувати є подвійна мотивація: твірними для нього можуть виступати як іменник вік, так і фразеологізм вік вікувати. У випадку мотивації іменником дієслово вікувати має словотвірне значення "проживати, перебувати певний час, названий твірною основою мотивуючого іменника" (пор. днювати, ночувати, зимувати, веснувати та ін.)

Попов Р.М. вважає спосіб опущення одного з компонентів фразеологізму найбільш специфічним способом утворення нових слів й визначає його як "вичленовування зі складу фразеологічної одиниці одного з її компонентів, який потім отримує самостійне вживання у мові й наповнюється тим значенням, яке раніше було властивим фразеологізму в цілому" [8: 54]. В.В. Виноградов підкреслював своєрідність цього процесу: "Насправді, словосполучення зрощується в одне слово, яке починає виконувати смислову функцію цілої ідіоми. Так, дієслово вийти (за кого-небудь) – про жінку у значенні "стати дружиною кого-небудь" виникло, звичайно, з ідіоми вийти заміж. Це еліптичне зрощення викликане тавтологічним надлишком прислівника заміж при точному позначенні чоловіка" [9: 122].

Слова, що виникли на ґрунті фразеологічних зворотів унаслідок зрощення компонентів в одне єдине слово (за класифікацією Шанського), представляють лексичні одиниці, утворені за допомогою лексико-синтаксичного словотвору

(наприклад, натщесерце, перекотиполе, сьогодні, пройдисвіт, горицвіт та інші). Серед аналізованих дієслів не зафіксовані приклади подібних утворень.

Найпродуктивнішим способом утворення похідних дієслів на основі фразеологічних одиниць виявився фразеологічний спосіб, зокрема суфіксальний. Наприклад, семантико-словотвірною базою для дієслова норовити зі значенням “розм. Наполегливо намагатися зробити що-небудь” став фразеологічний зворот показувати норів – “виявляти впертість, стійкість і т. ін. у чому-небудь”. Аналогічно: плямити “2. перен. Укривати неславою кого-, що-небудь; ганьбити” ← кидати пляму: “ганьбити; неславити кого, що-небудь”.

Отже, наведені похідні дієслова з'явилися за допомогою суфікса -и- на основі одного із фразеологічних компонентів, який акумулював у собі значення, властиве фразеологічній одиниці в цілому. У цьому випадку відбувається не тільки “вичленювання” чи “опущення” того чи іншого компонента зі структури фразеологізму, а й ускладнення суфіксацією.

Нами було проаналізовано понад п'ятдесят одиниць – похідних дієслів, утворених на ґрунті фразеологічних зворотів за допомогою суфіксального способу. Слід відзначити, що більшість із них становлять дієслова, для яких властивою є подвійна мотивація (іменникова та фразеологічна): панікувати, гавити, дарувати, мандрувати, блудити, перчити, дуріти, жертвувати, клопотати, дубіти, козирияти, дурманити та інші. Менша частина аналізованих дериватів (40%) утворилася тільки на основі фразеологізму (наприклад, жирувати, вінчати, душити, животіти, пантеличитися, гробити, пашекувати, мордувати, колесити тощо). Іменниково-фразеологічна мотивація представлена такими похідними дієсловами:

1. Перчити: 2) перен., розм. Лаяти кого- небудь, глузувати з кого-небудь	Перець 3) перен., розм. Ущипливе глузування, уїдлива дотепність	Всипати перцю – побити, суворо покарати кого-небудь; дуже вилаяти, суворо покрикувати; висміяти
2. Дуріти: 3) робити безглузді, необдумані вчинки	Дур 1) безглузді, необдумані вчинки, примхи, капризи	Дур заходить у голову – хто-небудь відхиля- ється від норм пове- дінки, робить необду- мані, безглузді вчинки

3. Блудити: 1) ходити, Гідити і т.ін. навмання, не знаючи шляху, напрямку; блукати	Блуд 2) блукання	Блудом ходити – блукаючи, шукати шляху, блукати
4. Галасувати: 1) здійсмати галас (у 1 знач.); сильно кричати	Галас 1) безладне звучання багатьох голосів; крики, гамір	Справляти галас – здіймати шум, крик
5. Козирияти ¹ : 2) перен. Виставляти що- небудь як свою персвагу; хвалитися, чванитися чимось	Козир 2) перен. Те, що у відповідний момент може дати перевагу в чому-небудь	Козир (усі козири) до рук – хтось має перевагу в чому- небудь
6. Панікувати: розм. Удаватися в паніку, поводити себе як панікер	Паніка – раптове замішання, розгубленість або прояв страху при справжній чи уявній небезпеці; панікер – людина, яка легко піддається паніці, сіє паніку	Впадати в паніку (піддаватися паніці) – перейматися страхом, боятися при справжній або уявній небезпеці
7. Дубіти: втрачати чутливість, гнучкість, рухливість ... // Ставати твердим, густим, жорстким	Дуб 1) багаторічне листяне дерево з міцною деревиною ... // Деревина цього дерева	Давати дуба – 1) померти чи загинуті; 2) припиняти своє існування
8. Клопотати: 1) турбувати.	Клопіт 1) неспокій.	Завдавати клопоту – а) хвилювати.

тривожити, хвилювати кого-небудь	хвилювання, зумовлені чим-небудь; турбота, тривога // Труднощі, пов'язані з вихованням, доглядом кого-, чого-небудь ...	тривожити когось; б) створювати для когось труднощі
9. Дурманити: притуплювати розум, затуманювати свідомість	Дурман – 3) перен. Те, що служить засобом обману, омані, притуплює розум, затуманює свідомість	Напускати дурману – обманюючи, завуальовуючи істину, заставляти вірити в що-небудь нерсальне
10. Жертвувати: нічого не шкодувати, все віддавати, відмовлятися від усього або від багато дечого задля кого-, чого-небудь	Жертва 4) відмова від особистих прав, вигод і т. ін.; самопожертвування	Віддавати (приносити) в жертву – відмовлятися від когось, чогось задля когось, чогось іншого
11. Гавити: бути неухажним, нерозторопним, пропускати яку-небудь нагоду	Гава – 2) перен. Неухажна, нерозторопна людина, роззява	Ловити гави (гав) – 3) виявляти неухажність; бути неухажним; 4) не використовувати якоїсь можливості, упускати слушну нагоду // Не вникати в що-небудь; не займатися вчасно чимсь потрібним

Група похідних дієслів, для яких семантично мотивуючими виступають тільки фразеологічні одиниці, становить меншу за

кількістю, але своєріднішу й розмаїтішу за семантико-словотвірною структурою групу.

Аналізуючи похідні такого типу, ми зверталися і до спільнокореневих іменників, щоб довести положення про те, що вони не є семантично мотивуючими для зазначених дериватів. До утворень, що виникли на ґрунті фразеологічних зворотів, належать такі дієслова, як:

1. Пащекувати: говорити недобророзичливо, злобливо або пишномовно; базікати, теревенити	! розпустити пащеку – наговорити зайвого; розбазікатися, розтеревенитися
(пор.: пащека – рот звіра, риби і т. ін. // Великий і некрасивий рот людини // перен. Темний, зяючий отвір у чому-небудь)	
2. Гробити: розм. Завдавати великого лиха, призводити до загибелі; губити	! у гроб загнати – 1) доводити до смерті; прискорювати чинює смерть; 2) вивести з ладу, зруйнувати
(пор.: гроб – те саме, що могила, труна)	
3. Жирувати: 2) розм. Дозволяти собі надмірне задоволення яких-небудь потреб, бажань	! казиритися з жиру – бути надто вибагливим, вередувати, каверзувати, дурити з розкошів
(пор.: жир – масляниста, нерозчинна у воді речовина, що входить до складу організму людини, тварини й рослини)	
4. Колесити: пересуватися, час від часу змінюючи напрям руху; петляти // Ходити манівцями, збиватись із шляху; блукати	! на колесах бути (перебувати) – перебувати в дорозі, їздити з одного місця в інше
(пор.: колесо – 1) коло зі спицями або суцільне, що обертається на осі й надає руху екіпажам та іншим засобам пересування; 2) у зн. присл. колесом по колу; 3) деталь машини, механізму чи пристрою у вигляді кола для передачі або регулювання руху; 4) перен. Про зміну життєвих подій, фактів)	
5. Мордувати: завдавати комусь фізичного болю або моральних страждань; мучити, катувати	! в морду дати – ударити по обличчю, завдати болю

(пор.: морда – 1) передня частина голови тварини; 2) вульг. Про обличчя).	
6. Козиряти: розм. Вітати по-військовому, прикладаючи руку до козирка	! брати (взяти) під козирок – вітати по-військовому, прикладаючи руку до козирка
(пор.: козирок – 1) щиток головного убору, який виступає півколом над чолом...2) у знач. присл. козирком. Перпендикулярно приклавши до чола долоні; 3) розм. Те саме, що дашок!, піддашок; 4) діал. Кашкет, картуз)	
7. Животіти: жити в тяжких умовах, зазнаючи недостачі у всьому, не відчувачи смислу життя	! тягти за живіт – дуже хотіти їсти, страждати від голоду
(пор.: живіт – 1) частина тіла людини і тварини... // Про шлунок, кишечник; 2) заст. Життя).	
8. Вінчати: 2) відзначати когось лавровим вінком, нагородою і т.ін. за певні досягнення, перемогу	! лавровий вінок – символ слави, перемоги, нагороди
(пор. вінць – 1) квіти, листя, гілки і т.ін., сплетені в коло, яким звичайно прикрашають голову... 2) перен. Останній найвищий ступінь чого-небудь; 3) прикраса з золота, коштовного каміння, яку носили на голові; 4) коштовний головний убір...; 5) корона, яку тримають над головами молодих під час обряду вінчання; 6) сійво навколо сонця, місяця, окремих зірок; 7) горизонтальний ряд зрубу; 8) техн. Деталь, яка напресовується на яку-небудь іншу деталь)	
9. Душити: 1) умертвляти кого-небудь, здавлюючи горло і насильно припиняючи дихання; 2) фізично знищувати кого-, що- небудь	! випустити дух – 1) убити, згубити кого-небудь; 2) умерти, загинути (про людину); 3) здохнути (про тварину)
(пор.: дух – нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя і відрізняє від тварини, душа; психічні здібності, свідомість, мислення)	

Відзначимо, що архаїзми, зокрема лексичні, які містяться у структурі фразеологічних одиниць, не перешкоджають їхнім словотвірним можливостям. На основі фразеологічних одиниць, що мають у своїй структурі ті чи інші архаїчні елементи, як і на основі фразеологізмів із нормативними компонентами у своєму

складі, можуть виникати нові похідні одиниці, які поповнюють сучасну систему української мови. На основі фразеологічних зворотів зі складовими елементами, що є лексичними архаїзмами (пантелик, байди, байдики, баляси, баяндраси, духопелик, зуботичина та ін.) утворилися дієслівні деривати:

1) пантеличити (“розм. Приводити до нездатності звично дяти, розумно говорити, міркувати внаслідок розгубленості, страху, збивати з пуття; непокоїти”) ! збивати з пантелику (“1. Дезорієнтувати, заплутувати кого-небудь. 2. Викликати замішання, бентежити кого-небудь”).

Лексема пантелик становить архаїзм і може функціонувати лише у складі фразеологізму;

2) байдикувати (“розм. Нічого не робити, нічим не займатися”) ← байдики бити (байди бити) з тотожним значенням. Лексема байдики втратила здатність самостійно функціонувати, лексема байда зі значенням “1. Безтурботна, гуляща людина, гульвіса. 2. діал. Шматок чого-небудь ламкого або крихкого (хліба, цукру, дерева)” може виступати вільно, поза фразеологічним зворотом;

3) балясувати, баяндрасити ← баляси точити, баяндраси точити “весело розмовляти, розповідати про щось незначне, несерйозне”.

Лексема баляси зі значенням “виточені фігурні стовпчики поручнів балкона, сходів і т. ін., а також поручні, що підгороджують одне місце від іншого”, давно вийшла з ужитку.

У складі фразеологізму баляси точити це слово набуло нового значення (“перен., розм. Пусті веселі балачки, розмови, баяндраси, теревені”), з яким лексема тепер може виступати і поза фразеологічної одиниці. Сутність такого явища, за словами Ахманової О.С., полягає в тому, що у слів – компонентів фразеологізму – виникають нові значення, спочатку “потенційні”, ніби “поглинуті сумарним значенням складного номінативного цілого, але здатні набути окремого відтворення” [10: 170].

Аналіз фактичного матеріалу дозволяє зробити кілька узагальнень: по-перше, розгляд фразеологічних одиниць, які беруть участь у процесі словотворення є необхідним, на нашу думку, не тільки для вивчення їх специфічних властивостей у сучасній українській мові, але і для з'ясування цілої низки найважливіших проблем словотвірної семантики похідних одиниць; по-друге, дослідження словотвірних можливостей стійких виразів дає змогу зрозуміти, яке важливе значення має фразеологічна система української мови для процесів

словотворення, а також з'ясувати реальне походження окремих слів, співвідношення похідних одиниць та фразеологічних зворотів як певних значущих одиниць мови.

1. Виноградов В.В. Современный русский язык (Введение в грамматическое учение о слове). – М., 1938. – Вып. I – 155с.
2. Срезневский И. И. Замечания об образовании слов и выражений // Известия Академии Наук. – 2 отд. – т. 2. – Вып. 3 – Слб., 1873. – С. 93 – 114.
3. Шанский Н. М. О словах, возникших на базе фразеологических оборотов // Русский язык в национальной школе. – 1960. – № 6. – С. 75 – 79.
4. Попов Р.Н. Словообразование на почве фразеологических единиц // Актуальные проблемы русского словообразования: Мат. респ. науч. конф. – Самарканд, 1972. – С. 53-63.
5. Див.: Шанский Н.М., зазнач. праця.
6. Словник української мови: В 11-ти т. – К., 1971 – 1980.
7. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн./ Укл. В.М. Білоноженко, В. О. Винник та ін. – К., 1993.
8. Див.: Попов Р.Н., зазнач. праця.
9. Див.: Виноградов В.В., зазнач. праця.
10. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М., 1957. – 295с.

Данута МАЗУРИК (Львів)

ПРОДУКТИВНІСТЬ СУФІКСАЛЬНОГО ТВОРЕННЯ НЕОЛОГІЗМІВ-ІМЕННИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Кількісне зростання словникового складу мови найпоєднованіше відображає словотворення на основі власної та запозиченої лексики. “Нових коренів у мові, як правило, не прибуває або прибуває дуже мало”, – зауважував на початку ХХ століття І. Огієнко [1:335]. тому приріст лексики в українській мові найактивніше здійснюється через словотворення, яке особливо відображає мовну динаміку. Словотвір є одним із найдієвіших засобів збагачення словникового складу української мови і важливим фактором адаптації новітніх запозичень. Цієї тези послідовно дотримуються дослідники лексики, зауважуючи,

однак, що в словотворчих процесах “лексиколога буде цікавити не що інше, порівняно з тим, на що звертає увагу дериватолог” [2:10]. Насамперед, потрібно виявити зовнішні і внутрішні причини активізації певних словотвірних типів у конкретний період мовного розвитку [3], бо “новотвори певного історичного періоду несуть у собі в стислому вигляді досить широку інформацію про особливості економічного, політичного, культурного життя своєї епохи, в них, як у зародку, виявляються ті мовні тенденції, які розвинуться у майбутньому” [2:10].

Взаємозв'язок словотвору та лексики спричиняє наддинамічні параметри першого – система словотворення активно “реагує” на своєрідне соціальне замовлення, на щоденну потребу номінувати щось нове. Серед функцій словотворення (номінативної, конструктивної, експресивної та стилістичної) особливо активно діє номінативна. Кожне нове явище політичного, економічного чи культурного життя суспільства отримує назву, яка є результатом використання словотворчого потенціалу мови.

Найбільш продуктивним як для новотворів на базі власне української лексики, так і для словотвірної адаптації слів-запозичень є морфологічний спосіб словотвору. Переважна більшість (майже 81%) нових слів, зафіксованих у період з 1991 до 2001 рр., є наслідком морфологічного творення (новотворами). У новій лексиці сучасної української літературної мови найбільше іменників, утворених суфіксальним способом (56 %). Серед різноманітних іменникових суфіксів, що функціонують у сучасній українській мові, у процесі творення неологізмів найчастіше беруть участь: *-ість*, *-ств-*, *-ізм-/ізм-*, *-ацій-/цій-*, *-нн-*, *-енн-*, *-ик-*, *-ник-*, *-ець-*.

Суфікс *-ість* виявляє тенденцію до підвищення словотвірної активності, хоч донедавна мовознавці інколи вважали цей словотворчий афікс до непродуктивних [4:192]. За його допомогою творяться іменники зі значенням абстрагованої ознаки, тому найчастіше суфікс *-ість* у новотворах приєднується до прикметникових основ: *багатопартійн/ий* → *багатопартійн-* + *-ість*, *благочинн/ий* → *благочинн-* + *-ість*, *ексклюзивн/ий* → *ексклюзивн-* + *-ість*. Зафіксовано такі новотвори із названим суфіксом: *заідеологізованість*, *закомплексованість*, *заколотворчість*, *заорганізованість*, *конвертованість*, *конкурентоспроможність*, *корумпованість*, *криміногенність*, *критеріальність*, *лихоносність*, *малоінформативність*, *ментальність*, *меншовартість*, *паперотворчість*,

позаблоковість, радянськість, телегенічність, указотворчість, уніфікованість та ін. Як видно, за допомогою суфікса *-ість* похідні слова можуть бути утворені як на базі власне української лексики (*щільність*), так і запозиченої (*конвертованість, корумпованість, ментальність* тощо). Також активізувалися утворення від основ складних прикметників: *законотворчий, лихоносний, меншовартий, малоінформативний, паперотворчий*. На рівні оказіонального словотвору суфікс *-ість* демонструє ще ширші можливості до розбудови словотвірних ланцюжків (*ніжноногість, позосталість* тощо).

Активно творяться нові слова за допомогою суфікса *-ств/о/*: *бестселерство, дисидентство, ксенофільство, манкуртство, музейництво, наукознавство, перекладацтво, післанництво, пристосуванство, продюсерство, самостійництво, сексотство, спонсорство, шароварництво, шістдесятництво*. Словотвірна активність суфікса *-ств-* не залежить від походження мотивуючого слова (чи воно запозичене чи питоме). За допомогою суфікса *-ств-* творяться неологізми-іменники із значенням узагальненої ознаки від:

- відносних прикметників: *пристосуванство* (від *пристосуванський*), *самостійництво* (від *самостійницький*) тощо. Інколи неможливо однозначно визначити слово, що мотивує, особливо, коли в мові функціонують однокореневий іменник та відносний прикметник. У такому випадку можна говорити про подвійну мотивацію, наприклад: *пристосуванство* (від *пристосуванець* і від *пристосуванський*);

- від іменників (неологізм називає узагальнену ознаку або стан): *бестселерство* (*бестселер*), *ксенофільство* (*ксенофіл*), *манкуртство* (*манкурт*), *правдошукацтво* (*правдошукач*).

Якщо мотивуючими виступають іменники на позначення особи за видом діяльності, то похідні із суфіксом *-ств/о/* мають значення "заняття, вид діяльності": напр., *перекладацтво* ("Перекладацтво – особливе мистецтво, яке потребує не тільки хисту, знання мов, почуття смаку, але й якоїсь особливої жертвовності" // ЛУ, 17.04.97), *сексотство* ("Гоніння по службі, партійні і "товариські" розгляди, відкрите і таємне стеження, сексотство міцно вселялося у повсякденність" // Вітч., 1993, № 9-10), *спонсорство* ("Усе пущено в хід: внутрішньодержавні протиріччя в реформуванні економіки й становленні суверенітету: зовнішні сили, які послідовно і за задалегідь спланованим сценарієм розвалюють економіку України, ставлять її в залежність від політичного та фінансового спонсорства" // ГУ, 28.05.96). У

нових словах такого типу значення збірності, яке часто буває властиве іменникам із суфіксом *-ств/о*, що мотивуються назвами осіб, може розвинутися згодом, однак поки що його не зафіксовано.

Суфікс *-ізм/-изм-* (як і суфікси *-іст/-ист-, -ор-, -ер-, -аці/я*) належить до словотворчих засобів, виокремлених із тих запозичень, що на українському мовному ґрунті сприймаються як слова з мотивованими основами. За цим суфіксом в українській мові усталася функція творення абстрактної лексики від прикметникових та іменникових основ. Суфікс *-ізм/-изм-* має високий рівень сполучуваності: він однаково продуктивний у новотворах від основ іншомовного походження й від українських основ. Відприкметникові новотвори із суфіксом *-ізм/-изм-* мають ширше значення абстрагованої ознаки й називають: напрям у суспільно-політичному, науковому житті: *масовізм* (<масовий), *монетаризм* (<монетарний), *необільшовизм* (<необільшовицький), *республіканізм* (<республіканський) – слово використував у працях І.Франко, але у тлумачних словниках сучасної української мови воно не зафіксоване. Відіменникові новотвори із суфіксом *-ізм/-изм-* найчастіше означають абстраговане поняття або властивість за відношенням до предмета, названого мотивуючим словом: *вампіризм* (<вампір), *катастрофізм* (<катастрофа), *культуризм* (<культура 'тіла'), *любізм* (<любі), *нарцисизм* (<нарцис у перен. знач.), *фанфаризм* (<фанфари). В оказіональному словотворенні поширеною є словотвірна модель відіменникових утворень за допомогою суфікса *-ізм/-изм-* від власних імен. Такі неологізми 90-х років означають історичний період, пов'язаний з діяльністю певної особи (*кучмізм, кравчукізм*).

Нові іменники, утворені за допомогою суфікса *-щин/а/*, звичай відзначаються емоційно-експресивним забарвленням і виражають негативну оцінку або діяльності особи (якщо твірною основою є власна назва): *брежнєвщина*, або якоїсь риси суспільства загалом чи групи людей: *кон'юнктурищина* (<кон'юнктура), *штурмівщина* (<штурм у перен. знач. "справа, що потребує значних зусиль"), *дідівщина* (<дід у перен. знач. "досвідчений солдат, який незабаром демобілізується"). Два останні неологізми утворені за допомогою суфікса *-івщин-(а)*. Негативна оцінність не є обов'язковою властивістю слів із суфіксом *-щин/а/*. Емоційне сприймання новотвору залежить насамперед від асоціацій, які викликає мотивуюче слово.

Утворення іменників на позначення опредмеченої дії за допомогою суфіксів *-ацій-*, *-цій-* (графічно *-аці/я/*, *-ці/я/*) не є новим явищем в українському словотворенні. Особливо активно вони функціонували в другій половині XIX ст., що відбивало тогочасну потребу до вираження узагальнених понять засобами української мови. Тоді ж “спостерігалось встановлення відношень іменників з суфіксами *-аці/я/*, *-ці/я/*, *-енці/я/* з дієсловами тих же коренів з суфіксами *-ува-*, *-ізува-* як похідних і твірних” [2:34]. У сучасній українській лексиці іменники на *-аці/я/* чисельні й різнопланові за мотивацією. Характерною ознакою іменників цієї групи є складність встановлення мотивуючих словотвірних відношень, бо вони є словами з різною формально-семантичною співвідносністю, які “відбивають взаємодію різних способів словотвору, а також словотвірних типів, їх моделей і семантичних підтипів” [5:20]. Похідні слова з неоднаковою словотвірною структурою були предметом дослідження І. І. Ковалика, І. Й. Ошипко, В. О. Горпинича, З. О. Каспришин. Однак і досі способи розмежування похідних слів, співвідносних з кількома спільнокореневими словами, у синхронному словотворі недостатньо вироблені. Не визначено поки що точні прийоми та принципи розбору таких лексем. Тому при словотвірному аналізі кожного з цих слів потрібно “застосовувати критерій найбільшої семантичної близькості між твірним і похідним словом” [5:20]. Отже, насамперед треба сформулювати найбільш повне тлумачення похідного слова, і воно стане джерелом виявлення твірної основи, адже у загальномовних словниках для пояснення похідного слова, як правило, наводиться мотивуюче слово. Не виникає труднощів при тлумаченні іменника на *-аці/я/*, коли у мові функціонує дієслово на означення певної дії. Наприклад, Словник української мови послідовно тлумачить такі іменники через відсилання до дієслова: *імпровізація* – “дія за знач. імпровізувати” [СУМ, IV, 22], *кваліфікація* – “дія за знач. кваліфікувати” [СУМ, IV, 128] і т.д. Однак часто фіксуємо іменники на позначення опредмеченої дії тоді, як відповідних дієслів немає або вони існують лише на рівні оказіонального слововживання. Як правило, це іменники із запозиченими коренями або такі, що утворені способом основоскладання. Суфікс *-ацій-* (графічно *-аці/я/*) якраз часто є словотворчим компонентом новотворів-іменників зі значенням опредмеченої дії на базі іншомовних коренів. Саме словотворення від запозичень із мов з яскравими ознаками аналітичної будови (напр. англійської), у яких головними засобами вираження граматичних відношень є

службові слова і порядок слів, зумовлює переважання іменників на означення дії над власне дієсловами. Наприклад, іменник “*бартер*” запозичено українською мовою через посередництво російської з англійської, в якій це слово має значення: “1) міняти, обмінювати; 2) торгуватися; 3) товарообмін, мінова торгівля” [АУС, 64]. Значення дії чи предмета актуалізується лише в тексті. Потреба номінувати нову для України реалію, а саме “прямий безгрошовий обмін товарами чи послугами” [РЕ, С.45], привела до запозичення слова *бартер* у значенні іменника, тобто на українському мовному ґрунті називалася не дія, а її, умовно кажучи, предметний еквівалент. Тому в мовленнєвій практиці не виникло потреби в утворах типу “*бартерувати*”, “*бартерити*” (українські слова *міняти*, *обмінювати*, *мінятися*, *вмінювати* тощо повністю задовольняють потреби спілкування). Проте іншомовне слово *бартер* виступило як твірне для новотвора-іменника на позначення опредмеченої дії за значенням “використовувати, впроваджувати безгрошові товарообмінні операції” – *бартеризація*, в семантиці якого вказівкою на процесуальність є складний суфікс *-изацій-* (від *-из(ува)-* і *-ацій-*). Таким чином, за формальної відсутності прямої мотивації *дієслово* → *іменник* загальне типове відношення не порушується; стадія дієслова присутня у словотвірній послідовності, але не повністю матеріально виражена (не зафіксовано дієслова, однак на нього вказує елемент дієслівного суфікса *-из-*). Те, що іменник із значенням опредмеченої дії, утворений від іншомовного кореня, починає функціонувати в українській мові швидше, ніж відповідне дієслово, давало дослідникам підстави говорити про взаємну мотивацію дієслова й іменника або ж про переважну мотивацію дієслова іменником [5:41,53]. Суперечливість цього явища відбито й у Словнику української мови, коли деякі дієслова на *-ізувати* *-ізувати* витлумачено через іменники, наприклад: *інвентаризувати* – “робити *інвентаризацію*” [СУМ, IV, С.24]. Щоб уникнути двозначності в трактуванні словотвірних пар такого типу, треба очевидно розрізняти семантичну й, умовно кажучи, хронологічну (часову) мотивацію. Унаслідок первинного функціонування віддієслівного іменника цілком зрозумілим є виведення відповідного дієслова саме від нього. От як дієслово “*ваучеризувати*”, яке зафіксовано лише один раз на рівні оказіонального слововживання, тоді, як коли іменник “*ваучеризація*” не сприймається вже й як неологізм. Однак саме оказіональне утворення підтверджує збереження усталеного напряму мотивації (від дієслова до іменника на означення дії) у

словах такого типу. Внаслідок розвитку здатності людського мислення до абстрагування часто назва дії як предмета може випереджати її номінацію як процесу. Мовець у момент творення нового слова мовби “перестрибує” один щабель (так зване “черезступінчасте словотворення”), однак семантична й формальна мотивація нової лексики зберігаються. “Черезступінчасте творення девербативів з суфіксом *-изація* (*изація*) на базі мотивуючих імен... підтримується характером вираження дії, яка, як правило, відбувається безвідносно до діяча, через що не завжди потребує дієслівного оформлення” [7:10]. Внаслідок використання суфіксів, за якими усталилася функція творення віддієслівних іменників, новотвори стають елементами системи. Тому не викликає застережень напрямок творення від іменника на позначення дії до дієслова (тобто, *ваучеризувати* ← *ваучеризація* + *-ува-*, де суфікс *-ува-* словотворчий, а *-ація* – усикається) лише тоді, коли до уваги беремо насамперед хронологічний чинник: те слово, яке швидше почало функціонувати в мові, мотивує те, яке стало вживатися пізніше. Однак загальне типове відношення, за якого дієслово мотивує іменник на позначення опредмеченої дії, не порушено, тому що “навіть можливе творення від іменної основи слів типу *українізація* [у нашому прикладі *ваучеризація*] не знімає значення дієслівності, значення процесуальності, яке властиве даному слову” [2:34]. Тому із втратою хронологічної маркованості (коли і дієслово, й іменник на позначення опредмеченої дії функціонуватимуть одночасно) традиційна словотвірна мотивація віддієслівного іменника дієсловом не викликати сумнівів. У сучасній українській мові зафіксовано такі іменники на *-ація*, *-ція*, що не мають відповідних дієслів, які можна було б визначати як мотивуючі: *бартеризація*, *ваучеризація*, *гуманітаризація*, *дебюрократизація*, *деїмперіалізація*, *дегуманізація*, *деколективізація*, *декомунізація*, *демістифікація*, *деміфологізація*, *дерегуляція*, *дерусифікація*, *еротизація*, *інвалідизація*, *колгоспизація*, *контрацепція*, *криміналізація*, *маргіналізація*, *мафіозація*, *мюзиклізація*, *партизація*, *тінізація*, *тіньовізація*, *юридизація*. Дієслово “*ваучеризувати*” засвідчено лише один раз, що свідчить про його оказіональність. Іменники на *-ація* з префіксом *де-* також зараховуємо до цієї групи слів, дотримуючись традиційного мотивування префіксального іменника префіксальним дієсловом. Майже всі зазначені іменники утворено від запозичень, за винятком слова “*колгоспизація*” (від

аббревіатури) та слів “*тінізація*” (від власне українського “*тінь*”) і “*тіньовізація*” (від “*тіньовий*”).

Інші віддієслівні іменники-новотвори мотивують дієслова на *-ува-*, *-ізува-*/ізува-, *-фікува-*: *гуманізація* ← *гуманізувати*, *демонополізація* ← *демонополізувати*, *департизація* ← *департизувати*, *деполітизація* ← *деполітизувати*, *індексація* ← *індексувати*, *кібернетизація* ← *кібернетизувати*, *комп'ютеризація* ← *комп'ютеризувати*, *музеєфікація* ← *музеєфікувати*, *роботизація* ← *роботизувати*, *сертифікація* ← *сертифікувати*, *соціалізація* ← *соціалізувати* тощо.

Поряд із творенням віддієслівних іменників за допомогою суфікса іншомовного походження *-ація*-, не втрачає продуктивності й суфікс *-нн/я* (*-енн/я*): *акціонування*, *дотування*, *клонування*, *ліцензування*, *медитування*, *напрацювання*, *незважаання*, *непомічання*, *роздержавлення*, *самопроголошення*, *сканування*, *штрихкодуювання*. За допомогою суфікса *-нн/я* утворюються іменники із значенням опредмеченої дії від дієслів з коренями українського (*напрацюва/ти* → *напрацюва-* + *-нн/я*, *роздержави/ти*, *роздержавл(ен)ий* → *роздержавл-* + *-енн/я*) та іншомовного походження (*клонува/ти* → *клонува-* + *-нн/я*, *сканува/ти* → *сканува-* + *-нн/я*) походження. Але мотивуючі дієслівні основи українського походження є префіксальними або складними.

Для віддієслівних іменників на *-нн/я* у сучасній українській мові також характерне черезступінчасте творення (за відсутності мотивуючого дієслова) [7:9]. Наприклад, мотивуючим для слова “*штрихкодуювання*” є словосполучення “*присвоєння штрихкоду*”, і лише гіпотетично можна припустити існування дієслова “*штрихкодувати*”, яке посіло б незаповнену нішу у словотвірній царі. Існує точка зору, що в даному випадку можна виводити деривати на *-нн/я* (до котрих не зафіксовано мотивуючих дієслів) безпосередньо від іменникових основ, а дериватором уважати складний суфікс *-уванн/я*. Наприклад, І. С. Улуханов твердить, що “будь-яке сполучення поряд розташованих суфіксів ... перетворюється в новий узуальний суфікс, як тільки в узуальній лексиці з'являються два слова, які відрізняються одне від одного цим сполученням за відсутності слова, утвореного за допомогою першого з суфіксів [виділення наше – Д.М.]” [8:50]. Цей висновок непрямо підтверджує наше припущення про те, що така мотивованість зберігатиметься лише доти, доки до вжитку не увійде пропущена ланка – дієслово із суфіксом *-ува*.

Суфікс *-ник-* продуктивний в українському словотворенні назв осіб за родом діяльності. Він утворився ще в давньоукраїнській мові з прикметникового суфікса *-ьн-* + *-ик-*. У перші десятиліття ХХ ст. за його допомогою утворювали багато нових слів, які не тільки номінували нові поняття, а й унормовували використання словотворчих засобів української мови, зменшуючи експансію російських суфіксів. Недарма у 1936 році Євген Грицак писав: "Поширилися в нас, неначе справжня пошесть, слова з російськими наростками *-цик-*, *-чик-*, що їх варто б оминати. В українській мові є наросток *-чик-*, але його вживають головни при здрібнілих іменниках: *хлопчик*, *горобчик*, а при творенні слів, що означають зайняття або працю людей, треба вживати наростків *-ик-*, *-ець-*, *-ар-*, *-ач-* й інших. Через те повстають хибно складені слова, яких у нас наскрізь повно: *покажчик* – *показник*, *рознощик* – *розносець*, *накладчик* – *накладець*" [9:32].

Так, у російсько-українському словнику ділової мови В.Підмогильного та Є.Плужника (Київ, 1927 р.) послідовно подано українські слова із суфіксом *-ник-* як відповідники до російських слів на *-чик*, *-цик*, *-итель*: *вкладник*, *виробник*, *керівник* тощо.

У Правописному словнику Г.Голоскевича відсутні слова на *-чик*, *-цик*. Замість них подаються назви осіб, утворені від основ різного походження за допомогою суфікса *-ник-*: *газетник*, *попутник*, *постачальник*, *обманник*, *оцінник*, *перекупник*, *здирик*, *натурник* і т.п.

У словникових виданнях 70-80-х років кількість слів із суфіксами *-чик-*, *-цик-* зросла. Так, в Інверсійному словнику української мови, який укладено за матеріалами Словника української мови в 11-ти томах, таких слів більше ніж 40, серед них: *обкатчик*, *газетчик*, *розмітчик*, *попутчик*, *поставщик*, *пайщик*, *натурищик*, *здирищик*, *паромищик*, *доменищик* тощо.

Автори словників 90-х років ХХ ст. (насамперед, орфографічних) намагаються уникати слів з такими формантами, але ще й тут трапляються паралельні утворення від однієї твірної основи (як-от: *бакенник*, *бакеницик*), або слова тільки із суфіксами *-чик-* чи *-цик-*: напр., *доноцик*, *обманцик*, *об'їждчик* в орфографічному словнику 1994 року.

У сучасній українській мові тільки за допомогою суфікса *-ник-* утворюються нові слова від дієслівних основ: *осідник* ← *осідати*, *прокатник* ← *прокатувати*, від іменникових основ: *бюджетник* ← *бюджет*, *державник* ← *держава*, *контрактник*

← *контракт*, *лазерник* ← *лазер*, *лімітник* ← *ліміт*, *підприємник* ← *підприємство*; від прикметникових основ: *доброчинник* ← *доброчинний*, *спинальник* ← *спинальний*, *тверезник* ← *тверезий*.

Зберігає свою продуктивність в іменниковому словотворі суфікс *-ець*. Численні іменникові утворення із суфіксом *-ець* відомі вже в давньоукраїнській мові. За його допомогою утворювалися назви осіб чоловічого роду з вказівкою на вид діяльності, соціальний статус, належність до певного угруповання, зовнішні властивості та внутрішні риси. Активність суфікса була неоднаковою у різні періоди, що дало підстави дослідникам висунути тезу про непродуктивність цього словотвірного типу [10:38]. Матеріал останніх років ХХ ст. свідчує активізацію іменників-назв осіб із суфіксом *-ець* не тільки за рахунок композитів, при творенні яких основоскладання супроводжується суфіксацією: *державотворець*, *добротворець*, *пам'яткознавець*, а й унаслідок прямого словотворення від прикметникових основ: *антикультівець* ← *антикультівський*, *випадковець* ← *випадковий*, *інопартієць* ← *інопартійний*, *нацбанківець* ← *нацбанківський*; від аббревіатур: *демблорівець* ← *демблор*, *жєкївець* ← *ЖЕК*, *рухївець* ← *РУХ*, *урпївець* ← *УРП*, *кунївець* ← *КУН*; від дієслівних основ: *управлінець* ← *управляти*. Окрім того, сучасне функціонування суфікса *-ець* відбиває тенденцію, хоч і непослідовну, до заміни у загальноживаних діопозиціях іншомовних компонентів на власне українські: *бізнесовець* (а не *бізнесмен*), *спортовець* (а не *спортсмен*).

Отже, словотвір української мови кінця ХХ ст. відображає не лише потреби найменування нових реалій життя, а й тенденцію до усунення наслідків волюнтаристської мовної політики упродовж минулих десятиліть, необхідність освоєння засобами української мови численних запозичень, а також створення власне українських відповідників до них. Використання українського словотворчого потенціалу є визначальним чинником у збереженні самобутності національної мови.

АУС – Англо-український словник / Уклад. М. Л. Подвезько, М. І. Балла – К., 1974.

Вітч. – Вітчизна (журнал).

ГУ – Голос України (газета).

ЛУ – Літературна Україна (газета).

М. – Словник термінів ринкової економіки / За ред. Науменка В.І. – Київ, 1996.

СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К., 1970-1980.

1. Примхи словотвору // Рідна мова. – Варшава, 1936. – Ч.8. – С. 335.

2. Муромцева О. Г. Развитие лексики украинской литературной речи во второй половине XIX – начале XX ст. – Харьков, 1985. – С.10.
3. Сорокин Ю. С. Развитие словарного состава русского литературного языка (30–90 годы XIX века). – Москва, 1965.
4. Сучасна українська мова / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. – К., 1991. – С.192.
5. Сікорська З. С. Словотвірна структура похідних слів з різною формально-семантичною співвідносністю // УМЛШ. – 1986. – № 6. – С.20.
6. Возний Т. М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. – Львів, 1981. – С. 41, 53.
7. Віняр Г. М. Словотвірчі тенденції в сучасній українській мові (на матеріалі усного і писемного мовлення 80-х – початку 90-х років XX століття). Автореф. ... канд філол. наук. – Дніпропетровськ, 1992. – С.10.
8. Улукханов И. С. Узуальные и окказиональные единицы словообразовательной системы // Вопросы языкознания. – 1984. – № 1. – С.50.
9. Грицак Є. Новотвори в сучасній українській літературній мові. – Жовква, 1936. – С.32.
10. Олійник І. С. Іменники з суфіксом -ець на позначення назв осіб // Дослідження з словотвору та лексикології. – К., 1985. – С. 38.

КОМПЛЕКСНІ ОДИНИЦІ СЛОВОТВОРУ: СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА

Надія ТИШКІВСЬКА (Івано-Франківськ)

ОСОБЛИВОСТІ ДЕСУБСТАНТИВНОГО СЛОВОТВОРЕННЯ В СГ КОРЕНІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ПОЧУТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Іменники як предметні номінативні знаки за всією сукупністю ознак протиставляються прикметникам і дієсловам. Тому для десубстантивного словотворення характерні свої специфічні особливості. По-перше, іменники розвивають багато різноманітних категорій, що конкретизують предметність у термінах особи/неособи, виконавця дії/його адресата, конкретності/абстрактності і т.п., що робить неможливою побудову єдиної словотвірної парадигми, типової для всіх іменників з інваріантним значенням почуття. По-друге, серед аналізованих іменників є непохідні й похідні, що теж, без сумніву, впливає на їх словотвірний потенціал.

За ступенем участі в сучасному словотвірному процесі досліджувані іменники можна поділити на 3 групи. Перша об'єднує іменники, які не дають похідних або мають їх дуже рідко. Друга група включає ті іменники, що регулярно утворюють похідні слова, і структурно-семантичний зв'язок у парах "твірне – похідне" настільки тісний, що це дозволило Г.О. Винокуру назвати його "примусовим" [1:439]. Між цими крайніми випадками можна розташувати третю групу іменників, що активно беруть участь у словотвірному процесі і при цьому не перебувають у "примусових" відношеннях з похідними.

За нашими спостереженнями, в рамках СГ з інваріантним значенням почуття (20 словотвірних гнізд об'єднують 1145 слів) процес відіменникового словотворення зупиняється переважно тоді, коли вони мають значення особи жіночої статі, дємінутивності, аугментативності, значення опредмеченої якості

(в основному іменники з суфіксом *-ість*) або опредмеченої дії чи стану (іменники з суфіксом *-ння, -ення, -іння*). І все ж не можна стверджувати, що всі перераховані типи іменників є однаково непродуктивні. Наприклад, потенційно кожен іменник із значенням особи жіночої статі може бути мотивуючим для субстантива зі значенням пестливості. Такі утворення, наприклад, є від слів: *люба – любонька, любочка, любуня, любця; коханка – коханочка; любанка – любаночка; любаска – любасочка*.

У словотворенні беруть участь і ті іменники на *-ння*, які опредмечуються, конкретизуються. Але, як справедливо вважає В.П. Даниленко, можна говорити лише про тенденцію поступового залучення цих іменників до числа активних і "...нема підстав виводити весь цей розряд ... із числа "рубіжних" моделей словотворення" [2:66]. У досліджуваному мовному матеріалі в ролі твірних виступають всього 2 іменники на *-ння*: *кохання – коханнячко, закохання – закоханнячко*. Потенційно аналогічні утворення можливі й від інших іменників, якщо процесу словотворення не перешкоджає лексичне значення твірного. Так, неможливі такі утворення від іменників, що називають негативні емоції типу *озлоблення, лютування, страхання* і т.п.

Незначна кількість похідних можлива від іменників з суфіксом *-ість*, зокрема нечисленні прикметники (*радісний, жалісний, безжалісний, безрадісний, злостивий, злісний, відрадісний, безвідрадісний*), дієслова (*злостити, злостувати*) та іменники (*жалостонька, радостонька*). Мотивуючими виступають всього 4 іменники на *-ість*: *жалість, злість, радість, відрадість*. У цілому ж словотвірний процес завжди закінчується на іменниках з суфіксом *-ість*.

Незначна продуктивність цих і подібних іменників пояснюється, на думку О.П. Єрмакової, їх "неідіоматичністю", прагненням мови уникнути т.зв. "сміслового кола", "яке виникає в словотвірному ланцюжку, неідіоматичне твірне породжує ту ж частину мови, що й його мотивуюче" [3:163]. Прикметники такого типу А.О. Грищенко називає "похідними другого ступеня" (*радий – радість – радісний*) і справедливо вважає, що вони "функціонують у мові паралельно з вихідними формами, але в різних за сполучуваністю контекстах" [4:123].

Іменники назви осіб чоловічої статі в сучасному словотворенні можна розглядати як активне і постійне джерело. Ці іменники є твірними в першу чергу для похідних зі значенням осіб жіночої статі та для іменників зі значенням здрібності та згрубілості (ці значення часто супроводжуються значенням

суб'єкта оцінки). Вони також можуть мотивувати похідні прикметники зі значенням "належний особі". Таким чином, ТСП іменників назв осіб чоловічої статі включають 2 блоки: субстантивний і ад'єктивний.

Наявність чи відсутність жіночих відповідників (чи, рідше, чоловічих корелятів) визначається як умовами суспільно-виробничої діяльності, так і особливостями словотвірної системи мови. Наприклад, дієслово *тужити* є твірним для іменника *тужільниця*. Корелят чоловічого роду відсутній, що зумовлено поданими причинами: плач, голосіння над покійником були обов'язками жінок. В парах: *жалібник – жалібниця, боягуз – боягузка, любовник – любовниця, коханець – коханка, веселун – веселуха* і т.п. деривати жіночого роду є типовими модифікаційними утвореннями. Наявність таких пар справді можна назвати "примусовим" явищем, настільки воно є закономірним.

До третьої групи іменників, які беруть активну участь у словотвірному процесі і при цьому не перебувають у "примусових" відношеннях з похідними, належать, за нашими спостереженнями, абстрактні іменники (похідні й непохідні), переважно з нульовим суфіксом типу *жаль, сум, туга, любов* і т.п. Найвірогідніше, що регулярна участь абстрактних іменників з інваріантним значенням почуття в словотвірному процесі зумовлена особливим їх статусом серед спільнокореневих слів різних частин мови. На думку багатьох дослідників, іменники зі значенням емоційного стану в семантичному плані є вихідними, "оскільки тлумачення всіх інших членів СП, крім іменників, містять додаткові компоненти" [5:82] – пор.: *дивуватися – відчувати здивування* – а іменники виступають для позначення самостійного, незалежного поняття про почуття.

Абстрактні іменники, які називають почуття, стан людини, є твірними для іменників, прикметників і дієслів. Серед цих іменників переважна більшість – похідні (віддієслівні, відіменникові, відприкметникові) і лише кілька – непохідні: *жсах, сум, печаль, гнів, жаль, туга, страх*.

Найбільш часто, регулярно і повно реалізують валентність твірних абстрактних іменників прикметники, які можна кваліфікувати як а) семантично нейтральні і б) семантично спеціалізовані. Семантично нейтральні прикметники зі значенням "такий, що характеризується якістю, відповідно до значення мотивуючого іменника", утворюються за допомогою суфікса *-н-*: *відрада – відрадісний, гнів – гнівний, злість – злісний, потіха –*

потішний, радість – радісний, смута – смутний, страх – страшний, сум – сумний, утіха – утішний т.ін.

Група семантично спеціалізованих прикметників має додаткове значення інтенсивності, міра, суб'єктивно-експресивна оцінка. Це прикметники з суфіксами -ив(-лив-); *злостивий, зловивий, жахливий, страхітливий*; з суфіксом -овит-: *печаловитий, сумовитий, страховитий*.

Дієслівний блок становить 27 відіменних похідних, причому багато іменників є твірними одночасно для кількох дієслів: *гнів – гнівати, гнівити; жаль – жаліти, жалувати; злість – злостити, злостувати; страх – страхати, страшити, страцати; полах – полошити, полахати* т.ін.

Усі відіменні дієслова можна поділити на 3 групи: 1) дієслова емоційного впливу, що виражають активну дію, направлену на об'єкт: *гнівати, гнівити, печалити, полахати, страшити*; 2) дієслова емоційного стану, що виражають пасивну дію, спрямовану на суб'єкт: *тужити, сумувати, смуткувати, злостувати*; 3) дієслова емоційного відношення, що означають дію, направлену на об'єкт і одночасно виражають стан суб'єкта: *жаліти, жалувати, зжалитися*.

Відсубстантивні іменники маніфестовані в досліджуваних СГ похідними з модифікаційним значенням демінутивності та значенням стану, а також дериватами з лексико-синтаксичним значенням “носії предметної ознаки”. Найбільш регулярно утворюються демінутиви, твірними для яких виступають 15 іменників (деякі іменники одночасно утворюють кілька похідних): *відрада – відрадонька; жалість – жалостонька; журба – журбонька, журбочка; кохання – коханнячко; потішка – потішечка, потішенька* і т.п.).

Модифікаційне значення мають десубстантиви з абстрактним значенням: *жалоці, смута, страхіття, страховина, страховисько, страховище, страшилище* і под.

Лексико-семантичне значення “носії предметної ознаки” мають тільки 2 іменники: *весільчанин* “той, хто присутній на весіллі”; і *жалобник* – той, хто жаліється.

Таким чином, труднощі у побудові типових СП іменників з інваріантним значенням почуття в українській мові виникають в першу чергу в зв'язку з тим, що різні щодо будови і семантики (як похідні, так і непохідні) іменники відзначаються неоднаковою словотвірною активністю. За участю в сучасному словотвірному процесі досліджувані іменники можна поділити на 3 групи: дві полярні і третя, яка є найпродуктивнішою. Її становлять

прикметники, дієслова та іменники, утворені від абстрактних іменників зі значенням почуття.

1. Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию // Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 419-443.
2. Даниленко В.П. Имена существительные (нарицательные) как производящие основы современного словообразования // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 63-76.
3. Ермакова О.П. Проблема лексической семантики производных и членяемых слов // Известия АН СССР. – Т.40, 1981. – 2. – С. 163-198.
4. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1979. – 408 с.
5. Жуковская Е.Е. К проблеме семантической соотносительности элементов словообразовательного гнезда с глаголом эмоционального состояния в качестве исходного элемента // Классы слов и их взаимодействие. – Свердловск, 1979. – С. 98-110.

Олена ПЕЛЕХАТА (Івано-Франківськ)

ПРОБЛЕМА КАТЕГОРІЇ NOMINA LOCІ В СЛОВ'ЯНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Категорії Nomina loci присвячено багато уваги в монографічній літературі. Але межі даної категорії не для усіх дослідників словотвору є однаковими. Подібна дискусійність пов'язана не тільки з неоднорідністю теоретичних узагальнень, але й залежить від можливості дослідника спостерігати та усвідомлювати сам простір як явище об'єктивної картини світу. Пропонована стаття має оглядовий характер і не заперечує жодної існуючих позицій.

З дефініціями NL зустрічаємося у працях польських та українських мовознавців (пор. праці Дорошевського В., Лера-Сплавінського Т., Ковалика І. та ін.). Подаємо дефініції, які представляють дві точки зору: семантичну (1) та структурно-семантичну (2):

(1) „назви місць – то іменники, що називають відкритий або закритий простір, де відбувається або може відбуватися дія“;

„предмети, які там перебувають, є або створюються. Деякі з них набувають характеру назв власних“.

(2) „із структурно-семантичної точки зору назви місця – це іменники, у структурі яких є елементи, що вказують на відношення певного предмета або певної дії до місця (простору), де якийсь предмет є або був, де відбувається певна дія. Ці відносини можуть бути різноманітними“.

Семантичний аспект полягає у визначенні меж назв, які розглядаються з точки зору їх семантичних рис, структурний – передбачає визначення структурних елементів типових для ряду формацій, які описуються.

У польському мовознавстві вживаються різні терміни на позначення досліджуваної групи слів: "nazwy miejsca" (тобто Nomina Loci) і "nazwy miejscowe" [5;47]. Перший термін застосовується в граматиках, присвячених словотвору і охоплює так звану pomina arrelatywa, або підклас загальних назв; другий термін відноситься до так званої pomina prgoria, тобто до підкласу власних назв, або особових чи географічних назв місцевості. Цей термін належить до сфери топонімічної термінології. „До класу апелятивів належать різні предмети, водночас до класу власних назв належать предмети індивідуальні, з одним конкретним значенням“ [7; 9].

Дорошевський В., Лер-Сплавінський Т., Крея Б., Юдицька І. [7, 4, 5] та інші погоджуються з тим, що до категорії NL належать апелятиви. Натомість український мовознавець Ковалик І. в межах цієї категорії розглядає топонімічні назви (Львівщина, Київщина (укр)), з огляду на те, "що елемент локальності виражається тут також словотвірними афіксальними елементами" [2; 29].

Гжегорчикова Р. стверджує, що більшість назв місць – це просто атрибутивні назви. Про те, чи зараховуємо даний дериват до pomina arrelatywa чи до pomina loci визначають семантичні фактори, тобто те, чи ми будемо вважати десигнат предметом чи місцем [5;47]. Так, слова *smetniczka*, *popielniczka* дослідниця відносить до назв предметів, а *śmietnisko*, *trawnik* – до назв місць. Це, зрештою, як доводить Гжегорчикова Р., стосується і назв предметів чи місць, які характеризуються дією. Так, назви *leżak* чи *wieszak* – це об'єкти, які є основою дії, а слова *jezdnia* чи *chodnik* швидше відносяться до назв місць.

Крея Б. стверджує, що неточність терміну Nomina Loci зумовлена насамперед багатозначністю його другого члена, а саме – слова *miejsce* [8;25]. Тож потрібно визначити, які об'єкти з оточуючого нас світу названі *miejscem*, а також, яка їх частина репрезентує клас приміщень.

Окремі випадки вживання слова "miejsce", зареєстровані у статті „Словника“ Дорошевського, свідчать про те, що це слово функціонує у польській мові або як конкретна назва, або як метафорична назва.

1) „вільний простір, приміщення, де щось відбувається“;

2) „обмежений простір, відрізок простору:

а) або якогось обмеженого простору (землі, предмету);

б) місця, де перебуває велика кількість людей, місцевість, місто“;

в) обмежений простір у якомусь приміщенні чи на якійсь території (театр, крісло), вільний простір для сидіння (лежання, стояння) для однієї особи;

г) приміщення (будинок) або територія, що призначена для певної мети“.

Отже, поняття "miejsce" має різноманітні значення і різні сфери вживання. Воно „може бути назвою не тільки для одного з елементів (наприклад, місце для сидячих пасажирів), але може бути також назвою, де зібрані певні елементи“ [7; 14], (пор.: лекційна аудиторія є місцем, в якому відбуваються лекції, і вона є сукупністю всіх сидячих місць, які займають студенти (див. 9) "audytorium").

Багатозначність цього слова полягає в тому, що воно вживається або як одинична назва, десигнатом якої є певна місцевість, або як загальна назва, в межах якої виділяють різноманітні множини відрізків фізичного простору. Для нас важливим є другий аспект, а саме диференціація категорії NL шляхом розмежування відрізків фізичного простору.

Юдицька І., визначаючи категорію NL пов'язує її із синонімічним вживанням слів *місце*, *фрагмент фізичного простору* [7; 15]. Тобто, якщо про якийсь предмет в реченні можна сказати, що він є відрізком фізичного простору, то назва цього предмету належить до категорії NL. При цьому важливим є розмежування відкритого та закритого простору, оскільки для назв приміщень характерним виступає саме другий критерій (порівняй: *lokal*, *budynek*; *teren*, *miejscowość*).

Окрім цього, відповідно до визначених словарною статєю значень слова "*promieszczenie*" їм притаманна властивість вміщувати щось, бути вмістилищем для чогось:

1) *іменникова форма від вміщувати*;

2) *місце, будинок, що можуть бути приміщенням; помешкання*.

Тоді виникає питання семантичної співвідношеності назв різного роду посуду, меблів, яким також властива дана ознака. У зв'язку з цим, слідом за Юдицькою І. [7;15], можливе розмежування: 1) назви речей або фрагментів простору, пов'язаних з ними, 2) назви об'єктів, що є відрізками фізичного простору. До них належать назви різного роду приміщень, водночас не виступають ними назви посуду, меблів тощо. З огляду на реальне значення назви типу *цукерничка, попільничка* не виступатимуть об'єктом зацікавлень, оскільки вони не означають відрізків фізичного простору.

Польський дослідник словотвору Крея Б., дещо по-іншому визначає і диференціює категорію назв місць з огляду на їх семантичні характеристики. Він дотримується думки, що „*місцем може бути як і відкритий, розлеглий, так і замкнений простір, посуд. Якби словотвірні категорії мали подальший поділ, то категорія назв місця була би багаторівнева*“ [8; 25].

Незважаючи на багаторівневність даної категорії мовознавець виділяє "спільний знаменник" – *miejsce*, - який власне і поєднує всі ці ступені і який в різних словотвірних типах, що входять до складу категорії NL, може з'являтися на різних "глибинах". Тому дослідник бачить за доцільне говорити про центр, ядро (семантичне) та периферію словотвірної категорії NL. До центру категорії NL, за Креєю Б., входять ті типи (або їх частини), в семантичній структурі яких поняття "*miejsce*" з'являється на меншій чи більшій "глибині". У межах категорії назв місця Крея Б., виокремлює кілька значенневих ступенів [8; 26]:

A: формації, які вказують на відкритий, більш чи менш розлогий простір:

а) який підлягає чийсь владі (*королівство*);

б) на якому щось знаходиться чи щось відбувається (*ягідник*);

B: формації, які означають різного роду будівлі, будинки, приміщення (*кав'ярня*).

B: формації, які вказують на назви різного типу вміщених, меблів, посуду (*цукерничка*).

Дана класифікація ще раз підкреслює, що досліджувана категорія є багатоступеневою, тому виникає чимало труднощів щодо приналежності того чи іншого слова до певного рівня. Чітко окресленою є межа між першим і другим-третьім рівнями (за ознакою відкритості/ закритості простору), натомість другий та третій рівні творять ніби єдиний ланцюг, у якому тільки крайні формації, - типу *цегельня*, з одного боку, і *попільничка*, з іншого, - мають виразно окреслені семантичні рамки. Чисельні проміжні формації можна віднести як до одного, так і до іншого рівня, або ж, зрештою, утворити ще один рівень, що, мабуть, також остаточно не вирішить поставленого питання.

Український мовознавець Ковалик І., досліджуючи категорію NL, зазначає: "Семантика назв місця зумовлюється значенням словотворчої основи, яке відповідно модифікується словотвірними форматами [2; 8]. Виходячи із структурно-семантичних міркувань, всі назви місця вчений поділяє на такі лексико-словотвірні групи:

1) назви місця виробничої діяльності людини;

2) назви місця продукування предметів та їх зберігання;

3) назви місцезнаходження предметів;

4) назви сховищ для предметів та посуду;

5) назви загального (нечітко) визначеного простору за його якісними ландшафтними ознаками;

6) назви місцевості в широкому розумінні цього слова, у відношенні до тих чи інших географічних пунктів;

7) назви установ або закладів, пов'язаних з тією чи іншою діяльністю;

8) назви місця, на якому відбувається дія за допомогою даного знаряддя;

9) топонімічні назви.

Таким чином, огляд як власне семантичних, так і структурно-семантичних характеристик категорії NL, свідчить про неоднорідність, багатоступеневість, нечіткість в окресленні її меж, відсутність однозначності поглядів.

Простір є визначеним завдяки відношенню певного предмету до інших, отже, усі просторові ознаки, а також розміри предметів мають реляцію до „предмет – вісь землі“. Місце перебування та знаходження об'єктів у просторі являє собою інтерпретацію нашої пізнавальної діяльності. Мовною трансформацією дійсності керує людина, отже у стосунку до позамовної дійсності саме людина займає різні позиції, які диктують її внутрішню дійсність.

1. Ковалик ІІ. Питання іменникового словотвору східнослов'янських мов у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. – Львів, 1957. – С.28-55.
2. Ковалик ІІ. Назви місця в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами (словотвір) // Слов'янське мовознавство. Зб. ст. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. – 35 с.
3. Кияк Т.Р. Мотивованність лексических единиц. – Львов, 1988. – 160 с.
4. Doroszewski W. „Nomina Loci“ jako kategoria słowotwórcza // Sławia. – 1962, R. XXXI, S.342-347.
5. Grzegorzczkova R., Puzyrnik J. Słowotwórczość współczesnego języka polskiego: Rzeczowniki sufiksalne rodzime. – Warszawa, PWN, 1979. – S.79-87.
6. Grzegorzczkova R. Wprowadzenie do semantyki językoznawczej. – Warszawa, PWN, 1995. – 288 s.
7. Judycka I. Syntaktyczna interpretacja struktur słowotwórczych (na przykładach formacji z kategorii nomem loci). – Warszawa, PWN, 1971. – S.9-100.
8. Kreja B. Studia z polskiego słowotwórczości. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1996. – S.24-56.
9. Słownik języka polskiego. Pod red. Doroszewskiego W. – Warszawa, PWN, 1958-1969. – Т.1-11.

Любов КОРЖИК (Івано-Франківськ)

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ СЛОВОТІРНИХ ЛАНЦЮЖКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У сучасному мовознавстві існують різні підходи до аналізу похідних. Перспективною є методика опису семантичних структур слів у парах твірне – похідне та у словотвірних ланцюжках (далі СЛ), розроблена проф.І.І.Коваликом, за якою актуальним є вивчення явищ семізації, тобто накладання сем, і десемізації, тобто нейтралізації сем, у процесі творення дериватів на всіх ступенях словотворення у СЛ [1]. У статті аналізуються трикомпонентні відприкметникові СЛ, які в українській мові представлені 23 структурними типами.

1. П-Іс-Іс*. Деривація похідних іменників на першому ступені словотворення супроводжується процесом десемізації, який полягає у нейтралізації семи родової ознаки. Семізація пов'язана з накладанням на вихідну семему семи агентивності, репрезентованої суфіксами -ак, -ар, -ердий, -ир, -ійн. Семізація третіх ланок полягає у накладанні словотвірних сем абстрактності чи збірності, формальним втіленням яких є суфікс -ств(о), і семи одного з трьох граматичних родів, вираженої названям суфіксом та флексією -о: *хижий* – *хижак* – *хижачтво*, *ледачий* – *ледар* – *ледарство*, *багатий* – *багати́р* – *багати́рство*, *скутий* – *скупердяй* – *скупердяйство*, *грубий* – *грубіян* – *грубіянство*.

Перший крок деривації може бути представлений також іменниками, при творенні яких відбувається семізація за рахунок накладання семи агентивності або семи предметності, виражених суфіксами -ан, -ач, -ик, -ок, -ун, -як. Другий крок – це іменники з синонімічними суфіксами -єць, -ик, -ок, -чик, які є носіями семи предметності. Ці ж форманти та нульові закінчення маніфестують у семемах похідних сему одного з трьох граматичних родів: *гладкий* – *гладун* – *гладунець*, *короткий* – *коротун* – *коротунчик*, *жовтий* – *жовток* – *жовточок*, *синій* – *синяк* – *синячок*, *багатий* – *багач* – *багачик*, *молодий* – *молодик* – *молодичок*. Треті ланки таких СЛ представлені десубстантивами, деривація яких характеризується семізацією, що полягає в напаруванні на вихідну семему семи зрубності, репрезентованої суфіксами -юг(а), -юр(а): *босий* – *босяк* – *босяцюга*.

До цього структурного типу належать і СЛ, у яких творення другої ланки супроводжується накладанням на вихідну семему семи агентивності, вираженої суфіксами -ак, -ар, -ач, -ердий, -ир, -ій, -ійн, -ник, -ун, -як, -ир, а семізація третьої ланки пов'язана з напаруванням семи фемінності, вираженої суфіксами -к(а), -иц(я): *хижий* – *хижак* – *хижачка*, *ледачий* – *ледар* – *ледарка*, *скутий* – *скупердяй* – *скупердяйка*, *багатий* – *багати́р* – *багати́рка*, *ласий* – *ласій* – *ласійка*, *грубий* – *грубіян* – *грубіянка*, *скромний* – *скромник* – *скромниця*, *дикий* – *дикун* – *дикунка*, *босий* – *босяк* – *босячка*.

У межах цього типу виділяються СЛ, у яких перший ступінь репрезентований іменниками з суфіксами -ин(а), -овин(а) – носіями семи абстрактності та іменниками з суфіксами -янк(а), -ух(а) – носіями семи фемінності, а другий – іменниками з суфіксами -к-, -очк- – носіями семи предметності. Деривація субстантивів супроводжується десемізаційним явищем нейтралізації семи родової ознаки та семізацією внаслідок набуття семемами похідних семи одного з трьох граматичних родів, вираженої

* У статті прийнято такі скорочення: І – іменник, П – прикметник, Д – дієслово, А – прислівник

вказаними вище суфіксами та флексіями: *сивий* – *сивина* – *сивинка*, *дикий* – *диковина* – *диковинка*, *білий* – *білянка* – *біляночка*, *товстий* – *товстуха* – *товстушка*.

В аналізованому структурному типі виділяємо 13 типових СЛ, які об'єднуються у 7 категоріальних моделей. Ці СЛ – повні, закриті, оскільки від їх кінцевих ланок неможливе утворення нових слів.

2. П-Іс-Пс. У таких СЛ творення іменників на першому ступені деривації супроводжується зняттям семи родової ознаки (десемізація). Семізація полягає у накладанні семи маскулінності, носіями якої є суфікси *-ак*, *-ар*, *-ій*, *-ок*, *-ун*, *-як*, семи предметності, маніфестованої суфіксами *-ил(о)*, *-к(а)*, *-иц(я)*, *-ух(а)*, семи абстрактності, репрезентованої формантами *-ин(а)*, *-от(а)*, чи семи збірності, показником якої є уніфікс *-іж*. Другий ступінь – це десубстантиви з суфіксами *-н-*, *-ов-*, *-ськ-* – носіями семи відносності. Крім названої семи семема цих адективів містять притаманну всім прикметникам граматичну сему родової ознаки, що виражається флексійними морфемами: *дикий* – *дикка* – *дикковий*, *синій* – *синило* – *синильний*, *сивий* – *сивуха* – *сивушиний*, *лівий* – *лівак* – *лівачський*, *ледачий* – *ледар* – *ледарський*, *босий* – *босяк* – *босяцький*, *щедрий* – *щедрота* – *щедротний*, *молодий* – *молодіж* – *молодіжний*. Цей структурний тип охоплює невелику кількість СЛ з вихідними прикметниками у формі вищого ступеня порівняння: *старий* (*старший*) – *старшина* – *старшинський*.

Аналізовані СЛ представлені 15 типовими СЛ, що групуються у 4 категоріальні моделі. Вони належать до відкритих, неповних, оскільки можливості твірної основи у них до кінця не реалізовані: від останніх ланок системою мови допускається творення нових похідних.

3. П-Іс-Дс. Процес десемізації на першому ступені, як в усіх СЛ з другою ланкою іменником, пов'язаний зі зняттям семи родової ознаки. Семізація полягає у накладанні на вихідну семему семи агентивності, репрезентованої суфіксами *-ак*, *-ар*, *-як*, та семи одного з трьох граматичних родів, формальним вираженням якої є лексема в цілому і нульова флексія. Другий ступінь – це дієслова з суфіксами *-н-*, *-ува-/-юва-/-*, що маніфестують сему процесуальності. Деривація їх супроводжується десемізацією, яка проявляється в нейтралізації семи статичності: *ледачий* – *ледар* – *ледарювати*, *хижий* – *хижак* – *хижачити*, *босий* – *босяк* – *босякувати*.

СЛ цього структурного типу розподіляються між 3 типовими СЛ, які утворюють 1 категоріальну модель. Ці СЛ є відкритими.

4. П-Іс-Ас. При творенні іменників на першому ступені таких СЛ нейтралізується семема родової ознаки. Семема структура похідного набуває семи предметності, репрезентованої суфіксом *-як*. Другий ступінь представлений прислівниками. Деривація їх супроводжується

десемізаційним процесом зняття семи одного з трьох граматичних родів. Суфіксальний формант *-ом* є носієм семи прислівникової ознаковості: *порожній* – *порожняк* – *порожняком*.

Ці СЛ маніфестують 1 типовий СЛ і відповідно 1 категоріальну модель. Вони належать до повних, закритих.

5. П-Пс-Іс. Похідні суфіксальні прикметники на другому ступені успадковують від вихідного слова лексичні семи, сему статичності та сему родової ознаки і набувають сему неповного вияву ознаки, маніфестовану формантами *-ав-/-яв-/-*, *-аст-/-яст-/-*, *-ист-*, *-овит-*, *-увят-/-ювят-/-*. Творення іменників на другому ступені характеризується нейтралізацією семи родової ознаки і напластуванням на вихідну семему семи абстрактності, втіленої у суфіксі *-ість*, та семи одного з трьох граматичних родів, показниками якої є названий формант та матеріально не виражена флексійна морфема: *жовтий* – *жовтавий* – *жовтавість*, *довгий* – *джагастий* – *довагастість*, *порожній* – *порожнистий* – *порожнистість*, *гордий* – *гордовитий* – *гордовитість*, *синій* – *синюватий* – *синюватість*.

Ця структурна формула представлена також СЛ, у яких на першому ступені утворюються прикметники з суфіксами *-ав-/-яв-/-* – носіями семи сильного вияву ознаки, а на другому – іменники з суфіксом *-к(а)* – носієм семи фемінності чи суфіксами *-ець*, *-чик* – носіями семи агентивності: *чорний* – *чорнявий* – *чорнявка*, *білий* – *білявий* – *білявець*, *рухий* – *рухлявий* – *рухлячик*.

У межах цього типу виділяються також СЛ, у яких другими ланками виступають прикметники з суфіксом *-ов-*, що є показником семи відносності, треті ж ланки – це іменники з суфіксом *-ик*, який доповнює семну структуру попереднього слова семою предметності. Семема деривата на останньому ступені внаслідок десемізації втрачає сему родової ознаки, набуваючи притаманну всім субстантивам сему одного з трьох граматичних родів, носієм якої є суфіксальний елемент та закінчення: *легкий* – *легковий* – *легковик*.

До цього типу належать СЛ, у яких при творенні других ланок відбувається процес семізації, що полягає у накладанні на вихідну семему семи сильного вияву ознаки, репрезентованої суфіксом *-езн-*, а деривація третіх ланок супроводжується зняттям семи родової ознаки та накладанням семи абстрактності, маніфестованої формантом *-ість*, і семи одного з трьох граматичних родів: *старий* – *старезний* – *старезність*.

Від небагатьох прикметників засвідчені СЛ, у яких при творенні других ланок семемами повністю успадковується пучок сем від твірної слова і внаслідок семізації накладається семема пестливості, виражена формантом *-еньк-*. Деривація третіх ланок таких СЛ супроводжується нейтралізацією граматичної семи родової ознаки та напластуванням словотвірної семи збірності, вираженої суфіксом *-ств-*, та семи одного з

трьох граматичних родів, носіями якої є названий суфікс та флексія -о: *малій* – *маленький* – *маленьство*. Серед СЛ цього типу зустрічаються такі, у яких похідні на другому ступені характеризуються ускладненням формальної структури при збереженні семантики твірного: *байдужий* – *байдужийний* – *байдужість*.

СЛ цього типу представлені 12 типовими СЛ, об'єднаними у 5 категоріальних моделей. Вони належать до повних.

6. П-Пп-Іс. Процес семізації при творенні других ланок цих СЛ характеризується накладанням на вихідну семему семи заперечення ознаки або семи сильного вияву ознаки, представлених відповідно префіксами *без-*, *не-* та *пре-*. Дери́вація третіх ланок супроводжується зняттям семи родової ознаки та напластуванням семи абстрактності, маніфестованої суфіксом *-ість* чи *Ос*. Ці форманти разом з нульовим закінченням маніфестують у семемах кінцевих ланок сему одного з трьох граматичних родів: *достойний* – *недостойний* – *недостойність*, *розумний* – *безрозумний* – *безрозумність*, *чистий* – *нечистий* – *нечисть*, *мудрий* – *премудрий* – *премудрість*. Треті ланки цих СЛ можуть бути представлені іменниками, творення яких характеризується десемізацією внаслідок нейтралізації семи родової ознаки. Семізація пов'язана з накладанням на вихідну семему семи агентивності, носієм якої є *Ос*, та семи одного з трьох граматичних родів: *чемний* – *нечемний* – *нечема*. Від невеликої кількості прикметників утворюються СЛ, у яких на першому ступені відбувається ускладнення формальної структури деривата внаслідок приєднання префікса *при-*, однак це не призводить до зміни його семантики. Другий ступінь представлений іменником з суфіксом *-ість*, який виступає носієм семи абстрактності та разом з нульовою флексією є носієм семи одного з трьох граматичних родів: *гожий* – *пригожий* – *пригожість*.

Аналізовані СЛ групуються у 6 типових СЛ, що представляють 4 категоріальні моделі. Ці СЛ є закритими, повними.

7. П-Пс-Пс. Творення других ланок СЛ цього типу характеризується нашаруванням на семему вихідного слова семи неповного вияву ознаки, представленої суфіксом *-яв-*. При творенні третіх ланок внаслідок семізації на попередню семему накладається сема пестливості, носієм якої є суфікс *-еньк-*. Десемізація у таких СЛ відсутня, оскільки кожна наступна ланка повністю успадковує від попередньої її семантичну структуру: *цуплий* – *цуплявий* – *цуплявенький*.

Такі СЛ репрезентують 1 типовий СЛ і відповідно 1 категоріальну модель. Вони належать до неповних.

8. П-Пс-Пп. Перший і другий ступені творення представлені відповідно суфіксальними та префіксальними деад ективними, семемами яких доповнюються семою сильного вияву ознаки. На першому ступені носієм її є синонімічні суфікси *-єзн-*, *-єнн-*, *-єлезн-*, *-ющ-*, а на другому – префікс

пре-. Десемізаційні явища відсутні: *високий* – *височенний* – *превисоченний*, *поганий* – *поганючий* – *препоганючий*.

2 типові СЛ, у які групуються ланцюжки цього типу, утворюють 1 категоріальну модель. Вони належать до СЛ з відкритою структурою.

9. П – Пс – Дс. Формальна структура другої ланки СЛ цього типу ускладнена суфіксом *-н-*, який жодним чином не модифікує її семантики. При творенні третьої ланки нейтралізуються сема родової ознаки та сема спитичності, натомість відбувається нашарування на вихідну семему семи дієслівної процесуальності, вираженої суфіксом *-і-*: *блідий* – *блідний* – *блідити*.

Аналізовані ланцюжки представляють 1 типовий СЛ і 1 категоріальну модель. СЛ цього типу належать до відкритих.

10. П-Пс-Ас. На першому ступені СЛ цього структурного типу виступають деад ективи з семемами пестливості, представленими суфіксами *-єньк-*, *-єсенєк-*, семемами сильного вияву ознаки, репрезентованими суфіксами *-ісінєк-*, *-юсінєк-*, *-єнн-*, семемами неповного вияву ознаки, носіями яких є суфікси *-ав-/яв-*, *-аст-/яст-*, *-ист-*, *-лив-*, *-овит-*, *-уват-/юват-/куват-*. Другий ступінь представлений прислівниками з суфіксом *-о* – носієм семи прислівникової ознаковості. Творення супроводжується десемізацією, тобто зняттям семи родової ознаки: *тугий* – *тугенький* – *тугенько*, *цирий* – *цирісінєкий* – *цирісінєко*, *гарний* – *гарносінєкий* – *гарносінєко*, *тужий* – *тужавий* – *тужаво*, *батьорий* – *батьористий* – *батьористо*, *стрімкий* – *стрімливий* – *стрімливо*, *гордий* – *гордовитий* – *гордовито*, *зелений* – *зеленкуватий* – *зеленкувато*.

Аналізовані трикомпонентні СЛ утворюють 3 категоріальні моделі, репрезентовані 11 типовими СЛ. Вони є закритими, повними.

11. П-Пп-Ас. Семема дериватів на другому ступені творення СЛ цього типу успадковують від вихідного слова лексичну сему, сему статичності та сему родової ознаки, набуваючи внаслідок семізації семи заперечення ознаки, формальним втіленням якої є префікси *без-* та *не-*. Семема других ланок можуть доповнюватися також семою сильного вияву ознаки, маніфестованою префіксом *пре-*, чи семою надмірного вияву ознаки, носієм якої є префікс *за-*. Третій ступінь характеризується десемізацією, що полягає у знятті семи родової ознаки, та семізації – накладанням на семему попереднього деад ектива семи прислівникової ознаковості, вираженої суфіксами *-о* та рідше *-є*: *розумний* – *безрозумний* – *безрозумно*, *цілий* – *нецілий* – *нецільно*, *злий* – *незлий* – *незле*, *хитрий* – *прехитрий* – *прехитро*, *глибокий* – *заглибокий* – *заглибоко*.

СЛ цього структурного типу об'єднуються у 3 категоріальні моделі, представлені 4 типовими СЛ. Такі СЛ є повними.

12. П-Дс-Іс. Перший ступінь словотворення у таких СЛ представлений дієсловами з суфіксами *-и-*, *-ича-*, *-і-*, *-ну-*, *-ува-* –

показниками семи процесуальності. Семи родової ознаки та статичності, властиві вершині, нейтралізуються у процесі десемізації. Останніми ланками є іменники, деривація яких характеризується приєднанням до попередньої семі семи абстрактності, маніфестованої формантами **-анн(я), -енн(я), -інн(я)**: *широкий – ширити – ширення, скромний – скромничати – скромничання, черствий – черствіти – черствіння, худий – худнути – худнення, гідкий – гідувати – гідвання*. Якщо вершиною СЛ є прикметник у формі вищого ступеня порівняння, то всім ланкам таких СЛ, крім уже названих сем, притаманна сема вищого ступеня: *лівий (лівіший) – лівішати – лівішання*.

Аналізовані ланцюжки об'єднуються у 5 типових СЛ, що представляють I категоріальну модель. Ці СЛ мають закриту структуру.

13. П–Дс–Пс. У семемах на всіх ступенях деривації таких СЛ присутня сема вищого ступеня, оскільки вершинами їх виступають ад'єктиви у формі вищого ступеня порівняння. Деривація других ланок характеризується десемізаційним процесом втрати дієслівними семемами сем родової ознаки та статичності і семізацією внаслідок нашарування семи процесуальності, репрезентованої суфіксом **-и-**. Треті ланки – це віддієслівні прикметники, творення яких супроводжується накладанням семи родової ознаки, формальним показником якої є флексійна морфема, та семи відносності, вираженої суфіксом **-ильн-**: *м'який (м'якший) – м'якшити – м'якшитильний*.

Такі ланцюжки групуються в 1 типовий СЛ і відповідно в I категоріальну модель. Вони належать до неповних.

14. П–Дс–Дп. Деривація другої ланки СЛ цього типу пов'язана з нашаруванням на вихідну семему семи процесуальності і вратою сем статичності та родової ознаки. Репрезентантами семи процесуальності виступають суфікси **-и-, -і-, -ну-, -ува-**. При творенні третьої ланки на попередню семему напластовується сема завершеності дії, показниками якої є префікси **з-/с-, по-, о-, роз-**: *лукавий – лукавити – злукавити, марний – марніти – змарніти, глухий – глухнути – оглухнути, ласий – ласувати – голасувати, товстий – товстіти – розтовстіти*. У межах цього типу виділяються СЛ з вихідним ад'єктивом у формі вищого ступеня порівняння. Сема вищого ступеня пронизує всі ланки таких СЛ: *жовавий (жовавіший) – жовавішати – пожовавішати*.

Цей структурний тип репрезентований 7 типовими СЛ. Такі СЛ належать до відкритих.

15. П–Дс–Дпф. Процеси семізації та десемізації при творенні других ланок цих СЛ аналогічні до тих, які відбуваються у СЛ, де другими ланками є відприкметникові суфіксальні дієслова. Деривація третіх ланок супроводжується приєднанням до семі вищого ступеня порівняння семи зворотності, маніфестованої постфіксом **-ся**: *тверезий – тверезити –*

тверезитися, сірий – сірити – сіритися, лютий – лютувати – лютуватися, рівний – рівняти – рівнятися. Сема вищого ступеня нашаровується на семі вищого ступеня порівняння: *м'який (м'якший) – м'якшити – м'якшитися*.

У межах цього структурного типу виділяються 4 типові СЛ з 2 категоріальними моделями. Вони належать до відкритих.

16. П–Дс–Дкф. Семізація і десемізація при творенні суфіксальних дієслів на першому ступені уже були об'єктом аналізу. Префіксально-постфіксальний формант **роз...-ся**, за допомогою якого відбувається деривація третіх ланок, модифікує попередню семему просторово-часовою семою: *хворий – хворіти – розхворітися, червоний – червоніти – розчервонітися*.

Такі ланцюжки групуються в 1 типовий СЛ і відповідно в I категоріальну модель. Вони мають відкриту структуру.

17. П–Дкф–Іс. Перший ступінь деривації цих СЛ характеризується такими ж десемізаційними явищами, як і в попередньому структурному типу. Семізація полягає в накладанні на семі вищого ступеня семи процесуальності та семи фінитивності, виражених відповідно конфіксальними словотворчими формантами **за...-и/ти/, з-/с-/...-и/ти/, ви...-и/ти/, від...-и/ти/, по...-и/ти/, при...-и/ти/, роз...-и/ти/, у/в/...-и/ти/**. Семі іменників, що репрезентують другий ступінь словотворення, додатково набувають сему абстрактності, виражену формантом **-енн(я)**, та сему одного з трьох граматичних родів: *певний – запевнити – запевнення, порожній – випорожнити – випорожнення, чужий – відчужити – відчуження, скорий – прискорити – прискорення*. У цьому структурному типі виділяються СЛ, вершини яких у своїй семній структурі містять сему вищого ступеня, що присутня в семемах усіх ланок: *гарний (кращий) – покращити – покращення*.

Серед аналізованих трикомпонентних СЛ виділяємо 8 типових СЛ в I категоріальну модель. Відносимо їх до повних.

18. П–Дкф–Пс. Конфікс **по...-и/ти/**, приєднуючись до основи вихідного ад'єктива, доповнює його семему семою процесуальності, при цьому внаслідок десемізації нейтралізуються сема статичності та сема родової ознаки. Семема наступної ланки СЛ цього типу – віддієслівного суфіксального прикметника – набуває семи відносності, репрезентованої суфіксальним формантом **-енн-**, та семи родової ознаки, яка виражається флексіями **-ий, -а, -е**: *ясний – пояснити – пояснений*.

Ці СЛ утворюють 1 типовий СЛ і відповідно I категоріальну модель. Від кінцевих ланок таких ЦСЛ мають відкриту структуру.

19. П–Дкф–Дс. Другі ланки таких СЛ репрезентовані дієсловами, творення яких супроводжується семізацією, що полягає у накладанні на

вихідну семему семи процесуальності, вираженої конфіксами *з-...-и/ти/*, *о-...-и/ти/*, *об-...-и/ти/*, *по-...-и/ти/*. Десемізація пов'язана з нейтралізацією сем статичності та родової ознаки. Семими третіх ланок внаслідок семізації доповнюються семою ітеративності, носіями якої є суфікси *-а/-я/-*, *-ува/-юва/-*: *жовавий – ожжавити – ожжавлювати*, *низький – знизити – знижсати*. СЛ цього структурного типу утворюються і від прикметників у формі вищого ступеня: *легкий (легший) – облежити – облежувати*.

Аналізовані ланцюжки розподіляються між 4 типовими СЛ, що входять до складу 1 категоріальної моделі. Ці СЛ належать до неповних.

20. П-Дкф-Дп. При творенні дієслів, які представляють другі ланки цих СЛ, за допомогою суфіксально-постфіксального форманта *-итися* їх семими втрачають сему статичності та сему родової ознаки і набувають внаслідок семізації семи процесуальності та зворотності. Семими третіх ланок, крім сем, успадкованих від попереднього слова, збагачуються ще й семою фінитивності, носіями якої є префікси *за-*, *по-* та *роз-*: *скутий – скутитися – поскутитися*, *ясний – яснитися – заяснитися*, *гордий – гордитися – розгордитися*.

СЛ цього типу об'єднуються у 3 типових СЛ, що представлені 1 категоріальною моделлю, і характеризуються закритою структурою.

21. П-Дкф-Дпф. Семими дієслів, які представляють перший крок словотворення СЛ цього типу, втрачаючи семи родової ознаки та статичності, набувають сем процесуальності та фінитивності, виражених конфіксами *в-лу/-...-и/ти/*, *ви-...-и/ти/*, *від-...-и/ти/*, *з-с/-...-и/ти/*, *за-...-и/ти/*, *о-...-и/ти/*, *по-...-и/ти/*, *при-...-и/ти/*, *про-...-и/ти/*, *роз-...-и/ти/*. Процес семізації на другому кроці пов'язаний з накладанням на попередню семему семи зворотності, носієм якої є постфікс *-ся*: *теплій – втеплити – втеплитися*, *довгий – видовжити – видовжитися*, *дійсний – здійснити – здійснитися*, *прісний – опріснити – опріснитися*, *жовавий – пожжавити – пожжавитися*, *ясний – прояснити – прояснитися*, *рідкий – розрідити – розрідитися*, *ущільний – ущільнити – ущільнитися*. Семими всіх ланок доповнюються семою вищого ступеня, якщо вихідні слова – прикметники у формі вищого ступеня порівняння: *швидкий (швидший) – пришвидшити – пришвидшитися*.

Такі ланцюжки групуються в 11 типових СЛ, що представляють 1 категоріальну модель. Відносимо їх до закритих.

22. П-Ас-Ас. Дери́вація других ланок цих СЛ супроводжується десемізаційним процесом нейтралізації семи родової ознаки. Завдяки приєднанню до твірної основи суфікса *-о* семема похідного набуває семи прислівникової ознаковості. На семими третіх ланок, які повністю переймають від попереднього слова набір сем, накладається ще семема пестливості, репрезентована суфіксами *-еньк-*, *-ісеньк-*: *дикий – ди́ко – дикенько*, *дурний – ду́ро – дурнісенько*. Третіми ланками СЛ можуть бути

також деривати, семими яких крім лексичної семи, семи статичності та словотвірної семи прислівникової ознаковості, успадкованих від твірних, характеризуються семою неповного вияву ознаки, маніфестованою суфіксом *-уват-*: *далекій – далеко – далекувати*.

Ланцюжки цього структурного типу об'єднуються у 3 типові СЛ, що відповідають 3 категоріальним моделям. Ці СЛ є повними.

23. П-Ас-Ап. Оскільки другі ланки таких СЛ представлені прислівниками, то при їх творенні спостерігаються семізаційні та десемізаційні явища, аналогічні до попереднього типу СЛ. Кінцеві ланки цих СЛ репрезентовані також прислівниками, на семими яких внаслідок приєднання до твірної основи префікса *пре-* накладається семема сильного вияву ознаки: *теплій – тепло – претепло*, *цирий – ци́ро – преци́ро*. На останньому ступені дери́вації можуть бути прислівники, при творенні яких на семими попередніх слів накладається семема надмірного вияву ознаки, носієм якої є префікс *за-*: *рідкий – рідко – зарідко*, *скорий – скоро – заскоро*. До цього ж типу належать СЛ, третіми ланками яких є прислівники з префіксом *не-*, що маніфестує сему заперечення ознаки: *високій – високо – невисоко*, *далекій – далеко – недалеко*.

Аналізовані ланцюжки розподіляються між 3 типовими СЛ, кожен з яких репрезентує категоріальну модель. Вони мають закриту структуру.

Усе структурне розмаїття трикомпонентних СЛ розподіляється між 12 частиномовними моделями: П-І-І, П-І-П, П-І-Д, П-І-А, П-П-І, П-П-П, П-П-Д, П-П-А, П-Д-І, П-Д-П, П-Д-Д, П-А-А. П'ять із них представлені тільки 1 структурним типом: П-І-І (П-Іс-Іс), П-І-П (П-Іс-Іс), П-І-Д (П-Іс-Дс), П-І-А (П-Іс-Ас), П-П-Д (П-Пс-Дс). До складу інших 6 частиномовних моделей входять по 2 структурних типи: П-П-І (П-Пс-Іс та П-Пп-Іс), П-П-П (П-Пс-Пс та П-Пс-Пп), П-Д-І (П-Дс-Іс та П-Дкф-Іф), П-Д-П (П-Дс-Пс та П-Дкф-Пс), П-П-А (П-Пс-Ас та П-Пп-Ас), П-А-А (П-Ас-Ас та П-Ас-Ап). Найчисленнішою серед аналізованих частиномовних моделей СЛ є П-Д-Д, яка складається із 6 структурних типів: П-Дс-Дп, П-Дс-Дпф, П-Дс-Дкф, П-Дкф-Дс, П-Дкф-Дп та П-Дкф-Дпф.

Найбільшою кількістю типових СЛ та категоріальних моделей представлені трикомпонентні СЛ таких структурних типів: П-Пс-Іс (13 типових СЛ, 7 категоріальних моделей); П-Іс-Іс (12 типових СЛ, 4 категоріальні моделі); П-Іс-Пс (12 типових СЛ, 3 категоріальні моделі); П-Пс-Ас (11 типових СЛ, 3 категоріальні моделі); П-Дкф-Дпф (11 типових СЛ, 1 категоріальна модель). СЛ структурного типу П-Пс-Дс входять до складу 1 типового СЛ, що репрезентує 1 категоріальну модель.

Деякі категоріальні моделі трикомпонентних СЛ об'єднують типові ланцюжки різних структурних типів. Наприклад, у типових СЛ зі структурою П-Пс-Ас (*цирий – цирісенький – цирісенько*) та П-Пп-Ас

(хитрий – прехитрий – прехитро) семими других ланок внаслідок семізації отримують прикметникову дериваційну сему сильного вияву ознаки, а семими третіх ланок – сему прислівникової ознаковості, тобто за семантикою усі компоненти таких СЛ однакові. Проте засобами вираження семи сильного вияву ознаки у семемах других ланок виступають різні словотворчі форманти: суфікс *-ісіньк-* в одному випадку та префікс *пре-* – у другому.

Від кінцевих ланок деяких трикомпонентних СЛ можливе утворення нових слів. До них належать СЛ таких структурних типів: П-Іс-Іс, П-Іс-Дс, П-Іс-Іс, П-Іс-Іп, П-Іс-Дс, П-Дс-Іс, П-Дс-Дп, П-Дс-Дпф, П-Дс-Дкф, П-Дкф-Іс, П-Дкф-Дс. Закритою структурою характеризуються трикомпонентні СЛ таких структурних типів: П-Іс-Іс, П-Іс-Ас, П-Іс-Іс, П-Іп-Іс, П-Іс-Ас, П-Іп-Ас, П-Дс-Іс, П-Дкф-Іс, П-Дкф-Дп, П-Дкф-Дпф, П-Ас-Ас, П-Ас-Ап.

1. Ковалик І.І. Про семізацію і семемізацію у словотвірному гнізді кореня *зелен-* в українській мові//Українське мовознавство. – 1983. – №11. – С. 50-60.

Надія ДІДУХ (Львів)

СТРУКТУРА СЛОВОВІРНИХ ГНІЗД З ВЕРШИНАМИ ВИСОКИЙ-НИЗЬКИЙ

Лексико-семантична група параметричних прикметників неодноразово привертала увагу дослідників[2], [6].

Однак будова словотвірних гнізд, вершинами яких є антонімічні прикметники зі значенням розміру, ще не була об'єктом спеціального вивчення.

З цього погляду особливий інтерес становить аналіз відображення антонімії вершин словотвірних гнізд у їхніх похідних на всіх ступенях словотворення.

Прикметники *високий-низький* є полісемічними словами: *високий* функціонує в українській мові з дев'ятьма значеннями [9:І:493], *низький* – із сьома [9:V:412]. Зіставлення семантики цих слів показало, що в антонімічні зв'язки вони вступають лише в окремих значеннях або відтінках значень.

Високий

1. Який має велику відстань низу вгору;

2. Який має висоту більшу від звичайної.

1. // Який має рівень більший від звичайного.

2. Який знаходиться на одякелій

або значній віддалі від землі, від якої-небудь поверхні.

3. Дуже великий, значно більший від звичайного кількістю, інтенсивністю.

4. Тонкий, пронизливий (про звук, голос).

5. част. Пов'язаний з владою монарха. // Знатний, аристократичний.

6. Небуденний, сповнений глибокого змісту, піднесений.

Інші значення цих прикметників не протиставляються. Така певна неспіввідносність окремих значень у плані антонімії загалом властива полісемічним словам, "особливо тоді, коли один із компонентів має значно більше значень, ніж інший." [7: 8].

Словотвірні гнізда (СГ) прикметників *високий-низький* є складними у структурно-семантичному плані. Ад'єктив *високий* утворює двоступеневе гніздо, що включає у себе 45 похідних, зокрема 13 прикметників, 12 іменників та 12 прислівників, 8 дієслів. Деривати прикметника *низький* (71 одиниця) розміщені на чотирьох ступенях словотворення: 18 прикметників, 26 іменників, 13 прислівників, 17 дієслів.

У СГ з вершиною *високий* сформувалось 11 словотвірних парадигм, у СГ з вершиною *низький* – 26. В обох гніздах найчисленнішими є парадигми першого ступеня. Тут ми виділяємо блоки: ад'єктивний (відповідно 9, 4 похідних), адвербіальний (3,2 одиниці), субстантивний (8, 4), вербальний

(5, 5). На другому ступені СГ з вершиною *високий* нараховуємо 10 парадигм, з них 6 одночленних, 2 тричленні, 1

Низький

1. Який має малу відстань від нижньої частини до верхньої або який має висоту меншу від звичайної для таких предметів.

2. // Який розташований нижче від звичайного рівня.

2. Який міститься на невеликій, близькій від землі віддалі.

4. Невеликий, незначний щодо сили, кількості, інтенсивності і т. ін.

7. Який звучить грубо (про звук, голос).

5. У класовому суспільстві – який не належить до знатного роду, до привілейованих верств суспільства.

6. Негідний, безчесний (про нікчемність чого-небудь).

чотиричленна, 1 п'ятичленна. Другий ступінь СГ з вершиною *низький* об'єднує 12 парадигм: 5 одночлених, 1 двочленна, 1 тричленна, 1 п'ятичленна, 2 семичлених, 1 восьмичленна; третій – 11 парадигм: 6 одночлених, 3 двочлених, 1 тричленна, 1 чотиричленна; четвертий – 2 парадигми: 1 одночленна, 1 двочленна.

Більшість похідних в обох СГ утворено шляхом суфіксації:

у СГ з вершиною *високий* 27 дериватів; у СГ з вершиною *низький*-53, інші способи словотворення відіграють помітну роль, але значно поступаються продуктивністю (префіксальним способом у СГ з вершиною *високий* утворено 7 дериватів, префіксально-суфіксальним – 8, постфіксальним – 1; у СГ з вершиною *низький* відповідно 5, 8, 6).

В обох СГ антонімічні зв'язки збереглися між окремими похідними лише першого та другого ступенів словотворення.

На першому ступені словотворення в ад'єктивному блоці ці зв'язки властиві таким похідним:

Височезний, височенний

Дуже високий

Високуватий

Трохи високий

Височенький

(високенький)

Досить високий

Зависокий

Вищий, ніж звичайно або потрібно; надто високий

Низесенький

Дуже низький

Низькуватий

Трохи низький

Низенький

Досить низький

Занизький

Нижчий, ніж звичайно, потрібно; надто низький

В адвербіальному блоці першого ступеня словотворення є лише два антонімічні деривати:

Високо

Присл. до високий

Вище

1. Вищ. ст. до високо

2. присл. Ближче до витоків, верхів їв ріки, від якого-небудь місця.

3. присл. Раніше, перед цим (про сказане, написане).

4. у знач. прийм. Уживається при, вказівці на те, над чим хто-, що-небудь піднімається, міститься.

Низько

Присл. до низький

Нижче

1. Вищ. ст. до низько

2. Ближче до гирла річки.

3. Далі, у наступному місці (розповіді, тексту і т. ін.).

4. у знач. прийм. Уживається при назві тії верхньої межі, за яку не виходить дія висловленого в реченні.

Субстантивний блок представлений похідними, які протиставляються лише окремими значеннями.

Іменник *висота* функціонує в українській мові з сімома значеннями, *вишина* – трьома, *височина*, *низина*, *низовина* – двома значеннями.

Височина

1. Будь-яка частина земної поверхні, вища від навколишнього простору.

2. геогр. Підвищена частина суші, що має подекуди рівну, а частіше хвилясту поверхню.

Висота, вишина

1. Будь-яка частина земної поверхні, вища від навколишнього простору.

Низина, низовина

1. Низька місцевість.

2. геогр. Рівнинна частина суші, абсолютна висота якої не перевищує 200 м над рівнем моря.

Низина, низовина

2. Низька місцевість.

Похідні вербального блоку першого ступеня протиставляються у всіх своїх значеннях.

Вищати

Ставати, робитися вищим

Нижчати

Ставати, робитися нижчим

Завищити, завищувати

Необгрунтовано підвищувати що-небудь. Протил. Занижувати.

Занизити, занижувати

Робити нижчим, ніж треба у певних конкретних умовах, зменшувати (норми, розцінки, оцінку і т. ін. Протил. завищувати).

Інші похідні дієслова лише в окремих значеннях чи відтінках зберігають антонімічні зв'язки:

Підвищити, підвищувати

1. Робити вищим.

2. Доводити до вищого ступеня.

4. Переводити на вищу посаду.

5. // Робити кого-небудь більш впливовим.

Понизити, понижувати

"1. Робити нижчим рівень чогось.

2. Зменшувати, ослаблювати ступінь вияву чого-небудь.

4. Переводити на нижчу посаду.

4. // Спричиняти послаблення величч кого-небудь.

В інших значеннях ці деривати не є антонімами: *підвищити* “2.Збільшувати кількість, розмір. 5.Робити кращим, поліпшувати.”, *понижити* “5. розм. Те саме, що *принижувати*.”

На другому ступені словотворення антонімічні зв'язки наявні серед відіменникових (*висотка-низинка*) та віддієслівних похідних (*підвищувальний-понижувальний, знижувальний; підвищений-понижений, занижений, знижений*).

Висотка

Зменш. до *висота*

низинка

Зменш. до *низина*

Серед девербативів ад'єктивного блоку виділяємо чотири пари антонімічних дериватів:

Підвищувальний

Спец. призначений для підвищення чого-небудь

Підвищений

2. у зн. прикм. Вищий порівняно з ін.

Піввищений

2. у зн. прикм. Вищий порівняно з ін.

Пізвищений

2. у зн. прикм. Вищий порівняно з ін.

Понижувальний, знижувальний

Спец. Призначений для пониження напруги струму

Понижений

2. у знач. прикм. Нижчий від звичайного

Занижений

2. у знач. прикм. Нижчий, ніж звичайно або потрібно

Знижений

3. у знач. прикм. Нижчий від нормального, звичайного якості, рівнем, ступенем вияву і т. ін.

Субстантивний блок другого ступеня включає такі антонімічні похідні:

Завищення, завищування

Дія за знач. *завищити, завищувати*

Занищення, занижування

Дія за знач. *занищити, занижувати*

Пізвищення

1. Дія за знач. *підвищити*.

2. Трохи вища від навколишньої місцевість.

Пониження

1. Дія за знач. *Понижити*.

3. місцевість, нижча від навколишньої.

У вербальному блоці лише дві пари похідних зберегли антонімічні зв'язки в окремих значеннях. П'ятизначний дериват *підвищитися* вступає в антонімічні зв'язки з такими ж полісемічними похідними *понижитися* (5 зн.) і *знижитися* (4 зн.)

лише в першому значенні.

Підвищитися

1. Ставати вищим

Підвищитися

1. Ставати вищим

Понижитися

1. тільки 3 ос. Ставати нижчим за рівнем

Знижитися

1. тільки 3 ос. Ставати нижчим, зменшуватись у висоті порівняно з поверхнею чого-небудь

Таким чином, антонімія вершин СГ відображена в похідних лише на I та II ступенях словотворення: деривати протиставляються або всією семантикою, або лише окремими значеннями чи їх відтінками. Деякі похідні мають декілька антонімічних відповідників: *височина-низина, низовина; висота-низина, низовина, вишина-низина, низовина; підвищений-понижений, занижений, знижений; підвищитися-понижитися, знизитися; підвищувальний-знижувальний, знижувальний*. Не вступають в антонімічні зв'язки такі деривати I та II ступенів словотворення аналізованих гнізд: *невисокий, надвисокий, превисокий, звисока, височінь, високість, вис, вишка, височіти, превисоченний, невисоко, зависоко, висотний, висотник, ввись, заввишки, уввишки, узвишшя, перевищення; низькість, низ, низесенько, понижче, низовинний, низинний, низовий, нижній, пониззя, низом, вниз, внизу, донизу, знизу, понижуваний, понижування, понижжати, знижування, знижжати, принижений, принижливий, принижження, принижжати, принижитися*. Деривати третього та четвертого ступенів словотворення СГ з вершиною *низький* не мають антонімічних відповідників у СГ з вершиною *високий*.

1. Голянич М.И. Словообразовательные поля корней со значением говорения в современном украинском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. - К., 1979. - 24 с.
2. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. - Івано-Франківськ., 1995. - 203 с.
3. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. - Львів., 1961. - Вип 2. - 82 с.
4. Ковалик І.І. Семантична функція кореня у словотвірному гнізді // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. - К., 1983. - С. 17-35.
5. Лесюк М.П. Семантико-дериваційна характеристика словотвірного гнізда з коренем -іх- у сучасній українській мові // Дослідження з словотвору та лексикології. - К., 1975. - С. 72-78.
6. Линник Т.Г. Параметричні прикметники та їх становлення. - К.,

1982.-197с.

7. Полюга Л.М. Словник антонімів. - К., 1987.

8. Словотвір сучасної української мови. - К., 1979. - 402 с.

9. Словник української мови: у 11-ти т. - К., 1970-1980.

10. Тихонов А.Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. - Самарканд, 1971. - 386 с.

Юлія МАНОХІНА (Харків)

СЛОВОТВІРНИЙ ТИП $N_{\text{абстр}} \rightarrow N_{\text{конкр}}$ В ПАРАДИГМІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО СПОСОБУ СЛОВОТВОРУ

Вивченню проблем словотвору української мови присвятили свої праці О.К. Безпояско, А.П. Грищенко, К.Г. Городенська, М.А. Жовтобрюх, І.І. Ковалик, М.Я. Плющ, В.М. Русанівський та ін. Вченими глибоко висвітлені основні теоретичні питання, пов'язані з морфологічно-словотвірними частинами слова, вказано на системний характер мови та її словотвірної будови, визначено частини слова, що творять його смисл та граматичну форму, з'ясовано їх роль у цьому процесі. Велика увага дериватологів приділялася як морфологічним, так і неморфологічним способам словотвору. Однак лексико-семантичний спосіб через об'єктивні причини перебуває на периферії інтересів у лінгвістів, які займаються питаннями словотвору.

Загальновідомо, що суть лексико-семантичного словотвору полягає в тому, що похідне слово з'являється внаслідок зміни значення твірного слова, тобто семантичним шляхом. Отже, специфіка механізму утворення нового слова, на думку дериватологів, більше тяжіє до розгляду цього питання з позиції лексикології, бо цей спосіб творення, на відміну від інших, не пов'язаний зі зміною граматичних властивостей слова, з появою формально нового слова.

Суть усіх словотвірних процесів полягає в постійному створюванні нових похідних слів, тобто нових вторинних найменувань, і саме у цьому виявляється постійний живий зв'язок словотвору з лексикою і разом з тим зв'язок дериватології з

лексикологією [1:9]. Слова, утворені семантичним шляхом, належать до лексикології як готові лексеми, але процес і спосіб їх утворення належать до сфери семантичного словотвору, в результаті дії якого утворюється нова лексемна одиниця, відмінна структурно і семантично від твірного слова [1:27].

Як виникає нове значення у похідного слова? Чому утворюється саме таке значення? Що допомагає адаптуватися словам з новим значенням?

На ці питання спробуємо відповісти на прикладі аналізу утворення семантичних дериватів з конкретним значенням, що мотивуються іменниками з абстрактним значенням.

Опозиція конкретних і абстрактних значень ґрунтується на протиставленні реальної і граматичної предметності. Співвідношення цих ознак може бути різним і це виявляється у різному ступені конкретності/абстрактності значень іменників. Визначити ступінь конкретності/абстрактності не можна, не врахувавши співвідношення семантичних компонентів, які складають основу значень іменників.

Іменники, як відомо, на відміну від усіх інших слів, характеризуються тим, що основу значень одних становить денотативний чи денотативно-сигніфікативний компонент, а інших сигніфікативний або сигніфікативно-денотативний. Це питання розроблялося у працях Г.А. Уфімцевої, І.І. Ковалика, Л.А. Лисиченко, Л.М. Пелепейченко та ін.

Іменники з денотативним і денотативно-сигніфікативним значенням вчені зараховують до розряду конкретної лексики, а слова з сигніфікативним і сигніфікативно-денотативним значенням – до абстрактної.

Враховуючи перехідні явища, І.І. Ковалик виділив такі типи у класифікації значень іменників за конкретністю/ абстрактністю:

1) конкретні іменники з суто денотативним значенням, основою якого є конкретне поняття, що відображає реальні предмети об'єктивної дійсності;

2) конкретні іменники з мішаною денотативно-сигніфікативною основою значення;

3) конкретно-абстрактні іменники з комбінованою сигніфікативно-денотативною основою значення;

4) абстрактні іменники з суто сигніфікативною основою значення [2:42].

Ця класифікація проводить чітку межу між конкретними і абстрактними іменниками, враховуючи всі перехідні етапи, які існують у ієрархічній будові від конкретного до абстрактного і

навпаки. Положення цієї класифікації допоможуть глибше осягнути ті процеси, які відбуваються у похідних іменниках з конкретним значенням, мотивованих абстрактними іменниками.

Іменники з абстрактним значенням, які мотивують іменники з конкретним значенням, утворюють кілька ЛСГ. Найчисельнішими серед них є такі: “внутрішній світ людини”, “інтелектуальні властивості людини”, “професійна зайнятість людини”.

До лексико-семантичної групи “внутрішній світ людини” належить група іменників з абстрактним значенням фізичного і психічного стану людини, яка включає такі лексеми: *щастя, життя, утіха, біль¹, горе, гордість, антипатія, душа, душка, індивідуальність, кохання, коханнечко, любов, мрія, надія, натура, нудьга, невіра, пострах, причуда, радість, радощі, облуда, симпатія, серце, смерть, совість, сподіванка, сумління, турбота, слабина, слабкість, сила, нещастя, нетяма*.

Зародження нового значення пояснюється дією закону економності знакової системи мови. Накопичена інформація, людський досвід, моделі поведінки в певних ситуаціях і спричиняють розвиток нового значення на основі вже існуючого. Нове значення з'являється за допомогою адгерентних асоціацій, в основу яких покладено метафоричне уподібнення, що об'єднує різні за природою сутності. Конотації прямого значення впливають на похідне значення, через те що іменники, які називають стан людини, (що може бути задовільним чи незадовільним), містять позитивну чи негативну оцінку сему. Переважна більшість аналізованих іменників цієї ЛСГ має позитивну конотацію (наприклад: *радість, любов, кохання, симпатія*). Частина ж має негативну конотацію. Щоправда не завжди таке значення фіксується у словнику, залишаючись на рівні мовлення. Текстовий матеріал підтверджує, що слова *горе, біль¹* можуть вживатися, називаючи істоту, яка викликає такі відчуття, хоча у СУМ і в Новому тлумачному словнику української мови ці іменники моносемантичні й означають: *біль¹* – “Відчуття фізичного страждання” з відтінком у значенні “Відчуття прикрасі, образи, смутку”; *горе* – “1. Душевні переживання, печаль, смуток”. Наприклад: *Сивий голубе, біль мій зичивий, вечоровий і пелехатий, більше чутний, аніж помічений, більше мічений, ніж крилатий* (В. Стус); *Ой ти, дівчино, ясна зоре! Ти мої радощі, ти моє горе!* (І. Франко). Є поодинокі слова, що не мають ніякої оцінної семи (наприклад, – лексеми *душа, індивідуальність, натура*).

Переносні значення аналізованих лексем, утворені на основі прямого значення абстрактних іменників, або називають осіб як носіїв цих почуттів чи станів, або називають осіб, які викликають такі почуття. Утворення саме такого значення пояснюється дією семантичного закону групового перерозподілу сем, згідно з яким слова у своєму семантичному розвитку прямують за спільним словом тієї ж семантичної осі, про що писали Ульянов, В.Г. Гак та ін. Наведемо приклади на підтвердження цієї думки: *“Ти любов моя, ой ти, дівчинонько Гордая!* (Струни серця); *Царственный хлопчик Асканій, турбота моя найдорожча, Батьківській волі покірний, іде до сидонського міста* (М. Зеров). У прямому значенні *любов* – це почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі; *кохання* (СУМ, Т.IV, С.364); *турбота* – неспокійні думки, міркування про забезпечення, здійснення чогонебудь, про задоволення якихось потреб (СУМ, Т.X, С.324).

Наведені приклади свідчать, що лексеми *любов, турбота* (та інші з цієї ЛСГ) можуть вживатися, називаючи істоту, яка викликає ці почуття. Нове значення є наслідком змін у семному наборі лексеми. Ядерна сема “почуття” переміщується на периферію, її місце займає сема “особа”, яка тепер стає семантикоутворюючою. Такі зрушення у значенні слова тягнуть за собою і певні зміни у його сполучуваності. Ці іменники можуть поєднуватися із присвійними займенниками (*турбота моя, любов моя*), якісними прикметниками (*найдорожча турбота*), особовими дієсловами (*мрія живе*), семантика яких пов'язана з функціональними ознаками істоти. Наприклад: *“Але дуже хотілося подивитися, в якій оселі живе моя мрія”* (П. Федотюк). Сполучуваність зі словами конкретної семантики вказує на конкретизацію значення аналізованих лексем, на зміну денотативно-сигніфікативної віднесеності слова. Нові синтагматичні зв'язки з'являються як наслідок утворення нового значення, завдяки їм легко зрозуміти, який ЛСВ вживається у конкретному акті мовлення. Отже, поява у семантиці абстрактних іменників предметних і конотативних сем персводить ці значення із суго сигніфікативних до денотативно-сигніфікативних.

В основі ЛСГ абстрактних іменників “інтелектуальні властивості людини” (*посередність, геній, розум, талант, бездарність*) лежить метонімічний перенос значення “властивість людини” – “людина”. Так, лексема *геній* у СУМ має пряме значення “1 Найвищий ступінь обдарованості людини, виразом якої є творчість, що має для життя суспільства історичне значення”. У переносному конкретному значенні ці іменники, як і

аналізованої ЛСГ “внутрішній світ людини”, називають осіб, яким притаманні такі якості: “Близкучий історик, знавець козаччини, археолог, етнограф, невсипуций оберігач культури... Як на мене, то був добрий геній свого народу... [про Д. Яворницького] (О. Гончар). Вживаючись переносно, ці іменники можуть мати корелятивні пари однини і множини. Вживання їх у формі множини надає переносному значенню ще більшої конкретності: “А всі генії з дивацтвами: Менделєєв – робив чемодани, Толстой – столярував, а ти, інженер-будівельник, створюєш моди сезону!” (О. Коломієць).

До ЛСГ “професійна зайнятість людини” належать іменники з абстрактним значенням зайнятості людини у певній сфері виробництва чи культури, а також із значенням незайнятості. До цієї групи входять такі лексеми: фермерство, купецтво, акторство, стрілецьтво, режисура, ремісництво, лакейство, священство, чернецтво, інженерство, хліборобство, чабанство, крамарство, жебрацтво, розбишацтво, гультайство.

Якщо в абстрактному значенні ці іменники означають “зайнятість людини певною професією”, то у переносному конкретному значенні вони називають сукупність осіб, які володіють відповідною професією і виконують всю роботу, пов’язану з певним родом занять. Наприклад, чабанство – “1. Робота чабана; 2. збірн. до чабан (той, хто доглядає овець)” Віталій приїхав, примчав мотоциклом уже надвечір, при заході сонця і, заставши все чабанство ще за роботою, пішов просто до Тоні, всміхаючись їй (О. Гончар); крамарство – “1. Те саме, що торгівля; 3. збірн. до крамар (те саме, що торгівець) Це тобі не ярмаркове купецтво та крамарство, що в одну хату по п’ять душ влазить (П. Мирний). Отже, іменники з омонімічними суфіксами -ств-, -ур-, з одного боку, існують як назви абстрактних понять, а з іншого, як назви сукупностей істот, тобто назви конкретних понять. Одна така лексема має, як мінімум, два лексико-семантичних варіанти, з яких один є назвою процесу, стану, а інший називає групу осіб, яка уявляється як неподільне ціле. У словнику подібні лексеми фіксуються у будь-якому порядку, і це порушує систему визначення вивідності ЛСВ один з одного. Наприклад, Словник української мови у 11-ти томах подає значення слова чумацтво таким чином: “1. Збірн. до чумаки (На Україні в XV-XIX ст. – візник і торговець, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу); чумаки. Поки каша укипить, от чумацтво і розкаже усяк, де хто ходив, що чував і що видав (Г.Кв.-Основ’яненко); 2. Чумацький промисел;

чумакування. У XVIII ст. на Україні дуже поширилось чумацтво – торгово-візницький промисел (Історія УРСР)”, а значення слова священство – “1. Сан священника; служба священника. Зістався в сумних покоях сам Харитин, з своїми думами та мріями про священство та про Онисю (І. Нечуй-Левицький); 2. Збірн. Священники, священнослужителі. Кажуть, що цілий номер переповнений був напастями [нападками] на “Просвіту”, на священство, на церкву (П. Колесник)”. Певно, ця лексикографічна проблема потребує вирішення, бо відношення мотивації мають бути однаковими, вони репрезентують один словотвірний тип: N_{абстр} → N_{конкр}.

Матеріал нашого дослідження свідчить, що цей словотвірний тип – продуктивний в узусі української мови, а особливо у комунікації. Іменники, утворені таким шляхом, багаточисельно виражають засоби мови.

1. Словотвір сучасної української літературної мови / За ред. М. А. Жовтобрюха – К., 1979. – 405 с.
2. Ковалик І. І. Слова з конкретним і абстрактним значенням // Українська мова і література в школі. – 1977. – №4. – С. 37-42
3. Словник української мови: В 11-ти т. – К., 1970-1980.

Володимир ОЛЕКСЕНКО (Херсон)

СЛОВОВІРНА КАТЕГОРІЯ ПРОТИЛЕЖНОСТІ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Словотвірна категорія протилежності в сучасній українській мові об’єднує велику кількість іменникових префіксів: питомих слов’янських проти-, не-, без- та іншомовних анти-, де-/дез-, диз-/дис-, ре-. За визначенням О. І. Голанової, категорія протилежності — це найчисельніша категорія, що зумовлено значною мірою таким екстралінгвістичним фактором, як напрям “загального заперечення” в мистецтві та літературі [1: 17].

Іменникові префікси із значенням протилежності розмежовуються за своїми комбінаторними та функціонально-стильовими характеристиками, що створюють передумови для їхньої функціональної взаємодії або ж функціональної диференціації у межах однойменної категорії, пор.: гармонія —

співзвуччя, співзвучність, милозвучність і *дисгармонія* — порушення гармонії, відсутність співзвучності; немилозвучність, какофонія; *раціоналізм* — напрям у теорії пізнання, який вважає розум єдиним джерелом і критерієм пізнання і *ірраціоналізм* — напрям в ідеалістичній філософії, що заперечує об'єктивні закономірності буття й можливість його наукового пізнання; *віра* — упевненість у чомусь, у здійсненні чого-небудь і *невіра* — відсутність віри, упевненості, переконаності в чому-небудь; *надія* — сподівання, сподіванка і *безнадія* — відсутність надії на краще; *безнадійність*; *координація* — погодження, установалення контакту в діяльності людей, міждіями, поняттями, узгодженість рухів і *дискоординація* — порушення, розлад координації.

Основним формальним предстанником предиката протилежності є префікс *анти-*, словотвірну функцію якого реалізує значний інвентар сем, що зумовлено широким і різноманітним семантичним контекстом твірних імен [2: 192]. У структурі іменників, які називають людей, цей префікс виступає виразником семи “антипод”, пор.: *герой* — *антигерой*, тобто протилежний герой. Напр.: Крім героїв, які активно діють в сюжеті, в апофегмах часто трапляються, так би мовити, *антигерой*, які за своїми вчинками чи певними рисами викликають дію героїв і скеровують її на себе чи, вірніше, проти себе (3 журналу).

Досить активно вживається префікс *анти-* із семою “проти” для утворення іменників термінологічного характеру, пор.: *катод* — *антикатод*, *токсин* — *антитоксин*, *протон* — *антипротон*, *нейтрон* — *антинейтрон*. Напр.: Тепер уже штучно одержують ядра *антиатомів*, які належать до третього стану — *антиречовини*. Це ядра *антиводню*, *антигелію*, *антитретію*, котрі складають з *антипротонів* і *антинейтронів* (3 журналу); Погода в *антициклонах* буває малохмарна, суха, на рівнинах вона жарка літом і холодна зимою (3 підручника); При гальмуванні електронів, що вдаряються об *антикатод*, виникає рентгенівське випромінювання (3 підручника); — Євгене Вікторовичу! Швидше *антитоксин*! Може, ще можна врятувати [хвору] (І. Лє).

Префікс *анти-* може утворювати іменники із значенням “спрямований проти чого-небудь, ворожий чому-небудь”. Носієм цього значення він виступає в структурі абстрактних іменників суспільно-політичного характеру на -ізм/-изм, які називають різні напрями, течії, ідеологічні, наукові погляди тощо, пор.: *антифашизм* — ворожий фашизму, *антиколективізм* — ворожий колективізму, колективістським принципам, спрямований проти

них, *антимілітаризм* — спрямований проти мілітаризму, *антимарксизм* — спрямований проти марксизму, *антисемітизм* — нетерпимий, ворожий до євреїв. Напр.: Паризький конгрес прийняв резолюцію, яка таврувала загарбницьку політику імперіалістичних держав і закликала соціалістичні партії до спільних дій проти мілітаризму, до голосування проти воєнних кредитів, до виховання юнацтва в дусі *антимілітаризму* (Нова історія); Верховоди самодержавного ладу насаджували *антисемітизм* з тим, щоб відвернути трудящих від класової боротьби проти капіталізму, роз'єднати бідноту різних націй, підірвати єдиний класовий фронт трудового народу (3 журналу).

У складі іменників префікс *анти-* представляє предикат протилежності, виражений семою “противник чого-небудь”, пор.: *антифашист* — противник фашизму, *антимарксист* — противник марксизму, *антиімперіаліст* — противник імперіалізму, *антиміщанин* — противник міщанства, *антимілітарист* — противник мілітаризму. Напр.: Горький бачив і радів з того, що в масі трудових людей народжувався і виховувався *антиміщанин*: людство для свого утвердження вимагає появи *антиміщанина*, тобто людини, здібної особисте “я” узгодити з колективним “ми” (3 журналу); Вони [фашисти Західної Німеччини] відкрито нападають на учасників демократичних організацій, на відомих *антифашистів* (3 газети).

Активно використовується префікс *анти-* для творення іменників із значенням “засіб для боротьби з чим-небудь, засіб для захисту від чого-небудь”. Вони мають переважно конкретну семантику і вживаються у спеціальній термінології: біологічній, медичній, хімічній, технічній, пор.: *антивітамін*, *антигормон*, *антитіла*, *антиферменти*, *антикоагулянти*, *антиміль*, *антигелій*. Напр.: Широко застосовуються *антикоагулянти* — препарати, які розчиняють тромби в судинах (3 газети); Ефективним засобом для знищення молі і килимового жучка є “*Антиміль*” (3 газети).

Протягом останніх десятиліть засоби масової інформації використовують слова з префіксом *анти-*, що виражають не протилежні, розташовані на різних полюсах, взаємопов'язані поняття, а ті, які заперечують зміст, переданий твірним словом, напр.: *антикультура*, *антимистецтво*, *антилітература*.

Іменники з префіксом *контр-* називають предмет, явище, які мають протилежний, супротивний характер тому, що названо безпрефіксним словом: *контратака*, *контрреволюція*. Залежно від значення іменники з префіксом *контр-* О. К. Безпояско [3: 29—30] пропонує поділяти на такі групи: 1) іменники, що мають

значення “протилежна, зворотна спрямованість предметів, явищ, виражених мотивувальною основою (*контргайка, контрвага, контррейка*); 2) віддієслівні іменники, що означають зустрічні активні дії, супротивні тим, які виражені мотивувальною основою (*контрнаступ, контрзахід, контрудар*); 3) іменники, що називають протилежні течії, угруповання, події, явища тощо (*контрпропозиція, контррозвідка*).

Для утворення іменників із значенням “засіб для боротьби з чим-небудь, засіб для захисту від чого-небудь” використовується питомий український префікс **проти-**, напр.: Сік алое став визнаним засобом мобілізації організму для *протидії* хворобі (3 журналу). Для нього воно є єдиним. Раніше на рівні цього значення функціонально взаємодіяли два генетично неоднорідних префікси — **анти-** і **проти-**. Вони корелювали з відповідними основами: префікс **анти-** приєднувався до іншомовних, а **проти-** — до слов'янських основ [2: 194]. На сучасному етапі розвитку мови спостерігаємо функціональний паралелізм утворень із префіксами **анти-** і **проти-**, пор.: *антиполіус* і *протиполіус*, *антивірус* і *протівірус*, *антиракета* і *протиракета*, *антитіла* і *протитіла*, *антидія* і *протидія*, *антиотрута* і *протиотрута*. Напр.: Деякі види канн — визнані лікарські рослини. Особливо цінна щодо цього канна східна. Її кореневище як сечогінний, потогінний та стимулюючий засіб; розтерте на порошок насіння допомагає при головному болі. І це ще не все: згадана рослина — ефективна *антиотрута* (3 журналу); ...3 канн виробляють *протиотруту* від рослинних отрут, стимулюючи й потогонні ліки, а також порошки від головного болю (3 журналу); Чудова здатність крові людей, що перенесли інфекційне захворювання, утворювати згубні для мікробів або вірусів речовини — *антитіла* — відома давно і широко застосовується в медичній практиці (3 журналу); Продукування *протитіл* є переважно функцією клітин плазми в лімфатичних вузлах (3 журналу). Такі утворення взаємозамінні й нерідко паралельно функціонують у мові науки. Префікси **анти-** і **проти-** у них не виконують семантично розрізювальної функції, а є лише звуковими диференціаторами [4: 66—67]. Словотвірні типи із цими префіксами в іменниках із значенням протилежності вважають абсолютно синонімічними. Відомо, що повністю синонімічні афікси довго функціонувати в мові не можуть, один із них занепадає. Проте це не поширюється на згадані префікси. Іменники, наприклад, *антипротон*, *антигелій*, *античастинка* вживаються лише з інтернаціональним префіксом **анти-**.

Синонімічні відношення між інтернаціональним префіксом **анти-** і українським **проти-** спостерігаємо і в структурно-семантичній групі слів із значенням протидії, захисту: *антиокислювач* — *протиокислювач*; *антиспінювач* — *протиспінювач*.

Формальним репрезентантом предиката протилежності є також префікс **де-/дез-**, який приєднується тільки до наявних в українській мові основ іншомовного походження.

Цей префікс виступає в похідних іменниках, які з погляду сучасних словотвірних зв'язків можна співвідносити як з іменниками, так і з дієсловами, пор.: *дегідратація* (мотивувальні *моратація* і *дегідратувати*); *дезінформація* (мотивувальні *інформація* і *дезінформувати*); *дезорганізація* (мотивувальні *організація* і *дезорганізувати*). Він виражає загальне значення знищення, усунення дії чи наслідку дії. Твірними для префікса **де-/дез-** є іменники, що позначають дію, процес і вживаються із суфіксами **-ація-**, **-ізація/-ізація-**, **-фікація-**.

Лексичне значення одиниць із префіксом **де-/дез-** пов'язане з різними галузями науки, виробництва, літератури, мистецтва, пор.: *деавтоматизація*, *девулканізація*, *дегуманізація*, *дегероїзація*, *дедраматизація*, *деетимологізація*, *дезорієнтація*, *дезорганізація*, *дезінфекція*, *дезінформація*, *деідеологізація*, *демлітаризація*, *депоетизація*. Конкретизуючи значення протилежності предиката, префікс **де-/дез-** на відміну від інших характеризується тим, що його сема-домінанта “не” (відсутність) поєднується з різними індивідуальними семами, зумовленими значенневим контекстом предикатних іменників. Залежно від цього виділяють кілька типів лексем:

1) із значенням “не” (відсутність), “ліквідація”, “знищення”, пор.: *автоматизація* — застосування автоматичних пристроїв, машин, механізмів і *деавтоматизація* — незастосування автоматичних пристроїв, машин, механізмів, аналогічно *вулканізація* — *девулканізація*, *мілітаризація* — *демлітаризація*. Напр.: Москва передавала про конференцію в Потсдамі. Три пункти щодо Німеччини: демократизація, денацифікація, *демлітаризація* (В. Собко);

2) із значенням “не” (відсутність), “відступ”, “проти”, пор.: *героїзація* — створення героїчних образів, героїчного пафосу і *дегероїзація* — відсутність героїчних образів, відступ від героїчного пафосу, аналогічно *гуманізація* — *дегуманізація*, *драматизація* — *дедраматизація*, *ідеологізація* — *деідеологізація*. Напр.: І хоча в концепції “звичайної” людини, яку пропонує нам

І. Муратов [повість “Жила на світі вдова”], безперечно, є багато спірного, дискусійного, ... не можна не підтримати автора повісті в пристрасному запереченні спроб *дегуманізації* й *дегероїзації* нашого сучасника (З журналу);

3) із значенням “не” (відсутність), “порушення”, “розлад”, пор.: *організація* — наявність ладу, порядку, певної системи і *дезорганізація* — розлад організації, порушення порядку, дисципліни; *непорядок*, *безлад*, *бездля*. Напр.: До *дезорганізації*, ... тут ще дуже далеко (О. Шовкуненко); У місті було тривожно, відчувалася *дезорганізація* і розгубленість властей (П. Козланюк) [2: 196].

Іншомовний префікс *диз-/дис-* використовується для творення іменників які вказують на відсутність того або на протилежність тому, що названо мотивувальним словом. Переважна більшість таких іменників має значення “не” (відсутність) і диференційні значення “порушення”, “розлад”, пор.: *гармонія* — узгодженість частин єдиного цілого і *дисгармонія* — неузгодженість частин єдиного цілого, порушення, відповідності чого-небудь чомусь, пропорція — кількісне співвідношення між складовими частинами чого-небудь і диспропорція — невідповідність між складовими частинами цілого, відсутність пропорційності; непропорційність. Напр.: На помості я помічаю, що... якась *дисгармонія* в них [ногах]: одна ступає тихо, а друга стука. Обмацую ноги — ну, так і є, згубив калошу (М. Коцюбинський); Він [Стефанік] відчуває якусь велику *диспропорцію* між тою невеличкою ... кількістю новел, які написані ним, і тим тривким місцем, яке він придбав уже в літературі (Письменники зблизка).

Периферійну позицію займають утворення із значенням “не” (відсутність) і “втрата чогось”, пор.: *кваліфікація* — наявність у людини певних знань, умінь, навичок, необхідних для виконання чогось (певної роботи) і *дискваліфікація* — відсутність, втрата знань, умінь, навичок, потрібних людині для виконання певної роботи; *комфорт* — наявність побутових вигод, зручностей і *дискомфорт* — відсутність, втрата побутових вигод, зручностей. Напр.: Грубощі створюють психологічний *дискомфорт* (З журналу).

До активних засобів, що реалізують словотвірну категорію протилежності, належить і частка *не-*, що використовується як префікс. Про давність його вживання свідчить наявність у сучасній українській мові кількісно великої групи іменників, в яких колишній префікс *не-* став частиною кореня [5: 237], напр.:

небилиця, *небіж*, *небога*, *невдаха*, *незграба*, *нездара*, *ненажера*. У тихих парах, як *воля* — *неволя*, *доля* — *недоля*, *згода* — *незгода*, *охота* — *неохота*, *друг* — *недруг*, *видача* — *невидача*, *виїзд* — *невиїзд* іменники із префіксом *не-* є антонімами до мотивувальних слів. Напр.: Молодий поміщик до копійочки обчислив, яка йому *невигода* тримати селян у лісах (М. Стельмах); [Б е й:] Дайте місцевому префектові підпис про *невиїзд* з міста до розв'язання важного питання (В. Самійленко).

Слов'янський префікс *не-* за значенням цілком збігається з часткою *не*, яка вживається із значенням відсутності чогось, заперечення, виражає поняття, протилежне визначеному вихідним словом. На противагу іншомовним префіксам, які утворюють категорію протилежності, значеннєве вираження префікса *не-* не належить від семантичного контексту іменників. Він передає лише значення “відсутність” (немає), пор.: *небажання*, *невидача*, *невигода*, *невиконання*, *невиплата*, *невихід*, *невіра*, *неволя*, *неврожай*, *недовіра*, *недоля*, *незнання*, *нещастя*, *непорядок*, *нещобов*, *незгода*, *неповага*, *ненапад*, *неохота*, *непогода*, *невиїзд*, *неправда*. Напр.: Метушня у дворі все посилювалася, і чим більше було цієї метушні, тим більше *непорядку* (Г. Тютюнник).

Іменники з префіксом *не-* перебувають у синонімічних відношеннях з лексемами, утвореними за допомогою префікса *анти-*. Ця синонімія має відносний характер: префікси *анти-* і *не-* розрізняються відтінками своїх значень. Іменниковим основам з іншомовним префіксом *анти-* більше властивий відтінок активності, а основам з українським префіксом *не-* — відтінок стабільності, констатації чогось. Серед утворень із префіксом *анти-* є оказіоналізми: *антиправда* — *неправда*, *антибайдужість* — *небайдужість*, *антиемоційність* — *неемоційність*. Іменники з префіксом *анти-* займають проміжне місце між групою із семантикою заперечення і групою із семантикою абстрактної протилежності, напр.: *антигерой*, *антикультура*, *антиусупільство*. Отже, тут наявний елемент заперечення й абстрактної протилежності. Ця співвіднесеність новотворів з двома словотвірними групами різних семантичних відтінків зумовлена семантикою твірних основ, що посідають місце на перетині сфер сполучуваності словотвірних продуктивних типів із префіксами *анти-* і *не-* [4: 68]. Виражаючи спільну сему, ці префікси функціонально неадекватні. Вони доповнюють свою спільну сему різними деференційними семами: у префікса *анти-* такою є сема “динамічність”, у префікса *не-* — “статичність” [4: 68].

Функціонально-стильові характеристики цих префіксів відмінні: **анти-** вживається в книжних стилях, насамперед у науковому та публіцистичному, **не-** — у всіх стилях мови, виконуючи крім згаданої ще й функцію “слов’янізації” іншомовних імен [2: 198].

Значення протилежності конкретизують також префікси **ре-**, **без-**, що відзначаються своєю моносемантичністю.

Префікс **ре-** виступає переважно в тих віддієслівних іменниках, які з погляду сучасних словотвірних співвідношень можуть мотивуватися як і відповідними безпрефіксними іменниками, так і спільнокореновими дієсловами, пор.: *реорганізація* — *організація* і *реорганізація* — *реорганізувати*, *рееміграція* — *еміграція* і *рееміграція* — *реемігрувати*. Сема “зворотний напрям”, яка властива префіксу **ре-**, зумовлена локативною семантикою предикатних іменників, пор.: *реампутація* — повторна або додаткова ампутація; *реінфекція* — повторне зараження організму тим самим мікробом. Він надає їм таких значень: 1) повторність дії, явища, названих твірним словом: *регенерація*, *реорганізація*; 2) протилежний характер процесу або явища, названого твірним словом: *реевакуація*, *рееміграція*. У “Граматичі-80” відзначено, що іменники із префіксом **ре-** в першому значенні є продуктивними в галузі науково-технічної термінології, а в другому значенні — непродуктивні [6: 435]. У більшості слів початковий **ре** як префікс може бути виділений тільки в мові-етимоні. Такі слова в українській мові не мають безпрефіксних відповідників: *ренесанс*, *рефлектор*, *рекреація* [5: 240].

Питомий слов’янський префікс **без-**, як і префікс **не-**, вказує на відсутність того, що названо твірним іменником, пор.: *безнадія* — відсутність надії на краще; *безнадійність*; *безпорядок* — відсутність порядку; брак будь-якого порядку, системи; *безсмак* — брак доброго смаку; *безщастя* — відсутність щастя; нещастя, безталання, бездолля. Напр.: То розкаже [свекруха] яку пригоду людську, то на своє *безщастя* плачеться (Марко Вовчок); Вже годі плакати! Нехай із уст смутних Не йде в нас слово *безнадії* (В. Самійленко). Дублетом префікса **не-** він буває тільки в структурі деяких іменників, пор.: *безпорядок* і *непорядок* — відсутність порядку; *безлад* і *нелад* — відсутність, порушення ладу, порядку. Напр.: Дурний *безлад* лихо діє (Л. Глібов); В світлиці був такий *нелад*, що вона не знала, за що хапатись (І. Нечуй-Левицький).

Спільне предикатне значення префікси **не-** і **без-** реалізують лише в певному контексті. Префікс **не-** виражає його самостійно,

а **без-** — здебільшого разом з дериваційним суфіксом. Розрізняються вони тільки тим, що **не-** може взаємодіяти з іншомовними префіксами, коли поєднується з іменниками відповідного походження, **без-** сполучається переважно з оклонами слов’янського походження. Отже, обидва префікси виражають спільне значення протилежності, зумовлене різним семантичним наповненням категоризованого ними предикатного компонента.

1. Голанова Е. И. Активные процессы в префиксации современного русского литературного языка: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01 / инт. рус. яз. — М., 1973. — 26 с.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. — К.: Наук. думка, 1987. — 211 с.
3. Безпояско О.К. Іншомовні префікси в українській мові // Українська мова і література в школі. — 1979. — №7. — С. 29 — 30.
4. Безпояско О.К. Синонімія інтернаціональних та українських префіксів // Мовознавство. — 1979. — №6. — С. 66 — 70.
5. Словотвір сучасної української літературної мови / За ред. М.А. Жовтобрюха. — К.: Наук. думка, 1979. — 405 с.
6. Русская грамматика / Под ред. Н. Ю. Шведовой в 2 т. — М.: Наука, 1980. — Т. 1. — 783 с.

Ірина ДЖОЧКА (Івано-Франківськ)

РЕАЛІЗАЦІЯ СЛОВОТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДІЄСЛОВАМИ КОНКРЕТНОЇ ФІЗИЧНОЇ ДІЇ З СЕМАТИКОЮ СТВОРЕННЯ ОБ’ЄКТА

Дослідження дериваційного потенціалу окремих лексико-семантичних груп слів є актуальними в сучасній дериватології, про що свідчить велика кількість праць, присвячених цьому питанню [1]. Комплексною одиницею словотвору, що використовується для аналізу словотвірної спроможності таких груп, є словотвірна парадигма — ряд дериватів, який об’єднується тотожністю твірної основи і протиставляється дериваційними формантами [2].

Об’єктом дослідження у нашій доповіді стала словотворча спроможність дієслів конкретної фізичної дії з семантикою

створення об'єкта. Вони описують ситуації, в яких за допомогою інструментів, машин, спеціальних пристроїв на підприємствах, заводах, у майстернях і т.д. створюються різноманітні предмети, речі, продукти, речовини, будівлі тощо [3].

До аналізованих дієслів належать вербативи груп із значенням:

1) “будувати, зводити які-небудь споруди або їх частини”: *будувати, гатити, городити, класти, мурувати, споруджувати, шлюзувати* тощо;

2) “майструвати, займатися рукоділлям”: *випилювати, вити, вишивати, в'язати, гаптувати, клепати, кроїти, ліпити, плести, прясти, ткати* тощо;

3) “утворювати виїмки, заглибини, отвори тощо”: *бурити, вертити, длубати, довбати, колупати, копати, прогинати, рити, свердлити, щербити* тощо;

4) “приготування страв, їжі”: *варити, жарити, квасити, пекти, пражити, смажити, солити, тушкувати* тощо;

5) “створювати різноманітні типи записів”: *друкувати, конспектувати, нотувати, писати, публікувати, реферувати, стенографувати*;

6) “виготовляти, створювати об'єкт, з'єднуючи частини (компоненти)”: *брошурувати, валькувати, збивати, зв'язувати, клеїти, колекціонувати, комплектувати* тощо;

7) “створювати різноманітні типи зображень предметів (знаки, малюнки, схеми і т.ін.)”: *гравірувати, значити, зображати, ілюструвати, креслити, малювати, рисувати, таврувати* тощо;

8) лексеми з узагальненим значенням створення об'єкта: *виготовляти, випускати, конструювати, моделювати, проектувати, робити, творити, формувати* тощо.

Реалізація дериваційного потенціалу дієсловами конкретної фізичної дії тісно пов'язана з їх валентними характеристиками. Саме актантна структура дієслова визначає кількість потенційно можливих семантичних позицій. На словотвірному рівні ці значення не завжди отримують матеріальне вираження, однак не існує похідних, семантика яких не була б передбачена синтагматичним оточенням твірного, колом його аргументів [4].

Аналіз реалізації семантичних позицій типової словотвірної парадигми дієслів конкретної фізичної дії показав, що валентності дієслова активізуються в утворюваних від них іменниках, прикметниках і дієсловах.

Обов'язковими при дієсловах із семантикою створення об'єкта виступають актанти на позначення суб'єкта і об'єкта дії, тому й облігаторними валентностями відповідно є суб'єктна і об'єктна. Валентність об'єкта, в свою чергу, розщеплюється на кілька “детальніших”, “конкретизуючих”: результату, місця, матеріалу, знаряддя, способу, залишків після дії [5:11].

Субстантивний блок досліджуваних твірних представлений словотвірними значеннями: “виконавець дії”, “результат дії”, “місце дії”, “знаряддя дії”, “спосіб дії”, “матеріал для дії”, “залишки після дії”, “абстрагована дія”.

Вербативи із семантикою створення об'єкта продуктивно породжують похідні із значенням “виконавець дії” і “результат дії”, оскільки “типовий лексико-семантичний контекст дієслів із семантикою створення схематично можна представити так: діючий, агентивний суб'єкт дії – дія, спрямована на створення – об'єкт, що виникає внаслідок реалізації дії як кінцевий результат” [6:15]. Серед похідних на позначення виконавця дії виділяємо дві групи найменувань: “виконавець – не спеціаліст” і “виконавець – спеціаліст”. Для субстантивів першої групи дія, що характеризує виконавця, носить тимчасовий характер, не пов'язана з професійною діяльністю: *споруджувач, прошивальник, копальник, скиртувальник, в'язальник, виробник* і т.д. Девербативи зі значенням виконавця дії – спеціаліста позначають осіб, що виконують дії, для здійснення яких необхідні спеціальні знання, досвід: *будівельник, городник, бурильник, пекар, копіювальник, формувальник* тощо. Закономірним є той факт, що майже від усіх аналізованих дієслів, для яких визначальним компонентом є сема, що означає мету дії – створити об'єкт [6:5], засвідчені похідні із словотвірним значенням “результат дії”: *будинок, мур, намет, мереживо, плетиво, пряжа, вибій, вимоїна, бюджетина, печиво, сушник, комплекс, малюнок, рисунок, продукт, штампівка* тощо. Зауважимо, що “таке близьке до словотвору явище, як регулярна багатозначність іменників особливо добре представлена підмінностями на зразок: “дія – актант цієї дії” [7:295]. Об'єктна валентність аналізованих дієслів, таким чином, регулярно виражається також як вторинне значення назви абстрагованої дії: *будування, мурування, мережання, копчення, печення, гравірування, різьблення, видання, творіння* тощо.

Продуктивними виявились досліджувані твірні у породженні девербативів із значенням місця – приміщення, яке містить у своїй структурі ще й “прихований компонент – спеціально призначений” [8:143]: *валяльня, брошурувальня,*

плавильня, прядильня, складальня, ткаляня, швальня тощо. Найбільш словотворчо активними у реалізації семантичної позиції "місце дії" виявились дієслова із семами "майструвати, займатися рукоділлям" і "приготування страв, їжі", що позначають процеси, які є найбільш значущими в повсякденній діяльності людини, про що свідчить частота вживання цих лексем у мовленні.

Диференційна сема інструмента на словотвірному рівні реалізована похідними із словотвірним значенням "знаряддя дії": *плавильник, прядка, токарня, сушарка* тощо. Змістова структура більшості девербативів цієї семантичної позиції описується перифразою "інструмент для ...": *довбало, струг, бурав (рідко), копаниця, прошивень, рубанок, свердел, прошивка, тесак, стругач, швайка* тощо. Не засвідчено похідних від груп дієслів із семантикою "будувати, зводити які-небудь споруди", "приготування страв, їжі", оскільки інструментальна валентність не є для них властивою. Оказіональними є утворення *збивачка, колотівка* (група "приготування страв, їжі").

Якщо дієслово має максимальні обмеження на заміщення будь-якої валентності, тобто може сполучатися тільки з обмеженою кількістю актантів на позначення об'єкта, місця, знаряддя і т.д., то інформація про зміст цієї валентності входить у семантику дієслова (виражена ним), і відповідно, не виникає необхідності виражати цю валентність дериваційно" [9:165]. Наприклад, максимальні обмеження на заміщення валентності знаряддя дії містять дієслова *випилювати* "вирізувати пилюкою", *в'язати* "плести спицями або гачком", *кувати* "обробляти молотком або пресом" і т.д. Інформація про зміст цієї валентності міститься у лексичному значенні дієслів, тому дериваційного вираження валентності знаряддя не отримує.

Незважаючи на те, що дериваційні семи способу дії і матеріалу з якого виготовляється предмет, властиві багатьом аналізованим дієсловам, похідні, які б реалізували відповідні валентності, утворюються значно рідше і менш послідовно, носять спорадичний характер. Як зазначає В.В.Грещук, одні лише сприятливі логіко-поняттєві передумови для деривації тих чи інших похідних ще не є запорукою утворення їх" [10:136].

Семантика досліджуваних вербативів сприятлива для актуалізації в девербативах словотвірного значення "абстрагована дія". Майже усі аналізовані твірні реалізували це значення: *будування, мурування, мостіння, валяння, провал, свердлування, прошивка, жарення, писання, друкування, ілюстрування, робота, формування* тощо.

Ад'єктивний блок дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта представлений семантичними позиціями: "ознака суб'єкта за дією, яку він виконує", "ознака предмета за дією, яка спрямована на предмет", "ознака предмета за дією, який призначений для її виконання", "ознака предмета за дією, який придатний для її виконання", "ознака за дією, що стосується абстрактних понять".

Якщо на дериваційному рівні експліцитне вираження у субстантивному блоці отримували як суб'єктна, так і об'єктна облігаторні валентності з перевагою у кількісному відношенні похідних іменників, які словотворчо реалізували валентність об'єкта, то в ад'єктивному блоці ця різниця виявилась ще більш відчутною. Суттєва відмінність між похідними субстантивного і ад'єктивного блоків полягає у структурі їх лексичних значень. Іменники належать до предметного класу імен, семантика яких є "автономною" і "у вигляді конфігурації семантичних ознак може бути розкрита в парадигматиці" [11:197]. Сигніфікативно-денотативний характер прикметників, натомість, передбачає визначення їхньої семантики виключно при взаємодії парадигматичного та синтагматичного векторів структурної організації лексики. Тому "кожен лексико-семантичний варіант прикметника повинен мати своє специфічне коло референції, системний набір імен класу, серії, категорії предметів, осіб і т.п., які поєднувались би з даною статичною ознакою за логікою речей, за логікою загальноприйнятої мовної норми (системи чи узусу) і за логікою конкретного висловлювання, інтенції і ситуаційних умов мовця і слухача" [11: 212]. Саме колом референтів, насамперед, визначається семантичний обсяг кожної окремої семени похідного прикметника, його приналежність до певного словотвірного значення.

Облігаторна суб'єктна валентність дієслів з семантикою створення об'єкта маніфестована семантичною позицією "ознака суб'єкта за дією, яку він виконує". Мовна практика свідчить, що поєднання імен із значенням суб'єкта дії, що позначає істоту, а точніше, людину, з прикметниками, утвореними від дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта, не є характерним для української мови, тому закономірним є той факт, що деривати із аналізованим словотвірним значенням становлять незначну кількість серед похідних ад'єктивного блоку, наприклад: *будівельний, майстровий, плавильний, промивний, вибітний, комплектувальний, дублюючий* і т.д.

Як зазначалося вище, неможливе утворення похідних, значення яких не передбачене валентною структурою твірних. Якщо у позиції суб'єкта при аналізованих прикметниках імена на позначення людини зустрічаються дуже рідко, а похідні, які реалізують суб'єктну валентність, функціонують у мовленні, то їх місце повинні заміщати інші номінативні одиниці. Такими найменуваннями виступають іменники на позначення не окремо взятої людини, а групи осіб, наприклад: *спілка, бригада, колектив, група, загін* тощо, пор: Внизу, над самим Дніпром, розкинувся Поділ... Тут почалася слава *майстрового люду* (І.Цюпа).

На думку Т.С. Морозової, іменникам властиве більш диференційне вираження валентностей, ніж прикметникам. Для класів імен характерним є розмежування валентностей суб'єкта і об'єкта. Однак, якщо іменники мають ще словотвірні типи, які спеціалізуються на диференційному вираженні знаряддя, місця, матеріалу, способу дії, то для прикметників поділ на інструментальну, локативну і матеріальну валентності відсутній, всі вони виражаються прикметниками "такий, який призначений для дії" [9: 164].

У семантичній позиції "ознака предмета за дією, який призначений для її виконання" реалізовані одночасно валентності знаряддя, місця і матеріалу. Прикметники, які маніфестують реалізацію інструментальної валентності, легко поставити в синтагматичний зв'язок з іменниками на позначення знаряддя дії, пор: Перші *стругальні верстати*, як і *токарні*, приводилися в рух самою людиною (3 підручника); Виготовлено *сукальну машину* для виробництва внутрішньої покритишки автомашини (г. "Вечірній Київ") і т.д. У позиції денотата найчастіше виступають лексеми *машина, апарат*, інші іменники (наприклад, *молоток, спиці, різці* тощо) поєднуються тільки з прикметниками відповідної семантики, пор.: *в'язальні спиці, довбальні різці, карбувальні молотки* і т.ін. Ад'єктиви, які реалізували локальну валентність, корелюють з іменниками на позначення місця дії, пор.: Монастир був наче велике підприємство з багатьма *цехами*: церковним, свічковим, *вишивальним*, хрестиковим і навіть деревообробним (О. Донченко); Замкнувшись всьірньої пори у *малювальнім класі*, посідали кружка один до одного (П. Тичина) і т.д. У ролі ідентифікатора при цих прикметниках найчастіше вживається слово *цех*, можуть вживатися також субстантиви: *відділ, завод, майстерня, фабрика, клас, піч* тощо. Валентність матеріалу дії актуалізована у прикметниках, що поєднуються з іменниками – назвами матеріалу, речовини, які

використовуються при виконанні дії, пор: В крамниці пахло *м'яким духом друкарської фарби* (В.Керер); Знайшли в суворих *них місцях багатства* небували: і *хутра*, й *будівельний ліс*, і *золото блискуче* (Н.Забіла) і т.д. Денотатами при таких ад'єктивах виступають дві групи іменників: субстантиви із значенням речовинності і субстантиви на позначення не-речовин. До перших належать: *рідина, фарба, розчин, кислота* тощо, до других – іменники, які позначають різноманітні предмети (здебільшого тверді). Як зазначає Ю.Д. Апресян, "форми із значенням інструмента відрізняються від форм із значенням засобу (матеріалу – наше) тим, що використання засобу (матеріалу) призводить до його витрати, "зв'язування", тоді як застосування інструмента залишає його у вільному стані" [7: 289]. І речовини, і предмети при виконанні дії витрачаються, використовуючись як матеріал для створення якого-небудь об'єкта.

Словотвірне значення "ознака предмета за дією, яка спрямована на нього" представлене найбільшою кількістю похідних, чисельність яких зумовлена "відповідною кількістю об'єктів позамовної дійсності, дію яких специфічно передає ад'єктив", при цьому, "сема дії, втілена у граматичні форми ад'єктива, сприймається не як дія, а як ознака" [12:133]. Ця семантична позиція заповнена дієприкметниками пасивного стану та ад'єктивами, які майже послідовно, за незначними винятками, утворюються від усіх аналізованих твірних: *будований, потужний, намивний, вишиваний, витий, майстерний, розшитий, ритий, варений, квашений, смажений, тушкований, друкований, збитий, пресований, вирізний, рисований, дубльований* тощо. Похідні цієї семантичної позиції реалізують об'єктну (результативну) валентність твірних дієслів: *різьбити картину – різьблена картина, виробляти одяг-вироблений одяг* тощо. Змістова структура дієприкметників і прикметників має спільну рису "дія "означає" предмет, тобто особливості або властивості дії, спрямовані на предмет, стають ознакою предмета" [12:134]. Для аналізованих дієприкметників семи завершені або незавершені дії, зумовлені значенням дієслів, не є визначальними, пор: *витискати візерунок – витискуваний візерунок* (недок. вид) – *візерунок, який витискають і витиснений візерунок* (док. вид) – *візерунок, який витиснули*; ознака дії на предмет в обох випадках залишається незмінною.

Семантична позиція "ознака предмета за дією, який придатний для її виконання", що реалізує об'єктну валентність твірних дієслів, маніфестована якісними прикметниками *варкий,*

гнучкий, клейкий, комбінаторний, плавкий, спікливий, складний. Змістова структура цих ад'єктивів, крім загального значення "здатний піддаватись певній дії" містить конкретизуючу сему "легко" ("швидко"), наприклад: *спікливий* "який легко піддається спіканню", *варкий* "який швидко вариться" тощо.

Аналізовані прикметники вживаються не тільки у колі предметних назв, які мають дану ознаку, а й легко поєднуються з абстрактними іменниками на позначення дії. Найчастіше при ад'єктивах виступають лексеми *робота, процес*, пор.: – Зверни увагу, Ліно, як *споруджувальні роботи* виконано, – вказав Кузьма на ту ділянку, де крила каналу були вже сформовані (О. Гончар); Під час сну в центральній нервовій системі відбуваються *відновлювальні процеси* (ж. "Наука"). Змістова структура похідних, представлених у семантичній позиції "ознака за дією, що стосується абстрактних понять"; побудована на основі семантично елементарного речення: *роботи (процеси), під час яких щось виготовляють*; наприклад, *свердлильні роботи – роботи, під час яких свердлять що-небудь*.

Вербальний блок аналізованих дієслів представлений семантичними позиціями: "виконувати дію, спрямовуючи її навколо або на всю поверхню об'єкта", "виконувати дію, відокремлюючи щось від чого-небудь або частину від предмета", "виконувати дію, при якій відбувається проникнення якогось об'єкта в інший", "додатково або трохи виконувати дію, спрямовану на збільшення розміру, обсягу об'єкта", "почати виконувати дію", "виконувати дію якийсь час", "довести дію до чого-небудь (якоїсь мети, стапу), закінчити", "виконуючи дію, створювати певну або велику кількість чого-небудь", "виконуючи дію, виготовити необхідну кількість об'єктів", "виконати дію один раз", "виконуючи дію, зменшити кількість, об'єм чого-небудь", "виконуючи дію, витратити певну кількість чогось", "виконуючи дію, заробити певну кількість чого-небудь", "виконуючи дію, відробити певну кількість чого-небудь, борг", "трохи або злегка (іноді додатково) виконувати дію", "інтенсивно, ретельно, старанно виконувати дію", "виконувати дію не до кінця, не завершувати", "виконувати дію надміру, довше, ніж треба", "виконувати дію наддостатньо інтенсивно, внаслідок чого виконання її припиняється", "виконувати дію, поширюючи її на багато об'єктів", "виконувати дію заново, по іншому, поширюючи її на багато об'єктів", "додатково виконувати дію, спрямовану на збільшення розміру, обсягу об'єктів, поширювати її на багато об'єктів", "відокремлюючи

щось від чого-небудь або частину від предмета, поширюючи дію на багато об'єктів", "спрямовуючи дію навколо або на всю поверхню об'єкта, поширювати її на багато об'єктів", "завершити дію, поширивши її на багато об'єктів", "виконуючи дію, довести її до результату", "виконати дію над об'єктом ще раз, повторно, або знову, по-іншому", "виконуючи дію, переводити щось із стану об'єкта в стан суб'єкта", "бути придатним для виконання певної дії", "з'являтися, поставати, створюватися в результаті виконання дії".

У вербальному блоці маніфестовані семантично можливі модифікації дієслів: векторно-об'єктні, або локативно-об'єктні, темпоральні, квантитативні, дистрибутивні. Валентність аспекта та валентності, які передбачають ознаки дії, що виражені у реченні прислівниками, дериваційно реалізуються тільки дієсловами [13:89].

Векторна валентність, яка передбачає поєднання дієслова з просторовими прислівниками на зразок *знизу, зверху, збоку, навколо* транспонується в дієслова, що позначають просторові модифікації дії. Ця валентність найбільш характерна для дієслів на позначення руху. У "чистому" вигляді вона не є властивою для дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення. Просторові модифікації аналізованих твірних відображають одночасно і векторну, і об'єктну валентності. Похідні з такими модифікаціями актуалізовані у семантичних позиціях: 1) "виконувати дію, спрямовуючи її навколо або на всю поверхню об'єкта": *оббудувати, обмурувати, обмережати, розпрясти, обдряпати, обкопати, обжарити, обписати, обкреслити, розмалювати* (не засвідчені вєрбативи від груп дієслів із семантикою "виготовляти, створювати об'єкт, з'єднуючи його частини (компоненти)" і з узагальненою семантикою створення об'єкта, поєднання яких з прислівником *навколо* та синтагмою *"на всю поверхню"* не є коректним); 2) "виконувати дію, відокремлюючи щось від чого-небудь або частину від предмета": *відмурувати, відгородити, розмурувати, розкувати, розплести, відварити, перекопати, відкреслити*; 3) "виконувати дію, при якій відбувається проникнення якогось об'єкта в інший": *вбудувати, амурувати, вв'язати, вклепати, вплести, вишити, вдрукувати, вписати*; 4) "додатково або трохи виконувати дію, спрямовану на збільшення розміру, обсягу об'єкта": *підбудувати, надбудувати, підмурувати, підкроїти, підрити, приписати, підклеїти, підкреслити, підробити*. Продуктивними в реалізації цих словотвірних значень виступили дієслова груп з семантикою

“будувати, зводити які-небудь споруди” і “майструвати, займатися рукоділлям”.

Темпоральні модифікації дії, які є результатом реалізації темпоральної валентності, передбачають поєднання твірного дієслова з прислівниками *довго, швидко* і фазовими дієсловами *почати, закінчити*. Такі модифікації представлені у семантичних позиціях: 1) “почати виконувати дію”: *замайструвати, заплести, запрясти, задовбати, задряпати, зарубати, заварити, запекти*; 2) “виконувати дію якийсь час”: *помурувати, погородити, повишивати, пров'язати, прокарубвати, повертати, поварити, прописати, прокляти*; 3) “довести дію до чого-небудь (якоїсь мети, етапу, межі), закінчити”: *докрити, добудувати, довити, доклепати, докувати, додовбати, докоптити, допекти, додрукувати, доробити*.

Валентність ступеня інтенсивності дії і міри виконання дії (поєднання дієслова з прислівниками ступеня інтенсивності дії на зразок *сильно, легко, ледве, ретельно, старанно, швидко* тощо і прислівниками міри на зразок *багато, мало, трохи, недостатньо* і т.д.) транспонується в дієслова, що позначають квантитативні (кількість та інтенсивність) та дистрибутивні (розподільність) модифікації дії. Похідні, що відображають квантитативні модифікації, позначаючи при цьому кількісний вияв дії, представлені у семантичних позиціях: 1) “виконуючи дію, створювати певну або велику кількість чого-небудь”: *набудувати, нагати, навалити, накувати, наліпити, накопати, наварити, нажарити, назбивати, накреслити, наробити, наскладати*; 2) “виконуючи дію, виготовити необхідну кількість предметів”: *обкувати, облатати, обпрясти, обшити*; 3) “виконати дію один раз”: *стругнути, довбнути, дрягнути*; 4) “виконуючи дію, зменшити кількість, об'єм чого-небудь”: *вिवарити, вижарити, уварити, висмажити, вишкварити*; 5) “виконуючи дію, витратити певну кількість чогось”: *спрясти, випрясти, виткати, винизати, скреслити*; 6) “виконуючи дію, заробити певну кількість чого-небудь”: *замайструвати, запрясти, підробити*; 7) “виконуючи дію, відробити певну кількість чого-небудь, борг”: *повідпрядати, відпрядати*.

Квантитативні модифікації, що позначають ступінь інтенсивності дії, маніфестовані у словотвірних значеннях: 1) “трохи або легка (іноді додатково) виконувати дію”: *підварити, пров'язати, підкоптити, підпаяти, підписувати, підрихтувати*; 2) “інтенсивно, ретельно, старанно виконувати дію”: *ужарити, підпекти, виписати, відпресувати, вималювати, повиписувати,*

вирисувати; 3) “виконувати дію не до кінця, не завершувати”: *недобудувати, недопекти, недосолити, недоварити, недописати, недовиробити, недоробити*; 4) “виконувати дію надміру, довше, ніж треба”: *перестругати, перевертати, переточити, переварити, розварити, пережарити, переквасити, перепекти, пересмажити*; 5) “виконувати дію недостатньо інтенсивно, внаслідок чого виконання її припиняється”: *перепекти, відмалювати*.

Дистрибутивні модифікації, що підкреслюють участь у виконанні дії багатьох суб'єктів або спрямованість її на велику кількість об'єктів, актуалізовані у семантичних позиціях: 1) “виконувати дію, поширюючи її на багато об'єктів”: *понабудувати, понагачувати, повикладати, повимощувати, повірізувати, попроколювати, перепрясти, перекопати, поварити, повиписувати, перепаяти, повипалювати, перемітити*; 2) “виконувати дію заново, по-іншому, поширюючи її на багато об'єктів”: *поперегачувати, поперекладати, попереполювати, попереписувати, позмальовувати*; 3) “додатково виконуючи дію, спрямовану на збільшення розміру, обсягу об'єкта, поширювати її на багато об'єктів”: *поприкладати, попідкладати, поприставляти, попідписувати*; 4) “відокремлюючи щось від чого-небудь або частину від предмета, поширювати дію на багато об'єктів”: *повідгороджувати, порозгороджувати, порозкладати*; 5) “спрямовуючи дію навколо або на всю поверхню об'єкта, поширювати її на багато об'єктів”: *пообмощувати, пообносити, пообгороджувати, пообписувати, порозписувати, позарисовувати*; 6) “завершити дію, поширивши її на багато об'єктів”: *подоплітати, подопрядати, подокопувати, подоварювати, подосоловати, подописувати, подоклеювати, подоробляти*.

Аспектно-результативна валентність актуалізована у семантичних позиціях “виконуючи дію, довести її до результату”: *забарикадувати, вимостити, вив'язати, налатати, вищербити, продовбати, зав'язати, зажарити, видряпати, записати, скомпонувати, спресувати, намітити, зарисувати, відштампувати, виформувати*; “виконати дію над об'єктом ще раз, повторно або заново, по-іншому”: *перемостити, перекувати, пересвердлити, переколотити, переписати, переконпонувати, переклеймити, переконструювати*.

Зворотні дієслова, які реалізують валентність об'єкта, представлені у словотвірних значеннях: “виконуючи дію, переводити щось із стану об'єкта в стан суб'єкта”: *гатитися*.

вишиватися, буритися, варитися, друкуватися, комплектуватися, вибиватися, виготовлятися; "бути придатним для виконання певної дії": куватися, снуватися, стругатися, солитися, сушитися, тушкуватися, маринуватися, пресуватися; "з'являтися, поставати, створюватися в результаті виконання дії": пробиватися, ставитися, сукатися, копатися, пектися, писатися, різьбитися, робитися.

Аналіз реалізації семантичних позицій типової словотвірної парадигми дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення показав, що вона включає три блоки: субстантивний, ад'єктивний і вербальний. Найбільшою кількістю словотвірних значень та похідних, що актуалізують ці значення, представлений вербальний блок, найменшою – ад'єктивний. Високою словотворчою активністю відзначаються твірні, яким притаманні такі ознаки: 1) непохідність; 2) необмежена кількість актантів; 3) висока частота вживання; 4) необмеженість у сфері використання; 5) семема із значенням створення об'єкта є первинною або єдиною. Дієслова, які характеризуються обмеженнями на заміщення валентностей, похідністю, низькою частотою використання у мовленні, маргінальною позицією лексико-семантичного варіанта із значенням створення об'єкта, стилістичним забарвленням, обмеженою сферою вживання, дериваційно низькопродуктивні.

1. Див.:Бразаускене Е.М. Словообразовательный потенциал префиксальных глаголов современного русского языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – М., 1991. – 22с.; Давыдова Н.С. Структура словообразовательных парадигм вещественных существительных в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – М., 1989. – 16 с.; Денисюк Л.Н. Словообразующий потенциал вещественных существительных в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – К., 1986. – 16с.; Денисюк Л.М. Словотворчі парадигми речовинних іменників ЛГС "продукти харчування" // Мовознавство. – 1987. – №1. – С.63-67; Кдырбаева Р.А. Словообразовательная парадигма исходных слов – соматизмов в современном русском языке (субстантивный блок) // Вопросы русского словообразования. – Алма-Ата, 1982. – С.41-47; Клобукова Л.П. Структура словообразовательных парадигм русских имен прилагательных: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – М., 1982. – 20с.; Микитин О.Д. Структурно-семантична характеристика словотвірних парадигм назв рослин у сучасній українській мові // Актуальні проблеми словотвору української мови. – Тернопіль, 1993. – С.102-105;

- Мартинова Л.Б. Словотвірний потенціал слів тематичної групи "рослини" в українській та російській мовах // Система і структура східнослов'янських мов. – К., 1998. – С.191-198; Морозова Т.С. Структура словообразовательных парадигм русского глагола: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Институт русского языка АН СССР. – М., 1980. – 20 с.; Пугачёв И.А. Структура словообразовательной парадигмы названий лиц в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – М., 1987. – 14 с.; Умурзакова А.Ж. Словообразовательные парадигмы в лексико-семантических группах тюркизмов // Вопросы русского словообразования. – Алма-Ата, 1982. – С.47-53, Хамидуллина А.М. Словообразовательные парадигмы глаголов движения (внутриглагольная деривация 2 такта порождения) // Исследования по семантике. – Вып.1. – Уфа, 1975. – С.93-107; Чиканцева Т.В. Словообразовательные парадигмы непрямых глаголов современного русского языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Ленингр. гос. университет им. А.А. Жданова. – Л., 1984. – 22с.; Юсупова Н.Г. Структура словообразовательных парадигм зоонимов // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент, 1982. – С. 298-301; Яруллина Т.С. Словообразовательные возможности русских производных глаголов: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – М., 1980. – 28с.
2. Див.:Беляева Т.М. Словообразовательная валентность глагольных основ в английском языке. – М., 1979. – С.8-15; Земская Е.А. О парадигматических отношениях в словообразовании // Русский язык. Вопросы его истории и современного состояния: Виноградовские чтения I – VIII. – М., 1978. – С.71-77; Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995. – 206с.; Лопатин В.В. Словообразование как объект грамматического описания // Грамматическое описание славянских языков: Концепции и методы. – М., 1974. – С.47-60; Манучарян Р.С. Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках. – Ереван, 1981. – С.216-232.; Тихонов А.Н. Основные понятия русского словообразования // Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. – М., 1985. – Т.1. – С.47-50.
 3. Детальний аналіз складу і семантичних особливостей дієслів конкретної фізичної дії див.: Овчиннікова І.І. Лексико-семантична класифікація дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта в українській мові: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – К., 1993. – 202с.
 4. Див.:Апресян Ю.Д. К построению языка для описания синтаксических свойств слова // Проблемы структурной лингвистики 1972. – М., 1973. – С.279-325; Buzássyová K. Šemantická štruktúra slovenských deverbatív. – Bratislava, 1974. – 237s.; Морозова Т.С. Структура словообразовательных парадигм

- русского глагола: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Институт русс. языка АН СССР. – М., 1980. – 20с.
5. Морозова Т.С. Структура словообразовательных парадигм русского глагола: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Институт русс. языка АН СССР. – М., 1980. – 20с.
 6. Овчинникова Л. Лексико-семантична класифікація дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта в українській мові: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / Київськ. держ. педагог. інститут ім. М. Драгоманова. – К., 1993. – 23с.
 7. Апресян Ю.Д. К построению языка для описания синтаксических свойств слова // Проблемы структурной лингвистики 1972. – М., 1973. – С.279-325.
 8. Хамидуллина А.М. Структура словообразовательного значения (на материале суффиксальных имен существительных со значением места // Вопросы словообразования и формообразования в индоевропейских языках. – Томск, 1988. – С.136-144.
 9. Морозова Т.С. Структура словообразовательных парадигм и ступенчатый характер русского словообразования // Проблемы структурной лингвистики 1978. – М., 1981. С.162-174.
 10. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995. – 206с.
 11. Уфимцева А.А. Лексическое значение (Принцип семиологического описания лексики). – М., 1986. – 239с.
 12. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. – К., 1993. – 336 с.
 13. Морозова Т.С. Синтаксические свойства глагола и его словообразовательный потенциал // Проблемы структурной лингвистики 1982. – М., 1984. – С.81-95.

Роман БАЧКУР (Івано-Франківськ)

СТРУКТУРА СЛОВОТВІРНИХ ПАРАДИГМ ІМЕННИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ СВІЙСЬКИХ ТВАРИН

Сучасні дериватологічні дослідження все більшою мірою спрямовуються в рідше основоцентричної дериватології. Зміщенню акценту зі словотворчого форманта на твірну основу завдячуємо І. Ковалику, О. Земській, В. Лопатіну та ін., які

фіктивно вперше поставили питання про необхідність такого підходу. На сьогоднішній день у дериватології є вже чимало студій, присвячених дослідженню словотворчої спроможності різних частин мови, зокрема роль іменників як твірних баз у процесах деривації в російському мовознавстві розглядають Н. Давидова [1], Л. Денисюк [2], О. Земська [3], І. Пугачов [4], З. Резанова [5], Н. Юсупова [6] та ін. Проте на матеріалі української мови такі наукові розвідки нечисленні [7; 8; 9], що свідчить про актуальність і об'єктивну потребу в дослідженнях проблем основоцентричної дериватології.

Однією з комплексних одиниць словотвору, яка дозволяє оптимально простежити словотворчу спроможність певних твірних баз, є словотвірна парадигма (СП), яку більшість учених визначають як сукупність похідних від однієї твірної бази на одному ступені творення.

При аналізі СП іменників доцільно класифікувати твірні слова за лексико-тематичними групами (ЛТГ), оскільки слова однієї ЛТГ характеризуються більш-менш однаковими можливостями щодо творення дериватів. Структура СП іменників на позначення свійських тварин ще не була предметом спеціального наукового аналізу в українському мовознавстві, тому заслуговує на увагу.

До свійських тварин зараховуємо ті, які культивуються в Україні й мають давню історію. З цих міркувань ми не розглядаємо в межах ЛТГ свійських тварин таких представників фауни, як, скажімо, верблюд, лама, страус і под. [10:60], які є свійськими, але для жителів Азії, Австралії, Африки, а не для українців.

Предметом аналізу в доповіді стали СП 33 твірних на позначення свійських тварин, важливих для життя українського селянина: *баран, бик, бугай, вівця, віл, гуска, індик, кабан, качка, квочка, киця, кінь, кіт, кішка, кнур, кобила, коза, козел, корова, кріль, курка, лоша, льоха, осел, паця, пес, тівень, свиня, собака, теля, цап, щеня, ягня*.

Фактори, які здатні впливати на словотворчу спроможність твірних, можна звести до певної схеми:

Одним із основних чинників, що зумовлює словотворчу спроможність твірних різних частин мови, на думку багатьох дослідників, є семантика твірного слова [див. 11; 12 та ін.]. Насамперед слід мати на увазі частиномовне, загальнокатегоріальне значення твірних, адже воно “визначає межі утворення дериватів (протяжність словотвірної парадигми і структурування на зони)” [7:8]. З іншого боку, частиномовна належність твірного визначає його граматичні та лексико-граматичні категорії, які в свою чергу детермінують словотворчу поведінку твірної бази. Аналізовані іменники, які належать до ЛТГ назв свійських тварин, характеризуються лексико-граматичним значенням конкретності. Така семантична специфіка твірного передбачає потенційне утворення дериватів зі словотвірним значенням (СЗ) “збірність”. Серед власне граматичних значень важливим для детермінації словотвірної спроможності іменника як твірної бази є його значення роду, родова віднесеність, адже ці граматичні компоненти відкривають можливість для деривації відповідних похідних на позначення тварин протилежної статі

Важливим детермінуючим чинником словотвірної спроможності твірних слів виступає їх власне лексична семантика, причому не лише денотативний, а й конотативно-прагматичні її аспекти та стилістичне забарвлення. Так, скажімо, твірні, які є стилістично маркованими чи наділені виразною конотативною семантикою (наприклад, *бугай*, *киця*, *льоха*, *паця* та ін.), є менш продуктивними в словотворчих процесах, аніж інші (від лексеми *бугай* твориться 2 деривати, *киця* – 4, *льоха* – 3, *паця* – 2, тоді як від слова *кіт* – 19, *корова* – 19, *свиня* – 26 тощо).

Важливим фактором, що впливає на словотворчу спроможність слів, є також валентність (сполучуваність) твірних основ, їхні семантико-синтаксичні позиції в реченні. Проте, “якщо структура СП дієслова визначається його валентнісними властивостями, то в структурі СП іменників і прикметників синтаксична сполучуваність базового слова не відіграє такої ролі” [3:15], однак і на структуру СП іменників валентні характеристики все-таки впливають. Так, обмеження в реалізації функцій об’єкта дії в реченнях для аналізованих іменників ЛТГ “свійські тварини” зумовлюють незначну кількість дериватів, які вказують на особу, що спрямовує свою дію на тварину, названу твірною (можливі утворення тільки із кількома значеннями: “доглядач (пастух) тварини”, “ловець тварини”, рідко “торговець твариною”).

Функціональний чинник полягає в особливостях функціонування твірного й дериватів у лексичній та словотвірній системі мови. Зокрема, важливими є факти існування лексичних синонімів до потенційно можливих похідних, інших дериватів з іншими словотворчими формантами або таких, що утворені від іншого твірного, існування синонімічного до потенційного деривата стійкого словосполучення, частота використання лексеми в мовленні тощо. У ЛТГ назв свійських тварин одна й та ж тварина може позначатися кількома непохідними іменниками, однак найбільш продуктивним у словотворчих процесах серед них є найбільшого тільки один (пор.: *кіт* – 19, але *кішка* – 4, *киця* – 2; *кінь* – 32, але *кобила* – 12, *лоша* – 7; *свиня* – 26, але *кабан* – 17, *льоха* – 3, *паця* – 2 тощо).

Позалінгвальні чинники в основному зводяться до відсутності чи наявності суспільної потреби у виникненні відповідного найменшування. Водночас свійські тварини відігравали важливу роль у життєдіяльності людини, що зрештою сприяє утворенню великої кількості дериватів від слів, що їх позначають.

Від субстантивів на позначення свійських тварин творяться іменники, прикметники, дієслова та вигуки, що зумовлює чотиризонну структуру СП. Для похідних іменників характерні такі семантичні позиції: “демінітивність”, “аугментативність”, “недорослість”, “збірність”, “фемінітивність”, “маскуліність”, “абстрактність” (один дериват *свинство*); “носій предметної ознаки” (у свою чергу ми членуємо це СЗ на кілька лексико-словотвірних). Структура ад’єктивної зони передбачає дві семантичні позиції – “відносність” та “подібність за предметною ознакою”, як і структура вербальної зони, де виділяємо СЗ “народжувати маля, назване твірним” та “набувати предметної ознаки”. Інтер’єктивну зону СП формують вигуки, утворені від назв свійських тварин, на позначення прикликання чи відганяння тварини.

Субстантивна зона СП представлена доволі повно: деривати-іменники реалізуються від кожного твірного слова.

Найбільше зафіксовано дериватів зі СЗ “демінітивність” – вони є у СП кожного з твірних. Велика кількість демінітивів утворюється від лексем *корова* (*корівка*, *корівонька*, *коровиця*, *коровка*, *коровина*), *кіт* (*котик*, *котко*, *коток*, *котусь*), та *кінь* (*коник*, *конячка*, *конячина*), слова *баран*, *кабан*, *кобила*, *коза*, *собака*, *теля* та *цап* продукують по 2 демінітиви (*баранчик*, *баранець*; *кабанець*, *кабанчик*; *кобилина*, *кобилка*; *кізка*, *кізонька*;

собачка та ін.), решта твірних реалізує це СЗ у одному дериваті (льошка, лошатко, бичок, козлик, щенятко, півник, гусочка, волик, ослик і под.). Така висока продуктивність дериватів із таким СЗ зумовлена, на нашу думку, екстралінгвістичними чинниками, адже свійські тварини мають велике значення в житті людини. Саме тому суспільна й мовна практика активно стимулювала утворення різноманітних зменшено-пестливих слів, в яких відбита турбота й любов людей до своїх домашніх тварин, без яких немислиме було життя простого селянина. Очевидно, найважливішими в суспільній практиці людей були корова та кінь, які виконували багато функцій у господарстві, а також кіт, про що свідчить і велика кількість фразеологічних одиниць із цими словами, а також використання лексем на позначення свійських тварин у замовляннях та ворожіннях.

Натомість похідні із СЗ “аугментативність” зафіксовані для 12 твірних, проте глибина СП (тобто кількість дериватів з однаковим СЗ) сягає 8 для твірного *пес* (*псяюха, песюга, псіна, псюга, псюка, псюра, псяка, псяра*), 5 – для твірних *кіт* (*котище, котюга, котисько, котяр, котар*) та *кабан* (*кабанисько, кабанище, кабанюга, кабанюка, кабаняка*), 4 – для слів *кінь* (*конисько, конище, конина, коняка*) та *козел* (*козлище, козлиня, козлюка, козлюга*).

Особливості творення дериватів із модифікаційними СЗ “демінітивність” та “аугментативність”, на нашу думку, зумовлені також значною мірою специфікою семантики твірних, зокрема розвитком у їх семантичній структурі символічних компонентів. “Мікрополе із загальним значенням “свійська тварина” охоплює значний за обсягом мовний матеріал, що досить часто піддається символізації, адже щоденне спостереження над поведінкою коня, корови, вола, бугая, собаки, свині, вівці, барана, ягняти, кози, козла тощо і порівняння їх з поведінкою, звичками і рисами людей відкривало великі можливості для персоніфікації, а через неї – для поступового розвитку в слові-образі символічного значення” [13:151]. Фактично майже всі назви свійських тварин є символами, а в їх основі “лежить бінарна семантична опозиція – співвідношення двох символічних засобів, що побудовані на принципі протилежної якості або кількості” [13:24]. Отже, уже в самій семантиці твірного-символу потенційно закладена аксіологічна протиставність на полюсах “добро – зло”, яка по-різному реалізується в дериватах залежно від превалювання того чи іншого символічно оціненого компонента.

Так, кінь уособлює для українця вільне життя, нескорений дух (адже асоціюється з козаком), а водночас із образом коня пов'язуються уявлення про кохання (пор. *Ой чий то кінь стоїть...* – нар. пісня). Очевидно, ці символічні компоненти стимулюють утворення демінутивів (*коник, конячка, конячина*), тоді як утворення аугментативів (*конина, конисько, конище, коняка*) відбувається в основному завдяки негативним символічним компонентам лексеми *кінь*: значення наближення біди, лиха, несподіваного страху, а також значення затурканості.

Кореляцію символічних значень твірного та його словотворчої спроможності виявляємо й на прикладах інших СП. Так, від лексеми *пес* утворено 1 демінутив (*песик*) і 8 аугментативів (*псяюха, песюга, псіна, псюга, псюка, псюра, псяка, псяра*), що зумовлено асоціаціями слова-символу *пес* зі злим, жорстоким, негативним і под. (пор. фразеологізми як *пес(собака) і прив'язі, злий як пес, собака(пес) на сіні* тощо [14:838-840]).

Деривати зі СЗ “недорослість” зумовлені семантикою твірних, які позначають тварин: виникає необхідність позначення недорослої особини. Проте існують певні семантичні обмеження утворення похідних з таким значенням, адже неможливо утворити дериват із СЗ “недорослість” від іменника, семантика якого фіксує сему недорослості (*ягня, щеня, лоша, теля*). Існують також функціональні обмеження: коли у мові вже є лексема на позначення недорослої тварини, то, зазвичай, немає потреби в дублюванні цієї назви дериватом. Похідні з такою семантикою не утворюються від іменників *киця* (бо є відповідники від слів *кіт* та *кишка – котя, котеня, кошеня*), *кнур* та *льоха* (бо існує непохідне слово *паця*, яке використовується й для позначення недорослої особини, а також дериват від іменника *свиня – свинча*), *корова* та *бик* (бо існує немотивоване слово *теля*, а у демінутивів від слова *бик* розвиваються значення недорослості – *бицьо, бичок*), *козел* (бо зафіксовано похідні від твірного *коза – козя, козеня, козятко, козля*) тощо. Екстралінгвальні чинники також певною мірою визначають можливість чи неможливість утворення похідних із СЗ “недорослість”. Так, деривати з такою семантикою не можуть утворюватися від слова *віл*, бо ця лексема позначає кастрованого бика.

Нечисленими є деривати зі СЗ збірності, що мотивуються лише 8 твірними і мають здебільшого негативний конотативний відтінок значення (*кошва, свиноتا, кабаняччя, бичня, собачня, курня* та ін.). На нашу думку, така низька словотворча спроможність не тільки корелює із конотативним аспектом

семантики, а й детермінується існуванням у лексичній системі мови інших лексем, які передають значення сукупності (збірності) тварин – *стадо, отара, табун* тощо. Похідні зі СЗ “збірність” утворюються лише від таких слів, які не можуть сполучатися з названими іншокореновими іменниками (некоректними будуть вирази *табун котів* чи *стадо псів* і под.). Варто зазначити, що у деривата *кіннота* зафіксовано природжені семантичні компоненти (це не просто сукупність коней, а кінне військо).

У структурі СП іменників, що позначають свійських тварин, поряд із СЗ “фемінітивність” слід виділяти і СЗ “маскулінність”. Деривати на позначення самки утворюються від іменників чоловічого роду (*кіт – кітка, кішка; кріль – крільця, кролиця, крільчиха; осел – ослиха, ослиця; цап – цапиха; індик – індичка*), а також від кількох іменників середнього роду, які позначають недорослу особину (*теля – телиця, ягня – ягниця, лоша – лошатна, лошиця*). У обох випадках поява таких дериватів зумовлена об’єктивною потребою у виникненні нового найменування для позначення дорослої чи недорослої самки тварини. Деривати із СЗ “маскулінність” утворюються відповідно від твірних іменників жіночого роду і позначають самця тварини (*киця → коцур, кіцак; гуска → гусак; коза → козел; качка → качур*). Зафіксовано й дериват від іменника середнього роду, який позначає недорослу особину, очевидно, з метою родової визначеності тварини (*лоша → лошук*).

Модифікаційне СЗ “подібність” фіксуємо в 14 дериватах, мотивованих 5 твірними. Лексичні значення таких дериватів зводяться до кількох типів: “тварина з недорозвиненими статевими органами” (*гусяр, курак, курій, курач, курах*), “дикий представник даного виду” (*козуля, козиця, куриця, куричка, куріпка, курійка*), “нечистокровна тварина” (*лошак – лоша від суміші коня й осла*).

Непродуктивним є тип дериватів зі СЗ “абстрактність”: зафіксоване всього одне похідне, мотивоване іменником на позначення свійських тварин: *свиня → свинство*. Існування похідного з такою семантикою зумовлене великими можливостями розвитку переносних значень у лексемі *свиня*. Похідне твориться від ЛСВ “несохайна, брудна, невихована людина”, а не від прямого номінативного значення лексеми.

Словотвірну семантику мутаційних відіменних субстантивів у дериватології визначають як “носії предметної ознаки”. Така практика класифікації дериватологічної семантики ґрунтується на тому факті, що словотвірні перифрази відсубстантивних

іменників мутаційного типу можна представити у вигляді однотипних підрядних речень з означальними смисловими відношеннями між компонентами. Проте “оскільки суфікси іменників відзначаються нижчим рівнем абстрактності, ніж суфікси інших частин мови” [15:3; 16:22], існує думка, згідно з якою мутаційні СЗ іменників-десубстантивів “можна конкретизувати за семантичними (або тематичними) групами іменників: найменування осіб, предметів, місць, приміщень і т. п.” [17:155-156]. Такі конкретизуючі значення дериватів називають “лексико-словотвірними”, “частковими” [18:101] тощо. Набір та реалізація лексико-словотвірних значень визначає індивідуальні ознаки, які характерні для СП слів різних ЛГГ.

Для дериватів, мотивованих словами ЛГГ “свійські тварини”, у межах СЗ “носії предметної ознаки” ми виділяємо такі лексико-словотвірні значення: “особа за її зв’язками з твариною” (доглядач тварин, торговець тваринами тощо), “приміщення, пов’язане з твариною” (хлів, майстерня і под.), “галузь тваринництва”, “м’ясо тварини”, “продукти тваринного походження й предмети, пов’язані з тваринами” [пор.:6:9].

Лексико-словотвірне значення “особа за її зв’язками з твариною” реалізується у дериватах, які є похідними від 15 твірних і вказують на доглядачів тварин (пастухів): *вівчар, воляр, лусівник, собаківник, свинар, конюх, коняр, кобильник, коров’яр* та ін. Окремі деривати мають лексичне значення “торговець певними тваринами чи їх шкірою, м’ясом і под.” (*кабанятник, кабанник*), а похідне *кінник* є синонімом до слова *вершник*. Не реалізуються деривати з такою семантикою від деяких різностатевих назв тварин, а також від назв недорослих особин. Не мотивуються вони й твірними *кіт, кішка* та *киця*, що, очевидно, зумовлено насамперед екстралінгвальними чинниками, адже кіт не потребує ані доглядача, ані пастуха, не є він і “ходовим” товаром на ринку.

Системно зумовленими є й деривати із лексико-словотвірним значенням “приміщення, пов’язане з твариною”, які мотивуються 18 твірними, причому від твірного *свиня* їх 5 (*свинюшня, свинарка, свинарня, свинушник, свинюшник*), від слів *вівця* та *корова* – 4 (*овечник, вівчарня, вівчинець, овечатник; корівник, корівня, коровня, короварня*), від слова *кінь* – 3 (*кінниця, конярня, конюшня*) і т. д. Як бачимо, найбільше похідних з такою семантикою утворюється від лексем, які позначають тварин, найбільш важливих у господарському житті людини.

Із лексико-словотвірним значенням “м’ясо тварини” реалізуються деривати також від 18 твірних (*конина, конятина,*

бичина, бичатина, козина, псятина, собачатина, кабанятина, свинина, кролятина, ягнятина, овечатина і под.), однак позиція лексико-словотвірного значення “м’ясо тварини” характеризується невеликою глибиною СП (реалізується лише 0–2 деривати), тоді як глибина семантичних позицій “особа за її зв’язками з твариною” та “приміщення, пов’язане з твариною” коливається у межах 0–5.

Непродуктивними є утворення із лексико-словотвірним значенням “галузь тваринництва” (зафіксовано всього 8 похідних, мотивованих 6 іменниками – *конівництво, конярство, козівництво, собаківництво, собаководство, свинарство, вівчарство, качківництво*) та із лексико-словотвірним значенням “продукти тваринного походження й предмети, пов’язані з тваринами” (19 дериватів від 9 твірних). Останні, як правило, позначають послід, гній (*курачка, коров’як, коняк, кобилицець*), а також інші поодинокі явища, як-от: *волощина* – податок з худоби, *гусятниця* – вид каструлі.

Ад’єктивна зона СП представлена двома типами прикметників: для перших характерне СЗ “відносність”, для других – СЗ “подібність за предметною ознакою”. Деривати першого типу творяться майже від усіх твірних, окрім лексем *киця* та *бугай*, що, очевидно, зумовлене їх периферійною роллю в ЛГГ “свійські тварини”, а також наявністю багатьох синонімів. Від яких творяться ад’єктиви (пор.: *киця* – *кіт, кішка* і под.; *бугай* – *бик, віл, корова* тощо). У низці дериватів спостерігаємо розвиток переносно-метафоричних значень (пор.: *собаче серце, коров’ячі очі, свинська поведінка* і под.). У структурі окремих похідних фіксуємо додаткові смислові компоненти (*кінний* – належний не коневі, а вершникові).

Похідних із СЗ “подібність за предметною ознакою” є відчутно менше (10 дериватів, мотивованих 8 твірними). Вони вказують на якість людини, яка внаслідок певних асоціацій та метафоричних перенесень значення пов’язана з певною якістю тварини, на яку вказує твірна основа (пор.: *воловитий* – “вайлуватий, неповороткий, як *віл*”; *барануватий* – “тупий, недорозвинений, товстолобий, як *баран*” тощо). Серед цих дериватів засвідчений складний прикметник “собакоподібний”, у якому семантичний компонент словотвірної перифрази “подібний” виражається не за допомогою суфікса *-уват-*, а за допомогою основи *подібний*. Незначна кількість дериватів із СЗ “подібність за предметною ознакою” зумовлена в основному

недатністю до повного метафоричного перенесення значення інших твірних слів.

Вербальна зона СП іменників на позначення свійських тварин нечисленна й включає в себе 2 типи дериватів. Похідні із СЗ “народжувати маля, назване твірним” здебільшого мотивуються іменниками, які позначають недорослі особини (*телитися, котитися, оконити, ягнитися, окролитися, ослитися, щенитися*). Утворення дериватів другого типу із СЗ “набувати предметної ознаки” базується на процесах метафоричного перенесення значень твірних, а тому, як і прикметники зі СЗ “подібність за предметною ознакою”, творяться тільки від кількох (шести) твірних: *свинити* – “смітити, поводитися нечесно і под.”, *бараніти* – “ставати дурним, обмеженим”, *індичитися* – “набундючуватися”, *скобилюватися* – “зворовитися (про коней)”, *кабанувати* – “байдикувати”, *баранковавіти* – “скручуватися, як бараняча вовна (про тканини і под.)”, *псячити* – “блукати, як собака; ставати злим, як собака”. Як бачимо, усі деривати другого типу мають негативне конотативне забарвлення, яке розвинулося на базі таких же емоційно-оцінних компонентів семантики твірної, і є однією з передумов для виникнення похідних дієслів з таким СЗ.

Інтер’єктивна зона представлена 12 дериватами, що мотивовані 7 твірними й служать у мовленні для відганяння чи приманювання тварин (*киць-киць, кіта, гусь-гусь, бицю-бицю* і под.). Етимологи також відзначають напрям словотвірної мотивації від іменника до вигуку [19; 20]. Наявність цієї зони зумовлена значенням твірних і суспільною потребою у виникненні вигукових слів із специфічною семантикою.

Таким чином, СП іменників на позначення свійських тварин характеризуються чотиризонною структурою (субстантивна, ад’єктивна, вербальна та інтер’єктивна), причому похідним інтер’єктивам властива специфічна семантика (вигуки на позначення прикликання чи відганяння тварини). Від кожного твірної утворюються деривати зі СЗ “демінутивність”, семантичні позиції похідних прикметників та решти іменників реалізуються менш повно, поодинокими є деривати зі СЗ “абстрактність” та похідні дієслова й вигуки. Простежується кореляція словотвірної потенції твірних іменників із їхніми символічними та метафоричними семами, а також залежність їх дериваційної спроможності від важливості тварини, на яку вказує твірне слово, у практичній діяльності людини. Розширення

предмета дослідження за рахунок інших зоонімів дозволить більш повно описати структуру СП.

1. Давыдова Н. В. Структура словообразовательных парадигм вещественных существительных в современном русском языке (злаки, металлы, драгоценные камни): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1989. – 16с.
2. Денисюк Л. Н. Словообразующий потенциал вещественных существительных в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1988. – 20с.
3. Земская Е. А. Структура именных и глагольных словообразовательных парадигм в русском языке // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. научн. ст. – Ташкент: Укитувчи, 1982. – С.14-17.
4. Пугачев И. А. Структура словообразовательных парадигм названий лиц в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1987. – 14с.
5. Резанова З. И. Словообразующие возможности существительного: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Томск, 1983. – 18с.
6. Юсупова Н. Г. Структура словообразовательных парадигм имен существительных в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1980. – 22с.
7. Микитин О. Д. Структурно-семантическая типология словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові: Дис. ... канд. филол. наук. – Івано-Франківськ, 1998. – 180с.
8. Скварок О. Структура словотвірних парадигм іменників-назв одиниць виміру часу // Вісник Прикарпатського університету: Філологія. Випуск IV. – Івано-Франківськ, 1999. – С.143-151.
9. Скварок О. Семантико-поняттєві передумови реалізації словотворчого потенціалу твірного слова (на матеріалі непохідних локативних іменників) // Вісник Прикарпатського університету: Філологія. Випуск V. – Івано-Франківськ, 2000. – С.86-93.
10. Українська радянська енциклопедія. – Т.10. – К., 1983. – 582с.
11. Земская Е. А. Современный русский язык: Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304с.
12. Милославский И. Г. Вопросы словообразовательного синтеза. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 296с.
13. Кононенко В. І. Символи української мови: Монографія. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 272с.
14. Фразеологічний словник української мови: У 2-х кн. / Уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1999. – 986с.
15. Дідківська Л. П., Родіна Л. О. Словотвір, синонімія, стилістика. – К.: Наукова думка, 1982. – 172с.
16. Словотвір сучасної української літературної мови / За ред. М. А. Жовтобрюха. – К.: Наукова думка, 1979. – 406с.

17. Моисеев А. И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. – 207с.
18. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. – М.: Высшая школа, 1990. – 176с.
19. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т.1. – К., 1982. – 630с.; Т.2. – К., 1985. – 570с.; Т.3. – К., 1989. – 552с.
20. Циганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. – К.: Рад. школа, 1970. – 599с.

Людмила ТУРИК (Луцьк)

ДО ПИТАННЯ ПРО СЛОВОТВІРНІ ТИПИ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРФОРМАТИВІВ

Кожна самостійна галузь лінгвістичних наук має свій науково-поняттєвий апарат і його термінологічне вираження. У сучасній дериватології поряд з основною одиницею (похідними словами та мінімальною одиницею (афіксами та ін. формантами)) виділяють комплексні одиниці: “словотвірна категорія”, “словотвірна парадигма”, “словотвірне гніздо”, “словотвірний тип”.

Словотвірний тип – одне з центральних понять системи словотворення. І.І.Ковалик так подає його визначення: “Під словотворчим типом ми розуміємо узагальнене словотворче поняття, яке включає такі три основні необхідні складові елементи:

- 1) словотворчо-семантичну єдність;
- 2) єдність лексико-граматичного й структурного характеру твірної (словотворчої) основи;
- 3) тотожність афіксальної (суфіксальної, префіксальної або суфіксально-префіксальної) частини похідних слів” [3:12].

Не всі дослідники погоджуються з таким визначенням. Дехто з науковців (І.С.Улуханов, В.В.Лопатін) виділяє лише дві ознаки словотворчого типу:

- 1) спільність частин мови мотивуючого слова;
- 2) спільність форманта, тотожного матеріально й семантично [6:13].

Словотвірне значення не називається з тієї причини, що

формант є носієм словотвірного значення. Однак більшість лінгвістів (О.А.Земська, Т.М.Возний, В.О.Горпинич та ін.) надають певної ваги третій ознаці словотворчого типу. Зокрема В.О.Горпинич наголошує: “Дійсно, формант є носієм словотвірного значення, але воно похідному слову не завжди задається лише одним формантом, як у словах *чабаненко, пономаренко, паламаренко*. Воно може формуватися на основі взаємодії семантики твірного слова із семантикою інших слів речення (словосполучення): прикметники *стальний (ніж), залізні (двері)* належать до одного типу, а *стальний (погляд), залізні (нерви)* – до іншого, оскільки вони розрізняються словотвірним значенням (пор. матеріал і якість)” [2:101].

Цікавим є той факт, що кількість пар у межах одного словотворчого типу може бути від одного (Франція – француз) до кількох тисяч (дієслово – віддієслівний іменник на *-ання* типу писати – писання, малювати – малювання, читати – читання і т.д.) [5:356].

У цій статті ми зробимо спробу виділити словотвірні типи перформативних дієслів сучасної української мови. Перформативи – це дієслова, що означають дію, яка збігається з моментом мовлення. Перформативне висловлювання еквівалентне дії, вчинку. Наприклад: “... Боярине, іменем короля й сенату обіцяю тобі життя й усю Рогатинську волость у вічне, дідичне посідання по польському праву, обіцяю шляхетський герб, лицарський пояс та рогатинське староство...” (П.Куліш); “– Присягаюсь! – прошепотів Антоній, стаючи перед розп’яттям на коліна” (М. Старицький); “Я тобі забороняю бачитись з цим розбещеним паничем” (З.Тулуб) і т. д. Обіцяю – це дієслово і є самим позначенням дії, обіцянкою, що звершилася в момент висловлювання фрази я обіцяю. Я присягаюсь – це і є акт присяги, забороняю – акт заборони.

Детально дослідив перформативні дієслова Д.Остін у праці “Слово як дія”, який і запровадив сам термін “перформатив” [4] Виділення вищезгаданих дієслів – результат уваги автора до комунікативної функції висловлювання, а не до їх структурного аспекту. Його цікавив погляд на мову та мовлення з боку комунікації.

Слід зазначити, що словотвір дієслів української мови є складною дериваційною системою. У ньому взаємодіють різноманітні способи і засоби формування похідних лексичних одиниць. У цій системі розрізняють внутрішньодієслівне словотворення та словотвір дієслів від одиниць іншої

частиномовної належності (іменників, числівників, рідше займенників і прислівників). Існує ряд дієслів, утворених від службових слів та вигуків.

Переважає кількість перформативних дериватів української мови утворюються за допомогою суфіксів – *ува -/- ’ува -/ ; - а -/ - ’а -/ ; - й -*, які використовуються в основному для “вторинної імперфективації” – творення перформативних дієслів недоконаного виду, наприклад : підкреслювати – підкреслити, дослідчувати – засвідчити, забороняти – заборонити і т. д.

Серед них досить поширеною є група перформативних дієслів, що мають значення “спеціального повідомлення, ствердження, відчуження, скасування, відмови і т. п.” : доповідати, доносити, заявляти, сповіщати, нагадувати, оголошувати, наспречувати, підтверджувати, підкреслювати, проголошувати, повідомляти, запевняти, затверджувати, відказуватися (від чогось), відрикатися (від престолу), відхиляти (пропозицію), повертати (кому – небудь) слово, відлучати (від церкви, дому), доручати (дітей кому – небудь), присвячувати, уповноважувати, свідчити, доносити і т. д. Особливістю цих лексем є те, що переважно вони означають не мовлення взагалі, а певні види мовлення. [1:200].

У цій системі виділяємо такі групи:

1. Перформативні: дієслова з формантами – *ува -/- ’ува/ -/ ; нагадувати* – нагадати, *заперечувати* – заперечити, *засвідчувати* – засвідчити (утворення цих дериватів відбулося без чергування в похідній і твірній основі), а також *оголошувати* – оголосити, *проголошувати* – проголосити, *підтверджувати* – підтвердити, *підкреслювати* – підкреслити, *присвячувати* – присвятити, *встановлювати* – встановити і т. д. з чергуванням у твірних основах.

2. Перформативні дієслова на – *а -/ - ’а -/ :* *доповідати* – доповісти, *заявляти* – заявити, *сповіщати* – сповістити, *повідомляти* – повідомити, *запевняти* – запевнити, *довіряти* – довірити, *заповідати* – заповісти, *звільняти* – звільнити, *відхиляти* – відхилити і т. д. (з чергуванням в основі твірного та похідного слів), крім цього, *відлучати* – відлучити, *доручати* – доручити.

Перформативи *свідчити* та *доносити*, що мають вищезгадане значення, не становлять словотворчого типу, бо, маючи спільний формант – *и -*, утворилися від різних частин мови: *доносити* – донести й *свідчити* – свідок.

Серед перформативних дієслів є група лексем, що означають “осуд та схвалення”: благословляти (на подвиг),

схвалювати, ухвалювати, засуджувати, присуджувати, хвалити, проклинати, звинувачувати і т. д. Вони утворюють такі словотвірні типи:

1. Перформативні одиниці з формантом – ува -/ – 'ува – / : схвалювати – схвалити, засуджувати – засудити, звинувачувати – звинуватити, ухвалювати – ухвалити і т. д.

2. Перформативні деривати, що мають суфікси – а – / – 'а-/: благословляти – благословити, проклинати – проклясти.

Винятком є перформатив хвалити, що має формант – и – і позначає дію, спрямовану на об'єкт, результат якої названий іменником – мотиватором.

Наступний словотворчий тип становлять перформативні одиниці, що означають “мовленнєві ритуали та ритуальні дії”, наприклад: дякувати, проголошувати (суверенітет), посвячувати (в лицарі), нарікати, називати, прощатися, вибачитися, оголошувати (збори закритими) і т. д. Вони утворюють такі типи:

1. Оголошувати – оголосити, проголошувати – проголосити, посвячувати – посвятити із словотворчим афіксом – ува -.

Перформативне дієслово дякувати, маючи формант – ува -, не належить до названого словотворчого типу, бо утворилося від іменника дяка.

2. Деривати з формантом –а -: прощатися – проститися, нарікати – наректи, називати – назвати, вибачитися – вибачитися.

Окремий словотворчий тип умовно становлять, так звані, “спонукальні” перформативні лексеми, що мають значення прохання, поради, посередження, наказу, заборони, дозволу і т. д., наприклад: заклинати, молити, просити, викликати, запрошувати, закликати (до порядку), застерігати, провіщати, наказувати, настоювати, доручати, пропонувати (подумати) і т. д.

1. Серед них виділяємо деривати на – ува – / – 'ува – / : запрошувати – запросити, наказувати – наказати, провіщати – провістити, настоювати – настояти тощо.

2. Попереджати – попередити, застерігати – застерегти, доручати – доручити, забороняти – заборонити, дозволяти – дозволити і т. д. з формантом – а -/ – 'а -/.

Деякі перформативних дієслів мають словотворчий суфікс – и – і: молити, просити, радити.

Існує ряд перформативів, що означають обіцянки, признання та прощення: признаватися, зізнаватися, завіряти, зобов'язуватись, присягати, гарантувати, виправдовувати, відпускати (гріхи), прощати, знімати відповідальність тощо. Ці дієслова утворюють словотвірні типи:

1. Зобов'язуватися – зобов'язатись, виправдовувати – виправдатися і т. д.

2. Завіряти – завірити, зарікатися – заректись, відпускати (гріхи) – відпустити, прощати – простити, признаватися – признатися, зізнаватися – зізнатися.

Отже, у словотворі перформативних одиниць беруть участь переважно суфікси – ува – / – 'ува – /, – а – / – 'а – /, трохи рідше трапляється формант – и – і. Найчастіше їх мотиваторами виступають дієслівні лексеми. Якщо порівняти словотвір дієслів сучасної української мови і перформативів, то можна вказати на те, що словотвірна структура останніх є менш розгалуженою. Ця особливість пояснюється обмеженістю кола слів, що мають перформативний статус.

1. Апресян А.Д. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М., 1995. – 766с.
2. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. – К., 1999. – 208 с.
3. Ковалик І.І. Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах. – Л., 1964. – с.12.
4. Остин Дж.Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. – 1986. – Вып. 17. – с.22-130.
5. Современный русский язык: Учебник. Фонетика. Лексикология. Словообразование. Морфология. Синтаксис. – 2-е изд., испр. и доп./ Под общ. ред. Л.А.Новикова. – СПб: Изд-во «Лань». 1999. – 864 с.
6. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы её описания. – М., 1977. – 256 с.

ІСТОРІЯ СЛОВОТВОРУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Петро БІЛОУСЕНКО (Запоріжжя)

З ІСТОРІЇ СЛОВОТВІРНОЇ МОДИФІКАЦІЇ (Суфікс -иця)

I. Праслов'янський суфікс *-іса* мав багатofункціональний характер. У плані словотвірної *модифікації* імен він, зокрема, виконував такі функції:

1. Творив *модифікаційні* назви істот жіночої статі [1:291]. Наприклад: *arebica* "куріпка" від *arebъ* (ЕССЯ I 73); *družica* < *drugъ* (V 134); *elenica* < *elenъ* (VI 19); *ežica* < *ežъ* (35-36); *gadica* < *gadъ* (78) "змія-самка"; *golŕbica* < *golŕbъ* (215); *komarica* < *komarъ* (X 169) *konica* < *konъ* (183); *korlica* < *korl'ъ* (XI 81) "королева" тощо.

У функції творення імен зі значенням жіночої статі суфікс *-іса* часто виступає відповідником форманта *-ікъ* у назвах чоловічого роду, наприклад: *blŕdnikъ* : *blŕdnica*; *grěšnikъ* : *grěšnica* [2:617]; *l'ubezъnica* < *l'ubezъnikъ* (ЕССЯ XV 169). Дослідники відзначають також те, що суфікс *-іса* може відповідати чоловічому формантові, на що вказують форми типу *чръньсь* "монах" > *чръница* "монашка"; *старыць* "старик" > *старица* [1:291] чи структури *sam-ьсь* "звір жіночої статі; самотня людина", *star-іса*: *saar-ьсь* "стара людина", *besědn-іса*: *besědn-ik* "учасник розмови, бесіди" [3:98]. Згадану функцію для суфікса *-іса* називають найбільш типовою в слов'янських мовах [4:92], хоча "вживання цього типу закріпилося, безперечно, після спільнослов'янської епохи" [1:291].

2. Творив іменники з *модифікаційним* демінутивним значенням, а саме:

- найменування осіб: *baba* > *babica* "бабуся"; *bratanica*, *bratranica* < *bratana*, *bratrana* "дочка брата; сестра тітки або дядька" [3: 98];

- найменування тварин: *ptica* < *ptъ* "птаха"; *ŕsenica* < *ŕdna* "гусениця"; *kozica* < *koza* "коза"; *korvica* < *korva* "корова" [3:98]; *gŕsica* < *gŕsъ* (ЕССЯ VII 83); *kozьlica* від *kozьlъ* (XII 30) "молода кізочка", з огляду на наявність *koza* значення жіночого роду не є провідним; *lisica* < *lisa* (XV 140-141) та ін.;

- найменування рослин: *bylica* < *bylъ* "рослина, зілля"; *osica* < *osa* "осика"; *bъrica* "вид дикого проса" від *bъrъ* "сорт проса" [3:98], укладачі ЕССЯ вважають цей дериват демінутивом (див. ЕССЯ III 125); *lipica* < *lipa* "липа" (ЕССЯ XV 121-122); *kŕkolica* < *kŕkolъ* (XII 54-55) спочатку, можливо, демінутив, а пізніше – різновид бур'яну;

- інші назви: *lěsica* < *lěsa* "корзина з лози, клітка" [3:98]; *byrdica* < *bъrdo* (ЕССЯ III 3), прасл. *bъrdo* "горб" (див. ЕСУМ I 169); *brъvica* від основи *brъv-* (61) "брівка"; *bulica* < *bula* (93), *bula* "гуля, набалдашник" (див. ЕСУМ I 289); *dъščica* < *dъška* (V 185); *golvica* < *golva* (VII 8-9); *gorica* < *gora* (45); *kadica* "вид посуду" < *kadъ* (IX 109); *kašica* < *kaša* (159); *kl'učica* < *kl'uka* (X 49-50); *kljuka* "гак, закривлений дрюк, засув" (див. ЕСУМ II 468); *koldica* < *kolda* "колода" (125); *kopica* < *kopa* (XI 20); *korbica* "коробочка" < *korba* (51-52); *corica* < *cora* (69-70) та ін., у частині з яких значення демінутивності не відчувається.

3. У ряді випадків суфікс *-іса* слід розглядати як елемент *надлишковий*, наприклад: *čemerica*: *čemerika* від *čemerъ/-ь* "отруйна рослина – чемериця, чемерник" (пор. укр. діалектне *чемер*) [див. 5:10,16]; *deg(ъ)lica* "яглиця" [Там само 13] від *degylъ* (*deglъ*) "те саме" (див. ЕСУМ I 152), хоча, можливо, що інколи йдеться про різновиди рослини: *jъgъlica* < *jъgъla* "кілок, за допомогою якого зв'язували ярмо", первісно "голочка", пізніше "голка (шпилька) особливого призначення; тонкий предмет подібний до голки" (див. ЕСУМ I 526); *kostrica*, очевидно, "обрубки, обломки" < *kostra* "те саме" (ЕСУМ III 54).

Така надлишковість може виконувати й іншу функцію – слов'янізувати запозичення: *opica* "мавпа" < **orpъ* – із д.-в.-н. *affo* "те саме" (див. Ф III 144); *stъpica*, що зближається з лит. *stipinas* "спиця" (735).

II. Матеріал, здобутий з пам'яток різних стилів і жанрів різних періодів розвитку української мови, дає підстави стверджувати, що праслов'янські тенденції в галузі словотвірної модифікації закріпилися й набули дальшого розвитку.

1. З огляду на соціально-рольове становище жінки в пам'ятках української мови XI-XIII ст. жіночі особові назви важко розділяти на продукти словотвірної мутації чи модифікації, оскільки такі імена могли творитися як від назв неживих предметів (*куца* > *куцьникъ*), так і від відповідних чоловічих найменувань (*куцьникъ* > *куцьниця*). Потужна тенденція творення іменників з модифікаційним значенням жіночої статі, здається, лише набирала сили: пізніше назви жінок, утворені не від найменувань чоловіків, теж набували модифікаційного значення жіночої статі (при можливому збереженні множинної мотивації).

1.1. Ураховуючи тенденції розвитку, слід, очевидно, такі структури і в давньоруський період відносити до *модифікаційних* утворень.

Від *непохідних* (різних за семантикою) іменників у обстежених джерелах фіксується небагато утворень: *аще он же помолися цесарици* (XI/XVI ИФ 191); *дяконица* (XI/XVII СлРЯ IV 398) “дружина дякона”; *купльница* (XII VIII 128) “спокутниця” (*копль* “головний убір монашки, куколь”); *мнишица* (*мънишица*) (XII СлРЯ IX 192) “монахиня”; *дигачица* (XII СДЯ II 473); *зоветь вы ц(а)р(и)ца* (XIII/XV КП 6).

Деад'єктивами теж мотивуються поодинокі структури: *с ними пють черници* (1080-1089/XV Io 17); *вразьдъница* (XII/XIII СДЯ I 481) “жін. до *вразьдъник*” “ворог” від *вразьдъный* “ворожий”; *грѣшница* (XIII СДЯ II 400). В останніх двох маємо неповне усічення суфікса твірної основи.

Ряд іменників мотивується *девербативами*: *питательница* (1096 СлРЯ XV 59) “та, що дає їжу, насичує”; *родительница* (1096 Ср III 132) “мати”; *владычица Българо(м)* (XI/XIII-XIV ХА 562); *крестительница* (XI/XIII-XIV СлРЯ УІІІ 42) “особа, яка хрестить когось”; *слоужительници же неч(с)твью члвкы овѣхъ юце живомъ соуземъ* (XI/XIII-XIV ХА 61); *прихожахоу къ безаконънѣ дѣлательници* (328) тощо.

У ролі мотивуючих слів часто виступають *десубстантиви*. Це найменування чоловіків за місцем виконання дії, за предметом, який дає їм якусь характеристику, за певною ознакою, поведінкою, соціальним становищем тощо: *виньники и виньници* (XI/XIII-XIV ХА 147) “особа, що продає вино”; *оставиша юмоу блоудницю* (328); *путьници ее* (567); *Володимеръ бо бѣ от Малуши ключницѣ* (1118/1377 ПВЛ 21) “економка”; *хвалѣ(т) Рустис снѣе аки начальницю* (68)

“зачинательница, винуватиця”; *тебе бо имуце помощницю в печали* (255); *милостьница* (1118/бл.1425 СДЯ IV 532) “захисник”; *кущница* (XII СлРЯ УІІІ 154) “акторка” (*куща* “куринь, у якому виступали актори”; *кущъникъ* “актор”) та ін.

Оминаючи аналіз фактичного матеріалу наступних століть, досить добре представленого в писемних пам'ятках, зауважимо, що давня тенденція творення іменників з модифікаційним значенням жіночої статі набула бурхливого розвитку. У спеціальних дослідженнях доведено, що суфікс *-иця* та його похідні при творенні загальних особових жіночих назв вже в XVI-XVII ст. виявляли значну продуктивність. Так, із 500 фемінітивів, утворених суфіксальним способом, 65 жіночих назв утворено з формантом *-иця*, 123 – з формантом *-ниця* [див. 6:4]. С.П.Семенов стверджує, що на кінець XIX ст. суфікс *-(н)иця* став другим за продуктивністю після форманта *-ка* в творенні назв осіб з модифікаційним значенням жіночої статі. Протягом XX ст. його продуктивність зростає, утворення на *-иця* “більше поширені в публіцистичному, епістолярному стилях, у мові художніх творів, в уснорозмовному мовленні та говірках, дещо менше найменувань згаданого типу трапляється в науковому й офіційно-діловому стилях” [7:190-200].

На власне українському мовному ґрунті суфікс *-иц(я)* набув властивості творити десубстантиви, у яких значення “дружина чоловіка, названого твірним словом” виступає супровідним або основним. Наприклад: *вѣрс(н) буде(т) королеви и королицѣ* (1388 Р 39); *у дому подполковници Ниловой* (1725 ЯМ 288); *Бакалійниця* (Павл 25) “дружина бакалійщика; жінка, що торгує бакалійними товарами”; *Олійниця* (Б-Н 261) “дружина олійника; жінка, що продає олію”; *Цариця* (Кв-Осн III 578); *Підпоруччиця* (УмСп 690); *Пасічниця* (Гр III 99) “дружина пасічника”; *Бісиця* (Яв 37) “дружина біса”; *Братиця* (50) “дружина брата”; *Вісовиця* (Чаб I 183) “жін. до *вісовщик*”; “*дружина вісовицка*”; *Зньомициця* (II 113) “жін. до *зньомицик*” та багато ін.

1.2. Назви тварин жіночої статі в українській мові XI-XIII ст. часто творяться від відповідних чоловічих номенів: *оу хортицѣ взѣти щенѣ* (XIXIII-XIV ХА 542); *тако же коурица гнѣздо свок* (1119 Ср II 1378) від *коурь* “півень”; *лисици брешуть на чрьленыя щиты* (СПШ 9-10); *тарослав же стоѣше на Медвѣдици и сторожи(х)* (1118/1377 ПВЛ 238); *вельблоудица* (1284 СДЯ I 389) та ін.

У пам'ятках наступних століть твірними теж, як правило, виступають іменники чоловічого роду: *ω(m) сто лисиц десять гроши* (1408 Рус 70); *матка ... как бы лвица* (ХУ ЖА 110); *ме(ч)ка, медведица* (1596 ЗизЛекс 58); *яко шсы або мотылицѣ пре(ч) дымо(м) вых ѳрвити* (1599 КО 227); *Мъскъ: мѣль, или мѣлица* (1627 БерЛекс 67); *орлица* (173); *Рыжаа коница* (225); *во(л)чица* (259); *Еленица* (сер. XVII СлЛекс 118); *Чи миш, чи кажан, чи перепелица* (1736 Інт 100); *Кролиця* (Б-Н 197); *Тигриця* (Ж 962); *Ястрібиця* (1116); *Пташиця* (ГалЛем 96) "самка пташки"; *Буйволиця* (Гр I 108); *Одудиця* (III 42); *Олениця* (Гр III 51, СУМ V 687; О II 19); *Орлиця* (Гр III 63); *Ращиця* (IV 8, О II 170); *Собащиця* (Гр IV 163); *Соболиця* (163); *Соколиця* (165); *Туриця* (296) "самиця тура"; *Бобриця* (Яв 42); *Горобчиця* (155); *Коропиця* (Яв 381, Чаб II 203); *Верблюдиця* (Крим I 61); *Вугриця* (Кирич I 303); *Лебедиця* (II 433); *Лосиця* (468); *Одудиця* (III 101); *Веприця* [8:17]; *Йожниця* (37); *Туриця* (92) від тур "жук-олень"; *Зозулиця* (СУМ III 678) розм. "зозуля"; *Левиця* (IV 459) діал. "самка лева"; *Дроздиця* (О I 235); *Трусиця* (Чаб IV 137) жін. до *трус* "кріль" тощо.

Мотивуючим може бути іменник жіночого (спільного) роду, коли він є видовою назвою тварини: *яко стада козиць* (1659 Гал 85); *Собащиця* (Гр I 163) "сука"; *Серниця* (IV 116); *Козиця* (О I 365).

Група найменувань тварин на -ниця в другій половині XIX – на початку XX ст. була досить значною. С.П.Семенюк в пам'ятках згаданого періоду налічує більше 30 назв самок тварин цього типу, їх кількість в подальші часи зростає. Ці деривати використовуються майже в усіх стилях української мови [див. 9:19].

При творенні іменників, у яких значення жіночої статі співіснує сукупно зі значенням недорослості, твірними виступають іменники середнього, рідше, жіночого роду: *взяли ... телицу* (1590 АЮЗР I 283), пор. *теля*, хоча первинно було *телець* > *телиця*; *кобилиця* (сер. XVI СлЛекс 182) "молода кобила, кобилка"; *лошачокъ посполе з лошицею* (1657 ЛРК 92) від *лоша*; *ягниць бѣлихъ* 95 (1730 ЯМ 23).

1.3. Модифікаційне значення жіночої статі можна вбачати й у деяких дериватах на позначення рослин. Так, найменування типу *Синильниця* (УмСп 931) від *синильник* з усіченням -ик. *Клениця* (1922 Росл 11); *кавун – кавуниця*, *шовкун – шовковиця*, *перець – перчиця* значна частина мовців сприймає як похідні з модифікаційним значенням жіночої статі, хоча укладачі

сигально-мовних чи діалектних словників при експлікації значення похідних такого типу не завжди це сприйняття підтримують, пор.: *Шовкуниця* "безплідне шовковицеве дерево" (СУМ XI 507); *Кавуниця* (Чаб II 136) "кавун із великою круглою плямою на протилежному від хвостика боці". П.Ю.Гриценко вважає такі утворення результатом атракції "на рівні структурної організації", тобто "витворення за існуючими моделями опозицій у тих випадках, коли їх постання є надлишковим" [10:77]. Проте у деяких номенах це значення стає термінологічним: *Тополиця спец.* Жіноча особина тополі, що дає насіння, коли поруч із нею ростуть чоловічі екземпляри (див. СУМ X 197).

2.1. Пам'ятки XI-XIII ст. свідчать, що розпочаті в праслов'янській період процесі дедемінутивізації все активніше поширюються на назви осіб, унаслідок чого суфікс -ниця досить часто тут виступає надлишковим елементом: *вдовица* (1076 СДЯ II 264) "те саме, що *вдова*"; *дѣцею престависѧ* (XI/XIII-XIV ХА 16); *рабіница же ... дастъ іси* (396); *цркъвь създавъ бѣмтрѣници* (406) та ін. Такі структури безперечно є результатом дедемінутивізації [див. докладніше: 11:164], хоча, здається, прослідки давньої демінутивної (чи вже тепер гіпокористичної) семантики ще відчутні. Російський дослідник С.П.Обнорський, до речі, вважав, що у "Слові о полку Ігоревім" зменшена форма *девка* виступає зі зневажливим відтінком, а *девица* – пестливим, голубливим, недарма автор "Слова" *девками* називає половчанок, а своїх дівчат – лише *девицами* [див. 12:184-185]. В.П.Токар відзначав паралельне використання зменшувальних форм на -ниця та -ка [13: 8-9].

У пам'ятках XIV-XX ст. теж трапляється декілька похідних на позначення осіб з надлишковим у семантичному плані розгляданім формантом: *падчерица* (1484 ССУМ II 120) за зразком *пасербиця*; *супружниця* (сер. XVII СлЛекс 374); *матиця* (1627 БерЛекс 222); *Дѣвчиниця* (1857-59 Гол 534) "дівчина"; *Бабиця* (Ж 7, Гр I 14) "баба"; *Подружниця* (Гр III 247) "подруга"; *Дівчиниця* (О I 218) "дівчина"; *Панниця* (II 38); *Свекриця* (206). У значенні окремих зі згаданих та деяких інших структур простежується гіпокористична семантика: *Полетить синици, де рѣдны сестрици* (1827 УкрП 94); *Посестриця* (Гр III 359) "сестра, подруга".

Зауважимо принагідно, що в процесі адаптації жіночих церковно-християнських власних імен в українській мові суфікс

-ниця використовувався для творення здрібніло-пестливих форм типу *Прусиця* (1688) < *Єфросинія*, *Аниця* (1783) < *Анна* [приклади подано за 14:74-75].

Р.Й.Керста виявила в пам'ятках XVI ст. випадки, коли -ниці додається до чоловічої власної особової назви (*Илиця бояринъ*, *Хомиця огородник*), а у XVIII ст. варіант *Иваниця* [15:89]. Такі назви фіксуються й у давніших пам'ятках: *пан Козмиця* (1461 ССУМ I 486). Пор. також сучасні прізвища *Іваниця*, *Лук'яниця*, *Федиця* [16:134]. Можна припустити, що це первісно були пестливі форми.

2.2. Суфікс -ниця може виступати надлишковим елементом (за походженням – демінутивним) й у дериватах на позначення тварин: *п'ятиця* (1073 Ср III 1756) “те саме, що *п'ята*”; *коуниця* (1322 ССУМ I 528) “куниця” від *куна* “те саме”, паралельне вживання *куна* і *куниця* з одним і тим же значенням свідчить про те, що первісна демінутивна функція в цьому іменнику “стерлася цілковито” [17:89]; мало *рыбиць* (1556-1561 ПЄ 71 зв.); *мѣдяное жуужлици* (сер. XVII СлЛекс 86), пор. д.-р. *жуужель* “те саме”; *яцерица* (362); *Мотилиця* (УмСп 444) “комаха” (пор. *мотиль*); *Біблиця* (Ж 46, Гр I 59, Чаб I 81 та ін.) “дрібна біла риба, плітка”, пор. *вобла*, *вібла*, *бібла* “те саме” тощо. Іменник *Худобиця* (Гр IV 418) має явно гіпокористичне значення.

2.3. Наші матеріали підтверджують спостереження Г.В.Семеренко, що в давньоруський період творилися демінутиви від найменувань предметів [18:5]. Наприклад: *дасть ... водици* (1130-1156 Кир 37). Хоча такі структури розгляданого періоду, очевидно, правильно називають “несправжніми демінутивами”, убачаючи тут скоріше пестливу форму [19:40-46], у пам'ятках трапляються й безсумнівні демінутиви: *малу сътвори скважницю* (XIII/XV КП 73), ін. сп. *скважню*; *имй же крабицю* (75), ін. сп. *лукънице мало* (від *коробъ*, *крабъ*) тощо.

Іменники з демінутивним значенням спостерігаються й у подальші часи: *могилиця* (1446 ССУМ I 604) “мала могила”; *каплиця* (1478 ССУМ I 470), вважається запозиченням з польської мови, походить від *kapla* “каплиця” (пор. *капелла*) (ЕСУМ II 374), однак, мотиваційні зв'язки на українському ґрунті зберігає, пор.: *да оу тоє каплици были особнии капланы которий на каждою днинѣ ѿ бжѣмъ звестованіи ... пели* (XV Пов 65); *хижици* [20:69]; *а шнь попросиль дощицоу и написаль* (1556-1561 ПЄ 209 зв.); *муры опалье, склепы, верхъ и вежицы* (1588 АЮЗР I 236): *самая кривда божия мовила тоє в той*

хижици (1608-1609 В 230) від *книга* “велика за обсягом та вишлява за змістом книжка” [див. 21:165], пор. *геротпета, палия(т) книжица* (сер. XVII СлЛекс 222), *издана ... невеликая книжица* (1720 ЛВел II 7); *посо(х) твой и палица твоа* (1616 ЄУ 434), пор. *паля* “кіл, свая”; *cassical(us)*, *мрежица* (сер. XVII СлЛекс 114); *Келишок, чашица* (403); *Дирица* (XVII Тимч 717) “дірка”; *25 копиц* (1725 ЯМ 310); *тѣло на дробние частици розѣкли* (1770 СИ 347); *Косиця* (УмСп 373) (<*косо*); *Жолобиця* (O I 254) “ривець посередині підмостка в хліві” та деякі ін.

В українській мові за допомогою суфікса -ниця творилося немало найменувань земного (водного) простору, особливо багато тут фіксується гідронімів та ойконімів. Ця обставина дала можливість дослідникам стверджувати, що суфікс -ниця в XIV-XV ст. був топонімічним формантом, позбавленим іменшувального чи збільшувального значення [17:54]. Про втрату суфіксом -ниця демінутивності в гідронімії свідчать побічно суфіксальні опозиції, “за якими могла бути і варіація величин, і діахронія” [22:47] типу *Бистриця – Бистрик*, *Бобриця*

Бобрік, *Рибниця – Рибник*. Проте демінутивність все ж таки зрідка виявляється в сучасній гідронімії, пор. назви приток р. Сули: *Сулінка*, *Сулка*, *Сулиця* (СлГідр 539), на це вказували дослідники, наводячи, крім згаданих, такі форми: *Тур'я – Туриця*, *Луква – Луквиця*, *Ворскла – Ворсклиця* тощо [23:25], та *Рилиця* [24:139] “права притока *Рили*”; *Ірша – Іршиця* [25:69].

У багатьох дериватах з предметним значенням, що мають надлишковий суфікс -ниця, ретроспективно де більше, де менш виразно проступають результати дедемінутивізації. Наприклад: *кошниця* (1076 СлРЯ VII 396) “корзина, коробка, кошик” від *кошь* “те саме”, пор. укр. *кіш* “особливо великий кошик”, отже, *кошиця* первісно могло мати демінутивне значення; *Сисара* *Иайль оуби стьпицею* (XI/XIII-XIV ХА 113) “ткацький човник” від *стоупа*; *взениши младенець ... вложи и в корабьцию* (1118/бл.1425 ПВЛ 94) “човен”; від *корабъ* “корабель”. первісно демінутив “маленький корабель, кораблик”; *япончицами, и кожухы начаша мосты мостити по болотомъ* (СПІ 11) від тюркського запозичення *палоньча* (Пр I 253), спочатку, очевидно, не сприймалося як демінутив, *епанча* за СлРЯ фіксується з 1488, за Ср – з 1583 р., отже, запозичення, мабуть, зразу оформилося слов'янським суфіксом, а пізніше, коли почало сприйматися як демінутив, утворилася недемінутивна форма шляхом усучення суфікса -ниця; *Оспица немо(щ) дѣте(й)* (сер. XVII СлЛекс 95), наявність суфікса тут продиктована, можливо, потребою надати

слову скоріше значення недорослості, адже йдеться про дитячу хворобу.

Розглянуті факти дають підстави стверджувати, що суфікс **-иця** поступово втрачав функцію творення іменників з демінутивним значенням. Дослідники справедливо відзначали, що демінутивні форми на **-иц(я)** в сучасній українській мові нечисленні й застарілі, або мають характер виразно пестливих слів [26:132], оскільки були витіснені іншими суфіксами [27:59]. Пор. також: *Та собі лігл на травіци* (1619 Інт 41); *Бровиця* (Гр I 100) “брівка”; *Квашиця* (СУМ IV 133) “пестливе до *кваши*”; *Кориця* (291) “пестливе до *кора*”; *Косиця* (305) “зменшено-пестливе до *коса*”; *Морквиця* (803) “пестливе до *морква*”. Можливо, пестливою формою була і назва *землиця*, яку Л.Л.Гумецька зіставляла з структурою *земля*: пор.: *землиця пашная* (1492р.) / *земля пашная* (бл.1350р.) [28:13]. До таких слів, певне, належить і пісенне *Яриця* “яр” [29:141], поетичне *Зірниця* (СУМ III 577) “зірка”, *Кровиця* (ІУ 361) “кров” тощо. Сюди ж, мабуть, і *Королиця* (фіксується з 1388 р.), назва якої носить поетичний характер унаслідок гарного звучання, з якого дівчата плетуть вінки [див.30:166].

3. Надлишковий характер форманта не обов'язково пов'язується з процесами дедемінутивізації. З давніх часів він міг приєднуватися без потреби до тих іменників, які в семантичному плані зближувалися з найчисленнішими лексико-словотвірними типами на **-иця**. Наприклад: *обительница* (1096 СлРЯ XII 58) “те саме, що *обитель*”; *егда(ж) доиде в часовницоу, оусрѣте и Михаилъ* (XI/XIII-XIV ХА 507) від *часовня*; *городъница* (XI/XV СДЯ II 359) “укріплення” від *городня* “те саме”; *вечерьница* (XII/XIII СДЯ I 404) “те саме, що *вечерьня*”; *облечеться въ бѣлыя ризица* (1274 ОВС 98) від *риза* “те саме”; *рогозиница* (XIII Ср III 130) “рогожна підстилка, постіль” від *рогозина* “очеретина, рогожна підстилка”; и *ка(д)(и)лница сребрена* (к. XIII/бл.1425 ЛГВ 927); *Еще же и в пекленицю* (ін. сл. *пещьницю*) *часто входяше* (XIII/XV КП 46); и *не токмо себе срацици единою съвлече* (144) “сорочка” від *срака* (Ср III 475) “те саме”.

Словотвірна надлишковість простежується й у наступні часи: *абы даль жрѣтвоу за него шбѣ(т)ницоу* (1556-1561 ПЕ 22); *на вас през жалобницу всѣ мѣста сго королевской милости скаржили* (1605 Пер 43); *якъ за зорницею выстѣдѣтъ слнце* (1616 ЄУ 472); *ко(р)чс(м)ница* (сер. XVII СлЛекс 116); Буду на

убе з лучници стреляти (др.пол. ХУІІ Інт 193); *Трубница* (Кв-Оп III 435) “труба”; *Осениця* (Ж 577) “осінь”; *Больфиця* (Гуц'ов 222) “пухир” від *больфа* “те саме”; *Вовниця* (Гр I 245) “вовна”; *Перервиця* (III 135) “перерва”; *Ситиця* (IV 124) “медовий розчин” від *сита* “те саме”; *Брамиця* (1926 Саб 48) “брама”; *Бешишниця* (49) “рожа, бешиха”; *Куниця* (175) “пшничок у очерету” від *куня* “те саме”; *Негодиця* (211) “негода”; *Моровиця* (433) “епідемія”; *Козиця* (СУМ IV 212) розм. “те саме, що *коза* – народний духовий інструмент, волинка”; *Кужелиця* (386) “кужіль”; *Тім'яниця* (X 142) рідко “те саме, що *тім'я*”; *Храпавиця* [31:59] “верхній шар снігу, що утворився від морозу після відлиги”, *храпа* “те саме”; *Хребесниця* “хребет” [32:20]; *Бантиця* (О I 43) “поперечка на кроквах” від *банта* “те саме”; *Бротяниця* (73) “мотузьяна вуздечка” від *бротъ* < *обротъ* “вуздечка”, останнє – дериват, утворений від *рот* за допомогою конфікса з матеріально не вираженим другим компонентом (об-**-ѣ**); *Жолобниця* (254) “ривець посередині підмостка в хліві” від *жолоб*; *Яшниця* (О II 406) “яешня”, певне, *яшиниця* > *яшниця* та багато ін. Пор. також: *Дощовиця* (СУМ II 403) “дош”, певне, спочатку універбація *дощова погода* > *дощовиця* = “дош”, потім *дош* > *дощовиця*, так же і *Сніговиця* (IX 424) “сніг” та ін.

У найдавніших пам'ятках спостерігаються випадки, коли запозичене слово набирає “національного” вигляду унаслідок того, що його фіналь оформлюється суфіксом **-иця**: *бербсница* (1458 ССУМ II 92), пор. молд. *бърбынцэ* “діжка, бочка”; *Бербениця* (О I 49) “дерев'яний посуд для молока” з рум. *bârbînța* “те саме” (див. ЕСУМ I 168); *Надѣю масм яко котвицу* (*котву*) (1560-і КА 54) “якір”, від *кѣтва* “те саме”, яке вважається запозиченням з польської (Ф II 350); *Написаным не на таблицях каменнымъ* (127), пор. лат. *tabula*, народна латинь *tabla*, хоча тут не виключений варіант запозичення в такому вигляді з польської (див. Ф IV 6); *жуница мухаяровая* (1570 АЮЗР I 23), пор. *жупан* “те саме” – запозичення з італійської, можливо, через посередництво польської (ЕСУМ II 209); *Заплакала дѣвчинонька У свѣтлицѣ*, *Прихиливши головоньку До скамницѣй* (1823 УкрП 211), пор. д.-р. *скамита* з лат. *scamini* через середньогрецьке *σκαμιν(ον)* (Ф III 632); *Кабиця* (СМШ I 311) “вогнище в снігах або надворі замість печі”, пор. *кабич*, *кабня* “те саме”, можливо, від запозиченого з турецької мови *каба іğ* “великий ніж, рожен для обпикання м'яса”, пор. також *кабичник* “хто розпалює кабіцю” (ЕСУМ II 332); *Гойдиця* (Гр I 299) “волинка” від *гайда* “те саме” з турецької через посередництво південнослов'янських і

румунської мов (рум. *găida* “те саме”); *мештерніца*, *маштурніца*, *маштерніца* “поздовжня міцна балка під стелею хати”, пор. *мештергенда* “те саме” з угорської *mester* “майстер” і *gerenda* “брус, балка” [33:161] тощо.

На українському мовному ґрунті явище набуття “національного” вигляду торкнулося й ряду незапозичених слів: *Вервиця значить процу давидову* (1659 Гал 170) “вірвовка, шнур”, пор. ст.-сл. *врѣвь*, прасл. *vrъgvъ*, д.-р.-укр. *врѣвь* “те саме”; *мы же послѣдѣймо велики(х) тайницѣ* (1489 Ч 42); *Розниця* (1499 ССУМ II 298) “розбрат, незлагодя”, пор. рос. *рознь* (див. Ср III 162); *в тцую славицу мира сего взбудила* (к. XVI В 59); *У Глуховѣ у городѣ Стрѣльнули зѣ ружници* (1827 УкрП 66) від народної форми *ружжю* (<оржжне); *будеть ... ложницѣ межю лю(д)ми* (сер. XVIII Пр 119); *Билиця* (СМШ I 26) “бувальщина”, пор. рос. *быль*” та ін.

4. У давньоруський період серед назв рослин важко знайти демінутивні форми на *-ица*. Однак в пізніших пам’ятках маємо багато найменувань за схожістю з іншими рослинами (інколи це різновиди рослини). В.Л.Карпова вбачає тут первісно демінутивні форми [34:49], “демінутивна форма виконувала при цьому диференціюючу функцію, вказуючи на денотат, відмінний від позначуваного нездрібнілою формою мотивуючої основи [35:123]. Наприклад: *Кропивниця* (сер. XVII СлЛекс 122); *супота/zop, лепчица че(р)ная трава* (151), пор. давнє *лепокъ*, співвідноситься з сучасними *лепок* “підмареник чіпкий” і *лепець* “те саме” (Смик 94) (*лепиту* “липнути”). пор. також *Лепчиця* (Смик 94) “підмареник північний, підмареник чіпкий”, *Лепчиця* [36:93] “перстач прямостоячий, або калган”, інша назва *липуха*; *Укропниця* (404); *шмаруй рѣвницю у хвоста* (1788 Кн 66); *Житниця* (Яв 225) “трава”; *Плевельниця* (1922 Росл 17) “пирій”; *Кукольниця* (89); *Клиниця* (БукГов ІУ 54) “вид клена”; *Перчиця* (СУМ УІ 336) розм. “стручковий перець”; *Хрінниця* (ХІ 150) “назва деяких трав’янистих рослин, що використовуються народною медициною для лікування пропасниці, а також засіб від блощиць”; *Лободиця* (Смик 97) “лутига садова”; *Явірниця* (186) “смородина звичайна”; *Морквиця* (110) “морква дика”; *Папоротиця* (123) “безщитник жіночий”; *Свиріпиця* (150) “свербига східна”; *Блекітниця* (Сим 133) “назва гриба” тощо. Здається, немає сумнівів, що на базі демінутивності в українській мові поступово виформувалася функція творення іменників з модифікаційним значенням подібності.

Значення подібності виявляється і в інших дериватах. Найчастіше це найменування речей за схожістю з іншими предметами, назви модифікацій типових приладів тощо: *Ратиця* (Б-Н 310), певне, спрощена форма від *ракотиця* (див. УмСп 368, Гр IV 4) (<рак + -(от)иця) за подібністю з клешнею рака); *Ручиця* (Б-Н 318, О II 198) “деталь воза”, “рукоятка плуга”; *Воротниця* (Гр I 256) “ворота з лози”; *Плужниця* (Гр III 198) “вид плуга”; *Уздениця*, *уздіниця* (ІУ 323) “недоуздок”; *Косиця* (О I 380) “довге пір’я на хвості півня”, “городня квітка, якою дівчата прикрашають волосся”, “паморозь на вікнах” тощо; *Салниця* “жир на свинячих кишках” [32:20], тобто “щось подібне до сала” та ін.

Таким чином, на ґрунті української мови праслов’янська тенденція творення іменників з модифікаційним значенням жіночої статі суттєво зміцнилася. Велика кількість найменувань осіб – похідних від прикметників та дієслів – почала мотивуватися також іменниками, така мотивація могла стати основною, особливо у випадках, коли суфікс *-иця* надавав похідному слову значення “дружина особи, названої твірним словом”. Згадана тенденція набула розвитку й серед іменування представників фауни, що було спричинено давньою потребою називати самок тварин.

Розпочаті в праслов’янську добу процеси дедемінутивізації поглибилися. На уламках демінутивності виформувалося ряд *зменшено-пестливих*, а пізніше – *пестливих, народно-пісенних, поетичних* форм. З процесами дедемінутивізації пов’язана поява іменників з модифікаційним значенням подібності. Втрата дедемінутивності, а поряд з цим і зростаюча активність розгляданого форманта спричинили в ряді випадків превалювання плану вираження над планом змісту при творенні різних груп лексики, а значить і появу багатьох слів зі структурно надлишковим *-иця*. Такі деривати, як правило, носять регіональний характер. Однак експансію цього явища в запозичених словах, нам видається, можна трактувати як словотвірну модифікацію, при якій похідному надається значення національно-мовної належності.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

АЮЗР Акты, относящие к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Спб., 1861 – 1892. – Т. I-15.

БерЛекс Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В.В.Німчука: Надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с.

Б-Н Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1966. – 423 с.

БукГов Матеріали до словника буковинських говірок. Вип. 1-6. / Ред. кол. К.Ф.Герман, К.М.Лук'янюк, В.А.Прокопенко – Чернівці: Чернівецький державний університет, 1971-1979.

В Вишенський І. Сочинения / Подг. текста, стаття і коментарии І.П.Еремина. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 372 с.

Гал Галатовський Іоаникій. Ключ розуміння / Підг. до вид. І.П.Чепіга. – К.: Наук. думка, 1985. – 444 с.

ГалЛем Верхратський І. Про говор галицьких лемків. – Львів, 1902. – 480 с.

Гол Словник української мови Я.Ф.Головацького. Підгот. до вид. Й.О.Дзедзелівський, З.Ганудель. Науковий збірник музею української культури у Свиднику. – № 10. – 1982. – 612 с.

Гр Словарь української мови / Зібр. ред. журн “Киев, старина”. Упорядкував, з дод. влас. матеріалу, Б. Грінченко. – К., 1907-1909. – Т. 1-4.

ГуцГов Б. Кобилянський. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття // Український діалектологічний збірник. Кн. І. – К., 1928. – С. 1-92.

ЕСУМ Етимологічний словник української мови / За ред. Л.С.Мельничука. В 7 т. – К.: Наук. думка, 1982-1988. Т. 1-3.

ЄУ The Jevanheliję ucytelnoje of Meletij Smotruc'kuj. Text. Volume II / With an Introduction by David A. Frick. – Harvard: Ukrainian Research Institute of Harvard University. 1987. – 552 s.

Ж Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник. – Львів, 1886. – Т. 1-2. – 1117 с.

ЖА Житіє Алексѣя челоуѣка Божія // Повѣсть о трѣхъ короляхъ-волхвахъ въ западнорусскомъ списке XV вѣка. Труд В.Н.Перетца. – С.-Петербург, 1903. – С. 107-111.

ЗилЛекс “Лексис Лаврентія Зизанія” // Лексис Лаврентія Зизанія Синоміа словеноросская / Підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В.В.Німчука. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 23-89.

ИФ Мещерский Н.А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.: Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.

Інт Українські інтермедії XVII-XVIII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 239 с.

Іо Іоанна, митрополити руськаго ... написавшаго правила церковнаго отъ сватыхъ книгъ въ кратицѣ Іакову Черноризьдо, 1080-1089 рр. (список XIV) // Памятники древнерусского канонического права. – Спб., 1880. – Ч. 1. – (РИБ; Т. 6). – С. 1-20.

КА Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол. Т. II. – Варшава, 1930. – 192 с.

Кв-Осн. Словник мови творів Г.Квітки-Осн. 'яненка: У трьох томах. – Харків: ХДУ, 1978-1979. – Т.1-3.

Кир Се есть выпрошание Кюриково // Памятники древнерусского канонического права. Ч. I. – Спб., 1880.

Кирич Українсько-російський словник: у 6 т. / За заг. ред. І.Кириченка. – К.: Наук. думка, 1953-1963.

Кн Книжиця для господарства. – Почаїв, 1788. – 111 с.

КО Незвісний твір Клирика Острогського (1599) // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури.

КП Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. – К.: Час, 1991 – 280 с.

Крим Російсько-український словник: У 3 т. / Українська АН. Комісія для складання словника української живої мови / Головний редактор А.Е.Кримський. – К.: Червоний шлях, 1924 – 1933.

ЛВел Величко С. Сказаніє о войнѣ козацкой зъ поляками. К.: Українська академія наук, 1926. – 275 с.

ЛГВ Галицько-Волинський літопис // Полнос собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во вост. литературы, 1962. – С. 715-938.

ЛРК Лохвицька рагушна книга другої половини XVII ст. / Підгот. до вид. О.М.Маштабей, В.Г.Самійленко, Б.А. Шарпило. – К.: Наук. думка, 1986. – 222 с.

О Онишкевич М.Г. Словник бойківських говірок. – К.: Наук. думка, 1984. – Ч. 1-2.

Павл Павловский А. Грамматика малороссійскаго нарѣчія. – Санктъ-Петербургъ, 1818. – 116 с.

ПВД Повість временних літ за Лаврентіівським списком // Полное собрание русских летописей. Т.1. Лаврентьевская и Суздальская летопись по академическому списку. – М.: Изд-во вост. литературы, 1962. – С.1-286.

Пер Пересторога // Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954. – С. 25-63.

ПЄ Пересопницьке євангеліє 1556-1561 рр. Рукопис ЦНБ АН України, №15512.

Пов Перетц В.Н. Повесть о трех королях-волхвах в западнорусском списке XV в. – Спб., 1903. – С. 1-106.

Пр Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. – М.: ГИС, 1958 – 1959. – Т. 1-2.

Р Южнорусские грамоты. Собр. В.Розовым. – К.: Изд. отд. русского языка и словесности Академіи наукъ, 1917. – 75 с.

Росл Мельник М. Українська номенклатура висших рослин. – Львів, 1922. – 250 с.

Рус Українські грамоти ХУ ст. / Підгот. тексту, вступна стаття і комент. В.М.Русанівського. – К.: Наук. думка, 1965. – 163 с.

Саб Сабалдир Г. Практичний російсько-український словник – К.: Час, 1926. – 436 с.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.) / Гл. ред Р.И.Аванесов. – М.: Русский язык, 1988-1991. – Т. 1-4

СИ Собрание историческое // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. – К., 1873. – 320-378.

Сим Українсько-латинсько-російсько-білоруський словник мікологічної номенклатури // Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології. – К.: Наук. думка, 1991. – С.131-145.

СлГідр Словник гідронімів України. – К.: Наук. думка, 1979. – 780с.

СлЛекс Лексикон латинський Є.Славинецького // Лексикон словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сагановського. Підгот. до вид. Німчук В.В. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 58-418.

СлРЯ Словарь русского языка XI-XVII вв. – М.: Наука, 1975 – 1992. – Вып. 1-18.

Смик Смик Г.К. Корисні та рідкісні рослини України: Словник-довідник народних назв. – Київ: “Українська радянська енциклопедія ім. М.П.Бажана”, 1991. – 416 с.

СМШ Словник мови Шевченка. В двох томах. – К.: Наук. думка, 1964. – Т.1 – 484с., Т.2 – 566 с.

СПІ Слово о полку Игоревѣ // Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича. – М., 1980. – С. 1-48.

Ср Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1893-1912. – Т. 1-3.

ССУМ Словник староукраїнської мовиXIV-XV ст.: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1977-1978. – Т.1-2.

СУМ Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т. 1-11.

Тимч Историчний словник українського языка / За ред. Є.Тимченка – Харків-Київ: ДВУ, 1930-1932. – Т.1. XXIV. 937 с.

УкрП Українські пісні, видані М.Максимовичем. Фотокоп. з вид. 1827 р. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 222 с.

УмСл Уманець М. и Спилка А. Русско-украинский словарь. – Берлін. 1924. – 1149 с.

Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачева. – М.: Прогресс, 1964-1973. – Т.1-4.

ХА Книги времена и образна Георгия мниха // Истрия В.И. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Т.1. Текст. – Пг., 1920. – 612 с.

Ч Уривки з Четьї 1489 р. // Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII вв. – Л., 1928. – С. 1-107.

Чаб Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрящини: У 4 т.- Запоріжжя, 1992.

ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд. / Под ред. О.Н.Трубачева. – М.: Наука, 1974 – 1990. – Вып. 1-17.

Яв Яворницький Д. Словник української мови. Т. 1. А-К. – Катеринослав: Слово, 1920. – 412 с.

ЯМ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1734 гг.) / Под ред. А.Лазаревского. – К., 1983-1987. – Ч.1-III. – 418 с.

- 1.Мейс А. Общеславянский язык. – М., 1951. – 491 с.
- 2.Vondrak W. Vergleichende slavische Grammatik. – Gottingen, 1924.
- 3.Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański. – Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdańsk, 1974. – Tom 1.
- 4.Wojtyła-Swierzowska M. Prasłowiańskie nomen agentis. – PAMonografie sławistyczne, 30. – Wrocław-Warszawa-Krakow, 1974. – 159 с.
- 5.Сабалош І.В. Формування української ботанічної номенклатури / Ужгородський державний університет. – Ужгород, 1996. – 192 с.
- 6.Брус М.П. Загальні жіночі особові номінації в українській мові ХУІ – ХУІІ століть: словотвір і семантика: Автореф. дис ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарп. ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2001. – 20с.
- 7.Семенюк С.П. Творення іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в сучасній українській мові // Ономастика і апелятиви (проблеми словотвірної дериватології). Вип. 7. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. – С. 190-200.
- 8.Дейниченко Н.П. Питання вивчення зоологічної лексики рідного краю в курсі “Українська діалектологія” (Методичні поради). – Суми, 1984. – 120 с.
- 9.Семенюк С.П. Суфіксальне творення назв самок тварин у новій українській мові // Придніпровський науковий вісник. – 1998. – №82. – С. 11- 22.
- 10.Гриценко П.Ю. Атракція як фактор розвитку лексико-семантичної системи говорів //Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами. Тези доповідей / Ужгородський державний університет. – Ужгород, 1982. – С.76-79.
11. Німчук В.В. К истории развития словообразовательной семантики праславянских суффиксов // Закономерности языковой эволюции: тезисы докладов Всесоюзной научной конференции / Латвийский ун-т. – Рига, 1990 – С. 163-164.
- 12.Обнорский С.П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. – М.-Л., 1946. – 199 с.

13. Токар В.П. Історія суфікса -к(а) в українській мові. – Дніпропетровськ, 1959. – 50 с.
14. Сенів М.І. До історії адаптації жіночих календарних власних імен в українській мові ХІУ-початку ХІХ ст. // Мовознавство.- 1982.- №4. – С. 72-76.
15. Керста Р.Й. Українська антропонімія ХУІ ст. Чоловічі найменування. – К., 1984. – 152 с.
16. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К., 1966. – 216 с.
17. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови ХІУ-ХУ ст. – К., 1958. – 298с.
18. Семеренко А.В. История формирования украинского демиинутивного словообразования: Автореф. ... канд. филол. наук: 10.02.02. / Киев. педин-т им. А.М.Горького. – К., 1988. – 22 с.
19. Шапошникова Н.С. Об определении уменьшительного значения некоторых древнерусских существительных // Науч. докл. высш. школы. Филол. науки. – 1961. – № 1. – С.40-46.
20. Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К., 1989. – 288с.
21. Тріль О. З історії друкарської лексики // Українська історична та діалектна лексика. – Львів, 1996. – С.157-166.
22. Франко З.Т. Системно-ареальна характеристика гідронімії України // Мовознавство. – 1978. – №5. – С. 41-47.
23. Митев Д. Особенности структуры топонимов Западного и Северного Причерноморья (Болгарско-украинские типы) // Питання ономастики Південної України. – К., 1974. – С.20-34.
24. Шульгач В.П. Гідронімія басейну Стиру. – К., 1993. – 144 с.
25. Корепанова А.П. Словотворчі типи гідронімів басейну нижньої Десни. – К., 1969. – 100 с.
26. Дідківська Л.П., Родніна Л.О. Словотвір, синонімія, стилістика. – К., 1982. – 170 с.
27. Коломиец В.Т. Имя существительное (в гл. "Словообразование") // Историческая типология славянских языков. – К., 1986. – С.48-76.
28. Гумецька Л.Л. З історичної лексикології української мови // Мовознавство. – 1978- № 6. –С. 11-22.
29. Тимошенко П.Д. Іменникові синонімічні словотвори у мові української народної пісні // Тези доп. та повідомлень міжвузівської наук. конф. з питань східнослов'янського іменного словотвору. – К.: Наук. думка, 1974. – с. 140–141.
30. Сабадош І.В. Лексико-словотворчі варіанти українських народних назв "Leucanthemum vulgare" // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. ХУ Республіканська діалектологічна нарада: Тези доп. і пов. – Житомир, 1983. – С.166-168.
31. Могила О.А. Карпато-Поліські лексико-семантичні паралелі (на матеріалі метеорологічної лексики) // Структура і розвиток

українських говорів на сучасному етапі. ХУ Республіканська діалектологічна нарада: Тези доп. і пов. – Житомир, 1983. – С.58-59.

32. Куриленко В.М. Лексика животноводства в полесских говорах: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Ужгород. держ. ун-т. – Ужгород, 1984. – 24 с.
33. Ганудель З. Лексичні етюди в Рапатах // Українське і слов'янське мовознавство. 36. наук. праць. Вип. 4. – Ужгород, 2001. – С. 159-161.
34. Карпова В.Л. Староукраїнські вторинні назви рослин // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 46-54.
35. Закревська Я.В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. – К., 1976. – 164с..
36. Сабадош І.В. Атлас ботанічної лексики української мови. – Ужгород, 1999. – 104 с.

Віктор МОЙСІЄНКО (Житомир)

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ІМЕННИМ СЛОВОТВОРОМ В АКТОВІЙ КНИЗІ ЖИТОМИРСЬКОГО ГРОДСЬКОГО УРЯДУ 1611 РОКУ*

Словотвір актових книг Житомирського гродського уряду, як і решти подібних писемних пам'яток, характеризується наявністю дериваційних типів, що в подальшому стали продуктивними в українській літературній мові, а також варто відзначити оригінальну словотвірну поєднуваність моделей, не успадкованих українською мовою. В аналізованих документах явно домінуючим для іменників та прикметників є суфіксальний спосіб словотвору. Найчастіше для творення віддієслівних іменників використовується модель – дієслово + транспозиційний суфікс *-нѣје*: *повѣданѣ* /3/, *поклада(н)ю*, *оказова(н)ю* /3/, *убра(н)є* /6/, *посєгне(н)є*, *посажє(н)є* /7/, *поранє(н)є* /7/, *прислуха(н)я* /8/, *спалє(н)є* /8/, *злупє(н)є* /8/, *вывоже(н)я* /10/, *ω(т)бира(н)я* /10/, *ω(т)данѣя* и *заплаче(н)я* /10 зв./, *росказа(н)ємѣ*

* У статті використовуються матеріали з актової книги, що знаходиться в ЦДДА у м. Києві (ф. 11, оп 1, спр. 6).

/12/, поми(р)кова(н)є, успокоє(н)є /18/, погамованъя /17 зв./, захованъя /18 зв./, спо(л)кова(н)є /22/, узнанъє /22/, є(з)дчє(н)є 24. в року второ(м) о(т) сложе(н)я /108/, ку усправє(д)ливєнъю /70/, позабиянє /8/, змо(р)дованъє /27/, чинєнъє /27 зв./, де(р)жа(н)є, ужива(н)є /44 зв./,

рідше **-тъје**: виби(т)є, побит(т)є /24/, за(с)та(т)я /24 зв./ ви(у)стъю, зє(у)с(т)ю /142/, на(у)стя 'нашестя' /132 зв./.

З інших словотвірних моделей до активновживаних слід віднести утворення із суфіксами:

-ств-: рыце(р)ства /16 зв./, па(н)ствъ /16 зв./, лотро(в)ство(мъ) /17/, товариства /17/, лако(м)ства /17/, лупє(з)ствы /17/, убо(з)ства /17 зв./, мнозствомъ /18/, воєво(д)ство /19 зв./, подобє(н)ство /20 зв./, нєбє(с)пєчєнъство /37 зв./, по(с)лушєнъство /40 зв./,

-ник-: уряднику /3 зв./, уча(ст)никовъ /7/, служє(б)нику /11/, ру(д)никовъ /17 зв./, розбо(у)ник(к) /16 зв./, помочникъ /31/,

-ък-: скры(н)ку /5 зв./, бо(ч)цє /21/, мєшокъ /12/, замочокъ /8/, штучокъ /7/, во(ж)ки /28 зв./,

-ост-: ни(л)но(ст) /4 зв./, срокго(ст)и /11 зв./, (х)тиво(с)ти /17/, присто(и)но(ст) /17/, бы(т)но(ст) /26/, принадле(ж)ности /34/,

-ък-: пожитокъ /6/, по(д)шивкою /6/, мужа(т)ки /16 зв./, поступокъ /11/, ста(т)ку /8/, выросто(к) /13 зв./, побудкою была (від побудити) тут про людину, що намовляла, побуджувала до певних дій /132 зв./, шацунок /42/, учинъку, припа(д)ку, фрасунъко(м) /42 зв./,

-иц-: бєлиц /6/, свєтлицы /8/, ручни(ц) /18/, рукавици /28/,

-ечк-: мєстє(ч)ко /8/,

-ьц-: заступцовъ /10/, посла(н)ца /11/, мєстьцахъ /17/, здра(и)цы /18/, де(р)жа(в)ця 'власник землі' /70/, вла(с)ному шко(д)ци /108/, понєдєлєцъ /116/, выволанє(ц) /24 зв./, злочи(н)цо(в) /35/,

-ьб-: ли(ч)бы /16 зв./, стрє(л)бу 'процєс' /18 зв./, личбє /18 зв./, гро(з)ба /132 зв./.

Поодинокими для творення нових іменників відзначимо випадки вживання таких суфіксів:

-ан-: топорищанє /19/. анъдриєвля(н) 'жителів Андріїва' /20/,

-ј-: ни(в)є /13/,

-зн-: боя(з)нъ /17/,

-дл-: бы(д)ло /17 зв./.

-ск-: назвиска /5/,

-ьн-: вя(з)нєвъ /40/,

-ин-: поганинъ /17/,

-ин-: синєтина /28/, долина(х) /41 зв./,

-ун-: опєку(н) /8/,

-єж-: грабєжи /7/,

-уг-: волоцу(г) /17/,

-тяй-: го(л)тяє(в) /17/,

-ич-: дєди(ч) /44/.

Із прикметникових суфіксів до найчастотніших в аналізованій пам'ятці варто віднести:

-н-: вин(н)а /4 зв./, шляхє(т)ны(и) /24 зв./, спо(л)ного /24 зв./, па(н)цє(р)ны(и) /28 зв./, сребрьными /42/, ш-н: тамошнєму /32/, оногдашни(и) дє(н) /132 зв./,

-ьк-: купє(ц)ки(и) /5/, мужи(ц)ки(и) /6/,

-ьск-: ту(р)ски(и) /6/, пога(н)ски(и) /16 зв./, любє(л)ски(и), трибуна(л)ски(и) /24 зв./, го(с)пода(р)ского /25 зв./, во(з)но(в)ски(и) /27 зв./, нєбо(ж)чико(в)ски(и) /36 зв./,

-овн-/ован-: цви(т)кованы(х) /5 зв./, кєва(л)то(в)ноє /9/,

-ов-: врьдовы(х) /20 зв./, понєдѣлъковы(и) /72/, на ро(ч)ка(х) гєнваровы(х) /68/, половую /28/, крижово(м) /30 зв./,

-ав-: кривавыє /28/.

-лив-: збро(д)ливы(м), здра(д)ливы(м) /19/, усчипливыми /31 зв./, пла(ч)ливы(м) /40 зв./,

-ечн-: сєнє(ч)ныє двѣри /123/,

-ј-: барани(и) /28/, лиси(и) /28 зв./, куни(и), соболи(и) /42/,

-аст-: мыша(с)того /28 зв./.

Префіксальний іменний словотвір у пам'ятці – явище швидше спорадичне. Випадки творення іменників та прикметників за допомогою префіксів одиничні: окрик /7 зв./, припо(з)вы /7 зв./, неприяте(л) /16 зв./, всты(д) /17/, злупє(з)цы /17 зв./, ахстатокъ /18/, нє(ч)нотливы(и) /18 зв./, нєхрє(с)тянъскую /42 зв./, нє(с)часливо(м) /42 зв./.

Рідко трапляється і суфіксально-префіксальний спосіб: потва(р)ная /7 зв./, нєви(н)ности /7 зв./, паробка /15 зв./.

Після суфіксації за частотністю вживання йде безафіксний спосіб творення нових іменників: росправу /4/, позо(в) /7/, по(д)писомъ /7 зв./, нає(з)дъ /8/, погрє(б) /15/, заслона /16 зв./, помо(ч) /16 зв./, згубы /16 зв./, лупы /17/, нагородє /18/, умы(с)лѣ /18 зв./, мо(р)ды /19/, ро(з)руху /19/, здобычи /19 зв./, ро(з)бо(и)

Нерідко писарі актових книг використовують деривати, утворені способом складання: *сеножати* /3 зв./, *темно-тисавы(и)* /15 зв./, *злотоглововы(х)* /42/, *самопу(ст)* /17/, *милосо(р)дья* /17 зв./, *ε(д)носта(и)ны(м)* /20 зв./, *доброво(л)но(и)* /21/, *частокро(т)* /23/, *правдоживо(т)я* /130/, *середопо(с)тя посту* /139/ та зрощення: *одина(д)цато(м)* /3/, *шестогона(д)ца(т)* /9/, *ко(л)кодеся(т)* /15/, *второгона(д)ца(т)* /16 зв./, *по(л)чва(р)та* /17 зв./, *по(л)мили* /17 зв./, *в да(л)шомъ зло(м) пре(д)сєвзя(т)я своємъ* /17 зв./, *ски(л)куна(с)ту* /18/.

Номені *небо(ж)чикъ* /8/, *зобопо(л)ныхъ* /11/, *святотроє(ц)киє* /151/, *мужобо(и)ство* /70/, *рукодано(г)о* /32/, *чужозе(м)ци* /37 зв./, утворені контамінованим способом – зрощення/складання + суфіксація.

Інших способів деривації похідних субстантивів та ад'єктивів у пам'ятці не виявлено.

Як видно із наведених прикладів, мова пам'ятки досить повно відображає різноманітні способи і засоби творення іменників та прикметників. Всі вони стали здобутком української національної мови, а більшість – літературної. Такі ж дериватори відзначають дослідники і в інших документах XVI-XVII ст. [1; 2: 140-180]. Разом з тим у ряді випадків спостерігаємо досить оригінальні новотвори. Так, найактивніше виявляється в пам'ятці суфіксальний іменниковий словотвір із формантом *-нъје* (*-анье*, *-енье*). В подальшому цей суфікс (в українських граматиках нині виділяються *-инн-*, *-енн-*, *-анн-* [4: 37]) став досить продуктивний і в українській літературній мові. Проте, як показує матеріал досліджуваних справ, на початку XVII ст., як і в попередні епохи, віддієслівні іменники за цією моделлю творилися значно активніше [3: 79-91]. Складається враження, що для писарів обмежень при творенні віддієслівних іменників не існувало. Від будь-якого дієслова творився за існуючою моделлю іменник: *сплодити* > *спложєнъє*, *усправедливити* > *усправедливєнъє*, *заплатити* > *заплаченъє*, *узнати* > *узнанъє*, *злупити* > *злупєнъє* тощо. При цьому на межі морфем відбувалися різноманітні фонеморфологічні процеси: *посажє(н)є* /7/, *вывожє(н)я* /10/, *в року второ(м) о(т) спложє(н)я* /108/ – чергування д/ж. Заслуговує на увагу фонеморфологічна структура девербатива *позабиянє* /8/, що утворився, очевидно, від неуспадкованого українською, принаймні літературною, мовою мотиватора *позабияти*. При творенні слова *ε(з)дчє(н)є* /24/, писар, очевидно

не міг графічно точно передати складну артикуляцію нових звуків, що постали внаслідок деривації на межі кореня і суфікса. Дериват *ку усправє(д)ливєнъю* /70/, треба думати, утворився від похідного відприкметникового дієслова *справедливий* > *усправедливити*, яке не фіксується у давньому словниці [5], однак у сучасному із семантикою 'виправдовувати' вживається [6].

Деякі іменникові та прикметникові новотвори, очевидно, на час написання пам'ятки були поширені, але пізніше були витіснені або іншими дериваційними моделями, або взагалі іншими словами: *небє(с)пєчєнъство* 37 зв., *по(с)лушєнъство* /40 зв./, *бєлиц* /6/, *вла(с)ному шко(д)ци* /108/, *понєдєлєць* /116/, *про(з)ба* /132 зв./, *понєдѣльковы(и)* /72/.

1. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). – К., 1993.
2. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К., 1978.
3. Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. – К., 1991.
4. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К., 1969.
5. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. В 3-х томах. – М., 1989; Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – К., 1977.
6. Словарь української мови Бориса Грінченка. У 4-х томах. – К., 1977. – Т.4. – С. 358; Словник української мови. В 11-ти томах. – К., 1970-1980. – Т.10. – С. 494.

Ольга КРОВИЦЬКА (Львів)

NOMINA PERSONALIA У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЛЕКСИКОНІ XVI–XVIII СТ.: ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОТВОРЕННЯ

Пам'ятки української мови XVI–XVIII століття, завдяки своїй багатоманітності і різностильовій спрямованості, пронизані духом мовотворення, який тісно пов'язаний із об'єктивною історією народу. На думку проф. Ю. Шевельова, не можна будувати історію мовотворення – мововимирання, абстрагуючись від історичних фактів (процесів) [6, 57]. А тогочасний історичний простір "настільки багатоплановий і невловимо різноманітний,

що неможливо охопити його, не маючи уявлення про середньовіччя як про певну системну єдність з внутрішньою, тільки йому властивою логікою руху суспільства” [7, 7]. Розвиток матеріальної і духовної культури, поява нових державних та урядових інституцій, канцелярій нового типу, розвиток шкільництва, освіти, торгівлі, міжнародні контакти, суд, міське управління, військо, цехи і т. п. – усе це вимагало своєї термінології, свого словника. І такий словник творився, опираючись на мовну традицію попереднього періоду, на активізацію власних лексичних, словотворчих, стилістичних можливостей, на збагачення лексико-семантичної системи, на постійну взаємодію церковнослов'янських, книжних українських елементів із народнорозмовною стихією, яка поступово вливалася у різножанрові українські писемні джерела (пам'ятки ділової та публіцистично-ділової мови – грамоти, привілеї, актові книги, описи замків, статuti, поборові реєстри, люстрації земель; пам'ятки полемічної літератури – твори І. Вишенського, З. Копистенського, К. Острозького, І. Борецького та ін.; пам'ятки художньої літератури – поезії, інтермедії, панегірики, епіграми; релігійні пам'ятки; пам'ятки наукової літератури – словники, граматики та ін.; літописи, хронографи).

Матеріалом для дослідження стала спеціально укладена картотека суфіксальних утворень *nomina personalia*, яка налічує понад 2400 одиниць, дібраних із двох фундаментальних лексичних картотек – “Історичного словника українського язика” за ред. проф. Є. Тимченка та “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”, які зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Опрацьовано також цілий ряд пам'яток, що не ввійшли з об'єктивних причин до названих картотек: Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). – К., 1976; Приватні листи XVIII ст. – К., 1987; Лохвицька ратушна книга. – К., 1986; Українські інтермедії XVII–XVIII ст. / Пам'ятки української мови. – К., 1960; Житецький П. Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века. – К., 1888; Дневник генерального хоружего Николая Ханенка (1727–1753 гг.). – К., 1884; Ділова документація Гетьманщини. – К., 1992.

У тогочасних писемних джерелах з-поміж активних лексико-семантичних груп *nomina personalia* виділяються назви осіб за соціально-економічним та майновим станом, суспільно-політичним становищем. Ця лексико-семантична група відзначається великою семантичною розгалуженістю,

динамічністю, відкритістю та постійним оновленням, що зумовлюється “внутрішньомовним процесом реагування на нові реалії дійсності” [2, 35]. У ній яскраво відображаються основні тенденції мовного розвитку, пов'язані насамперед із об'єктивною історією народу.

Протягом XVI–XVIII ст. неодноразово змінювалась політична ситуація в Україні. Змінювалося також економічне життя: “розвивався цілком новий суспільно-господарський порядок, зовсім не схожий на устрій Київської Русі... Економічні зв'язки України із Заходом нечувано зміцніли” [5, 79]. В Україні запроваджується станова організація суспільства (шляхта, міщани, селяни). У 1529 році з'явилося перше видання Литовського статуту, де зібрані основні права та привілеї для різних соціальних груп. Цей важливий документ також наближав Україну до західного способу життя. Та з часом відбуваються нові епохальні події, які цілком міняють державний устрій України, її соціальне обличчя. Маємо на увазі насамперед велику народно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького у 1648–1654 рр., часи Руїни, а також Гетьманщину, під час якої управління та соціально-економічна політика здійснювалися українцями. Цей період можна трактувати як “прецедент українського самоврядування” [5, 161]. Однак він тривав недовго. Україна поступово перетворюється у провінцію Російської імперії. Власне ці важливі історичні події, явища, процеси відобразилися у тодішньому лексиконі. Під терміном суспільно-політичний лексикон розуміємо групу слів, що позначають поняття, безпосередньо пов'язані з життям суспільства, а також ті, що стосуються обслуговування різних ланок суспільного життя (торгівлі, адміністративного управління, судочинства, права та ін.). Тому такі ключові поняття як суспільство, управління, економіка, право, військо, церква стали визначальними при поділі на семантичні підгрупи (визначення цих семантичних підгруп, звичайно, умовне і детерміноване специфікою цієї ЛСГ). До речі, високу частотність у функціонуванні *nomina personalia* засвідчують передовсім тогочасні пам'ятки ділового стилю: грамоти, універсали, ділове листування, документи городського, земського і підкоморного судів: скарги, превентивні заяви, судові декрети, контракти, річні реєстри, митна документація, привілеї, постанови, фундушеві записки, донесення та ін.

Таким чином, до цієї лексико-семантичної групи назв осіб входять:

I. Назви осіб, що займають певне соціально-економічне становище (назви осіб, пов'язані з торгівлею: арендарь (К.Т.), барышникъ (КІС), корчमितъ (КІС), корчмарь (КІС), купецъ (КІС), купчикъ (КІС), перекупень (К.Т.), перекупецъ (КІС), продавца (К.Т.), продатель (К.Т.), торговецъ (КІС), факторъ (АК) та ін.; назви осіб, пов'язані з фінансовою діяльністю, грошовим обігом: должникъ (КІС), должмитъ (К.Т.), депозиторъ (К.Т.), заставникъ (КІС), индукторъ (АК), лихварь (КІС), митарь (К.Т.), шафарь (КІС) та ін.; назви осіб, що займаються сільськогосподарською діяльністю: господарь (АК), господарникъ (К.Т.), найматель (КІС), хазяинь (К.Т.) та ін.; назви осіб, що пов'язані з майном і власністю: владелець (АК), долникъ (К.Т.), подворникъ (К.Т.), посесоръ (К.Т.) та ін.; назви осіб, що перебувають на службі в господаря: жиляръ (К.Т.), надворникъ (К.Т.), наймитъ (К.Т.), панцарь (К.Т.), паробокъ (КІС), подножокъ (АК), служалець (КІС), служатель (КІС), служитель (КІС), челядникъ (КІС) та ін.).

II. Назви осіб, що займають певне суспільно-політичне становище (назви осіб за титулами, званнями: государь (К.Т.), каштелянь (КІС), маршалокъ (КІС), правитель (АК), цесарь (КІС) та ін.; загальні назви володарів: владарь (АК), владатель (КІС), владца (КІС), властелинь (К.Т.), властитель (АК), держатель (К.Т.), державца (АК), диктаторъ (АК) та ін.; назви представників різних соціальних станів, груп та ін.: бидникъ (КІС), богачъ (К.Т.), бояринъ (К.Т.), дидичъ (К.Т.), жебраць (К.Т.), коморникъ (АК), загородникъ (К.Т.), ниварь (КІС), шляхтичъ (КІС) та ін.; назви прихильників певного політичного напрямку, діяльності: конфедераторъ (К.Т.), конфедератъ (К.Т.), мазепинець (К.Т.) та ін.).

III. Назви осіб, що пов'язані з адміністративно-державним управлінням, службою (назви найвищих державних посад, чинів: губернаторъ (К.Т.), комисарь (К.Т.), намисникъ (К.Т.) та ін.; назви службових осіб, що виконували певні обов'язки в адміністративних органах: администраторъ (К.Т.), врадничий (КІС), врядникъ/урядникъ (КІС), десятникъ (КІС), восковничий (КІС), дигнитаръ (КІС), комендаръ (КІС), екзакторъ (АК), нижникъ (К.Т.), канцеляриста (АК), комендаръ (КІС), екзакторъ (АК), нижникъ (К.Т.), підписокъ (К.Т.), подкоморникъ (К.Т.), стольникъ (АК), провизоръ (КІС), ревизоръ (К.Т.) та ін.; назви осіб, пов'язані з дипломатичною діяльністю: ассистентъ (К.Т.), гонецъ (К.Т.), депутатъ (К.Т.), резидентъ (АК), посланецъ (КІС) та ін.).

IV. Назви осіб, що пов'язані з судочинством, правовою діяльністю (назви осіб, пов'язані з судочинством: аудиторъ (АК),

апелянтъ (К.Т.), деляторъ (К.Т.), заседачь (К.Т.), колятераль (АК), екзекуторъ (КІС), едначь (КІС), лавникъ (КІС), комисарь (К.Т.), правникъ (КІС), позивачъ (АК), присудокъ (К.Т.), протестантъ (АК), свидокъ (АК), трибуналистъ (КІС), чоломбитчикъ (КІС), шарпачъ (АК), юриста (К.Т.) та ін.; назви осіб, які вчинили певні злочини, протиправні дії: виноватець (К.Т.), заговорчикъ (К.Т.), злочинца (КІС), нарушитель (К.Т.), насильникъ (К.Т.), преступникъ (КІС), преступца (К.Т.), своеволца (К.Т.), шемрачь (К.Т.) та ін.; назви осіб, які понесли певне покарання за вчинені злочини: арештантъ (АК), вигнанецъ (КІС), висилоць (АК), вязень (КІС), туремникъ (АК) та ін.).

V. Назви осіб, що пов'язані з релігією та церковними обрядами (назви представників церковної ієрархії: духовникъ (К.Т.), каноникъ (КІС), кардиналь (КІС), клирикъ (АК), митрополить (К.Т.), настоятель (К.Т.), священникъ (К.Т.) та ін.; назви членів релігійних течій, учень і сект: аполинаристь (К.Т.), базилиянинъ (К.Т.), бсрнардинъ (К.Т.), доминиканинь (КІС), евангелисть (К.Т.), игнатианинь (КІС), кальвинистъ (КІС), лютеранинь (КІС), нестерианинь (КІС), савелианинь (КІС), суботникъ (КІС), францишканинь (КІС), православникъ (КІС) та ін.; назви осіб, пов'язаних з церковними обрядами: клепаць (КІС), чтець (КІС), столпникъ (К.Т.), псалмиста (К.Т.) та ін.).

VI. Назви осіб, що пов'язані з військовою справою (назви осіб за військовими званнями, чинами і посадами: асаулець (АК), брегадиръ (К.Т.), десятникъ (К.Т.), комендиеръ (К.Т.), полковникъ (КІС), поручникъ (К.Т.), рейментаръ (КІС), сотникъ (КІС), тисячникъ (КІС) та ін.; назви представників різних родів військ, підрозділів, частин і загонів: бомбандиръ (К.Т.), ватажанинь (К.Т.), вартишь (К.Т.), виведчикъ (К.Т.), дозорца (К.Т.), драбонтъ (К.Т.), запорожець (К.Т.), караульщикъ (АК), компаниецъ (К.Т.), корабникъ (КІС), обожанинь (К.Т.), сердюкъ (К.Т.), сотенець (АК), сичовикъ (К.Т.), гусаринъ (К.Т.), дараганъ (КІС) та ін.; назви воїнів, що були озброєні конкретним видом зброї: галябартникъ (КІС), копийникъ (К.Т.), мушкетеръ (К.Т.), сагайдакеръ (К.Т.) та ін.; назви осіб, що виконували при війську певний вид роботи: возникъ (К.Т.), денщикъ (К.Т.), добошь (К.Т.), збройникъ (КІС), кольчужникъ (К.Т.), маркитантъ (К.Т.), пушкаръ (КІС), сагайдачникъ (КІС), трубачъ (КІС), шабельникъ (КІС) та ін.; назви представників ворожих армій: ординецъ (КІС), противникъ (КІС), супротивникъ (КІС), яничаринъ (КІС) та ін.; загальні назви воїнів: боевникъ (КІС), боритель (КІС), валечникъ

(К.Т.), воевникъ (К.Т.), воякъ (К.Т.), лицарь (К.Т.), ратникъ (КІС) та ін.).

Необхідно зазначити, що у межах аналізованої лексико-семантичної групи одне і те ж слово може входити до кількох семантичних підгруп. Наприклад, лексема ординець функціонує в українських пам'ятках у двох значеннях “татарський воїн”, “слуга, що перебував на військовій службі і часом ходив з послами в Орду”; слово пушкар засвідчене також у двох значеннях “ремісник, що займався виготовленням зброї” і “артилерист; той, хто обслуговує пушки”. Подібні приклади демонструють лексичне багатство поміна *personalia* і вказують на тогочасну семантичну розгалуженість.

У XVI–XVIII ст. унаслідок дії позамоовних (взаємоконтакти між народами, політичні, економічні та культурні потреби, наука, освіта) та мовних чинників (збагачення конкретної лексико-семантичної групи, усунення багатозначності питомого слова, вищий ступінь термінологізації запозиченого слова) з'являється велика кількість запозичених слів, які поступово засвоюються українською мовою. За нашими матеріалами, серед поміна *personalia* найбільше запозичень є саме в аналізованій лексико-семантичній групі. Частина назв осіб, у структурі яких засвідчені відповідні суфікси, прийшла в українську мову із західноєвропейських, зокрема з польської та німецької, причому ці мови інколи виступали у ролі посередників, наприклад: владца (> пол. *władca* або чеськ. – ЕСУМ I, 409), гандлювникъ (< через пол. *handel* з нім. *Handel* – Вг. 168); индуктаръ (< пол. *indukta* < лат. *inductum* – Булика 127); желяръ (< пол. *żeglarz* < нім. *Zegler* – Вг. 661); каштелянь (< пол. *kasztelan* – ЕСУМ II, 412) та ін.

Творення назв осіб за соціальним та майновим станом, суспільно-політичним становищем і т. ін. здійснювалося в основному за допомогою суфіксації. До речі, аналіз суфіксальних утворень базується, в першу чергу, на теоретичних дослідженнях фундатора української дериватології проф. Івана Ковалика. У працях вченого всебічно опрацьовано ряд проблем з теорії словотвору, насамперед, визначення основних словотвірних понять у їх взаємозв'язках, поняття словотвірної синонімії, омонімії, антонімії, проблема словотвірного гніздування, своєрідність ономастичного і діалектичного словотвору тощо.

Похідні іменники поміна *personalia* входили до складу більше 20 словотвірних типів. До твірних основ приєднувалися такі суфікси: – акъ (– якъ) (прошакъ, симоніакъ), – анъ (доминиканъ), – антъ (арештантъ, апелянтъ, комисіантъ,

маніфестантъ, маркитантъ), – аръ (арендаръ, индуктаръ, крамаръ, комендаръ, лихваръ, митаръ, пушкаръ, печатаръ), – иторъ (– оръ) (депозиторъ, инквизиторъ, дигнитаторъ, ексекторъ, конфедераторъ), – ачъ (богачъ, заседачъ, миркачъ, поривачъ, трубачъ, тлумачъ, шарпачъ), – ень (вязень, перекупень), – ентъ (ассистентъ), – ець (билецъ, бранець, виноватець, конешевецъ, гонецъ, засланецъ, мазепинець, отщепенецъ, пиसेць, посланецъ, служалець, торговецъ, чернець), – ашь (гармашъ, месиашъ), – инъ (– анинъ) (бернардинъ, бояринъ, дворянинъ, гусаринъ, игнатианинъ, крилошанинъ, лютеранинъ, обожанинъ, поганинъ, полчанинъ), – ита (– итъ) (езуита, гусситъ, корчमितъ, тяжбитъ), – истъ (– иста) (аполинаристъ, евангелиста, канцеляриста, кафедралістъ, консисториста, протоколіста, талмутиста, трибуналістъ), – иръ (поводиръ), – икъ (евангелікъ, молодікъ, сичовикъ, цирулікъ), – ишь (вартишъ), – никъ (барышникъ, ватажникъ, данникъ, дворникъ, десятильникъ, десятникъ, грабовникъ, жупникъ, ключникъ, куничникъ, нижникъ, подворникъ, позичальникъ, помистникъ, представникъ, противникъ, служебникъ, сильникъ, скупникъ, сотникъ, стенникъ, таинникъ, тисячникъ, уставникъ, щитникъ) – окъ (ватажокъ, высылкоъ, намисничокъ, свидокъ, присудокъ), – ичь (дидичъ, отчичъ, шляхтичъ), – ика (владика), – тель (боронитель, владатель, нарушитель, настоятель, найматель, оскаржатель, разделитель, свидитель, свободитель, служитель, подбуритель, правитель, управитель), – чий (высылчий, восковничий, врадничий), – чикъ (– щикъ) (денщикъ, заговорчикъ, зборщикъ, купчикъ, куринчикъ, позовчикъ, караульщикъ, ответчикъ, откупщикъ, никонщикъ, прикажчикъ, цесарчикъ), – ца (вызнавца, поборца, продавца, радца, своеволца, справца). За походженням більшість цих суфіксів – праслов'янські, що не втратили функціональної здатності утворювати нові слова на українському мовному ґрунті. Цілоком історичного функціонування постійно використовувала давносхіднослов'янський основний фонд суфіксальних дериваційних засобів “для творення нових слів, зберегла і розвинула головні тенденції в розвитку продуктивності окремих формантів, у внутрішніх процесах деривації, у взаємодії частин мови при словотворенні” [1, 193]. До тогочасних словотворчих ресурсів належить також невелика кількість запозичених афіксів (– аръ, – истъ, – антъ, – иторъ – оръ та ін.) [про походження цих суфіксів див. дет. 1, 162–178]. Таким чином, у словотворчих процесах брали участь понад 20 афіксів.

Найпродуктивніший з них суфікс – нить, який водночас є найактивнішим в українській словотвірній іменниковій системі XVI–XVIII ст.

Деякі словотвірні типи входять до складу синонімічних рядів, зокрема такі ряди утворюють словотвірні типи із суфіксами – ить, – арь; словотвірні типи із суфіксами – ень, – ець, – нить; словотвірні типи із суфіксами – ець, – нить; словотвірні типи із суфіксами – инь, – нить, – ець; словотвірні типи із суфіксами – аць, – нить, – чикь; словотвірні типи із суфіксами – нить, – ца; словотвірні типи із суфіксами – арь, – нить; словотвірні типи із суфіксами – нить, – чикь. Велика кількість паралельних утворень виникає в результаті конкурентної боротьби синонімічних типів, причому саме продуктивних словотвірних типів, що дає можливість серед синонімічних вибрати найбільш стійкі [3, 109]. Необхідно підкреслити, що із синонімією тісно пов'язана спеціалізація суфіксів, оскільки словотвірні афікси можуть виражати одне й те саме словотвірне значення (наприклад, значення речі, особи), поєднуючись із різновидами твірних основ. Крім того, під час деривації кожен формант доповнює, деталізує загальне словотвірне значення відповідно до семантичної природи твірної основи (слова). Найбільше синонімічних словотвірних типів виявлено серед похідних іменників – назв осіб за певним соціально-економічним та суспільно-політичним становищем.

Високу словотвірчу активність серед твірних основ виявляють передовсім дієслівні та іменникові твірні основи. У ролі дериваційної бази найчастіше виступають основи перехідних дієслів (наприклад, еднати > еднаць, заслати > засланець, купити > купець, оскаржати > оскаржатель, нарушити > нарушитель, правити > правитель, приказати > приказатель, продавати > продавець, просити > прощак та ін.). Похідні іменники, утворені від дієслівних твірних основ мають широкий діапазон словотвірних засобів і функціонують з такими загальними словотвірними значеннями: особа – носій процесуальної ознаки, особа – виконавець певної дії. Як слушно зауважують дослідники, у віддієслівних структурах словотвірний суфікс відповідає значенню узагальненого поняття носія, а твірна основа передає відношення до дії [3, 104].

Друге місце щодо активності займають іменникові твірні основи. Наприклад, барышъ > барышникъ, десятина > десятникъ, жупа > жупникъ, застава > заставникъ, Кальвинъ > кальвинистъ, комора > коморникъ, корчма > корчमितъ, крамъ > крамникъ.

копа > копникъ, лава > лавникъ, нива > ниваръ, панщина > панщаръ, субота > суботникъ, челядь > челядникъ та ін. У відіменникових похідних утвореннях реалізується загальне словотвірне значення: особа – носій предметної ознаки. Словотвірний афікс у похідних корелятах відповідає ознаці належності поняття (чи назви) до понять категорії носія, а твірна основа передає видову ознаку цього носія – предмету [3, 99].

Третє місце, за нашими матеріалами, посідають прикметникові твірні основи (билый > билець, богатый > богачъ, бидный > бидникъ, мазепинъ > мазепинець, нижний > нижникъ, сильный > силникъ, черный > чернець та ін.). Серед твірних переважають основи якісних прикметників. У похідних іменниках поміна personalia реалізується загальне словотвірне значення: особа – носій атрибутивної ознаки.

Частково засвідчені також дієприкметникові (засланный > засланець, выволанный > выволанець, посланный > посланець, посланникъ та ін.) і числівникові твірні основи (десять > десятникъ, тысяча > тысячникъ та ін.).

Аналіз словотвірного членування слів з різною формально-семантичною співвідносністю, на нашу думку, становить великий теоретичний інтерес. Базуючись на ньому, можна вивчати особливості характеру деяких словотвірних опозицій (відношень похідності), виникнення нових словотвірних типів, моделей, перерозподіл ролі твірних основ, зокрема активізацію іменникових основ у словотворенні певних частин мови, а отже, й зміну семантики похідних слів, закріплення в системі мови нових словотвірних морфем, їх морфів і варіантів, розширення об'ємності дериваційних суфіксів, утрату ознак словотвірного членування окремих слів [див. дет. 3, 49–50].

За морфологічною структурою твірні основи розподіляються на дві великі групи: 1) кореневі: куп – (купецъ, купчикъ), мит – (митникъ), челяд – (челядникъ), дол – (долникъ), дид – (дидичъ), нив – (ниваръ), комор – (коморникъ), пис – (писець), гон – (гонець), печат – (печатар), мир – (мирникъ), лав – (лавникъ), закон – (законникъ), симониа – (симонианинъ), псалм – (псалмиста), караул – (караулщикъ), комон – (комонникъ), зброй – (збройникъ), литавр – (литаврщикъ), столп – (столпникъ) та ін.; 2) похідні: откуп – (откупщикъ), перекуп – (перекупникъ), прода – (продатель), застав – (заставникъ), промит – (промитникъ), подвор – (подворникъ), господар – (господарникъ), загород – (загородникъ), пристав – (приставникъ), засид – (засидачъ), насил – (насилникъ), иновер – (иноверца), раскол – (раскольникъ).

гусар – (гусаринь), наезд – (наездникъ), побор – поборянинъ) та ін.

Словотвірний аналіз показує, що деякі твірні основи виявляють високу частотність під час творення нових похідних назв осіб, наприклад: вои – (воинь, воевникъ, военникъ, войникъ, воякъ), влад – (владарь, владатель, владца), господ – (господарь, господарникъ, господарчикъ), куп – (купецъ, купчикъ, откупщикъ, перекупецъ, перекупникъ, скупникъ), торг – (торговникъ, торговецъ, торжникъ), служ – (служалець, служатель, служитель, служебникъ), стрел – (стрелець, стрельникъ, стрелокъ), челяд – (челядникъ, челядинъ, челядинецъ) та ін.

У пам'ятках досліджуваного періоду в цій лексико-семантичній групі активно функціонували назви осіб, які виникали від існуючих твірних основ праслов'янського походження, утворюючи таким чином в її межах слов'янське ядро. Наприклад, бедникъ (< прасл. beda – ЕСУМ I, 192), державца (< прасл. d(ь)gzati – ЕСУМ II, 39), землянинъ (< прасл. zemja – ЕСУМ II, 259), данникъ (< прасл. dati – ЕСУМ II, 15), дольникъ (< прасл. dolja – ЕСУМ II, 107), господарь (< прасл. gospodъ – ЕСУМ I, 575), митникъ (< прасл. myto – ЕСУМ III, 467), корчмигъ (< прасл. k(ь)гьсма – ЕСУМ III, 46), купецъ (< прасл. kupiti – ЕСУМ II, 147–148), мерникъ (< прасл. meriti – ЕСУМ III, 482), продавца (< прасл. prodati, dati – ЕСУМ II, 15), правникъ (< прасл. pravъ – Ф. III, 352), торговецъ (< прасл. тъгъ – Ф. IV, 82). Необхідно підкреслити, що цей слов'янський лексичний шар міцно закріпився в українській лексичній системі. Більшість *nomina personalia* (із праслов'янською твірною основою) продовжує існувати в сучасній українській мові. Це стосується насамперед деяких назв осіб, пов'язаних з торгівлею, грошообігом, а також деяких назв осіб, що пов'язані з військовою діяльністю.

Під час деривації назв осіб за соціальним і майновим станом, суспільно-політичним становищем та ін. засвідчені також твірні основи іншомовного походження (апелянтъ > апеляция > лат. appello – ЕСУМ I, 79; канцеляриста > канцелярия > пол. kancelaria > лат. cancellaria – ЕСУМ II, 367; комисиантъ > комисия > пол. komisja > лат. commissio – ЕСУМ II, 538; протоколиста > протоколь > можливо нім. Protokoll – Ф. III, 383; трибуналистъ > трибуналь > нім. Tribunal > лат. tribunal – Ф. IV, 102). Таких похідних іменників особливо багато зафіксовано у таких семантичних підгрупах: а) назви осіб, що займають певне

суспільно-політичне становище; б) назви представників певних філософських, наукових течій, шкіл; в) назви осіб, пов'язаних з адміністративно-державним управлінням, дипломатичною діяльністю; г) назви осіб, пов'язаних із судочинством і правовою діяльністю; д) назви осіб, пов'язані з релігією та церковною діяльністю та ін.

Під час словотворення у певних умовах відбувається усикання голосних чи приголосних у дієслівних, іменникових та прикметникових основах. Це явище зумовлене “тенденцією до усунення великого нагромадження голосних або приголосних на морфемному шві” [4, 25]. Наприклад, купити < купецъ, мито < митарь, победити < победникъ, копие < копейникъ та ін. Крім того, відбувається чергування прикінцевих приголосних, наприклад, торг – (торжникъ), куниц – (куничникъ), прос – (прошакъ), обоз – (обожанинъ), приказ – (прикажчикъ) та ін. Нарощується суфіксальна частина за рахунок твірної основи й появи нових вторинних суфіксальних формантів: позичальникъ, корабленикъ, сотенець.

У пам'ятках української мови досліджуваного періоду засвідчені похідні іменники – назви осіб із різноморфними твірними основами: орандарь // рандарь, рицарь // лицарь та ін.

Серед важливих тенденцій розвитку цієї лексико-семантичної групи необхідно назвати також наявність словотвірної та лексичної синонімії. Наприклад, у пам'ятках української мови XVI–XVIII ст. засвідчені такі словотвірні синоніми: служалець, служитель, служатель, служебникъ; ватажанинъ, ватажникъ; стрилецъ, стрильникъ, стрилокъ та ін. Активно функціонують також лексичні синоніми: асесоръ // засидачъ, заставникъ // лихварь, корчмарь // шинкаръ, подворникъ // помистникъ, служалець // челядникъ, моцар // сильникъ, правникъ // юриста, вязень // туремникъ, схимникъ // пустельникъ, неприятель // противникъ // суперникъ, караульщикъ // вартишь та ін. Виникнення словотвірних та лексичних синонімів зумовлене в першу чергу активною взаємодією елементів літературної мови з народнорозмовними та діалектними похідними утвореннями, конкуренцією словотвірних типів, засвоєнням нових іншомовних ресурсів тощо.

Аналіз дериваційної структури *nomina personalia*, що пов'язані з соціальним та майновим станом, суспільно-політичним становищем тощо дозволяє зробити такі загальні висновки. По-перше, ця лексико-семантична група активно розвивалася у досліджуваний період, постійно поповнюючись

новими утвореннями за рахунок суфіксації та запозичень. По-друге, у дериваційних процесах брало участь понад 20 словотворчих формантів, які приєднувалися до твірних основ спільнослов'янського та іншомовного походження. У результаті аналізу словотвірної структури похідних іменників – назв осіб виявлено понад 20 словотвірних типів із різним ступенем активності, регулярності, продуктивності. За нашими спостереженнями, найпродуктивніші у межах цієї лексико-семантичної групи три словотвірні типи із суфіксом – никъ, із суфіксом – тель, із суфіксом – ець. Словотвірні типи із суфіксом – аръ, із суфіксом – чикъ – малопродуктивні. Решта словотвірних типів (із суфіксом – акъ, із суфіксом – анъ, із суфіксом – енъ, із суфіксом – икъ, із суфіксом – ишь, із суфіксом – ить (– ита), із суфіксом – ика, із суфіксом – чий, із суфіксом – ца) – непродуктивні. По-третє, в аналізованій групі активно функціонують лексичні та морфологічні варіанти, словотворчі та лексичні синоніми. По-четверте, виявлені особливості словотворення назв осіб відображають деякі загальні тенденції у розвитку словотвірної системи української мови.

Таким чином, детальне вивчення структури похідних іменників, виявлення їх особливостей дозволить встановити не тільки основні словотвірні тенденції, але й прогнозувати мовний розвиток шляхом вивчення словотвірних зв'язків між різними частинами мовами, досліджувати природу стилістичних ресурсів української мови, а також шляхи збагачення тематичних груп новими похідними структурами та ін.

1. Білоусенко П. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). – К., 1993. – 214 с.
2. Жайворонок В. Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць // Мовознавство. – 1999. – № 6. – С. 32–46.
3. Сікорська З. Сучасна українська мова. Словотвір і морфеміка. – Луганськ, 2000. – 173 с.
4. Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – 406 с.
5. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – 510 с.
6. Шевельов Ю. Чому общерусский язык а не вібчоруська мова? (З проблем східнослов'янської глотогонії) // Другий Міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Мовознавство. – Львів, 1993. – С. 54–65.
7. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 414 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ:

- АК – Авторська картотека.
 Булика – Булика А.М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. – Мінск, 1972.
 ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7-ми тт. – К., 1982–1989. – Т. 1–3.
 КІС – Картотека “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”
 К.Т. – Картотека “Історичного словника українського язика” за ред. проф. Є.Тимченка.
 Ф. – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка /Пер. с нем и доп. О.Н.Трубачева. – М., 1964–1973. – Т. 1–4.
 Вр. – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1957.

Марія БРУС (Івано-Франківськ)

СЛОВОТВІРНА СЕМАНТИКА ФЕМІНІТИВІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI-XVII СТОЛІТТЯ

Словотвірне значення як складова частина семантичної структури похідних слів трактується у мовознавстві неоднозначно [2: 28-37; 9: 5-7; 10: 148; 8: 135]. Проте якої б інтерпретації воно не набувало, характерною об'єднувальною рисою усіх дефініцій словотвірного значення залишається виражена або прихована вказівка на семантичне співвідношення між похідним і твірним словами [2: 29]. Вслід за В.В.Грещуком, вважаємо, що словотвірним значенням виступає “усталена й типізована в мовній свідомості на базі узагальнення регулярно повторюваних відношень між однорідними похідними словами та їх твірними семантична категоріальна величина, складно структурована відповідно до внутрішніх різновидів деривації, із закріпленими за нею мовною практикою словотвірними формантами, яка служить засобом субкатегоризації або перекатегоризації частиномовного значення” [2: 36].

Загальноприйнято у словотвірній семантиці виділяти такі різновиди дериватів за значенням: мутаційні, транспозиційні і модифікаційні [11: 196-200; 6: 33-35; 2: 32-37].

З названих різновидів словотвірних значень особові фемінітиви реалізують модифікаційні та мутаційні значення.

Модифікація і мутація відображають один із загальних типів семантичних розрізень між твірними і похідними словами – лексичну деривацію [5].

Основним видом семантичних зв'язків між вивідними словами і найменуваннями жінок є модифікація. Модифікаційна деривація іменників зі значенням особи жіночої статі являє собою словотворчий процес, у якому твірне слово набуває додаткової ознаки фемінітивності. Характерною її особливістю є обов'язковий збіг частиномовної належності мотивувальних і мотивованих слів. Твірні слова і похідні фемінітиви спільні за семантикою. Їм властивий спільний об'єкт номінації – особа за відношенням, станом тощо, проте означення її здійснюється з допомогою різних, але співвідносних, словотворчих засобів у межах однієї і тієї ж частини мови. Напр., іменник *опекунка* позначає особу за тією ознакою, що й слово *опекунь* – за ставленням до людей, але він характеризується певною семантичною відмінністю від останньої назви, зокрема позначає особу іншої статі – жіночої. Отже, у модифікаційних фемінітивах до значення їх мотивувальних слів додається ознака жіночої статі. Модифікуючою ознакою у процесі деривації фемінітивів може бути й суб'єктивна оцінка особи, зокрема гіпокористичність, напр.: *сестра* - *сестричка*.

Таким чином, модифікаційний тип лексичної деривації фемінітивів представляють неоднакові за словотвірним значенням похідні. Відповідно до характеру модифікації значення твірних слів певними словотворчими формантами, вони поділяються на номінативні модифіканти зі значенням “жіночість” і стилістичні модифіканти зі значенням “гіпокористичність”.

Переважна частина особових фемінітивів має словотвірне значення жіночості. Виникнення його зумовлене створенням жіночого відповідника до чоловічої назви. Формування словотвірного значення жіночості відбувається з допомогою суфіксів *-к-а*, *-иц-а*, *-ниц-а*, *-овиц-а*, *-ин-я*, *-ьї-а* тощо, префіксів *пра-*, *по-* та конфікса *па-...-иц-а*, напр.: *сукцесорь* - *сукцесорка* (К.ССУМ), *облюбеникь* - *облюбеница* (АрхЮЗР, 8, III, 302), *повелитель* - *повелительница* (К.ССУМ), *грекь* - *грекinya* (ЖКВ, 405), *отрокь* - *отроковица* (Тр., к), *игумень* - *игуменья* (АЮЗР, 2, 54), *баба* - *прапрабаба*, *сестра* - *посестра* “однотумниця” (К.ССУМ), *дочерь* - *надчерица* (К.ІСТ).

Невелика кількість фемінітивів реалізує модифікаційне значення гіпокористичності. Це словотвірне значення

випливає у процесі творення дериватів з емоційно-експресивним відтінком, внаслідок ускладнення твірного слова вираженням суб'єктивного ставлення мовця до жінки. У формуванні його беруть участь суфікси: *-енк-а*, *-очк-а*, *-ичк-а*, *-усл-я*, *-ульк-а* тощо, напр.: *пани* - *паненка* (ІКА, 420), *жонка* - *жоночка* (КВ, 376), *раба* - *рабичка* (К.ССУМ), *баба* - *бабуся* (ІСТ, 45), *мати* - *матулька* (ДБВ, 368).

Малопродуктивним видом словотвірної деривації особових фемінітивів є мутація. Мутаційна деривація охоплює відношення, які полягають у творенні дериватів з новою лексичною семантикою, відмінною від значення твірного слова. Мутаційні відношення виявляються між вивідними і похідними словами однієї або різної частиномовної належності. Проте у будь-якому випадку мотивувальні і мотивовані жіночі деривати виражають неоднакові лексичні значення. Для них характерні різні об'єкти номінації – один для твірного, а інший – для похідного, незважаючи на те, з допомогою яких словотворчих засобів оформлюється мутаційне словотвірне значення. Напр., слово *бань* позначає особу чоловічої статі за титулом, а слово *бановна* має інше значення – називає особу жіночої статі за спорідненістю, зокрема дочку за титулом батька. Прикладом міжчастиномовної мутаційної деривації фемінітивів є пара *породити* - *породѣля*. Слово *породити* означає дію, яка характеризує процес народження дитини, а слово *породѣля* позначає особу, яка народила дитину. Отже, обов'язковою умовою мутаційної деривації особових фемінітивів є творення слів з новим лексичним значенням.

Мутаційні фемінітиви мають словотвірні значення “жінка за процесуальною ознакою, названою твірним словом”, “жінка за статичною ознакою, названою твірним словом”, “дружина чоловіка за діяльністю, названою твірним словом” і “дочка чоловіка за діяльністю, названою твірним словом”. У формуванні дериватів з такими словотвірними значеннями беруть участь суфікси *-к-а*, *-лиц-а*, *-ниц-а*, *-н-а*, *-евн-а*, *-овн-а*, *-ин-ая*, *-их-а*, *-ов-ая* тощо, напр.: *ворожитьи* - *ворожка* (МІКСВ, пв), *доити* - *доилица* (К.ССУМ), *пань* - *панна* “дочка пана” (АЗР, 2, 38), *царь* - *царевна* “дочка царя” (ЖКВ, 409), *воить* - *воитовна* “дочка вїта” (АС, IV, 9), *староста* - *старостиная* “дружина старости” (АС, VI, 222), *гетмань* - *гетмановая* “дружина гетьмана” (АС, VI, 57).

До мутаційних дериватів, на нашу думку, належать і фемінітиви, утворені способом осново-, словоскладання. При формуванні їх відбувається перехід словосполучення в

однослівну конструкцію шляхом злиття основ із порушенням лексичного значення вивідної сполуки. Особливості деривації складних фемінітивів позначаються і на їх словотвірному значенні. У дериваційному значенні таких іменників відображаються значення основ вихідного словосполучення з урахуванням особливостей властивих їм валентних зв'язків [7: 37]. Деякі мовознавці вважають, що складним дериватам притаманний особливий тип словотвірного значення – еднальний [8: 54-55; 4: 31]. Однак в основі формування словотвірного значення складних фемінітивів лежить не лише характер процесу їх утворення, але й співвідношення значень твірного і похідного. Частина фемінітивів мають значення, відмінні від значень вивідних сполук, напр.: *Бога родити* - *богородица* (ГКР, 344). Окремі складні назви жінок спільні за семантикою з твірними словосполученнями, зокрема з тими, стрижневим словом яких є фемінітиви, напр.: *Бога отроковица* - *богоотроковица* (УЕ Кал., 759), *присная дѣва* - *приснодѣва* (НП, 435). Незважаючи на це, вони виражають значення також не цілком відповідні значенням вивідних сполук: семема їх значень розчленовано представлені у семантичній структурі словосполучень.

Мутаційним словотвірним значенням характеризуються ще фемінітиви, утворені способом субстантивації прикметників і діеприкетників, оскільки вони, як й інші мутаційні деривати, набувають у процесі деривації значень, відмінних від значень твірних слів, напр.: *кохана* - *кохана* “кохана дівчина” (К.ССУМ), *воевода* - *воеводиная* “дружина воеводи” (ДМВН, 195).

Зауважимо, що серед фемінітивів виділяються моносемантичні і полісемантичні номінації. Основну частину найменувань жінок становлять однозначні слова, які мотивуються різними за семантичною структурою основами – моносемантичними та полісемантичними.

Більшість однозначних фемінітивів зумовлюється моносемантичними словами, реалізуючи модифікаційне або мутаційне словотвірне значення, напр.: *учитель* - *учителка* (К.ІСТ), *небожчикъ* - *небожчица* (АЗР, 2, 103), *малжонокъ* - *малжонка* (ДМВН, 174), *селянинъ* - *селянка* (АСО, 195), *землянинъ-зе(м)янка* (АЖМУ, 66), *теща* - *тещійка* (АТ, 323), *князь* - *княжна* “дочка князя” (МІКСВ, укх), *король* - *королевна* “дочка короля” (К.ССУМ), *цѣсарь* - *цѣсаровна* “дочка цесаря” (К.ІСТ), *писарь* - *писаревая* “дружина писаря” (АС, IV, 443), *маршалокъ* - *маршалковая* “дружина маршалка” (ПВКРДА, 2, 24), *староста* - *старостянка* “дочка старости” (К.ССУМ), *попъ-попадица*

“дружина попа” (К.ІСТ). Кілька однозначних фемінітивів мотивується багатозначними словами, напр.: *дівка* “молода дівчина”, “служниця”, “дочка” - *дівойка* “молода дівчина” (КВ, 371).

Частина найменувань жінок належить до полісемантичних слів. Вони відзначаються різною семантичною співвіднесеністю з мотивувальними словами. Деякі з них утворюються від однозначних слів, реалізуючи їхні значення і набуваючи додаткових значень у процесі деривації, при цьому характеризуються неоднаковими словотвірними значеннями. Напр., слово *товаришка*, мотивоване іменником *товаришъ* “товариш”, у значенні “товаришка” (УЕ Кал., 214-215) має модифікаційне значення, а в значеннях “дружина” (СС, 161), “співправителька” (К.ІСТ) – мутаційне значення.

Складніші семантичні відношення наявні між багатозначними фемінітивами і полісемантичними твірними словами. Одні з таких фемінітивів розвивають усі або кілька значень вивідного слова, виступаючи модифікаційними утвореннями. Напр., слово *арендарка* “орендарка” (ІСТ, 30), “шинкарка, корчмарка” (ТУ, 238), мотивуючись іменником *арендар* з відповідними значеннями “орендар” (АрхЮЗР, 3, IV, 238), “шинкар, корчмар” (АЖМУ, 121) є модифікаційним дериватом, слову *бабка* “мати батька або матері” (ДМВН, 252-253), “стара віком жінка” (КР, 159), “повитуха” (ІСТ, 45), зумовленому фемінітивом *баба* “мати батька або матері” (ККПС, 154), “стара віком жінка” (ЗВП, 120), “взагалі жінка” (РДВ, 15), “повитуха” (УЕ № 29519, 160), “ворожка” (ГКР, 362), притаманне також модифікаційне значення. Інші полісемантичні фемінітиви, реалізуючи всі або окремі значення твірних слів, набувають ще додаткових значень, що спричинює формування у них неоднорідної словотвірної семантики. Напр.: слово *жонка* зі значеннями “особа жіночої статі” (ЗВП, 274), “дружина” (ВГ, 24) при мотивації іменником *жона* “особа жіночої статі” (ЗВП, 97), “дружина” (ДМВН, 148) є модифікаційним дериватом, а зі значенням “служниця” (КР, 165) – мутаційним.

Отже, деякі багатозначні фемінітиви за одними лексико-семантичними варіантами є мутаційними дериватами, оскільки виражають відмінні від мотивувальних слів значення, а за іншими лексико-семантичними варіантами – модифікаційними утвореннями, бо характеризують жінок за тими ознаками, які виражені співвідносними номінаціями, напр.: *крамар* - *крамарка* “дружина крамаря” (АрхЮЗР, I, XI, 297), “крамарка” (К.ІСТ).

князь - княгиня "дружина князя" (АЗР, 1, 359), "титул княгиня" (АЖМУ, 70). Такі багатозначні фемінітиви виділяються в окремий розряд дериватів за семантикою – мутаційно-модифікаційних. Таким чином, між мутаційними і модифікаційними дериватами встановлюється проміжна група слів з мутаційно-модифікаційним словотвірним значенням.

Полісемантичні фемінітиви за вторинними значеннями можуть виступати мутаційними утвореннями, якщо такі слова аналізувати як лексико-семантичні деривати, що не виключається. У такому разі значення похідних фемінітивів мотивуватимуться їх первинним значенням, напр.: *дівка* "молода дівчина" (К.ССУМ) - *дівка* "дочка" (АСО, 58), "служниця" (К.ССУМ).

Встановленням різновидів словотвірних значень, специфічних особливостей кожного різновиду не вичерпується проблематика закономірностей формування словотвірної семантики фемінітивів.

Важливим аспектом аналізу деривації іменників на позначення особи жіночої статі є виявлення і формулювання словотвірних значень. Виведення словотвірних значень особових фемінітивів ґрунтується на трансформації смислового обсягу похідних слів у певні синтаксичні конструкції, які відбивають ономазіологічну структуру найменувань. Однотипність таких перетворень свідчить про наявність спільних словотвірних значень. Встановлення синтаксичних конструкцій базується на перифразуванні змісту дериватів. Перефразуванням вважається заміна похідного слова на словосполучення, яке містить твірне слово та інше слово чи сукупність слів, що мають значення, властиве форманту похідного [1: 10-11].

Перифразування поняттєвого змісту похідних специфічне для кожного виду семантичної деривації фемінітивів: модифікаційного і мутаційного. Залежно від семантики словотвірних засобів, особливостей їхньої сполучуваності з твірними словами, модифікаційні фемінітиви поділяються, як зазначалось, на деривати зі значеннями жіночості і гіпокористичності.

Смисловий обсяг модифікаційних дериватів зі значенням жіночості ґрунтується на набутті у словотвірному акті означуванним поняттям семи "жіноча стать". Перифразою для них виступає словосполучення, яке складається з твірного слова – мотиватора і загальної жіночої назви – модифікатора, або складнопідрядне синтаксичне утворення з тими самими

компонентами, причому у головній частині знаходиться модифікаційний компонент, а в підрядній частині конкретизується значення мотивувального компонента. Напр., дериват *пекарка* має значення "жінка-пекар", або "жінка за родом діяльності, названим твірним іменником чоловічого роду", слово *католичка* – значення "жінка-католик" чи "представниця тієї релігійної віри, яка позначена твірним словом", назва *чехиня* – значення "жителька Чехії" або "представниця тієї нації, яка названа твірним словом".

Як видно з прикладів, перифразування змісту модифікаційних дериватів зі значенням жіночості неоднакове. На таку особливість словотвірної семантики фемінітивів звертав увагу А.Д.Зверев. Він зазначав, що слова типу *вчителька*, *постеса* утворюються внаслідок модифікації назв чоловіків і мають значення "жінка-вчитель", "жінка-поет". Твірні іменники чоловічого роду таких фемінітивів вживаються на позначення обох статей, тоді як слова на зразок *московка*, *грузинка* семантично мотивуються, як і співвідносно з ними маскулінні назви, іменниками у формі множини. При цьому семантична мотивація фемінітивів, на його думку, відображається у перифразах "жителька Москви", "жителька Грузії", а структурно-семантична – у перифразах "особа жіночої статі серед москвичів", "особа жіночої статі серед грузинів". У такому разі, вважає мовознавець, назви *московка*, *грузинка* можуть трактуватися як деривати з мутаційним значенням [3: 25]. Однак, незважаючи на незначні відмінності у перифразуванні змісту вказаних мовознавцем слів, всі вони характеризуються модифікаційним словотвірним значенням.

Поняттєвий зміст фемінітивів зі значенням гіпокористичності базується на вираженні суб'єктивної оцінки, емоційно-експресивного ставлення до означуваного. Для дериватів з таким значенням перифразою є атрибутивна сполука, до складу якої входить твірне слово жіночого роду – мотиватор і якісний прикметник – модифікатор, що представлений імпліцитно у структурі перифрази, виступаючи показником характеру вияву ознаки. Мотиватором гіпокористичних утворень виступають стилістично нейтральні слова, до яких приєднується ознака пестливості або здрібноло-пестливості, напр.: *лагідна мати* - *матонька*; *маленька*, *хороша цорка* - *цоречка*.

Основою мутаційної деривації, як було відзначено, є творення слова з новим лексичним значенням. У зв'язку з цим фемінітиви і їхні твірні основи представляють різні об'єкти

номінацій, поняттєвий зміст яких відображається у перифразі. Для мутаційних особових фемінітивів перифраза відзначається неоднаковим формулюванням.

Характерною перифразою для фемінітивів, що іменують дружин і дочок за діяльністю чоловіків і батьків, є атрибутивна сполука, у якій на ономасіологічну базу вказує прикметник чи іменник чоловічого роду, що цілком або частково входить у структуру деривата, а на ономасіологічну ознаку – загальна жіноча назва, імпліцитно виражена у структурі фемінітивів. Напр., *царева - царева дружина* чи *дружина царя, воеводянка - воеводина дочка* або *дочка воеводи*. Перифраза мутаційних дериватів може розгортатися ще у синтаксичну конструкцію з конкретизацією ономасіологічної ознаки, напр., “дружина чоловіка за саном, названим твірним словом” (*чайникова, подстолиная* тощо). Така перифраза властива і фемінітивам, які походять від слів іншої частини мови. Напр., перифразою для деривата *прачка*, мотивованого дієсловом *прати*, є “жінка за діяльністю, названою твірним словом”.

Помітна різниця у перифразуванні змісту дериватів виявляється між мутаційними фемінітивами, мотивованими одним словом, і дериватами, мотивованими словосполученням. На відміну від мутаційних фемінітивів, які походять від одного слова, продукування складних фемінітивів, як вказувалось, характеризується переведенням твірного словосполучення в іншу граматичну форму зі зміною його лексичного значення. На трактування змісту складних фемінітивів впливають значення основ вивідної сполуки. У зв'язку з цим, значення складних дериватів тлумачиться за допомогою перифраз, до складу яких входить загальна назва жінки – модифікаційний компонент і твірні основи вивідного словосполучення як мотивувальна частина. Напр., словотвірне значення іменника *мироносиця*, зумовленого сполукою *миро носити*, перифразується як “жінка, що приносить миро”.

Таким чином, словотвірна семантика відображає семантичний аспект процесу словотворення фемінітивів в українській мові XVI-XVII ст. Основна частина фемінітивів реалізує модифікаційні значення жіночості, менша кількість фемінітивів – модифікаційні значення гіпокористичності та мутаційні значення. До явищ модифікаційної деривації належить номінативна модифікація, яка характеризується перетворенням чоловічих особових номінацій у жіночі (*клеветникъ - клеветница*), фемінітивів у жіночі назви (*баба - прабаба*) та

стилістична модифікація, що відображає трансформацію фемінітивів у емоційно забарвлені слова (*дівчина - дівчинонька*). Явищем мутаційної деривації є перетворення чоловічих імен у жіночі (*каштелянь - каштелянка*), дієслів, прикметників, дісприкметників у фемінітиви (*прати - прачка, миленька - миленька “кохана дівчина”*) та словосполучень у фемінітиви (*Бога матеръ - Богоматерь*).

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АЖМУ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588pp.) / Підгот. до вид. М.К.Бойчук. – К.: Наук. думка, 1965. – 190с.

АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1846-1851. – Т. I-IV.

АрхЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1914. – Ч. I, т. XI; 1914. – Ч. 3, т. IV; 1909. – Ч. 8, т. III.

AS – Archiwum ksiązat Lubartowiczow Sanguszkow w Slawucie. – Lwow, 1890. – T. IV; 1910. – T. VI.

АСО – Акты села Одрехови / Відп. ред. Л.Л. Гумецька. – К.: Наук. думка, 1970. – 260с.

АТ – Анонім. Теща // Укр. п. II. – С. 322-326.

АЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Санктпетербургъ, 1863. – Т. I.; 1865. – Т. II.; 1867. – Т. III.

ВГ – Волинські грамоти XVI ст. / Відп. ред. В.В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1995. – 245с.

ГКР – Галятовський Іоаникій. Ключ розуміння. / Підгот. до вид. І.П.Чепіга. – К.: Наук. думка, 1985. – 443с.

ДБВ – Вірші – пісні із співаників. Із друкованої брошури кінця XVII ст. “Piękna u wesola wciecha przy Dobrey mysli...” // УП II. – С. 368-369.

ДМВ – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підгот. до вид. В.В. Німчук та ін. – К.: Наук. думка, 1981. – 316с.

ЖКВ – [Житіє князя Володимира] // УЛ II. – С. 403-414.

ЗВП – Зіновій Климентій. Вірші. Приповіді посполиті. – К.: Наук. думка, 1971. – 391с.

ІКА – Історія о Агтілі, королі угорськом // УЛ I. – С. 396-443.

ІСТ – Історичний словник українського языка / Під ред. Є.Тимченка. – Київ – Харків, 1930-1932. – Мюнхен. 1985. – Т. I. – 947с.

КВ – Вірші – пісні із співаників. Із записів Кондрацького // УП II. – С. 370-382.

К.ІСТ – Картотека до Історичного словника українського языка Тимченка. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів.

ККПС – Книга Київського підкоморського суду (1584-1644) / Відп. ред. В.В.Німчук. – К.: Наук. думка, 1991. – 344с.

КР – Кленович Севастьян Фабіан. Роксоланія // УПІ. – С. 114-167.

К.ССУМ – Картотека до словника української мови XVI – I пол. XVII ст. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів.

МІКСВ – Проф. Хв. Тітов. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI-XVIIIвв.: Всезбірка передмов до українських стародруків – К., 1924.

НП – Няговские поучения // Ласло Дэже. Украинская лексика сер. XVI века: Няговские поучения (словарь и анализ). – Дебрецен, 1985. – 525с.

ПВКРДА – Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. – К., 1846-1848. – Т.І-IV.

РДВ – Реєстр доходів і видатків – Львів, 1607-1645.

СС – Синоніма славеноросскаа // ЛЗ. – С. 175- 194.

Тр. – Тріодіон Си естъ Тріп'існець. – К., 1627.

ТУ – Торговля на Україні. XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / Відп. ред. М.Ф.Котляр. – К.: Наук. думка, 1990. – 408с.

УЄ №29519 – Учительне євангеліє. – З території Бойківщини, XVIст.

УЄ Кал. – Єв(г)ліє ҃чителное албо Ка□зана на кождю Н(д)лю и Свага оурочисть҃. Пре(з) С(т). W(т)ца н□шего Калліста... – К., 1637.

1. Волоцкая З.М. Опыт описания деривативных значений (на материале русского и польского языков): Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.02 /Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР. – М., 1972. – 25с.
2. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 206с.
3. Зверев А.Д. Словотвірне значення в семантичній структурі похідних // Мовознавство. – 1988. – № 1. – С.22-27.
4. Земская Е.А. Словообразование как деятельность. – М.: Наука, 1992. – 221с.
5. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая (1936) // Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Из-во иностр. л-ры, 1962. – С.57-70.
6. Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика: Проблемы и принципы описания. – М.: Наука, 1977. – 316с.

7. Мамрак А.В. Семантичний аспект словотвірної співвіднесеності // Мовознавство. – 1990. – №1. – С.34-38.
8. Русская грамматика. – М.: Наука, 1980. – Т.1. – 783с.
9. Циганенко Г.П. Словотвірне значення як категорія дериватології // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1983. –С.5-17.
10. Янценецкая М.Н. Семантические вопросы теории словообразования. – Томск: Из-во Томского ун-та, 1979. – 242с.
11. Dokulil M. Tvořeni slov v češtině: Teorie odvozování slov. – Praha, 1962. – 247s.

Світлана СЕМЕНЮК (Запоріжжя)

СУФІКС-ЗАКІНЧЕННЯ –А В ІМЕННИКАХ З МОДИФІКАЦІЙНИМ ЗНАЧЕННЯМ ЖІНОЧОЇ СТАТІ (КІНЕЦЬ XVIIІ–XXСТ.)

Цей формант – один з найдавніших фемінізуючих засобів, успадкованих ще з праїндоевропейської епохи [1: 105]. У праслов'янській мові “сильно вираженою функцією суфікса -ā- було означення природного жіночого роду” [6: 1: 501]. Формант -а деривував кореляти від назв істот чоловічого роду, наприклад: bratana “дочка брата, кузина” < bratanь “син брата, кузен”; orba “невільниця” < orbь “невільник”; sosēda “сусідка” < sosēd “сусід”; kogva “корова” < kogvь “віл”; lisa “лисиця” < listь “лис” [6: 1: 60]. Поряд із цим він виступав у ролі детермінатива іменної основи [1: 105].

“У функції творення жіночих назв осіб від чоловічих він зберіг в українській мові успадковану з праслов'янської мови двофункціональність: продовжував виступати в ролі суфікса-закінчення” [2: 160]. За свідченням дослідників, назви зазначеного типу фіксуються з найдавніших писемних пам'яток протягом усіх періодів розвитку української мови [4: 88, 116, 109; 2: 160; 3: 58]. Поряд із суфіксом-закінченням -а в новій українській мові функціонує формант -я, оскільки внаслідок складних дериваційних процесів [3: 22, 57–58] структури, які він продукує, “не сприймалися як утворення з суфіксом -ja. Такими виступали лише ті структури, де суфікс -ja зберігся в первісному вигляді, – тільки після голосних” [3: 58].

1. В обстежених джерелах нової української мови суфікс-закінчення *-а* модифікував найменування осіб чоловічої статі за функціональною ознакою.

1.1. Назви за сталим чи тимчасовим заняттям або за професією. У другій половині XIX – на початку XX ст. виявлено кілька (близько 10) таких дериватів, більшість з яких уживалася в уснорозмовному (діалектному) мовленні, наприклад: *жерця* (Писк., 75) від *жерць* “жрець”; *ворожбита* (Голов., 414) від *ворожбит*; *ворожыля* (414) від *ворожыль*; *рукоділья* (Ж., II, 842) від *рукоділь*; *ігуменя* “управителька жіночого монастиря” (Гр., II, 196) від *ігумен* “управитель чоловічого монастиря”; *гралья* (УміСп., 307) від *граль*. Протягом XX ст. їх число поступово зростає. Так, у “Російсько-українському словнику” за ред. А.Кримського серед 4 утворень зазначеного типу 2 фемінітиви в обстежених джерелах попередніх періодів не траплялися: *казначея* (Крим., II, 244), *ковзалья* (316) від *ковзаль* “хто їздить на ковзанах”. Одна назва цієї групи вперше фіксується в “Практичному словнику виробничої термінології” І.М.Шелудька: *плетія* (Ш., 14) від *плетій*.

В обстежених джерелах другої половини XX ст. вживається лише одне найменування зазначеного типу: *ігуменя* (СУМ, IV, 10). Протягом усіх періодів розвитку нової української мови згадані фемінітиви використовуються головним чином в уснорозмовному (говірковому) мовленні та в мові художніх творів, наприклад: “*Гуменя того монастиря, де я була, казала: “Зробила ти гріх тяжкий, як би рідного батька або матері на той світ звела”* (П.Мирний, I, 56); “*А з дверей Троїської церкви – найбільшої гордості ігумені – розтікався прекрасний християнський спів і благання, щоб святий, кріпкий та безсмертний бог помилював нас*” (М.Стельмах, I, 638); “*Схимниці-монашки й послушниці не зобижали селян, а з цікавістю придивлялися до них, тільки матушка казначея недобрими очима глипала на худобу і дітей, стиха лаяла їх якимись незрозумілими словами...*” (Там же) тощо.

2. Більша група утворень – від чоловічих найменувань осіб за характеризуючою ознакою.

2.1. Від назв за зовнішніми, внутрішніми та ін. ознаками. У першій половині XIX ст. виявлено 2 таких деривати: *небога* (Павл., 47) від *небіж* “бідолаха, сердешний”; *дура* (Кв.-Осн., I, 423) від *дурак* з усіченням *-ак*. У творчому доробку Т.Г.Шевченка номінація “*небога*” вживається з іронічним відтінком: “*Обок його Цариця небога, Мов опеньок засушений, Тонка, Довгонога...*”

іменника (назви осіб чоловічого роду). – К.: КДПІ, 1993. – 215 с.

4. Гумецька Л.Л. Нариси словотвірної системи української актової мови XIV-XV ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
5. Фекета І.І. Фемінізуючі суфікси української мови // Матеріали XXI Наукової конференції Ужгородського державного університету. – К.: Вид-во Київського університету, 1967. – С. 105–110.
6. Vondrak W. Vergleichend slavische Grammatik. – Göttingen, 1906–1908. – В.1–2.

Уляна ШТАНДЕНКО (Київ)

СЛОВОТВІР ДІЕСЛІВ З СУФІКСОМ *-а* (*-іа*) У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV-XVIII СТ. (ВІДСУБСТАНТИВНІ ДЕРИВАТИ)

Дієслова на *-а(ти)*, утворені від іменникових основ, у слов'янських мовах сягають своїми коренями ще спільноіндоєвропейської, спільнослов'янської доби. Як зауважує А.Мейє, у спільнослов'янській мові основи іменних частин мови уже не відчувалися як граматична реальність, а тому відіменні основи теперішнього часу сформувалися у різні типи, що, крім суфікса, зберегли також елементи старої основи. У зв'язку з цим виник слов'янський тип на *-ајо*, у якому елемент *-а*, що належав колись іменній основі, з часом став додатковою характерною ознакою дієслова [1: 182]. Похідність дієслів легко встановити тоді, коли їх іменникова основа закінчується на *-а* (*работа* – *работаж*), однак, слід зауважити, що від іменників тематичного типу на *-e/o-* можуть утворюватися деривати, в яких суфікс *-а* є, наприклад, репрезентантом старого *-ѡ* (*дѣло* – *дѣлаж*).

З цього приводу Ф.Славський зазначає, що у праслов'янській мові для утворення деномінативів суфікс *-а* був досить продуктивним: *jьgrati* “грати” < *jьgra* “гра”, *bratati(se)* “з'єднуватися вузлами братерства, брататися” < *bratъ* “брат”, *dělati* “робити” < *dělo* “діло, справа” [2: I 46]. Дієслівні відсубстантивні деривати з суфіксом *-а* відомі також у багатьох інших слов'янських мовах: укр. *-а(ти)/я(ти)* – *дзьобати*, *вечеряти*; рос. *-а(ть)* – *завтракать*; білорус. *-а(ць)* – *рагатаць*,

кашляць; п. -а(ċ) – *jednać*; ч. -а(t) – *dudat*; слц. -а(t') – *vy-k-at'*; болг. -а(м) – *брзам, стрелям*; м. -а – *вика, бумка*; схв. -а(ти) – *вечерати* [3: 148-149].

Переважна більшість виявлених нами відіменникових похідних – це слова східнослов'янського походження, хоч зустрічаються також поодинокі запозичення з інших мов, особливо полонізми (*волати, габати, дуфати, енчати* тощо). На протязі історичного розвитку відіменникові деривати з суфіксом -а- виявились малопродуктивними, тому у більшості з них семантичний зв'язок з мотивуючими основами дещо послабився. Як зазначають дослідники, дієслова відсубстантивного походження, що утворилися за допомогою суфіксів -а-/(-а-), не зберегли таких прозорих співвідношень значення іменникової основи і дієслівного суфікса, які характерні, наприклад, для дериватів з формантом -ова-/(-ева-) [4: 182].

Виявлені нами у писемних пам'ятках староукраїнської мови XIV-XVIII ст. відсубстантивні утворення з суфіксом -а- поділяємо на дієслова дії та дієслова стану. Відсубстантивні дієслова дії у семантичному відношенні неоднорідні, що дає можливість розділити їх на кілька структурно-семантичних підтипів: а) дієслова дії з акцентуванням її об'єкта, б) деривати зі значенням "робити, спричиняти, викликати чи проявляти те, на що вказує передсуфіксальна частина дієслова", в) дієслова зі значенням "бути кимсь, ставати кимсь, перебувати у певних стосунках з кимсь", г) дієслова зі значенням "приймати їжу у різний час доби".

До першого підтипу зараховуємо відсубстантивні дієслова з акцентуванням знаряддя дії чи предмета, названого у передсуфіксальній частині дієслова, за допомогою якого виконується дія. У досліджених матеріалах виявлено деривати, утворені від конкретних іменників. Наприклад:

ВѢНОКЪ – ВѢНЧАТИ "оздобляти вінцем, коронувати": *вѣнча хс главѣ, наимильшей оулюбеници своєю* (1618, СУМ2 VI, 143); Ты правдою бѣ оболченъ ... смысломъ *вѣнчанъ* (XV, ІСУЯ I, 486);

ДЗЬОБЪ – ДЗЬОБАТИ "їсти, дзьобати", **ПОДЗЬОБАТИ**: Медокъ и горѣлочку *дзюбали* (АЮЗР II, 189); І такі, що схочуть тебе *подзьобати*. Знайдуться птахи. (І. В. 48);

ЗНАМЕНО "ознака, знак" [ЕСУМ II, 270] – **ЗНАМЕНАТИ** "позначати, відзначати": *знаменаю*: печатую, албо запечатую (Бер., 43);

МѢРА [Ф II, 600] – МѢРАТИ, ПРИМѢРЯТИ, НАМѢРЯТИ: бѣ от ихъ волности бинамнѣй не дбаючи, але, яко могучи, оныхъ *мѣрали*, легце поважаючи (ЛС, 3); съчинаю: притрафляю, пригожую, споражаю, *примѣраю*, пристосову. (Бер., 130); доколя ся ему другий такий празник трафунком *намѣрит* (Виш., 42);

МАЗЬ "те, чим мажуться" [Цыг., 222] – **МАЗАТИ** "покривати чимось рідким чи жирним, фарбувати", **ПОМАЗАТИ, ИЗМАЗАТИ**: *Помажь* оуздечки желѣзо лайномъ челоувѣчимъ ... (П. ст., 18); *мажу, и(з)мазую* (Слав., 63);

ОКОВА, мн. ОКОВЫ [Ф III, 129] – ОКОВАТИ: Которы(х) до да(л)шо(й) справы *окова(т)* казалисмо (ЛР, 66); А они, взявши їх, обецали їм, же "не погинете", а потом, *оковавши* їх, одвезли до Варшави (ЛЛ, 114);

ОРУЖИЄ – *ОРУЖАТИ, ВОУРУЖАТИ "озброювати": *въ оружаю*: в зброю прибираю (Бер., 23); *регагто, аs, во оружаю* (Слав., 306; СУМ2 IV, 227);

ОУЗДА – *ОУЗДАТИ [Ф IV, 153], ОБУЗДАТИ: тѣмъ-же совѣтоваху Королю, даби Козаковъ *обуздалъ* и усмириль (ЛВ I, 17);

УБРУЧЪ "обручка, перстень" [Ф IV, 108] – ***УБРУЧАТИ, ПРЕДУБРУЧАТИ**: *пре(д)убручаю*: ѣднаю, переправляю *вѣсѣ(л)е, в(ъ)перс(д)* заручую, доставаю, набываю, споражаю. (Бер., 149);

ПЕЧАТЬ "печатка" – **ПЕЧАТАТИ, ЗАПЕЧАТАТИ** "скріпити печаткою, щільно закрити": *кую, печатую, изображаю* (Слав., 187); а тая клетъ не *запечатана* была никакою печатю (ССУМ I, 380);

ПУТО "гальмо" – **ПУТАТИ [Ф IV, 411]**: *путаю* (Слав., 132);

СТРѢЛА – СТРѢЛАТИ "перше знач. пускати стріли" [Ф III, 774]. **ПОСТРѢЛЯТИ, РОЗСТРЕЛЯТИ**: *стрѣляю* з лука або з и стрелбы – *стрѣляю* (СС, 160); *Не стрѣляй* очима тамъ и самъ ... (П. ст., 46); и оного Путивца гетмана ляхи *рострѣляли* (Л., 6);

Як бачимо, деривати цього підтипу утворені від конкретних іменників чоловічого роду: *вѣнокъ, убручъ*, (5); жіночого: *мѣра, мазь, оузда, стрѣла* (6) і середнього: *знамено, путо* (3). Тільки з

префіксами у досліджених нами пам'ятках виявлено лексеми *воиружати*, *обуздати*, *предибручати*.

Мотивуючими основами дериватів цього підтипу в однаковій кількості є як односкладові непохідні іменники (7): *дзьоб-*, *маз-*, *пут-*, так і двоскладові (7): *в'бнък-*, *знамен-*, *ибруч-*, *печат-*. Серед останніх майже всі мотивуючі основи є похідними: так іменник *в'бнокъ* утворено від іменника *в'бнъ* (заст.) "вінок, посаг, плата за наречену" [ЕСУМ I, 400], *знамено* – від *знамя* "мітка, символ; знак, печать" [Ф II, 100; ЕСУМ II, 270; ЭСРЯ II, 6], іменник *окова*, мн. *оковы* – від дієслова *ковать* [Ф III, 129; Преоб. I, 326], *ибручъ* походить із *оброць* "зап'ястя, браслет, перстень" – від *рука* [Ф IV, 108], *печать* – від дієслова *печи* [Ф III, 255]. На морфемному шві перед суфіксом *-а-* у словотвірній парі *в'бнъкъ* – *в'бнчати* спостерігаємо чергування приголосних.

Більшість виявлених нами відсубстантивних дериватів цього підтипу мають спільнослов'янське походження і використовуються пам'ятками різних жанрів і стилів. У пам'ятках староукраїнської мови XIV-XVIII ст. поряд із дієсловами, що мають суфікс *-а-*, функціонують також однокореневі утворення на *-ити*, напр.: *м'брати* – *м'брити*, *воиружати* – *воиружити*. Лексема *знаменати* утворює корелятивну пару із суфіксом *-ова-* (*знаменовати*). У досліджених нами пам'ятках ці деривати не становлять семантичної опозиції, однак сучасна українська мова зберегла тільки останнє.

Дієслова цього підтипу часто виступають з великою кількістю префіксів, які, окрім того, що надають деривату значення доконаності, змінюють частково або й повністю семантику таких форм, напр.: *м'брати* – визначати величину, віддаль чого-небудь якоюсь мірою, а *нам'братися* – мати намір. У період староукраїнської мови у семантичному відношенні розійшлися також пари таких слів як *ручати* – *обручати*, *печатати* – *запечатати* "щільно закрити" та ін. Так, у процесі історичного розвитку для сучасних мовців уже втрачено семантичний зв'язок із твірною основою в дериватів *стріляти*, *мазати*, *путати* тощо.

Серед розглянутих нами деномінативів цього підтипу у сучасній українській мові закріпилися *вінчати*, *дзьобати*, *міряти*, *мазати*, *окувати* (див. *оковувати*), *загнуздати*, *обручати*, *печатати* (заст.), *путати*, *стріляти* [СУМ]; пор.

(Г Шевченко, I, 244).

У сучасній українській мові формант *-а* модифікує незначну кількість аналізованих найменувань осіб чоловічої статі, більшість з яких (4 деривати) фіксується в кінці XIX – на початку XX ст.: *сліпцуна* /гал./ (Писк., 241) від *сліпцун* "сліпий"; *дуреня* (ЛексФр., 67) від *дурень*, *красуня* (108) від *красунь*; *глушка* (УміСп., 165) від *глушко*. Протягом першої половини XX ст. чимало таких назв переходить до інертного фонду української лексики, а нові слова не продукуються. У розглянутих джерелах XX ст. трапляється 2 утворення цієї групи: *грамотіля* (Крим., I, 188) від *грамотіль*; *красуня* (Кирич., II, 393) від *красунь*. Такі фемінітиви вживаються головню в уснорозмовному (говірковому) мовленні, у мові художніх творів та в окремих субстилях публіцистичного, наприклад: "Ну, *небого*, давай-же назадъ гроши!" (Кіев.стар.); "...Хто скаже, що ця блискуча місіс Дударевич, смаглява *красуня*, чії усмішки, можливо, навіть сприяють її чоловікові у здобутті кар'єри, хто скаже, що ця шляхетно-тендітна жона дипломата знала колись трудне воєнне дитинство..." (О.Гончар, VII, 624) та ін.

2.2. У писемні пам'ятки другої половини XIX ст. проникають поодинокі кореляти на *-а* від назв осіб чоловічої статі за характерною поведінкою: *нехлюя* (Л.Укр., 52) від *нехлюй* "неохайна, неакуратна людина"; *піяка* (Писк., 189) від *піяк* "п'яниця"; *сплюха* (Ж., II, 904) від *сплюх*; *хитруня* (ЛексФр., 250) від *хитрун*. Протягом XX ст. їх поступово стає більше, наприклад: *сопуха* (Стеф., 80) від *сопух*; *богохваля* (Крим., I, 32) від *богохвалець* з усиченням *-ець*; *куртизана* (II, 388) від *куртизан*; *плаксуня* (Кирич., III, 441) від *плаксун*; *мовчуня* (СУМ, IV, 772). Кілька таких іменників реєструється у говірках Буковини та Нижнього Подністр'я: *нехлюя* /знев., згруб./ (БукГов., VI, 55) від *нехлюй* "неохайний, нечепурний чоловік"; *бакалія* (Дзездз., 38) від *бакалій* "говорун". Як і співвідносні найменування осіб чоловічої статі, такі назви мають виразну стилістичну маркованість з відтінками іронічними, зневажливими. Відповідно, ці утворення вживаються переважно в уснорозмовному (часто діалектному) мовленні, у мові художніх творів та зрідка – в окремих різновидах публіцистичного стилю, наприклад: "[Мати] Якби ж я знала, що вона така *нехлюя*, некукібниця!..." (Л.Українка, V, 283); "Більше інших говорила на правлінні Горпина Гонченко, яку досі вважали *мовчуною*" (В.Земляк, I, 326) тощо.

2.3. Обстежені джерела нової української мови середини

XIX ст. містять кілька давніх за походженням фемінітивів з формантом *-а*, які творяться від співвідносних чоловічих найменувань осіб за родинними, товариськими та ін. стосунками: *онука* (Б.-Н., 262), *сваха* (322); *кума* (СМШ, I, 358), *небога* (465) від *небіж* “племінник”, *супруга* (II, 304), *теща* (324). У кінці XIX – на початку XX ст. значно більше фіксується найменувань, які в обстежених джерелах попереднього періоду не траплялися, наприклад: *сяпра* (Писк., 254) від *сяпро* “противник”; *свекра* (Ж., II, 854); *любка* (ЛексФр., 117) від *любко*, *неня* (Там же) від *неньо*; *гістя* (Л.Укр., 21) від *гість*; *нанашка* (Гр., II, 505) від *нанашко* “хрещений батько”; *правнука* (УміСп., 763). Протягом XIX – на початку XX ст. такі назви функціонують переважно в уснорозмовному мовленні, народнопоетичній творчості, мові художніх творів, епістолярному та публіцистичному стилі, наприклад: “*Не сама ж я пряла: Кума помагала, А я кумі – миску муки І два куски сала*” (Ант., 287); “*Як дознається, то щоб пішов до неї та подивився, як там живуть мої небоги Прися і Ганнуся*” (Т.Шевченко, VI, 271); “*До обіду занімалась, а потім гості були, а потім та гостя, що жила у нас кілька днів, виїздила на вокзал, то вже ніяково було останній вечір сидіти замкнувшись у своїй хаті*” (Л.Українка, XI, 154); “*Невже твоя небога вмерла?!*” (VI, 65); “[Яків.] *Да! Так вот і присядь, кума, а я тобі кой-що розкажу: про Бургарію лібо про Адрианополь...*” (М.Кропивницький, II, 412); “*Що кому, а голодній кумі – кажуть – хліб на вумі, – такъ и мені: не-в-моготу щобъ не похвалитися попередъ усєго, якимъ цей рікъ подарувавъ насъ урожаємъ*” (Основа); “*...образ Уляни Терентєвни самої и її небоги, наче яка музика, проймавъ усю єго [П.Куліша] душу*” (Правда); “*Кума – лавочниця позичила її мірку картоплі, три фунти хліба, пару огурків та чотирі оселедці*” (Слово) та под.

У XX ст. кореляти з суфіксом-закінченням *-а* від розглядуваних найменувань осіб чоловічого роду активно функціонують, проте чисельність їх майже не збільшується. Фіксується один фемінітив цього типу, який не траплявся в обстежених джерелах попередніх періодів: *друга* (Крим., I, 252) від *друг*. Назви зазначеної структури містять і діалектні словники XX ст. Так, по кілька найменувань реєструється в говірках Одеської області та Полісся: *кнежа* /застар./ (Лис., 98) “*дружка у весільному обряді*” від *кнежий* /застар./ “*боярин у весільному обряді*”, *челядина* (23) “*жінка*” від *челядин* “*чоловік*”; *нанашка* (Мельн., 86) від *нанашко* “*весільний батько*”, *фіна* (93) від *фін* “*молодий по відношенню до батьків*”. Протягом XX ст.

найменування цієї групи вживаються переважно в уснорозмовному (часто говірковому) мовленні, в епістолярному стилі, в мові художніх творів для створення народного колориту, зрідка – у публіцистичному, наприклад: “*Доцька, чуючи підмогу за собою, висунулась з-за спини своєї нанашки й собі вкусила Марічку...*” (І.Вільде, I, 367); “*А теперішні її пожилці – це рідна моя небога*” (П.Тичина, XII, 149); “*Знайомих мало. Відпочиває тут Старикевич із сином Андрієм та з його жінкою, тещею і теж маленьким синком – три покоління*” (М. Рильський, XX, 237); “*Діти ж продовжували дивувати гостю своїми талантами*” (Жін.); “*Стара Мануїлиха та її онука Олеся, яких вважають відьмами, оселилися на болоті, що за Іринівським шляхом*” (Наука і сусп.); “*Теща моя, Віра Петрівна Хорольська, вправна оповідачка, розповіла мені багато цікавих історій з того, колишнього життя*” (Мол.Укр) та ін. У науковому та офіційно-діловому стилях для називання осіб жіночої статі зазначеного типу використовується часто описовий спосіб (“*мати дружини*”, “*донька брата*”), іноді трапляються лексеми “*онука*”, “*правнука*”, наприклад: “*Прошу прописати за вказаною адресою Лісовську Ю.О. (онуку)*” (Із заяви).

2.4. У другій половині XIX ст. в писемні джерела української мови проникають жіночі відповідники на *-а* до найменувань осіб чоловічої статі за соціальним станом, наприклад: *раба* (Ж., II, 793); *се[и]ньора* (ЛексФр., 217); *царя* (Писк., 280); *бояриня* (Бояриня, 55); *інфанта* (Л.Українка, VI, 76). Номінація “*бояриня*” вживається у значенні “*дружина або донька особи, названої мотивуючим іменником*”: “*І намальовані боярині з дітьми були єдиними слухачами і свідками туги молодої дівчини*” (І.Нечуй-Левицький, VI, 232); “*А ти б почувла, як інші всі боярині спиняють своїх сестер та дочок*” (Бояриня, 55).

У XX ст. деякі найменування переходять до пасивного складу української лексики, а нові деривати майже не творяться. Обстежені джерела XX ст. містять, здається, лише одну назву зазначеного типу, яка фіксується вперше: *голяка* (Яв., 150) від *голяк* “*хто нічого не має*”.

Протягом XIX – на початку XX ст. назви цієї групи трапляються в уснорозмовному (говірковому) мовленні та в мові художніх творів, тоді як у XX ст. вони зрідка вживаються в мові творів художньої літератури на історичну тему, наприклад: “[Долорес] *Він, як ще був пажем, то за інфанту викликав на герець одного принца крові*” (Л.Українка, VI, 76); “[Альбіна] *Правда, Мартіане, господь мене карає по заслугі, бо я відступниця! Раба лінива*” (66); “[Дон Жуан.] *Адже приходячи до*

вас одкрито, я чув одно: "Сеньора не приймає" (141) тощо.

2.5. Для української мови характерним є творення за допомогою суфікса-закінчення *-а* власних жіночих імен від чоловічих. У першій половині XIX ст. фіксується лише одна така назва: *Зінька* (Павл., 75) від *Зінько*. Протягом другої половини XIX – на початку XX ст. вони частіше проникають у писемні джерела української мови, наприклад: *Ф[х]веська* (Закр., 564) від *Фесько*; *Лександра* (Левч., 185) від *Лександр*, *Тодора* /*Правобер*./ (186), *Харитона* (Там же), *Хведора* /*Лівобер*./ (Там же) від *Хведір*, *Юстина* (Ж., II, 1110) від *Юстин*. У поетичних творах І.Я.Франка налічується 15 власних імен жінок, поміж яких більшість продукується від власних чоловічих імен міфологічних істот, наприклад: *Антея* (ЛексФр., 11) від *Антей*, *Валерія* (24), *Діона* (61) від *Діон*, *Лукреція* (117), *Нерея* (143) від *Нерей*, *Тарквінія* (233) від *Тарквіній*, *Феба* (247) від *Феб*, *Фурія* (249) від *Фурій* тощо. Як зазначають дослідники, кількість найменувань цієї групи впродовж останнього століття різко зросла, оскільки "батьки почали дедалі частіше звертатися при називанні дітей до жіночих імен, утворених від чоловічих" [2: 161–162]. Так, в "Українсько-російському словнику" за ред. І.Кириченка реєструється 28 утворень, а у словнику-довіднику Л.Г.Скрипник та Н.П.Дзятківської "Власні імена людей" їх – 104, наприклад: *Августа* (Вл.ім., 101), *Казимира* (128), *Мар'яна* (142), *Олександра* (149), *Ростислава* (157), *Серафима* (159), *Уляна* (164), *Юлія* (169), *Яна* (170) та багато ін. Назви зазначеного типу широко вживаються в усіх функціональних стилях української мови.

3. У новій українській мові суфікс-закінчення *-а* продукує найменування самок від співвідносних іменників чоловічого роду. За свідченням дослідників, назви самок з формантом *-а* фіксуються в найдавніших писемних пам'ятках протягом усіх періодів розвитку української мови [4: 88; 5: 109; 2: 160].

У середині XIX ст. такі деривати вперше засвідчуються в писемних джерелах нової української мови, наприклад: *лиса* (Б.-Н., 209); *ворона* (Греб., I, 54) від *ворон*; *пава* (СМШ, II, 461) від *павич* з усеченням *-ич*; *змія* (Куліш, II, 18) від *змії*. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. кількість їх поступово зростає. Поодинокі назви зазначеного типу вперше засвідчуються в "Малоруско-німецькому словарі" Є.Желєхівського і С.Недільського, наприклад: *посмітюха* (Ж., II, 716) від *посмітюх*, *птаха* (787) від *птах*, *тетера* (961) від *тетер* та деякі ін. "Словарь української мови" за ред. Б.Грінченка містить 10 найменувань самок на *-а*, поміж них 5 утворень не траплялися в

обстежених джерелах попереднього періоду: *зміюка* (Гр., II, 167) від *зміюк* "самець великої змії", *лебедина* (349) від *лебедин*, *перепела* (III, 130) від *перепел*, *серна* (IV, 116) від *сернюк* з усеченням *-юк*. У XX ст. чисельність таких назв зменшується, оскільки деякі деривати вийшли з ужитку (або через втрату потреби розрізнити їх стать, або появу найменувань самок на *-ка* та *-иця*), а нові лексеми майже не творяться. У діалектах української мови початку XX ст. вперше реєструються поодинокі деривати цього типу: *индика* (Яв., 319); *гадюка* /гал./ (Крим, I, 160) від *гадюк*. По кілька назв самок з формантом *-а* виявлено в "Українсько-російському словнику" за ред. І.Кириченка та у "Словнику української мови" в 11-ти томах, більшість з яких уже фіксувалася в обстежених джерелах попередніх періодів.

Протягом XIX–XX ст. назви самок на *-а* часто використовуються у мові художніх творів та в народнопоетичній творчості в порівняннях, наприклад: "Аж свекруха йде, Як *змія* гуде: – Сонливая-дрімливая, До роботи лінивая, Невістко моя!" (Ант., 253); "Найду тобі рівню... Таку панну, сину. У червоних черевиках, В зеленім жупані, По світлиці походжас, Як *пава*" (СМШ, II, 46); "Сивенька вже була, а хороша та чепурна, як тая *лебеда*" (М.Вовчок, 295); "Будь смливим, як і належить козакові ... брискай в очі правдою, свого домагайся, але ж будь мудрий, хитрий і тонкий, як *змія*, щоб не накласти головою за дурниці!" (О.Пльченко, II, 353) тощо. Зрідка такі деривати вживаються у метафоричному значенні для образної характеристики людини, наприклад: " – Дурний би я був – під час бою відставати! Тоді дали б штрафну за це... Але ж які там дівчата! Бачив би ти їх, Романе... – Телефоніст солодко заплюючися, покрутив головою: – *Пави!*" (О.Гончар, I, 317).

4. Формант *-а* модифікує 2 назви осіб чоловічої статі іншомовного походження, що означають титули, надаючи їм значення "дружина або донька особи, названої мотивуючим іменником". Такі фемінітиви виявлено в загальномовних словниках середини XX ст.: *маркіза* (Кирич., II, 486), *султана* (V, 558). Деривати зазначеного типу трапляються в усіх функціональних стилях української мови, крім наукового та офіційно-ділового. В останніх на означення дружин чи доньок осіб чоловічого роду, які розглядаються, використовується описовий спосіб.

Таким чином, формант *-а* зберіг у новій українській мові дві функції: словотворчу (творює назви осіб жіночої статі) та виражає граматичне значення жіночого роду. Обстежені джерела

XIX ст. містять невелику кількість найменувань цього словотвірного типу. У кінці XIX – на початку XX ст. значно зростає число корелятивів із суфіксом *-а* від чоловічих власних імен, від назв осіб чоловічої статі за родинними, товариськими ін. стосунками та від найменувань самців. Ці факти свідчать про формування систем назв, які використовуються в уснорозмовному мовленні, мові художніх творів, публіцистичному та офіційно-діловому стилях, що перебували на стадії зародження та початкових етапів розвитку.

У XX ст. стрімко збільшується чисельність власних імен жінок від співвідносних чоловічих та жіночих відповідників до назв осіб чоловічої статі за характерною поведінкою. Згадані процеси є свідченням подальшого становлення в зазначений період системи назв, які обслуговують усі функціональні стилі нової української мови. Причому формант *-а* сполучається і з основами, які сформувалися на слов'янському мовному ґрунті, і з іномовними (*кум – кума, птах – птаха, інфант – інфанта, Діон – Діона*). Це дає підстави стверджувати, що суфікс-закінчення *-а* виявився одним із найбільш гнучких в реагуванні словотвірної системи на потреби комунікативної діяльності.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Ант.	Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. – К.: Веселка, 1989. – 606с.
Б.-Н.	Білецький-Носенко П. Словник української мови/ Підготував до видання В.В. Німчук. – К.: Наук.думка, 1966. – 424с.
Боярина	Українка Леся. Боярина: Драматична поема. – К.: Молодь, 1991. – 93с.
Бук.Гов	Матеріали до словника Буковинських говірок: У 6 вип. / Ред. кол. К.Ф. Герман. К.М. Лук'янюк, В.А. Прокопенко. – Чернівці, 1971-1979.
І.Вільде	Вільде І. Твори: У 5 т. – К.: Дніпро, 1967.
Вл. Ім.	Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник. – К.: Наук. думка, 1996. – 335с.
М.Вовчок	Вовчок Марко. Оповідання. Казки. Повісті. Романи. – К.: Наук. думка, 1983. – 638с.
Голов	Словник української мови Я.Ф. Головацького // Науковий збірник музею української культури у Свиднику. – 1982. – №10. – С.311–612.
О.Гончар	Гончар О. Твори: У 7 т. – К.: Дніпро, 1987.
Греб.	Гребінка С.П. Твори: У 7 т. – К.: Наук. думка, 1980 – 1981.
Гр.	Словарь української мови: В 4 т. / Зібран. ред. журн.

Дзєндз.	"Киев. старина". Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б.Грінченко. – К., 1907–1909. Дзєндзелівський Й.О. Словник специфічної лексики говірок Нижнього Подністров'я // Лексикографічний бюлетень. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – Вип.6. – С.36-54.
ж	Малорусско-немецкий словарь. – Львів, 1886. – Т.2. – 1117с.
Жін	Жінка (журнал). – 1996. – №8. – С.13.
Ілкр.	Закревський М. Словарь малороссійських ідіомов// Старосветській бандуриста. – Москва 1861. – Кн.3. – С.247–628.
В.Земляк	Земляк В. Твори: У 4 т. – К.: Дніпро, 1983.
О.Ільченко	Ільченко О. Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1979.
Кв.-Осн.	Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка: У 3 т. – Харків: 1978–1979.
Кирич.	Українсько-російський словник: У 6 т. / За заг.ред І. Кириченка. – К.: Наук. думка, 1953–1963.
Кієв.стар.	Кієвская старина. Ежемесячный исторический журналъ. – 1883. – Т.VI. – С. 504.
Крим.	Російсько-український словник: У 3 т. / Українська АН. Комісія для складання словника української мови живої мови / Голов. ред. А.Е. Кримський. – К. Червоний шлях, 1924–1933.
М.Кропивницький	Кропивницький М. Твори: У 6 т. – К.: Держ. вид-во худ. літ, 1958.
Куліш	Записки о Южной Руси: В 2 т. / Составление и издание Пант. Куліша. – К.: Дніпро, 1994.
Лєвч.	Опытъ русско-украинского Словаря / Составил Мих. Левченко. – Кієвъ, 1879. – 190с.
ЛєксФр.	Лексика поетичних творів Івана Франка: Методичні вказівки з розвитку лексики / Укладачі: І.І. Ковалик І.Й. Ощипко, Л.І. Полюга. – Львів: ЛГУ, 1990. – 264с.
Лис.	Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наук. думка, 1974. – 260с.
Мельн.	Мельничук О.С. Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району, Одеської обл.) // Лексикографічний бюлетень. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – Вип.2. – С.67–98.
П.Мирний	Мирний П. Твори: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1989.
Мол.Укр.	Молодь України. Незалежна загальнополітична газета. – 1999. – №28. – С.3.
Наука і сусп.	Наука і суспільство. Науково-популярний і літературно-художній ілюстрований журнал. – 1989. – №5. – С.31.
І.Нечуй-	Нечуй-Левицький І. Зібрання творів: У 10 т. – К.:

- Левицький Основа Наук. думка, 1966.
Основа Южно-русскій литературно-ученый вѣстникъ. – Санкт-Петербургъ. – 1862. – №1. – С.59.
- Павл. Павловскій А. Грамматика малороссійскаго нарѣчія. – Санкт-Петербургъ, 1818. – 116с.
- Писк Слоvníк: Живої народнеї, письменной і актовой мови руськихъ югівщанъ Російської і Австрійсько-Вендерської цесарії / Составил Фортунать Пискуновъ. – Кієвъ, 1882. – 310с.
- Правда Правда. Письмо наукове и литературне. – Львівъ. – 1868. – Ч.3. – С.32.
- М. Рильський Рильський М.Т. Зібрання творів: У 20 т. – К.: Наук. думка, 1990.
- Слово Слово. Щотижнева робітничка газета. – Київ. 1908. – №3. – С.3.
- СМШ Слоvníк мови Шевченка: У 2т./ Ред.: Ващенко В.С., Дорошенко К.П. та ін. – К.: Наук. думка, 1964.
- М.Стельмах Стельмах М. Твори: У 5 т. – К.: Держ. вид-во худ. літ., 1962.
- Стеф. Ковалик І.І., Ощипко І.Й. Художнє слово Василя Стефаника. Матеріали для Словопоказчика до новел В. Стефаника: Методичний посібник. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1972. – 102с.
- СУМ Слоvníк української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
- П.Тичина Тичина П. Зібрання творів: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1990.
- Л.Укр. Бойко М.Ф. Словопоказчик драматичних творів Лесі Українки. – К.: Наук. думка, 1985. – 94с.
- Л.Українка Українка Леся. Твори: У 12 т. – К.: Наук. думка, 1975.
- УміСп. Уманець М. и Спилка А. Русско-украинскій словарь. – Берлін, 1924. – 1149с.
- Ш. Шелудько І.М. Практичний словник виробничої термінології. – Харків: Рад. школа, 1931. – 110с.
- Т.Шевченко Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964.
- Яв. Яворницький Д.І. Словник української мови. Катеринослав: Слово, 1920. – Т.І. – 412с.

1. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови. – Ужгород, 1960. – 416 с.
2. Білоусенко П. З історії іменникового суфікса -а // Культура слова: Міжвідомчий збірник. – К.: Наук. думка, 1996. – Вип. 46. – С. 159–162.
3. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського

також російські дієслова *венчать, мазать, мерять, оковать, пооружать, обуздать, обручать, печатать, пугать, стрелять* [ССРЛЯ], діал. *знаменать* "позначати знаком, мітити, провіщати" [Д І. 687]; білоруські – *вянчаць, акаваць, мазаць, пятаць* тощо [ТСБМ].

До другого підтипу дієслів дії належать деривати зі значенням "робити, спричиняти, викликати чи проявляти те, на що вказує передсуфіксальна частина дієслова". Ці утворення є найпоширенішими у системі відсустантивних дієслів і простежуються на протязі всієї історії розвитку мови. Сюди належать утворення як з конкретним, так і з абстрактним значенням. Наприклад:

БЛАГО "добро, щастя" – БЛАГАТИ "просити, молити" [ЕСУМ І, 203], УБЛАЖАТИ: *благаю* (Слав., 132); (*Ублагаю*: похвалю, добродійство показую (Бер., 10); Жрътовникъ: мѣстце на которомъ Бга офѣрами *благануть* (Бер., 43; ІСУЯ І, 94);

БЛИСКЪ "блиск, блискавка" [ЕСУМ І, 210] – БЛИСКАТИ: яко нбо звѣздами *блискалы* (XVII, ІСУЯ І, 104); Блискавица на землю явно спадаєть и *блискаєть* (ІСУЯ І, 101); Стойте небеса. Страшно *блискайте* (СУМ2 ІІ, 120);

ВАГА – *ВАГАТИ, ВАГАТИСЯ "сумніватися, роздумувати": члонки розслабленными ставшиса *трасутся и ваганутся* (ІСУЯ І, 175); до Сѣчи Запорожской зъ домовъ своихъ *неважилися* (ЛВ І, 30);

ВЕРЕСКЪ "виск, крик" – ВЕРЕЩАТИ "голосно, пронизливо кричати": Я обачивши тоє почаль есми на нихъ *верещати* кгвалту (ІСУЯ І, 217); тогда лю(д) которы(и) сто(л) *версцаль* голо(с) се божи(и) (СУМ2 ІІІ, 231);

ВЛАДА – ВЛАДАТИ "володіти, мати владу": Рука левая вибита, которою *владати* не може (1564, ІСУЯ І, 264); Виде(л) [те(ж)] есми Ла(в)рика бу(д)ника лежачого, збитого и ногою левою не *(в)ладає(т)* (АЖ, 43);

ВЛАСТЬ – *ВЛАЩАТИ, ПРИВЛАЩАТИ: хотечи пожитку своему *привлаща(ти)*, ро(з)шир(а)ти, (т)дати, прода(ти), дарова(ти) и замєнити, записати яко вла(ст)но(ст) свою (т)чи(з)ную. (ВГ, 102); *ѡ(т)* мене проданого *привлащати* не маю(т) ... (АЖ, 148);

ВОНА "пах, запах" – ВОНАТИ "мати запах, пахнути" [ЕСУМ I, 425]: *redoleo*, *воняю* (Слав., 348); Ваше коладованіє потроху еще *воняеть* нѣби забобонами (XVIII, ІСУЯ I, 309); та(к)же коли комоу изъ (р)та *вѣнас(т)* гризи *мату* на(д)ше ср(д)це порану (XVI, СУМ2 IV, 227);

ВРЕДЪ – ВРЕЖДАТИ: *вредж(ь)даю*, *нарушаю* (Зиз., 36);

ВРАЖДА – ВРАЖДАТИ: *враждаю*, *всаждаю* (Слав., 236);

ГРА "гра, забава" – ГРАТИ "грати, бавитися", ИГРАТИ [ЭССЯ 8, 211], ВЫИГРАВАТИ: по(с)мѣваюся, *играю* (Слав., 78); *вы(и)грава(л)* при шчах Крѣла (СУМ2 V, 173); В карти *грати* не вмѣю (ІСУЯ I, 601);

ГРИЖА "хвороба; журба, турбота" – ГРИЖАТИ "дбати, піклуватися; журитися, турбуватися; годувати, доглядати" [ЕСУМ I, 594]: ... и елико бжде(т) братеи а они имаю(т) *грижати* за спасение доуши господства ми (1448, ССУМ I, 263);

ДѢЛО "робота, праця; дія, вчинок" – ДѢЛАТИ "робити, чинити; працювати, діяти" [ЭССЯ 4, 232]: А мы имає(м) тоє оусе полнити и *дилати*, по воли пана и господаря нашего (ССУМ I, 292); *дѣлаю*, *тщуся*, *пекуся* (Слав., 175); Бгъ сегого дна одпочинуль, южъ не *дѣлалъ* болшъ (ІСУЯ I, 857);

ЖАЖА "спрага" [Ср. I, 840], (ЖАЖДА) – ЖАЖАТИ "відчувати спрагу, бажати пити" (ЖАЖДАТИ): И поустишася яко дѣти ко очю, яко пчелы к матцѣ, яко *жажаючи* води ко источнику (XV, ІСУЯ I, 898);

КАЛЬ "придорожня грязь, болото; кал" [ЭССЯ 9, 158] – КАЛЯТИ "бруднити", ОКАЛЯТИ: *каляю*, *скве(р)ню* (Слав., 129); *окаляю* (Слав., 126);

КЛЕВЕТА "наклеп, обмова, лихослів'я; звинувачення" – КЛЕВЕТАТИ "зводить наклеп, обмовляти, лихословити, доносити, скаржитися": *клевету*: *потваряю*, *лгу* (Бер., 53); *ябедничу* – *клевету*, *важду*, на кого порѣкаю, *шска(р)жаю* (СС, 171);

КУСЪ "кусок" – КУСАТИ, ПОКУСАТИ: *кусаю* – *угризаю*, *ухапляю* (СС, 124); абися о нихъ пси не *покусали* ... (П. ст., 48); *акъ* ратовати людей, которыхъ собаки скаженіи *покусали* (П. ст., 9);

ЛАДЪ "стрій, порядок" [ЭССЯ 14, 10] – *ЛАДАТИ, ОБЛАДАТИ "бути володарем, володти": іо романъ воєвода

обладаа землею молдавської ... даль есмь слоузѣ нашему иванышю *витаю* ... села на серетѣ (1392, ССУМ II, 68);

ЛАСКА "доброта, милість, привітне поводження" – ЛАСКАТИ "діяти добром, ласкою; умовляти догоджати": *ласкаю* (Слав., 158); *ласкаеть*: *ласитьсѧ* (Бер., 57); *ласкаю*, *прелщаю*, *члвкоуго(ж)даю* (Слав., 103);

ЛОБЪЗЪ "цілунок" [ЭССЯ 15, 243] – ЛОБИЗАТИ "цілувати": *поздоровляю* – *цѣлую*, *лобизаю* (СС, 143); Которую серцем и усты иннайчастѣй *лобизати* прагну. (І. В., 70);

МѢНА "зміна" – МѢНЯТИ, ИЗМѢНЯТИ: *измѣняю* (Слав., 227); я ларио(н) *мѣнал(л)* есми с пано(м) петро(м) ... ты(м) свои(м) име(н)е(м) (ССУМ I, 627);

ПОСАГЪ – ПОСАГАТИ: *посагаю*, *женюся* (Слав., 179, 238); *оженяюся* – *посагаю* (СС, 136);

РАБОТА "рабство, неволя, полон; служіння, праця" – РАБОТАТИ "перебувати у неволі, служити, працювати": *работаю*, *труждаюся* (Слав., 69); *труждаюсѧ*: *працюю*, *прикру*, *работаю*, *вреджаюсѧ* (Бер., 134); *только еже кому лу(т)ше работать* [,] того презирать го(р)ше [,] (ЛГ, 94);

РОУБЪ "край, межа" – РОУБАТИ "будувати з дерева, рубати": а имають ... люди и съ юшковецъ дрыва *рубати* (1424, ССУМ II, 304); *ночнымъ обычаемъ*, кгда лю(ди) заснули, почали ся в домъ ломити *шкна рубати* ... (АЖ, 77);

РУГЪ "глузування, знущання" [Ср. III, 186] – *РУГАТИ, РУГАТИСѧ: *ругаюсѧ*, *шиджу*, *награваю* (Зиз., 73); Не ваши милости ли сами *ся ругаете*, хулите, поносите, ненавидите, злословите, клеветете? (Виш., 54);

РУКА – *РУЧАТИ, РУЧАТИСѧ, ВРУЧАТИ, ПОРУЧАТИ: *ручаюсѧ*: *шиджу*, *наиграваю*, *насмѣваюсѧ* (Бер., 110); *вручаю*, *поручаю* (Зиз., 39); Бгъ та впродъ в *шпекѣ* и Войскѣ *врѣчаетъ* (СУМ2 V, 19);

РУМЕГА "житній м'якуш, обмолочені стебла гороху" [Ф III, 516] – РУМЕГАТИ: *рументаю* – *шживую*, *двегую*, *руменую*, *меризаю* (СС, 154);

РУХЪ – РУХАТИ, РУШАТИСѧ, ВОЗРУШАТИ: *рушаю(с)–* *движуся* (СС, 154); и он ихъ с тыхъ имѣнеи не маєт *рухати* (ССУМ II, 309): *Возрушаю* покой посполитый (1595, ІСУЯ I, 290);

СВѢТЬ "світанок, світло" – **СВѢТАТИ** "світати": Тоді *світаючи* п'ятку великому, вишоль Алексѣ(й) сты(й) ѡ(т) тѣла свого (Повч., 22);

СВОБОДА – **СВОБОЖДАТИ**, **СВОБОЖДАТИСЯ**, **ВЫСВОБОЖАТИ**: вибавляю – *свобождаю*, *избавляю*, *спасаю*, *сохраняю*, *изимаю* (СС, 104); *высвобожати* ее стого везеня (СУМ2 VI, 37); *измѣняюся*: *свобождаюся*, *фримарчуся*, *вызволен* бываю (Бер., 46);

СКУКА – **СКУЧАТИ**: В наготах, в бѣдах *не скучит*. Ни огонь, ни мечь не разлучит (Сков. II, 7);

СЛОГЪ – **СЛАГАТИ**: свияю, *слагаю* (Слав., 133); Просвѣдіа оучи(т) метро(ми), или мѣрою количества стіхи *слагати* (ГС, ав);

СЛОУХЪ – **СЛОУХАТИ** "бути слухняним: коритися; належати", **ПОСЛОУХАТИ**: *слухаю* пилно – *внимаю*, *внушаю*, *внемлю* (СС, 156); *неповинуюся*: *неслухаю*, *не по(д)даюся* (Бер., 74); так и мы ... их воли *вѣрным* наслідованем *послухати* заоужды винни есми (1462, ССУМ II, 202);

СЛЫХЪ – **СЛЫШАТИ**, **ПОСЛЫШАТИ**, **СЛЫХАТИ** "чути, сприймати на слух": *слышу*, *слышаю* (Слав., 97); кому того буде(т) по(т)реба ведати або, чтучи его, *слыша(ти)* ... (ВГ, 17); *николи не (с)лыхали* е(с)мо, жебы та(м) земля ѡ(б)рубо(м) была (КК, 67);

СМРАДЪ – ***СМРАЖДАТИ**, **ПОСМРАЖДАТИ**, **ѠСМРАЖАТИ**: *посмраждаю*, *каляю* (Слав., 128); *ѡсмражаю*, *безчещчу* (Слав., 237); *поношаю*, *сромочу*, *ле(г)це* поважаю, *посмражаю*, *мор(ъ)щущу* шпечу (Зиз., 67);

ТРЕПЕТЪ "страх, трепет" – **ТРЕПЕТАТИ** "боятися, дрижати, тріпотіти": Достоин ти святый крест честію почитати, предъ которым бѣси звыкли *трепетати* (Укр. п. 2, 119); *трепещу*: боюся, *колѣблюся* (Бер., 133);

ТРУДЪ – **ТРУЖДАТИ**, **ТРУЖДАТИСЯ**: *тружду*: працу задаю, *оутруждаю* (Бер., 134); *труждуся*: працюю (Бер., 134);

ЦУРЪ "бог пекла у древніх слов'ян; пор. *Цур (та Пек) тобі*" – ***ЦУРАТИ**, **ЦУРАТИСЯ** "відрікатися, відказуватися, віднікуватися": Він син був богобоязливий, По смерті батька *не цуравсь* (Котляр I, 89); *пна* своєї о(т)чизни <> же *вм. м(с). [пнь]* и(х) *весма цураєшся* ... (Пр. л., 24);

Деривати цього найчисельнішого серед відіменних дієслів з суфіксом -а- підтипу утворені в основному від абстрактних

іменників чоловічого: *блискъ, вредъ, калъ, ладъ, рухъ, слухъ, трудъ*, жіночого: *влада, вражда, грижа, свобода, скука* і двох іменників середнього роду (*благо, дѣло*). У досліджених пам'ятках дієслова *вагатися, ругатися, ручатися, цуратися* вживаються з займенниковим елементом -ся (-ся), а *привлацати, обладати, вручати, посмраждати, ѡсмражати* – з префіксами. Більшість твірних основ односкладові: *вон-, вред, дѣл-, кус-, руг-, свѣт-, слог-, цур-, 9* – двоскладові: *вереск-, клевет-, работ-, свобод-, трепет-*. Похідними серед мотивуючих основ розглянутих дериватів є іменники: *работа* утворений від *рабъ* [Ф III, 427], *трепетъ* – від дієслова *трепати* [Ф IV, 99], *клевета* утворено від *клевати* [Ф II, 245], *ласка* – від прикметника *ласый* [Ф II, 464]. Найявність неповноголосних звукосполучень -ра-, -ла- у твірних основах дериватів *благо, влада* [ЕСУМ I, 409], *власть* (укр. *волесть* [ЕСУМ I, 410]), *вражда, работа, смрадъ*, вказує на їх причетність до старослов'янізмів, тобто запозичені вони були книжним шляхом ще в давньоукраїнську мову із старослов'янської. Решта частина вербатем утворена від спільнослов'янських іменників. Зрозуміло, що звукосполучення -жд- у таких деномінативів, як *вреджати, труждати*, є впливом церковнослов'янської лексики.

Зауважимо також, що в окремих дериватів цього підтипу маємо зміну кореневих приголосних у тих випадках, коли суфікс -а- розвинувся з -ѣ- після м'якого приголосного: *блищати* [Ф I, 173] < **бльск-ѣ-ти*, *верещати* [Ф I, 298] < **вереск-ѣ-ти*, *скучати* [Ф III, 663] < **счук-ѣ-ти*, *слышати* [Ф III, 680] < **слых-ѣ-ти*, *слоушати* [Ф III, 679] < **слоух-ѣ-ти*. У транспозита *слагати*, що утворений від субстантива *слогъ*, коренева голосна -о- уподібнилася до наступної суфіксальної -а-. Цікавою є історія розвитку семантики дієслова *жаждати (жажати)*, що розвинулася на основі лексеми *жажа* "спрага". Адже для сучасних українських мовців цей дериват став архаїзмом, у російській мові, навпаки, лексема *жаждать*, окрім свого основного значення, набула значно ширшої семантики – "бажати будь-чого".

У досліджуваний нами період староукраїнські деривати *слыщати* "чути" та *слоушати (слоухати)* "бути слухняним", як бачимо, перебувають у семантичній опозиції. Зауважимо, що у сучасній українській мові ці два значення збереглися, однак

передаються однією лексемою *слухати*, у російській мові використовується тільки дериват *слушать*.

Значна частина десубстантивів цього підтипу у писемних пам'ятках староукраїнської мови XIV-XVIII ст. вживається також із формантом *-и-*, напр.: *вагатися – важитися, владити – владати, вредити – вреждати, м'їнити – м'їняти, ручитися – ручатися, рушити – рухати, св'їтити – св'їтати, свободити – संबождати, трудити – труждати*. Дериват *владати* утворює однокореневий корелят з суфіксом *-ї-* – *влад'їти*, однак фіксуються вони у писемних пам'ятках з різними семантичним відтінками.

У сучасній українській мові вживаються дієслова *благати, блискати, вагатися, верещати, воняти, грати, кусати, ласкати, облобизати* (заст.), *мінати, рубати, виручати, рухати, світати, скучати, слухати* (заст.), *слухати, трепетати, цуратися* [СУМ], решта дериватів вийшли з ужитку і для сучасних мовців є архаїзмами (*враждати, должати, привлащати, жажати, каляти* тощо); діал. *грижати* "переживати, турбуватися" [МСБГ I, 95], ділати "діяти" [Гр. I, 39; Он. I, 220], румегати [Он. II, 196], *клеветати* "багато говорити, сперечатися" [Гр. II, 249], пор. також: *котору завдавати* "кривдити, образати" [Гр. II, 293]. Серед російських дієслів функціонують лексеми *ублажать, верещать, владать, вонять, враждать, играть, делать, кусать, ласкать, менять, работать, рубать, ругать, выручать, рухать, светать, скучать, слышать, слогать, трепетать, труждать* [ССРЛЯ]; діал. *котораться* "сваритися, ворогувати" [Д II, 179]; пор. також білоруські деривати *веращичаць, іграць, ласкаць, слухаць, трепетацца* та ін. [ТСБМ].

Третій підтип – це дієслова зі значенням "бути кимсь, ставати кимсь, перебувати у певних стосунках з кимсь". Серед виявлених нами дериватів, до цього підтипу належать транспозити, утворені від конкретних іменників – назв осіб чоловічої статі. Наприклад:

БРАТЬ – **БРАТАТИ, БРАТАТИСЯ** "вступати у тісні дружні стосунки". **РОЗБРАТАТИСЯ**: ... сь которими волите *братати* (СУМ2 III, 52); Євангеликове, сь которими ся противь насъ *братасте*, васъ за геретиковъ мают (XVI, ІСУЯ I, 134);

ГАДЬ "знахар, віщун" [пор. Д I, 339] – **ГАДАТИ** "віщувати, пророкувати": *гадаю, пророкую* (Слав., 68).

ЖЕНИХЪ – ***ЖЕНИХАТИ, ЖЕНИХАТИСЯ** "залицятися", **ЗАЖЕНИХАТИСЯ**: Зъ родичкою т'їлки *женыхався* (ІСУЯ I,

917); *А божувулна! Та б из своим себром додому припхалась. Да як хотя соб'ї в хат'ї из ним женихалась.* (Інт., 197);

СВАТЬ – ***СВАТАТИ, СВАТАТИСЯ, ПОСВАТАТИСЯ**: *Лучше посідию дівкою, як піду замуж за таких женихів, які на мені сватались.* (Котляр. II, 16); *Того(ж) Гетмань Скоропадській с Толстимъ посватался [.] вида(л) дочь свою за сина его ...* (Л. кр., 240);

Дієслова *женихатися, свататися* у досліджених нами пам'ятках вживаються тільки з займенниковим елементом *-ся*. Серед мотивуючих основ дериватів цього підтипу 4 односкладові (*брат-* [Ф I, 207], *гад-* [Ф I, 381], *сват-* [Ф III, 570]) і 1 – двоскладова (*жених-*). Іменник *женихъ* утворено від *ženiti* [Ф II, 47]. Всі твірні основи мають спільнослов'янське походження. Лексеми *брататися, гадати* відомі ще з пам'яток давньоукраїнської мови [5, 12]. Решта дериватів, очевидно, з'явилися вже у староукраїнській мові XIV-XVIII ст. Значно більше дериватів цього підтипу функціонують у сучасній мові, особливо розмовній: *побатькатися* [Гр. III, 201], *посвахатися, удочеряти*.

В українській мові функціонують всі дієслова цього підтипу: *братати (-ся), гадати, женихати, сватати* [СУМ]; пор. також російські – *брататься, гадать, женихаться, сватать* [ССРЛЯ]; білоруські – *братацца, гадаць, женихацца, сватаць* [ТСБМ]. Оскільки деривати цього підтипу збереглися в усіх слов'янських мовах, то зрозуміло, що вони належали до живої розмовної мови.

До останнього підтипу дієслів дії належать деривати, що вказують на приймання їжі. Дієслова зі значенням "приймати їжу у різний час доби" нараховують всього декілька лексем, окремі з них відомі також у пам'ятках давньоукраїнської мови [5: 12]. Серед них:

ВЕЧЕРЯ "вечірнє приймання їжі" – **ВЕЧЕРЯТИ, ВЕЧЕРАТИ** "їсти вечерю, трапезувати": *вечеряю* (Слав., 128); не годно тоб'ї со мною *всчерати* (1489, СУМ2 IV, 9); зготовай ми што боудоу *вечераль* (ІСУЯ I, 228);

УБ'їДЬ – **УБ'їДАТИ** *убядаю, си'їдаю* (Слав., 62); зара(з) при(ш)ла в до(м) і начала *уно(г)о*] *уб'їдати* звати (ЛР, 163);

ПИТА "їжа" [Ср. II, 941] – **ПИТАТИ** "годувати", **УПИТАТИ**: *питаю, кормлю* (Слав., 78); *оукормляю – упитоваю, пресищаю* (СС, 163);

СНѢДЪ "їжа" – СНѢДАТИ: *снѣдаю*, *иждиваю* (Слав., 64);
Сѣяй сѣет, сѣмена различна падают, в тернии гибнут, птицы на
пути *снѣдают* (I. В., 107);

Серед мотивуючих основ дериватів цього підтипу є дві
односкладові (*пит-*, *снѣд-*) і дві – двоскладові (*вечер-*, *убѣд-*).
Однак усі твірні іменники похідні: *вечеря* – від іменника *вечерь*
[Ф I, 309], *убѣдъ* [Ф III, 98] – від *об-* і *ѣдъ* "їжа" (ст.-слов. *ѣдъ*)
[Ф II, 10], *пита* – від дієслова *пити* [Ф III, 269], *снѣдъ* (ст.-слов.
сѣнѣдъ) утворено від **сѣп-ѣдъ* (*їжа*, *їсти* і префікса *с-*) [Ф III,
697]. Як бачимо, усі мотивуючі основи мають спільнослов'янське
походження. З дієслова утворені від іменників жіночого роду
(*вечеря*, *пита*, *снѣдъ*), І – від іменника чоловічого роду (*убѣдъ*).
Зауважимо, що у писемних пам'ятках Київської Русі XI-XIII ст.
фіксуються лексеми *заутрокати* і *оужинати*, яких не виявлено
у пам'ятках староукраїнської мови XIV-XVIII ст. Проте, у
досліджуваній нами період, замість *заутрокати* маємо дієслово
снѣдати, яке і сьогодні функціонує у сучасній українській мові, в
той час, як згадувані деривати *заутрокати* і *оужинати*,
збереглися тільки у російській мові.

Оскільки деривати *вечеряти* і *убѣдати* вже у своїй
семантиці мають вказівку на час доби, під час якого відбувається
приймання їжі, то дериват *снѣдати*, очевидно, спочатку означав
просто приймати їжу будь-коли, а вже пізніше, у процесі свого
функціонування, набув часового обмеження.

У пам'ятках, що відображають книжну мову XIV-XVIII ст.,
зустрічаються однокореневі утворення із суфіксом *-ова-* –
обѣдовати, *питовати*, *вечерсвати*, однак вони не ввійшли до
лексики сучасної української мови. Сьогодні у ній функціонують
дієслівні форми на *-ати*: *вечеряти*, *обідати*, *снідати* [СУМ],
дариват *питати* "годувати" став архаїзмом. У російській мові
залишилися тільки дієслова *обедать* і *питать* [ССРЛЯ], діал.
вечерять [Д I, 189]; пор. також білоруські – *вячерыць*, *абедать*
снедаць [ТСБМ]

Другим великим типом відсубстантивних дієслів є
деривати, в яких суфікс *-а-* формує сему процесуального стану.
Цей суфікс утворює ряд дієслів на означення переходу в стан або
перебування у стані. Деривати стану поділяємо на два лексико-
семантичні підтипи: а) дієслова, що вказують на морально-

психічний стан, б) дієслова, що вказують на процес говоріння чи
думання.

До першого підтипу дієслів стану належать деривати, що
вказують на процеси, пов'язані з певними почуттями, настроєм,
душевним станом. У досліджених нами пам'ятках виявлені
транспозити із зазначеною семантикою творяться, як правило, від
абстрактних іменників. Наприклад:

БОИ "старх, жах" – БОЯТИ, БОЯТИСЯ "відчувати страх,
боятися, стерегтися": завше *боаль* г(с)да бга (СУМ2 III, 45);
боили и не важилис панов своих губити, але з страхом служити
и повиновалися (ЖО, 19); *ужасаюся*, *боюся* (Слав., 69);

ВСТЫДЪ – ВСТЫДАТИ, ВСТЫДАТИСЯ "соромитися":
стыждуся: *встыдаюся* (Бер., 124); *невстыдаюся* – *нешбинуюся*
(СС, 131); а розпусты *не встыдае* (СУМ2 V, 58); мощно
нишѣшним попамъ Римскимъ *встыдатись* своего некрѣпкого
благословенія (ІСУЯ I, 341);

ГНѢВЪ – *ГНѢВАТИ, ГНѢВАТИСЯ, РАЗГНѢВАТИСЯ:
гнѣваюся – *кручиняюся*, *недугую* (СС, 108); И начаста (Стополкъ
и Володимеръ) *гнѣватися* на шлга (XV. ІСУЯ I, 536); *то*
оуслышавъши десать почали *са гнѣвати* на іванъна и на
іакова. (ПЄ, 168 зв.);

СТЫНЪ "стогін, стогнання" – СТЕНАТИ [Ср. III, 207],
СТОГНАТИ "стогнати, ридати": *стеню*, во(з)дыхаю, го(р)каю
(Слав., 207); *стогну* – *изнемагаю*, *немоществую* (СС, 159);

СТРАДА "тягар, страждання" – *СТРАДАТИ "працювати,
страждати, терпіти", ОТСТРАДАТИ, ПОСТРАЖДАТИ: безъ
жадной вини моей *отстрадаемъ* чрезъ Чаплинского (ЛВ I, 37);
постражду: прийму (Бер., 90);

СТРАХЪ – *СТРАШАТИ, УСТРАШАТИ,
УСТРАШАТИСЯ, ШТСТРАШАТИ: *устрашаю* (Слав., 191);
шт(т)страшаю (Слав., 64); *имуше* помощьника Бга [,] *не*
устрашаитесь гордо(ст)ной лядской сили (ЛГ, 73);

УЖАСЪ – УЖАСАТИ, УЖАСАТИСЯ: *трепешу*,
ужасаюся, *содрыгаюся* (Слав., 62); *изумляю*: *ужасаю*, *уызвляю*,
здумѣваю, *перестрашую*, *шморочую*, *рушаю*, *пострашую*,
попуджую, *ударую* (Бер., 47);

Окремі деривати цього підтипу вживаються тільки з
префіксом чи з займенниковим елементом *-ся*: *гнѣватися*,
розгнѣватися, *отстрада*, *постраждати*, *устрашати*.

устаршатися. Більша частина дієслів утворена від іменників чоловічого роду (*встыдъ, гнѣвъ, страхъ, ужасъ*), і тільки один – від іменника жіночого роду (*страда*). 6 мотивуючих основ дієслів цього підтипу односкладові: *бої-, стон-, страд-, стыд-, страх-* та 1 – двоскладова: *ужас-*. Майже всі вони є непохідними і мають спільнослов'янське походження. Поряд із лексемами *встыдати, гнѣвати, страхати* у пам'ятках староукраїнської мови XIV-XVIII ст. вживаються й однокореневі утворення з формантом *-и-*: *встыдити, гнѣвити, страшити*. У сучасній українській мові функціонують обидві форми дериватів *гнівити* і *гнівати*, однак дієслова *встыдати, обіжати, страхати* збереглися тільки у різних говорах української мови і їх склад не поповнюється новотворами.

Серед розглянутих нами дериватів цього підтипу сучасна українська мова успадкувала лексеми *боятися, гніватися, стогнати, страдати та сумніватися* [СУМ]; пор. російські – *боятся, встыдаться, гнеть, обижать, стонать, страдать, ужасать* [ССРЛЯ]; білоруські – *баяцца, стагнаць, страдаць* тощо [ТСБМ].

До другого підтипу дієслів стану належать деривати, що вказують на процес говоріння чи думання. Наприклад:

ГАДА "гадка, здогад; горс: загадка" – ГАДАТИ "думати, розмірковувати" [ЕСУМ I, 449]: *разсу(ж)даю, гадаю, доми(ш)ляю* (Слав., 135); *не гадай* нічого за пожитокі сего свѣта (XVI, СУМ2 VI, 179);

ГЛАГОЛЬ "слово; мовлення, мова" – ГЛАГОЛАТИ "говорити, мовити": Он же оусмѣльсѧ рече то, что могу же *г(лаго)лати* (XV, ІСУЯ I, 525); гла си гѣмон ѡ девице не *глаголи* се(г) (1489, СУМ2 VI, 213);

ГЛАСЬ "голос" – ГЛАШАТИ, РОЗГЛАШАТИ: *глашаю: зову, кличу* (Бер., 25); *разглашаю* (Слав., 170); *ро(з)глашаю, сла(в)лю* (Слав., 153);

ДУМА "думка, задум; рада" – ДУМАТИ "розмірковувати" [ЕСУМ II, 144], ВИДУМАТИ: Игорь ... съзва дружину и нача *думати* (ІСУЯ I, 840); Не тепер же и не од себе *видумали* таку перестройку города (Котляр, II, 27);

МЕЧТА – МЕЧТАТИ: мнѣмаю – мню, непщую, вмѣняю, *мечтаю* (СС, 127); *примы(ш)ляю, при(т)воряю, мечтаю* (Слав., 74);

ПАМЯТЬ – ПАМЯТАТИ: *пamяемъ* мы, панове Козаци... недавно прошлую битву Хотѣнскую (ЛВ I, 25); треба *пamтати* дабы въ той часъ, когда ѡдна лопатка хора куруетсѧ (П. ст., 21);

Як бачимо, у префіксально-постфіксальній формі не вживається жоден із дериватів цього підтипу. Більшість твірних іменників є жіночого роду (*дума, мечта, память*), і тільки два – чоловічого (*глаголь, гласъ*). 4 мотивуючі основи односкладові: *глаго-, глас-, стѣн-*, 2 – двоскладові: *глагол-, память-*. Іменник *глаголь* утворено від звуконаслідування *gol-golъ [ЕСУМ I, 519], запозичений він через давньоукраїнську мову з старослов'янської (у дієслів *глаголати, глашати* початкові *-ра-, -ла-* вказують на ознаки старослов'янізмів). Іменник *дума* запозичено із германських мов [Ф I, 552].

Деривати *гадати* "проорокувати" і *гадати* "роздумувати" у староукраїнській мові XIV-XVIII ст. перебувають у семантичній опозиції. Розглянуті нами дієслова, що вказують на процес говоріння чи думання, можуть функціонувати також у досліджуваній нами період із суфіксами *-и-, -ьствова-*, напр.: *глаголити, глагольствовати, гласити, памятьствовати* тощо, однак у загальнолітературному мовленні вони не збереглися. Проте у сучасній українській мові поряд із формами, відомими у староукраїнській мові, переважно нейтральними у стилістичному відношенні, зустрічаємо значно більшу кількість синонімічних конструкцій з різними відтінками щодо значення чи щодо сфери вживання: *базікати, бідкатися* та ін. Варто зауважити, що у сучасній українській мові дієслів із значенням думання, порівняно із староукраїнською мовою XIV-XVIII ст., значно менше, ніж, наприклад, із значенням говоріння.

Сучасна українська мова успадкувала такі дієслова цього підтипу, як *гадати, думати, глаголати* (заст.), *пам'ятати* [СУМ]. У російській мові функціонують майже всі лексеми: *гадать, глаголатъ, розглашать, думать, памятать* [ССРЛЯ]; пор. також білоруські – *гадаць, думаць, памятаць* тощо [ТСБМ].

Варто зауважити, що у досліджуваній нами період зовсім не виявлено дієслів з суфіксом *-а-*, що утворені від імен на *-ьникъ*, напр.: *бортникъ – бортничати, повозникъ – повозничати*, які фіксуються у пам'ятках писемності XI-XIII ст. [5: 12]. А оскільки і в сучасній українській мові цей дериваційний тип не зберігся (ім відповідають однокореневі утворення з суфіксом *-ува-*: *бортникувати, візникувати* [СУМ]), то це ще раз підтверджує, що староукраїнська мова уже мала усталені

словотвірні традиції (особливості) сучасної української мови. Як бачимо, відмінниковий словотвір дієслів з суфіксом -а- (-ьа-) у староукраїнській мові XIV-XVIII ст. був досить продуктивним, однак у сучасній українській мові цей тип не тільки втратив свою продуктивність, але й не поповнюється новоутвореннями ні від українських, ні від іншомовних іменникових основ.

1. Мейе А. Общеславянский язык. – М.: Изд-во иностр. лит., 1951. – 491с.
2. Słownik prasłowiański. – Wrocław etc. PAN, 1974-1991. – Т.1-6.
3. Историческая типология славянских языков: фонетика, словообразование, лексика и фразеология / Под ред. А.С. Мельничука. – К., 1986. – 286с.
4. Словотвір сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 1979. – 408с.
5. Бісовецька Л.А. Відмінний суфіксальний словотвір дієслів у мові писемних пам'яток Київської Русі XI-XIII ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10. 02. 01. / Інститут укр. мови НАН України. – К., 1999. – 18с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АЖ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 рр.) / Підгот. до вид. М.К.Бойчук. – К.: Наукова думка, 1965. – 189с.

АЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Спб., 1861-1892. – Т. 1-15.

Бер. – Лексикон славенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступна стаття В.В.Німчука – К.: Вид-во АН УРСР. 1961. – 271с.

Вишп. – Вишенський І. Сочинения. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 372с.

Д – Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Спб., 1880-1882. – Т. 1-4.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: – К.: Наукова думка, 1982. – Т.1. – 632с.; 1985. – Т.2. – 572с.; 1989. – Т.3. – 550с.

Зиз. – Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славенороская / Підгот. текстів пам'яток і вступні статті В.В.Німчука – К.: Наукова думка, 1964. – 202с.

І. В. – Величковський І. Твори. – К.: Наукова думка, 1972. – 191с.

Інт. – Українські інтермедії XVII-XVIII ст.: Пам'ятки давньої української літератури. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 239с.

ІСУЯ – Історичний словник українського языка / За ред. Є.Тимченка. – Харків - К., 1930-1932. – Т.1. – 947с.

КК – Книга Київського підкоморного суду (1584-1644). – К., 1991. – 329с.

Котляр. – Котляревський І.П. Повне зібрання творів у 2-х т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952-1953.

Л. В. – Лѣтопись событій въ Юго-Западной России в XVII-мъ вѣкѣ. Сост. Самоиль Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720. – Киевъ, 1848. – Т. 1. – 454с.; 1851. – Т. 2. – 612с.; 1855. – Т. 3. – 568с.; 1864. – Т. 4. – 407с.

Л. кр. – Лѣтопись краткій... Гисторія о началѣ проименованія козаковъ... Г.Грабянки // Упоряд. В.М.Мойсієнко. – Житомир, 2001. – С. 173-253.

ЛЛ – Львівський літопис 1649 р. // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 99-124.

ЛРК – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. : 3б. акт. док. / Підгот. до вид. О.М.Маштабей, В.Г.Самійленко, Б.А.Шарпило. – К.: Наукова думка, 1986. – 221с.

ЛС – Летопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ съ приложением трех малоросских хроник / Изд. Киев. времен. комис. для разбора древних актов. – К., 1878. – 469с.

МСБГ – Матеріали до словника буковинських говірок. – Чернівці, 1971-1976. – Вип. 1-6.

Он. – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Ч. 1-2.

П. ст. – Два почаївські стародруки: “Книжиця для господарства” (1778) та “Полѣтика свѣцкая” (1770-1790). – Мюнхен, 1985. – 171с.

ПЄ – Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 рр.: Рукопис / Зберігається в ЦНБ АН України. – №15512 або Пересопницьке Євангеліє 1556-1561: Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик. – К.: Друкарня Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, 2001. – 699с.

Повч. – Збірка з проложних житій і повчань Максима Грека та ін., XVI ст. – Рукоп. ЦНБ АН України. Ш. ДА / П 521.

Сков. – Сковорода Григорій. Твори в 2-х т. // Упоряд. Табачников І.В., Іваньо І.В. – К.: Наукова думка, 1961.

Слав. – Славинецький Є. Лексиконъ латинський // Лексиконъ словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В.Німчук. – К.: Наукова думка, 1973. – 540с.

Ср. – Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893-1912. – Т. 1-3.

СС – Синоніма славенороская. Лексис Лаврентія Зизанія / Підгот. текстів пам'яток і вступні статті В.В.Німчука. – К.: Наукова думка, 1964. – 202с.

ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. – М.; Л., 1948-1965. – Т. 1-17.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. – К.: Наукова думка, 1977. – Т. 1. – 630с.; 1978. – Т. 2. – 591с.

СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1-11.

СУМ2 – Словник української мови XVI- першої половини XVIIст. – Вип. 1-7. – Львів, 1994-2000.

ТЄБМ – Глумачальны слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1978. – Т. 2. – 728с.

Укр. п. – Українська поезія XVI ст. / Ред. кол. Засенко О.Є. та ін. – К.: Рад. письменник, 1987. – 287с.

Ф – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачева. – М.: Прогресс, 1964-1973. – Т. 1-4.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / Под ред. О.Н.Трубачева. – М.: Наука, 1974-1990. – Вып.1-17.

Тетяна САВЕЛА (Запоріжжя)

З ІСТОРІЇ ТВОРЕННЯ СКЛАДНО- НУЛЬСУФІКСАЛЬНИХ ЗООЛОГІЧНИХ НАЗВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Зоологічні назви неодноразово привертала увагу дослідників української мови [1, 2, 3, 4], однак історія становлення та розвитку цієї тематичної групи потребує більш детального розкриття. Важливою ланкою в цьому питанні є дериваційний аспект, дослідження динаміки окремих словотвірних типів та моделей назв істот тваринного світу. Об'єктом нашої уваги є зоологічні назви, які творяться за допомогою поєднання основ слів з одночасною матеріально не вираженою суфіксацією.

В історії української мови сформувались два основних структурних типи аналізованих зоологічних назв: з опорним дієслівним компонентом і з опорним іменниковим компонентом. У пропонованій статті розглядаються композити з другою дієслівною частиною, словотвірне значення яких – “носій відношення до дії” з семантичною конкретизацією дії першим компонентом.

Структурний тип “іменник + дієслово” відзначається найбільшою продуктивністю серед досліджуваних дериватів.

Найдавнішим композитом-назвою тварини в українській мові є слово *медвідь* “той, хто їсть мед”, яке дійшло до сьогодні з прислов'янського періоду. За структурою воно являє собою давнє зрощення, оскільки основокладання за допомогою сполучного голосного розвинулося пізніше. Це утворення в пам'ятках української мови засвідчується, за нашими даними, з XVI ст. як антропонім: *Медведю* нічого не брати (1545 Торг 69).

Українське *ведмідь*, що виникло внаслідок метатези компонентів, фіксується в обстежених джерелах з серед. XVIIст. (VII 340). На думку дослідників, сучасне *ведмідь* спростилося і перейшло в коло однокореневих одиниць [5:7].

У серед. XVIIст. пам'ятки засвідчують нечисленні композити зі структурою «іменник+дієслово», які позначали істоту за її функціональною дією, наприклад: *козодой* (серед. XVIIст. СлЛекс 381) “птах” ← *коза* і *доїти*; *вовькодав* (1649 Сум 1, 139) «порода мисливської собаки».

З XIXст. досліджувані одиниці активно проникають в обстежені джерела, як-от: *пацюкодав* (Б-Н 274); *костогриз* (Левченко 144) “птах”; *перцьоїд* (Ж 2, 629) “птах”; *сніголюб* (890) “снігур”; *стервоїда* (918) “муха” ← *стерво* “мертвечина, труп тварини”; *трупоїд* (989) “черв'як”; *хребтоплав* (10455) “водяна блошиця”; *рыболов* (ЗнУр 1, 254) “птах”; *травоїд* (Ум-Сп 1026); *мясоїд* (296) “хижий звір”; *мурашкоїд* (450) “ведмідь, що ласує мурашками”; *хлібоїд* (240) “жук”; *зерноїд* (299); *жабоїд* (Гр 2, 469) “лелека”. Похідні характеризують тварину за функціональною дією, за способом виконання дії, певними уподобаннями тощо, однак найпоказовішою групою є композити, що містять вказівку на те, чим живиться істота. Деривати з такою семантикою домінують і серед одиниць, зафіксованих у джерелах XX ст., порівняйте: *дервоїд* (Яв 182) “комаха”; *шкуроїд* (Ніколаєв 26) “жук”; *макоїд* (СЗН 1, 40) “птах”; *мишоїд* (100) “птах”; *черемхоїд* (153) “птах”; *медоїд* *індійський* (2, 265) – очевидно, *ведмідь*; *бульбоїд* (3, 75) “комаха”; *вовноїд* (76) “комаха”; *грибоїд* (77) “комаха”; *пухоїд* (90) “комаха”; *лубоїд* (84) “жук”; *горохоїд* (Кр 2, 121) “комаха”; *книгоїда* (276) “черв'як”; *рослиноїд* (Саб 114); *осоїд* (СУМ 5,780) “птах”; *змієїд* (3, 620) “птах” тощо.

Крім компонента *-їд*, у формуванні дериватів з цим значенням подекуди беруть участь й інші основи, наприклад: *піскозоба* (Гр 3, 187) “риба” ← *пісок* і *зобати* “жувати, їсти”; *оріхолуп* (63) “орішанка”; *макодзьоб* (Бат 277); *маколус* (277); *корогрив* (Ніколаєв 27); *молокосис* (СЗН 2, 58) “саламандра”;

губогриз (З, 78) “комаха” ← губи “гриби”; деревогриз (78) “комаха”; квітожер (81) “комаха”; листьогриз (83) “комаха”; м'ясожер (Кр 2, 116); костолуза (СУМ 4, 307) “птах”; кровосмок / -сос (362) “кажан”; медосос (665) “птах”; жабулуп (Корз 114) жартівливе “лелека”.

Іменування тварини за ознакою, яка вказує на місце її перебування, не дістало свого розвитку і представлено поодинокими складно-нульсуфіксальними дериватами в українській мові: *дереволаз* (Дубр 342) “птах”; *скалолаз* краснокрилий (Николаєв 28) “птах”; *водолюб* (Яв 117) “жук”; *муролаз* (СЗН 1, 149) “птах” ← мур “стіна”. Непоширеним є також акцентування уваги в похідному на частині тіла тварини як засобу характеризуючої дії, що спостерігається, наприклад, в іменнику *дзюборуб* (О 1, 213) “дятел”, або ж на способі виконання дії: *бокоплав* (Паночіні 8) “комаха”. Тип об'єктних найменувань, у яких істота мислиться як суб'єкт функціональної дії, закріпився за аналізованими назвами тварин як один з основних. Наприклад: *рыбовода* (Гал Лем 460) “птах” ← *вести рибу*; *деревоклюй* (Гр 1, 369) “дятел”; *свиногриз* (4, 106) жартівливе “собака”; *мишодав* (2, 430) “кіт”; *деревоточ* (Николаєв 17) “жук”; *вербоклюк* (18) “дятел” ← *клюкати* “клювати”; *дривоклюк* (18) “дятел”; *скалоточ* (24) “комаха”; *мишолов* (24) “яструб”; *шовкопряд* (Ум-Сп 115); *бджололов* (Яв 30) “шершень”; *бджолокрад* (30) “птах”; *кільцепряд* (352) “метелик”; *вербоклев* (Кр 1, 225) “птах дубоніс”; *ваговіз* (СУМ 1, 275) “назва породи коней”; *щуролов* (11, 611) “собака особливої породи” тощо. Такі найменування тварин інколи функціонують у мові як паралельні утворення до назв людей, транспортних засобів тощо (*ваговіз*, *риболов*, *водолаз*).

Інші структурні типи аналізованих композитів з опорним дієслівним компонентом не набули розвитку в історії української мови. Так, загалом непоширеним в українській мові виявилось творення зоологічних назв з прикметниково-дієслівними основами, як-от: *різноїди* (СЗН 3, 79) “жуки”; *чужоїди* (96) “комахи”; *важковоз* (СУМ 1, 280) “назва породи коней, здатних перевозити значні вантажі”; *мертвоїди* (4, 681) “родина жуків, які поїдають тканини мертвих організмів”. Ще в давньоруській мові фіксується дериват *иноходь* (XII/XIII СДЯ 4, 160) “іноходець; кінь, який ступає спершу обома правими ногами, а потім обома лівими” ← **inъ* “один” і *hoditi*, тобто той, хто ходить (біжить) одним (боком). Сьогодні функціонує народно-діалектний дестимологізований варіант цього композита

иноход, *винохід*, який, за твердженням В.В.Німчука, засвідчується з XVIII ст. [6: 182]. Дослідники припускають, що *иноход* виник “під впливом *вино* або *в тут* – протетичний. Більш імовірно, що початковий *в* – результат впливу прислівників *водно*, *воднораз*, *водночас*” [там само]. Займенникова основа *усе* спостерігається в слові *всеїд* (Саб 114) “тварина всеїдна”.

Таким чином, розглянуті складно-нульсуфіксальні деривати є давнім типом утворень в українській мові, розвиток яких відбувався в напрямку зростання продуктивності. Превалюючим є структурний тип “іменник + дієслово”, що притаманне для складно-нульсуфіксальних іменників агентивного характеру в цілому. Аналізовані зоологічні найменування здебільшого є народнорозмовними утвореннями, з XIX ст. такі лексеми набувають спеціального термінологічного значення, що відбиває і процес морфологічного оформлення окремих з них як плуративів для позначення класів тварин (*мертвоїди*, *різноїди*).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- Бат Верхратський І. Говір Батюків. – Львів, 1912.
- Б-Н Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підготував до видання В.В.Німчук. – К.: Наукова думка, 1966. – 424с.
- ГалЛем Верхратський І. Про говор галицьких лемків. – Львів, 1902.
- Гр Словарь української мови: В 4т. / Збір ред. журн. “Київ. старина”. Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б.Грінченко. – К., 1907-1909.
- Дубр Дубровський В. Словник московсько-український. – К.: Рідна мова, 1918. – 545с.
- Ж Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник: В 2т. – Львів, 1886.
- ЗнУР Верхратський І. Знадоби для пізнання угорсько-руських говірів: В 2ч. – Львів, 1899.
- Корз Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок / Українська діалектна лексика. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 62-267.
- Кр Російсько-український словник: В 3 т. / М.Калинович. В.Ярошенко, Голов.ред. А.Кримський. – К., 1924 – 1933.
- Левченко М. Опыт русско-украинского словаря. – К., 1874.
- Николаєв Николаєв В.Ф. Матеріали до української наукової термінології. Матеріали до термінології по

- природознавству. Ч.1. Назви звірів, птиць, комах та інших животин. – Полтава, 1918. – 60с.
- О
Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. – К.: Наукова думка, 1984.
- Паночіні
Паночіні С. Словник біологічної термінології. – Харків: Радянська школа, 1931. – 90с.
- Саб
Сабалдир Г. Практичний російсько-український словник. – К.: Час, 1926. – 436с.
- СДЯ
Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.): В 10 т. / Гл. ред. Р.И.Аванесов. – М.: Русский язык, 1988. – Т.1-4.
- СЗН
Словник зоологічної номенклатури: В 3 ч. / М.Шарлемань, К.Татарко, І.Щоголів, С. Паночіні. – К.: Державне видавництво України, 1927 – 1928.
- СлЛекс
Лексикон лагінський Є.Славинецького. Лексикон словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського / Підготував до видання В.В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1973. – 542с.
- СУМ
Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
- Сум
Словник української мови XVI – п.п. XVIIст. – Львів, 1997. – Вип. 1-4.
- Торг
Торговля на Україні, XIV – серед. XVII ст. Волинь і Наддніпрянина: Зб. документів / Упоряд. В.М.Кравченко, Н.М.Яковенко. – К.: Наукова думка, 1990 – 404с.
- Ум-Сп
Уманець М., Спілка А. Словарь російсько-український. – Берлін: Українське слово, 1924.
- УП
Українська поезія. Серед. XVII ст. / Упоряд. В.І.Крекотень, М.Сулима. – К.: Наукова думка, 1992.
- Яв
Яворницький Д. Словник української мови. – Катеринослав: Слово, 1920. – Т. 1.

1. Булаховський Л.А. Славянские наименования птиц типа сложений (composita) // Филологический сборник № 2 КДУ ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1948. – С. 51-66.
2. Карабута О.П. Лексико-семантична і словотвірна структура зоологічних назв сучасної української мови: Автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.02.01. – Дніпропетровськ, 1997. – 24с.
3. Сокол И.О. История формирования украинской орнитологической номенклатуры: Автореф. дис.... канд. фил. наук: 10.02.02 / Институт украинского языка. – К., 1992. – 17с.

4. Філак І.Я. Ентомологічна лексика українських говорів району Карпат: Автореф. дис....канд. філол. наук: 10.02.01. – Ужгород, 1997. – 23с.
5. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1984. – 252с.
6. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 416с.

Любов СТОББУР (Запоріжжя)

ДЕРИВАТИ З КОНФІКСОМ СУ-...-Ø В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Словниковий склад сучасної української мови містить ряд похідних іменників зі словотворчим формантом *су-*, що виконує роль префікса у словах типу *сугорб, сунісок, супротивник, супутник, сутемрява*, або препозитивної частини конфікса в дериватах *сугір'я, сугловок, сузір'я, сукровиця, суперечка, супочинок, сутінки, сутичка*. Поруч зі згаданими, існує численна кількість іменникових похідних, у яких *су-* виступає першим елементом конфікса з матеріально не вираженим другим компонентом (*су-...-Ø*).

Перші іменники з елементами *су-* та *-Ø* у морфемній будові знаходимо в писемних пам'ятках давньоруськоукраїнської мови. У деяких з них відчутна прозора мотивація твірним дієсловом, і такі структури слід вважати похідними, утвореними за допомогою розгляданого конфікса. Наприклад: *слышахъ ѿко иде къ соусъ ѿдъ* причастити *сѧ* (XI-XII/XVI Син Пат 71), *дѣвицю ѡ(т) соусъ ѿдъ* свокмоу съчетати *снви* (XII ФСт 357) (*<сѣдати*), *онъ же, вѣдъшъ, яко и помель бѣ сусѣкъ*, точно вь едином углѣ мало отрубій (XIII/XV КПП 62) “засік, загорода” від *сѣчи* з відтворенням давньої основи **sekti*. В окремих структурах ці елементи виділяються лише етимологічно: *добрага ѡна соупрога* сътвори (XII ФСт 142) “подружжя”, *се брате вѣ соупроуга бѧховѣ ѿдиноу браздоу тажаша* (XII-XIII ЖМ 193) “пара волів, коней”, *пор. прѧжъ, прѧжька* “застібка, пряжка” (див. Ср II 1717), що співвідноситься з **prego* “стягувати, запрягати” (див. Ф III 393);

не обрѣтъшю *соупостать* своихъ възвративъшю ся въспать кмоу (XII ЖБГ 44), поганьствоу же въсакомоу раздроушьника пависта са кретикомъ *соупостата* бѣсомъ прогоньника (XII-XIII СлП 207), англъ вожъ бы(с) на иноплеменники и *супостаты* (1118/1377 ПВЛ 285) “ворог; нечиста сила”, від **so* і **po-staty* (див. Ф III 805).

Елемент *су-* за походженням – давній прийменник, що надавав похідним утворенням кількох значень: вказував на з'єднання, зближення (*сдѣругъ*, *сдѣѣдъ*) або позначав неповноту вияву ознаки (*сдѣракъ*) (див. Ср III 591; Ф III 791).

Обстеження джерел середньоукраїнської та новоукраїнської мови показує домінування **девербативів** зі згаданим формантом серед інших похідних.

У започаткованій в попередній період групі дериватів на позначення істот або їх сукупності, поряд із давніми *соусѣдъ*, *соупроуга*, функціонують їх варіанти та нові похідні. Наприклад: всякій *сусѣдъ* [...] зо шеляговъ маеть заплатити (1388 П 88), Єгда твориши *сѣѣдъ* или вечеру, не зови другъ своихъ, [...] ни *сосѣдъ* богатыхъ (1659 Гал 88), *сусѣда* (Піск 252) “безземельний селянин”, *сусѣда* (ж.р.) (Ум-С 238) “квартирантка”; *супругъ* (1627 Бер Лекс 125) “пара”, яке би(сть) *сдѣруга* царѣ Иванѣ Василіевичѣ (1740 ЛГраб 194), *супругъ* воловъ (XVII СлЛекс 514), *супруг(-а)* (Ж 936; Піск 252; Гр IV 230; Ум-С 623), *супряга* (Гр IV 230), *супряж* (Ж 936) “пара запряжених волів чи коней”, пор.: *супряга* (СУМ IX 852) “старовинна форма спільної праці української бідноти, за якою кілька дворів об'єднували робочу худобу й реманент для виконання сільськогосподарських робіт”; *сутяга* (Ж 938; Піск 253) “донощик” (<*тягати*, вжитому в переносному значенні “доносити якусь інформацію”); *соупостать* (1484-1486 ССУМ II 402), преодолѣл и побѣдил помістю всесилнаго бога *супостат* королевства Полскаго (1691 ІВел 137), *супостат* (Гр IV 230; СУМ IX 849) “ворог, недруг, супротивник”. Частовживаним є це слово в поезії: врага не буде *супостата*, А буде син і буде мати, І будуть люде на землі (Т. Шевченко).

Наступну лексико-словотвірну групу **девербативів** складають найменування того, що є результатом дії, названої мотивуючим дієсловом. Сюди належить давній дериват *сусік* із модифікованими протягом століть значеннями: *сусѣкъ* (1627

БерЛекс 125) “цистерна, рови”, *сусік* (Гр IV 231; Гуц Гов 179) “сховище; скриня”. Нові утворення фіксуються в XIX-XX ст.: *суміш* (Шел 89; СУМ IX 837) “сукупність предметів різного виду, сорту; продукт механічного поєднання, змішання різних речовин, елементів”, *сумісь*, *суміш* (НГТК 189) “мішаний ліс” (<*мішати*, *місити*).

Ще одну групу віддієслівних похідних становлять іменники на позначення процесуальності: *суговора* (Гр IV 225; Ж 932) “розмова” (<*говорити*); *сутолоч* (Ж 937) “скупчення, сновигання людей”, від *толочити(-сь)*; *судорога* (Мигол 341) “корчі” (<*дергається* “смикатись”), *сутеча* (СУМ IX 859) “злиття” (<*текти*).

Значно меншою за кількістю є група **відіменникових** утворень, які потрапляють в обстежені пам'ятки, за нашими даними, у ранній середньоукраїнській мові. Ці деривати поділяються на кілька різновидів:

– найменування особи, процесуальна ознака якої визначає її поведінку: *соупор* (XV ССУМ II 402) “противник, суперник”, пор.: *супор* (Гр IV 230) “ворогування протистояння”, співвідноситься з *пърта* “сварка, ворожнеча” (див. Ф III 392), хоча тут, здається, простежується й первинна мотивація (**pero*, **prati* “бити, вдаряти”), пор. д.-р. *пъртати* “давити, топтати” (Ср III 1761) *перети*, *перѣ* “тиснути, витискувати” (917);

– номени, що виражають зовнішню подібність до названого мотивуючим словом: *супшен* (Гр IV 230) “рослина, подібна до проса, з якого виготовляють пшоно” (<*пшоно*); *суволоць* (Бот 292) “тоненькі відростки на стеблах окремих видів рослин, що нагадують людське волосся” (<*волосся*);

– територіальні назви: на (друго(и) стороне реки Норины *судере(в)* с Кло(ч)ками (к. XVI КнКПС 65) “ліси та угіддя, що перебували у спільному землекористуванні кількох власників, мастки яких знаходились поруч” (<*дерево(-а)*); *суголов* (Ум-С 431; Гр IV 225; Саб 172) “межа між двома полями у вигляді незасіяної смуги” (<*голова*).

Таким чином, іменники розгляданого словотвірного типу, корені якого сягають праслов'янської доби, суттєво доповнюють значеннєвий спектр конфіксальних похідних із препозитивною частиною *су-*: вони містять у собі певний наліт архаїчності, що індивідуалізує будь-який стиль сучасної української мови.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- БерЛекс Лексикон словеноросійський Памви Беринди: Надрук. з вид. 1627р. фотомех. способом / Підгот. тексту і вступ. стаття В.В.Німчука. – К., 1961.
- Бот Словник ботанічної номенклатури (Проект) Держ. вид-во України, 1928. – 313с.
- Гал Галатовський Іоанікій. Ключ розуміння. / Підгот. до вид. І.П.Чепіга. – К., 1985. – 444с.
- Гр Словарь української мови / За ред. Б.Грінченка. – К., 1907-1909. – Т.1-4.
- ГуцГов Гуцульські говірки. Короткий словник. – Львів, 1997. – 230с.
- Ж Желехівський Є. Малорусько-німецький словник. – Львів, 1886. – Т.1-2.
- ЖБГ Съказаник и страсть и похвала... бориса и глѣба // Успенский сборник XII-XIII вв. Изд. подг. О. А. Князевская, В.Г. Демьянов, М. В. Ляпон. / Под. ред. С.И. Коткова. – М., 1971. – С. 42-58.
- ЖМ Памат и житие блженана оца нашег и оучителя мѣодиа ... // Успенский сборник XII-XIII вв. Изд. подг. О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон / Под.ред. С.И. Коткова. – М., 1971. – С. 188-198.
- ІВел Величковский І. Твори / Підг. тексту та коментарі В.П. Колосової та В.І. Крескотня. – К., 1972. – 192с.
- КнКПС Книга Київського підкоморського суду (1584-1644 рр.) / Підгот. до вид. П.В.Боряк, Т.Ю. Гирич та ін. – К., 1991. – 338с.
- КПП Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. – К., 1931. – 235с.
- ЛГрб Лѣтопись краткій... Упорядник В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2001. – С. 176-253.
- Мигол Миголинець О.Ф. Назви на означення симптомів захворювань в українських закарпатських говірках // Сучасні проблеми мо-ва і літ-ва: Збірник наукових праць. Вип. 4. – Ужгород, 2001. – С.340-342.
- НГТК Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини / Відп.ред. В.В. Лучик. – Київ – Кіровоград, 1999. – 224с.
- П Грамоти XIV століття / Упор., вст.стаття, коментарі і словники – покажчики М.М. Пещак. – К., 1974. – 255с.
- ПВЛ Повесть временних літ за Лаврентієвським списком // Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская и Суздальская летопись по академическому списку. – М., 1962. – Т. 1.
- Піск Пискуновъ Ф. Словник живої народної, письменної і актової мови руськихъ югівчанъ Російської і Австрійсько-Венгерської цесарії. – К.: 1882. – 309с.
- Слб Сабалдир І.О. Практичний російсько-український словник. – К., – 1926. – 436с.
- СинПат Синайський патерик. Изд. подг. В.С. Гольшченко, В.Ф.Дубровина. – М., 1967. – 401с.
- СлЛекс Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 58-418.
- СлП Слово похвально ... блаженому курилоуе ... и мѣодию ... // Усп. сб. XII-XIII вв. – С. 198-208.
- Ср Срзневский І.І. Матеріали для словаря древнерусского языка. – Спб, 1893-1912. – Т.1-3.
- ССУМ Словник староукраїнської мови XIV-XVст. – К., 1977-1978. – Т.1-2.
- СУМ Словник української мови. – К., 1970-1980. – Т.1-11.
- Ум-С Уманець М.І. Спілка А. Словарь російсько-український. – К., 1925. – 1149с.
- Ф Фасмер М. Етимологический словарь русского языка. // Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачева. – М., 1964-1973. – Т.1-4.
- Шевч Шевченко Т.Г. Кобзар. – К., 1983. – 608с.
- Шел Шелудько І.М. Практичний словник виробничої термінології. – Х., 1931. – 110с.

Оксана МЕРКУЛОВА (Запоріжжя)

КОНФІКСАЛЬНІ ІМЕННИКИ З ПРЕПОЗИТИВНИМ ЕЛЕМЕНТОМ БЕЗ- В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI – П.П. XVII СТОЛІТЬ

Одним із вагомих способів афіксальної деривації іменника української мови XVI - п.п. XVII століть була конфіксація: в обстежених пам'ятках досліджуваного періоду нараховуємо понад 60 конфіксальних словотвірних типів. Найбільшу продуктивність на той час виявляли форманти з препозитивним елементом *без-*: за нашими даними, від усієї кількості конфіксальних утворень вони становлять 13,1%.

На походження іменникових дериватів як з префіксом *без-*, так і похідних зі співвідносним із ним препозитивним елементом конфікса (подекуди дослідники не розмежують власне префіксальні й конфіксальні утворення) в лінгвістиці єдиної

точки зору немає. Погляди мовознавців можна звести до таких основних положень: 1) тип іменників з структурним компонентом *без-* склався на ґрунті всіх слов'янських мов і властивий усім слов'янським мовам [1:195]; 2) раніше в мові з'явилися деривати органічного давньоруського походження, утворені шляхом суфіксації прийменниково-відмінкових форм [1:205; 2:18]. 3) пізніший тип похідних є результатом сполучень *без* як префікса й вихідної форми іменника або прикметника. Ці деривати – наслідок впливу грецької мови через посередництво болгарської [1:206].

Дехто з дослідників називає ще один шлях проникнення в давньоруську мову похідних з морфемою *без-* – калькування з давньогрецьких утворень, котре йшло з використанням власного словотвірного матеріалу, тобто афіксів, які нерідко використовувались у давньоруській мові. Причому давні перекладачі не наслідували лексичні зразки оригіналу, а спирались на реальні відношення словотворення (часто двом і більше грецьким словам, які відрізняються структурою, у перекладі відповідає одне слово і навпаки). Однак не завжди можна стверджувати, що це слово – калька, навіть якщо є грецький відповідник: воно могло виникнути й за аналогією до інших кальок, і за аналогією до утворень, що сформувалися шляхом суфіксації відповідних прийменниково-відмінкових форм. Кальковане слово нічим не відрізнялось від власного: воно починало підкорятись тим же мовним законам, встановлювати такі ж словотвірні зв'язки, що і власне слово [2:28-29].

Маючи подвійну й потрійну співвіднесеність (з прийменниково-відмінковими сполуками, іменниками, прикметниками), конфіксальні деривати могли трактуватись і як суфіксальні, і як конфіксальні, на що звертали увагу й окремі мовознавці [3: 98].

Конфікси з першим компонентом *без-* беруть участь у творенні іменників на позначення явищ, станів, осіб, які характеризуються відсутністю того, що названо твірним словом.

1. Найбільшу групу конфіксальних утворень з першим компонентом *без-* складають абстрактні назви, утворені з допомогою афіксів *без-...-іє(-иє)*, *без-...(-и)-ость*, *без-...-ство (-ствіє)*, *без-...-иц'(а)*, *без-...-ок*.

1.1. Деривати з формантом *без-...-іє(-иє)* можуть позначати внутрішні якості людини, особливості її поведінки, психічний стан: и та(к) и(ж) пришло ве(л)ми постыдѣтисѧ на(м) таково(му) бе(з)местии щого велми дшвне и телесне смущаюсѧ и(ж)

вра(т)ѧ(м) (СУМ XVI - п.п.XVII, 1592, II, 48) “непристойність, недопустимість” (< *без місця, місце*): о земле запустѣлаѧ и зарослаѧ тръніе(м) безвъѣрїѧ и бе(з)божіѧ (1596, II, 34); Тресте бе(з)хвалїе, ро(з)сѣѧжаючи в(ь) собѣ, и(ж) нѣма(ш)сѧ чи(м) хвалити, што во вѣки не пребывает(т) и скоро (сѧ) отмѣняет(т) (1596, II, 65) “відсутність самохвальства” (< *хвалити*); для того, и(ж) яко мертви всѣ овци в той долиніѣ костелного бесловесного послушенства ока бервеном власти пастырское привалены сут и в нечувствѣ и безгласии сѣдят и о спасении своем ... не вѣдают... (1598, II, 38); по(д)лремни(и) бе(з)гласе(н), або осе(л) чловеци(м) голосо(м) промови(в)ши(и), обличает(т) пр(о)рок безоумїе (1599, II, 64); ... да познаю(т) хр(с)тіане что ест нша простаѧ восточны(х) вѣбра, и что дрѣгі(х) о(т)щепе(н)цо(в) хитрое бе(з)вѣрїе (1599-1600, II, 37); До церкви на правило соборное ходїте и в всем по уставу церковному (ни прилагающе от своего умысла что, ни отимающе *безстудисм*, ни раздирающе мнѣнием) творѣте и по закону нашему христьянскому жизнь сїю проходите (Виш., поч.XVII, 23) (< *студ* “сором”); Нехай же им *безголова*, а нам живучи на здоровья (УП с.XVII., 114); ... не старого о(т)мѣнаемо // в(ѣ)дита, а нѣ члвѣка в животѣ матки его ворочаемо, але грѣхами зраненого и зболѣлого, лскою и(б)с)ного цра взводимо на детинное *безгрѣшїе* (СУМ XVI - п.п.XVII, 1637, II, 32); ...перекладач...написав, якобы Златоустый, сам чистившимся и помровавшимся на благородумїе в *безмолви* и отлучении от чловеѣк, иноком новым...возброял им тоє...освятитися (1615-1616, II, 46); indecog, *безобразїе*, *безмѣтїе* (!) (1642, 48) “непристойність, неприпустимість”; *Бе(з)печалиє*. Indolentia. Vacuitas doloris (Сл.Лекс., 425) (< *без печалї, печаль, бе(з)печальный*); Скорбѣ, тѣга сѣ тажестїю, мерзено(ст), *бе(з)сластїе*, болѣсть, тесно(ст), брїдкост(ь), несмачность, не мило(ст), не весело(ст), невдачность, смѣтокъ (СУМ 16-п.п.17, 1627, II, 60) “тяжке, гірке почуття, гіркота”; ignominia, *бе(з)че(с)тїе*, *бе(з)славїе* (1642, II, 59); Невстїдливость безстудство *безсрамїе* напраснством (Син.Сл., 131); Неразѣміє: *Безсовѣтїе*, глѣпство, где пѣсто рады разѣмѣ ѣмѣстно(ст) // и признаньѧ, марство, прѣ(н)е, нецнота, неблагодарствїе, невдачность (СУМ XVI – п.п.XVII, 1627, II, 61) “безрозсудність, легковажність”; Insonium, *безсонїе*, неспанїе, бодро(с)т(ь) (1642, II, 61); И то рекши, одошла до пищи, и вдала себе в(ь) великѣю повстаживость и цноты, и такъ барзо вывышена естѣ

безстрастїемъ, же и рѣки воднистыи ногами переходила (1627, II, 61); дїаволь естъ хитраа покѹса, который крадетъ о(т) дѹшь чловѣчески(х), таковѹю памать, и ...оу безстрашїе приводитъ (1646, II, 62).

Цей конфїкс може служити і для називання явищ або стану природи: в не(м) же сатани(н)ская приваза(н)наа некаа ве(р)вица е(ст), она (ж) и(з)влекши но сѹхотѹ, тако во *бе(з)влажии* стих и бгодѹхнове(н)ни(х) предании Ѹморае(т) (СУМ XVI – п.п.XVII, 1592, II, 36) “безводдя”; ...скоро все о(т)пѹстивши великое *бе(з)годие* де(н) и но(ч) ехало(м), кони похроми(л)...сам мало здоро(в)а не стратил (1592, II, 38) “негода, непогода”; Во время *бездождїа*, і глада, і всякая пагуби, і всякая нужда і злоключенїя людей... (УЛ XVII, 134); *Бе(з)путїе* Inunium (Сл.Лекс., 425);

З допомогою форманта *без-...-їе(-иє)* утворенї також назви юридичного стану всерединї держави чи церкви: Бо если бы такъ было, яко вы зъ своимъ соборомъ поведаете, – а якобы смели такъ великие и христианские господа неправду за правду и таковое *беззаконїе*, яко вы поведаете, што ся тамъ деяло, поваляти и до людей иначе удавати? (СУМ XVI – п.п.XVII, 1598-1599, II, 42); сему записови моему даю волност каждому таковому, у кого бы сес запис мой был, себе позвати позвом правным и не правнымъ до которого колвек права, суду и вряду... задворного, а часу... *безкоролева*, каптурового, албо який бы на том час уфаленый был (XVII, II, 44) “стан держави без короля, міжкоролїв”я” (< *без короля, королївський, королевий*): Тамъ теды проклятого того отъ церкви... отступства шукай гдѣ ся таковыи *безчинїя*, розпусты, сволоенства, нечистота и вшелякая спросность дѣяла (1621, II, 68): таких кгвалтовъ и *безправа* од их мл, наступующих, ежелибы еше далей мели быти чиненые, оферующые не могучы терпѣти (1649, II, 56);

Іменники з цим афїксом називають і загальнофїлософськї поняття й категорїї: вода очищаеъ о(т) грѣха, погашае(т) поломаа страшны(х) и *безмѣрие* лихого грѣха (СУМ XVI – п.п.XVII, 1489, II, 47) “безмірність, надмірність”;...значимъ оны(и) петрашевичъ, тую жеребицу з навезкою вернути и вси иные шкоды... платить... и *бе(з)честье* принати мусалъ (1584, II, 67): Не сладость: Тогда и то(и) ро(з)судит(ь), як скоро о(т) житїа сего преходит(т)...*безсмртїе* погѹбит(т) и о(т) живота вѣчного и славы бжїаа о(т)паде(т) (1596, II, 60): та(м)того бы ся нам сороба боати потреба, а инѣ покаатїса, да не поставлены бѹде(м) з нашего инѣшне(г) житїа *бе(з)плодїе(м)* пре(д) ины(м)

страшны(м) и нелицемѣрны(м) сѹдію (1598, II, 53) “даремність, марність, безплідність”.

Серед розглянутих абстрактних похідних маємо поодинокї утворення на позначення: 1) особливостей поведження з іншими людьми: *Беспристрастїе*, незневолене от мірскихъ красот и похотей (Лекс.Зиз., 29) (< *без пристрастїе, пристрасть, беспристрастїи*): Лютость: *Безчловечїе, зѣдло(ст)* (СУМ XVI – п.п.XVII, 1627, II, 69); 2) родинного стану людини: плачу вдовства своего и блюдоуся *безчадїа* мое(г) (1489, II, 66) “бездітність”; 3) матеріального становища людини: *Бе(з)квасїе*. Fermentī carentia (Сл.Лекс., 424); 3) стану здоров’я людини: *безболезнїе*, не боленье (Лекс.Зиз., 31).

1.2. Похідні з афїксом *без-...-(ь)ство(-ствїе)* можуть виступати найменуваннями особливостей поведінки людини, її характеру: Кгды(ж) та(к) неба(ч)не спросно и вместе(ч)не, на щные особы...баченьа мѣти не хотѣль, але всѣхъ ровно и поспол *бе(з)розумьствомъ* блѹдами и глѹ(п)ствомъ почти(л), толко абы его та(к) бгъ и люди добрые чтїли (СУМ XVI – п.п.XVII, 1587, II, 59); По которо(и) ночами вашими ходите,...на насъ пере(д) гмъ бгмъ плаче(т), ...просачи сотворителъ, я(ко) да пошле(т) серпъ смртны(и)..., которїй бы васъ // выгѹбити могль. и(з)волачи лѣпше пѣста в (ч)етотѣ стоати, нежели вашим *бе(з)бо(ж)ство(м)* записошна о(т) хвалы всеи(л)наго ба бы(ти) (до 1596, II, 35); И естъ той прикладъ – широе отступническое *безумство*, або хитрый, облудне зажитый подступъ (1621, II, 65); ...а такъ, знагла *бе(з)* заслѹги и жа(д)ное о(т) ба, тѹю годно(ст)...дар прилащати...собѣ смѣете и инѹю згду, вѣри таи(н)ство со *бе(з)вѣр(ь)ство(м)*...мѣшаеъ и спочиваеъ (СУМ XVI-п.п.XVII, 1598, II, 38). Є в пам’ятках досліджуваного періоду й варіантне утворення з постпозитивним *-ствїе*: На невѣрныхъ же суда непотреба, занеже тїи в *безвѣрствїи* погыбают (Виш., до 1596, 112); пога(н)скїе еше догматы...кѣсаючіе Исовы простоты, Петровы вѣри Іоа(н)новы ч(с)тоты и прочїи(х) Ап(с)ль *бе(з)хитрѣства* вомѣстїти ниже Помыслити не могѹтъ (СУМ XVI – п.п.XVII, 1598, II, 65) “відсутність хитрощів, нелукавість, простодушність” (< *хитрий, хитрѣ, хитрѣство*): ...ведлѹгъ силы *бе(з)грѣшства* проклатство перемьнилъ на благословенїе (1637, II, 39).

Розглядуваний формант бере участь у творенні назв: 1) родинного стану особи: *Бе(з)женство*. Sa(e)libatus (Сл.Лекс., 424) (< *без жены, бе(з)женный*): 2) внутрішнього юридичного та

політичного стану держави, церкви: ... а по достатку на римскія *безчинства* писати могли, многи страны римскія не вомѣстили бы пишемых (УЛ XIV-XVI, 1580, 193); тежъ черезъ листь мой отворотистый, подъ печатью моею и съ подписомъ власное руки моее, давши его перве, передъ посланьемъ возного ... будь за панованя королей ихъ милости пановъ нашихъ, або въ *безкоролевствѣ*, суды и роки были бы постановены, октыковати (СУМ XVI-п.п.XVII, 1587, II, 44); Тая унѣя предводителница отъ малого початку отщепенства на великое згульное *беззаконство* и до вичной муки углаженная стежка (1628, II, 43); 3) найменуванъ загальнофілософськихъ понять: А что еще болшее и чуднѣйшее, - не // знайдохъ наветъ едино слово о славѣ, вѣчности, *безсмертствѣ* и страшносудствѣ нетлѣннаго бога Христа и о спасеннн души, по вѣрѣ хотящихъ наслѣдовати царство небесное же в него (1608-1609, II, 61).

1.3. Деривати з формантом *без-...-(н)-ость* називають явище або стан, який характеризується відсутністю того, що позначене вивиднимъ словомъ: А та(к) ю разбили и злоупили з оны(х) ѣи богаты(и) оубировѣ ...то е(ст) оноую невинно(ст)... *бе(з)грѣшино(ст)* (СУМ XVI-п.п.XVII, 1585, II, 39) (< *грѣх*, *без грѣха*, *безгрѣшний*): А если(ж) дочастне тое з едноченіе повѣди(т) Николай же сѧ ставаеъ, посмотри ми сѧ зновъ розумными очима таемне исповѣданой *безбожности* (1616, II, 34) (< *без* бога, *безбожний*); Е(ст) то проти(в)но ба(р)зо данѧ тое, томѧ богатомѧ же вмѣсто ро(з)маиты(х) мѧзы(к) або строуме(н)то(в) в(ь)здыханіе бе(з)престані. мѣсто *безмѣрности* пѧнства теды е(д)нои кроплѣ хоче(т) воды (поч.XVII, II, 47) (<*без* мѣри, *безмѣрний*); *Безмѣстность*. Absurditas. Inconientia (Сл.Лекс., 424) "те,що не відповідае дійсності, зроблене недоречно" (< *без* мѣсця, мѣсце, *безмѣсний*).

1.4. В обстеженихъ пам'яткахъ з конфіксомъ *без-...-иц'(а)* виявлено лише один іменник: Такъ же и мы зъ ними видимо то ясне, ижъ писма его такими баламутными и никчемными *безълепцями* не посквернилися (СУМ XVI – п.п.XVII, 1598-1599, II, 45) "безглуздя, недоречність, нісенітниця" (< *лѣпий(-ая)*, *лѣпота*, *без лѣпа* [4:178; 5:204], *безлѣпый* [5:204]).

1.5. Утворення з формантом *без-...-ок* в основному представлені джерелами книжно-слов'янського типу мови [3: 96-97] Дехто з дослідників зазначає, що за період з кінця XII до початку XVIII століття пам'ятки фіксують лише один дериват з формантом *без-...-ок* (*Бездомокъ*: безкровный (Син.Сл., 99)) і

ниступну фіксацію таких структур подають у пам'яткахъ XVIII ст. (*Бещенокъ*, 1767р.) [6:97]. За нашими ж даними, *бездомокъ* – не єдине утворення з цим конфіксом, і у джерелах, датованих кінцемъ XVI – початкомъ XVII століття, зустрічаємо абстрактну назву *бещенокъ*: помененый Федоръ Липка...//...свиной чотырдесять великихъ бутенскихъ ... побраль и за *бещенокъ* попрадаваль... (СУМ XVI – п.п.XVII, 1649, II, 65) (< *ціна*).

2. Другу, меншу за чисельністю семантичну групу похіднихъ становлять *номени осіб*, що творяться з допомогою афіксівъ *без-...-ник*, *без-...-ок*, *без-...-к(о)*, *без-...-ецъ*.

2.1. Похідні з конфіксомъ *без-...-ник* в основному представлені джерелами книжно-слов'янського типу мови [3:96-97] і називають особу, в якій відсутнє те, що назване мотивуючимъ словомъ, та позначають її за характеристикою внутрішніхъ моральнихъ якостей: ...а в той книзе естъ словъ ... рі стымъ *бе(з)мезнико(м)* (СУМ XVI – п.п.XVII, 2, 46) "титул деякихъ святихъ; той, хто не бере плати (мзди) за свою роботу"; Бо было не мило очевистыхъ светковъ, которые на томъ соборе были, и баламутню такую штрафовать бы не занежали, и не разумели за такихыхъ *безумниковъ*, же быхмо о томъ ведати не мели (1598-1599, II, 64) (< *без* ума, ум); ...кождый абовѣмъ, который на шость брата своего помнит, *бе(з)законнико(м)* естъ, и не маєтъ бга в ср(д)ци своємъ (СУ, 1619, 58); *Беззаконникъ*: злосникъ, нещнота, *безправникъ* (Бер., 5); Исихій: *безмо(л)вни(к)*, мо(л)чали(в) (СУМ XVI – п.п.XVII, 1627, II, 46) "мовчальник, мовчун" (< *мовити*, *безмолвний*); онъ *безрозумникъ* забылъ того, и невѣдчникомъ оставшиса (!) несправедливе Пана своего прадиль... (1637, II, 58) (< *без* разуму, разум); ...а зловѣрный хотѣй не вѣри(т) въскрсенію, знай и тимъ запевне *безвѣрник* (1646, II, 38); О бѣдная Зигисмундо, вдовице неправы, на что далась *бездѣлнику* звестись лукава? (Тимч., XVII, 658);

Цей афікс бере участь і у творенні назв матеріального стану людини: ...зара(з) позна(л) е(с)ми ректора вм(с) саколюбца, селюлюбца, злато и сребролюбца, а не нишаго сиромаша, *бе(з)домни(к)а*, не имѣшаго где главѧ по(д)клонити, х(с)а (СУМ XVI – п.п.XVII, 1597, II, 40) (< *без* дома, дом, *бездомный*): Я, Алексѣй Мириловичъ а солтись Фолварскій зезнаваль, ижъ...храмъ... святой збудовали въ память святыхъ *безсребныхъ* Космы и Даміана (1606, II, 61) "людина без грошей"; Акі(н)динъ: *Безбѣдни(к)*, не сый въ бѣдахъ, тоесть, не бѣдчій в жа(д)но(м) небе(з)пече(н)ствѣ (1627, II, 36) "той, хто не зазнав біди, не був

у небезпечі"; Который в небѣ Престолю свой славы маєшь, Самъ сѣ на земли яко без(ь)долникъ тѣлѣшь (1646, II, 40).

У більшості своїй похідні з формантом *без-...-ник* мають негативний експресивний відтінок (*бездѣльник*, *безроздѣльникъ*, *беззаконникъ* тощо).

2.2. Деривати з конфіксом *без-...-к(о)* є прізвищевими назвами, які, очевидно, давалися людям з огляду на їх властивості, особливості поведінки, зовнішності: ...вря(д)никъ шумски(и) пана Алекса(н)дра Воронича Петръ а Васи(л) Кляпъ, атама(н) шумски(и), з ы(н)шими по(д)даны(ми) ... и с помочниками своїми Лещуком и Васюком Безручкомъ..., того по(д)даного пана ш(т)ца мое(г)[о] ... шкру(т)не збили, зранили и змордовали (АКЖМУ, 1584, 103); Передо мною Остапомъ *Безбородком* ... жаловав и оповедав Кузма, на Демидиху, иж овечка моя прилучила ся до овечок єе (СУМ XVI - п.п.XVII, II, 1614, 35); Паве(л) *бе(з)шта(н)ко* (поч.XVII, II, 69); Иванъ *Бе(з)зѣбо* (II, 1649, 43).

2.3. Утворення з афіксом *без-...-ець* називають особою, котра за своїм психічним або родинним станом характеризується відсутністю того, що назване (хто названий) вивідним словом. Наприклад: Рекль ємоу бгъ *безоумче* або глупче тои ночи дшоу вытагнѣ(т) о(т) тебе (СУМ XVI - п.п.XVII, 1556, II, 64); *agamus, бе(з)женецъ* (1642, II, 41) "неодружений чоловік".

2.4. У розглянутих джерелах натрапляємо на один дериватномен особи, утворений з допомогою афікса *без-...-ок*: *Бездомокъ*: безкровный (Син.Сл., 99).

3. Третя семантична група конфіксальних похідних – **назви предметів** - в обстежених пам'ятках репрезентована лише одним утворенням на позначення предмета побуту: Сажаеть народы Хс на травѣ наѣчаючи на(с) покорѣ и скромности, абылисмо не завше матрацовъ и *безгловковъ* шѣкали (СУМ XVI - п.п.XVII, 1637, 39) "подушка".

Між конфіксальними словотвірними типами з препозитивним компонентом *без-* спостерігається явище словотвірної синонімії. Найчастіше синонімічними є афікси, за допомогою яких творяться похідні на позначення абстрактних понять: *бе(з)местие* - *безмѣстность*, *бе(з)божіє* - *бе(з)бо(ж)ство* - *безъбоженство* - *безбожность*, *безоуміє* - *безумство* - *безуменьство*, *бе(з)вѣріє* - *бе(з)вѣр(ь)ство* - *безвѣрствіє*, *безгрѣшіє* - *бе(з)грѣшество* - *бе(з)грѣшино(ст)*, *беззаконіє* - *беззаконство*, *безкоролея* - *безкоролевство*,

безчиніє - *безчинство*, *безмѣрїє* - *безмѣрность*, *безсѣмртїє* - *безсмертьство*. Рідше трапляються словотвірні синоніми - назви осіб: *бе(з)домни(к)* - *бездомокъ*, *безумник* - *безоумець*.

Таким чином, комплекс іменникових конфіксальних утворень з першим компонентом *без-* в українській мові XVI - першої половини XVII століть репрезентований вісьмома формантами (*без-...-ець*, *без-...-иц'(а)*, *без-...-іє(-іє)*, *без-...-к(о)*, *без-...-ник*, *без-...-(н)-ость*, *без-...-ок*, *без-...-ство(-ствіє)*). Серед них найбільшу продуктивність виявляють *без-...-іє(-іє)*, *без-...-(ь)ство(-ствіє)*, *без-...-(н)-ость*, з допомогою яких творяться здебільшого абстрактні найменування (це, очевидно, пов'язано з тим, що утворення з *без-* вживалися здебільшого в церковних - частіше перекладних з давньогрецької - пам'ятках писемності [2:28], для мови яких характерне вживання слів з абстрактною семантикою). Менш продуктивними є афікси *без-...-ник*, *без-...-ок* та *без-...-к(о)*, котрі брали участь у творенні конкретних назв (деривати з цими конфіксами мали народнорозмовний характер, а розмовні елементи тільки почали вводитись у писемну мову).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АКЖМУ Актова книга житомирського міського уряду к. XVI ст. (1582-1588pp). / Підгот. до вид. М.К.Бойчук.-К.: Наукова думка. 1965. -190с.
- Бер. Лексикон словенороський Памви Беринди / Підготовка тексту і вст.стаття В.В. Німчука. -К., 1961. -272с.
- Виш. Вишенский И. Сочинения / Подгот. текста, статья и комментарии И.П.Ерѣмина. - М.-Л., 1955. - 370с.
- СУ The Jevanhelije ucytelnoje of Meletij Smotryc'kyj. -Harvard Library University of Early Ukrainian Literature Texts: Volume 2. - Distributed by the Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard. - 552s.
- Лекс.Зиз Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма Славеноросская. - К.: Наук.думка, 1964. - 203с.
- Сл.Лекс. Лексикон Є. Славинського та А. Корсецького-Сатановського / Підгот. до видання В.В. Німчук. -К.: Наук.думка, 1973. -542с.
- СУМ XVI-п.п.XVII Словник української мови 16 - 1пол.17ст.. Том 1, 2 / Підгот. до видання Б.Гринчишин та ін. -Львів, 1994-1998.
- Тимч. Історичний словник українського языка. Том 1 (А-Ж). Під ред. проф. Є.Тимченка. Зошит 2 (Г-Ж). - Харків-Київ: УРЕ, 1932. - С.529-946.
- УЛ XIV-XVI Українська література 14-16 століть. - К.: Наукова думка, 1988. - 597с.

УЛ XVII Українська література 17 століття. –К.: Наукова думка, 1987. – 606с

УП с.XVII Українська поезія: середина 17ст. / Упор. В.І. Кречотень, М.М. Сулима. –К.: Наукова думка, 1992. – 680с.

1. Обнорский С.П. Префикс без- в русском языке // Обнорский С.П. Избранные работы по русскому языку. –М., 1960. –С.195-206.
2. Чекменева С.Х. Образования на без ... ие в древнерусском языке // Вопросы теории и истории русского словообразования. – Казань, 1972. –С.28-30.
3. Іншакова І.О. Розвиток іменникової конфіксації в історії української мови (структури на -ник): Дис. ... канд. філол. наук. – Кривий Ріг, 1996. –193с.
4. Азарх Ю.С. Словообразование и формобразование существительных в истории русского языка \ Отв. ред. Р.И.Аванесов, В.В.Иванов. –М.: Наука, 1984. –278с.
5. Виноградова В.Н. Употребление образований с приставкой без- в памятниках разных жанров XI-XIVвв. // Древнерусский язык. Лексикология и словообразование. –М.:Наука, 1975. –С.196-206.
6. Качайло К.А. Динаміка розвитку іменникової конфіксації в українській мові (структури з другим компонентом -ок). –Дис. ... канд.філол.наук. –Кривий Ріг, 1997. –203с.

СЛОВОТВІР У ТЕРМІНОЛОГІЇ

Володимир ПЛЕЦЬКИЙ (Львів)

НАЗВИ ПРОЦЕСОВИХ ПОНЯТЬ У НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Назви процесових понять є своєрідним дзеркалом, в якому відображено найрізноманітніші проблеми сучасного українського термінотвору. Серед них: співвідношення національного та інтернаціонального, термінна синонімія та варіантність, явсмозв'язки споріднених понять та способи їх найменування, розвиток вторинних значень в іменниках, утворених за різними моделями, взаємодія загальномовного та специфічного термінного в словотвірній структурі і семантиці тощо.

Для з'ясування номінаційних особливостей названої терміногрупи можна використати ономазіологічний принцип: проаналізувати всі способи і засоби найменування її складників як одну систему. На особливу увагу заслуговує взаємодія різноманітних моделей у називанні родових процесових понять, утворених суфіксальним способом. По-перше, саме в цій підсистемі можна виявити певні особливості української мови в галузі термінотвору. По-друге, тут простежуємо складні стосунки словотвору і семантики, внаслідок чого деякі похідники розвивають вторинні предметні значення. По-третє, у процесі називання процесових понять взаємодіють національні та інтернаціональні моделі термінотвору, що найчастіше доповнюють одна одну, а також конкурують між собою.

Серед номінацій процесових понять в українській науково-технічній термінології можна виділити п'ять ономазіологічних категорій: назви опредметнених дій, назви суб'єктів дії, назви об'єктів дії, назви знарядь дії, назви наслідків дії. В основу такого поділу покладено словотвірне значення терміна або терміноелемента-найменування родового процесового поняття.

Предметом аналізу в цій статті є словотвірна структура і семантика назв опредметнених дій в українській науково-технічній термінології.

Терміни з національними суфіксами

Базові терміни та терміноелементи в українських науково-технічних термінах-назвах опредметнених дій творяться переважно від дієслівних основ з допомогою суфіксів -нн(я), -тт(я), -к(а). Абсолютно переважає перший тип номенів. Деривати на -тт(я) і -к(а) відіграють допоміжну роль.

Терміни з суфіксом -нн(я)

Найбільш продуктивним національним словотворчим засобом називання опредметнених дій в українській науково-технічній термінології є суфікс -нн(я). В аналізованій терміносистемі загальне словотвірне значення "опредметнена дія" реалізоване в трьох часткових:

- а) спонтанний фізичний або хімічний процес;
- б) технологічна операція;
- в) математична дія.

Терміни і терміноелементи, які становлять найменування спонтанних фізичних та хімічних процесів, вказують на дії або стани, які внутрішньо притаманні об'єктам дослідження однієї або кількох споріднених галузей знань (твердим тілам, рідинам, газам, молекулам, атомам, елементарним частинкам) і відбуваються без зовнішнього впливу, напр.: *випромінювання, змочування, вистроювання, горіння, двійникування, дроселювання, кипіння, коливання, крутіння, намагнічування, охолодження, плавлення, розтягування, тверднення, тунелювання, тяжіння.*

Назви технологічних операцій складають мотивовані перехідними дієсловами назви різноманітних дій, спрямованих на пізнання або зміну фізичних чи хімічних властивостей предметів: *аретування, бронювання, вакуумування, вдування, зважування, волошіння, вплавлення, витримування, випалювання, викачування.*

До найменувань математичних дій належать назви різноманітних розрахункових понять: *віднімання, диференціювання, ділення, додавання, екстраполювання, зведення, інтегрування, інтерполювання, множення, наближення, розкладання, підсумовування.*

Фізика, хімія, математика і різноманітні прикладні технічні дисципліни, що базуються на їх основі, вивчають не тільки якісні зміни певних об'єктів, але й виявляють їх кількісні виміри. Тому

серед досліджуваних науково-технічних термінів з суфіксом -нн(я) широко поширені лексеми, що одночасно означають процес і величину, яка кількісно характеризує процес або стан, напр.: *прискорення, напруження, освітлення, видовження, вгортчення.* Таку модифікацію загального процесуального значення досліджуваних термінів можна назвати "кількість дії".

Теоретично кожна назва фізичного або хімічного процесу (стану) може водночас означати кількість дії. Насправді назву опредметненої дії використовують рідко, оскільки для творення найменування величини до назви процесу чи стану додають іменник з кількісною семантикою (коєфіцієнт, кількість, градієнт, показник, кут, квадрат, куб), щоб уникнути категоріальної багатозначності терміна, напр.: *намагнічення – коєфіцієнт намагнічення, насичення – коєфіцієнт насичення, заломлення – показник заломлення, падіння – кут падіння, відбивання – кут відбивання.*

Дослідники українських віддієслівних іменників на -нн(я) неодноразово підкреслювали, що ці похідники здатні структурно розмежовувати сталі чи довготривалі і короткочасні або обмежені в часі, а також завершені дії [1;2;3:191]. Такий підхід збережено в усіх сучасних перекладних терміних словниках, які розмежовують назви незавершених, багаторазових, і найменування завершених дій, а також номінації явищ. Перші утворено від дієслів недоконаного виду, а другі – доконаного, напр.: *вбирати – вбирання, увібрати – увібрання, вимикати – вмикання, вимкнути – вимкнення; відкласти – відкладання, відкласти – відкладення, відновлювати – відновлювання, відновити – відновлення.* Терміни на -ЕНН(я), в яких відсікається суфікс твірної основи, часто розвивають вторинні значення, поєднуючи дві семантики: "разова дія" і "явище" або "разова дія" і "наслідок", напр.: *намагнічення, насичення (разова дія і явище); відкладення, зображення, повідомлення (разова дія і наслідок).* Найпростіший спосіб уникати такої категоріальної багатозначності – творити назви наслідків дії або найменування явищ безсуфіксним способом, напр.: *відкладення (разова дія) – відклад (явище); відхилення (разова дія) – відхил (наслідок).*

О.Потебня, однак, у свій час вказував, що відповідність віддієслівних іменників за характером дії дієслову доконаного та недоконаного виду залежить від контексту [4:344-345]. Таке ж явище – називання похідником від однієї видової форми в певних контекстах тривалого чи тимчасового процесу – спостерігали й пізніші дослідники українських девербативів на – НН(я).

А.Лагутіна стверджувала, що “часто абстрактні іменники мають значення дії незалежно від характеру її протікання. Нерідко одне й те ж слово може в певному контексті означати і закінчену, і незакінчену дію” [5:220-221]. Таку ж тенденцію у слововжитку досліджуваних віддієслівних іменників відзначала і Л.Юрчук [6].

В українській науково-технічній термінології також можна помітити прагнення закріпити за похідниками на -нн(я) від однієї видової дієслівної форми значення тривалості і короткочасності. Цей висновок зроблено на підставі такого спостереження. Із перекладних російсько-українських термінних словників виписано шість російських термінів та їх українські відповідники: *излучение – випромінювання*; (оконч. действие – обычно) *випромінення*; *отражение – відбиття*; (неоконч. действие – еще) *відбивання*; *преломление – заломлення*; (неоконч. действие – еще) *заломлювання*; *насыщение – насичення*; (неоконч. действие – еще) *насичування*; *рассеяние – розсіяння*; (неоконч. действие – еще) *розсіювання*; *расщепление – розщеплення*; (неоконч. действие – еще) *розщеплення*. (До речі, ці терміни взято зі словників 50-60-их років. У новочасних лексикографічних працях змінилися і ремарки, і порядок розташування перекладених слів. О.Войналович і В.Моргунюк [7], наприклад, використовують ремарки *доконана і недоконана дія*, а М.Вакулєнко [8] – *разова і разуразна дія*. В усіх сучасних перекладних словниках до російських термінів, утворених від дієслів доконаного виду, подають українські відповідники, утворені від дієслів обох видів, ставлячи на перше місце похідник від дієслова недоконаного виду). Із різноманітних текстів вибрано по 100 терміновживань і визначено частотність кожного із рекомендованих термінів

Одержано такі результати:

<i>випромінювання</i>	96	<i>випромінення</i>	4
<i>відбивання</i>	93	<i>відбиття</i>	7
<i>заломлювання</i>	-	<i>заломлення</i>	100
<i>насичування</i>	-	<i>насичення</i>	100
<i>розсіювання</i>	13	<i>розсіяння</i>	87
<i>розщеплювання</i>	-	<i>розщеплення</i>	100

Як видно із наведених підрахунків, у текстах для називання спонтанних процесів звичайно із двох варіантів вибирають один, незалежно від якої дієслівної форми утворено термін – доконаного виду (*заломлення, насичення, розсіяння, розщеплення*) або недоконаного (*випромінювання, відбивання*). Якщо ж необхідно підкреслити довго- чи короткотривалість дії, то

необхідно підкреслити довго- чи короткотривалість дії, то використовують допоміжні дієслова певних вищо-часових форм (*здійснювалось, здійснилось розсіювання; відбулось, відбувалось заломлення і т.д.*). Таке явище спричинене взаємодією щонайменше трьох чинників.

По-перше, при описі спонтанних фізичних або хімічних процесів нема потреби підкреслювати їх тривалість. Тут важливіше – процес (стан) як кількісна або якісна характеристика певного об'єкта, а не відношення дії до певної внутрішньої межі. Прагненням відобразити в терміні дію (стан) як сталу властивість предмета і зумовлений свідомий вибір одного з двох деривативів. Другий стає зайвим, бо дублює семантику першого. Із можливих варіантів найчастіше вибирають найкоротший.

По-друге, має значення і контекст, в якому вживається слово. Очевидно, слід теоретично і практично переглянути статус так званого розщепленого присудка в науковому стилі української літературної мови і з'ясувати можливості його заміни особовою дієслівною формою. Хоча, однак, неможливо позбутися аналізованих іменників з суфіксом -нн(я) у дефініціях і заголовках наукових праць.

По-третє, якщо вказані вище обмеження не існують, а віддієслівні іменники на -нн(я) активно нанизують на інші іменники в тексті, то це свідчить про те явище, яке В.Сімович колись називав “москвофільством” в українській мові і до якого він, серед інших проявів, зараховував таке: “ігноруючи закони української граматики, заводити в нашу мову московські форми; оминаючи свої власні фрази. брати московські; дослівно перекладати (а то й не перекладеними лишати) слова й вислови з московської мови, не додивляючись до того, чи вони відповідають духові нашої мови. чи ні...”[9:20]. Звертаючи увагу редакторів на неправильне використання в наукових текстах іменників на -нн(я), учений, зокрема, писав: “...у нас частенько сплутують substantiva verbalia, утворені з доконаних дієслів, із оддієслівними йменниками, витвореними з недоконаних, та ще до того наворотних, і здебільшого вживають їх у доконаній формі, напр.: інститут має завдання дослідження (*досліджування – а то й просто: має за завдання досліджувати*) та вивчення (*вивчування – вивчувати*) книгознавства; завдання полягає у складенні (складанні, а власне: *завдання його – складати*) наукових бібліографій по різних галузях знання (*із різних...*) та виданні (*видаванні, власне видавати*) відповідних праць; завдяки цьому повільному... приміненню (*примінюванню –*

ограничення (*ограничування*), запліднення (*заплodжування*), поширюється..." [9: 25]. Працю В.Сімовича "На теми мови" опубліковано ще 1924 року, а вимоги до вживання аналізованих форм у наукових текстах актуальні і до нинішніх часів.

Українські лексикографи загалом опрацювали схеми перекладу тих російських термінів, які утворено від дієслів доконаного виду і які здатні передавати ще й значення процесу незавершеного. Як згадувалося вище, на першому місці в перекладних словниках ставлять український похідник від дієслова недоконаного виду, за ним – дериват від виду доконаного.

Часто терміни, утворені від дієслів доконаного виду, розвивають вторинні значення, зокрема називають наслідок дії (в науково-технічній термінології насамперед явище або величину, рідше – речовину або знаряддя дії). Укладачі перекладних словників прагнуть словотвірно розрізнити назви тривалих і разових опредметнених дій, а також їх наслідків, здебільшого використовуючи таку схему: тривала дія – іменник на *-уванн(я)*, *-анн(я)*, завершена дія або разова дія – іменник із суфіксом *-енн(я)*, наслідок дії – похідник з нульовим або іншим суфіксом, напр.: *загроможде́ние* (недок. дія) *завалування*; (док. дія) *завалення*; (наслідок) *завал*; *закалка* (недок. дія) *гартування*; (багатораз. дія) *загартування*; (док. дія) *загартування*; (наслідок) *гарт*; *заклепка* (недок. дія) *заклепування*; (док. дія) *заклепання*; (виріб) *заклепка*; *загрязне́ние* (недок. дія) *забруднювання*; (наслідок) *забрудненість* [7:53]

Таке розрізнення з допомогою суфіксів не завжди можливе. Наприклад, вторинні наслідкові значення в українській науково-технічній термінології здатні розвивати іменники на *-енн(я)*, утворені від дієслів з відприкметниковими та відіменниковими коренями (*видовже́ння*, *заземле́ння*, *прискоре́ння*, *сповільне́ння*, *укоро́чення*). Їхня процесова чи предметна семантика виявляється в контексті. Спроби деяких лексикографів творити назви величин або найменування предметних понять (знарядь дії, місць дії тощо) з допомогою суфікса *-ин(а)* чи безсуфіксним способом (*видовга*, *видовжина*; *узема*, *зазема*; *прискорина*, *пошвид*, *прискора*, *привидина*; *сповільнина*, *уповільнина*; *укорот*, *укоротина*) не враховують словотворчих можливостей тих відприкметникових та відіменникових дієслів, твірні основи яких не здатні приєднувати суфікс *-ин(а)* або творити нульсуфіксальні похідники.

Українські вчені прагнуть утворювати деякі назви опредметнених дій із самобутньою внутрішньою формою. Такі спроби – не самоціль, вони продиктовані орієнтацією назвотворчого процесу на поняття, а не на російський зразок, як це найчастіше буває на практиці. У математичній термінології із двох можливих найменувань майбутнього результату підрахунків – *очікування* та *сподівання* – відповідником російського *ожидание* вибрано другий термін як такий, що точніше відображає суть математичної дії.

Фахівці з технічних галузей знання та фізики намагаються замінити термін, що означає "перехід з твердого стану в рідкий". Для найменування цього процесу частіше використовують слово *плавлення*. Про те, що це запозичена з російської мови назва, свідчать, наприклад, дані словників ХІХ – початку ХХ століття, де не зафіксовано ні відповідного іменника, ні твірного дієслова. У Словарі української мови за редакцією Б.Грінченка, зокрема, зареєстровано лиш одне значення потенційно твірного слова *плавити* – сплавляти річкою [10:190]. Натомість в українській мові широко розповсюджені дієслівні форми *топитися* і *топити*, від яких природно утворюється назва спонтанного фізичного процесу, внаслідок якого тіло переходить з твердого стану в газоподібний, а також найменування технологічної операції, спрямованої на таке перетворення.

З російської мови в українську фізичну та технічну термінологію запозичено термін *затухання*, що позначає процес зменшення, послаблення певних явищ, насамперед пов'язаних із поширюванням різноманітних хвиль. У зв'язку з тим, що в українській мові на позначення такої опредметненої дії дієслів з коренем *тух* не використовують, у галузевих термінологіях пропонують замінити його природним українським відповідником *згасання*.

Прагнення відштовхнутись від російського прототипу інколи призводить до творення в українській науково-технічній термінології гіперкоректних найменувань опредметнених дій. Все більше у лексикографічних працях широковживаний термін *прискорення* замінюють на *привиди́шення*. Однак корінь *скор* не чужий українській мові, про що свідчить прислівник *скоро* (напр., у народній пісні *Скоро, скоро місяць зійде...*) або численні композити з цим коренем (*скоробагатько*, *чоботи-скороходи*, *скоропис* тощо). Можлива й інша інтерпретація такого рішення термінологів-практиків. Мовна свідомість користувачів намагається системно поєднати похідний термін з

найменуванням базового родового поняття – словом *швидкість*. Тому заміну диктує тенденція до мовного вираження системності взаємозв'язаних понять.

Ще одне явище, яке спостерігаємо в сучасному терміностворі, – це спроба точно відобразити семантичні відтінки російських багатозначних термінів різними словотворчими засобами української мови. Складне переплетення у реєстровому російському слові термінних і нетермінних лексико-семантичних варіантів вимагає від укладачів перекладних галузевих словників глибоких знань української мови, щоб потенційні користувачі і надалі механічно не застосовували калюк, як це найчастіше відбувається в практиці терміновжитку з 30-их років ХХ аж до початку ХХІ століття. Російський термін *измельчение*, наприклад, може називати дію завершену і тривалу, вказувати на родові та видові поняття. Ось приклад його лексикографічного опрацювання: *измельчение* (разова доконана дія) [часткове; пас.] *подрібнення, покришення*; [повністю] (краще цілком – В.П.) *роздрібнення, розкришення*; [значне; самочинне] *здрібнення*; (разова недоконана дія) *дрібнення, кришення*; (разуразна дія) [часткове; пас.] *подрібнювання, покришування*; [значне; самочинне] *здрібнювання* [8:90]. Фахівці-фізики неодноразово підкреслювали, що предметне значення російського терміна *излучение* українською мовою необхідно перекладати як *промені*, а не *випромінювання*. Замість словосполучки *выпускания* (*висилання, емісія*) *променів* у галузеві словники української мови проникає короткий і точний відповідник російського композита *лучеиспускание* – *променювання*.

Основну масу новотворів з суфіксом -*нн(я)* складають девербативи від десубстантивних дієслів. Кількість таких твірних слів неухильно зростає внаслідок залучання іменників у сферу дієслівного словотвору. Утворюється словотвірний ланцюжок: термін-іменник (найчастіше позичений) – дієслово на -*ува* – віддієслівний термін на -*нн(я)*. Наприклад: *анод* – *анодувати* – *анодування, аретир* – *аретирувати* – *аретирування, вакуум* – *вакуумувати* – *вакуумування, вуаль* – *вуальювати* – *вуальювання, гетеродин* – *гетеродинувати* – *гетеродинування*. Укладачі деяких термінних словників прагнуть розрізнити відтінки дієслівної семантики таких науково-технічних термінів залежно від того, якого виду (недоконаного чи доконаного) є твірне дієслово (як-от *деформування* – *здеформування*), небезпідставно вважаючи, що українській мові, на відміну від російської, не властиво використовувати двовидові дієслова. Однак аналіз

текстів поки що не дає підстав стверджувати, що такі тонкі відтінки семантики відчувають фахівці з природничих наук та представники технічної інтелігенції.

Деякі науково-технічні терміни згаданого вище типу не мають експліцитно вираженої твірної основи. Очевидно, такі новотвори дають підстави стверджувати, що деякі похідники-назви опредметнених дій можуть утворюватися безпосередньо від найменувань предметів, минаючи дієслівну стадію (тобто слатні здійснювати так званий черезступеневий словотвір), напр.: *двійник* – *двійникування, динамометр* – *динамометрування, канал* – *каналювання, колориметр* – *колориметрування*. Внаслідок черезступеневого словотвору виникають складні суфікси (як, наприклад, -*уванн(я)*), а також через випадання однієї із ланок скорочується словотвірний ланцюжок. Тому новоутворені похідники набувають рис фразеологічності у семантиці, набуваючи значень, які, як правило, не властиві синтаксичним дериватам. Наприклад: *двійникування* – це утворювання в монокристалі середовищ з різною орієнтацією кристалічної структури, пов'язаних між собою операцією точкової симетрії, наприклад, дзеркальним відображенням в певній площині (площині *двійникування*), обертанням навколо кристалографічної осі (осі *двійникування*), або іншими утворами. Основна структура разом з *двійниковим* утвором називається *двійником; каналювання* заряджених частинок у кристалах – це рух частинок уздовж "каналів", утворених паралельними рядами атомів.

Відсутність семантичних обмежень (суфікс -*нн(я)*) творить науково-технічні терміни з різноманітними частковими словотвірними значеннями), високий ступінь дієслівності, здатність поєднуватися майже з усіма типами твірних основ, в тому числі й найпродуктивнішими. – усі ці чинники сприяють розвитку продуктивності досліджуваних віддієслівних іменників в терміностворі і роблять суфікс -*нн(я)* основним засобом творення нових найменувань, назв спеціальних понять у різних галузях знань. Його можливості можуть деякою мірою стримувати тільки похідники з нульовим суфіксом, які, однак, обмежені певними класами твірних дієслів, з одного боку, і значною залежністю семантики від контексту, – з другого. У текстах з віддієслівними термінами – іменниками на -*нн(я)* можуть конкурувати інфінітиви, однак їх не прийнято використовувати в деяких видах текстотворчих одиниць, зокрема дефініціях, заголовках.

Терміни з інтернаціональними суфіксами

У складі українських науково-технічних термінів-назив одпредметнених дій можна вичленувати три інтернаціональні суфікси : -аці(я) (-ці(я), -енці(я), -і(я)), -аж, -анс. Останні два виділяються тільки в окремих запозичених словах (*барботаж-барботувати, зондаж – зондувати, монтаж – монтувати; дисонанс – дисонувати, резонанс – резонувати*). До того ж окремі з них мають словотвірні варіанти на -нн(я): *зондування, монтування* тощо. Ряд позичених термінів на -анс і -аж у сучасній українській науково-технічній термінології дієслівних відповідників не мають: *тангаж, кліваж, адмітанс, аксептанс, імпеданс, резильянс*.

Активне термінотворення на базі позичених слів зосереджене в межах однієї моделі – віддієслівних іменниках з суфіксом -аці(я) та його варіантах (-ці(я), -і(я)). Ці похідники є основним засобом творення найменувань фізичних та хімічних явищ безвідносно до часу їх протікання, напр.: *абсорбція, адсорбція, акумуляція, анігіляція, генерація, дифракція, індукція, іонізація, коагуляція, конденсація*. У загальнолітературній мові деякі з них мають національні відповідники, однак в терміносистемах ці похідники різняться семантично. Зокрема, словники часто як синонім до *абсорбції* подають лексеми *поглинання, вбирання і всмоктування*. Насправді дериват зі суфіксом - АЦІ(я) відноситься до двох останніх як видове поняття до родового, про що свідчать дефініції в термінних словниках. Тлумачний словник з органічної та фізико-органічної хімії дає таку дефініцію поняття *абсорбції* в хімії: 1. В колоїдній хімії: об'ємне поглинання речовини (адсорбату) – найчастіше газу або рідини, що здійснюється усім об'ємом іншої – рідкої а іноді твердої – фази (абсорбентом), з утворенням розчину [11:11]. Отже, *абсорбція* – це не просто вбирання, а вбирання всім об'ємом, на відміну від *адсорбції* – поглинання тільки поверхневим шаром [12:15].

Отже, у називанні фізичних і хімічних процесів терміни на -нн(я) та -АЦІ(я) загалом розмежовують найменування різноманітних спонтанних фізичних та хімічних процесів. Однак у найменуваннях технологічних операцій їхні шляхи часто перетинаються, що призводить до появи спільнокоренових варіантів з цими суфіксами.

1. Наконечний М.Ф. Розмаїтість форм – багатство мови (Про видові форми віддієслівних іменників в українській мові) // Мовознавство. – 1967. - № 2. – С. 57-65.

2. Ращинська Г.М. Українські віддієслівні іменники на -(ува)ння // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Вип. 6. – Львів, 1969. – С. 68-71.
3. Соотношение интернационального и национального в общественнополитической терминологии восточнославянских языков. – Львов, 1984. – 202 с.
4. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. I-II. – Москва, 1958. – 536 с.
5. Лагутіна А.В. Віддієслівні абстрактні іменники на -ння в історії української літературної мови // Дослідження з української та російської мов. – К., 1964. – С.212-231.
6. Юрчук Л.А. Про лексикографічне відображення віддієслівних іменників на -ння, -ття // Мовознавство. – 1975. – №2. – С.12-20.
7. Войналович О., Моргунок В. Російсько-український словник наукової і технічної мови. Термінологія процесових понять. – К., 1997. – 256 с.
8. Вакуленко Максим. Російсько-український словник фізичної термінології. – К., 1997. – 236 с.
9. Сімович Василь. Про “москвофільство” в українській мові // Урок української. – 2001. – № 8. – С. 20-26.
10. Словарь української мови. Упорядкував Б.Грінченко. – Т.ІІІ. – К., 1909. – 507 с.
11. Тлумачний термінологічний словник з органічної та фізико-органічної хімії. Українсько-російсько-англійський. Укладачі Й.Опейда, О.Швайка. – К., 1997. – 533 с.
12. Словник іншомовних слів. – К., 2000. – 664 с.

Ярослав ЯРЕМКО (Дрогобич)

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ТЕРМІНОТВОРЕННЯ ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛІ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ)

Розглядаючи термінологію як підсистему в структурі загальнолексичної системи, як функціональний різновид загальнолітературної мови, зауважимо: хоч наприкінці ХІХ ст. українська мова “збагатилася новими термінами та висловами, відповідними до прогресу сучасної цивілізації” [1: 37: 207], однак “наукова термінологія знаходилася в початковому стані” [2: 198]. Перейшовши межу ХІХ – ХХ ст., ця термінологія поступово виходила з ембріонального стану і мало-помалу зводилася на

ноги. Такий характер становлення властивий зокрема для української військової термінології (далі – УВТ), яка і буде об'єктом нашого дослідження.

Належне функціонування спеціальної лексики можливе лише за умови її комунікативної відтворюваності в різних сферах. Певні умови для відновлення УВТ сформувалися в Галичині на межі XIX – XX ст. До появи такої тенденції спричинилося виникнення в Галичині напіввійськових товариств “Січ”, “Сокіл”, “Пласт”, які заснували відповідні (січові, сокільські, пластові) видання: “Рядові вправи (муштра) для сокільських товариств”, “Сокільські вісти”, “Вісти з Запорожжя”, “Січові вісти”, “Часопис руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств”. Та власне спеціальні назви тут вживалися принагідно, бо домінувала жива народна мова, певна річ, стихійна і неусталена. У процесі функціонування відбувалась апробація, відбір і популяризація термінів, удосконалення і розширення військового лексикону, що особливо було характерним для журналу “Відгуки”. Таким способом закладався фундамент української наукової термінології з військової справи. Його наріжним каменем можна вважати “Правильник піхотинців” (1914) (далі – “Правильник”) – перший український військовий статут, який став програмним документом Українських Січових Стрільців. Саме у цій праці найповніше задокументовано часові особливості формування УВТ в Галичині на початку XX ст. То ж спробуємо розглянути його більш детально.

“Правильник” складається з 15 розділів. Перше, що впадає в око при його студюванні, – це виразна орієнтація авторів на народномовну основу, освоєння її ресурсів для термінотворення.

Як відомо, у термінотворенні діють ті ж способи найменувань, що і в загальнонародній мові: морфологічний, семантичний, синтаксичний (з його лексико- і морфолого-синтаксичними різновидами). У діапазоні найменувань “Правильника” найбільшу питому вагу мають різнотипні суфіксальні утворення, зокрема: віддієслівні деривати, що утворились за допомогою суфіксів: а) **-н** (є): *стріляє, окружене, набиване, вишколене, кермоване*; б) **-ник**: *провідник, стежник, ратівник, наставник*; в) **-к** (а): *настілка, заставка, збірка*; г) **-ач**: *потискач, сурмач*; г) **-ар**: *писар, пушкар* та ін.

Крім субстанціальної суфіксації, частина віддієслівних дериватів утворилась за допомогою нульової суфіксації: *бий, набій, стріл, вистрл, напад, приступ, впоряд*.

Значно менше дериватів утворено від іменникових основ (*сотник, полковник, заколесник, босвик, півсотня, півкуринь, набійниця*); ще менше у “Правильнику” прикметникових похідних: *піхота, старишина, вістре*.

Термінологічна деривація охоплює і ті способи, які у загальнонародній мові менш поширені: словоскладання, основоскладання, абрєвіацію та ін. Але оскільки УВТ в науковому плані тільки робила перші кроки, то композити, абрєвіатури зустрічаються у тексті як окремі вкраплення: *ділемір, далекогляд, кмда (команда), кмдт (комендант)*.

Зауважимо, що у військовій термінології рівнобіжно із кількісними змінами відбувались і якісні перетворення. Внаслідок семантичної трансформації існуючі лексеми набули нових значень (семем). Через таку вторинну номінацію реалізуються закладені у слові потенційні можливості. Цей процес базується на 2 основних типах переносів – метафоричних і метонімічних. Метонімічні засоби використовуються під час переносу назви одного предмета на інший за суміжністю (часовою, просторовою чи логічною). У “Правильнику” можна виокремити такі моделі метонімічних перенесень:

- 1) назва одиничного предмета і збірного поняття: *ворог, неприятель, стрілець*;
- 2) назва дії і часу, у який ця дія відбувається: *оборона, наступ, приступ, атака, напад*;
- 3) назва предмета і одиниці виміру: *кроком, колоною, лавою*;
- 4) за логічною суміжністю: *двійка, чвірка, сотня*.

Поступово військова термінологія набувала все більшого поширення і проникала в пласти загальнонародної мови, шукаючи в її надрах відповідників на називання нових понять. Свого часу В. Виноградов з цього приводу зауважував: “Між словником науки і словником побуту існує прямий тісний зв'язок. Будь-яка наука починає з результатів, здобутих мисленням і мовленням народу, і в подальшому своєму розвитку не відривається від народної мови [3: 6]. У “Правильнику” загальнонародні слова також переходять у розряд спеціальних найменувань через довантаження семантики військовим змістом: *огонь, терен, ряд, відпір* тощо. Цьому сприяє військовий текст документа, який зумовлює появу в компонентній (семній) структурі значення слова тих сем, які переводять слово із сфери побутової у військову.

Досить продуктивним у творенні нових значень був процес метафоризації: *крило, стопа* приклада, *шийка* приклада, *цвіка* кріса, *човники* набоїв, *носик* човника, *луска* набоєва, *хід гусаком, каблук* шаблі, *хребет* шаблі.

Продуктивність метафоризації у військовій термінології взагалі і в українській зокрема можна пояснити чинниками як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру:

а) властивістю людської психіки позначати нові результати пізнавальної діяльності уже існуючими в мові словами, внаслідок чого вони змінюють свою денотативно-сигніфікативну співвіднесеність;

б) тісним взаємозв'язком і взаємообміном між загальнонародним лексиконом і словником науки, зокрема органічним зв'язком військової галузі з різними соціальними сферами, що створює умови для термінологізації загальноновживаних слів;

в) прагненням до економії використання мовних засобів, оскільки наукових понять значно більше, ніж слів для їх номінації;

г) тяжінням УВТ до створення, так би мовити, народних термінів, що на початковому етапі формування української військової науки було закономірним.

Ще одна група слів, набувши паралельно із новою синтаксичною функцією і нового морфологічного значення, виникла внаслідок субстантивзації (морфолого-синтаксичний спосіб): *передний, середній, ранений, командуючий, розстріляна, криловий, переглядаючий*.

Утворення таких відприкметникових і віддісприкметникових форм називають також конверсією, маючи на увазі повний структурний збіг початкових форм твірного і похідного слів [4: 126].

Особливого імпульсу становленню української військової термінології надали терміни – словосполучення. Адже раніше (до початку ХХ ст.) українська військова термінологія здебільшого не виходила за межі того структурного типу, який охоплював терміни-слова, а саме: 1) непохідні: *лук, козак*; 2) похідні: *старшина, курінний*; 3) складні (рідко): *камнетет, самонал*. Утворення у словотвірній архітектоніці по суті нового пласту термінологічних одиниць – термінів-словосполучень – було вагомим кроком української мови в її науковому поступі. Адже саме одиниці цього структурного типу в пору бурхливого розвитку науки і техніки виявляють чи не найбільшу

продуктивність. Оскільки “термін не тільки іменує поняття, але й відображає якоюсь мірою зміст поняття”, то, “мабуть, ця остання властивість терміна приводить до потреби створення переважно складних термінів, тобто термінів-словосполучень, які здатні повніше відобразити ознаки поняття” [5: 95]. Як свідчить текст “Правильника”, в освоєнні термінологічної цілини термінів-словосполучення давали щедри сходи: *вправи крісом, склад кріса, стрілецькі організації, правила стріляння, чоловічий хід, хід кроком, почетний стріл, постава до стріляння, командант чети, провідники роїв, похідна колона, ворожий огонь, боєві відносини, віддаване честі, офіцерська школа, боєві вправи, швидкість огню, полеве стріляння, теорія стріляння, набоєва вкладня, гуртовий стріл, огнева карність, сліпі набої, присягті на прапор, мірник кріса, вибухова матерія, боєва задача, роди війська, зазив до присяги*. Крім двокомпонентних термінологічних словосполучень, у тексті зустрічаються і 3-чи 4-компонентні найменування: *головні роди кольон, головний рід огня, загальні поняття з тактики, улажене боєвого становища, вибір точки ціли, офіцери до спеціальних послуг, віддавати честь прапором, полоса огня ворожих гармат* та ін.

У термінах-словосполученнях за ступенем семантичного злиття можна виділити два типи:

1) нерозкладні терміни-словосполучення типу *сліпі набої, полоса огня, віддати честь*;

2) найбільш поширеним є 2 тип термінів-словосполучень, компоненти яких характеризуються формальною подільністю. (Воєю чергою цей тип можна розмежувати на два підтипи:

а) вільні словосполучення, де кожен із компонентів – термін: *мірник кріса, набоєва вкладня, командант чети, генеральна старшина*;

б) невільні словосполучення, де один чи два із компонентів – загальноновживане слово (слова): *боєві відносини, рекрутська школа, полева кухня*.

Як відомо, лексичний фонд мови формується двома шляхами – словотворенням на основі внутрішніх ресурсів і запозиченням з інших мов. Опіраючись на моделі і способи словотворення загальнонародної мови, субмова виробляє і свою підсистему термінологічної номінації. З цього погляду у тексті “Правильника” особливо відчутною є питома вага імперативів (військових команд). Це самозрозуміло, оскільки під час Першої світової війни “Правильник” служив українським воякам основним підручником вишколу піхоти. Військові команди

виступають одиницями лексичного, фразеологічного та синтаксичного рівнів. Вони, як правило, лаконічні – переважно одно- або двослівні: “Стій!”, “Сідай!”, “Спочинь!”, “Встань!”, “Обернись!”, “Руш!”, “Простуй!”, “Зійдись!”, “Розступись!”, “Збирайсь!”, “Верни!”, “Бігцем!”, “Вперед!”, “Далі!”, “В право (в ліво) глянь!”, “Вперед – гурра!”, “Позір!”, “Збірка!”, “В розстрільну!”, “До стоти кріс!”, “Батнет на кріс!”, “Ряд руш!”, “Рівний (малий, повний) – крок!”, “Набої сховай!”, “Мірник звичайно!”, “Огонь здержи!”, “Прапором честь!” та ін. Інколи (зрідка) зустрічаються багатоконпонентні команди: “Колона вперед на н-ту сотню!”, “Бійцем чета – руш!”, “Походом! За мною! Ряд – руш!”.

Можна помітити, що у частиномовному відношенні серед наведених команд переважають дієслівні форми 2-ої особи однини теперішнього часу наказового способу, які реалізуються як спонукальні речення. Співвіднесеність речення з певною ситуацією і характер його комунікативної спрямованості виявляється відповідно у категоріях комунікативності і модальності, які є тісно переплетеними.

Ясна річ, що спонукання до тієї чи іншої команди має певне інтонаційне забарвлення. Тому всі речення цього комунікативного типу за своїм емоційним забарвленням (так званім “командним голосом”) є окличними. На стор. 2 читаєм: “В команді, зложеної з більше складів або слів, треба останнє слово або склад виголосити голоснійше і з натиском. Приказувати треба спокійно і голосно, не голоснійше як треба, який приказ – таке й його виконання” [с. 3]. Для тих, хто освоював ази командування, таке нагадування не було зайвим: емоційна розхристаність, “суперкомандний” голос аж ніяк не сприяв злагоженості дій.

Зауважимо, що інтонаційні особливості військових команд у цьому посібнику відтворені також графічно (набрані курсивом чи чорним шрифтом) або орфографічно: “Останній склад, зглядно слово команди, яке належить наголошувати, а перед яким треба задержати відповідну павзу на час тревання принайменше трох тактів, означено грубшими буквами”. Вироблення належних інтонаційних акцентів досягається такими засобами:

а) дефіс фіксує паузи всередині цілісно оформленого слова, кінцевий склад якого виділено чорним шрифтом: “Набої сховай!”, “Го-тов!”, “Обер-нись!”, “Про-стуй!”, “Прися-гай!”, “Гуса-ком!”;

б) перед словом, що потребує логічного наголосу, ставиться тире: “До прогляду – кріс!”, “В двійки – вперед!”, “Прапором – честь!”, “Крилові куреня – руш!”, “Сотня – руш!”, “Чета – стій!”.

Особливо зростає роль інтонації у тих реченнях, у яких пропущено присудок. До таких невластивих спонукальних речень належать неповні речення типу “На плече!”, “В розстрільну!”, “За мною!”, “Вперед!”, “Походом!” тощо. На неповноту таких речень і вказує “Правильник”: “У команді “Походом!”, “За мною!” пропущено слово “напрям” тому, що того слова легко кожний догадає ся. Завсіди, де слова “напрям” можна догадатися, належить його опустити”. Такі неповні ситуативні речення, де пропущений член стає зрозумілим з мовленнєвої ситуації, у названій праці є досить поширеними. Це можна пояснити певними чинниками:

а) природою військової комунікації в цілому, зорієнтованої на лаконічне і точне використання мовленнєвих засобів, тим більше – у військових командах, наказах, розпорядженнях тощо;

б) потребою швидкого виконання відповідної команди;

в) включенням допоміжних (невербальних) мовленнєвих засобів (інтонації, жестів, міміки).

В умовах, коли формування української військової терміносистеми перебувало у зародковому стані, очевидними ставали номінативно-поняттєві лакуни. Вони заповнювались як шляхом використання власномовних ресурсів, розглянутих вище, так і шляхом запозичень. Запозичення як результат міжмовних контактів є природними і закономірними в будь-якій мові, оскільки природними і закономірними є контакти між народами – носіями цих мов. Важлива роль у міжмовних контактах належить перекладу. Як явище багатовимірне, переклад сприяє не лише пізнанню картин світу взаємодіючих мов, але є водночас і мірилом випробування (особливо в науковій сфері) на здатність однієї мови передати адекватно інформацію, висловлену іншою мовою. Особливо важко таке випробування дається для тих мов, соціальний статус яких є різним. Гостроту цієї проблеми усвідомлювали Й. Демчук і О. Семенюк, які, укладаючи “Правильник”, “змушені були взорувати ся на підручники австрійської піхоти” (і не тільки австрійської – Я.Я.) [“Правильник”, 1914, 1].

Розуміючи, що в умовах становлення наукової мови поняття лексичної норми було досить умовним, укладачі часто до українських назв подавали в дужках німецькі відповідники, ніби

заохочуючи до пошуку більш оптимального українського еквівалента: *стежник (Patrouiller)*, *присуп (Sturm)*, *розстрільна (Schwarmlinie)*, *набоєва вкладня (Patroneeinlage)*, *криловий (Flügelcharden)*, *гуз хватальця (Griffknopf)*; *Позір! (Habt - Acht!)*; *Огонь здержу! (Feuer einstellen!)*; *Багнет на крік! (Bajonett auf!)*.

Серед запозичених слів є і такі, до яких не подано в дужках українських відповідників. Можна розцінювати, що вони набули усталеності і стали загальновідомими: *офіцер, адютант, револьвер, куля, бригада, сигналіст, телефоніст, бригадир*. У семантико-поняттєвому плані – це типові європеїзми, які проникли із західноєвропейських мов. Окремі чужомовні слова типу *полк, козак, гармата, шабля* та ін. внаслідок активного використання настільки “вросли” в україномовний ґрунт, що стали сприйматись як питомі назви, виявивши при цьому певну словотвірну активність: *козак, козачка, козацтво, козаччина; полк, полковник, полковий*.

Паралельне використання українського та німецького (в дужках) слів зумовлене і тим, що автори, намагаючись адекватно передати оригінал власномовними засобами, часто вдавались до калькування різнотипних за будовою німецьких термінів (простих, складних чи складених).

Калькування здійснювалось:

- фонемним відтворенням оригіналу;
- словотвірною чи семантичною копією.

Таке розгалужене калькування є характерним для аналізованої праці:

а) фонемні кальки: *багнет (Bajonett)*, *колона (Kolonne)*, *мутра (Mutter)*;

б) словотвірні кальки утворюють переважну більшість серед українських відповідників: *Вперед! (Vorwärts!)*; *Присуп! (Sturm!)*; *стежник (Patrouiller)*, *замок (Verschluss)*, *швидкість вогню (Feuerschnelligkeit)*, *стрілочна пружина (Schlagfeder)*, *оцінка віддани (Distanzschätzer)*, *потискач (багнета) (Drücker)*; *огневі напади (Feuerübefall)*;

в) семантичні кальки: *луска (Hülse)*, *цівка (Lauf)*, *крило (праве, ліве) (Flügel)*, *язичок (кріса) (Zügel)*, *шийка (прикладу) (Kolbenhals)*.

Вплив німецької мови відчутний не лише у запозичених чи скалькованих термінах, але й у функціональному навантаженні багатьох слів, розширенні їх семантичних структур, сполучуваності тощо. Це підтверджує, наприклад, побудова

команд за моделями німецької мови: *Огонь здержу! (Feuer einstellen!)*; *Багнет в діл (Bajonett ab!)*; *Зміни крок! (Wechselt Schritt!)*; *Кольона вперед! (Kollone Vorwärts!)*; *Ряд в право (в ліво) глянь! (Glied rechts (links) schaut)*.

Звичайно, буде перебільшенням вважати, що усі українські терміни, до яких подано у дужках німецькі відповідники, є результатом калькування останніх. Чому перебільшенням?

По-перше, значна частина українських найменувань виникла задовго до видання “Правильника” (1914 р.) і набула усталеного характеру. До такої генетично давньої лексики належать слова, успадковані січовим стрілецтвом з княжої і особливо козацької доби: *дружина (Gefolge)*, *стяги (Truppen)*, *писар (Rechtungsunderoffizier)*, *набої (Patronen)*, *сотня (Kompagnie)*, *курінь (Bataillon)*, *курінний отаман (Bataillonskommangant)*.

По-друге, слово, що є безпосереднім германізмом для української мови, далеко не завжди є власне німецьким утворенням, а може бути за походженням франкізмом, латинізмом тощо. Іншими словами: переклад словотвірних моделей чи внутрішніх форм німецьких слів – це не завжди переклад власне німецьких утворень. Тож згідно з сучасною теорією мовних контактів, яка міграцію слів розглядає через призму кількох вимірів (часового, географічного, соціокультурного, міжмовного), для з'ясування руху запозичень потрібно розмежовувати історичні, етимологічні джерела та етимологічний матеріал. Правда, провести чітку межу між названими поняттями на практиці не завжди можливо. Спробою розмежувань може бути термін *колона* “стрій військових підрозділів”. Етимологічно ця назва є латинізмом (з лат. *columna*), але безпосереднім історичним джерелом для української мови є західноєвропейські мови: нім. *Kolonne*, фр. *Colonne*, а також посередництво російської мови (ЕСУМ, II, 519).

Етимологічним латинізмом є також лексема *лінія (огнева) “риска”*; *смуга* (з лат. *linea*), яка потрапила в українську мову через паралельне посередництво польської або німецької мов [ЕСУМ, III, 263-264]. Лексеми *багнет* (“колюча зброя, яку насаджують на кінець дула рушниці”) і *команда* (“короткий наказ, розпорядження”) виникли у романських мовах, хоча перше слово – багнет – потрапило в українську мову через паралельне посередництво польської і німецької мов, а для другого посередництво польської і німецької мов була німецька та французька мови, а також, очевидно, посередництво російської

мови (ЕСУМ, 11, 529-530): *багнет* < *bagnet* < нім. *Bajonett* < фр. *baionette*; *команда* < нім. *Kommando* < фр. *commande* < іт. *comando*;

По-третє, паралельне використання українських та німецьких військових термінів висвітлює не лише подібність номінаційних засобів для позначення певного поняттєво-семантичного змісту, але й показує міжмовні відмінності у способах репрезентації та тлумачення дійсності.

Зіставлення паралельних найменувань в українській та німецькій мовах свідчить, що калькування має творчий характер для мови – рецептора. При цьому зауважимо, що термін “рецептор” є не зовсім вдалим з погляду сучасної теорії мовних контактів, яка не лише оперує схемами переносів, але, як відомо, опирається при цьому на матеріали лінгвогеографії (ареальної лінгвістики, діалектографії), історії народу та його культури у їх органічному зв'язку з мовою (соціолінгвістика, етнолінгвістика тощо). Ці диференційні ознаки видно у тих похідних, у яких розпізнається мотивованість мовного знака. Вона відбиває відношення між змістом і формою слова. Вихідна, мотивуюча одиниця є внутрішньою формою слова – єднальною ланкою між його ономасіологічним та семасіологічними аспектами. Частина міжмовних корелятивів, утворена семантичним способом, якраз наświetлює національні відмінності у лінгвалізації одного і того ж денотата. Так, німецькому терміну *Kolbenschuh*, де *Kolben* означає “приклад”, а *Schuh* – «черевик», в українській мові відповідає *стопа прикладу*. До нім. *Patronenmagazin*, де “Patron” – “набіт”, а *Magazin* – “склад”, українським відповідником є *човник набоїв*.

Різними є мотиваційні основи міжмовних дериватів “Правильника”: *окруження (ворога)* від *окружити* – *Umfassung* (“обхоплення” від *обхоплювати*); *стежник* (від *стежити*) – *Patrouiller* (“дозір” від *do+zir*).

Національна своєрідність простежується також у військових командах, які по-різному скеровують на виконання однієї і тієї ж дії: *Стій!* – *Halt!* (“Зупинись!”); *Стріль!* – *Feuer!* (“Вогонь!”); *До стопи кріс!* – *Beim Fuß* («До ноги!»). Як бачимо, в останньому прикладі компоненти команд-корелятивів перебувають у гіперо-гіпонімічних відношеннях: слово *Fuß* (нижня частина ноги) є гіперонімом (родовим) стосовно українського слова – гіпоніма (видового) *стопа*.

Виразними у статуті є і структурні відмінності:

а) термінам-компонітам, які є особливо характерними для німецької мови, відповідають українські терміни-однослови: *набітниця* (*Patrontaschen*), *криловий* (*Flügelchargen*), *чисар* (*Rechnungunderoffizier*), *якор* (*Magazinhalter*), *гурло* (*Laderaum*), *відпир* (*Direktionchargen*);

б) німецькі терміни-компоніти співвідносяться з українськими термінами-словополученнями: *стрілочна пружина* (*Schlagfeder*), *шійка прикладу* (*Kolbenhals*), *набоєва вкладня* (*Patroneneinlage*), *точка ціляня* (*Zielpunkt*), *похідна колона* (*Marsverkolonne*), *огнева підмога* (*Feuerunterstützung*), *боєва стежа* (*Gefechtspatrouillen*).

Хоч автори “Правильника” і “взорували ся” на фахові німецькомовні підручники, однак, за їх визнанням, “великі труднощі прийшло ся побороти їм при творенню, зглядно усталенню нових українських технічних слів...” [С. 1]. Справді, власти фаховий документ мовою, яка ще не виробила достатніх спеціальних виражальних засобів, було завданням не з легких. Але таким було “припоручене Генеральної Старшини У.С.С.” [С. 1], і на то не було ради.

Згадані труднощі мали як суб’єктивний, так і об’єктивний характер. Щодо об’єктивних причин, то особливістю української літературної мови початку ХХ ст. було те, що на той час існували два її варіанти – наддніпрянський і галицький. Тож ідея “полагодження одного дуже важного питання – майбутньої єдності і одноцільності нашої літературної мови” [6: 40: 10] ще вимагала свого втілення. Не заглиблюючись у характеристику мовної ситуації початку ХХ ст., якій передувала мовна дискусія 1891-1892 рр., підкреслимо: “єдність і одноцільність літературної мови”, за словами І. Франка, могла бути тільки “будушою” [6: 40: 10]. оскільки різними були: 1) культурно-історичні умови Галичини і Наддніпрянщини; 2) функціональний статус української мови на цих територіях; 3) мовні концепції учасників дискусії 1891-1892 рр. з одного боку – народництва, з іншого – модернізації (європеїзації), а звідси – різним було бачення подальших шляхів розвитку української літературної мови.

Через несформованість єдиної літературної мови не було виробленої літературної норми на різних мовних рівнях. Це спричинило певну історично зумовлену стихійність у становленні УВТ.

Виявами цієї стихійності є:

1) проникнення слів, не адаптованих до україномовного ґрунту, зокрема росіянізмів: *средства в борбі, підчинені, підходяча піхота*;

2) невиправдане використання слів-синонімів (дублетів), де один із них часто взято у дужки: *далемір, далекомір; атак, атака; успіх (побіда); команданти (курінні отамани); швидкість (швидкість) огню; провідник, учитель, наставник*;

3) нечітка співвіднесеність між виниклим поняттям і його назвою: *огнева керма, діланс огня, переглядаючий*;

4) мовно-правописне оформлення "Правильника", яке в основному відбило типологічні фонетичні і морфологічні риси західного варіанту української літературної мови, зокрема:

а) літера *ї* для позначення звука *й* з *ѣ* та *е* після м'яких зубних приголосних *д', т', з', с', ц', л', н'*: *віділи, шаблі, стрільців, присязі, ціль*;

б) закінчення *-є* у віддієслівних іменниках середнього роду у називному відмінку однини, де попередній м'який приголосний не подовжується: *окуте прикладу, набиванє кріса, виконанє команди, вишколенє*;

в) палатальний *л'* в іншомовних словах: *кольона, артилерія*;

г) закінчення *-ови, -єви* в іменниках чоловічого роду у давальному відмінку однини: *командантові, стрільцеві, четарєви, сотникові, куріневі, полковникові*;

г) написання постфікса *-ся* окремо від дієслова: *бороти ся, бсть ся, розступають ся*;

д) написання афіксів *-му, -ме* у синтетичній формі майбутнього часу здебільшого окремо від дієслова: *боронити ме, стріляти ме*.

Водночас у мовно-правописному оформленні "Правильника" простежуються певні відхилення від західного варіанту української мови, - точніше, має місце використання форм, співвідносних із мовною практикою Наддніпрянщини. Це:

а) закінчення *-ою, -єю* замість галицького *-ов* в іменниках І відміни в орудному відмінку однини: *шаблею, перед командою, присягою, четою*;

б) пом'якшення у прикметникових суфіксах *-ський, -цький* замість галицького *-ский, -цкий*: *стрілецький, рекрутський, підофіцерський, офіцерський*.

Однак, попри стихійний характер свого становлення, УВТ мужніла і водночас потребувала вироблення. Ця необхідність підсилювалася передусім наростанням військового руху, який у

перше десятиліття ХХ ст. набув у Галичині масового характеру (сокільські, січові, пластові товариства) і привів до утворення військової організації "Українські Січові Стрільці". Українські воїни потребували української військової термінології. 1914 р. відбувся з'їзд січового стрілецтва. В таких умовах УВТ ставала надбанням широкого загалу, а значить - компонентом загальнонародної мови, набуваючи поступово системнішого характеру. Тож не буде перебільшенням сказати, що на початок ХХ ст. українська мова мала досить вироблену військовою термінологію, у якій чітко простежувались ознаки системності.

Поширеним є розуміння терміносистеми як упорядкованої сукупності термінів, які адекватно висловлюють систему понять теорії, що описують певну соціальну сферу людських знань чи діяльності. Правда, впорядкованість як одна із ознак зрілості будь-якої терміносистеми - річ відносна. Адже за своєю природою термінологія будь-якої мови може бути впорядкована більшою чи меншою мірою, тобто відносно, але ніколи абсолютно. Це умовлено певними причинами:

1) світ понять більший за систему позначень, які інстипають умовними знаками понять;

2) наукове поняття про денотат може поглиблюватись, "провокуючи" потребу зміни його назви, а будь-яка зміна, як відомо, відбивається на системних відношеннях. Тому певна невідповідність між світом денотатів і світом назв, посередниками між якими служать поняття, є закономірною;

3) окрім універсальних, типових причин цієї невідповідності, для УВТ була характерна ще й національно-специфічна причина, оскільки її історичний розвиток був не постійним, а фрагментарним: вершини розвитку УВТ співвідносяться з періодами державності та національно-визвольних змагань.

Повертаючись до ознак системності у першому українському військовому статуті, вкажемо, що ієрархічні, чітко структуровані відношення військової сфери знайшли відбиття у різних типах мовних відношень аналізованого тексту, а саме:

1) у внутрішньослівних відношеннях, характерних для полісемічних слів, у семантичній структурі яких одне із значень - військово: *рій* "найменший військовий підрозділ"; *човник* "частина зброї, куди вкладають набой"; *луска* "металева грубка для кулі"; *відділ* "загін"; *провід* "керівництво"; *розвід* "огляд і розподіл військових підрозділів, призначених на варту";

стіяка "місце, де стоїть варта"; *п्राжжити* "вести шквальний вогонь";

2) у парадигматичних відношеннях, що виявляються у лексико-семантичних полях.

"Лексико-семантичне поле – це сукупність лексичних одиниць, які об'єднані спільністю змісту (іноді й спільністю формальних показників) і відображають поняттєву, предметну або функціональну подібність позначуваних явищ" [7: 121]. Епіцентром лексико-семантичного поля є архісема – спільна (інтегральна) ознака, навколо якої групуються всі одиниці поля. Як приклад лексико-семантичних полів військового статуту можна назвати поле особи, поле знаряддя, поле дії та ін. Архісемами для названих полів є "особа", "знаряддя", "дія".

У межах лексико-семантичних полів можна виокремити лексико-тематичні групи:

"особа" > "назви військових посад, рангів": *сотник, полковник, курінний отаман, офіцер, адютант, бригадир, криловий, писар, пушкар, хорунжий, стрілець*;

"знаряддя" > "назви зброї та її деталей": *батнет, револьвер, куля, набій, пушка, кріс, луска, ложе*;

"дія" > "назви військових команд": "*Стріль!*", "*Зійдись!*", "*Поздоров!*", "*Простуй!*", "*Кроком – руш!*", "*Вправо (вліво) глянь!*".

Оскільки лексико-семантичне поле має ієрархічну будову, то у межах лексико-тематичних груп своєю чергою виділяють ще менші за обсягом семантичні об'єднання (лексико-семантичні категорії), а саме:

а) синоніми: *командант, провідник, наставник, зверхник; стрілець, босвик; команда, зазив*;

б) антоніми: *атака-оборона, ліве (крило) – праве, передний (ряд) – задний: "Руш!" – "Стій!"*; "*Вправо*" – "*Вліво (глянь!)"*;

г) гіпоніми (видові слова), які включають у себе зміст гіпероніма (родового слова) і відрізняються одне від одного певними семами. Так, слова *дуло, вістрє, батнет, потискач, замок, муштра, приклад, цівка, окуте, мірник* мають у компонентній структурі своїх значень спільну архісему "зброя", але як її деталі різняться диференційними семами. Видові назви *оборона, удар, атака, приступ, окруженє, укріпленє* співвідносяться з гіпонімом *тактика*, а гіпоніми *артилерія, піхота, кіннота* – з гіпонімом *рід війська*. Інколи гіперо-гіпонімію називають квазісинонімією, оскільки синонімія допускає взаємозаміну лексичних одиниць, а в гіперо – гіпонімії

можлива тільки однобічна заміна – гіпоніма на гіперонім. Як свідчать приклади, для гіпонімії характерна привативна опозиція: видові назви є семантично конкретнішими, точнішими за видові. Поєднанне включення слів нижчого рівня абстракції до вищого надале терміносистемі чіткої ієрархічності, сприяє її впорядкованості: так, гіпероніму *комендант* відповідають гіпоніми *роєвий, четар, сотник, курінний, полковник, бригадир, матионер*, які відображають зростання семантичної градації на осі "*військові ранги*". Видові назви *рій, чета, сотня, тівкурінь, курінь, полк, бригада* групуються навколо родової назви "*відділ*" і градують значення на осі "*військові підрозділи*".

3) ознаки системності військового лексикону виявляються і в синтагматичних відношеннях – лінійних, контекстних зв'язках слова, його сполучуваності. Деякі давні лексеми набули нової валентності у складі термінів-сполук: *курінний отаман, курінний сурмач, курінний адютант; боєвий приказ, боєві задачі, боєва стежа, боєва лінія, боєва формація; полковий прапор, полковий сурмач, полковий адютант; стріл – гуртовий, почетний; школа – рекрутська, підофіцерська, офіцерська; лінія – чолова, прозїрна; мибой – деревляні, острі, слїні*.

Отже, аналіз структурно-семантичних особливостей військового статуту, виданого 1914 р., дає підстави вважати, що на той час українська військова термінологія в цілому сформувалася як терміносистема, що потребувала, звичайно, впорядкування і розбудови.

1. Франко І. Літературна мова і діалекти // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К., 1982. – Т. 37. – 678с.
2. Митрополит Іларіон. Історія української літературної мови. – Вінніпег (Канада), 1980.
3. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слов // Вопросы языкознания. – 1953. – № 5.
4. Горшинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К., 1999. – 206с.
5. Даниленко В. П. Русская терминология. – Москва, 1997. – 245с.
6. Франко І. Говоримо на вовка – скажімо і за вовка // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – К., 1983. – Т. 40. – 557с.
7. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. – К., 1999. – 284с.

СЛОВА З ТЕРМІНОЕЛЕМЕНТОМ БІО- У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Видатний учений, професор І.І. Ковалик, який став не лише основоположником української дериватологічної школи, а й школи термінологічної, передбачав ґрунтовне дослідження структурно-словотвірної проблематики термінів. До специфіки словотвірної системи учений відносить: 1) центральні і периферійні словотвірні типи; 2) ступінь продуктивності словотвірних типів у різних галузевих терміносистемах; 3) процес стандартизації; 4) процес регуляції словотвірних типів [1]. У полі нашого зору опинилися терміни з компонентом **біо-**. У багатьох словах він виступає словотворчим засобом, а у деяких запозичується як складовий елемент готового слова.

На думку М. Юшманова, в термінологічній практиці значимі частини, на котрі розпадаються терміни, називаються **терміноелементами** [2]. Поняття терміноелемента ввів Д.С. Лотте: “Під терміноелементом розуміємо слово, яке має самостійне значення і входить до складу простого чи складного терміна” [3]. Це поняття терміноелемента було сприйняте й іншими ученими, при цьому було доведено, що в терміні виділяється стільки терміноелементів, скільки у ньому морфем (чи слів) [4]. За допомогою терміноелементів називають поняття чи його ознаку. Формальна структура терміноелементів різноманітна. Вони можуть збігатися зі словом (*головка, пам'ять*), морфемою (найчастіше кореневою (*патентовласник*), рідше - афіксальною, що має місце у терміносистемі хімії, біології, медицини, мінералогії: -ид, -ат, -оз). Н. Васильєва вважає, що “**терміноелемент - це двобічна мовна одиниця, яка має в плані змісту не функцію номінації (точніше не номінативно-дефінітивну функцію, яку має цілий термін), а двоїсту функцію: значення терміноелемента зводиться до вказівки на певне термінологічне поле**” [5]. Тому вона називає його ще й **дейктем**ою. Аналізуючи російську лінгвістичну термінологію, дослідниця запропонувала розрізняти терміноелемент-**конституент** терміна, який виділяється шляхом морфологічного членування, термінокомпонент-**результат** синтаксичного і терміносимвол - графічного членування [6].

Т. Канделак вважає **терміноелементом** значущу частину терміна, яка зумовлена ознаками поняття, що виражає термін [7,8]. М. Чернявський розглядає терміноелемент як компонент похідного терміна з фіксованою позицією і смисловою єдністю [9]. Таке трактування наближається до концепції Віденської термінологічної школи.

Р.С. Беляєв дає таке визначення **терміноелемента** - це словосполучення, слово, морфема, її частина, які: 1) структурно вичленовуються у термінах даної терміносистеми, маючи постійну форму; 2) регулярно використовуються для позначення одного чи кількох близьких понять чи ознак понять відповідної науки; 3) характеризується зазначеними якостями у більш ніж одному терміні. [10].

За джерелами походження, терміноелементи можуть бути **нетермінологічні** (загальномовні) лексичні одиниці, що виконують термінологічну функцію в рамках терміносистеми, серед них можуть бути і запозичені слова: міні-спідниця, і **термінологічні**, запозичені із професійної лексики, чи інтернаціонального фонду. Отже, **терміноелемент** - поняття термінознавче, за формою збігається із загальноживаним словом чи його частиною, але не співвідноситься з ними ні за семантикою, ні за функціями, та й методи дослідження його специфічні.

Наукова лексика охоплює кілька сотень таких терміноелементів, в основі яких лежать греко-латинські корені. В. Фулд зафіксував в англійській мові близько 1150 таких терміноелементів і описав їх у своїй праці “Терміни, їх структура та значення” [11]. А. Д. Хеллер та Д. Свенсон у книзі “Елементи технічної термінології” [12] наводять 1129 коренів дієслів, прикметників та іменників, що використовуються як терміноелементи при створенні англійських технічних термінів.

Важливим завданням є інвентаризація терміноелементів, перш за все, повторювальних, типових, моделетвірних у певній мові і певній терміносистемі (- *лог*, - *логія*, *авто* - , *мікро* -) тощо.

Вперше список міжнародних терміноелементів, що використовуються для створення російських наукових термінів, вперше створив М.В. Юшманов (1933). До його праці “Элементы международной терминологии” увійшло близько 400 терміноелементів. Видання 1968 року вже містить 1000 таких елементів.

Проект словника таких елементів запропонувала Т. Л. Канделаки [7]. На її думку, “на основі аналізу понять можна намітити найбільш типові для кожної галузі класи, підкласи широких категорій та терміноелементи, які б спеціалізувалися для їх вираження. На сьогодні, на жаль, ця дієва у мові науки система моделей із спеціалізованих категорійних терміноелементів повністю не виявлена, категорійно терміноелементи не згруповані за семантикою, хоча окремим моделям і навіть частинам системи моделей присвячено чимало цікавих наукових розвідок” [8]. Т.Л. Канделаки вважає, що до такого словника повинні увійти терміноелементи різного походження, напр. *-метр*, *-мер*, *-чет*. Усі категоріальні терміноелементи будуть об’єднані і займуть своє фіксоване місце в загальній системі терміноелементів, позначаючи певний клас понять. У такому випадку спеціаліст, який шукатиме вдалий відповідник до нового поняття в рамках системи понять певної галузі знань, зможе знайти адекватний для даного типу змісту терміноелемент і досягти високої точності терміна. У певних системах понять грецькі та латинські корені нерідко спеціалізуються на передачі специфічних для даної галузі ознак, тому терміни, побудовані із таких терміноелементів, відзначаються високим ступенем точності.

Міжнародні терміноелементи відіграють важливу роль у мові науки та техніки, бо полегшують розвиток науково-технічних зв’язків між країнами. Крім того, з них легко побудувати термін у тих випадках, коли з національних терміноелементів побудувати короткий і точний термін не вдається. Міжнародні терміноелементи легко поєднуються між собою і сприяють подальшому термінотворенню.

В українській термінографії перша спроба словника міжнародних терміноелементів вже здійснена. Це невеличка праця І.М.Гнатишеної та Т.Р.Кияка “Словник інтернаціональних терміноелементів грецького та латинського походження в сучасній термінології” (К., 1996). Виходячи з концепції зростання кількості інтернаціоналізмів у сучасній науці та техніці, упорядники словника, вбачаючи у цьому не лише користь, але й шкоду, вважають, що спеціалістові важливо знати походження та зміст запозиченого терміна чи його елемента, “Масив подібних терміноелементів може слугувати вельмикорисним матеріалом для спеціаліста з метою фіксації, нормування наявних термінів та правильної побудови нових термінологічних одиниць” [13]. До словника увійшло 750 латинських та 650 грецьких

терміноелементів (у класичному значенні цього слова), тобто окремі слова, частини слів, у тому числі деякі поширені афікси та афіксоїди. До деяких звичних одиниць наводяться “дублетні варіанти” (термін упорядників).

У повсякденній практиці термінологів нерідко виникає необхідність уточнити значення того чи іншого терміна, побудованого з міжнародних терміноелементів, з’ясувати їх походження. Деякі дані можна, поза усяким сумнівом, почерпнути з перекладних словників з вихідними грецькою чи латинською мовами. Однак більшу інформацію подають словники іншомовних слів, які намагаються зафіксувати більшість наявних на свій час іншомовних слів у тій чи іншій мові, дати їм чітке пояснення. А те, що іншомовні слова побутують у кожній мові, не викликає жодного сумніву. Інша річ, що ставлення до них, сприйняття їх не завжди однакове.

Терміноелемент *біо* походить від грецького слова βίος – життя і виступає першою частиною складних слів – здебільшого наукових термінів, що відповідає поняттю “життя”, “життєві процеси”, “біологічний”. У таких композитах, як *біокібернетика*, *біокарта*, *біостанція*, блок *біо-* є усіченою основою прикметника біологічний, а у словах *біогенез*, *біотрон*, *біоцикл* вказує на відношення до життя, життєвих процесів (СУМ, 1, 187). Як зазначено в “Етимологічному словнику української мови”, він запозичений з індоєвропейських мов і є скороченням слова “біологія” (пор. нім. Biologie, фр. biologie, англ. biology (АСУМ, 1, 200).

Історія біології сягає ще IV століття до н. е. До перших спроб класифікації тварин Арістотелем і рослин Теофрастом. Але вперше термін біологія був запроваджений у науку на поч. XIX ст. французьким ученим Ж.-Б. Ламарком. Інтенсивний розвиток біології припадає на XX ст. З’являються нові галузі біології і разом з ними і нові терміни.

Біоакустика як галузь біології дістала визнання і виокремилася у 1956 році на Міжнародному конгресі в США. *Біогеоценологія* – з’явилася у 40-60-х рр. XX ст. і пов’язана з дослідженнями В.М.Сухачова. *Біофізика* сформувалася у першій половині XX ст., *біохімія* – на початку XX ст. Основоположником цієї галузі вважається В.І.Вернадський, який у 1918 році створив у Києві першу в світі біохімічну лабораторію.

“Словник української мови” подає 22 слова з цим компонентом: *біогенний*, *біогеохімічний*, *біогеохімія*, *біограф*, *біографічний*, *біографія*, *біолог*, *біологічний*, *біологічно*, *біологія*,

біоміцин, біоміциновий, біоніка, біопаливо, біопсія, біосинтез, біострум, біофізик, біофізика, біофізичний, біохімік, біохімія.

Словник іншомовних слів за ред. акад. О. Мельничука (1974) містить 60 слів: біоакустика, біобібліографія, біогельмінти, біогенез, біогенний, біогеографія, біогеохімія, біогеоценоз, біогеоценологія, біограф, біографія, біодинаміка, біоенергетика, біозона, біоіндикатори, біоінженерія, біокаталіз, біокаталізатори, біокібернетика, біокліматологія, біокомплекс, біокорозія, біокримінологія, біоліти, біологія, біолокація, біолюмінесценція, біомаса, біометеорологія, біометрія, біомеханіка, біоніка, біонт, біонти, біоорієнтація, біополімери, біопотенціали, біопрепарат, біопсія, біоритми, біосинтез, біостанція, біостимулятори, біосфера, біота, біотелеметрія, біотехнія, біотехнологія, біотин, біотип, біотит, біотоп, біотрон, біофізика, біофільтр, біохімія, біохор, біоценоз, біоценологія, біоцикл."Словник іншомовних слів" (2000) лише 30. Серед нових слів: біогеосфера, біономія. Багато із перелічених у попередніх словниках, не увійшли до реєстру словника 2000 року..

"Орфографічний словник української мови" за ред. С. І. Головашука та В. М. Русанівського містить такі слова з компонентом біо-: біогенез, біогенетичний, біогеографічний, біогеографія, біогеохімічний, біогеохімія, біогеоценоз, біограф, біографічний, біографія, біодинаміка, біодинамічний, біоліт, біолог, біологізм, біологічний, біологія, біолого-грунтового, біометричний, біометрія, біомеханіка, біомеханічний, біоміцин, біоміциновий, біоніка, біопаливо, біопрепарат, біопсія, біосинтез, біостанція, біострум, біосфера, біотит, біотичний, біотоп, біофізик, біофізика, біофізичний, біофільтр, біохімік, біохімічний, біохімія, біоценоз, біоценологія (С. 45). Усього – 45 слів.

Серед слів, які ще не увійшли до академічних словників, зафіксовані: біоархітектура, біоекономіка, біоелемент, біенергетика, біоїогурт, біокарта, біолокт, біомолекула, біопласт, біотехнологія тощо.

"Словник чужих слів" З. Кузеля (Коломия-Вінніпег, 1918) містить три слова з цим компонентом: біографія – опис життя, життєпис; біольогія – наука про життя взагалі; біоскоп – апарат, що виводить фотографії в руху (С. 27).

"Словник чужомовних слів" І. Бойків, О. Ізюмова, Г. Калнишевського та М. Трохименка. (Нью-Йорк, 1955) подає такі слова з компонентом біо-: біоаритметика, біогенеза, біогенетичний, біогеографія, біограф, біографічний, біографія,

біодинаміка, біоліти, біолог, біологія, біомагнетизм, біометрія, біомеханізм, біомеханіка, біопсихологія, біоскоп, біоскопія, біософія, біоспелеологія, біостатика, біостація, біосфера, біотаксія, біотит, біофізика, біофари, біохемія, біоценоза.

Зокрема у цьому словнику натрапляємо на деякі специфічні слова, що не зафіксовані у сучасних словниках, це: біоаритметика – вчислення довжини життя, біоскоп – 1) проєкційний апарат для рухомих картин, тепер уже не виготовляється; 2) колишня назва кінематографа; біософія – життєва мудрість, наука про життя; біостатика – наука про пересічну довжину життя за певних умов; біотаксія – систематика істот за анатомічними ознаками; біофари – за теорією спадковості Найсмана – найменші носії життя, що мають основні властивості життя: засвоювання й обмін речовин, ріст і розмножування (С. 68).

У "Словнику чужомовних слів" Артема Орла (Нью-Йорк, 1963) є такі слова: біобласти, біогенеза, біогенетичний, біогеографія, біограф, біографія, біодинаміка, біоенергетика, біогеографія, біограф, біографія, біодинаміка, біоенергетика, біогеографія, біогеохімічний, біогеохімія, біогеоценоз, біограф, біографічний, біографія, біодинаміка, біодинамічний, біоліт, біолог, біологізм, біологічний, біологія, біолого-грунтового, біометричний, біометрія, біомеханіка, біомеханічний, біоміцин, біоміциновий, біоніка, біопаливо, біопрепарат, біопсія, біосинтез, біостанція, біострум, біосфера, біотит, біотичний, біотоп, біофізик, біофізика, біофізичний, біофільтр, біохімік, біохімічний, біохімія, біоценоз, біоценологія (С. 45). Усього – 45 слів.

Серед слів, які ще не увійшли до академічних словників, зафіксовані: біоархітектура, біоекономіка, біоелемент, біенергетика, біоїогурт, біокарта, біолокт, біомолекула, біопласт, біотехнологія тощо.

Серед слів, які ще не увійшли до академічних словників, зафіксовані: біоархітектура, біоекономіка, біоелемент, біенергетика, біоїогурт, біокарта, біолокт, біомолекула, біопласт, біотехнологія тощо.

Дані слова позначають:

1. Назви наук та наукових галузей: біоакустика, біоархітектура, біоастрономія, біобібліографія, біогеографія, біогеохімія, біогеоценологія, біодинаміка, біоекономіка,

біоенергетика, біоінженерія, біокібернетика, біокліматологія, біокримінологія, біологія, біометеорологія, біометрія, біомеханіка, біоніка, біономія, біоритміка, біоритмологія, біотехнія, біофенологія, біофізика, біохімія, біоценологія (27 слів).

Наприклад: *біоакустика* – галузь біології, що вивчає голоси й звукове спілкування тварин (СІС'74, 117); *біогеографія* – наука про закономірності поширення й розподілу на земній кулі біоценозів та організмів, які їх утворюють (там само); *біогеохімія* – галузь геохімії, що вивчає хімічні процеси в біосфері, які відбуваються за участю організмів (там само); *біодинаміка* – розділ фізіології, що вивчає функції організмів (СІС'74,117); *біоенергетика* – наука, що вивчає механізми перетворення енергії в процесах життєдіяльності організмів (СІС'74, 118); *біокримінологія* – напрям у кримінології, що пояснює злочинність біологічними факторами (там само) тощо.

2. Назви осіб за професією чи виконуваною роботою: *біогеоценолог, біограф, біоенергетик, біоінженер, біолог, біоорганік, біофаковець, біофізик, біохімік* (9 слів), порівняймо: *біогеоценолог* – спеціаліст з біоценології (НСЗ, 86); *біограф* – складач чисі-небудь біографії (СІС,117). Як зазначено в “Етимологічному словнику”, слово запозичене з французької мови від *biographie*” біографія (ЕСУМ, 1, 200); *біоінженер* – спеціаліст з біоінженерії (НСЗ, 87); *біолог* – фахівець з біології (СУМ, 1, 187). “Етимологічний словник української мови” вказує, що слово *біолог* прийшло до нас з французької, де стало скороченням прикметника *biologue* “біологічний”, придуманого Ламарком у 1802 році з грецької основи *βίος*- “життя” (ЕСУМ, 1, 200).

3. Назви дій, процесів, станів, способів дослідження: *біогенез, біографізм, біозахист, біокомунікація, біокорозія, біологізація, біолокація, біолюмінесценція, біоорієнтація, біочистка, біопотенціали, біопсія, біоритм, біосинтез, біотелеметрія, біотермія, біотехнологія, біохроніка*, наприклад: *біокаталіз* – прискорення або гальмування хімічних реакцій, які відбуваються в організмі за допомогою ферментів (СІС' 74, 118); *біокомунікація* – спілкування тварин (УРЕ, 1, 473); *біосинтез* – процес утворення органічної речовини в живих організмах або в штучних умовах під дією ферментів (СІС'74, 118);

4. Назви організмів, природних речовин, гірських порід: *біогельмінти, біогенні стимулятори, біоіндикатори, біокаталізатори, біоліти, біомолекула, біопаливо, біополімери*, наприклад: *біогельмінти* – паразитичні черви в тілі людини або тварини, життєвий цикл яких пов'язаний з проміжним, іноді додатковим хазяїном (СІС, 97); *біокаталізатори* – ферменти, специфічні білкові речовини, які зумовлюють біохімічні перетворення в організмах в процесі обміну речовин (СІС, 702); *біоліти* – гірські породи, що складаються переважно з решток тварин і рослин а також продуктів їхньої життєдіяльності (пугілля, вапняки тощо) (СІС,98); *біопаливо* – гній, сміття або інші органічні речовини, які, перегниваючи, виділяють тепло, що використовується для обігрівання парників (СУМ, 1, С. 188).

5. Назви лікувальних препаратів, продуктів: *біовіт, біоелемент, біокарта, біокат, біолакт, біоміцин, біомонітор, біопласт, біопрепарат, біопротез, біотерм, біосистема*, наприклад: *біовіт* – біоміціно-вітамінний препарат (НСЗ, 86); *біолакт* – кисломолочний продукт для харчування дітей першого року життя (НСЗ, 88); *біоміцин* – лікарський препарат, антибіотик (СІС'74, 78); *біопласт* – штучний матеріал, отриманий з білка крові, який служить для ліквідації пошкоджень в живому організмі (НСЗ, 90).

6. Назви сукупностей чогось: *біогеносфера, біогеноценоз, біозона, біомаса, біотип*, наприклад: *біогеоценоз* – сукупність рослинності, тваринного світу й мікроорганізмів і певної ділянки земної поверхні, які пов'язані між собою обміном речовин та енергії (СІС, 98); *біозона* – сукупність геологічних відкладів, що характеризуються наявністю в них будь-якої однієї систематичної групи викопних організмів (СІС'74, 98); *біотип* – група особин у межах виду, що відзначаються характерними для них особливостями способу життя або поведінки (СІС'74, 99).

7. Назви приладів, апаратів, установок: *біосупутник, біотерм, біостабілізатор, біотрон*, наприклад: *біосупутник* – штучний супутник Землі, який служить для біологічних досліджень (НСЗ,91); *біотерм* – біологічний термостат – прилад для дослідження з ембріології та генетики, в якому підтримується постійна температура (НСЗ, 92); *біостабілізатор* – установка для переробки органічних відходів сільського господарства на компост (СІС, 99); *біотрон* – камера зі штучним кліматом для живих організмів (СІС, 100).

8. Назви установ та їх підрозділів: *біокомбінат, біоцех, біостанція, біофабрика, біофак*, наприклад: *біокомбінат* – підприємство, яке випускає лікувальні, профілактичні та діагностичні препарати (НСіЗ,87); *біоцех* – цех, в якому вирощують водо- та мікроорганізми для потреб сільського господарства (НСіЗ, 94).

9. Ознаки, властивості, якості: *біоекономічний, біологічний, біоритмічний, біотехнологічний, біофаківський, біосумісний, біокліматичний, біокосний, біопсихічний, біогенний* тощо, порівняймо: *біосумісний* – сумісний з біологічними умовами життєдіяльності організму (НСіЗ,91); *біокліматичний* – відображає вплив клімату на органічне життя (НСіЗ,87); *біокосний* – такий, в якому живі організми і неорганічний матеріал тісно пов'язані і взаємозумовлені (НСіЗ, 88); *біопсихічний* – пов'язаний з особливостями психіки людини, які визначаються біологічними особливостями організму (НСіЗ,90); *біогенний* – який підтримує, стимулює розвиток організму, життя (СУМ, 1, 187).

Як бачимо, серед слів з компонентом *біо-* найчисленнішу групу становлять іменники (102); на другому місці – прикметники (21), прислівники (2): *біологічно, біографічно*; і одне дієслово: *біологізувати* – пояснювати соціальні явища за допомогою законів біології (НСіЗ,89).

Зрозуміло, що дані слова утворювалися не на українському мовному ґрунті, а запозичувалися у готовому вигляді з провідних європейських мов. Так, слово *біограф*, хоч і утворено з двох грецьких слів, однак прийшло в нашу мову, як свідчить ЕСУМ, з французької. Словник Фасмера зазначає, що в російську мову цей компонент увійшов з латинської через польське посередництво (Фасмер,1, 166). Вважається, що слово *біолог* утворене Ламарком у 1802 році з грецьких елементів (ЕСУМ, 1, 200). Слово *біоніка* утворене як результат злиття назв двох наук – біології та електроніки.

Компонент *біо-* поєднується з різними блоками: одним (*біогенез, біографія, біоліти, біологія*), двома (*біобібліографія, біогеографія, біометеорологія, біотелеметрія*), трьома (*біогеоценолог, біогеоценологія*).

Приєднується цей компонент і до неблокових основ грецького походження (*біоакустика, біоскономіка, біосинтез, біосфера*), латинського (*біоелемент, біоіндикатори, біокарта, біолакт, біолюмінесценція, біомонитор, біопрепарат, біостанція,*

біотонус); французькими (*біоінженер, біомолекула, біоорієнтація, біопротез, біотип, біофільтр*); німецькими (*біоцех, біофак*).

З українськими основами: *біозахист, біокосний, біочистка, біопаливо, біосумісний, біострум, біосупутник*.

Блок *біо-* може стояти і в постпозиції: *анабіоз, ентеробіоз, симбіоз*, де позначає стан, форму існування тощо, не відіграючи при цьому ролі класифікатора понять.

Напр.: *анабіоз* – тимчасовий стан деяких тварин і рослин, коли всі життєві процеси в їхньому організмі так уповільнюються, що зникають видимі прояви життя. Є пристосуванням до переживання несприятливих умов (СІС'85, М1); *симбіоз* – форма співжиття організмів різних видів, яка забезпечує їм взаємну вигоду (напр., раків-самітників з актиніями) (СІС' 85, 760).

Даний блок може знаходитися і всередині слова, наприклад: *автобіографія* (життєпис), *педобіологія* (розділ ґрунтознавства, що вивчає організми, які населяють ґрунт).

Польська мова зберігає цей блок у багатьох запозичених словах: *biogeneza, biograf, biograficzny, biografia, biolog, biologiczny, biologia, biosfera, bioprady, biofizyka* тощо, хоча деякі слова вже мають паралельні національні відповідники, порівняймо: *biograficzny – życiorysowy, biografia – życiorys*. У чеській мові маємо також *biograf, biograficki, biochemicki, biolog, biologicki, biologie, bioložka*, хоч слово *bio* має в даній мові ще й значення “кіно”, відповідно і омонім *biograf* позначає “кінотеатр”. У малярській мові маємо: *biograf, biografus, biografia, biologus, biologia*, хоч більшість з них мають свої національні відповідники: *biograf – 1) életrajziro, 2) filmvevöger; biografia-életrajz, biologia – élettan*, що говорить про національну специфіку кожної із мов.

Слова на *біо-* входять до різних терміносистем: біологічної (*біоакустика, біосинтез*), медичної (*біовітал, біовіт*), сільськогосподарської, технічної (*біосупутник, біотерм, біостабілізатор*), геологічної (*біозона, біоліти*). Уживаються вони і як загальноживані слова: *біографія, біоіогурт*.

Таким чином, компонент *біо-* є продуктивним компонентом на сучасному етапі при створенні нових термінів, однак і сьогодні зберігає подвійну мотивацію – “життя”, “біологічний”. Він не виступає класифікатором понять ні в препозиції, ні в постпозиції.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / За ред. О.С. Мельничука – К., 1985. – Т1.

- СІС' 74 – Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука - К., 1974.
- СІС'85 – Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука - К., 1985.
- СУМ – Словник української мови: В 11 т. т. - К., 1973. – Т. 4.
- НСіЗ – Нові слова і значення – М., 1981.

1. Ковалик І.І. Логіко-лінгвістична проблематика технічної термінології у слов'янських мовах // Вісник Львів. у-ту. - 1969. - Вип. 6. С. 19-22.
2. Юшманов Н.В. Элементы международной терминологии: Словарь-справочник. – М., 1968. – С. 3.
3. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. М., 1961., Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. – М., 1982.
4. Лейчик В.М. Семантические и формальные признаки терминологических элементов // Полуаффиксация в терминологии и литературной норме. – Владивосток. Дальневосточный научный центр Академии наук. - 1986.
5. Васильева Н.К. К семантическому и функциональному описанию греко-латинских терминологических элементов в лингвистической терминологии // Вопросы языкознания. – 1983. – № 3. – С. 71.
6. Васильева Н.В. Греко-латинские элементы в лингвистической терминологии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1983. – С. 7.
7. Канделаки Т.Л. Об одном типе словаря международных терминологических элементов. // Научные доклады высшей школы: Филологические науки. – 1967. – № 2.
8. Канделаки Т.Л. О терминологическом суффиксоидно-корневом слове. // Системный анализ научного текста. – Владивосток: Дальневосточный научный центр Академии наук, 1984.
9. Чернявский М.Н. Краткий очерк истории и проблем упорядочения медицинской терминологии // Энциклопедический словарь медицинских терминов. – М., 1984. – Т. 3. – С. 418-420.
10. Беляев Р.С. Понятие терминологического элемента с точки зрения теории номинации // Мовознавство. – 1990. – № 3. – С. 64-65.
11. Flood W.E. Scientific words. Their structure and meaning. – London, 1960.
12. Heller J. L. and Swanson D.S. Elements of technical terminology. – Illini Union Bookstore, 1962.
13. Гнатишесна І.М., Кияк Т.Р. Словник інтернаціональних термінологічних елементів грецького та латинського походження в сучасній термінології. Передмова – К., 1996. – С. 7.

Ірина ПРОЦИК (Вроцлав)

СЛОВОТВІР УКРАЇНСЬКИХ ФІЗИЧНИХ ТЕРМІНІВ НА ЗЛАМІ ХІХ – ХХ СТОЛІТЬ

Діахронний аналіз процесу формування фізичної терміносистеми української мови дає можливість з'ясувати шляхи і способи поповнення української фізичної термінології (УФТ) на різних етапах її становлення. На зламі ХІХ – ХХ століть в українській фізичній термінології поряд із запозиченням і окресленням чужомовних спеціальних назв провідна роль належить деривації. Творення термінової лексики здійснюється такими ж способами, як і слів літературної мови: лексико-семантичним, морфологічним, морфолого-синтаксичним, лексико-синтаксичним, аналітичним, однак у термінотворенні вони мають свої особливості.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття в українській фізичній термінології найбільшу активність виявляє лексико-семантичний спосіб, яким творяться здебільшого іменники. Більшість прикметників, дієслів та прислівників зафіксованих в УФТ, також постали внаслідок термінізації загальноживаних слів. Лексика термінізується внаслідок вторинної номінації завдяки спеціалізації чи зміні семантики твірного слова. Використання лексико-семантичного способу передбачає різні способи найменування: 1) довантаження семантики загальноживаного слова терміном змістом, 2) зміну семантики загальноживаного слова внаслідок переосмислення, 3) надання термінової лексики інших галузей фізичного змісту. Термінізація відбувається на основі метафоричної чи метонімічної номінації.

Загальноживані слова ставали назвами спеціальних фізичних найменувань унаслідок доповнення їхньої семантики фізичним змістом, що сприяло розширенню змістового обсягу слова, ускладненню, спеціалізації значення, наприклад: *промінь* (заг. – світлова смуга, що виходить із якого-небудь джерела світла чи предмета, який світиться, збирає у фокус або віддзеркалює світло [8: 232]; терм. – напрям поширення енергії хвиль (електромагнітних, світлових і т.ін.) [8:233]), *тертя* (заг. – рух предмета по поверхні іншого предмета, який щільно до нього прилягає; терм. – сила, що протидіє рухові одного тіла по поверхні іншого [10:100]), *частота* (заг. – властивість і стан за значенням частий; терм. – число рухів, коливань, повторень за

одиницю часу; величина, що виражає кількість коливань, повторень за одиницю часу [11:281]).

Великий масив термінної фізичної лексики становлять загальноживані слова, що зазнали метафоризації. В УФТ досліджуваного періоду перенесення значень на основі подібності здійснювалося за такими схемами: а) за формальною аналогією, наприклад: *волосина* (заг. – ниткоподібний роговий утвір, що росте на шкірі людини і тварини; терм. – тонка дротинка, що є складовою частиною якого-небудь приладу, інструмента і т.ін. [1:731]), *дуга* (заг. – округла крива лінія; терм. – один з видів електричного розряду між близько розміщеними електродами [2:431]); б) за функціональною схожістю, наприклад: *вузол* (заг. – місце, зв'язані кінці чого-небудь; петля, затиснута на мотузкові, ливні і т.ін. [1:783]; терм. – з'єднані разом декілька деталей, що входять до більш складного механізму [1:784]), *якір* (заг. – пристрій для утримання на місці суден, плавучих маяків тощо у вигляді металевого стержня з лапами, які чіпляються за ґрунт [11:637]; терм. – обертова частина електричної машини постійного струму; ротор [11:638]); в) за зовнішніми та функціональними ознаками, наприклад: *жила* (заг. – судина, по якій тече кров у тілі людини чи тварини; терм. – окремих провід кабеля [2:529]), *коромисло* (заг. – дерев'яна вигнута палиця з зарубками або гачками на кінцях, якою носять на плечах відра з водою; терм. – рід важеля з точкою опертя посередині, який застосовують у вагах, паровій машині [4:297]). Українська фізична термінологіка кінця ХІХ – початку ХХ ст., яка постала внаслідок семантичного способу творення, зберегла риси конкретно-образного мислення.

Якщо метафоричне найменування в УФТ відбувається на основі непохідних загальноживаних слів, то для метонімічних перенесень використовуються суфіксальні деривати. Метонімічна номінація в УФТ відбувається за такими схемами: а) дія, процес – величина, кількість, що характеризує цю дію, процес, стан, властивість, наприклад: *напруження* (1) дія за значенням напружити; 2) величина тиску або розтягання, що виникає в твердому тілі внаслідок зовнішніх впливів (сили, температури і т.ін.) [5:163]), *опір* (1) дія за значенням опиратися; 2) властивість, здатність чого-небудь протистояти певним впливам, змінам, а також сила, ступінь такого протистояння [5:713]); б) дія, процес – предмет, місце знаходження чогось, явище, наприклад: *навантаження* (1) дія за значенням навантажити; 2) те, чим хто-, що-небудь навантажуються; 3) сукупність сил, що діють на яке-

небудь тіло [5:25]), *плин* (1) дія за значенням плинати; 2) маса води, потік, що рухається в якому-небудь напрямку; 3) рідина [6:582]); в) дія, процес – наслідок, результат дії, стан, наприклад: *теув* (1) порушення симетричного розташування суміжних деталей, дотичних поверхонь; 2) деформація пружного тіла [3:723]), *обмотка* (1) покриття на чому-небудь, яке накладається обмотуванням; 2) система провідників електричного струму, розміщених на магнітних елементах електричної машини [5:543]).

Найбільшу кількість похідників в українській фізичній термінології досліджуваного періоду становлять однослівні терміни – морфологічні деривати. Для творення українських фізичних термінів на зламі століть використано всі різновиди морфологічного способу творення, крім абрєвіації; переважають іменники, утворені суфіксальним способом.

Іменникові похідники здебільшого творяться з допомогою суфіксації від іменникових, дієслівних та прикметникових основ за такими словотвірними моделями: **основа прикметника + суфікс -ість** (*волоскуватість, електричність, поруватість, провідність, стисливість, теплопровідність*); **основа дієслова + суфікс -нн(я)** (*заломання, магнетизування, прискорення, рівноваження, тяжіння*); **основа дієслова + суфікс -к(а) (-вк(а))** (*домішка, намотка, насадка, поділка, сполука, хлипавка*); **основа дієслова + суфікс -гг(я)** (*відбиття, огріття, підняття*); **основа дієслова + суфікс -ник (-льник)** (*гамітник, запобіжник, лічильник, пальник, розподільник*); **основа дієслова + суфікс -ач** (*вимикач, двигач, заломлювач, натягач, переривач*); **основа дієслова + суфікс -ок** (*важок, гонок, підважок, тяжок, хлипок*); **основа дієслова + суфікс -л(о) чи (-в(о))** (*воротило, гріво, давило, течиво, тягло*); **основа дієслова + суфікс -ак** (*плавак, хлипак*); **основа дієслова + суфікс -ень** (*колибень, розширень*); **основа дієслова + суфікс -ець** (*витворець, хлипець*); **основа дієслова + суфікс -іль** (*важіль*); **основа дієслова + суфікс -ун** (*двигун, хитун*); **основа прикметника + суфікс -от(а)** (*легкота, теплота, частота*); **основа дієслова (прикметника, іменника) + суфікс -ин(а)** (*вглибина, випуклина, густина, дробина, пружина, речовина*); **основа прикметника + суфікс -иц(я)** (*відосередниця, кривиця, опірниця, рівниця*); **основа прикметника + суфікс -ик** (*голосник, маховик, поперечник, рівнобіжник*).

Терміни-прикметники утворені від іменникових та дієслівних основ за такими словотвірними моделями: **основа**

іменника + суфікс **-н(ий)** (індукційний, нагнітний, рівноважний, течивний, фокусний); **основа іменника + суфікс -ичн(ий) (-ічн(ий))** (гігроскопічний, параболічний, періодичний); **основа іменника + суфікс -ов(ий) (-ев(ий))** (взаємодієвий, напрямовий, підоймовий, смоковий, співосередковий); **основа іменника + суфікс -уват(ий)** (волоскуватий, твинтуватий, пружинуватий, руркуватий, сочкуватий); **основа дієслова + суфікс -н(ий)** (движний, загаяний, світний), а дієслова з власне терміним значенням утворені від запозичених субстантивних основ додаванням національних твірних елементів за словотвірною моделлю: **основа іменника + суфікс -ува** (абсорбувати, дистилювати, магнесувати, помпувати).

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. серед способів термінної деривації провідна роль належить суфіксації. До найпродуктивніших належать іменникові словотвірні моделі з суфіксами **-ість, -ин(а), -иц(я), -нн(я), -к(а), -ач, -ник, -ок, -л(о)**, інші моделі менш продуктивні. Загалом в УФТ зламу століть кількість словотворчих суфіксів невелика: використано найпродуктивніші словотворчі засоби.

Значну активність у творенні фізичних термінів виявляє нульова суфіксація. Деривати з нульовим суфіксом є іменниками чоловічого та жіночого родів, що називають процес дії, одноразову дію, конкретний предмет як наслідок дії: **вимір, залім, насит, похит, прям, смок; вантага, напруга, підойма, теча**.

Префіксація в УФТ значно поступається продуктивністю суфіксальному способу творення. Префіксальні фізичні терміни – це іменники, прикметники та дієслова, що творяться за кількома словотвірними моделями з використанням невеликого арсеналу словотворчих засобів, серед яких найбільшу активність виявляє формант проти(в)- (*противага, противсила, протикатод, протичин*). Решта префіксів, зокрема: **без-, за-, над-, не-, пере-, під-, спів-, су-** – непродуктивні, наприклад: **безвлада, зазуб, надструм, непровідник, перекристалізація, піделектрон, співчинник, сучастка**. Префіксально-суфіксальний спосіб у фізичному термінотворенні виявляє низьку продуктивність.

Чималий відсоток українських фізичних термінів становлять терміни-композиції, які з'явилися внаслідок осново- та словоскладання. Ці способи відіграють важливу роль при творенні іменників і прикметників. Термінному осново- та словоскладанню притаманне поєднання двох українських твірних елементів (*грімостяг, дрібногляд, кольоророзсів, паротворення, півоколивання, промінзаломавання, світломірвання, теплострум,*

тискомір, токозмін), двох іншомовних терміноелементів (*вольтаметер, електроскоп, люмінесценція, парамагнетизм, реостат, термоелемент*) чи комбінація чужомовного терміноелемента з національним твірним елементом – гібридний термін (*двополь, півізолятор, самоіндукція, теплоїон, електропровідність, об'ємомір, терmostрум*).

Невелика кількість термінів досліджуваного періоду утворена способом словоскладання з двох чужомовних слів (*вольт-кульон, грам-молекула, квадрант-електрометр, моль-йон, радіус-вектор, синус-гальванометер, флюкс-метр*); з національного та інтернаціонального компонентів (*грам-сила, канал-проміння, проміні-гама, проміння-альфа, тон-складник*); з двох національних складників (*дріт-держак, дріт-злучник, мах-одиноця*).

До аналізованого типу дериватів близькі також терміни-напівсимволи, у яких першими компонентами виступають грецькі літери алфавіту, наприклад: **α -промені, β -проміння, γ -еманація**. Такі назви є дублетами спеціальних найменувань, утворених з двох слів. Цей спосіб термінотворення в УФТ зламу століть непродуктивний.

Серед інших способів словотворення в УФТ невисоку активність виявляють морфолого-синтаксичний (*вислідна, крива, обгинна, рівновартна, рівнодійна, складова*) та лексико-синтаксичний (*безкрайшуба, двояковигнутий, обопільопуклий, обопільзгнутий*).

Одним із найпродуктивніших способів, який помітно активізувався наприкінці XIX ст., є аналітична деривація, тобто творення складених номінацій – терміносполук. В УФТ кінця XIX – початку XX ст. переважають розкладні терміносполуки, у яких збережена самостійність компонентів. Залежно від кількості компонентів можна виділити три структурні типи словосполук: двокомпонентні, трикомпонентні і багатоконпонентні терміни. Серед двокомпонентних абсолютну більшість становлять терміни, які складаються з прикметника та іменника або двох іменників, напр.: **прикметник + іменник** (*відносна вологість, волоскувата трубка, висисний смок, гальванічна батарея, двораменний важель, нерівномірне обертання, плоский хитун, подвійне промінзаломавання, позачервоні промінні, рівноіменний бігун, стала похібка, часткове затемнення*), **іменник + іменник** (*амплітуда гоїдання, видатність смоку, долина хвилі, кут скручення, момент сили, опір проводу, правило свердлика, прискорення руху, рамя магнета, скраплене газів, сніг лучів,*

співчинник заломлення, точка роси, цятинка кіпіння; засади Архімеда, кільце Ньютона, порожня Торичелього (Торичелі), прилад Ампера, рурка Рентгена). Малопродуктивними є такі структурні типи двослівних найменувань: **іменник + дієслово (дієприкметник)** (луч впадаючий, перстень гальмуючий, помпа розріджуюча, сочка збираюча), **прислівник + прикметник** (від'ємно заряджений, негативно наелектризований, рівномірно загаяний), **трикомпонентні (прикметник + іменник + іменник** (абсолютна висота тону, горішня верства атмосфери, зведена довжина маятника, кінетична теорія газів, основна система мір, поверхнєве натягнення плинну, рідкий стан тіл, чинна висота тиску), **іменник + іменник + іменник** (вбирання газів плинами, довгість часу падання, закон постійности складу, засада заховання енергії, метода топлення льоду, момент пари сил, сила двигання магнета, точка розтавання льоду, центер гойдання маятника, число переходу йонів), **іменник + прикметник + іменник** (висота динамічного тиску, довгість фізичного хитуна, натуга магнетного поля, правило лівої руки, прискіщення вільного падання, рівень горішнього плеса, сила всесвітнього тяготіння), **прикметник + прикметник + іменник** (двочинний нагнітний смок, обернутий рухомий бльок, однорідне магнетне поле, позема магнетна складова, простолінійний поступний рух, ручна пожежна сикавка), **прислівник + прикметник + іменник** (безмежно малі частинки, ідеально пружне тіло, оптично рідше середовище), **прислівник + дієслово (дієприкметник) + іменник** (рівнобіжно злучена батарея, рівномірно загаяний рух, ріжноіменно сполучена батарея)) та багатокомпонентні (з чотирьох і більше компонентів) – **(прикметник + іменник + прикметник + іменник** (зведена довжина фізичного маятника, цілковита сила земного магнетизму), **іменник + іменник + іменник + іменник** (кількість разків нарізі шруби, кут скручення площі поляризації), **іменник + іменник + прикметник + іменник** (осередок ваготіння витиснутого течива) тощо. В УФТ кінця XIX – початку XX ст. найбільше двокомпонентних терміносполук, які поряд з термінами-іменниками становлять основу фізичної термінології, менше трикомпонентних, а кількість багатокомпонентних терміносполук є незначною.

Хоча відсоток чужомовних спеціальних назв в українській фізичній термінології кінця XIX – початку XX століття є значним (серед запозичень переважають грецизми та латинізми, утворені на їх основі композити, а також фізичні терміни, запозичені з французької, німецької, англійської, польської та інших мов), все

основу цієї терміносистеми становлять власне українські терміни та термінні словосполуки. Провідною тенденцією є творення назв спеціальних понять на національній мовній основі.

Фізична термінологія зламу століть творилася лексико-семантичним способом та суфіксальним, префіксальним, префіксально-суфіксальним різновидами морфологічного способу, а також постала внаслідок осново- та словоскладання.

Певна уніфікація словотворчих засобів в українській фізичній термінології здійснювалася шляхом зменшення, порівняно з літературною мовою загалом, кількості словотвірних моделей і шляхом спеціалізації словотворчих формантів.

Отже, українська фізична термінологіка кінця XIX – початку XX століття поповнювалася тими ж шляхами, що й загальнолітературна українська мова: термінізацією загальноновживаної лексики, синтетичною та аналітичною деривацією, а також запозиченням іншомовних слів.

Словник української мови: в 11-ти томах. – К., 1970-1980. – т. 1-11.

Галина ОНУФРІЄНКО (Запоріжжя)

СЛОВОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЗАПОЗИЧЕНЬ У НАЦІОНАЛЬНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Основною стильовою ознакою наукової прози є її термінованість, що переконливо й безперечно доводиться широким спектром уживаності в наукових джерелах як загальнонаукових, так і спеціальних, вузькоспеціальних термінів. Останні виражають об'єкти й предмети науки, є зазвичай однозначними в межах певної термінології і являють собою надбання обмеженого кола спеціалістів відповідної галузі знань. Знання понятійного значення термінів, які є когнітивними знаками, що виступають репрезентантами спеціальних наукових концептів, забезпечує точне, правильне й адекватне розуміння як окремої наукової думки, так і змісту всього джерела фахової інформації.

Саме в наукових текстах народжуються й використовуються терміни, і саме тексти складають первинну

сферу існування термінів у парадигматичних варіантах і синтагматичних зв'язках. Акумуляючи необхідний фрагмент знання й досвіду через "упакування" його відповідною специфічною мовною формою та стаючи редукованим і комунікативно достатнім знаком означуваного поняття, терміни набувають функції лексичних маркерів мови для спеціальних цілей, усвідомлюючись інформаційними вершинами фахового речення, мікротексту, тексту.

Термінологічний пласт національної лексики останніми десятиріччями активно досліджується й всебічно параметрується. Кількість термінів сягає мільйонів лексичних одиниць у розвинених мовах і невпинно зростає під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів, бо ж наука прагне знайти якнайнадійніші словесні знаки для відображення дійсності. Одним із наймогутніших зовнішніх стимулів розвитку національної термінологічної системи, що, поряд із внутрішніми антиноміями, скеровує процес творення та вживання термінологічних найменувань, є мовні контакти, зумовлені різними історичними етапами становлення суспільства. Відтак автохтонні внутрішні ресурси національної мови, будучи основним реальним джерелом розвитку наукової та технічної термінології, закономірно доповнюються зовнішніми у вигляді запозичень на різних рівнях мовної ієрархії. Ці процеси відбивають дві взаємообумовлені тенденції: до нормативного зберження національної самобутності мови і до термінологічних зовнішніх запозичень.

Різномірне кваліфікативне і квантитативне лінгвістичне параметрування юридичних термінів скеровує на розв'язання питання і про іншомовне запозичення, яке "є одним із найскладніших у практиці термінологічної роботи" та "не може бути вирішеним однозначно, оскільки належить враховувати багато позитивних і негативних факторів, унаслідок чого кожний окремих випадок запозичення складає особливу проблему" [1:3-4].

Специфічною рисою сучасних взаємовідношень між мовами та їх носіями-народами є стійка тенденція до активного використання іншомовних термінів та термінів, що містять у своєму складі морфоелементи чужих мов (головним чином з грецької та латини) і набули статусу інтернаціональних, засвідчуючи таким чином інтернаціоналізацію певних розрядів лексики, а також історичні витоки наукової галузі та багатоджерельність походження національних терміносистем. При цьому основу національної термінологічної системи.

зокрема, української юридичної, становить питома лексика, що ґрунтується її основним і потужним джерелом. Засвідчуючи численні витвори національного інтелекту в термінологічному просторі, терміни відбивають і тенденцію до уміжнароднення при збереженні національних особливостей термінологічного фонду.

Утворюючи нормативну частину лексики мови спеціального призначення, терміни виявляють міжмовні контакти як на лексичному, так і на морфемному, словотворчому рівнях. Тісне контактування національних мов унаслідок наукового, політичного, культурного обміну народів, що за історичних умов територіальними сусідами, сприяє запозичуванню, хоча й не завжди зумовлює інтенсивність запозичень саме з цієї мови (мов), так само як активні запозичення можуть викликати віддалені або навіть непрямі контакти мов. Поміж суто лінгвістичних чинників запозичування виокремлюються насамперед такі, як потреба створити або (і це найчастіше) поповнити відсутню чи недостатню лексико-семантичну групу [2:57], семантично обмежити питому лексему або усунути її полісемічність [3:59], забезпечити запозичуванню із мови-донора словом вищий ступінь термінологічної визначеності у порівнянні з наявним відповідником у мові-реципієнті.

В юридичній термінології української мови найвиразніше проявляється вплив неслов'янських, насамперед класичних (грецької та латини), а також живих романських (французької, італійської) і германських (англійської, німецької) мов. Шляхи входу терміна з однієї мови в іншу можуть бути прямими (безпосередніми). Наприклад, з латини запозичено юридичною термінологією номени: *адвокат*, *алібі*, *анексія*, *вето*, *віктимологія*, *делікт*, *депортація*, *де-факто*, *де-юре*, *легітимація*, *нотаріус*, *презупція*, *юрисдикція*; з грецької мови - *амністія*, *демократія*; з французької мови - *арбітраж*, *афера*, *шантаж*; з англійської мови - *баристер*, *детектив*, *ініціал*, *кілер*; з німецької мови - *штраф*; з італійської мови - *банда*, *мафія* тощо. Проте запозичення буває і непрямим (опосередкованим): через мову-посередник з першоджерела (наприклад: *абсолютизм* (франц. *absolutisme*, від лат. *absolutus*), *білля* (англ. *bill*, від лат. *bullā*), *вердикт* (англ., франц. *verdict* від лат. *vere dictum*), *диктат* (нім. *Diktat*, від лат. *dicto*), *контрабанда* (італ. *contrabando*, від лат. *contra* та італ. *banda*). При цьому деякі давні запозичення настільки пристосувалися до системи мови-реципієнта і засвоїлися, що іншомовне походження їх майже не відчувається носіями цієї мови та виявляється лише

за допомогою етимологічного аналізу.

На основі запозичень у термінологічному просторі юридичної мови формуються можливостями національних дериваційних ресурсів гнізда похідних слів (*адвокат - адвокатство, адвокатський; депортація - депортувати; легітимація - легітимаційний, легітимізований, легітимізувати; нотаріус - нотаріальний; демократія - демократичний, демократизувати, демократизований, демократизуватися, демократизм; арбітраж - арбітражний; афера - аферист, аферистка; шантаж - шантажувати, шантажист, шантажистський, шантажний; детектив - детективний; штраф - штрафний, штрафувати, штрафований, штрафувати; банда - бандит, бандитизм; мафія - мафіст* тощо)

Всебічне дослідження термінологічних запозичень дозволяє системно описати на фоні автохтонної лексики, яка є коренем національної ідеї, зовнішні ресурси мови спеціального призначення, що складають достатньо вагому, відкриту і незамкнену множину, за різними параметрами: джерелом (мова-донор; мова-посередник; мертві / живі мови: близькоконтактуючі / дистантноконтактуючі мови), причинами (екстра- та інтралінгвістичні), хронологією (час фіксації у мові-реципієнті, періоди запозичення), мовним статусом (первинні / вторинні елементи, здатність самостійно переміщуватися з мови у мову), інтернаціональним статусом (інтернаціоналізм / неінтернаціоналізм), видом запозичення (пряме, матеріальне / калькування, змішане).

У наукових роботах останнього часу процес запозичення більшістю дослідників розглядається як нормальна функція лінгвістичного життя, яка набуває особливої перспективності і внаслідок цього заслуговує на серйозну увагу саме в сфері термінології, яка вважається пограничною ділянкою між природним і штучним у мові [4]. Однак іншомовне запозичення, яку б позитивну роль не грало, насамперед у термінологіях, ніколи не мало переваги над такими способами, як словотворення і семантична зміна слів, що повністю узгоджується із загальним правилом, характерним для більшості самостійних мов: новотвори виникають головним чином на ґрунті внутрішніх ресурсів національної мови, хоча і залучаються при цьому зовнішні ресурси.

У процесі взаємодії мов можуть залучатися одиниці різних рівнів мовної структури, а це означає, що "непроникних рівнів

мов немає, хоча ступінь проникності кожного рівня неоднаковий" [5:7]. Оскільки запозичення - "процес переміщення одиниць різних рівнів структури мови" [2:18-19], то воно відбувається як неоднорідне явище на різних рівнях мовної структури: лексичному, фонетичному, морфологічному, словотворчому, синтаксичному, семантичному.

Активну взаємодію національного та запозиченого на морфемному й словотвірному рівнях ілюструють терміни-гібриди, що виникають унаслідок контактування словотворчих одиниць своєї та чужої мов і, стаючи оригінальним способом неологізації, переконують, що "мовна актуальність є реалізацією мовних потенцій тих сфер, де є наявною та чи інша упорядкованість конститuentів у їхніх взаємозв'язках" [6:5]. Типологію гібридності у сфері національної термінології на матеріалі споріднених мов досліджено й описано нами в багатьох попередніх роботах [7].

Чимало українських термінів утворено за допомогою іншомовних (переважно грецьких і латинських) словотворчих засобів, які набули статусу міжнародних: префіксів *анти-, де-, дис-, інтер-, контр-*, що концентруються в розрядах іменних основ (наприклад, *антидержавний, антигромадський, денационалізований, децентралізований, дискваліфікований, дискредитування, інтервалютний, контрагентство, контррозвідка* тощо), префіксодів *квазі-, макро-, мікро-, фото-*, які ще не повністю втратили власного лексичного значення і займають проміжне місце між коренем та префіксом: з одного боку, не є завершеним процес їх морфологізації; з іншого боку - регулярність їх використання є високою (наприклад, *квазідоговор, макротофотозйомка, мікротофотозйомка, фотовідбиток*) Як ошадливий спосіб передачі змісту складних понять, вони "мають ознаки загальновідомості (загальнозрозумілості), частотності, соціальної значимості та психолінгвістичну ознаку короткості (оптимальної довжини)" [8:12]. Іншомовні суфікси, які розповсюдились у складі європеїзмів, одержали в багатьох мовах "статус суфіксів, які не тільки вичленовуються", але й стали словотворчими [9:31]. У їх складі, наприклад: *-аж* (франц. *-age* < пізньолат. *aticum*); *-ант* (лат. *-antis*); *-ат* (лат. *-atus*); *-(а)ції /-а* (лат. *-atio*); *-ист /-іст* (лат. *-ista*) тощо. Наприклад *арбітраж, арештант, консулат, провокація, контрабандист*.

Проміжну позицію між питомими та чужими афіксами в плані походження посідають морфеми, що являють собою складену єдність із запозиченого та власного елементів.

Дослідження юридичних термінів дозволило виявити, що такі генетично неоднорідні (різномовні) афікси спостерігаються лише в суфіксальній сфері української мови внаслідок процесу запозичення іншомовних термінів-прикметників, який супроводжується їх словотворчим переоформленням, а також при зміні границь між морфемами, яка відбувається при перерозкладі. Це, зокрема, похідні суфікси прикметників: *-альн-* (лат. *-alis*, франц. *-al*, нім. *-al* + слов. *-н-*), *-ивн-* (франц. *-i*, лат. *-ivus* + слов. *-н-*), *-ичн/-ічн-* (від злиття ад'єктивного *-ік-* від франц. *ique*, грецьк. *-ikos*, лат. *-icus* + слов. *-н-*). Наприклад *циклічний; циліндричний; документальний, дефективний, аналогічний*. Значимість виниклих на основі запозичень гібридних похідних від питомих суфіксів визначається відповідно первинним *-н-*, оскільки *-альн-, -ивн-, -ичн- / -ічн-* є морфемами суфікса *-н-*.

Гібридні ("схрещені") терміни, яких утворено із генетично різнорідних елементів (найчастіше за моделлю "іншомовна твірна основа + власномовні афікси"), набувають високої інформаційної здатності, що дозволяє сприяти основоположним тенденціям точності та економічності у будь-якій термінологічній системі. Проте про найглибше проникнення запозичень у мову-реципієнт свідчать не процеси суфіксально-флексійного оформлення запозичень за аналогією до природних слів, а навпаки - процеси сполучання природних слів, основ, коренів із запозиченими афіксами [10:93].

Архітектоніка гібридних термінів унаочнює дію основних принципів специфічно професійної реалізації системи й структури української літературної мови, а саме: принцип актуальності, яка відбиває позалінгвістичну актуальність і лінгвістично виражається у продуктивності питомих національних чи запозичених вербальних засобів; принцип доцільності у терміноутворенні, завдяки якому виникають найоптимальніші й семантично ємкісніші засоби для вираження спеціальних понять; принцип аналогічності, яким забезпечується класифікаційна регулярність термінів у відповідності до подібної регулярності спеціальних понять.

Серед однослівних термінів-гібридів переважають віддієслівні та відад'єктивні похідні з коренем іншомовного походження (найчастіше грецького, латинського), ускладненим (у препозитивній або/і постпозитивній частині) національним афіксом/афіксами (юр. *легітимність*; ек. *орендування*; техн. *циклічність*). Відтак, у лексичних гібридах в національній

термінології якнайчастіше ономасіологічним базисом виступає корінь іншомовного походження, а носієм категоріально-класифікаційного значення та ономасіологічною ознакою - питоми афіксальні морфемами.

Тенденція до гібридизації є помітною і природною в українській термінології на морфемному, словотворчому й лексичному рівнях. Роль інтернаціональних терміноелементів є великою у формуванні українського словника наукових і технічних дисциплін та у розвитку термінологій національних мов Європи. Терміноелементи класичних мов (унаслідок більш характерної для них моносемічності й регулярності використання) спеціалізуються на вираженні конкретних термінологічних значень, моделей за певними категоріями понять у межах конкретної термінології, виявляючи широкі словотворчі потенції та зв'язки з питомими елементами у побудові термінологічного знаку.

Активне залучення при терміноутворенні, яке здебільшого є керованим процесом, різних з походження компонентів найяскравіше виявляє взаємодію національного та запозиченого на різних рівнях, відбиваючи також і ступінь засвоєння мовою тієї чи іншої іншомовної морфемі, що забезпечує об'єктивність у визначенні принципів використання національних джерел і запозичень у різних термінологіях відповідно до закономірностей розвитку національної мови та тенденції до реалізації інтернаціонального через національне при збереженні властивості ім специфіки.

Шлях запозичення словотворчих афіксів у контексті лінгвістичних досліджень останнього десятиріччя здебільшого розглядається як триетапний процес: 1-й етап - виділення у мові-реципієнті (LR) певного афікса X на фоні деякої множини різноманітних немотивованих іншомовних основ; 2-й етап (адаптація) - пристосування і прийняття цього афікса словотворчою системою LR, що підтверджується утворенням похідних слів переважно від іншомовних мотивуючих основ; 3-й етап (інтеграція) - активна сполучуваність афікса X з питомими основами, супроводжувана поступовим зникненням семантичних і формальних відмінностей між цим афіксом та автохтонними.

На кожному з цих етапів виникають і певні умови для появи власномовних термінів з іншомовними морфемами. Так, питоми морфема в LR можуть брати участь у творенні нових термінів, твірними основами яких стають як нечленовані, так і

тільки членовані в LR запозичення, а також похідні в LR слова, в основному з іншомовною основою та запозиченим афіксом.

Особливо широкими можливостями для виникнення комбінованих (гібридних) слів характеризуються другий і третій із вищезазначених етапів. При цьому суттєвий вплив на процес взаємодії автохтонних і запозичених морфем справляє "акліматизація" запозичених морфем у LR як проскція не тільки їх спроможності сполучатися з питомими основами, але й ступеня цієї спроможності.

У контексті сучасної типології запозичень можна окреслити три основні шляхи творення гібридних термінів в українській юридичній термінології: 1) словотворче переоформлення запозичень, або трансформоване (перетворене) запозичення для введення його в систему дієслів та прикметників східнослов'янських мов [11:11], наприклад: укр. *адаптивний* - рос. *адаптивный* (англ. adaptive, від лат. adapto), укр. *адаптувати* - рос. *адаптировать* (лат. adoptative, adoptio, від adopto); 2) змішане запозичення внаслідок напівкалькування, коли одна частина терміна запозичується матеріально через відсутність повноправного еквівалента, а друга - перекладається, калькується, наприклад: укр. *надструктура* - рос. *сверхструктура*, укр. *фотознімок* - рос. *фотоснимок*; терміно-епоніми (укр. *мальтузіанство* - рос. *мальтузианство*); 3) утворення на питомому ґрунті генетично комбінованих терміноодиниць унаслідок сполучуваності автохтонних та запозичених словотворчих засобів (*аполітичність, банкрутство, заарештований, квазідоговор, консультство, неофіційність, субпоручник*).

Найчисельнішою в юридичній термінології є саме третя група гібридів, які наочно засвідчують розширення меж сполучуваності з автохтонними елементами, поступову втрату семантичних і формальних відмінностей запозичених афіксів від питомих та нейтральність іншомовних елементів, достатню короткість у вираженні складних поняттєвих уявлень, для яких немає свого звукового комплексу рівної якості. Процесові творення гібридів сприяє більша у порівнянні з літературним словотворенням аглютинативність термінотворчої системи, що обумовлено свідомим "будівництвом" термінів, прагненням до однотипності їх структури і послабленням синтагматичних зв'язків та укріпленням парадигматичних зв'язків морфем (наприклад, зростання кількості спільнокореневих слів, які належать до різних словотворчих типів, але містять морфему

інови в одному і тому ж складі фонем).

Роль інтернаціональних терміноелементів є великою не тільки у формуванні українського словника юридичних дисциплін, але й інших наукових (природничих, гуманітарних) і технічних дисциплін та у розвитку термінології національних мов Європи. Очевидне в сучасній науково-технічній термінології тяжіння до вивільнення від впливу кореневих значень національної мови [12:266] й посилення через це тенденції опори на іншомовні корені та основи набуває аргументованої доцільності в процесі термінотворення у контексті сучасної тенденції більшості мов поповнювати свої виражальні засоби за рахунок високорозвинених літературних мов. Будучи "своєрідними носіями принципу нейтральності" та інтернаціональної уніфікації науково-технічних понять" і виявляючи собою "багатий резервуар ... словникових форм" [13:22], терміноелементи класичних мов (унаслідок більш характерної для них моносемічності й регулярності використання) спеціалізуються на вираженні конкретних термінологічних значень, моделей за певними категоріями понять у межах конкретної термінології, виявляючи при цьому широкі словотворчі потенції.

Активне залучення при термінотворенні, яке здебільшого є керованим процесом, різних з походження компонентів найяскравіше виявляє взаємодію національного та запозиченого на різних рівнях, відбиваючи також і ступінь засвоєння мовою тієї чи іншої іномовної морфемі, що забезпечує об'єктивність у визначенні принципів використання національних джерел і запозичень у різних термінологіях відповідно до закономірностей розвитку національної мови та тенденції до реалізації інтернаціонального через національне при збереженні властивої їм специфіки.

Гібридизація, виявляючись на різних рівнях мовної ієрархії, зумовлюється ступенем проникності мовних рівнів, що залежить від ступеня їх системності: на здатність до запозичень впливає сила / слабкість системних відношень. Саме цим пояснюється найменша кількість запозичень на морфемному рівні мови: сила системних відношень морфем національної мови заважає (або ж обмежує) проникненню чужомовних морфоелементів. Разом із тим лексико-семантичний рівень мови засвідчує найбільшу кількість запозичень, що в національній термінології виявляється у великій кількості різноманітних за побудовою лексичних

гібридів - матеріально різномовних монокорених, полікорених та складених термінів і терміносполук.

Отже, взаємодія національного і запозиченого на словотворчому рівні з яскравою особливістю виявляється в національній термінології, бо "термінологія кожного народу йшла й іде іншими шляхами, вона зв'язана з культурними впливами чужих мов та з структуральними законами кожної мови..." [14:7]. Свідомий вибір формальної структури терміна (насамперед, морфемної та словотвірної) сприятиме рішенням одного з найактуальніших завдань - системного впорядкування термінів, роль яких лаконічно та яскраво визначив М.Юшманов: "Знаючи термін, знаєш місце в системі, знаючи місце в системі, знаєш термін" [15:77].

Таким чином, взаємодія питомих та чужомовних дериваційних ресурсів при творенні юридичних термінів української мови є результатом різних мовних процесів, спричинених дією в комплексі інтра- та екстралінгвістичних факторів. Поповнення складу коренів унаслідок запозичень з інших мов [16:12] та привнесення разом із ними чужих словотворчих засобів (суфіксів і префіксів) [17:52] найактивніше відбувається в термінологічній сфері, про що і свідчить динаміка групи гібридів. Подальше параметрування даної групи термінологічної лексики в лінгвоквантитативному, лінгвометодичному та лінгвокультурологічному аспектах дозволить виявити й описати її комунікативний та дериваційний потенціали як зокрема в національній термінології, так і в процесі культурного діалогу (полілогу) близькоконтактуючих та дистантноконтактуючих мов спеціального призначення.

1. Канделаки Т.Л., Гринев С.В. Предисловие // Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных элементов и терминологии.-М.: Наука, 1982.-С.3-6.
2. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке.-М.: Наука, 1968.-204с.
3. Розенцвейг В.Ю. О языковых контактах // Вопросы языкознания. - 1963.-№ 1.-С.57-66.
4. Див.: Лейчик В.М. Термины и терминосистемы - пограничная область между естественным и искусственным в языке // Вопросы терминологии и лингвистической статистики.-Воронеж, 1976.-С.3-11.
5. Биржакова Е.Э., Войнова Л.А., Кутина Л.Л. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII в. Языковые контакты и заимствования.-Л.: Наука, 1972.-431с.

6. Задорожний Б.М. Актуальне і потенціалне в динаміці мови // Іноземна філологія.-1987.-Вип.87.-Львів: ЛДУ.-С.3-9.
7. Див.: Онуфрієнко Г.С. Особливості морфемної структури гібридних термінів з простою основою // Мовознавство.-1992. - № 3. - С.27-31; Синонімічні номінанти з спільним коренем іношомовного походження у сфері національної термінології // Мовознавство.-2000.-№2-3.-С.73-76; Різнномовні терміни-кореляти у сфері фіксації юридичної термінології: ономазіологічний вектор порівняння // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. Л.А.Лисиченко.-Харків: ХДПУ, 2002.-Вип.6.-С.43-49; Типологія гібридних образований в близькородственних славянських мовах (на матеріалі російської та української технічної термінології) // Russkaya filologiya. Ukrainский вестник.-1994.-№4.-С.12-16; Міжмовні термінологічні відповідники: ономазіологічний аспект // Ономастика і апелятиви: Збірник наукових праць.-Дніпропетровськ: ДДУ, 1999.-Випуск 5.-С.69-77; Різнномовні іменникові термінологічні кореляти: аспект контрастивної морфеміки // Ономастика і апелятиви: Збірник наукових праць.-Дніпропетровськ: ДДУ, 1999.-Випуск 8.-С.72-83; Фахова термінологія як національна лінгвомодель системи фахових понять у науковому інформаційному просторі (на матеріалі джерел української правничої термінографії) // Вісник ЗЮІ.-1999.-№2(7).-С.235-252.
8. Лейчик В.М. О некоторых современных способах словообразования // Особенности словообразования в научном стиле и литературной норме.-Владивосток: ДВНЦ АН СССР, 1984.-С.3-15.
9. Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состава.-Харьков: Изд.-во Харьк.ун-та, 1972.-214с.
10. Бодуэн де Куртэнэ И.А. Подробная программа лекций в 1876-77 уч. году // Бодуэн де Куртэнэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию: В 2-х т.-М., 1936.-Т.1.-С.88-107.
11. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологии.-М.: Наука, 1982.-149с.
12. Головин Б.Н. Терминология // Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание.-М.: Просвещение, 1979.-С.7-292.
13. Дрезен Э. Интернационализация научно-технической терминологии: История, современное состояние и перспективы.-М.-Л.: Стандартгиз, 1936.-100с.
14. Сімович В. Рідна мова й інтелектуальний розвій дитини // Шлях виховання й навчання.-1934.-№41.
15. Юшманов Н.В. Краткое методическое пособие по разработке и упорядочению научно-технической терминологии.-М.: Наука, 1979.-125с.

16. Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови: навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 182 с.
 17. Ковалик І.І. Вчення про словотвір (словотворчі частини слова). – Львів: ЛУ, 1958. – 77 с.

Оксана ДАНИЛЮК (Луцьк)

ГЕОГРАФІЧНІ ТЕРМІНИ ВОЛИНИ З СУФІКСОМ -ИН(А)

Словотвірний аналіз є одним з провідних етапів роботи над семантикою слова. "Без впорядкованого словотвору немає впорядкованої семантики" [10:210]. Тому, досліджуючи певну лексичну групу, не можна обминути увагою структурну інтерпретацію. Народні географічні терміни хоча й становлять окрему лексичну групу, однак за своєю структурою не відрізняються від слів загального мовного фонду і характеризуються великою кількістю дериваційних спільностей, єдністю словотворчих типів і словотворчих засобів з іншими лексичними групами, але своєрідна інформація, яка в них закладена, надає їм певних особливостей.

Предметом нашого дослідження стали суфіксальні деривати з формантом *-ина*, які відзначаються найбільшою продуктивністю в польсько-волинських говірках. Т.О. Марусенко визначає цей суфікс як спеціалізований структурний елемент для географічних апелятивів [3: 198]. В українській мові формант *-ин(а)* має значення локативне з вказівкою на значення "колишне місце" [7:149]. У народній географічній термінології названий суфікс найчастіше конкретизує загальне поняття, виражене твірною основою, наприклад: укр. *височина* "підвищення, горб, гірська рівнина" [4:221], *купина* "невеличкий земляний насип; штучно насипана гірка" [4:234], *трясина* "грузьке болото, де трясеться колишеться земля" [6:50], блр. *даліна* "продовгувата надрічкова низина; низ; низькі місця на полі, де стоїть вода; довгий суходільний яр, який входить до річки" [9:57], *корыціна* "полога западина між двох узгір'їв" [9:127], *купіна* "один згірочок на сухому або вологому лузі, в болоті; моховий болотяний пагірок" [9:101]. В інших слов'янських мовах цей тип непродуктивний, тут зустрічаємо лише болг. *низина, равнина,*

чорватське *plóština, ravnina*, словін. *nižina, ploščcina, ravnina*, пол. *polina, nizina, równina*, чеське *tokožina, nizina*, словацьке *celina, čistina, nižina rovina*, верхньолуж. *huscina, nizzina*, нижньолуж. *huscina, nižyna, rownina* [2:12]. У семантичному плані ці суфікси мають різні значення. Враховуючи структурно-семантичну роль суфікса й морфологічну приналежність твірної основи, апелятиви з суфіксом *-ин(а)* розглядаємо за такими групами:

географічні терміни з місцевим чи одиничним значенням, утворені від основ іменників (*кручіна* «крутий берег» < *круча*);
 терміни зі значенням збірності, утворені від основ іменників (*смеречина* «ялиновий ліс» < *смерека*);
 віддієслівні утворення (*вибдіна* «заглибина на дорозі, нибита транспортом» < *вибити*);
 утворення від основ прикметників (*бистрина* «місце в річці, де вирує вода; центральна швидка течія річки» < *бистрий(а)*);

деривати від різних основ із складними суфіксами, які включають суфікс *-ин(а)* (*-вин(а), -овин(а), -авин(а), -явин(а)* та ін.).

Модель. Непохідна основа іменника + суфікс *-ин(а)*:

бережина "частина низовинної сіножаті, що прилягає до берега; прибережні землі; частина сіножаті, що прилягає до поля" < *берег*;

галина "галявина в лісі" < *галь; гало*;

глибина "яма в річці"; "частина водної поверхні, вільної від заростей" < *глиб*;

долина "долина"; "низина, поросла травою"; "низина біля річки"; "рівнинна місцевість"; "мокра заболочена низина"; "ділянка, що заповнюється водою під час повені"; "дуг, де косять сіно" < *діл*;

коритина "низина, поросла травою" < *корито*;

кручіна «високий крутий берег» < *круча*;

купіна "підвищене сухе місце серед болота"; "мокра, заболочена низина"; "ділянка землі серед озера"; "болото в лісі"; "мохове болото"; "випалене місце на болоті"; "низина, поросла травою" < *купа*;

лощина "невелика балка" < *лоща* чи *лощити*;

макотрина "прогалина в лісі" < *макітра*;

мілина, милина "мілка ділянка у водоймі" < *міль*;

парина "необроблене поле"; "поле, підготовлене до обробітку"; "переорана стерня, на якій є засохла трава чи зерно, що висипалося з колосків" < *пар*.

плащинá "місце на річці, куди вода наносить пісок, мул";
площина "рівнина" < **площа**.

У наведених прикладах суфікс **-ин(а)** виконує семантичну функцію конкретизації поняття, вираженого твірною основою, хоча це виявляється з достатньою чіткістю не в усіх випадках. Подібну функцію цей формант має в географічних апелятивах інших слов'янських діалектів: **болотина**, **бережина**, **вершина**, **горбина**, **грядина**, **жолобина**, **низина**, **бугрина**, **озерина**, **кручина**, **ямина** [8].

Модель. Основа іменника + суфікс **-ин(а)**.

До цієї групи входять терміни зі значенням збірності, в основному на позначення лісу за породою дерев:

березина, **биразина**, **бір'азина** "березовий ліс" < **береза**;

вільшйна, **вільшйна** "вільховий ліс" < **вільха**;

грабйна "ліс, де переважає граб" < **граб**;

дубйна "дубовий ліс" < **дуб**;

ліщйна "ліщиновий ліс" < **ліска**;

лозйна "зарослі кущів" < **лоза**;

ольшйна "вільховий ліс" < **ольха**;

осйчина "осиковий ліс" < **осика**;

смерчйна "ялиновий ліс" < **смерека**;

соснйна, **суснйна** "сосновий ліс" < **сосна**;

хвойна "ліс, де ростуть хвойні дерева" < **хвоя**;

тернйна "зарослі терну" < **терн**.

Модель. Основа іменника дієслівного походження + суфікс **-ин(а)**.

Апелятиви цього словотвірного типу утворені від префіксованих дієслів:

впадйна "яма в річці" < **впадати**;

западйна "яма у водоймі"; "мокра заболочена низина" < **западати**;

просвітйна "прогалина в лісі" < **просвітити**, **просвітати**. Тільки один термін **трясйна** "мокра заболочена низина"; "грузьке болото, де трясеться, колишеться земля" утворений від безпрефіксового дієслова **трясти**.

Модель. Основа прикметника, дієприкметника + суфікс **-ин(а)**:

биригувйна "частина низовинної сіножаті, що прилягає до берега" < **береговина** < **береговий**;

бистрйна "місце в річці, де вирує вода"; "центральна швидка течія річки" < **бистрий**;

білинá "березовий ліс" < **білий**;

височинá "підвищення, горб" < **високий**;
гущавйна, **гущавйна** "зарослі лісу, кущів" < **гущавий**;
новинá "поле, вперше засіяне після розкорчування лісу";
перший раз зоране поле" < **новий**;

рівнйна "рівнина"; "рівнинна місцевість" < **рівний**;

рогатйна "місце, де розходяться дві річки" < **рогатий**;

талйна "місце, на якому розтав сніг" < **талій**;

старйна "старий ліс" < **старий**;

цілинá "необроблене поле" < **цілий**;

поробслйна "рідкий ліс" < **порослий**.

верховйна "вершина гори, пагорба" < **верх**: **верховий**;

драговйна "розмокла внаслідок дощів, танення снігу та ін.

грузька місцевість, болото"; "грузьке болото, де трясеться, колишеться земля"; "мокра заболочена низина"; "болото біля річки"; "болото в лісі" < **драга** < **дрега** < **дреговий**;

дубовйна "дубовий ліс" < **дуб**: **дубовий**;

луговйна "місце, де раніше був луг"; "необроблене поле" < **луг**: **луговий**;

низовйна "ділянка, що заповнюється водою" < **низ**: **низовий**;

торфовйна "торф'яне болото" < **торф**: **торфовий**;

рудавйна "болото з іржавою водою" < **руда**: **рудавий**;

рудявина "болото з іржавою водою" < **руда**: **русявий**;

гущевйна "зарослі лісу, кущів" < **гущавий**;

мулавйна "грузьке болото, де трясеться, колишеться земля"; "місце в озері, поросле очеретом" < **мул(а)**: ***мулавий**;

мулявина "грузьке болото, де трясеться, колишеться земля"; "земля, розм'якшена водою" < **муль(-я)**: **мулявий**;

паренйна "необроблене поле" < **пар**: **парений**;

парнйна "необроблене поле" < **пар(а)**: **парний**.

Особливу групу складають географічні терміни зі складними суфіксами, до складу яких входить суфікс **-ин(а)**.

Модель. Основа іменника + складний суфікс **-авин(а)**, **-овин(а)**.

гальвина "відкрита місцина в лісі" < **галь**;

гальовйна "прогалина в лісі" < **галь**;

купувинá "велике болото" < **купа**;

плащувйна "плоский берег річки, озера"; "місце на річці, куди вода наносить пісок, мул" < **площа**;

полонйна "гора, поросла лісом" < **полонь(а)**;

Модель. Основа дієслова + складний суфікс **-овин(а)**, **-івцин(а)**:

крутовйна "місце в річці, де вирує вода" < **крутити**;

трасовіна, трясовіна “грузьке болото, де трясеться, колишеться земля” < *трясти, трусити*;
лацівищіна “орна нива біля лісу” < *лоща, лоцити*;
погорівщина “спалений ліс” < *погоріти*.
 Дериват *погорівщина* можна розглядати як відприкметникове походження.

Проаналізовані лексеми становлять лише частину народної географічної термінології Волині, однак і вони свідчать про семантично-структурну різноманітність цієї групи лексики.

1. Данилюк О.К. Словник народних географічних термінів Волині —Луцьк: Надстир'я, 1997.—103 с.
2. Ковалик І. І. Назви місця в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами (словотвір) // Слов'янське мовознавство. К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1958.
3. Марусенко Т. А. Из наблюдений над украинскими названиями рельефов // Studia Slavica Hung. 1972. -XVIII. — С. 197-234.
4. Марусенко Т. А. Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) // Полесье: Лингвистика. Археология. Топонимика. — М.: Наука, 1968. — С. 206–255.
5. Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. — М.: Мысль, 1984. — 653 с.
6. Никончук М. В. Матеріали до лексичного атласу української мови. (Правобережне Полісся). — К.: Наукова думка, 1979. — 313 с.
7. Толстой Н. И. Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды. — М.: Наука, 1969. — 261 с.
8. Черепанова Е. А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья. Сумы, 1984. - 274 с.
9. Яшкін І. Я. Беларуская геаграфічныя назвы: Тапаграфія, Гідралогія. — Мінск: Навука і тэхніка, 1971. — 256 с.
10. Doroszewski W. Kategorie słowotwórcze // Studia i szkice językoznawcze. -Warszawa. -1962.

Ольга СТРИЖАКОВСЬКА (Чернівці)

СЛОВОТВІР ДІЄСЛІВ У МЕДИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Останнім часом все частіше увагу дериватологів привертають особливості словотвору у термінологічних системах

української мови. Неабиякий інтерес становить і словотвір українських медичних термінів.

Поява словників медичних термінів у 20-30-х рр. та їх видання у 80-90-х рр. ХХ ст. дають змогу простежити певну динаміку та інноваційні процеси у системі словотворення взагалі та термінотворення зокрема.

Матеріалом для дослідження обрано “Словник медичної термінології” (К., 1936); “Матеріали до української медичної термінології” (за ред. д-ра М.Галина (К., 1920); “Медичний російсько-український словник” В.Кисільова (Чернівці, 1992).

Об'єктом дослідження обрано дієслівні лексеми, що відображають семантику спрямованої дії, впливу на об'єкт, який підлягає лікуванню та іншу процесуальну семантику.

Дієслівні лексеми займають значне місце у медичній термінології поряд з іменниковими та прикметниковими лексемами.

Основним способом словотворення дієслівних медичних термінів є афіксація. Дієслівні суфікси виконують подвійну словотворчу функцію: вони виступають як засіб введення інших частин мови до морфологічного складу дієслів і як засіб внутрішньодієслівного словотворення, тому проблема суфіксального словотворення дієслів – медичних термінів включає в себе вивчення двох різновидів дериватів:

- 1) суфіксальний тип дієслів, утворених від основ інших частин мови;
- 2) суфіксальний тип дієслів, утворених від дієслівних лексичних одиниць.

Найчисленнішу групу серед усіх суфіксальних дієслівних утворень, похідних від основ інших частин мови, становлять дієслова – медичні терміни відіменникового походження, в утворенні яких беруть участь такі суфікси: - *ува* – (-*юва*-) (*бинтувати, протезувати*), -*izuва*- (-*изува*-) (*гіпнотизувати*).

Більше половини медичних термінів – дієслів відіменникового походження становлять дієслова, що мають у своєму складі суфікс – *ува*- (-*юва*-). Це дуже велика і різноманітна за значенням і походженням група дериватів. Крім утворень власне українських з участю цього суфікса, до словника медичних термінів введена велика кількість дієслів іншомовного походження.

Відіменникові дієслова на -*ува*- (-*юва*-) характеризуються різноманітністю щодо їх творення. Зіставлення дієслівної основи

з відповідною іменниковою дає змогу визначити декілька способів словотворення.

1. У більшості випадків при творенні відіменникових дієслів – медичних термінів на *-ува-* (*-юва-*) іменникова основа (похідна чи непохідна) повністю переходить до складу дієслівної. Наприклад: *ліки* – *лікувати*.

Таким же способом утворилися і дієслова – медичні терміни від іменникових основ іншомовного походження. Наприклад: *ginc* (*гр. gypsos*) – *gincувати*, *інструмент* (*лат. instrument*) – *інструментувати*; *анестезія* (*anaesthesia*) – *анестезувати*, *анамнеза* (*anamnesis*) – *анамнезувати*, *аналіз* – *аналізувати*, *амальгамація* – *амальгамувати*, *ампутація* (*amputatio*) – *ампутувати*, *асиміляція* (*assimilatio*) – *асимілювати*, *трепанация* (*trepanatio*) – *трепанувати*.

Суфіксальним способом утворилась основна кількість дієслів відіменникового походження з суфіксом – *ува-* (*-юва-*). Цей спосіб не втрачає своєї продуктивності і в сучасній мові.

2. У деяких випадках іменникова основа не може перейти до категорії дієслова лише за допомогою зазначеного суфікса, і тоді як допоміжний засіб виступає ще й префікс, тобто дієслова такого типу творяться комбінованим, префіксально – суфіксальним способом. Наприклад: *шар* – *розшарувати*, *свідомість* – *усвідомлювати*.

3. Трапляються й такі дієслова – медичні терміни відіменникового походження, у процесі творення яких беруть участь різні префікси, як – от: *лікувати* – *вилікувати*, *долікувати*, *підлікувати*; *лікуватися* – *долікуватися*, *вилікуватися*, *полікуватися*, *підлікуватися*; *бинтувати* – *перебинтувати*, *забинтувати*, *добинтувати*.

4. Значна частина дієслів – термінів утворена постфіксальним способом – додаванням постфікса *-ся*: *лікувати* – *лікуватися*; *бинтувати* – *бинтуватися*.

З участю суфікса – *ува-* (*-юва-*) від іменників постійно утворюються нові дієслова. Утворення їх проходить за тими зразками, тими словотворчими типами, які вже закріпилися в мові або знову виникають у зв'язку з виділенням нових основ і використанням нових афіксальних елементів, у процесі розвитку і вдосконалення системи словотворення.

Вивчення загального значення дієслів та встановлення на основі зіставлення дієслівної основи із співвіднесеною іменниковою тих значень, що вносяться суфіксом *-ува-*, дають змогу виділити певні структурно-семантичні словотворчі типи.

Найбільша кількість перехідних дієслів відіменникового походження з суфіксом *-ува-* (*-юва-*); характеризуються загальним значенням дії, результат якої названий основою відповідного співвіднесеного іменника.

Наприклад: *анестезія* – *анестезувати* (гр. *anaesthesia*) – у значенні “піддаватись анестезії”; *вакцина* (лат. *vaccina*) – *вакцинувати* – у значенні “вводити вакцину”; *діагноз* (грец. *Diagnosis*) – *діагностувати* – у значенні “ставити діагноз”; *дренаж* (фр. *drainage*) – *дренажувати* – у значенні “робити дренаж рани”; *протез* (фр. *prothèse*) – *протезувати* – у значенні “забезпечувати протезом”; *тампон* (фр. *tampon*) – *тампонувати* – у значенні “вводити тампон, проводити тампонацію”; *гіпноз* (гр. *hypnos*) – *гіпнозувати* – у значенні “піддавати дії гіпнозу”.

Другий структурно – семантичний словотворчий тип становлять дієслова із загальним значенням – “діяти інструментом, названим основою співвіднесеного іменника”.

Наприклад: *скальпель* – *скальпувати*, *фільтр* – *фільтрувати*, *бор* – *борувати*.

Велику групу у досліджуваному матеріалі становлять дієслова, співвідносні за значенням з іменниками – назвами різних речовин. Найчастіше дієслова такого типу мають значення “діяти, впливати речовиною”, що названа основою відповідного іменника.

Наприклад: *ginc* (*gypsum*) – *gincувати* – у значенні “діяти гіпсом”; *спирт* – *спиртувати* – у значенні “залити спиртом”; діяти спиртом”; *бальзам* – *бальзамувати* – у значенні “насичувати бальзамом”; *хлор* – *хлорувати* – у значенні “насичувати хлором, діяти хлором”.

Зазначений словотвірний тип продуктивний. По-перше, тому, що розглянуті вище дієслова зберігають прозорість співвідношення іменникових основ і суфікса – *ува-* і тому можуть виступати зразками для введення основ нових іменників до категорії дієслова. По-друге, іменників – назв медичних речовин є багато і їх ряди постійно поповнюватимуться новоутвореннями.

Найчисленнішу групу перехідних дієслів з суфіксом – *ува-* (*-юва-*) – становлять ті, що характеризуються загальним значенням діяльності, дії чи стану, зміст яких визначається основою відповідного іменника. Дієслова цієї групи широко вживані в розмовній українській мові.

Наприклад: *бесіда* – *бесідувати*, *гарячка* – *гарячкувати*, *пара* – *парувати*, *грип* – *грипувати*.

Внаслідок взаємодії німецького дієслівного суфікса *-isieren* – з суфіксом *-ува* – утворився в українській мові суфікс *-изува* – (*-изува-*). Цей суфікс виступає головним чином у дієсловах, утворених від грецьких та латинських основ, що перейшли в українську мову через французьку або німецьку.

Наприклад: *паралізувати* (фр. *paraliser*, гр. *paralysis*, укр. параліч).

Частини дієслів – медичних термінів з суфіксом *-изува* – (*-изува-*) не мають в українській мові твірних – первинних форм іменників чи прикметників, з якими їх можна було б зіставляти за значенням та за морфологічним складом як-от: *імпровізувати*; інші – мають такі форми, як-от: *госпіталь* – *госпіталізувати*, *стерилізація* – *стерилізувати*, *рентген* – *рентгенізувати*. Неперехідні дієслова цієї групи становлять незначну кількість і всі характеризуються значенням – виявляти визначуване основою співвідносного іменника: *агонія* (гр. *agonia*) – *агонізувати*, *наркоз* – *наркотизувати*, *сум* – *сумувати*.

Більшість аналізованих дієслів з суфіксом *-изува-* (*-изува-*), як бачимо, виражають перехідне значення дії, спрямованої на об'єкт, і можуть бути віднесені до таких структурно – семантичних словотворчих типів:

1. Дієслова – медичні терміни із значенням – “забезпечувати чи охоплювати тим, на що вказує основа співвідносного іменника”: *бактерія* (гр. *bacteria*) – *бактеризувати* – у значенні “бактеризувати певний об'єкт”; *вітамін* (лат. *vita*) – *вітамінізувати* – у значенні “наповнювати вітамінами організм”; *госпіталь* (фр. *hospital*) – *госпіталізувати* – у значенні “поміщати хворого у лікувальний заклад”.

2. Дієслова із значенням – “досягати того або перетворювати щось у те, на що вказує основа іменника”: *кристал* (гр. *krystallos*) – *кристалізувати*; *стандарт* (англ. *standard*) – *стандартизувати*; *система* (гр. *systema*) – *систематизувати*. Цей тип поступово розвиваючись, стає продуктивним.

Отже, суфікс *-изува* (*-изува-*) вносить до дієслівної семантики деякі нові відтінки значення, крім тих, які вносяться суфіксом *-ува* – (*-юва-*), наприклад, значення “охоплення, забезпечення чимось”, “перетворення в щось”. У сучасній українській мові цей суфікс виступає продуктивним словотворчим засобом при утворенні дієслів – медичних термінів від основ іменників іншомовного та й українського походження.

Поряд з дієсловами на *-изува* – (*-изува-*), що зіставляються з іменниковими основами, досить численну групу становлять також дієслова з цим суфіксом, які утворені від прикметників,

дещобільшого іншомовного походження. Наприклад: *імунний* (лат. *immunus*) – *імунізувати*; *стерильний* (лат. *sterilis*) – *стерилізувати*. Цей словотвірний тип досить продуктивний. Він виступає зразком для дальшого введення до дієслівної системи медичних термінів прикметникових основ.

Отже, дієслівне словотворення є важливим засобом збагачення системи медичних термінів української мови.

Дієслівні суфікси сучасної української мови характеризуються подвійністю словотвірної функції: вони виступають як засоби введення до дієслівної системи основ інших частин мови і як засоби внутрішньодієслівного словотворення. Як і інші словотворчі засоби, дієслівні суфікси характеризуються стійкістю. Проте у зв'язку з розвитком мови словотворчі засоби зазнають поступових змін. Наприклад, для введення до словникового складу української мови дієслів іншомовного походження (утворених на українському ґрунті від основ інших частин мови іншомовного походження та безпосередньо засвоєних з іншої мови) широко використовується варіант суфікса *-ува* – *-изува-*.

Найбільшою продуктивністю в сучасній українській мові характеризується суфікс *-ува* – (*-юва-*), що широко використовується при введенні до дієслівної системи іменникових основ (українських та іншомовного походження) за зразками структурно – семантичних словотворчих типів із такою семантикою дієслів:

а) значення дії, результат якої названий основою відповідного співвідносного іменника, наприклад: *анестезія* – *анестезувати*; *вакцина* – *вакцинувати*; *діагноз* – *діагностувати*; *дренаж* – *дренажувати*;

б) діяти інструментом, названим основою відповідного іменника, наприклад: *скальпель* – *скальпувати*; *бор* – *борувати*;

в) діяти речовиною, названою основою відповідного іменника, наприклад: *гіпс* – *гіпсувати*; *бальзам* – *бальзамувати*, *хлор* – *хлорувати*.

Отже, дієслівні суфікси – основний засіб введення до дієслівної системи медичної термінології основ інших частин мови.

1. Даниленко В.П. Терминологизация разных частей речи (термины – глаголы) // Проблемы языка науки и техники. Логические, лингвистические и историко – научные аспекты терминологии. – М., 1970. – С.46.

2. Ковалик І. І. “Вчення про словотвір” – Вип 2. – Львів, 1961.

Дмитро БУЧКО (Тернопіль)

ПОХОДЖЕННЯ ТА СЛОВОТВІР ОЙКОНІМІВ ТИПУ ЗАЛУЖЖЯ, МІЖГІР'Я, ПІДЛІСНЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Назви поселень на зразок Залужжя, Міжгір'я, Підлісся і под. становлять в ойконімії України відносно помітну групу – їх нараховується понад 250 [2]. При цьому окремі з них як *Загребелля*, *Замістя*, *Заріччя*, *Заруддя*, *Підгір'я* вживаються в топонімії кількох областей, а *Залісся*, *Залужжя* і *Заріччя* навіть у кільканадцяти областях. Абсолютна більшість топонімів цього типу локалізується на території Правобережної України (понад 80% від загальної їх кількості), а на Правобережжі домінує їх число (75%) зосереджено на теренах Волинської, Львівської та Рівненської областей.

Відомо, що ойконіми названого типу вживаються в топонімії усіх трьох груп слов'янських мов, хоча, зрозуміло, репрезентуються в них різною кількістю.

Незважаючи на їх значну чисельність, функціональну диференціацію, а також цікаві міжслов'янські зв'язки, ця модель ойконімів не була ще в українському мовознавстві об'єктом спеціального дослідження. Розвиткові назв на *по* я типу *поозер* я. *Помор'я* в польській мові на фоні інших слов'янських мов присвятив спеціальну працю Богуслав Крея [14: 16-38], однак у ній він аналізує виключно становлення та семантичну неоднорідність апелятивів типу *побережжя*, *пограниччя*, а з топонімів згадує лише Поділля і Помор'я.

У семантичній класифікації слов'янських топонімів В.Ташицького, що стала по суті загальноновживаною не тільки у польській, але почасти й у слов'янській ономастиці, такі назви пол. *Zagórze*, *Podlesie*, серб. *Medjuluže*, *Zavodje* кваліфікуються як

топографічні без визначення їх словотвору [18: 261]. С.Роспанд, автор структурно-граматичної класифікації слов'янських топонімів, визначає ці назви як секундарні (вторинні) і зараховує їх до префіксально-суфіксальних дериватів, утворених за допомогою різних префіксів і архаїчного суфікса *-ъj-е*: пол. *Miedzylesie*, *Miedzyborze*, хорв. *Medjudražje*, укр. *Межиріччя*, чеськ. *Mezibon*, *Mezihoří*, *Meziluzi*, хорв. *Podbukovje*, укр. *Підгір'я*, чеськ. *Podhoří*, пол. *Zagrodzie*, *Zaborze*, хорв. *Zamlace*, серб. *Zablac'e*, укр. *Заріччя*, і при цьому зазначає, що найвідповіднішими для цих дериватів були префікси *за-* і *під-* [16: 45].

Досліджуючи структуру давньоруських (читай давньоукраїнських, бо домінуюча їх кількість локалізується на території сучасної України і почерпнуті вони з киеворуських літописів) топонімів на *-ъj-е*, С.Роспанд розглядав префіксальні назви з цим суфіксом разом з безпрефіксальними. Перші (префіксальні) він кваліфікує як деривати від прийменникових конструкцій і як такі, що виражають збірність: "Завальє, Залесьє – це численні збірні топоніми, утворені від прийменникових конструкцій (підкреслення наше – Д.Б.), ...первісне значення збірності суф *-ъj-е* було відоме і в топонімії: пол. *Międzyrzecze*, серб. *Међулужје*, *Заводје*" [8: 31]. В іншому місці цієї ж праці читаємо: "На велику топонімічну продуктивність *-ъj-е* звернув увагу О.Селищев [9: 63-64]. Завальє, Залесьє, Заозер'є, Загор'є. Це численні збірні топоніми, утворені від прийменникових конструкцій" [8: 32].

Визначаючи походження топонімів досліджуваного типу Буковини, Ю.Карпенко обмежився лише загальною дефініцією їх етимології на зразок: с. *Замістя* – "за мостом"; с. *Заріччя* – "за рікою" [4: 31, 32], а дослідник ойконімії Інгуло-Бузького межиріччя (= Миколаївська область) В.Лобода походження назви с.Засілля чомусь пов'язує з білоруським апелятивом *засельє* "заселення", хоча в словнику Б.Грінченка подана ця лексема з більш відповідним для української топонімії значенням "висілок, хутір за селом" (Гр. II, 95), а назву с.Підгір'я виводить від того, що воно "розташоване під кам'янистими горами" [5: 23, 182]. Автор відомого топонімічного словника-довідника Т.Янко назви поселень цього типу теж пов'язує з прийменниковими конструкціями, напр.: *Заболоття* – "розташоване за болотом", с. *Завалля* – "розташоване за валом" [10: 59]. Дещо по-іншому кваліфікує ойконіми досліджуваної нами структури Я.Пура: с. *Залужжя* – "територія, яка була за лугом або урочищем Луг";

с.Залісся – "земля, розміщена за лісом"; с.Загребелля – "місце за колишньою греблею"; с.Підгір'я – "місце під невеликою гіркою"; с.Підлул'ся – "місцевість під лугом"[7: 21, 143, 155].

Польські ономасти теж по-різному етимологізують топоніми названої структури. Так, відомий дослідник польської топо- і антропонімії Ч.Косиль, дотримуючись класифікації топонімів С.Роспанда, пише, що такі конструкції "виникли з прийменникових сполучень" і є префіксально-суфіксальними формаціями: Zabłocie, Zajezerze, Podborze, Porzecze [13: 30], а М.Кондратюк, враховуючи частково класифікацію В.Ташицького, подає своє розуміння виникнення таких назв поселень, пор.: Zastawie – назва топ(ографічна), "місце, що лежить за ставом"; Podbiele – назва топ., "місце, що лежить під bielami, тобто луками"; Zalesie – назва топ. "місце, що знаходиться за лісом" [12: 159, 225]. Дослідник топонімії польсько-українського пограниччя В.Макарський визначає походження назв цього типу теж орієнтуючись в основному на класифікацію В.Ташицького, оскільки при етимологізації ойконімів говорить про їх локально-фізикографічне чи локально-культурне значення і вбачає в їх походженні прийменникову мотивацію, пор.: Miedzybrodzie – назва лок.-фіз. або лок.-культ., від "miedzy brodami"; Zabrodzie – назва лок.-фіз. або лок.-культ., від „za brodem”; Zalesie-назва лок.-фіз або лок.-культ., від „za lasem" [15: 109,191, 192].

Цілком інакше пояснює походження ойконімів досліджуваного типу відомий польський ономаст Г.Гурнович, пор. Nadbrzeże – назва топограф(ічна) прикм(етникова), "від апелятива nadbrzeże"; Podlesie – назва топограф, прикм., "від апел. podlesie "місце під лісом" [11: 49, 56]. Автор подає ці апелятиви, посилаючись на відповідні словники польської мови, і, очевидно, вважає, що структурне оформлення ойконімів цього типу завершилося на доойконімному рівні.

Аналогічне визначення походження ойконімів досліджуваної нами структури подає і видатний сучасний чеський ономаст Р.Шрабек, див.: Meziboří < апел meziboří < пол. mezibořje. "село, що лежить між бором, між боровими лісами"; Meziboří < апел. mezihoří < пол. mezihořje "село, що лежить між горами"; Meziříčí < апел. meziřičí < пол. meziřičje, ст. слов. meziřičie "місце між ріками"; Podolí < podolí < podolie < пол. podolěje [17:59-60].

Ю.Карпенко у свій час писав, що назви з суф. -ь-е запозичено в ойконімію з найменувань місцевостей і

підтвердженням цього, на думку вченого, є як сам суфікс (пор. назви Поділля, Полісся), так і семантика назв Берест'є і Олеш'є – обидва топоніми походять від назв дерев: берест'є, ольхи [3: 293]. У працях багатьох ономастів у минулому, на жаль, мало місце об'єднання в одну групу структурно конфіксальних і суфіксальних ойконімів, що, як відомо, виражають різні словотвірні значення. Ойконіми Берест'є і Олеш'є, які аналізує Ю.Карпенко, мають дещо інше словотвірне значення, ніж Поділля та Полісся, і походять не від апелятивів берест'є і ольха, а від існуючих уже готових апелятивів берест'є "берестовий ліс" і олеш'є "ольховий ліс, гай".

Загальні назви конфіксальної структури на зразок *забережся, міжгір'я, підгір'я* та под. широко фіксуються у словниках різних слов'янських мов. Вживання лексеми *помор'я* практично в усіх слов'янських мовах дозволяє, як вважає Б.Крея, говорити про його праслов'янське походження [14: 131]. Гадаємо, що праслов'янського походження є не лише ця одна лексема, а сама модель. Підтвердженням сказаному можуть бути дані, які наводить Ф.Славський у передмові до виданого під його редакцією словника праслов'янської мови. Учений писав, що суф -ь-е творить у праслов'янській мові передусім віддієслівні назви дій та станів, які часто зазнають конкретизації і базуються вони (ці назви) насамперед на пасивних дієприкметниках минулого часу. Названий тип дериватів, на думку цього вченого, характеризується необмеженою продуктивністю: *bitьje, delanьje, vožepьje*. Часто "фіксуються і деривати відприйменникових сполучень, напр.: *oblićьje* (< ob lice), *romogьje* (po rom'u: tog'e), *zagoгьje* (< za gorogja; gora) (SP I, 85). Як бачимо, не лише лексема **romogьje*, але й інші назви цієї моделі були уже широко відомі праслов'янській мові. Власне вони, гадаємо, й послужили базою, твірними основами для виникнення досить частих однойменних ойконімів цього типу в різних слов'янських мовах.

Щодо вираження значення збірності суфіксом -ь-е, то воно було характерне первісне для абстрактних відприкметникових іменників: *obilьje, sьbožьje* ("щастя, багатство") (< sьbogь, sьbožь "щасливий"). Розвинута згодом функція збірності суфікса -ь-е стала дуже активною. Як зазначає Ф.Славський, найпродуктивніший слов'янський формант -ь-е творить збірні назви насамперед від найменувань неживих предметів, зокрема від назв дерев, кущів, ягід. Поруч з формою -ь-е вживається теж паралельно -ov-ь-е: *bolньje* < *bolna* "лука, відкритий простір, пасовище", укр. *оболонь*; *berstьje, berestьje* ("берестовий ліс")

<berstь "берест, Ulmus"; berzъje: berzovъje "березовий ліс" < berza ..береза"; bogъje: bogovъje "сосновий ліс" < bogъ "сосна"; dabъje "дубина, дубовий ліс" < dabъ "дуб" (SP I, 86). Учений, на жаль, нічого не говорить про значення просторовості у поданих ним лексемах, хоча воно дуже виразно простежується насамперед у назві *bolnъje – "пасовище, оболонь", а також і в усіх інших назвах, адже ліс – це передусім простір.

Своє значення збірності, а почасти й просторовості суфікс **-ъj-е** виражав і в словах староукраїнської мови, зокрема в дериватах від назв рослин, пор.: по бреховича *дубье* (1349 р.) от бортного *дубья* (1413 р.) [1: 127].

У сучасній українській мові теж існує чимало лексем неконфіксальної структури, в яких суф. **-ъj-е**, крім збірності, виражає також і просторовість, напр.: *гниловоддя* – "площа, зайнята гниловодом" (СУМ 11,93), *невгіддя* – "непридатні для обробітку землі" (СУМ У, 252), *низов'я* – "гірлова частина ріки та місцевість, розташована навколо неї" (СУМ У, 411), *угіддя* (*вгіддя*) – "ділянка орної землі або частина природних багатств, придатних для господарського використання" (СУМ Х, 375) та ін.

Серед словотвірних моделей іменників, що виникли на базі прийменникових сполучень, а потім субстантивувалися за допомогою суф. **-ъj-е**, найчисельніше репрезентовані в киеворуських писемних пам'ятках деривати з префіксом **за-** і лише одиничними прикладами подані утворення на **межи-** та **по-**. Ілюстрації подаємо за словником І.Срезневського: *заволочив* – "місцевість за Волоком" (I, 902), *завітрив* – "місце, захищене від вітру" (I, 904), *загоріе* – "місце за горою" (I, 907), *зарубежіе* – "місце, що знаходиться за рубежем" (I, 944), *зарічіе* – "місце, що знаходиться за рікою" (I, 945), *застінне* – "місце за міською стіною" (I, 951), *межуричіе* – "назва країни" (II, 126), *подесьніе* – "місцевість на березі Десни" (II, 1036), *подоліе* – "долина" (II, 1043) та ін.

Як бачимо, усі наведені лексеми виражають просторовість. Отже, в давньоукраїнській мові такі структури були загальноживаними, а тому могли служити твірними основами для однойменних топонімів. Підтвердженням цієї думки можуть бути численні топоніми, зокрема хороніми *Межибожіе/Межибоуже/Межибоже* (1146 р.), *Понизье. Подъгорье* [6: 626], а також ойконіми, зафіксовані писемними пам'ятками XIV-XV ст.: *Загвоздие* (1394 р.), *Залисіе* (1404), *Залуже* (1463), *Межиричье/Межирече* (1396), *Поріче* (1498) – ССУМ І-П.

як і в процесі запозичення. Проблема відтворення чеських власних імен засобами української мови не розроблялась ні в українській лінгвістичній літературі, ні у слов'янському перекладознавстві.

При відтворенні ономастичної лексики споріднених слов'янських мов виникають труднощі, пов'язані з тим, що навіть при звуковій близькості власні імена можуть по-різному оформлятися у мові оригіналу і в мові, яка їх запозичує або приймає в плані граматичному, словотворчому, семантичному, стилістичному і т.д.

Аналіз антропонімів дає надзвичайно цікавий матеріал для дослідження, оскільки майже всі ці оніми є продуктом історичного розвитку і багатомовної творчості багатьох поколінь. Характерною ознакою назв цієї групи є те, що вони сприймаються як найбільш ортодоксальні власні імена, оскільки їх зв'язок з апелятивами (які стали основою для імені) затемнений, а іноді зовсім втрачений, таким чином, семантика загальних назв, що послужили основою для оніма, значно редукована. Однак власні імена зберігають окремі риси, що об'єднують їх з апелятивами: наявність категорій роду, числа, відмінка; здатність нести стилістичне навантаження – утворювати зменшувально-пестливі імена, виражати емоційно-експресивні відтінки, національну специфіку.

Саме прагнення зберегти національну специфіку імені в XIX ст. знайшло своє вираження в тому, що іншомовні імена зберігали точне (як у мові – джерелі) написання, а при відмінюванні у мові, що приймала це ім'я, ставився апостроф між онімом і закінченням відмінка [1: 222].

Слов'янські імена людей, які є найстарішою групою серед антропонімів, виникли з різних джерел, у давні часи вони мали конкретне значення і зміст – відображали основні духовні або фізичні особливості індивідів, яким належали. Пізніше, звичайно, власні імена людей деетимологізувалися.

Для відтворення різних розрядів чеських антропонімів засобами української мови використовується один із трьох способів передачі – за допомогою транслітерації, практичної транскрипції або семантичного перекладу.

Проаналізуємо власні імена людей, зокрема гіпокористичні імена.

Найпоширенішим способом творення зменшувально-пестливих імен від повних в українській та чеській мовах є, безперечно, суфіксація; нерідко за зменшувально-пестливими

10. Янко Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР.- Київ, 1973.
11. Górniewicz H. Toponimia powiatu starogardzkiego.- Wrocław etc., 1985.- 250 s.
12. Kondratiuk M. Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczyzny.- Wrocław, 1974.-304 s.
13. Kosyl Cz. Nazwy miejscowe dawnego województwa lubelskiego.- Wrocław etc., 1978.- 85 s.
14. Kreja B. Rozwój formacji na po-'e typu pojezierze, Pomorze w języku polskim na tle innych języków słowiańskich// Słówtwórstwo polskie na tle słowiańskim.- Gdańsk, 1999.- S. 16-38.
15. Makarski W. Nazwy miejscowości dawnej ziemi sanockiej.- Lublin, 1986.- 233 s.
16. Rospond S. Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna słowiańskich nazw geograficznych.-Wrocław, 1957.- 73s.
17. Šrámek R., Hosak L. Místní jména na Moravě a ve Slezsku, t.I-II.- Praha, 1970-1980.
18. Taszycki W. Rozprawy i studia polonistyczne I. Onomastyka.- Wrocław-Kraków, 1958.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Даль В. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. т. 1 - 4.1989-1991.
- Гр. Словарь української мови. Уклад, з додатком власного матеріалу, Б.Грінченко, т.1-4.- Київ. 1996-1997.
- ССУМ Словник староукраїнської мови, т. 1-2.- Київ, 1977-1978.
- СУМ Словник української мови, т. 1 -11.- Київ, 1970-1980.
- Срезн. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. СПб., 1893-1909.
- SJP Słownik języka polskiego, pod red. W.Doroszewskiego, t.1-11.- Warszawa, 1958-1969.

Ольга ПАЛАМАРЧУК (Київ)

ВИКОРИСТАННЯ СЛОВОТВОРЧИХ ЗАСОБІВ ПРИ ВІДТВОРЕННІ ЧЕСЬКИХ АНТРОПОНІМІВ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Власні імена, як відомо, становлять одну із високочастотних категорій лексики кожної мови, тому надзвичайно важливою є їх адекватна передача при перекладах.

На основі сказаного вище можна зробити такі висновки:

1. Найдавніші віддієслівні деривати на **-ьје** первісно виражали в праслов'янській мові збірність, але згодом почали поступово набувати й значення просторовості, доказом чого можуть служити лексеми ***bolъje** – "оболонь", ***berstъje** – "берестовий ліс", ***bogъje** – „сосновий ліс" та под., аналогічно просторове значення у подібних лексемах простежується і в апелятивах давньоукраїнської мови, пор. *берестъе, олешиє*.

2. Значна продуктивність суфіксальних і конфіксальних дериватів з формантом **-ьје** у праслов'янській та давньоукраїнській мові дає підстави стверджувати, що ойконіми на *За-(Межи-, Між-, Над-, Під; По-)я* типу *Заріччя, Межигір'я, Підлісся* і под. виникли не шляхом лексикалізації применникових сполучень з наступною їх субстантивацією за допомогою суф. **-ьје**, а безпосередньо від готових уже апелятивів тотожної структури.

3. Виникнення топонімів названої структури відбувалося не в результаті морфологічної деривації, а шляхом онімізації однойменних апелятивів. Тобто структурне оформлення цих назв завершилося на дотопонімному рівні.

4. Серед ойконімів досліджуваного типу архаїчними вважаємо ті деривати, які є однойменними з апелятивами, фіксованими у різних, передусім історичних словниках слов'янських мов.

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови.- Ужгород, 1960.- 412 с.
2. Бучко Д.Г. Інверсійний словник ойконімів України.- Люблін, 2001.- 325с.
3. Карпенко Ю.О. Давньоруська основа словотвору української топоніміки // Питання історичного розвитку української мови.- Харків. 1962.- С.290-297.
4. Карпенко Ю.О. Конспект лекцій. Топоніміка гірських районів Чернівецької області. –Чернівці, 1965.-75 с.
5. Лобода В.В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя.- Київ. 1976.- 236 с.
6. Масенко Л.Т. Розвиток топонімічної лексики // Історія української мови. Лексика і фразеологія. – Київ, 1983.- С.620-660.
7. Пура Я.О. Край наш у назвах.- Рівне, 1991.- 215 с.
8. Роспанд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика.- Москва, 1972.- С.9-89.
9. Селищев А.М. Из старой и новой топонимии// Избранные труды.- Москва. 1968. – С.45-96.

Значно повніше і різноманітніше представлені аналізовані конфіксальні апелятивні деривати у словниках сучасних слов'янських мов, нижче наводимо¹ лише ті апелятиви, які є однойменними з існуючими сьогодні ойконімами України, напр.: *забережжя* (Гр. II, 4), *zabrzeże*, *забереж'є*; *загір'я* (СУМ III, 77), *zagozże*, *загор'є* (I, 570); *задвір'я* (СУМ III, 104); *загребелля* (Гр. II, 30); *запоріжжя* (Гр. II, 84), *запорож'є*; *залісся* (СУМ III, 156), *zalesie*, *залес'є*; *засілля* (Гр. II, 95); *заріччя* (Гр. II, 90), *zarzeczce*, *зареч'є*; *запілля* (Гр. II, 79), *запольє*; *межигір'я*, *міжгір'я* (СУМ II 667, 727), *междугор'є*; *межиріччя*, *міжріччя* (СУМ IV, 667, 729), *międzyrzeczce*, *междуреч'є*; *надбережжя* (Гр. II, 480), *nadbrzeże*; *підгір'я* (СУМ VI, 414), *podgórze*, *подгор'є*; *підгороддя* (Гр. III, 163), *podgradzie*, *подгород'є*; *підлісся* (СУМ VI, 450), *podlesie*; *побережжя* (СУМ VI, 610), *obrzeże*, *побереж'є*; *поділля* (СУМ VI, 746), *podole*, *подольє*; *полісся* (СУМ VII, 79), *polesie*, *полес'є*; *поріччя* (СУМ VII, 263), *porzeczce* та ін.

Словники подають ще цілу низку апелятивів, які могли послужити підставою для виникнення однойменних ойконімів (не виключено, що вони такі й функціонували в минулому, але сьогодні зникли чи перейшли у клас мікротопонімів), напр.: *заворіття*, *загумення*, *замор'я*, *затіння*, *надмор'я*, *опілля*, *осоння*, *підніжжя*, *підосоння*, *пониззя*, *понизов'я* та ін. Зрозуміло також, що словники сучасних слов'янських літературних мов не містять усіх тих лексем, які можна вичленити з основ досліджуваних нами топонімів, напр.: **залав'я*, **замістя*, **підбір'я*, **підлужжя* і под. Діалектні та історичні словники, які будуть укладені в майбутньому, без сумніву, заповнять існуючу сьогодні прогалину в лексичному складі української мови, репрезентованому сучасними словниками.

Ми свідомі також того, що серед ойконімів досліджуваної нами конфіксальної моделі є цілий ряд назв, які з'явилися тільки у післявоєнний період під час т.зв. "упорядкування" назв поселень України, проведеного в 1946 р. Так, наприклад, у топонімі Буковини після 1946 р. з'явилися назви *Заболоття* (ст. назва Панка-Забалоття), *Межиріччя* (ст. назва Чудей), *Припруття* (ст. назва Бояни-Легучини) і ін. Однозначно новими, навіть новотворами є назви з різних теренів України: *Задністр'я*, *Заорілля*, *Прибужжя*, *Приоскілля* і под. Виняток становить назва села *Передівання*, що знаходиться на Покутті.

¹ Усі приклади з польської та російської мови подаємо за словниками В.Дорошевського і В.Дала.

іменами закріплені спеціальні суфікси, характерні для кожної з аналізованих мов.

Для відтворення чеських чоловічих гіпокористичних імен слід виділити такі групи:

1) антропоніми типу *Jarda*, які передаються українською мовою простим транскрибуванням (без використання українських суфіксів суб'єктивної оцінки);

2) антропоніми типу *Honzik* відтворюються за допомогою українського суфікса -ик (пор. укр. Петрик);

3) антропоніми типу *Karlík* при передачі українською мовою не можуть використовувати український суфікс -ик, оскільки це призводить до виникнення відповідної омонімічної форми.

У перекладацькій практиці послідовно й однозначно передаються, напр. *Jarda* [2: 84] – Ярда [3:70; 4:174; 5:98], *Vašek* [2:38] – Вашек [3:31; 4:131; 5:54], *Honza* [2:53] – Гонза [3:44; 4:145]. Досить послідовно відтворюються в перекладах і іменшувально-пестливі імена другої з виділених груп, що мають суфікси -iček, -ík, -ek, утворені від повних та зменшувальних імен, напр.: *Vašiček* [8:16] від повного імені Вацлав – Вашичек. [7:67], *Honzík* [8:22] – від Ян – Гонзик [7:75], *Josišek* [6:18] від Йозеф – Йозефек [7:70]. В останньому прикладі досить виразно простежуються труднощі, що постають перед перекладачем: чи віддати перевагу транскрибуванню (*Josišek* – Йозіфек), чи згідно із законами українського словотвору за відповідними моделями утворити неповну форму імені за допомогою суфікса -ек (тоді зменшено – пестливе ім'я треба подавати в перекладі як Йозефек). Немає однастайності серед перекладачів при відтворенні у перекладі зменшувально-пестливих імен *Pera*. *Perík*, утворених від повного *Josef*. У перекладах ці імена оформляються по-різному, причому у більшості випадків дається пояснення – виноска з формою повного імені, пор. *Pera* [2:52] – Пепу [3:42; 5:67], *Perík* [2:53] – Пепик [5:68] і Пепік [4:145]. У першому випадку перекладач намагався, очевидно, відтворити форму чоловічого імені, звичну для українського читача (Іванко, Пилипко), оскільки закінчення -а у власних іменах людей для українця асоціюється скоріше з жіночим ім'ям. На нашу думку, це не є вдалою знахідкою, варто було б лишити Пепу – Пепою (за аналогією до українського Микола – Миколка). Зменшено-пестливе *Perík* у різних перекладачів має різні варіанти: Пепік і Пепик. У першому перекладач використав спосіб транскрипції

чеського імені, а в другому - заміну чеського суфікса відповідним українським.

Багато проблем виникає при передачі чеських антропонімів третьої з виділених груп засобами української мови. Так, зменшувальне від Karel – Karlík [2:25] у перекладах відтворюється як Карлик [3:16; 4:115] і Карел [5:37]. Очевидно, що форма Карлик, утворена за допомогою українського суфікса -ик, аналогічного чеському суфіксу, в українському перекладі неприйнятна, оскільки вона омонімічна з апелятивом “карлик”, що в даному контексті абсолютно не бажано. В російському перекладі цей онім передається як Карлуша [9:26], що є, на нашу думку, більш вдалим, оскільки використано російський суфікс пестливості. Повна форма імені Карел (представлена в усіх пізніших перекладах) свідчить про відмову перекладачів відтворити це зменшувально-пестливе ім'я засобами української мови. Можливо, в таких випадках слід використовувати інші форми гіпокористичного імені від повного – наприклад, Karel – Karlíček, протранскрибувавши його по-українськи.

При відтворенні в українських перекладах чеських жіночих зменшувально-пестливих імен спостерігається нестабільність і різноваріантність. Проаналізуємо найчастотніші оніми.

Чеське Marie має декілька зменшувально-пестливих: Mariška, Mařenka, Mařa. Останнє вживається порівняно рідко, частіше серед сільських мешканців. Відтворення усіх цих форм практично не викликає труднощів: Mariška [10:91] - Марушка [11:349], Mařenka [10:239] - Марженка [12:220], Mařa [2:52] - Маня [3:42, 4:143; 5:67] без посилання на повну форму.

Від чеського імені Anna можна утворити досить багато зменшувальних імен (Anička, Aninka, Andulka), і всі вони повинні бути адекватно відтворені у перекладі для збереження авторських акцентів. Перекладацька практика не завжди виконує ці завдання. Форми зменшувально-пестливих імен загалом передаються правильно, іноді трапляються вдалі знахідки перекладачів, наприклад, при використанні суфіксів української мови, які є продуктивними у сфері творення українських зменшувально-пестливих імен: -очк(а), -счк(а) [13:104-105, 14:298]. Так, при відтворенні чеського імені Anička [2:20] найбільш вдалим варіантом слід вважати Анічка [3:15; 4:114; 5:37], а не Аня [3:16], оскільки ця форма стилістично не рівноцінна чеському антропоніму. Інші форми зменшувально-пестливих імен від повного Anna відтворені за допомогою транскрипції: Aninka [6:77] - Анінка [7:197]; Andulka [6:15] - Андуля, Андулька

[7:124], хоча в останньому випадку неправомірним, на нашу думку, є пом'якшення *l* [див. 15: 96]. Можливо, що поряд з формою Андулька варто було б навести повне ім'я Анна, оскільки український читач не завжди зможе співвіднести його із зменшувально-пестливою формою.

Складнішим є відтворення імені Anka. Чеський суфікс -k(a) зі значенням зменшеності-пестливості є продуктивним у чеській мові [16: 276-277], [17:85] і представлений у багатьох власних іменах. Майже в усіх перекладах при відтворенні імені Anka [2:38, 87] знаходимо повну форму Ганна [4:177; 5:101] і лише рідка Ганка [3:73]. На відміну від російської мови, де цей суфікс має знижений, фамільярний характер (Анька, Манька), в українській він продуктивний і посилює значення здрібності, пестливого емоційного забарвлення (пор. Софійка, Гафійка).

Подібні проблеми виникають у перекладачів і при передачі чеського Věrka [2:49] - поряд із адекватним Вірка [3:41; 5:65] зустрічається Віра [4:141]. Аналогічно Klárka [6:5] - Кларка [7:112], Клара [7:114] і Кларочка [7:117]. Найбільш прийнятною, на нашу думку, є форми Кларочка, Кларонька, оскільки вони несуть в собі відтінок пестливості, який виражено у чеській вихідній формі.

Передача таких чеських зменшувально-пестливих жіночих імен, як Doročka [6:26], Johanka [6:30], Marijanka [6:54] українськими Доротка [7:161], Йоганка [7:174], Мар'янка [7:192] не викликає заперечень і в усіх цих випадках не варто подавати повні форми (Мар'яна [7:194], Дорота [7:130]).

Зменшувальні форми Pepinka від Josefina, Stázička від Anastázie, Betuška, Lizinka від Alžběta загалом адекватно транскрибуються в українських перекладах і сприймаються як національно-характеристичні чеські одиниці: Pepinka [8:20] - Пепінка [7:72]; Stázička [6:15] - Стазочка [7:1124], при цьому перекладач подає протранскрибоване ім'я з морфемною заміною; Betuška [6:54] - Бетушка [7:170], Lizinka [6:55] - Лізінка [7:171].

При відтворенні зменшувально-пестливих імен, утворених від повного Kateřina, спостерігається певна непослідовність. Якщо форми Katynka, Katrin, Caton, Catot [6:54] передаються за допомогою транскрипції Катинка, Катрин, Катон, Катот [7:170], то форми Kačenka, Kačička [6:54] представлені по-різному: в транскрипційній передачі Каченка, Качечка [7:170] і Катічка [7:170].

У відтворенні чеських жіночих імен по-українськи, крім непослідовності та різноваріантності, спостерігаються і помилки

перекладачів. Так, чеське жіноче ім'я Jožka [2:55] від повного Josefa в одному з перекладів перетворилося на чоловіче Йошек [3:47], правда, у більш пізніх перекладах воно виправлене на Йожка [4:146; 5:70].

Таким чином, як засвідчує аналіз перекладацької практики, при відтворенні чеських жіночих зменшувально-пестливих імен спостерігається нестабільність і різноваріантність. На нашу думку, слід розрізняти такі групи:

1) антропоніми із суфіксами *-enk(a)*, *-ink(a)*, *-unk(a)*, *-ulk(a)*, що передаються засобами української мови із збереженням їх національної своєрідності;

2) антропоніми із суфіксами *-ičk(a)* (типу *Stázička*), що оформляються із відповідними українськими афіксами;

3) антропоніми із суфіксом *-k(a)* типу *Věrka*, передача яких українською мовою становить найбільше труднощів.

Виходячи з цього, вважаємо за доцільне виділити в них дві підгрупи:

а) імена типу *Johanka*, що легко вводяться в систему споконвічних українських антропонімів (пор. *Оленка*, *Марійка*);

б) імена типу *Věrka*, які слід оформляти за допомогою зменшувально-пестливих суфіксів української мови, оскільки деякі власні імена на *-k(a)* (в російській мові – *усі*) носять знижений, фамільярний характер.

Таким чином, при передачі чеських зменшувально-пестливих імен засобами української мови необхідно творчо використовувати різні словотворчі засоби й моделі української мови для їх повноцінного і адекватного відтворення.

Значно менша кількість чеських власних імен (так званих «характеристичних», «значимих» імен) передається за допомогою семантичного перекладу. Характеристичні імена, називаючи дійову особу чи соціальне середовище, одночасно характеризують їх, як правило, з іронічної чи сатиричної точок зору. Такі імена творяться автором, який реалізує в них свої творчі задуми і одночасно спирається у своїй словотворчості на існуючі в ономастиці традиції і моделі. Обов'язковою умовою задовільної передачі характеристичних, «промовистих» імен є встановлення тієї смислової та емоційної інформації, яку вони несуть. Необхідно поєднати сенс внутрішньої форми та образність імені з його планом вираження.

«Промовисті» імена виконують функцію не тільки номінативної, але й характеристичної одиниці, оскільки часто

спиквучні метафори чи порівняння, їх семантика використовується як засіб вираження, реалізації художньої концепції у творі.

Виділення таких імен є досить складним, оскільки, по-перше, більшість літературних імен з морфологічної точки зору тотожні з іменами «нелітературними»; по-друге, автор художнього твору, створюючи ім'я для свого персонажа, спирається на існуючі норми і моделі мови, тому не виключена можливість збігу придуманого імені з реально існуючим.

За своїм морфемним складом характеристичні імена можуть складатися з чистої основи або основи з афіксами. Як основа може бути використане практично будь-яка загальна назва за умови, що лексичне значення основи буде ясным і зрозумілим.

Треба відзначити, що в деяких випадках нелегко (а іноді просто неможливо) відтворити промовисте власне ім'я, яке викликає певні асоціації, натяки, зрозумілі носіям мови, коли подібні явища відсутні в мові перекладу (напр., перегукуються з приказками, прислів'ями, фразеологічними одиницями). Однак це не означає, що слід відмовлятися від творчих пошуків, адже і при відсутності близьких відповідників перекладач може підшукати такий зміст для внутрішньої форми імені, який би адекватно характеризував героя твору і правильно відображав ставлення автора до нього. Саме тому викликає заперечення транскрибування таких характеристичних чеських власних імен у перекладах: *Smuchálek* [6: 36], *Vydrňihost* [6: 36], *Opřšálek* [6: 17] як *Чмухалек* [7: 148], *Видржигост* [7: 126], *Опршалек* [6: 149], оскільки в перекладах вони позбавлені свого «промовистого» змісту, тоді як в оригіналі їх художня і стилістична функція проявляється яскраво й виразно. Відтворення таких власних імен із збереженням смислового відповідника в українських перекладах (напр. *Нишпорка*, *Деригість*) дозволило б виконати важливе завдання – відобразити уявлення автора про сутність соціальної групи, до якої входять усі вищеназвані персонажі, і ставлення автора до них (тим більше, що маємо українські призвища *Нейжкаша*, *Тягнирядно*, *Невливака*).

Таким чином, при відтворенні в художньому творі значимих, характеристичних власних імен необхідно використовувати зовсім інші способи й прийоми, ніж при передачі всіх інших імен та назв. Основною вимогою, що висувається до адекватного відтворення таких ономастичних одиниць, повинно бути відтворення у процесі перекладу їх

сміслового відповідника із врахуванням їх стилістичної і художньої функції.

1. Грот Я. К. Филологическія разысканія. Т. II. – Спб., 1876. – 526 с.
2. Fučík Julius. Reportáž psaná па oprátce. – Moskva: V-vi cizi literatury. – 67 s.
3. Фучік Юліус. Слово перед стратою (переклад Л.Первомайського). – К.: Рад. Україна, 1948. – N5. – 61 с.
4. Фучік Юліус. Слово перед стратою (переклад М. Наконечного). К.: Дніпро, 1952. – 164 с.
5. Фучік Юліус. Репортаж, писаний під шибеницею (переклад Л. Первомайського). – К.: Дніпро, 1971. – 81с.
6. Němcová Božena. V zámku a v podzamčí. – Praha : čs.spisovatel, 1959. – 162s.
7. Немцова Б. Дика Бара та інші твори \ переклад Ю.Крутя. – К.: Дніпро, 1970. – 212с.
8. Němcová Božena. Divá Bara. – Praha: Cs. spisovatel, 1950. – 126с.
9. Фучік Юліус. Репортаж с петлей не шеє (перевод Т.Аксель и В.Чехиной). М.: Изд-во иностр. л-ры. 1953. – 79с.
10. Sapek Karel. Válka s mlouky. – Praha. čs. spisovatel, 1990. – 214s.
11. Чапек Карел. Війна з саламандрами (переклад О.Романової). – Ужгород, 1951. – 201с.
12. Чапек Карел. Війна з саламандрами (переклад М.Горбатюка). К.: Дніпро, 1960. – 220с.
13. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979 – С. 101 – 108.
14. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 228 – 296.
15. Паламарчук О.Л. О передаче чешских l и f в собственных именах средствами русского и украинского языков в переводах художественных произведений. – Вісник Київського університету. Українська філологія. Вип. 20. – К: Київський ун-т, 1978. – С. 94 – 98.
16. Ceská mluvnice. D. 1. – Praha: Akademie, 1986. – S. 275 – 279.
17. Smilauer V. Novočeské tvoření slov. – Praha: SPN, 1994. – S. 82-89.

Ірина ФАРІОН (Львів)

ПРИЗВИЩЕВІ НАЗВИ КОМПОЗИТНОГО СТРУКТУРНОГО ТИПУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФРАНЦИСКАНСЬКОЇ ТА ЙОСИФІНСЬКОЇ МЕТРИК НАПРИК. ХVІІІ – ПОЧ. ХІХ СТ. ТЕРЕЛУ ПІДКАРПАТСЬКОЇ ЛЬВІВЩИНИ)

Композитні назви – загальноіндоевропейське та загальнослов'янське структурно-семантичне явище [12:52; 7:319], підтверджене давніми іменами-композидами типу Годобрат-Надубарх, Велиград-Viligart [9:4] та фольклорними іменами казкових героїв у різних народів: укр. Вернигора, пол. Waligóra, чес. Zlatovlasa, болг. Търнибежко [6:202].

Імена-композиції – це, очевидно, колишні синтагматичні відношення, що побудовані на певних асоціаціях, які, за висловом Ф. де Сосюра, локалізуються у мозку людини і складають частину наявного в пам'яті скарбу [17:157]. Із часом ці асоціативні відношення стають складні до розуміння і прочитання, і власне тим вони особливо цінні. Це знаки, що відображають когнітивний аспект буття наших предків.

Як довела Л.Л.Гумецька [4:19], композитні особові назви праслов'янської генези послужили зразком для творення пізніших слов'янських особових назв із відапелятивною основою, що згодом перетворилися на прізвища. Різниця між первинними та історично вторинними композидами полягала у тому, що слов'янські імена-композиції у своїй повній двохосновній морфологічній структурі були найпродуктивнішими в дохристиянський період і виражали через речення-словосполучення побажання батьків для новонародженого. Вторинні композиції виникають на зовсім іншому щаблі історичного розвитку, а саме тоді, коли необхідними стають додаткові засоби для ідентифікації особи. Внаслідок цього ці композиції функціонували в ролі прізвищових компонентів антропонімної формули, певним чином характеризуючи людину. Перші композиції у функції прізвищ, а згодом і прізвищевих назв (далі ПН) відзначають Л.Л.Гумецька та Р.Й.Керста у пам'ятках ХІV–ХVІ ст. Ці ПН мають виразне атрибутивне або агентивне значенням [4:19-20; 5:157]. Як засвідчують дослідження М.Л.Худаши, в українській антропонімії ХVІІ ст.

композиції були досить поширеними та продуктивними [14, 15, 16].

На думку Ю.К.Редька, для української антропонімії значною мірою характерне збереження композитів у ролі прізвищ (2.5%) [10:175], на відміну, скажімо, від польської антропонімії, де у функції родових прізвищ ці особові назви не закріпилися через свою прозору стимологію та виразну емоційно-експресивну конотацію [19:98]. У зв'язку з цим, думаємо, що композитний антропонімікон значною мірою є виявом національного менталітету, з огляду на що функціонування в українській мові метафоричних прізвищ-характеристик глузливо-гумористичного забарвлення, а згодом закріплення їх як родових прізвищ – це одна із характерних ознак народного світосприйняття і відповідного його словесного вираження.

Виявлений нами антропонімічний матеріал згрупуємо за характером структурної будови ПН – композитів, з'ясовуючи синтаксичні відношення між компонентами синтагм, які є мотиваційною основою їхнього виникнення.

Словотвірно-синтаксична модель імператив + іменник. В основі виникнення цих композитів лежить предикативна конструкція, у якій дієслово функціонує в позачасовій імперативній формі у препозиції до іменникової основи типу Болиголов (< болиголов < боли+голова). До зазначеної словотвірно-синтаксичної моделі з погляду лексико-семантичної структури та мотиваційної номінації входять ПН, основи яких взяті з апелятивної лексики, а саме з номенклатури рослинного світу: *Bolibruch* < болібрух «рослина лікувальна, подорожник, що ефективна при хронічних гастритах, виразці шлунка та дванадцятипалої кишки» – Гр. 1,84 – < Боли + брюх; *Boligolowa* < болиголов «бугиля», «рослина» (Гр. 1, 84) < боли + голова. Виразне атрибутивне метафоризоване значення властиве первісним прізвишкам *Paliwoda*, *Paliswit*, *Prudeus*, що теж виникли способом антропонімізації конотативно забарвлених композитних апелятивів паливода, паливіт «зірвіголова», прудиус «вусатий», стилістичний синонім до слова франт, що має постійну зовнішню ознаку – хвацько закручені вуса [11: 348].

Первісне лексико-семантичне прочитання основ інших ПН ускладнене відсутністю їхніх омонімічних відповідників в апелятивній лексиці. Припускаємо, що народними глузливо-насмішливими назвами певних характеристичних занять чи дій були такі ПН, як *Wdawukon* < вдави + кінь – той, хто удавив коня; *Krutyruch* < крути < порох – думаємо, це колишний

апелятив на означення людини, яка виготовляла вибухову речовину – порох, що в ті часи вироблявся з допомогою жорен, які, очевидно, треба було крутити [15:174]; *Mozykiszka* < мори + мишка «хто голодував»; *Mozykoza* < мори + коза, очевидно, назва того, хто морив козу, не даючи їй їсти; *Mastikarz* < масти + маш(а), мабуть, прізвишко кухаря; а ПН *Neizmak* < не+іж+мак виникла як антропонімічно-іронічна назва особи, що особливо полюбляла мак [18:75]; *Parykolino* < пари + коліно, мабуть, ідентифікація за часто повторюваною дією.

На перший погляд семантично прозорими є компоненти ПН *Maybroda* < май + брода (полонізоване укр. борода); *Pokinbroda* < покинь + брода (зам. борода); однак, спираючись на лану предикативну синтагму, важко визначити мотиви виникнення цих ПН.

ПН *Pereymybid* (< перейми + біда) відбиває, очевидно, тяжкий соціальний статус носія. Атрибутивна ідентифікація за підзначеною дією властива була і первісному носієві ПН *Laydida* < лай + діда; ПН *Gonibrowka* < гони + бровка виникла, мабуть, із часто повторюваного носієм словосполучення гони Бровка.

Словотвірно-синтаксична модель іменник + усічна основа дієслова. В основі композитів зазначеної словотвірно-синтаксичної моделі лежить предикативна синтагма іменник + усічена основа дієслова, що поєднані сполучним голосним *o* (за винятком однієї ПН *Baydalyz*). З погляду лексико-семантичної структури та мотивів номінації особи відповідні ПН поділяємо на дві групи: ідентифікації особи за характерною зовнішньою чи внутрішньою процесуальною ознакою та ідентифікація за певною професійною дією чи заняттям подекуди з іронічно-глузливіми забарвленнями. До першої групи належать: *Baydalyz* < байда + лиз-а-ти; з огляду на можливий синтаксичний перифраз «той, хто лиже байду», схиляємося до думки, що полісемантична лексема «байда»: «гуляка, безпечна людина», «прізвишко неповороткої жінки» (Гр. 1, 20) у цьому конкретному випадку вжита у діалектному значенні «губа». «рот» – «чого кривиш байду?»; *Lichonos* < лихо + нос-и-ти «хто приносить біду, лихо». Усі інші ПН належать до другої групи, серед яких твірними основами є омонімічні апелятиви типу: *Wolowod* < воловід «налигач», «людина, що продає воли», «волокрад» (Гр. 1, 250) < віл + вод-и-ти; *Didowod* < дідовод, діал. «проводир у незрячих» (Гр. 1, 389) < дід + вод-и-ти; *Kolodij* < колодій «колісник», «великий ніж» (Гр. 2, 271) < коло + ді-я-ти (для апелятива колодій віддавна характерне словотвірне явище декомпозиції); *Konowal* < коновал

< кон-о- + валах «кастратор жеребців», перен. знев. «поганий лікар, неук у медицині»; Piwowaг < пивовар < пиво + вар-и-ти; Szapował < шаповал «войлочник» < шапки + вал-и-ти.

Не відзначені опрацьованими лексикографічними джерелами твірні апелятиви ПН Mukomel < мука + мол-о-ти, що є конотативною назвою мельника; Swinoboy < свиня + би-ти, очевидно, назва того, хто різав свиней.

Поза двома зазначеними групами перебуває ПН Sorokoput < сорокопуд «невеликий хижий птах роду горобцеподібних із загнутим дзьобом і кігтями» (СУМ 9, 464). Схиляємося до діалектного тлумачення семантики омонімного апелятива сорокопуд, оскільки діалектизми часто допомагають розкрити природу літературного найменування, завдяки збереженню в них внутрішньої форми. Так, дятел – це і є сорокопуд від пудити, лякати сорок (пор. із діалектними синонімами сороконог, сорокопуг, сорокач, страхопуд) [2: 68].

Словотвірною-синтаксичною моделлю основа прикметника + іменникова основа. В основі зазначеної словотвірною-синтаксичною моделі лежить атрибутивна синтагма основа прикметника основа іменника, що поєднані між собою з допомогою сполучного голосного *о*. Атрибутивна частина виражена якісним прикметником, що характеризує зрощений із ним іменниковий посткомпонент. Якщо, за спостереженнями М.Л.Худаши, у XVII ст. цей тип найпродуктивніший [13:148], то наш матеріал засвідчує лише 11 таких ПН для 23 осіб (з них дві належать до цього типу умовно).

За семантичними ознаками ПН даної моделі можна поділити на кілька груп. Однак, з огляду на полісемантичність деяких твірних апелятивів, цей поділ подекуди умовний. Насамперед це стосується тих ПН, твірними основами яких послужили апелятиви з номенклатури рослинного світу, які водночас мають інші значення, як наприклад: Bilowus < біловус «людина з русими чи сивими вусами» (Гр. 1, 65), бот., «бур'янова злакова рослина, яка росте в полі й на луках» (СУМ 1, 183) < біл (-ий) + вус; Kosonoga < косонога бот., «віхалка, Anthericum, пов'язане зі складним прикметником косоногий; назва могла бути зумовлена формою стебла рослини» (ЕСУМ, 3, 52) < кос(-а) + нога. З огляду на фонеморфемне спотворення посткомпонента умовно до цієї групи зараховуємо ПН Czornobel < чорнобил «трав'яниста рослина з чорнувато-бурым стеблом, різновид полину» (СУМ 11, 356) < чорн(-ий(-а)) + биль, де биль – це «билля» [3:288].

До другої групи належать ПН, що характеризують людину певними зовнішніми ознаками: Holobut < гол(ий) + бут – «чобіт» < голубут «безчоботий» (пор. гола голка «голка без нитки», голий борщ «борщ без жиру»); Krywouuka < криворукий < крив(-а) + рука; Kuternoga < кутерногий «кульгавий, кляшоногий» (ЕСУМ 3, 163) < кутер + нога; Lichopater < лих(ий) < лат. pater «батько» або пол. священник; Malioczko < мале + очко; Czornowus < чорновусий < чорн(-ий) + вус. Ймовірно, що за зовнішнім виглядом дружини ідентифіковано особу ПН-ю Krasnozon < красн(-а) + жон(-а). ПН Syrohnizd виникла як словосполучення твірного апелятива «сірогнідий».

Непродуктивними словотвірною-синтаксичними моделями є **структури прислівник + усічена основа дієслова, чилівник + основа іменника, займенник + основа дієслова.**

Прислівниковий прекомпонент у моделі прислівник + усічена основа дієслова характеризує дію, виражену в другому компоненті: Darmochwal < дарм(а) + хвал-и-ти; Maloid < мало + істи; Nowosad < ново + сад-и-ти – це узвичаєна назва новопоселенця, тобто зайшого елемента [16:125]; Skoropad < скоро + пад-а-ти; Czornobaj < чорно + ба-я-ти. Перші три ПН виникли як характеристика особи за певною ознакою. М.Л.Худаши висловлює припущення, що ПН Skoropad пов'язана з побутом конюхів і кавалерії. І водночас – це апелятив на означення поганих їздців на конях [15:165]. ПН Czornobaj – це народнорозмовний, можливо з гумористично-зневажливим відтінком, апелятивний синонім до нейтральних і загальновідомих слів знахар, шептун (пор. із рос. краснобай) [15:162], яке закріпилося за родом давнього предка, що був знахаром.

ПН словотвірною-синтаксичною моделлю числівник + усічена основа іменника представляють словотвірний тип зрощення відіменникової форми числівника Tryhub < тригубий «із заячою губою» < три + губ(а) (Гр. 4, 282); Dwozon < двонож «хто мав дві жінки» < два + жон(а) з іменниковою основою. За смисловою структурою перша ПН вказувала на фізичну ваду первісного носія, друга – була ідентифікацією за складом родини.

Лише по одному разові засвідчені ПН словотвірною-синтаксичною моделлю **займенник + усічена основа дієслова та прикметниковий композит**: Samofal < самохвал < сам + хвал-и-ти; Skorobogaty < скоробагачко «хто бажає швидко розбагатіти» (Гр. 4, 140).

Серед композитних утворень зрідка трапляються ПН, що додатково суфіксовані такими формантами, як *-к-а*: *Kryw-o-szyi-k-a* < *Кривошия* < *крив-а* + *шия*; *Wezden-k-a* / *Wezden* < *весь* + *день* – виникла способом зрощення двох лексем, очевидно, на означення того, хто полюбляв повторювати це словосполучення. Відповідно суфікс *-к-а* функціонує як субстантивуючий формант, *-к-о*: *Suchopal-k-o* < *Suchopal* < *сухий* + *пал-ець*; *Konowalik* < *Коновал* < *коновал*. У двох останніх ПН суфікси *-к-о*, *-ик*, могли виконувати і патронімну функцію, яка, безсумнівно, характерна для формантів *-ук*, *-ич* у таких утвореннях: *Szapowal-uk* < *Шаповал* < *шаповал* < *шапки* + *валяти*; *Wowkohon-ucz* < *Вовкогон* < *вовк* + *ган-яти* (мисливське).

Полісуфіксальною є структура композитної ПН *Szapowal-an-cz-yn* < *Szapowal-an-k-a* < *Szapowal-an* < *Szap-o-wal* < *шаповал*, що за мотивом номінації є матронімно-посесивним утворенням.

Як свідчить наведений антропонімікон, ПН композитної структури на досліджуваній території не належать до продуктивних, але водночас і не є спорадичними.

Найпродуктивнішою серед них словотвірною-синтаксичною моделлю є імперативна форма дієслова у препозиції до іменникової основи. За лексико-семантичною структурою до цієї групи ПН належать передусім ідентифікації за певним заняттям чи дією, часто з глузливо-іронічним відтінком (*Morykiszka*); за зовнішньою чи внутрішньою ознакою (*Prudeus*) та запозичені з номенклатури рослинного світу (*Bolibruch*).

Для словотвірною-синтаксичної моделі іменник + усічена дієслівна основа характерне виразне переважання лексико-семантичної групи ідентифікації особи за певною професією чи заняттям (*Szapowal*) – переважно без конотації – та спорадично за якоюсь процесуальною ознакою (*Lichonos*) й один раз із номенклатури тваринного світу (*Sorokoput*).

Нечисельною є словотвірною-синтаксична модель основа прикметника + основа іменника, яка за лексико-семантичним змістом представлена двома групами: ідентифікація особи за певними зовнішніми ознаками (*Kutemoga*) та запозичення з номенклатури рослинного світу, деякі з яких через їхню полісемантичність можна тлумачити і як атрибутивні ідентифікації (*Bilowus*, *Kosonoga*). Інші словотвірною-синтаксичні моделі належать до непродуктивних.

Статистична продуктивність цього типу ПН відображена у зазначеній нижче таблиці.

Статистична таблиця ПН композитного структурного типу

№ п/п	Словотвірною-синтаксична модель	Кількість ПН	Кількість носіїв	Приклади
1.	імператив + основа іменника	17	23	<i>Bolibruch</i> , <i>Paliwoda</i> , <i>Pokinbroda</i>
2.	основа іменника + основа дієслова	11	25	<i>Wolowod</i> , <i>Konowal</i> , <i>Swinoboj</i>
3.	основа прикметника + основа іменника	11	23	<i>Bilowus</i> , <i>Kosonoga</i> , <i>Kryworuka</i>
4.	основа прислівника + основа дієслова	5	16	<i>Darmochwal</i> , <i>Maloid</i> , <i>Nowosad</i>
5.	числівник + основа іменника	2	3	<i>Tryhub</i> , <i>Dwozon</i>
6.	займенник + основа дієслова	1	1	<i>Samochwal</i>
7.	прикметниково- вий композит	1	1	<i>Skorobogaty</i>
8.	суфіксальні композити	8	11	<i>Krywoszyika</i> , <i>Suchopalko</i> , <i>Konowalik</i>
9.	етимологічно непрозорі	7	12	<i>Ocembruk</i>
Усього		63	115	

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

Гр. Словарь української мови / Упоряд. з додатком влас. матеріалу Б.Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.
СЇМ Словник української мови. – К., 1970–1980. –Т. 1–11.

ТОПОНІМИ ЧЕРВЕНСЬКО-ХОЛМСЬКОЇ РУСІ

Топоніми – це назви географічних об'єктів (міст, сіл, рік, гір і т.д.), разом з тим це явище нашої історії і культури. Вони, як правило, пов'язані з цілою низкою історичних осіб і подій, завдяки чому розширюють наші знання з історії, збагачують наш внутрішній світ, формують особистість і самі по собі становлять історичну цінність. Топоніми зберігають у собі важливу інформацію для вивчення мови та історичного минулого народів, які заселяли ту чи іншу територію. Це наближає інформацію топонімії до рівня датованих писемних, археологічних та інших джерел. Топонімія для вирішення проблем етногенезу дає іноді більше, ніж розкопки городищ і могильників чи плутані свідчення давніх авторів.

На жаль, дослідники ще мало уваги приділяють мові населення певного краю в тому вигляді, в якому вона відклалася в назвах річок, озер, боліт, пагорбів, лісів та ін., які від усіх інших слів відрізняються тим, що проявляються в мові як факти історії того чи іншого народу, що несуть на собі відбитки фізико-географічних умов його проживання, особливості сприйняття і оцінки ним оточуючого середовища тощо.

Важливо підкреслити, що географічна номенклатура дуже стійка, довго зберігається в ужитку і відбиває найдавніші мовні впливи як наслідок мовних контактів.

У даній роботі будуть розглянуті найдавніші топоніми місцевості, що у свій час називалася Червенською, або Червоною Руссю. На думку А. В. Лонгінова, це була область між Віслою, Дністром і Західним Бугом [1: 1].

Наприкінці X століття князь Володимир Святославович приєднав Червенські землі до Київської держави, оскільки на них проживало руське населення, яке за мовою, традиціями, культурою, побутом було таким же, як і населення Київської Русі.

Приєднання до Київської держави Червенських земель мало для неї неабияке значення, зокрема для зв'язку з іншими державами: через них пролягали торговельні шляхи до Польщі, Німеччини, Угорщини і т.д.

На приєднаній Володимиром Великим території поступово розбудовуються великі українські міста-фортеці (городи), які

1. Бевзенко С.П. З історії української ономастики (на матеріалах Харківського перепису 1660 р.) // Доп. та повідом. Ужгородського ун-ту. Серія філолог. наук. – 1961. – Вип. 7.
2. Богуцька Г.І. Розповідають назви птахів // Культура слова. – Вип. 16. – К., 1979.
3. Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992.
4. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. – К., 1958.
5. Керста Р.Й. Особові назви, утворені від загальних назв на означення професії, роду заняття (на матеріалі пам'яток української мови XVI ст.) // Питання історії української мови. – К., 1970.
6. Коваль А.П. Життя і пригоди імен. – К., 1988.
7. Локушанська-Бучко А.Е. Структура личного имени у Гомера // Антропонимика. – М., 1970.
8. Лось И.Л. Сложные слова в польском языке. – СПб., 1901.
9. Морошкин М. Славянский именовослов или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке. – СПб., 1868.
10. Редько К. Сучасні українські прізвища. – К., 1960.
11. Словотвір сучасної української мови. – К., 1979.
12. Трофимович К.К. Складні слова чеської мови XIII – поч. XVII ст. // Питання слов'янського мовознавства. – Львів, 1958. – Кн. 6.
13. Худаш М.Л. Українські козацькі назви (композиції і словосполучення), сер. XVII ст. (на матеріалі реєстрів запорізького війська Б.Хмельницького, складених після Зборівського договору 1649 р.) // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1964. – Т. VI. – С. 146–157.
14. Худаш М.Л. Із спостережень над українськими козацькими особовими назвами-композиціями сер. XVII ст. (на матеріалі реєстрів запорізького війська Б.Хмельницького, складених після Зборівського договору 1649 р.) // Ономастика. Питання мовознавства. – К., 1966. – С. 136–145.
15. Худаш М.Л. Складні українські особові назви сер. XVII ст. (на матеріалі реєстрів запорізького війська Б.Хмельницького, складених після Зборівського договору 1649 р.) // Питання історії української мови. – К., 1970. – С. 158–175.
16. Худаш М.Л. До питання класифікації прізвищевих назв XIV – XVIII ст. (з історії української лексикології). – К., 1980.
17. Фердинанд де Сосюр. Курс загальної лінгвістики. – К., 1998.
18. Франчук В.Ю. Українські особові назви XVII ст. // Питання ономастики. – К., 1965.
19. Bystron J.S. Nazwiska polskie. – Lwów, 1927.

були початком державної організації і мали оборонний характер, прикриваючи західноруські землі від зазіхань завойовників.

Описуючи долю Червенських городів в кінці X і на початку XI ст., літописець Нестор знайомить нас з назвами трьох із них – Белз, Перемишль і Червен, звідки можна зробити висновок, що у той час вони були найважливішими за своїм стратегічним положенням і якістю своїх укріплень містами.

Стосовно Червена читаємо: “Очевидно, Червен був знаменитим містом, як і Волинь, коли від Волині ціла околиця Волинською, а від Червена городи на Бузі і Сяні, а також і на Дністрі Червенськими городами названо” [1:21].

Вчені висловлюють різні припущення стосовно місцезнаходження цього легендарного руського города, але найвірогідніше він був розташований на р.Гучві, біля м.Тишівці (нині Люблінське воєводство, Польща), бо саме тут знаходяться її донині два суміжних села з промовистими назвами – Чермно і Вакиїв.

Поряд з ними збереглися земляні вали овальної форми – залишки замчиська, а на розораній низині знаходили багато людських костей, мідні хрестики тощо. Від часів існування Червена тут залишилося ще декілька цікавих топонімів: Монастир, Чорноземка, Червенець, Переспа. Усі вони прозорої семантики.

Час заснування Червена губиться у глибині віків, але у літописах він згадується з 981р.

До побудови Холма Червен у руському Забужжі займав ключове положення для оволодіння Червенською землею. Недаремно навколо Червена постійно “пустошили” то ляхи, то литовці, то ятвяги (одне з литовських племен). Доходили сюди і татари. Сварилися за Червен між собою і руські князі.

З літопису довідуємося, що у 1173 р. у Червені жив зі своєю матір'ю Ольгою Юрївною син Ярослава Галицького (Осмомисла) Володимир, але вже наступного року втік до Луцька, побоюючись батьківського гніву за неслухняність і розпусту [2:311].

Сама назва Червен походить, напевно, від давньоруського прикметника *чървень, чървень*, який має загальнослов'янський характер: він побутує у болгарській, сербохорватській, чеській, польській та інших слов'янських мовах для позначення червоного кольору [3:Т.IV:334]. У старослов'янській мові слово *чермний* означає багряний колір або таку якість предмета, яка вказує на його внутрішню чи зовнішню привабливість.

У такому значенні в народно-пісенній творчості поширений епітет *красний*. У “Слові о полку Ігоревім”, наприклад, Роман Святославович названий *красним*, а Всеволод Святославович – *чермним*.

У Волинському літописі прикметник *чермний* зустрічаємо як у прямому, так і в переносному значенні. Пор. приклади: “А коли настав вечір, то піднявся лід і ріка наводнилася, [і] беззаконний лихий [боярин] Семюноко [Чермний], подібний до лисиці рудизною, запалив моста на Дністрі” [4:386]; “У ті ж роки у Києві князів Всеволод Святославович [Чермний], який мав велику любов до дітей [княгині] Романової” [4:371].

А.В.Лонгінов стверджує, що назви місцевостей, які походять від “*червн*” або *красн*, найчастіше трапляються у західних і південних слов'ян і своїм походженням зобов'язані вроджайності ґрунтів, інші виникли завдяки мальовничому або вигідному у певному відношенні характерові місцевості... [1:9].

Якщо виходити із сказаного, то топонім Червен, який зберігся у згаданій назві села Чермно, слід вважати утворенням від апелятива *чървень*, певним чином пов'язаного з характером місцевості.

Загальноприйнятою є думка, що топонім Червен покладений в основу адміністративно-територіального об'єднання Червенські Города, або Червенська (Червона) Русь. В етимологічному словнику М. Фасмера читаємо: “Червоная Русь – историческое название украинской Галиции, Волыни, Подолии, гл. образом – Восточной Галиции... Эта местность получила свое название от древнерусского города Червень, к югу от Грубешова (имел большое значение уже по Пов. Врем. Лет под 1018 и 1031 гг.)” [3:Т.IV:336].

Інше припущення стосовно походження назви краю Червона Русь знаходимо в романі П. Куліша “Владимирия, или искра любви”: “Догадываются, что Белохорватский прикарпатский край прозвали Русью Червоною по неводеланным полям его, доставлявшим Западной Европе много дорогого в свое, может быть, ещё в до-финикийское время красивого вещества – *червца*, что этим вошел он в славу больше, нежели чем-либо другим, - и мы охотно верим, воспевая в патетических песнях своих червец точно финикийский пурпур...” [5:43]. Отже, червец – яскраво-червона фарба, виготовлена з барвної речовини, наявної в тілі комахи – червця.

Приймаючи до уваги сказане, все ж вважаємо, що топонім Червенська (Червона) Русь походить від найменування її

головного міста - Червена, оскільки як в Україні, так і в Польщі окремі князівства запозичували назву від столиці. Більше того, поняття князівських володінь настільки зливалося з поняттям про столицю, що літописець, називаючи їх, часто мав на увазі всю територію, що була під владою певного князя.

Що ж стосується топоніма Червен, то він споріднений зі словом червець семою червоний і, цілком можливо, що нею її мотивований. Народна ж фантазія холмшаків витворила образ князя по імені Червен, який і дав городові своє ім'я.

У другій половині XIII ст., після побудови Данилом Галицьким м. Холма, Червенська земля виділила з себе землю Холмську. Топонім Холм походить від загальної назви холм, що у слов'янських мовах означає пагорб, підвищення. У свій час це слово було запозичене з давньонімецької мови.

Про спорудження Холма існує цікава літописна легенда, яка проливає світло на походження назви: *"Але [якось], коли він [Данило] діяв лови, то побачив, він на горі гарне і лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав тамтешніх жителів: "Як іменується це місце?" І вони сказали: "Холм йому ім'я є." І, уподобавши місце те, надумав він, що поставить на ньому невеликий городок..."* [4:418].

Як стверджують дослідники, топоніми, що містять вказівку на особливості ландшафту, досить поширені у слов'ян. У назвах своїх поселень вони відображають ознаки того природного географічного пейзажу, серед якого їм доводиться жити. До таких "ландшафтних" термінів належать апелятиви ліс, сад, діброва, брід, поле, гора та інші. М.І.Толстой відзначив, наприклад, що широко уживаним слов'янським географічним терміном є топооснова гай, яка в усіх слов'янських мовах, де вона відома, має значення роща, невеликий лісок [6: 49]. Частотність використання лексеми гай у складі власних найменувань переконливо засвідчують, зокрема, такі топоніми Сумщини, як Гай, Гайка, Гайок, Калинів Гай, Зелений Гай [7:51].

Поширеними є також топоніми, виникнення яких зумовлюється особливостями ґрунту певної місцевості. Саме кам'янистість ґрунту зафіксована у назві старовинного міста Каменець (нині смт. Кам'янець Брестської обл.), побудованого у 1277р. руським князем Володимиром Васильковичем, про що довідуємося з літопису: *"Князь тоді сам поїхав з боярами і слугами і вподобав місце те над берегом ріки Ласни, і розчистив його [од лісу]. А потім поставив він на нім город і нарід його ім'ям Каменець, тому що земля була кам'яна"* [4:430].

Етимологічно пов'язаними з якостями ґрунту є також топоніми від апелятивів пісок, глина та ін. (Піски, Пісківка, Пісочин, Глинне, Глинськ, Глиняни).

Для номінації населених пунктів наші предки активно використовували гідроніми, тобто назви річок і інших водоймищ. З літописів відомо, наприклад, що князь Данило Галицький, коли княжив у Володимирі, збудував місто Угровськ (Угровськ) на лівому березі Західного Бугу, біля лівого берега устя р. Угерки (нині с. Угруськ Холмського воєводства, Польща).

Відгідронімного походження і назва старовинного міста Володави, розташованого теж на лівому березі Західного Бугу, біля лівого берега устя Володави (Володавки). У Галицько-Волинському літописі збереглося свідчення, що у 1241 році у Володаві проживав князь Данило, і до нього приїхав його син Лев, який *"вийшов із Угрів з боярами галицькими"* [4:398]. У 1242р. *"татари пустошили до [города] Володави і по озерах"* [4:400].

Місто Володава, як і Угруськ, зараз належить Польщі.

Місто Більськ (нині м. Бельськ-Підляський, Польща) було побудоване князем Володимиром Васильковичем, онуком Данила Галицького, на р. Білій (наймення річки швидше всього мотивоване кольором її води, вірніше кольором її дна). У літописі під 1276-77рр. читаємо: *"...вложив Бог у серце князю Володимирові добрий намір: почав він собі думати, аби за Берестієм поставити город..., бо ся земля опустіла була вісімдесят літ [тому], після Романа [Мстиславовича], а нині Бог підняв її милістю своєю"* [4:429-430].

Серед городів княжої доби згадується і Устилог (нині м. Устилуг Володимир-Волинського району Волинської області). Саме сюди у 1150 році князь Ізяслав послав на покорм союзників своїх угрів. Місто розташоване на правому березі Західного Бугу, біля устя р. Луги. Словосполучення устя Луги і стало основою наймення міста.

Доречно зауважити, що у Переяславській землі, біля правого берега устя Трубежа, був колись город Устя, який згадується у літописі під 1096р.: *"У сей же час пустошив [хан] Куря з половцями коло Переяслава і [город] Устя попалив..."* [4:140]. Городище, яке залишилось з тих далеких часів, на жаль, зараз затоплене Канівським водосховищем.

Що стосується назви Устилог, то вона трансформувалась в Устилуг, очевидно, завдяки фонетичній, а головне, семантичній близькості компонентів -лог і -луг. В.І. Даль так пояснює значення

слова *лог*: “улогвина, долина, балка, широкий яр, звичайно трав'яна низина, оточена уступами” [8:262].

Отже, перехід *-лог* в *-луг* у процесі мовлення був цілком природним.

Гідронім Луга теж мотивований апелятивом *луг*, до якого додано закінчення іменників жіночого роду на зразок *ріка*.

Т.Беценко, відзначає, що лексема *луг* часто виступає топоосновою мікротопонімів на Сумщині: Лугова Долина (урочище, низинна місцевість), Лужок (болото), Лугова (частина села) та ін. [7:52].

Аналіз топоніміки Червенсько-Холмської Русі засвідчує, що наші предки створеним ними поселенням часто давали своє ім'я. Ю.О. Карпенко з цього приводу пише так: “Відантропонімічні топоніми, зокрема назви поселень, у слов'янській топонімії з'явилися внаслідок загального суспільного розвитку, соціальної диференціації тощо. Назви поселення не творилися від імені першої – ліпшої людини – ця людина повинна була чимось виділятися з-поміж інших. І найчастіше це був власник або засновник (який також ставав переважно власником)” [9:33]. Такі висновки дослідник зробив на основі спостережень за топонімією Буковини.

У Червенсько-Холмській Русі ситуація була дещо іншою. Засновниками великих міст були князі, які їхніми власниками не ставали. З літописів відомо, наприклад, що князь Володимир Святославович, який наприкінці X ст. приєднав Червенські землі до Київської держави і утвердив на них православну віру, побудував в землі Червенській град “на своє ім'я Володимир” [1:76].

Володимир був другою столицею Волинської землі (нині м. Володимир-Волинський). У ньому збереглися деякі пам'ятки княжої доби, зокрема церкви Успіння Богородиці, Успенський собор, в якому поховані великий князь володимирський Василько Романович, брат короля Данила; великий князь Володимир, син Васильків; князь Мстислав Ізяславович та інші визначні особи.

Антропонімічного походження і топонім Ярославль (нині м. Ярослав на р. Сян у Перемишльському воєводстві - Польща). Цьому городові дав своє ім'я князь Ярослав Мудрий, укріпивши його як передову стратегічну позицію Перемишля після свого походу на краківського короля Мешка II в 1031р.

Закладаючи місто, Ярослав планував мати його не лише як оборонний, але й як торговельний пункт, оскільки через Ярослав

пролягав важливий торговельний шлях в Європу за княжих і пізніших часів. Як засвідчує М.Попович, до Ярослава “купці їжджалися і з Італії, і з Близького Сходу. На ярмарках Ярослава продавалося на рік близько 20 тисяч коней і двохсот тисяч волів” [10:147].

Найменша Ярославль становить собою присвійне утворення з суфіксом *-*їь* від імені Ярослав.

Аналогічним способом утворився топонім Перемишль від давньоруського імені Перемисль (Переими мысль). При поєднанні суф. *-*їь* з іменем Перемисль фінальне сполучення приголосних *-сль* внаслідок регресивної асиміляції за м'якістю змінилося на *-шль* (пор. м. Перемишляни на Львівщині, м. Добромисьль – на Тернопільщині і на Холмщині).

Зауважимо, що композитні імена з компонентом *мысль* є частими у слов'янській антропонімії: Мыслиборь, Добромысль.

Повноголосний компонент *пере-* у топонімі Перемишль – східнослов'янський і, за твердженням дослідників, “щойно через 400 років у латинських документах фіксується без повноголосся” [11:48].

Перемишль був столицею удільного руського князівства. Його називає Нестор, описуючи долю Червенських городів в кінці X і на початку XIст. Вперше згадується в літописі під 981р. Якщо Ярослав був переважно торговельним центром, то Перемишль залишався центром релігійно-культурним. Тут була Єпископія, куди князь Володимир Василькович “дав Євангеліє *тракос, оковане сріблом з жемчугом, яке сам був списав*” [4:447].

На р. Сян розташоване і місто Переворськ (Переворескь), яке належало князеві Леву, синові Данила Галицького. Назва утворилася від давньоруського слова *переора* (переорана земля) і суф. *-ськ<ескь*. Звук *в*, на нашу думку, – діалектного походження. Він на даній території майже регулярно появлявся перед початковим *о*: *орати* – *ворати*, *огірок* – *вогірок* і ін.

Недалеко від Холма, на лівому березі Вепра, існував колись город Щекарів. За народними переказами, його заснування належить Щеску, братові Кия і Хорива, який у ті давні часи успадкував західну частину Русі. Щеском, очевидно, був заснований і Щекотів, сліди якого знаходять на північ від Львова, в районі Жовкви.

Щекарів і Щекотів згадуються у Волинському літописі. Вони теж є присвійними утвореннями від імені Щек.

Іменем Щека названа також гора Щекавиця, що знаходиться поряд з с. Стоп'є, неподалік від Холма.

Як засвідчує Холмський єпископ Яків Суша, поблизу цієї гори, яка нагадувала гору Щекавицю у Києві, Щеком було вибудоване з простого каменю поганське капище, яке згодом перетворилося в церкву святого Спаса. Звідси, очевидно, і назва побудованого поряд села Спас.

Город Щекарів, який у XIII ст. мав важливе стратегічне значення, у 1394р. був переіменований у Красностав.

Топонім Красностав спочатку являв собою словосполучення *Красний Став*. Таке написання зафіксоване в Густинському літописі під 1499р.: "*Миндикирей, татарин, допомагаючи Москві, послав синів своїх з безліччю татар на Волинь, і попалили вони біля Белза, Красника, Туробіна, Красного Ставу, Любліна, Урендова і Володимир і Берестя спалили*" [1:302].

Словосполучення *Красний Став* згодом зазнало лексикалізації шляхом стягнення і перетворилося в одне слово.

Отже, місто Красностав отримало найменування від гарного (красного) водоймища, коло якого воно було засноване. Аналогічні за походженням і структурою назви в українській топоніміці не є рідкістю. Пор. на Покутті: *Красний Потік, Краснополе, Чорний Потік, Сухий Став* та ін.; *Краснобрід*, у Замістському повіті (Польща).

Зауважимо, що назви з топоосною *красн* або *червн* поширені не лише в українській, але й у інших слов'янських мовах.

На карті України знаходимо чимало населених пунктів з топоосною *город* (*Городище, Городок, Городківка* та ін.), яка збереглася від тих часів, коли наші предки для захисту від завойовників ставили *городи* (огорожені, укріплені частини міста). У літописі читаємо, наприклад, що коли у 1159р. половці прийшли до Переяслава, "*люди збіглися в город [і] не одважувалися навіть скот випустити з города*..." [4:234].

Корінь *город* при творенні топонімів у свій час виявляв високу продуктивність. Наприклад, в "Літописі руському" зафіксовані назви поселень *Городен, Городеськ, Городище, Городок, Городець* та ін., які існували у різних місцевостях. Назву *Городець (Городок)* знаходимо, наприклад, у Київській, Переяславській, Полоцькій, Ростово-Суздальській землях і на Лівобережжі м. Києва – *Городець (Городок) Пісочний* (на піску).

Топонім *Городець (Городок)* утворився морфологічним способом від апелятива *город* і суфікса *-ець (-ок)*, який, очевидно, вказував на розмір укріплення.

На лівому березі Західного Бугу, у Грубешівському повіті (Польща), розташоване село *Городло (Городель)*.

У XIIIст. воно належало князю Володимирові Васильковичу, племіннику Данила Галицького, а після його смерті – його княгині.

Село *Городло* мало велике торговельне значення: тут у свій час була велика хлібна пристань і привілейоване місце для оптових складів солі.

Словотвірним суфіксом у топонімі *Городло* виступає *-л-*, наявний у багатьох польських іменниках: *sztydo, mydto, sadto* та ін.

На землях, які колись називалися *Червенською (Червоною) Руссю*, збереглося чимало власних назв поселень, пов'язаних з історичною минувщиною цього краю. Серед них село *Клятви*, у *Томашівському повіті (Польща)*, де, очевидно, князі давали один одному клятву на вірність; *Конюхи*, поряд з *Червеном*, де, напевно, знаходилось княже кінне господарство, оскільки, як пише М. Попович, князь мусів мати арсенал зброї, яку роздавав народу у випадку загального походу, та кінне господарство, яким мвідував конюший тіун і яке мало те саме призначення [10:78].

Поселення *Тишівці* (від словосполучення *тут шевці*), яке забезпечувало княжий *город Червен* взуттям; *Гостинне* (від апелятива *гість - купець*), де, очевидно, зупинялися купці на відпочинок, оскільки тут проходив торговельний шлях і т.д.

Відлуння слави княжих *городів* зберігає у собі топонім *Городиславичі* (нині село у *Замістському повіті, Польща*). Швидше всього він є дериватом від давньоруського імені *Городислав*.

Аналогічним способом утворена і назва містечка *Войславичі*, розташованого неподалік від Холма. вона мотивована чоловічим іменем *Воїслав* і нагадує нам про мужніх наших предків-воїв.

Село *Ратиборовичі* *Грубешівського повіту* у своїй назві зберігає давньоруське ім'я *Ратибор*, утворене шляхом поєднання двох синонімічних слів – *рать* (битва) і *бор* (від боротися), а село *Турковичі*, розташоване поряд з *Червеном*, підтверджує факт перебування і цій місцевості турків.

Подією великої історичної ваги прославилося і місто *Дорогочин*: тут, у цьому давньоруському *городі*, у 1253р. князь

Данило Галицький був удостоєний титулу короля. Пана Римський Іннокентій IV прислав до нього послів достойних, що принесли Данилові вінець, скипетр і корону, які означали королівський сан.

Дорогочин – дуже давнє поселення. До ХІІст. воно входило до складу Берестейської землі, а потім виокремилася у самостійне князівство. Зараз це невеличке містечко (2,5 тис. жителів) у Білостоцькому воєводстві, Польща.

Давність Дорогочина засвідчує і сама назва: перший компонент *дорого-/драго-* прослідковується у багатьох давнослов'янських іменах і утворених на їхній основі прізвищах: Драгомиль, Драгомирь, Драгомиров, Драгоманів та ін. Трапляється він і у давньоруських топонімах: Дорогобуж, Дороговськ, Дорогожич та ін.

Семантика компонента *дорого-/драго-* швидше всього пов'язана з семантикою прикметника *дорогий* (ст.-слов. *драгъ*), який належить до загальнослов'янського словникового фонду і у топонімі Дорогочин може вказувати на важливість, значущість об'єкта [З:Т.1:531].

Що стосується компонента *-чин*, то він, очевидно, має семантичний зв'язок із загальнослов'янським іменником *чин* у значенні "дія, порядок, робота, спосіб" або з дієсловом *чинити* – "робити, здійснювати" [З:Т.ІV: 362-363].

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що дотеперішні назви багатьох міст, сіл, рік та інших географічних об'єктів на території нинішньої Польщі - це останні сліди колись руського народу, що споконвічно проживав на своїй землі до депортації 1944-1947рр., оскільки ці назви можна пояснити тільки при допомозі нашої історії, мови і культури.

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ:

Спас. Богородиця, Попівщина, Діяконів. Ганна, Лопійник Руський, Монастирок, Могильниця, Раколупи Русько, Волосавичі Руські, Столп'є, Яблонь Руське, Ярославець, Половці (Підл.), Іванки, Жуки

1. Лонгинов А.В. Червенские города. Исторический очерк в связи с этнографией и топографией Червонной Руси. – Варшава, 1885. – 368с.
2. Сафонович. Хроніка літописців стародавніх.-К, 1992. – 332с.
3. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х томах.- М., 1986-1987.

4. Літопис руський за Іпатським списком/ Переклав Леонід Махновець. – К., 1990. – 590с.
5. Куліш П. Владимирия, или искра любви// Київська старовина.- 1998-№1.-С.41-93
6. Толстой Н.И. Славянская географическая терминология. Семасилогические этюды. - М., 1969. – 263с.
7. Беценко Т. Етюди з топонімії Сумщини. – Суми, 2001. – 71с.
8. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М, 1955. – Т.ІV.
9. Карпенко Ю.О. Топонімія Буковини. – К.,1973.- 238с.
10. Попович М. Нарис історії культури України.-К.,1999. – 727с.
11. Бучко Д.Г. Походження назв населених пунктів. Покуття. – Львів, 1990.-144с.

Олег БЕЛЕЙ (Львів)

ПРО СПОСОБИ ТВОРЕННЯ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ФІРМОНІМІВ

Український фірмонімний репертуар являє собою достатньо відкриту систему, яка дуже активно прореагувала на політичні та економічні реформи кін. 80–90-х рр.: соціально заангажовані та невігадливо казенні фірмоніми на зразок "Більшовик", "Комунар", "Промтовари", "Продукти" виходять з ужитку, а натомість відбувається надзвичайно активне творення нових власних назв підприємств, що постають на нових засадах деполітизованої естетики та моди, які утверджуються по всіх регіонах України та здавна панують в західноєвропейських країнах.

Сучасні уявлення про власну назву підприємства, які диктуються модою та впливом західних традицій, зумовили квантитативну масштабність та квалітативну глибинність змін в українському фірмоніміконі останнього десятиліття. Це, у свою чергу, зумовило специфіку способів творення сучасних українських фірмонімів. Але, як завжди буває на етапі становлення чи докорінної перебудови будь-якого розряду онімної лексики, формування сучасної української фірмонімії відбувається завдяки двом процесам – онімізації, точніше фірмонімізації апелютивів і трансонімізації.

Сучасні дослідники справедливо вважають онімізацію апелятивів давнім і основним способом утворення власних назв, кваліфікуючи це явище різновидом лексико-семантичного способу словотвору. А.Суперанська слушно підкреслює, що при переході апелятива у власну назву передусім відбувається зміна статусу лексеми. Один із різновидів онімізації – фірмонімізація загальних назв – найпродуктивніший спосіб творення сучасних українських фірмонімів [1: 36]. За нашими підрахунками, приблизно 56 % сучасних власних назв підприємств України постало саме внаслідок фірмонімізації апелятивів. Значний характеристичний потенціал фірмонімів, утворених за допомогою онімізації апелятивів, є, на нашу думку, основним фактором, що забезпечує високу продуктивність цього способу творення нових власних назв підприємств. Специалізацію, сферу діяльності, організаційну структуру найменованого підприємства найлегше окреслити апелятивом, який, фірмонімізувавшись, все ж зберігає досить прозору первісну, доонімну семантику. Пор.: кафе “Зустріч”, МПП “Світанок”, ТОВ “Дзвін”, МПП “Троянда”, ТОВ “Дубок”, МП “Смерічка”, кооператив “Ялинка”, МПП “Пролісок”, МПП “Промінь”, ПП “Верба”, МП “Джерело”, МП “Поступ”, ТОВ “Заграда”, фірма у формі ТОВ “Сузір’я”, страхова компанія “Оберіг”, ТОВ “Калина”, ТОВ “Обрій”, ТОВ “Ватра”, селянське (фермерське) господарство “Барвінок”, селянське (фермерське) господарство “Берізка”, МПП “Веселка”, МПП “Грембіта”, МП “Голуб”, ПВКомП “Мак”, селянське (фермерське) господарство “Мальва”, МП “Голубка”, МПП “Гроно”, ТОВ “Гай”, ТОВ “Вишня”, СМП у формі ТОВ “Крок”, ВКФ “Чарівниця”, ПМП “Корона”, ТОВ “Мрія” та ін.

Характерно, що в сучасній українській фірмонімії піддається фірмонімізації висока питома вага чужомовних апелятивів, в тому числі й неадаптованих до фонеморфемної структури української мови, які нерідко дублюють загальноновживані, традиційні українські назви. Пор.: ПМП “Форвард”, МП “Сюрприз”, МП “Міраж”, ПМП “Фаворит”, ПП “Бонус”, ТОВ “Лідер”, МПП “Авангард”, МП “Екстра”, МП “Альфа”, ТОВ “Енергія”, МП “Комфорт”, ТОВ “Тандем”, МПМ “Аквamarin”, МПП “Альянс”, а також СП “Вест”, СМП “Петрол”, ТОВ “Маркет”, ПП “Бест”, МПП “Інжиніринг”, ПВКомП “Комерціал”, МП “Універсал”, ТОВ “Імперіал”, ТОВ “Імідж”, ТОВ “Гранд”, МП “Континенталь”, МПП “Фієста”, ТОВ “Елан” та ін.

В орбіту сучасних фірмонімізаційних процесів залучаються також складені найменування (юкстапозити), за допомогою яких здійснюється всебічний (багатоозначковий) опис найменованих підприємств. Наприклад: СМП “Аудиторська фірма”, проектно-виробнича фірма “Інженерний центр”, АТ “Бібрський торговий дім”, ВАТ “Полтавський промисловий комбінат”, спільне українсько-російське підприємство у формі АТ відкритого типу “Торгово-промислова компанія”, ТОВ “Західно-українська юридична консультативна компанія”, МП “Впроваджувальний госпрозрахунковий центр інформатики і науково-технічних послуг”, ВАТ “Мукачівський завод залізобетонних виробів і конструкцій”, ДП “Ательє термінової хімічистки” та ін.

Аналіз особливостей фірмонімізації дескриптивних словосполучень дозволяє виявити одну цікаву тенденцію: онімізація окремих компонентів багатокомпонентного словосполучення залежить від позиції відтопонімного прикметника. Якщо відтопонімний прикметник знаходиться на початку словосполучення (у препозиції), то онімізується усе словосполучення. У разі, коли відтопонімний прикметник стоїть у постпозиції дескриптивного словосполучення, то онімізується лише він. Пор.: ВАТ “Київський маргариновий завод”, АТ “Миколаївський глиноземний завод”, ВАТ “Дніпропетровський абразивний завод”, ЗАТ “Житомирська швейна фабрика” і птахофабрика “Мукачівська”, агрофірма “Ракошинська”, автогаражний кооператив “Росвігівський” та ін. В онімізації лише постпозитивних відтопонімних прикметників дескриптивних словосполучень також можна вбачати тенденцію в економії мовних засобів, реалізація якої породжує появу сліптичних варіантів.

Подібно до відтопонімних прикметників здійснюється процес онімізації (фірмонімізації) якісних і відносних прикметників, що знаходяться у постпозиції. Наприклад: кооператив “Сонячний”, МПП “Молодіжне”, кооператив “Висотний”, агроекономічна фірма “Гірська”, колективне сільськогосподарське підприємство “Прикордонне”, кооператив “Молодіжний”, СМП “Благодатне” та ін.

Зрідка фірмонімізації піддаються й фраземні одиниці. Наприклад: фермерське господарство “Золота підкова”, ТОВ “Дике поле”, ПП “Червона калина”, ТОВ “Серце Європи”, АТ “За нове життя”, завод “Червона зірка”, ТОВ “Один до другого”, ПМП “Шлях до храму”, ТОВ “Третій празник” та ін.

Розгалужені та міцні системні зв'язки сучасної української фірмонімії з іншими розрядами онама виступають важливою передумовою продуктивності трансонімізації (трансфірмонімізації) як способу творення нових власних назв підприємств. До того ж цілий ряд ознак найменшаних підприємств (місце розташування, власник тощо) найпростіше можна охарактеризувати трансфірмонімізованими урбонімами, гідронімами, мікротопонімами, антропонімами і т. п. Наприклад: готель "Львів", торговий центр "Зубра", АТ "Галичина", АТ "Одеса", готель "Ужгород", МП "Мараморош", агрофірма "Україна", ВАТ СКБ "Дністер", МП "Говерла", МП "Петрос", МП "Карпати", спільне українсько-чеське підприємство "Ірина", СП "Володимир", селянське (фермерське) господарство "Качур ІІ", МП "Бочковський", ТОВ "Бразюк", ТОВ "Мономах" та ін.

Наші спостереження над онімізацією та трансонімізацією як способом творення сучасних українських власних назв підприємств показують справедливості критики Ю. Карпенка прийнятого в сучасній ономастиці розуміння онімізації та трансонімізації лише як чисто семантичного процесу [1, 36]. Часто при утворенні нових фірмонімів онімізація чи трансонімізація супроводжується іншими способами деривації. Такі випадки Ю. Карпенко вважає граматичною, або морфологічною онімізацією чи трансонімізацією [1, 37].

Основним фактором, що визначає набір способів граматичної онімізації/трансонімізації виступає, на нашу думку, тенденція до економії мовних засобів, яку А. Суперанська справедливо вважає однією з ономастичних універсальї [2, 121]. Аббревіація, еліптізація і стягнення (усічення) – ось основні способи деривації, які разом з онімізацією/трансонімізацією забезпечують не лише появу нових українських фірмонімів, а й роблять їх лаконічними, зручними у вживанні.

У сучасній українській фірмонімії приблизно 30% власних назв підприємств утворено за допомогою онімізації / трансонімізації та аббревіації. Серед фірмонімів-аббревіатур переважають оніми, утворені за допомогою онімізації/трансонімізації та часткової аббревіації (близько 68% від загальної кількості назв-аббревіатур). Дві, рідше три-чотири усічені основи, фірмонімізувавшись, утворюють оніми на зразок ТОВ "Будекспо", орендне підприємство "Рембуд", ТОВ "Екопром", МП "Турінформ", ВКСМП "Техком", МПП "Метакон", спільне польсько-українське підприємство "Украполь" (аббревіатури слів Україна і Польща), спільне

українсько-італійське підприємство "Італ-Карпат" ТОВ "Андрікарп" (аббревіатура імені та прізвища власника – Андрій Карпник) (двокомпонентні); ВАТ "Київміськбуд", ВКСП "Промбудторг", спільне українсько-угорсько-голландське підприємство "Віжибу" (скорочення виразу – вічне життя буде), СП "Екотрейдінформ", ПП "Сівамі" (скорочення імені власника Сидорак Василь Михайлович) (трикомпонентні); оптово-роздрібне підприємство по торгівлі промисловими товарами "Облкоопромторг", МПП "Будагротехекспорт", СП "Закарпатінформторг", ТОВ "Прикарпатмедтехком" (багатокомпонентні) та ін.

У скорочених основах фірмонімів-аббревіатур здебільшого міститься інформація про характер діяльності та місце розташування фірми. Окремі з аббревіатурних утворень цього типу настільки засвоєні мовцями, що навіть працівники підприємств не змогли нам, наприклад, пояснити, яке слово криється за усіченим -буд- у фірмонімі "Будекспорт": будівельний, будівельник, будувати, будівництво...?

В українській фірмонімії комбінована аббревіація поступається продуктивністю перед частковою. Лише близько 10% утворень є комбінованими аббревіатурами. Наприклад: архітектурне проєктно-будівельне МП "Т-АРХ" (походить від Тячів + архітектура), АТ "АРТЕМ ДАХК", ПМП "Юпан" (скорочення імені та прізвища власника Юрій Паньков), спільне українсько-чеське підприємство "Еко-Л.М.М.О", ТОВ "Монтех ЛТД", ТОВ "І.Т.Д.-кооп", МПП "Дробік" (походить від Дроботенко і компанія) та ін.

Специфічну групу серед українських аббревіатур-фірмонімів становлять ініціальні утворення (близько 22% від загального числа назв-аббревіатур). Наприклад: кондиторська фабрика "АВК", спільне українсько-італійське підприємство "РТМ", ТОВ "СПС", МП "СК", ПНВП "КВОМ", МП "НІР", МП "КМК", МПП "ЛБМ", МПП ВКФ "ПС", МПП "ВВВ", ПП "П.В.М.", ТОВ "НГКМ-ЛТД", адвокатське бюро "Гюс" (походить від Григорука Ю.С.) та ін. Особливістю ініціальних фірмонімів-аббревіатур є те, що всі вони, як правило, постали внаслідок трансонімізації антропонімів-акронімів. Пор.: Бедь Володимир Васильович (прізвище, ім'я, по батькові) – БВВ (антропонім-акронім) – "БВВ" (приватна фірма, власником якої є Бедь Володимир Васильович). Зауважимо, що у скорочених основах 90% часткових та комбінованих аббревіатур-фірмонімів міститься інформація про характер, місце діяльності

фірми, форму її власності, тоді як серед ініціальних такі дані несе лише близького 1 % аббревіатур-фірмонімів.

Тенденція до економії мовних засобів послужила, очевидно, головною причиною при утворенні сучасних українських фірмонімів за допомогою онімізації/трансонімізації + усічення. З-поміж трьох типів усічення, які виділяються дослідниками, в сучасній українській фірмонімії представлено головним чином тільки один – апокопу. Це, можливо, пояснюється тим, що, за спостереженнями дослідників, “апокопа характеризує не лише імена (власні імена – О.Б.), а й апелювативні назви осіб за спорідненістю та своєюцтвом, а також зоонімі” [3, 85]; пор. ще: [4].

Використання онімізації/трансонімізації + апокопи полягає у відкиданні одного чи кількох складів імені, що внаслідок онімізації/трансонімізації набуло статусу фірмоніма. Наприклад МП “Альтерна”, кафе-магазин “Алко” (від слова *алкоголь*), ПП “Арома”, МП “Гайво” (від прізвища власника *Гайворонський*), ПП “Ласн” (від прізвища власника *Ласновець*), ПМП “Тарна” (від прізвища власника *Тарнай*), ТОВ “Стан” (від прізвища *Станко*), ПП “Шант” (від прізвища власника *Шанта*) та ін.

Вияснити чіткі закономірності механізму апокопи, які охоплювали б усі без винятку українські фірмоніми, неможливо, однак слушним видається спостереження К. Лук'янюка, який вважає, що вибір звукового складу імені при усіченні диктується, очевидно, намаганням зберегти зв'язок із звуковим складом повного імені [5, 45].

Окремо слід сказати про фірмоніми типу “Алекс”, “Влад”, “Макс”, “Гобі”, структура яких сформувалася внаслідок усічення на дофірмонімному рівні (антропонімному), а тому нема підстав зараховувати їх до онімів, утворених за допомогою комбінованої моделі онімізації/трансонімізації + усічення.

Отже, онімізація (фірмонімізація) та трансонімізація (трансфірмонімізація) виступають основними, стрижневими способами творення українських сучасних фірмонімів, що зумовлено, на нашу думку, глибокими кількісними та якісними змінами, які активно відбуваються у загальноукраїнському фірмоніміконі. Онімізація та трансонімізація може бути як “чистою”, так і ускладненою іншими дериваційними способами. З часом, очевидно, роль граматичної онімізації/трансонімізації буде зростати.

1. Карпенко Ю.О. Онімізація і трансонімізація як словотвірний акт // Шоста республіканська ономастична конференція. Тези доповідей і повідомлень. – Ч.1. – Одеса, 1990. – С.35-37.
2. Суперанська А.В. Структура имени собственного (фонология и морфология). – Москва: Наука, 1969. – 207с.
3. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття: Вступ та імена. (Конспект лекцій). – Ужгород, 1978. – 103с.
4. Сюсько М.И. Современная народная зоонимия (зоонимикон украинцев района Карпат) / Дис. ... докт. филол. наук. – Ужгород, 1989. – 396с.
5. Лук'янюк К.М. Словотвір здрибноло-пестливих власних назв у буковинських говорах // Тези доповідей міжвузівської наукової конференції з питань укладання діалектологічних словників. – 1960. – С.44-46.

Марія МРИГЛОД (Тернопіль)

ПОСЕССИВНІ ОЙКОНИМИ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ З ХРИСТИЯНСЬКИМИ ІМЕНАМИ В ОСНОВАХ (СТРУКТУРНО-СЛОВОВІРНА ХАРАКТЕРИСТИКА)

Для вираження семантичної категорії посесивності в українській мові використовуються різні синтаксичні, морфологічні, лексичні та словотвірні засоби. Серед останніх центральне місце посідають суфікси присвійних прикметників *-ин (-ін)*, *-ів*, (*-ев*, *-ев*, *-їв*, *-ов*).

Творення присвійних прикметників на *-ин*, *-ів* від особових назв (в першу чергу від власних) характерне для нашої мови протягом усього періоду її розвитку; воно не втратило своєї продуктивності і тепер. Про це свідчать моделі як в антропонімії, так і в топонімії. Торкаючись географічних назв на *-ин*, *-ов (>-ів)*, зауважимо, що вони є загальнослов'янськими типами і належать до тих утворень, виникнення яких припадає на період від плеїнного до класового співжиття слов'ян, а продуктивний розвиток – у класових формаціях суспільства [1: 95].

Оскільки найпоширенішим ідентифікаційним засобом особи на початку і частково в I-й половині II-го тисячоліття н.е. були християнські імена, то, відповідно, й назви населених пунктів на *-ин*, *-ов (>-ів)* утворювалися саме від таких антропонімів.

У запропонованій статті детальніше розглянемо словотвірну структуру християнських імен – твірних основ відантропонімних ойконімів Галицької землі на *-ин, -ов (>-ін)*. Матеріалом нашого дослідження послужили сучасні та історичні джерела, повний перелік яких подаємо в кінці роботи.

Майже 100 імен переважно православного календаря у різних структурних варіантах стали основами близько 170 населених пунктів на *-ин, -ов (>-ів)* Галичини.

Щодо кількісних показників утворень із формантом *-ин* та *-ов (>-ів)*, то вони далекі не однакові. Зокрема із 170 посесивних ойконімів понад 150 утворено за допомогою суфікса *-ов (>-ів)*. Останній найчастіше додавався до чоловічих імен (як до повних, так і до демінутивних їх варіантів) з нульовою флексією та на *-о*, наприклад: *Antonow* [SORGal, 113], *de v. Bieniow* [ЖУР V, 238], *Wiktorow* [SORGal, 553], *Iszczkow* [SORGal, 397], *Manajow* [Шематизм, 58], *Pawlow* [SORGal, 69] та ін.

Формант *-ин* поєднувався з основами на *-а*, наприклад *Wasiuczyn* [SORGal, 442], *de Lanczin* [AGZ XII, 117], *de v. Lesczyn* [ЖУР V, 206], *Микулинъ* [Барсов, 124], *Chomczyn* [SORGal, 266]. Оскільки город, оселя, селище, городище, дворище і т.д. у переважній більшості належали чоловікам (главам родин), а присвійні назви від чоловічих імен творилися переважно за допомогою суфікса *-ов (>-ів)*, тому й дериватів на *-ов (>-ів)* є значно більше, ніж утворень з *-ин*.

Основи посесивних ойконімів Галицької землі засвідчують повні християнські імена переважно в українській адаптованій формі, наприклад: *per Andrzejowa* [AGZ XII, 123], *Василевъ* [Барсов, 25], *Wiktorow* [ZD XVIII/2, 398], *Harasimow* [ZD XVIII/2, 311], *Hlibow* [ЖУР V, 80], *de Dawidow* [AGZ XII, 136], *Dynisow* [ЖУР V, 288], *Isakow* [AGZ XII, 269], *Martynow* [Dąbk, 30], *Nadziejow* [ЖУР V, 24], *Nastaszow* [ZD XVIII/2, 97], *Пилипова* [Р., 54] та ін., всього 68 найменувань. Лише одне ім'я *Дмитро* зафіксоване в основах назв поселень і в адаптованій, і в неадаптованій формі: *domine Dymittrowe* [AGZ XII, 115], *Dmitrow* [SORGal, 244].

Історичні джерела, опрацьовані нами, засвідчують наявність посесивних ойконімів Галицької землі, які утворені також від повних християнських імен католицького календаря. Їх нараховується всього 4: *Jozefow* [SORGal, 244], *Karlow* [SORGal, 535], *Jakubow* [ЖУР V, 256], *Janow* [SORGal, 612].

Назви населених пунктів із формантами *-ин, -ов (>-ів)* творилися від усіх словотвірних варіантів християнських імен.

Досить поширеним в основах посесивних ойконімів виявилися усічені утворення, наприклад: *de v. Arłamowa* [ЖУР V, 146] < *Арлам* < *Варлам*, *de v. Bieniow* [ЖУР V, 238] < *Бень* або *Беньо* < *Бенедикт* [див. СВІЛ] або *Beniamin* [Mal., 53]; *Zeniow* [ЙФМ, 113] < *Зень* або *Зеньо* < *Зеновій*, *de Kalinowa* [AGZ XII, 15] < *Калин* < *Каленик* [2: 112], *Kornuow* [ZD XVIII/2, 172] < *Корн* < *Корнелій*, *Maniowa* [ЦДІАЛ ГГС ф.5, о.1, арк.18] < *Мань* або *Маньо* < *Мануїл*, *Mierow lub Mirow* [SORGal, 245] < *Мир* < *Мирон* (можливо, й від слов'янського *Мирослав*), *Panow* [АрхЮЗР I/6, 657] < *Пан* або *Паньо* < *Пантелеймон*, *Sopow* [ZD XVIII/2, 103] < *Соп* < *Сопрон* [3: 126], усіх – 22 назви.

Скорочення імен (твірних основ посесивних ойконімів) відбувалося різними способами. Найчастіше спостерігаємо усічення кінцевої частини імені.

В основах відантропонімних ойконімів Галицької землі на *-ин, -ов (>-ів)* засвідчені також демінутивні варіанти християнських імен. Найбільш продуктивним виявився суфікс *-к-*, який міг поєднуватися як із повною, так і скороченою основою, наприклад: *Wasykow* [SORGal, 189] < *Василько*, *lwankow* [SORGal, 33] < *Іванко*, *Syemenkow* [AGZ XII, 4] < *Семенко*, *Chomykow* [ZD XVIII/2, 171] < *Хомик*, *Janczin* [AGZ XII, 115] < *Янка*, *Jaremkow* [ЖУР V, 243] < *Яремко*, *ze Zinkowa* [AGZ X, 20] < *Зінько*, *Iszczkow* [ZD XVIII/2, 301] < *Ісько* < *Ісак*, *Lanczyn* [SORGal, 354] < *Ланка* < *Іоланта*, *Євламнія* [СВІЛ, 208], або від слов'янських *Милана*, *Світлана* чи іншомовного *Руслана* [там же], *contra Manczyn* [AGZ XII, 35] < *Манка* < *Мануїл*, *Matkow* [ЦДІАЛ, арк.73] < *Матко* < *Матвій*, *Senkow* [SORGal, 89] < *Сенько* < *Семен*.

Посесивні ойконіми Галицької землі дають змогу реконструювати й демінутивні утворення християнських імен із суфіксами *-ен'-*, *-ун'-(а)*, *-ил-(о)*, *-ш-*, *-ум-(а)*, наприклад: *Wasiuczyn* [SORGal, 442] < *Васюта* < *Василь*, *Hanunin* [SORGal, 244] < *Гануня* < *Ганна*, *Kosteniow* [ЙФМ, 157] < *Костен* < *Костянтин*, *Petrylow* [SORGal, 607] < *Петрило* < *Петро*, *z Tomaszowa* [ЖУР V, 104] < *Томаш* < *Тома (Хома)* та ін.

Нами виявлено близько 30 найменувань поселень із суфіксальними варіантами християнських імен в основах.

У той же час біля 40 посесивних назв населених пунктів Галичини утворено від усічених, але уже суфіксальних дериватів імен. У таких демінутивах найбільш поширені форманти: *-н-* (*-н'-*), *-к-*, *-ч-*, *-ц-*, *-ш-*, *-х-*: *Hoszow* [АрхЮЗР IX/12, 334] < *Гош* < *Гордіт* або *Johannes* [Mal., 107], *de v. Hrieniow* [ЖУР V, 183] <

Гринь (Гринько) < Григорій, *pro Dasszowa* [AGZ XII, 138] < Дани < Данило, Давид, Дасій [Св.] або Богдан, Івачів [ЖУР V, XVI] < Івач < Іван, Кінашів [АТУ, 123] < Кінаш < (род.) Конаша < Кононь [2, 117], Macikow [AGZ XII, 369] < Мацук < Мамвій, *item Miszin* [AGZ V, 39] < Міша < Михайло, Oleszow [SORGal, 606] < Олеш < Олексій або Олександр, *Stecowa* [SORGal, 536] < Стець < Степан та ін.

У деяких усічено-суфіксальних утвореннях спостерігаємо ще наявність суфікса -к-, який міг ускладнювати форманти -н-, -ц'-, -ш-: Гриньків [АТУ, 127] < Гринько < Григорій, *Ihnaszow* [ZD XVIII/2, 94] < Ігнашко < Ігнат [СВІЛ], *Raszow* [SORGal, 183] < Рашко < Рафаїл, *de villa Steckowa* [ЦДІАЛ ГТС ф.5, оп.1, арк.4] < Стецько < Степан.

Серед досліджуваного нами матеріалу є значна кількість ойконімів на -ин, -ов (>ів), лексична база яких має неоднозначне пояснення, а в ряді випадків й цілком затемнена. Ойконіми *Albigona* [ЖУР VI, 215], *Herbertow* [ZD XVIII/1, 171] ми схильні пов'язувати із християнськими іменами католицького календаря, відповідно, Альбін [СВІЛ], Герберт [SI, 77]. У монографії Марії Малець "Imiona chrześcijańskie w Sredniowiecznej Polsce" наводиться форма *Herboga* [Mal., 23].

Неясного походження твірні основи ойконімів *Nyapow* [ZD XVIII/1, 144], *Тютьков* [Шематизм, 153], *Ценів* [ЖУР V, XVIII]. Припускаємо, що це демінутивні утворення зменшено-пестливого характеру від імен, відповідно, *Ананій* або *Євген* чи *Богдан* (Євгеню, Богданю → Наню); *Тютько* < *Тодось*. Встановлення етимології цих варіантів імен вимагає більш детального опрацювання і, сподіваємося, стане предметом окремого дослідження.

Посесивні ойконіми Галицької землі із топоформантами -ин, -ов (>ів), мотивовані християнськими іменами, становлять 30,5% від усіх присвійних найменувань поселень досліджуваної території. Календарні імена засвідчені як ойконімотвірні основи у різних словотвірних варіантах. Найпродуктивнішими у назвах населених пунктів Галичини із топоформантами -ин, -ов (>ів) виявилися демінутиви християнських імен (60%).

У колі проблем, які виникають при топонімічних дослідженнях, не можуть залишитися поза увагою кількісні характеристики назв і їх хронологія. "Статистика хронологічних зрізів топонімів не лише доповнює лексико-структурний аналіз, а й інформує про певні закономірності їх розвитку на різних

історичних етапах, про їх норми і динаміку в межах загальнономовної і топонімічної систем" [4: 116].

Зрозуміло, що використані нами історичні джерела дозволяють певним чином відтворити лише загальну картину продуктивності назв населених пунктів на -ин, -ов (>ів) Галичини, оскільки не всі назви поселень певного періоду зафіксовані у джерелах і не всі вони згадуються відтоді, коли виникли і вживалися. Так чи інакше відтворена за пам'ятками картина досить близька до реальної.

Для статистичних підрахунків використано 474 підпатронімні назви населених пунктів Галицької землі на -ин, -ов (>ів) із християнськими іменами в основах, кількість яких в окремих століттях не однакова (див. табл. 1)

Таблиця 1

Загальна кількість посесивних ойконімів на -ин, -ов (>ів) із християнськими іменами в основах та їх першофіксацій з території Галичини за століттями

Століття	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
Кількість назв	2	5	68	57	81	75	98	88
Кількість першофіксацій	2	5	65	28	35	25	29	26

Як видно з таблиці, кількість ойконімів на -ин, -ов (>ів) із християнськими іменами в основах зафіксовано у період Київської Русі досить мало. Оскільки такі назви населених пунктів у час виникнення означали приналежність відповідних поселень людям, а в період XI – XII ст. християнські імена лише входили в давньоруський антропонімікон, тому назви поселень на -ин, -ов (>ів) в цей час у домінуючій кількості творилися від давньоруських особових імен. Із процесом подальшого впровадження календарних імен в антропонімікон українців, збільшується і число посесивних ойконімів на -ин, -ов (>ів) Галичини, твірними основами яких виступають християнські імена. Найбільше першофіксацій спостерігаємо саме у XV ст. Далі їх кількість коливається в межах від 25 до 35 утворень.

Важливим є той факт, що вірогідність статистичних даних залежить від кількості опрацьованих джерел, з яких черпаємо засвідчення назв. Порівняно різке збільшення числа джерел, на підставі яких проводилося виявлення топонімів Галицької землі із формантами -ин, -ов (>ів) з християнськими іменами в

основах, у період з XV по XX ст. зумовлює порівняно з XIII – XIV ст. неоднакову оцінку статистичних даних.

Неоднаково щодо кількості та хронології представлені в основах першозасвідчених посесивних ойконімів Галичини і самі християнські імена (див. табл. 2)

Таблиця 2

Продуктивність християнських імен та їх словотвірних варіантів в основах присвійних ойконімів із формантами *-ин, -ов (>-ів)* Галицької землі за століттями

Століття	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
Повне християнське ім'я	2	3	23	13	11	10	11	5
Усічене християнське ім'я	–	1	6	4	6	4	3	–
Суфіксальний варіант імені	1	–	14	6	3	6	6	2
Усічено-суфіксальний варіант імені	–	1	21	5	14	4	7	8

Дані таблиці засвідчують, що у творенні посесивних ойконімів Галицької землі на *-ин, -ов (>-ів)* активно брали участь як повні календарні імена, так і їх демінутивні утворення. Однак починаючи з XV ст., в основах досліджуваних найменувань поселень продуктивніше вживалися словотвірні варіанти християнських імен.

Цікавим є той факт, що християнські імена католицького календаря, що виступають основами 4 населених пунктів на *-ин, -ов (>-ів)* (див. вище), вперше засвідчені у XVII ст. Як відомо з історії, це час, коли Україну було поділено вздовж Дніпра на дві сфери впливу: польську – на Правобережній Україні та московську – на Лівобережній [5: 47]. Поляки принесли на територію Галицької землі християнські імена католицького календаря, які зафіксувалися в українському ойконіміконі.

Підсумовуючи висловлені вище міркування, відзначимо, що посесивні назви населених пунктів Галицької землі із християнськими іменами в основах становлять досить чисельну групу присвійних найменувань на досліджуваній території (30,5%). Основи зазначених ойконімів репрезентують усі форми християнських імен. Найпродуктивнішими виявилися демінутивні варіанти календарних імен.

Цінною є інформація хронології присвійних ойконімів на *-ин, -ов (>-ів)* Галичини, які вперше зафіксовані у XIII ст. Назви поселень, що були найчисленнішими у XV ст., залишаються продуктивними до XX ст.

1. Купчинська З.О. Твірні основи українських топонімів на *-ин, -ів* (структура, територія) // Ономастика України I тисячоліття нашої ери. – К.: Наук. думка. – 1998. – С.94 – 102.
2. Толкачев А.И. К истории словообразования форм со значением субъективной оценки (квалитативов) личных собственных имен греческого происхождения в древнерусском языке XI – XV вв. // Этимология. 1973. – М.: Наука, 1975. – С.109 – 130.
3. Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі найменування. – К.: Наук. думка, 1984. – 151 с.
4. Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. – К.: Наук. думка, 1981. – 250с.
5. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1991. – 229с.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ:

- АрхЮЗР Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Кисвском, Подольском и Волыном генерал-губернаторе. – Ч. I. – Т. I. – К., 1859.
- АТУ Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 року. – К.: УРЕ, 1987. – 504с.
- Барсов Географический словарь русской земли (IX-XIV ст.). Составил и издалъ Н.Барсовъ. – Вильна, 1865.
- ЖУР Жерела до історії України-Руси. Видає комісія археографічна наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. – Т. V. – Львів, 1895.
- ЙФМ Йосифінська і Францисканська метрики. Показчик населених пунктів. – К.: Наук. думка, 1965. – 353 с.
- Морош. Славянській іменословъ или собраніе славянскихъ личныхъ именъ въ алфавитномъ порядке, составленъ священникомъ М. Морошкинымъ. – СПб, 1867. – 213с.
- Р. Розов В. Українські грамоти XIV в. – першої половини XV в. – Т. I. – К., 1928.
- СВІЛ Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. Словник-довідник. – К.: Наук. думка, 1996. – 335 с.

Св.	Полный христианский месяцесловъ съ присовокупленіемъ разныхъ статей къ російской исторіи и Кіевской іепархіи относящихся. – Кіевъ, 1845.
ЦДАЛ АС	Алфавітний список сіл Галицького і Коломийського повіту // ЦДА у Львові. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. I.
ЦДА ГТС	Галицький градський суд // ЦДА у Львові. – Ф. 5. – Оп. 1. – Од. зб. 153.
Шематизм	Шематизм греко-католицького духовенства злучених Епархій Перемиської, Самбірської і Сяноцької на рік божий 1938 – 1939. III н. 164. 376. Рад.
AGZ	Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardynskiego we Lwowie. – Т. X, XII. – Lwów, 1884, 1887.
Dąbk.	Dąbkowski Podział administracyjny województwa Ruskiego i Belzkiego w XV wieku. – Lwów, 1939.
Lustr.	Lustracja województwa ruskiego 1661 – 1665. Część III. Ziemie Halicka i Chelmska. – Т. III. – Wrocław etc., 1976. – 303 s.
Mal.	Malec M. Imiona chrześcijańskie w Średniowiecznej Polsce. – Kraków, 1994. – 465s.
SI	Słownik imion. – Wrocław etc., 1975. – 315 s.
SORGal	Special orts-repatorium von Galizien. – Т. XII. – Wien, 1893. – 816 s.
ZD	Zrodła dziejowe. – Т. XVIII. Cz. 1, 2. – Warszawa, 1902.

Любов КОСТИК (Чернівці)

МОРФОЛОГІЧНА СЛОВОТВІРНА МОДЕЛЬ ГІДРОНІМІВ (непротічних вод) БУКОВИНИ

Найпоширенішим різновидом гідронімоутворення в морфологословотвірній моделі номінації є суфіксація. Це певною мірою перегукується з висновком В.А.Никонова про панівний статус суфіксації в словотворенні слов'янської топонімії [7,23]. У цьому випадку про ці переваги можна говорити лише на рівні морфологічної словотвірної моделі, адже функціональний підхід до встановлення способу творення назви географічного об'єкта,

як бачимо, переконливо визначає домінуючу лексико-семантичну модель топонімотворення.

Серед суфіксальних утворень найпродуктивнішими виявилися гідроніми відантропонімного походження. До них слід зараховувати 70 відсотків назв цієї семантичної групи і 40 % всіх дериватів морфологічної словотвірної моделі. Слід відзначити, що у більшості випадків такі утворення – це назви криниць. За формальною структурою це переважно присвійні прикметники, утворені від антропонімів. Домінуючими серед них (60%) виявилися деривати із суфіксом *-ів(-ов-а,-ов-е,-ев-а)*, що виражають посесивну функцію, тобто первісно такі гідроніми вказували на приналежність об'єкта номінації певній особі або родові. Продуктивність суфікса *-ів(-ов-а,-ов-е,-ев-а)* чітко проявилася в дериватах, що походять від різних типів антропооснов: а) прізвищ в усіх антропоформах: Баранова, Базилюкова, в) власних особових імен у різних, у т.ч. здрибніло-пестливих формах: Ваньова, Льова.

Синонімічними до аналізованих вище утворень на *-ів(-ов-а,-ов-е,-ев-а)* є гідроніми на *-ин*. Діахронічне дослідження топонімічної системи Буковини [3, 51-53] дало підстави дослідникам зробити висновки про загальне поступове зменшення продуктивності посесивних топонімічних утворень на *-ин*. Частотність цього топоформанта у порівнянні з *-ів(-ов-а,-ов-е,-ев-а)* усього 15%, що, безперечно, спричинена їх твірними основами – антропонімами на *-а*. Адже відомо, що посесивний топоформант *-ин* майже завжди приєднювався до прізвищ, прізвицьк, імен та андронімів на *-а*, а у виняткових випадках на *-о* (більше 35%). У гідронімах, що утворилися за допомогою суфікса *-ин*, засвідчений перехід задньоязикових приголосних *г, к, х* в *ж, ч, ш*. До дериватів цього типу, зокрема, належать: кр. Васишина < Васиша, кр. Гиччина < Гичка.

Гідроніми з суфіксом *-ів(-ов-, -ев-), -ин*

У мікрогідронімії Буковини назви, утворені морфологічним способом з посесивними суфіксами *-ів(-ов-а,-ев-а)*, та *-ин*, використовуються досить часто. Ці суфікси первісно виражали приналежність водних об'єктів певним особам колишнім власникам, а з часом переосмислилися, і повністю чи частково втратили свою внутрішню форму: лише в словотвірній будові їх зберігається відгомін минулої приналежності.

Для мікрогідронімів, як і для апелятивів, використання суфіксів *-ів(-ов-, -ев-), -ин* залежить від морфологічної будови їх твірних основ. Флексійне оформлення мікрогідронімів суфіксами

-ів (< -ов), -ин групи свідчить про те, що рід їх найчастіше визначається родом географічного терміна.

На досліджуваній території можна виділити кілька типів присвійних, а також відносних гідронімічних назв із суфіксами -ів(-ов-, -ев-), -ин. Найчисленнішу групу, яка нараховує 189 назв, становлять присвійні за походженням мікрогідроніми, що утворилися від антропонімів (прізвищ або прізвиськ). Суфікс -ів (-ов-а, -ев-а) міг приєднуватись до основ, не ускладнених суфіксами: кр. Баранова, Горунова, Кугутова та ін., а також до основ, ускладнених суфіксами, характерними для українських прізвищ:

а) -ук / юк: кр. Арсенюкова, кр. Гащуківа, кр. Герасим'юкова;

б) -ець: кр. Кабанцова, кр. Топірцева;

в) -ак: кр. Лисакова, кр. Марусакова, кр. Симакова;

г) -ик, -ник: кр. Чорникова, кр. Цвейликова;

д) -к-о: кр. Блашкова.

Значна кількість мікрогідронімів (31 назва) утворена за допомогою суф. -ів(-ов-а, -ев-а), від особових імен з безсуфіксною основою на приголосний, а також від особових імен на -о: кр. Гаврилова, кр. Миронова, кр. Іванова.

Як бачимо, суфіксальний спосіб є основним у творенні гідронімів від антропонімічних основ і відзначається різноманітністю топонімотворчих формантів, які здебільшого виконують посесивну функцію.

Назви стоячих вод, утворені за допомогою суфікса -ин семантично співвідносні з гідронімами на -ів / -ов. Як перші, так і другі мають багато спільного у своїй семантико-структурній характеристиці. Однак їм властиві й певні відмінні риси, що зумовлені різними особливостями й закономірностями розвитку кожної з груп зокрема.

Так, кількість утворень з суфіксом -ин дорівнює 32 назвам. Кількісно гідроніми на -ин поступаються водним назвам на -ів / -ов у багато разів.

Подібно до назв на -ів, утворення з -ин мають дуже малий ступінь гідронімічності і натомість виразний відтінок присвійності, оскільки суфікс -ин майже ніколи не служить для називання більш-менш значних гідрооб'єктів, а його сфера дії обмежується виключно мікрогідронімією. Суфікси -ів(-ов), -ин вживаються для творення не тільки присвійних, а й відносних прикметників, які також виступають у ролі топонімів. На досліджуваній території засвідчені назви гідрооб'єктів, напр.:

ст. Садовий, кр. Сіркова, ст. Городина.

Особливості вживання прикметникових суфіксів -ов(-ев), -ин в гідронімічних назвах досліджуваної території вказують на процес топонімізації їх: суфікси -ів (-ев) застосовуються ширше, ніж в апелятивах, приєднуючись до різних основ. Явище присвійності в гідронімах на -ів, -ин виражене як прикметниковим узгодженням з терміном, так і неузгодженим родовим відмінком однини і множини. Гідроніми з суфіксами -ів, -ин, без сумніву, пізнішого походження. Вони характеризуються продуктивністю в мікрогідронімах.

Утворення на -ськ, -цьк

Первісно суфікс -ськ- був приналежністю ойконімії, потім функції його розширилися, з ним почали створюватися різноманітні назви від антропонімів. Ад'єктивні мікрогідроніми, які утворюються за допомогою суфікса -ськ- (-цьк-), за значенням бувають релятивні і посесивні. Релятивні прикметники утворюються, зрозуміло, від топонімів, а посесивні – від антропонімів. Проте, як зазначають дослідники, чітко розмежувати ці групи назв практично неможливо [2, 16].

У наших матеріалах значну більшість становлять релятивні мікрогідроніми, які вказують на відношення гідроніма до певного об'єкта.

Основна маса водних назв із цими суфіксами – це спеціальні топонімічні утворення. Апелятиви ж, вжиті у гідронімічній функції, становлять незначну кількість. Багато з них походять від загальних назв, напр.: кр. Солдатська, Партизанська, Громадська, Косарська, Гардійська.

Найчастіше в таких утвореннях спостерігаємо співвідносність із назвами відповідних населених пунктів. Це до певної міри і є причиною того, що суфікс -ськ- та його похідні досить поширені у назвах невеликих замкнених водойм, а також у мікрогідронімах, співвідносних лише з одним якимось населеним пунктом, назва якого береться за основу нового гідроніма: ст. Задубрівський < с. Задубрівка.

Суфікс -ськ- може додаватися при утворенні гідронімів як до неускладнених, так і до ускладнених основ. В останньому випадку утворюються складні суфікси, найбільш поширеними серед яких є -ів-ськ-ий, а, е/, -ин-ськ /ий, а, е/, -ан-ськ /ий, а, е/.

Кореневий склад цієї групи водних назв не дуже типовий для традиційної гідронімії, оскільки такі назви передусім властиві для населених пунктів і лише потім, опосередковано – вже для співвідносних із цими населеними пунктами невеликих

гідрооб'єктів: ст. Карапчівський < с. Карапчів, оз. Костичанське < с. Костичани.

Суфікс *-ськ-* як топонімоторний формант у відантропонімних утвореннях відіграє незначну роль, майже в усіх випадках він приєднується до основ із суфіксами *-ів-* (*ов-*, *ев-*) або *-ин-*: ст. Митківський < с. Митків.

Простий суфікс *-ськ-* та складні ад'ектонімні суфікси за значенням не розрізняються один від одного, вони різняться, як зазначає І.Ковалик, тільки структурою, функціональними особливостями та морфологічними зв'язками. [4, 38]. В українській мові, як і в інших східнослов'янських мовах, складні суфікси мають різну частоту вживання. Це простежується і в мікрогідронімах досліджуваної території.

1) Мікрогідроніми з суфіксом *-ецьк-*:

а) від топооснов на *-івці-*: ст. Бросківецький < с. Бросківці,

б) *-інці-*: ст. Строїнецький < с. Строїнці,

в) *-анка-*: ст. Підверенчанський < с. Веренчанка,

2) Мікрогідроніми з суфіксом *-анськ-*: оз. Гільчанське,

3) Мікрогідроніми з суфіксом *-івськ-* від топооснов у формі *pluralia tantum*: ст. Петрашівський < с. Петраші,

4) Мікрогідроніми з суф. *-инськ-*: ст. Бабинський < с. Бабин.

Щодо посесивних ад'єктивних мікрогідронімів з суфіксом *-ськ-*, то в науці існують різні погляди на них. Деякі дослідники вважають, що мікрогідроніми з відантропонімними основами майже не утворюються через суфікс *-ськ-* [5, 36]. Кінцева форма такої назви визначається як релятивний прикметник. Таким чином, про гідроніми з суфіксом *-ськ-* як відантропонімні утворення можна говорити лише умовно: на гідронімному рівні їх словотворча основа вже не була антропонімною. Проте більшість мікрогідронімів утворено саме від антропонімів, хоча немає впевненості в тому, що колись не було населеного пункту, кутка чи іншого об'єкта з назвою відантропонімного походження, від назви якого міг утворитися той чи інший мікрогідронім [2, 17]. На досліджуваній території напр.: ст. Миронівський, ст. Михалківський.

Мікрогідроніми з елементом *-н-* в суфіксах

Суфікс *-н-* та його ускладнені варіанти наявні у групі мікрогідронімів, яку творять 16 назв на зразок: ст. Середній, ст. Крайній. Це дозволяє виділити їх для аналізу в самостійний

тип утворень. Суфікс *-н-* засвідчений у незначній групі прикметникової гідронімії.

Форми з суфіксом *-н-* охоплюють переважно ті семантичні розряди гідронімів, які пов'язані з фізико-географічними особливостями гідрооб'єктів /формою, місцеположенням, характерними ознаками води, ґрунтів, берегів/, з поселеннями, угіддями та різними іншими предметами (в т.ч. у так званих "культурних" назвах): Церковний, Мурований, Плиточний, Аварійний, Шкільний. У переважній більшості водних назв суф. *-н-* вживається у неускладнених основах. А.Корепанова, досліджуючи мікрогідроніми басейну нижньої Десни, спостерігає полісемантичність прикметникових утворень з суфіксом *-н-*. "Вони є переважно ад'єктивними утвореннями порівняно пізнішого походження, припускає дослідниця. Ступінь їх субстантивациї надто низький і скоріше проявляється в тій інформації, яку вони несуть як назви об'єктів" [5, 34].

Утворення на *-ець*

Топоніми на *-ець* (*-овець*, *-инець*) у східнослов'янських мовах практично ще не були об'єктом спеціальних досліджень. Тільки окремі вітчизняні ономасти принагідно торкалися цього типу топонімів, не розкриваючи їх словотвірної структури. Л.Гумецька, досліджуючи словотвірну структуру українських топонімів ХІУ-ХУ ст., віднесла назви на *-ець* до новоутворень того часу, а функцію суфікса *-ець* визначила як демінутивну і субстантивуючу: *Крем'янець*, *Каменець* [1, 15-16]. Л.Масенко вважає, що іменниковий суфікс *-ець*, як і *-иця*, у назвах гідрооб'єктів є вторинним. Топоніми ХІУ-ХУ ст. *Корець*, *Коронець*, *Мокрець*, *Соколець*, *Вишневець*, *Грабовець* та ін. вона кваліфікує як топографічні і вказує, що в "абсолютній більшості формант *-ець* (*-овець*) виступає як засіб субстантивациї [6, 620-659].

Як слушно зауважила А.Корепанова, суфікс *-ець* здатний вказувати "саме на гідронімичність об'єкта" [5, 62].

М.Юрків, порівнюючи однойменні ойконіми і гідроніми з суфіксом *-ець*, стверджує, що багато назв населених пунктів на *-ець*, *-овець* первісно були назвами водних об'єктів, тому що їх основи переважно пов'язані з ознаками води (колір, смак, температура, характер течії, форм, зовнішні ознаки водної артерії, характер дна, водна фауна і флора, лісний покрив території, де знаходиться водний об'єкт тощо), пор. с. і р. *Мокрець*, *Солонець*, аналогічно *Іржавець*, *Студенець*, *Коронець*, *Раковець*, *Вишневець*, *Грабовець*, *Ольховець* та ін. [9, 96].

У досліджуваному регіоні зафіксовано назви ставів: *Роківець*, *Савинець*, *Корнець*, *Бугаєць*.

Утворення на *-ик-*, *-к-*, *-ок*

Більшість утворень з *-к*, *-ик*, *-ок* - характерні для

мікрогідронімії, як і взагалі усі водні назви прикметникового походження.

Досліджувані суфікси відзначаються слабкою топонімічністю, отже, в них рельєфніше виявляється звичайне апелятивне значення – виявлення якоїсь оцінки без будь-яких додаткових відтінків. Приналежність до цього словотворчого типу назв позначилася й на семантичному складі групи. Так, усі гідроніми з суф. *-к*, (*-ик*, *-ок*) належать до розряду назв, пов'язаних з позначенням якихось фізико-географічних ознак, властивостей гідрооб'єктів: кр. Велика, ст. Великий, кр. Широка.

Генетично суфікс *-к* (*-ик*, *-ок*) пов'язаний з суфіксами *-ець*, *-иця*. Проте фонетична зміна *к* на *ц* і занепад апелятивних утворень з цими суфіксами спричинилися до оформлення останніми окремої групи гідронімів, які у функціональному відношенні виділилися в самостійний гідронімічний клас [8, 97].

Географія водних назв з *-к*, *-ик*, *-ок* не дуже показова в топонімічному відношенні. Виразних семантико-структурних рядів ці назви не утворюють. Так само, як і в апелятивах, прикметникові суфікси *-к*, *-ик*, *-ок* не відзначаються особливою продуктивністю утворень.

Як бачимо, суфіксальні утворення в гідронімії Буковини є досить численними і відзначаються різноманітністю топоформантів. Найбільшу групу творять гідроніми утворені на базі антропооснов. У цьому випадку суфіксальні топоформанти виражають переважно належність гідрооб'єкта певній особі чи певній групі людей. Отже, посесивні утворення можна вважати найпродуктивнішими в морфологічній словотворчій моделі.

1. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови ХІУ-ХУ ст. – К., 1958.
2. Железняк І.М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонадніпряньського правобережжя. – К.: Наук. думка, 1987. – 202 с.
3. Карпенко Ю.О. Топонімія Буковини. – К.: Наук. думка, 1973. – 238 с.
4. Ковалик І.І. Основи словотворчої характеристики слова. – Львів, 1961. – 83 с.
5. Корепанова А.П. Словотворчі типи гідронімів басейну Нижньої Десни. – К.: Наук. думка, 1969. – 98 с.
6. Масенко Л.Т. Розвиток топонімічної лексики // Історія української мови. Лексика і Фразеологія. – К.: Наук. думка, 1983.
7. Никонов В.А. Метод исследования суффиксов прилагательных // Структурно-типологические исследования. – М., 1962.
8. Топоров В.М. Трубачов О.Н. Лингвистический анализ гидронимов верхнего Поднепровья. – М.: Наука, 1962. – 269 с.
9. Юрків М. Гідронімно-ойконімний паралелізм в українській ономастиці – Тернопіль, 1999. – 269 с.

СЛОВОТВІР І ХУДОЖНІЙ ТЕКСТ

Тетяна БЕЦЕНКО (Суми)

СКЛАДНІ ІМЕННИКИ В ДУМАХ: СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА, ПОЕТИКА

Композитний спосіб словотвору – один з найвідоміших і найдавніших у нашій мові, а використання у поетичних текстах складних слів – явище традиційне [1:65; 2:156; 3], що й підтверджують самотутні твори національного генія – думи. Проте, незважаючи на різнобічні дослідження словотворчих особливостей фольклорних творів, думи все-таки залишаються не зовсім вивченими в цьому плані (враховуючи різні ракурси цієї проблеми, в тому числі – й стилістичні аспекти словотвору) [4].

Думи як зразки фольклорної творчості мають спільні з народнопоетичними джерелами риси у використанні складних утворень.

Найперше, що впадає у вічі, так це поодинокі випадки функціонування складних слів, утворених підрядним зв'язком, типу сухопуття [5:393], суходіл [5:388], білозори [5:265], Великдень [5:111] (як у системі іменникового словотвору, так і з-поміж інших класів слів). Особливість їх уживання виявляється у тому, що ці складні слова здебільшого не виконують якихось особливих постично-орнаментальних функцій, а використовуються лише як номінанти певних реалій. Проте в окремих випадках, що цілком закономірно для поетичного тексту – надто ж фольклорного, ці одиниці можуть нести суттєві ідейно-змістові навантаження, які варто кваліфікувати як породження власне номінативного плану. Так, Великдень – на перший погляд (як назва свята) є лише часовою константою. Однак таке осмислення й сприйняття цієї лексики в контексті думи “Маруся Богуславка” одразу ж виявляється поверховим і недостатнім. Без особливих заглиблень у структуру ідейно-змістового задуму стає

зрозумілим, що введення у контекст цієї одиниці – найменування найвизначнішого християнського свята, до того ж такого, якому приурочуються всі подальші події, представлені в думках, і від якого береться певний відлік, – не є власне випадковим. Саме ця лексема – як композита двоякого плану (великий день → великдень → Великдень) здатна акумулювати найрізноманітніші смисли: часовий вимір, просторовий вимір (свята асоціюється з батьківщиною, Україною – через протиставлення: християнський – рідний, свій; бусурманський – чужий, ворожий), вияв національної приналежності, патріотичних почуттів, засвідчення поглядів, переконань, життєвої позиції. Це – з одного боку. З другого – цей день є для козаків великим у зв'язку з одержанням очікуваної більше 30 літ волі.

Очевидно, що такий глибинний комплекс семантичних нашарувань, властивих даній лексемі, повсякчас спонукає до роботи мислі, творчого її перетворення й зрештою призводить до значно складніших й об'ємніших узагальнень.

У думках, як і в інших фольклорних творах (і постичних, і прозових), спостерігається поширення композитів, побудованих на основі сурядного зв'язку. Треба відзначити, що складні слова цього типу у названих текстах представлені різними класами слів: іменниками (час-врем'я [5:217]), прикметниками (отцевська-матчина молитва [5:358], нові-ламані ворота [5:308]), прислівниками (немного-небагацько [5:188], мало-немного [5:160], достойно-праведно [5:267]), дієсловами (рече-промовляє [5:190], склоняє-валяє [5:361], стріляти-рубати [5:173, 175]). Така помітно висока амплітуда поширення складних слів у думках як творах високодовершених, ціліснооформлених, самобутніх, що значною мірою тяжіють до книжних, свідчить про продуктивність і водночас про закладену в подібних утвореннях потенційну можливість виражати найрізноманітніші емоційно-експресивні та оцінно-пізнавальні відтінки думки, а відтак – творити образи художньо виважені, об'ємні, пластичні, з урахуванням найдрібніших деталей, отже – правдиві і реальні, настільки це можливо для поетичного світоосмислення.

З-поміж усіх частин мови, що беруть участь у творенні композитів, чільне місце належить іменникові – через його здатність виступати у різних структурно-семантичних варіаціях і виконувати при цьому ще й певні стилістичні функції. Це й послужило обрання таких сполук предметом нашого дослідження.

Найперше, чим вирізняються складні іменники фольклорних текстів, у даному випадку – дум, так це участю у створенні прикладкових сполук, зокрема тих із них, у яких прикладка являє собою образну характеристику героїв дум, переважно – козака: козак-сіромаха [5:308], козак-летяга [5:299]. Ці народнопоетичні прикладки, вживані в думках, покликані загострити увагу на певній ознаці і разом з тим викликати відповідні почуття: зокрема сполука *козак-сіромаха* завдяки додатковій (другій) назві якнайточніше вказує, окрім того, на соціальний стан ліричного героя: сірома “незаможна людина; бідак, нещасна людина” (СУМ, IX:231) і водночас містить у собі відтінок експресивності: акумулює співчуття, вболівання за долю героя. Так, функціонуючи в думі “Козацьке життя”, цей складний іменник виступає загальним номінантом головного ліричного героя й водночас містить його оцінну характеристику, засвідчуючи одночасно в цьому поетичному міні-образі узагальнену картину тогочасного буття: максимально лаконічну характеристику соціального стану не однієї окремо взятої особи, а цілого класу.

Інший випадок – означення козака (у думі “Проводи козака”) другою назвою – летяга (летяга “бідна, нещаслива людина”): у такий спосіб передається певне прогнозування майбутнього – те, що очікує козака на чужині, і водночас констатується стан ліричного героя на момент мовлення [5:318 та ін.], також поетично обігрується типовість подібної ситуації (і всього того, що пов'язане з нею) для тодішнього розвитку подій.

В українській народній поезії взагалі, а в думках зокрема часто вживаною виступає прикладка молодець: молодець – від молодий, отже, – за народними уявленнями, – ставна, здорова людина міцного складу. Саме таким епітетом характеризувалися козаки, що були втіленням сили, могутності, краси, мужності: друзі-молодці [5:266], панове-молодці [5:82] та ін. Наприклад: “Ей, козаки, діти, друзі-молодці!”, “Ой тоді ж то козаки, друзі-молодці, добре дбали”, “Гей, друзі-молодці, браття, козаки-запорожці!”

В окрему групу виділяємо образні назви-прикладки, що стосуються тварин, звірів, птахів: орли-чорнокрильці [5:161], вовки-сіроманці [5:161]. Ці фольклорні образи дуже поширені в думках, особливо у випадку, де змальовуються трагічні події: смерть, загибель козака, адже орел – окрім того позитивного змісту, що властивий цій лексемі, водночас має і негативний заряд (орел – хижий птах), вовк завжди виступає атрибутом біди,

лиха, точніше – смерті [6:99]. Проте образи вовка й орла (можливо, саме через прикладку, що означає їх) сприймаються без ненависті, люті, а як такі персонажі, що виникають не самі собою, а вимушено: орли-чорнокрильці і вовки-сіроманці з'являються біля козака обезсиленого, який знемагає на смертельні рани та под. Таким чином, вони – тільки передвісники смерті, а не ті, що безпосередньо спричиняють її. Тому-то й не подаються тварини як вороги людини. Наприклад: “Братики-орлики, гості мої ні любі, ні милі, / Дайте душі з тілом розстатися, / Тогда будете на чорний чуб наступати, / Очі з лоба вибирати” [5:217]. Ставлення наших предків до птахів, належне осмислення їх участі в долі людини досить чітко виявляється вже в тому, як вони іменуються, а саме: братики; при цьому словотворчі афікси разом із лексичними (найменування птаха братом є виявом вищої любові до світу живої природи, розуміння і відчуття органічної єдності, нерозривності з ним) відіграють чи не найважливішу роль у створенні відповідних смислів: так демінутивний суфікс, окрім засвідчення найбільшої прихильності до птахів, ще й увиразнює семантику цього іменника відтінком глибокого душевного болю, безвиході, розпачу тощо.

Отже, філософське розуміння нашими пращурами життя з усіма його нюансами напрочуд виразно відтворене в уснопоетичному слововживанні і, як переконливо свідчить аналізований приклад, “відкриття”, розкодування цього світоосмислення можливе тільки у процесі різнобічного дослідження мовних явищ, коли кожна одиниця тексту “розглядається через призму мовленнєво-ментальної діяльності людей [7:3]. Це обумовлюється тим, що мова відбиває довколишню дійсність і внутрішній світ людини, а її основною онтологічною властивістю “як ідеально-матеріального утворення є подвійна структурація і подвійне означення її одиниць – в системі (результати пізнавального досвіду) і в мовленні (процес формування і вираження знань)” [8:41].

Фольклорними за походженням виступають зближення родових і видових назв, де видова назва конкретизує значення родового поняття: *лебідь-птиця* [5:261], *щука-риба* [5:317], *оріх-дерево* [5:114], *звір-птиця* [5:317]. Такі зближення тим показові, що також здатні набувати певного художнього узагальнення, тяжіючи водночас до символічності. Напр., у випадку: Ой, як-то трудно звіру-птиці / Без поля, без дуброви, / То так трудно щуці-рибі на суходолі. / Ох, як-то трудно з сиріої землі / Важкий камінь зняти, / То так трудно на чужині без отця, без матки помирати...

[5:317] – фольклоризми *щука-риба*, *звір-птиця* уособлюють, з одного боку, певний простір – водний і земний, що є їх єдино визначеною умовою існування, з другого боку, ці лексеми включаються у більш складні зв'язки, цим самим викликають до себе подвійну увагу: як одиниці мікро- та макроконтексту. З їх допомогою витворюються типові формули пісенного паралелізму, що будуються на зіставленні характеристики психічного стану людини з символічними картинками природи. Специфіка побудови подібних порівнянь така: спочатку подаються предмети природи, потім вони зіставляються-порівнюються з настроями, почуттями, переживаннями людини, в кінцевому результаті це зумовлює відтворення в усій повноті настроїв, почуттів, переживань людини та сили їх вияву.

Наведений вище приклад структури семантико-синтаксичного паралелізму вирає завдяки саме складним іменникам, які виступають додатками в реченнях безособових. Таким чином, ці структури (композиції) беруть на себе функцію широкого узагальнення, а безособовість конструкцій зумовлює підкреслення цієї узагальненості.

Особливістю мовної організації дум як творів фольклорних вважаємо функціонування в них складних топонімів (ойконімів, гідронімів): у таких випадках власні назви виступають своєрідними прикладками при словах *город*, *місто*, *лиман*, *ріка*, *море*, *долина*, *могила* та ін.: Черкень-долина [5:224], Осавур-могила [5:189], Мурав-степи [5:174], Озов-город [5:177], Ташлик-ріка [5:294], Висла-річка [5:289] Буг-ріка [5:284], Килим-город [5:72], Килия-город [5:72], Дунай-скирло [5:404], Лиман-ріка [5:147], Тендрів-острів [5:147]. Подібні складні назви тим цікаві, що побудовані способом так званого інверсійного (тобто зворотнього, нерегламентованого у даному випадку) порядку розташування компонентів: власна назва, що виноситься на перше місце, потрапляє в центр уваги: таким чином підкреслюється суспільно-історичне значення того чи іншого географічного об'єкта, наголошується на вагомості подій, що пов'язані з місцем, позначуваним тим чи іншим топонімом. Окрім того, інверсійний порядок як певне порушення норм (цей термін цілком підходить до визначення місця компонентів не тільки в реченні, а і в слові) передбачає якусь стилістичну мету: в аналізованому випадку – це опоетизування (з урахуванням різних ідейно-змістових моментів) місця зображуваних подій, підкреслення значущості цього місця (шляхом висунення на перший план топоніма) тощо.

Думи засвідчують використання складних слів-прикладок, у яких одним з компонентів є прикметник: конная-конониця [5:167], піша-пішаниця [5:178], піший-піхотинець [5:182], чужий-чужиниця [5:201], піший-пішениця [5:166, 167, 177], чужа-чужениця [5:170], чужа-чужина [5:359], чужая-чужинина [5:367]. Особливістю цих складних утворень є ще й те, що вони виступають редулькованими одиницями. Відповідно повтор кореневої частини як основної, стрижневої в слові, такої, що передає лексичне значення і “є носієм семантики споріднених слів, спадковості в них його форми і значення” [9:89] зумовлює загострення уваги на певній деталі-ознаці, таким чином спричиняючи конденсацію певних почуттів, – здебільшого негативних.

Так, коли зазначається, що двоє братів кінних, а третій – піша-пішаниця чи піший-піхотинець, то в такий спосіб підкреслюється особливо складне становище, в яке потрапив і в якому перебуває ліричний герой, адже козак обов’язково повинен мати коня – тобто основний засіб пересування за тодішніх умов, інакше його становище розцінюється як надзвичайно складне і більше того – безвихідне, трагічне. Пор., наприклад, прокляття, яке посилає дружина чоловікові-козакові, що “у військо ходив” “Бодай тебе, козаче-сіромахо, побило в чистому полі / Три недолі: / Перша недоля – щоб під тобою добрий кінь пристав...” [5:307-308].

Очевидно, що цей приклад слововживання переконливо доводить те, настільки тісно кожна одиниця структурної організації тексту пов’язана з усім ходом зображуваних подій, адже “кожне опорне слово чи словосполучення із внутрішньооформленим значенням – це смислова віха, на основі якої відбувається актуалізація того фрагмента знань, який необхідний для розуміння контексту” [7:85].

Думи, продовжуючи традицію фольклорного слововживання, засвідчують використання складних іменників, що являють собою своєрідне зближення і виступають особливістю народної мови: дуки-срібляники [5:303], сребро-злато [5:120] та ін. Специфікою цих сполучень, як відомо, є те, що вони рівноправні, незалежні одне від одного настільки, що, створюючи єдине структурно-семантичне ціле, дають назву третьому поняттю: отець-мати – батьки; хліб-сіль – їжа; срібло-золото, дуки-срібляники, статки-маєтки – багатство, достаток; щастя-доля – успіх у житті, талан. Незалежність цих складних іменників все ж не виключає їх семантичного зближення, що й зумовлює

об’єднання названих одиниць у цільнооформлену, структурно-семантичну єдність. Завдяки цьому у фольклорних текстах досягається створення максимально згущеної думки з використанням мінімальної кількості одиниць. Напр.: ... Як та бідна вдова / А в своєму домі гомоніла. / Ой та ручками-пучками / А хліб-сіль розробляла; / Та все синів годувала... [5:372] – хліб-сіль тут – поетичне узагальнення одвічних (найперших, основних) атрибутів національного харчування і водночас характеристика соціального стану незаможних верств населення (своєрідне підкреслення бідності, злиденного становища тощо).

Незважаючи на певну сталість образно-змістового сприйняття та осмислення подібних одиниць, все ж відзначаємо деяку їх багатозначність, що виявляється на тлі контексту. Окрім вище наведеного значення, властивого складному слову *хліб-сіль*, можемо навести й інший випадок слововживання: Убого чоловіка ніхто й не знає, / Мов би в його в дворі не бували, / Хліба-солі не їдали [5:323] – хліб-сіль тут – частування, гостинність, доброзичливість тощо.

Цікаво, що наведені вище уснопоетичні зближення, не зважаючи на свою злитість, можуть роз’єднуватися і функціонувати як однорідні члени – навіть у різних варіантах однієї і тієї ж думи: Наче в його дворі не бували, / Хліба і солі не їдали [5:324].

Досить виразними в мовній палітрі дум виступають складні іменники фольклорного походження, утворені на основі зближень синонімічних слів. У таких єдностях один синонім, як правило, – завдяки додатковому емоційно-змістовому відтінку, наявному в своїй семантичній структурі, – підсилює, конкретизує значення іншого. Наприклад: Та й повезли ж у Варшаву / Павлюка й Сулиму / Та й на тяжку муку-кару, / Всім ляхам на диво [5:260] – тут *мука-кара* напрозуд точно, лаконічно і згущено – без будь-яких описів і розтлумачень – містить повідомлення про перебіг подій, їх подальший розвиток і разом з тим засвідчує внутрішній стан ліричних героїв, що цілком зрозуміло із семантики складників цієї лексеми: мука “страждання, зумовлене фізичними болями, духовними переживаннями” (СУМ, IV:260), а кара “суворе покарання, відплата за що-небудь; катування; “страта” (СУМ, IV:99).

У іншому випадку: “Братіку мій ріденький, / Як голубонько сивенький! / Через бистрії води білим лебедоньком перепливи, / ... А на моє подвір’я сизокрилим голубком упади / І

жалібно-сильно загуди, – / Серцю печаль-тугу мою розділи.” [5:333] складний іменник *печаль-туга* утворюється шляхом поєднання складників печаль “те, що засмучує кого-небудь, завдає комусь горя, журби” (СУМ, VI:346) і туга “почуття глибокого жалю; важкий настрій, переживання, спричинені якимсь горем, невдачкою і т.ін.; журба, сум; це почуття викликане відсутністю кого-небудь, хто знаходиться десь далеко” (СУМ, X:310), які хоч і близькі, проте не однакові в плані притаманних їм емоційно-експресивних відтінків, що супроводжують основне лексичне значення: перший компонент порівняно з другим дещо “слабший” як виразник ступеня емоційно-психічних переживань ліричного героя.

Складні іменники зазначеного різновиду можуть утворювати синонімічні ряди: 1. Туга-печаль, кара-мука, горь-біда. 2. Шлях-дорога, стежки-доріжки, путь-дорога. 3. День-година, час-врем'я. 4. Статки-маєтки, статки-монетки, ґрунти-маєтки, ґрунта-худоба.

Поряд з ними в думках налічується й низка зближень, що не утворюють синонімічних рядів: слава-рицарство [5:246], брат-товариш [5:104], обитель-монастир [5:284], сіни-хата [5:359], турки-яничари [5:108], гріх-срам [5:376], могила-зсмянка [5:254], залізо-кайдани [5:107]. Ці сполуки не менш яскраві з погляду художньої образності в аналізованих текстах. Їх денотативний та конотативний зміст виступає підсилювально-виразовим конденсатором поетичної оповіді.

Отже, складні слова, властиві фольклорним творам, до яких належать і думи, поряд з тими, що відзначаються ідіоматичністю, цільнооформленістю, цілісністю значення і відтворюваністю [10:131], так ще й вирізняються естетико-виразовими функціями в тканині віршових текстів.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

СУМ – Словник української мови: В 11 томах – К., 1970-1980.

1. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. – К., 1987. – 247с.
2. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – К., 1978. – 375с.
3. Журавльова Н.М. Структура та стилістична роль складних іменників у народнопісенній мові // Українська мова і література в школі. – 1984. – №12. – С. 36-42.
4. Воробйова Т.М. Про способи словотворення в мові українських народних дум та історичних пісень // Студії мовознавства. – К., 1975. – С. 119-128.

5. Украинские народные думы. – М., 1972. – 559с.
6. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1994. – 383с.
7. Голянич М. Внутрішня форма слова і художній текст. – Івано-Франківськ, 1997. – 179с.
8. Уфимцева А.А. Семантический аспект языковых знаков // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – 236с.
9. Клименко Н. Основи морфеміки сучасної української мови // Українська мова та література. – 2000. – Число 29-30. – 95с.
10. Азарова Л.Є. Складні слова в українській мові: структура, семантика, концепція “золотої” пропорції. – Вінниця, 2000. – 222с.

Тетяна КОСМЕДА (Львів)

ОКАЗІОНАЛЬНІ СЛОВА В ШЕВЧЕНКОВОМУ ТЕКСТІ (НА МАТЕРІАЛІ АНАЛІЗУ МОВИ “ЖУРНАЛУ”)

Активна життєва позиція неминуче прагне виявити себе в слові. Найбільшою мірою це спостерігається при індивідуально-творчому підході до словотвору. Йдеться про одиничні, не узуальні утворення слів, які слід вважати, очевидно, свого роду реалізацією можливостей мови.

Матеріалом цього дослідження слугує щоденник Т.Г.Шевченка, іменований ним “Журналом”. Щоденник цей написано, як відомо, Т.Шевченком російською мовою. Сам по собі цей факт вже піддавали аналізу, проте він досі не має однозначного об'єктивного пояснення. Нас цікавить специфіка словотворчості великого письменника, що виявилася через його мовну свідомість засобами нерідної для письменника мови та репрезентована в такому специфічному жанрі літератури, яким є щоденник. Нагадаймо, що це літературно-побутовий жанр, фіксація побаченої, почутої, внутрішньо пережитої події, яка щойно відбулася. Щоденник пишуть переважно для себе, і він не розрахований на публічне сприйняття, в ньому фіксують більшою мірою явища особистого життя, які виражені монологічною формою, хоча й може виникати полеміка із самим собою, з вигаданим опонентом. Ці ознаки щоденника стали

причиною його поширеності в художній літературі, особливо наприкінці XVIII – на початку XIX сторіччя, коли підвищився інтерес до внутрішнього світу людини, її душі.

“Щоденник” Т.Г.Шевченка – самобутній історичний і духовний документ, тому природно, що для вираження свого авторського “я” письменник вдався до словотворчості.

Як відомо, okazіоналізми виникають під впливом контексту при особливому комунікативному завданні, вони “вигадуються” навмисно. Підвищена виразність okazіоналізмів забезпечується їх невизначеністю на тлі нормативних канонічних утворень. Okazіональність виявляється на всіх рівнях мовної системи, але щонайбільше в словотворі, що слугує підвищенню ступеня емоційно-вольового стану. Творення okazіоналізмів задовольняє потребу в яскравому, ефективному й ефектному мовленні. Okazіональні утворення приваблюють своєю нестандартністю, оригінальністю, раптовістю. Одноразовість okazіонального слова, як відомо, протиставляють системній відтворюваності канонічного слова. Okazіональне слово завжди творять заради певної прагматичної мети. Воно не претендує на повторне відтворення і завжди прив’язане до випадку; тобто є індивідуальним, контекстуальним й епізодичним.

Зацікавлення ситуативними okazіоналізмами пояснюють досить просто, пов’язуючи їх появу з особливостями життєвого моменту, який переживає автор. Подібного типу словотворчість посилює емоційну оцінку явища, що називається. Okazіоналізми, як правило, є гострими, інколи злими і відвертими, виражають іронію, сарказм, антипатію або, навпаки, симпатію, мають відтінок жартівливості. Це спосіб подання власної думки, свого ставлення до оточення. Як вважають психологи, вдало вжитий okazіоналізм може навіть зняти внутрішню напругу. Це вияв певної авторської розкутості.

Які ж моделі творення okazіоналізмів є найбільш характерними для Шевченкового “Щоденника”?

Т.Г.Шевченко досить активно вводить okazіоналізми, що творяться словоскладанням на базі словосполучень підрядного характеру. Переважно словотвірною базою виступають два слова, але трапляється й більше. Порівн.: *Он [П.П.Голуховский] отреккомендовал меня своей эффектной красавице жене. Она – мужественная брюнетка, родом молдаванка, и такой страстно-чувственно-электризующей красоты, какой я не*

встречал еще на своем веку. Удивительная огненная женщина... [1: 200]. Дуже часто подібного типу новотворення слугують для характеристики осіб, особливо жінок. Очевидно, цими новотвореннями автор виражав своє особливе ставлення до осіб, якими захоплювався. Порівн.: *Вечером с тем же обязательным Сошальским поехали мы к милой и талантливо-голосистой певице мадмуазель Грубнер [1: 265]; ...После обеда отправился в гостиную на чай к старушкам, т. е. madame Якоби и ее неумолимо-говорливой сестрице [1: 208]. Проте такі моделі творення okazіоналізмів сприяли вираженню і негативного ставлення. Порівн.: *Не знаю, чем восхищается в уральцах этот статистико-юмористик и вдобавок враль Небольсин? [1: 128]; А свобода моя где-то с дельцом-писарем в кабаке гуляет [1: 106]; К общему великому удовольствию сегодня, наконец, я окончил портрет гусароподобной М.Варенцовой и ее будущего собачника-сына [1: 212]. Інколи, розділяючи в тексті подібні складні слова, Тарас Шевченко застосовує прийом “гри слів”, наголошуючи на певній характеристиці об’єкта своєї оцінки, свого сарказму, як-от в наступному прикладі: *Простительно какому-нибудь забубенному гусару, потому что он только гусар, но никак не человек. Или какому-нибудь помещику-собачнику, потому что он собачник и только [1: 207].****

В якості першої частини складних слів Шевченко “любить” використовувати прислівник *привлекательно*, порівн.: *Человек некрасивый, но привлекательно-симпатичной наружности [1: 169]; В.М.Белозерский познакомил меня с профессором Кавелиным. Привлекательно-симпатичная натура [1: 265]; ...А я поехал провозжать до первой станции, по Казанской дороге, моего привлекательно-благородного катитана В.В.Кишкина [1: 227].*

Складні слова утворює Шевченко й для номінації абстрактних понять (*нянька-любовница* – про надію [1: 101]), конкретних предметів (порівн.: *После обеда я, также по обыкновению, заснул под своей фавориткою-вербою [1: 126]; Не помню, кто именно, а какой-то глубокий сердцевед сказал, что вернейший дружбометр есть деньги, и он сказал справедливо... [1: 114]), зокрема, “поталанило” малюнку (порівн.: *Но неуклюжие изобличители-рисунки испортили все**

* Далі всі посилання на це джерело подаємо в дужках у тексті із зазначенням сторінки.

дело... Почтенному графу, вероятно, нравились эти рисунки-уроды [1: 147]).

У тексті Шевченкового "Щоденника" складні характеризуючі прикметники виступають своєрідними оцінними епітетами, порівн.: *Что же делать без книги в таком медленно-спокойном путешествии* [1: 116]; про майстерню К.П.Брюллова – *В тени его изящно-роскошной мастерской* [1: 111]; *Все, что бы я ни написал ей, это и тени не выскажет того восторженно-сладкого чувства благодарности, которым переполнено мое сердце* [1: 142]; *Полюбовался вычурно-грубой старой архитектурой церкви рождества богородицы* [1: 160]; *И через минуту явился на палубе преображенным в настоящего денди. Бог да наградит тебя, мой добрый Саша, за это братски-дружеское преображение!* [1: 167]; *А.А.Сапожников вдохновился и написал двуступице, грациозное и братски-искреннее* [1: 170]; *Залесский, кроме обыкновенного своего сердечно-искренного прелюдия, пишет, что рисунки мои получил все сполна...* [1: 201]; *Я дивился и ушам не верил. Много еще кое-чего упруго-свежеего, живого было прочитано нашим милым капитаном* [1: 170]; *О, если бы побольше подобных женицин-матерей -- лакейско-боярское сословие у нас бы скоро перевелось* [1: 205]; *Полюбовавшись на это кроткое создание, я весь день был счастлив. Каное животворно-чудное влияние красоты на душу человека* [1: 212]; *Шесть дней, шесть ночей подряд, радостно-торжественной жизни!* [1: 222]; *Между многими неинтересными степными новостями он сообщил отвратительно-интересную новость* [1: 226]; *...а я наверняка рассчитывал на вашу стойкую колбасолюбивую натуру* [1: 156].

За вказаною моделлю Тарас Шевченко утворює складні прислівники, порівн.: *В особенности сцена второго акта и последняя сцена третьего были так естественно-трагически исполнены, что хоть бы и самому гениальному артисту впору... ты так естественно-зло исполнила роль помещицы Лепешкиной, что сама Коробочка перед тобой побледнела* [1: 217]; *... непышно, но с аппетитом и так искренне-весело мы пообедили* [1: 143]; *Думал ли великий германский поэт, а за ним и наш великий Лермонтов, что их глубоко поэтические стихи будут отвратительно-дико петы пьяными цыганками перед собором пьянейших ремонтеров* [1: 140]. В останньому реченні, як бачимо, Т.Шевченко утворює просту форму найвищого ступеня порівняння якісного прикметника, в семантиці якого міститься абсолютна ознака, тобто спостерігається порушення

норми формотворення, що також має місце в "Щоденнику" Т.Г.Шевченка з метою підвищення експресії тексту (*пьяный – пьянейший*). Порівн. також порушення норм при творенні ступенів порівняння прикметників: *Премиленький и назидательный мог бы выкроиться водевильчик* [1: 91]; *Соседи их, степные дикари киргизы, тысячу раз общезжительнее этих прямых потомков Стеньки Разина* [1: 128]; *Немного упруже и отрывистее...* [1: 97].

Деколи спостерігаємо оказіональне вживання морфем з порушенням нормативної валентності, наприклад: *На удивление симпатические люди эти прекрасные братья Лазаревские* [1: 256].

Часто також оказіональне слововживання мотивується впливом рідної української мови, порівн.: *Я никогда не брал денег вперед за работу, а сегодня взял, и добре помогорычавши, отправился в очаровательное семейство Гильды и там переночевал* [1: 212]. Таке оказіональне вживання дієприкметника не є одиничним, наприклад: *...оправились мы к огненной молдаванке. Страшная, невиданная женищина! Намагнетизировавшись хорошенько, мы пожелали ей счастливой дороги до нелюбимого ею Екатеринбурга и расстались* [1: 202]. Відчуття після сну після доброї вечери Т.Шевченко також ілюструє яскравим оказіоналізмом: *Это все пельмени так наметаморфозили* [1: 127].

За аналогією з дієслівними формами на *-но, -то*, що більш характерні для української мови, аніж для російської, письменник творить оказіоналізм *застигло*, порівн. у контексті: *...перед закатом солнца застигло* [1: 122], цікавим є новоутворення з суфіксом *-щик*, наприклад: *Как близоруки, или, лучше сказать, как подлы эти гнусные славельщики* [1: 95].

Під впливом словотвірних моделей, характерних для української мови, Тарас Шевченко утворює віддієслівні іменники (наприклад, *... после поздорованья* [1: 218]), назви осіб (наприклад: *Полюбовавшись, вместе с рудою коровою, статуею сплетателя торжественных од и иной гнусной лести* [1: 179]; *К счастью моему, я встретил самого ключаря собора...* [1: 158]; *Фиалковский страшно захохотал и громогласно назвал Либельта просто дурнем за то, что он написал такую книгу* [1: 143]; *Молодеет старичина* [о М.А.Максимовиче. – Т.К.], *женился, отпустил усы да и в ус себе не дуёт* [1: 248]. Оригінально, як бачимо, виглядає "гра слів", що спостерігається при використанні фразеологізму); абстрактні імена (порівн.: *С разговора о*

минушею и будущей судьбе славян мы перешли к психологии и философии. И просидели до трех часов утра. Школьничество Но очаровательное школьничество [1: 266]), зокрема за допомогою частки *не*, яка творить слова з абсолютно новим значенням (порівн.: Мне приятно было слышать, что этот замечательный мистик-масон до самой могилы сохранил независимость мысли и христианское незлобие [1: 208]; Новость эта для меня интересна **неновостью** [1: 146]. В останньому реченні, як бачимо, експресія посилюється тим, що лексема *новость* повторюється двічі).

Виявом української ментальності вважаємо також вживання великої кількості слів з суфіксами здрібніло-пестливої семантики. Таке вживання, звичайно, не є оказіональним, проте воно характерне для української мовної особистості, про що вже часто згадувалось в науковій літературі [див. наприклад: 2: 248-268]. Порівн.: Прихожу, а он сидит на крылечке [1: 148]; Разбуженный так некстати чубатеньким нахалом [цыпленком – Т.К.] [1: 151]; Ходимо з отым мясом завтра раненько [1: 153]; ... **поздненько** спохватились [1: 133]; ... вечером задал нам такую **пирушку**, какая нам и во сне не грезилась [1: 134]; ... с крепким намерением вздремнуть **хоть полчасика** [1: 132]; Верно, ему пьяному в грязном погребке диктовал какой-нибудь Железнов **статейку** под названием "Уральские казаки", а он под веселую руку записал да и посвятил ее В.И.Далю [1: 128]; Одно, чем я могу растолковать себе это отсутствие обоняния и зрения у суровых детей Беллоны. это **всепокоряющая владычица водочка** [1: 131]; Но мне так **опротивели** эти **пустые хвастунишки**. **астраханские моряки** [1: 135]; На сердце страшная тоска, а я себя **шуточками** потешаю [1: 106]; ... а **вашей истине**, которой вы были **крестными отцами**. **минает уже 1857 годочек** [1: 107]; но такое ничтожное **пятнышко** не должно быть замечено на драгоценной ткани [1: 92]; **Дай бог**, я ему из Петербурга **вышлю чистенький экземпляр** [1: 93] У нее **двое миленьких детей**. **Наташенька и Наденька** [1: 91]; **Премиленький** и **назидательный** мог бы **выкроиться водевильчик** [1: 91]. Як бачимо, автор використовує здрібніло-пестливі суфікси, які у словах посилюють прагматичне значення і використовуються з певною стилістичною функцією.

Коли Тарас Шевченко згадує про свою Батьківщину, про своїх друзів, земляків, він також використовує в російськомовному тексті морфеми-українізми. очевидно, щоб показати своє особливе ставлення, ніжність, симпатію,

наприклад: В след за мной зашла к нему сестра его, **чернобровое**, милое задумчивое создание [1: 210]; Получил письмо от Щепкина и от Лазаревского. Старый **друга** пишет [1: 217]; ... **уезжал из Нижнего**, просил меня полюбить его милую **Тетясю**, т.е. Пушнову [1: 227]; **Грицько** Галаган приехал просить ему мой "Весенний вечер" [1: 263]; ... **клевецуют на славного лыцаря** [278]; **Спасыби** ему [М.В.Остроградскому – Т.К.] [1: 262], **Приезжал Смаковский** просить меня **обедать** с ним и с Дзюбиным. Я спал. Меня, **спасибо**, не **збудили** [1: 259]; **Пишет он** [Артемовский – Т.К.], что **незабаром поедет** опять куда-то через **Нижний**, и просит меня не **ездить** в **Балахну**. **Не поеду**. **Цур ий!** [1: 218]; **Продолжаю по складам прочитывать** и **поправлять "Матроса"** и **ругать безграмотного переписчика**, **пьяницу праторщика Нагаева**. **Прочитывая по складам мое творение**, естественно, что я не могу **следить за складом речи** [1: 203]; **Убедившись**, что это действительно я, а не кто иной, она **привитала**, как родного сына, **радостным поцелуем** и искренними слезами [1: 169]; **Вечер** провел у Галагана. Он прочитал описание своего **будынка**, **збудованного** им в старом малороссийском вкусе в **Прилуцком уезде** [1: 265]; **Вечером** был у Семена и не застал дома. **Гульвиса** [1: 275]; **Был в Эрмитаже** один, без Семена. Его утомила **вчера античная галерея** и **древности**. и он **отказался мне сопутствовать**. **Ледащо!** [1: 269].

Цікавим є приклад, що стосується функціонування в російському тексті Т.Г.Шевченка української лексеми *одружуватися*, порівн.: В заключение вечера хозяин прочитал нам **песню Беранже**, переведенную **Ленским**, под названием "**Старый холостяк**". Мне она очень понравилась, потому, может быть, что я, если не **одружуся** с моей возлюбленной артисткой, должен буду **вступить** в эту **непочтенную категорию** [1: 234]. Очевидно, Т.Шевченко вжив слово рідної мови саме тому, що хотів наголосити на інтимному моменті свого життя. Крім того, неодноразово вчені-мовознавці наголошували на різниці між внутрішніми формами російського *женитися* та українського *одружитися*. Напевно, Т.Г.Шевченко також хотів наголосити, що в українській лексемі акцентується на тому, що жінка є не лише супутницею, але й другом чоловікові.

Як бачимо, в "Щоденнику" Т.Шевченка чимало *оказіоналізмів*, що посилюють аксіологію інтимного тексту. Окрім того, вбачаємо в Шевченковому російськомовному тексті на словотвірному рівні вияв української ментальності. Цей феномен можна пояснити крізь призму етнопсихології, яка,

власне, породила такі поняття, як “національний характер”, “національна психологія”, що, безперечно, знаходить яскравий вияв передусім у мові.

1. Шевченко Т. Повне зібрання творів. В 3 т. – К., 1949. – Т.3. – 320 с.
2. Космєда Т.А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Львів, 2000. – 350с.

Оксана ГРЕЩУК (Львано-Франківськ)

ТЕКСТООРІЄНТОВАНІ ФУНКЦІЇ СЛОВОТВІРНИХ ОДИНИЦЬ У РОМАНАХ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО “ДИВО”, “СМЕРТЬ У КИЄВІ”, “ЄВПРАКСІЯ”

Останнім часом увагу мовознавців все більше привертає проблема “словотвір і текст”, передусім художній, оскільки з-поміж інших мовних одиниць словотвірні з погляду їх ролі в організації тексту вивчені найменше. Як показує попередній аналіз художніх текстів, дериваційні одиниці й категорії з певною текстоорієнтованою функцією різними письменниками використовуються неоднаково, тому виникає потреба в попередньому детальному вивченні ідіолектних особливостей їх використання. Предметом аналізу в даній доповіді стали тексти історичних романів Павла Загребельного “Диво”, “Смерть у Києві” та “Євпраксія” з погляду використання в них текстотворчих можливостей різноманітних мовних одиниць.

Як відомо, елементарні словотворчі одиниці, функціонуючи тільки у структурі похідного слова, можуть відігравати певну конструктивну роль у художньому тексті якщо їх актуалізувати. Актуалізація передусім словотворчих формантів у тексті часто досягається зумисним зіштовхуванням у невеликих сегментах похідних, у структурі яких наявні деривати з формантами, однаковими за формально-семантичними ознаками. Павло Загребельний часто використовує таку актуалізацію словотворчих префіксів або суфіксів, яка крім стилістичної вартості має ще й текстотворчу. Одним із важливих засобів структурування семантики тексту, зокрема на рівні його невеликих сегментів, є актуалізація формантної частини

словотвірної структури деривата. Актуалізація компонента словотвірної структури здійснюється внаслідок цілеспрямованого використання в одному тексті низки різноосновних спільноформантних похідних слів, в яких виявляється один словотвірний тип, пор.: Йому подобалося чинити всупереч здоровому глузду, і ось його валка знову тягнеться в гори, знов навколо розпечений камінь, і безжалібно полинно-сиве небо, і *перемелений* тисячами коліс, *перетоптаний* тисячами ніг, *перевіяний* усіма вітрами ядучий білий пил (“Диво”, с.243); Ярослав ніби здерев’янів тілом і душею, перед його очима й досі стояв той липневий день на Бузі, ганебна втеча по зеленій луці, безконечні *шугання* покаліченою ногою в бакаї й скіпці, хскання Ситникове, *стогнання* його, потім гаряче, спливаюче потом Ситникове тіло позаду на коні, *гикання* конячої слезінки, м’яке *чалапкання* копит, дедалі повільніше й повільніше, *очікування* погоні і тоді, на коні й на лодь, навіть тут в Новгороді, теж *очікування* (“Диво”, с.493).

Як слушно відзначила О.А.Земська, “повторення на смислового рівні, супроводжуване повторенням тотожних за формою частин слова (найчастіше дериваційних морфем), створює особливий вид звукопису, що вносить “постичну компоненту” в структуру не тільки постичного, а й прозового твору,... префікс виступає як скрипа-виразник єдиного значення, що підсилює єдність текстового ряду...”[1:21]

В історичних романах Павла Загребельного найбільш поширене текстоорієнтоване вживання дієслівних префіксів. З-поміж них найчастіше використовується префікс *за-*, який виражає єдине категоріальне значення починальності, наприклад: Все жило очікуванням високої хвилини, коли розчиниться брама, *загримлять* мостові ланцюги, ударять котли, *заграють* люті, *задзвонить* зброя, *замайорять* стяги імператорські, *засяє* золото, *загримить* звитяжне залізо (“Євпраксія”, с.67); Київ *зашелестів*, *зашепотів*, *завирував*: “Долгорукий, Долгорукий!” (“Смерть у Києві”, с.79); Та враз *заіржало*, *затупотіло* коло боярського двору, *застугоніла* земля, вдарили копита в дубову браму (“Смерть у Києві”, с.113). Досить часто актуалізується і дієслівний префікс *по-*, передаючи єдність категоріального значення завершення дії, пор.: Між темним небом і темною землею провисли важкі водяні запони, *якось* мовби в один день виповнився *загрозливо* Волхов, *понабухали* ручаї, *потемніли* лісові озерця, *захлющало* в пущах і багнах, *поналивалися* всі щонайменші *виямки і заглибини* (“Диво”, с.222); І ось тоді, коли

ще беззвухий боярин сидів у просмерділому степовому станові і ласував кінською печінкою, зібрані докупи з кількох найдикіших племен воїни вдарили на чорних клобуків, налетіли, як вітер, *попалили, поруйнували, пограбували* і зникли... (“Смерть у Києві”, с. 121).

З інших дієслівних префіксів, які використовуються з текстоорієнтованою функцією в історичних романах Павла Загребельного, відзначені такі:

роз -, який виражає значення розчленованості, пор.: Заради тупої жорстокості папи *розкололи* церкву, *розкололи* державу, *розірвали*, *розідрали*, *розшматували* душі людські, а тепер у них вільно вливаються отрута, бруд, гідь (“Євпраксія”, с. 266);

під-, ви-, при-, про-, пор.: *І підтикалася*, і *підсмикалася*, ще й *підперезалася* – мені сподобалася (“Диво”, с. 238); І коли така їхня історія, коли такий час, у якому вони тривають, сповніси пихи, то нащо вони їй. *Вирватися*, *випручатися*, *вискочити!* (“Євпраксія”, с. 4); Інші заповзялися відшукати в своїй вічній п’їтмі царя Самуїла, сподіваючись, що, може, він їх *прихистить*, *пригорне*, порятує (“Диво”, с. 271); Силька крикнув, *простогнав*, *проскімлив*: -Ойка н-нс... не далось! (“Смерть у Києві”, с. 135).

Встановлена закономірність, яка виявляється в тому, що текстоорієнтоване використання словотворчих морфем корелює з їх продуктивністю (чим вища продуктивність дериваційного форманта, тим більша ймовірність використання його в низці ізоструктурних похідних для підсилення єдності текстового ряду, його когезії та звукової організації [2:32], знаходять підтвердження і на матеріалі текстів історичних романів Павла Загребельного. Так, серед актуалізованих іменникових суфіксів найчастіше використовуються високопродуктивні форманти вираження єдності категоріальних значень абстрактності, а також особи з відповідними суфіксами *-ість*, *-нн(я)*, *-ств(о)*, *-ець*, дієслівних – *-ува*, прислівникових – *-о*. Наведемо приклади: *Відлюдькуватість* замінилася *балакучістю*, *стриманість* – *буйнощами*, *похмурість* – *веселістю* (“Диво”, с. 242); *Завершення* й *поседнання* всіх його *мріянь*, *намагань*, *сподівань*, *розчарувань* і *вагань* (“Диво”, с. 564); Тоді отець Ссверіан вмить вилічував усі ересі, які він знаходив у латинян: *савеліанство*, *жидівство*, *македоніанство*, *аполінаризм*, *армянство*, *монофелітство*, *аріанство*, *несторіанство*, *іконоборство* (“Євпраксія”, с. 57); Як і в часи Ярославового дитинства, народ тільки ждав, щоб заявити про своє право, про свої вимоги: дай мені моє, бо маю до того право, бо я живий, бо я *жнець*, я *ловець*, я *швець*, я *грець!*

(“Диво”, с. 520), А колись же було все так *розмірено-коректно*, так *спокійно* й *неквапно* (“Диво”, с. 88); Було *самотньо*, *сумно*, *тяжко*, *нестерпно* *тоскно* (“Євпраксія”, с. 6).

Нерідко увиразненню актуалізації дериваційних суфіксів у художніх текстах письменника служить одночасне поперемінне використання структурно різнотипних синонімічних рядів формантів, наприклад: *Тіснява*, *крик*, *кінське іржання*, *рипіння* *возів*, *погуки озброєних верхівців*, *клекотнява різних голосів* і *різних мов*, *гелготання* й *кудкудакання* *птиці*, *кувікання* *свиней*, *дзенькіт* і *бренькіт*, *цокотіння* й *бубоніння*, *лайка* і *свист*, *тупотнява* і *вереск*, *виспіви* й *гусельне гудіння*, *запахи скорі* й *меду*, *заморські пахощі* й *запаморочливий дух свіжої смаженини*, *несамовите різнобарв’я* *землі*, *вод* і *дебрів*, *поклятьба* і *лестоці*, *погрози* й *благальність*, *вихваляння* й *зневіра*, а *над усім* – *брехні*, *обдурювання*, *крутіїство*, *на тобі боже*, *що мені не гоже*, *як не я тебе*, *то ти мене...* (“Диво”, с. 105).

В поодиноких випадках для підсилення актуалізації словотворчого форманта Павло Загребельний вдається до його виокремлення зі структури деривата і вживає як окрему лексичну одиницю на тлі дериватів, у структурі яких він наявний: Хай каже, мало чого там не принесе *слина* на *язик* цьому *бокалові*, однаково наш князь *найдобріший*, *найсправедливіший*, *наймилолюбивіший*, *най...* (“Диво”, с. 446); Все тут було з словом “най”: *наймогутніший*, *наймудріший*, *найдорозжчий*, *найсправедливіший*, *найзіркіший*, *найясніший*, *наймилолюбивіший*, *наймилосердніший* (“Диво”, с. 327).

Текстотворчі функції дериватів пов’язані передусім із особливостями структурування, способом існування й функціонування їх семантики. Багато з похідних, будучи результатом номіналізації певних синтаксичних конструкцій, безпосередньо пов’язані з організацією тексту. Лексичне значення таких слів із властивою йому семантичною компресією дає змогу оптимально й економно реалізувати комунікативні завдання, уникаючи при цьому граматичної громіздкості й ускладнення, а введення в мікротекст із дериватом його твірного слова водночас забезпечує тематизацію рематичних компонентів попереднього висловлювання, наприклад: – З вами приємно *мовчати*, – першою обізвалася художниця. – Так кажуть до дурнів, – Отава тримався суворого тону. Жодної нотки потепління! – Там *мовчанка* вимушена, а з вами приємно. Ви не подумайте про мене абищо (“Диво”, с. 21-22)

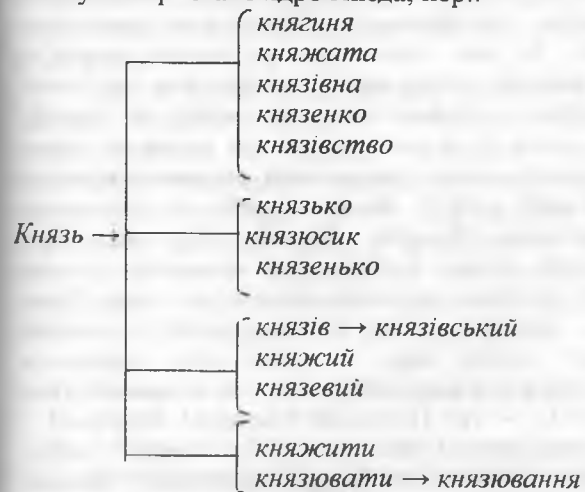
Подібного використання словотвірних пар в аналізованих текстах чимало. При цьому звичайним є використання спочатку твірного слова, а за ним – похідного. Однак, якщо виникає необхідність деталізації, конкретизації, уточнення семантики деривата, то в тексті твірне слово може вживатися після похідного: Вперше зустрів дівчину, неймовірну істоту, схожу чимось на тих глиняних берегинь, що їх витворював дід Родим. І волосся в неї незвичайне, і голос, і *хода*. *Ходила* вона так. Руки опущені вниз, а долоні вигнуті і пальці розчепірені, мовби вона боїться чогось, і очі пущені врозтіч за руками, за кожним пальчиком. Так ніби не йде, а збирається от-от злетіти, бо їй тут нецікаво (“Диво”, с.69).

У художніх текстах Павла Загребельного відзначене використання словотвірної пари “твірне – похідне” нерідко супроводжується ще й додатковою вказівкою на словотвірну вивідність, характер мотивації, пор.: Він був онуком імператора Костянтина *Багрянородного*, що прозвав себе так, щоб довести своє справді царське походження, бо всі діти візантійських імператорів *народжувалися у Багряній* палаті, але лише в тому випадку, коли імператори перебували в законному шлюбі (“Диво”, с. 255); Треті сїни звалися *кожуховими*, бо там слід було залишати верхню одіж – *кожухи*, корзна, важкі плащі (“Диво”, с.549).

Вказівка на характер мотивованості в тексті обов’язково наявна, якщо в словотвірній парі результативний компонент є оказіональним утворенням. Мотиваційне судження в таких випадках уможливорює адекватне сприймання семантики похідного, наприклад: Четвертий Микола звався *Кудинник*... На щонайменше згадування про того чи іншого супротивника княжого боярин зневажливо копил губу, щидив крізь зуби: “*Куди йому!*”, так і прозвали його *Кудинником* (“Смерть у Києві”, с.10).

Будь-який текст ґрунтується передовсім на синтагматичних відношеннях, що унеможливорює пряме використання як його фрагмента тих мовних одиниць, в тому числі й словотвірних, наприклад словотвірного гнізда, які за своєю суттю є парадигматичними. Однак компоненти словотвірного гнізда можуть виконувати важливі текстотворчі функції, забезпечуючи, поряд з іншими мовними засобами єдність теми тексту. Кореневоспоріднені слова, модифікуючи загальну семантичну ідею кореневої морфеми в різночастининомовні лексичні значення дериватів, можуть виступати смисловими опорами, які

підтримують єдність і цілість мікро- чи макротексту. Так, у романі “Диво”, присвяченому добі князя Ярослава, княжій проблематиці, важливим текстоорієнтованим чинником є компоненти словотвірного гнізда з коренем *князь*. У структурі тексту використано ядро гнізда, пор.:

У тексті зі словотвірного гнізда з вершиною *князь* не використані лише деривати *княжич*, *княжна*, *князик*, *князьок* і *князький*, тобто здебільшого ті, словотвірне значення яких репрезентують іншоструктурні похідні. Вихідне слово *князь*, вжите 1104 рази, та кореневоспоріднені з ним похідні, що використані 297 разів, виступають наскрізним стержнем, що об’єднує сюжетну лінію, підпорядковану висвітленню епохи князювання Ярослава Мудрого.

Ще одним важливим аспектом текстоорієнтованого використання словотвірних одиниць і категорій є їх участь у формуванні конотативного компонента семантики. Із трьох основних шляхів експресивізації тексту з допомогою дериваційних одиниць, встановлених нами – системного, або узуального, оказіонального та функціонального [2:98], найбільше поширення в аналізованих текстах отримав перший. Досить часто формування суб’єктивної модальності тексту, необхідної тональності досягається введенням у нього стилістично маркованих дериватів як елементів лексичної словотвірної системи. Показовим у цьому відношенні є використання здрібніло-пестливих або аугментативних утворень, наприклад: Та *Сивоок* забув і про свій мимовільний перестрах, і про свою

несвободу, і про зловісне рипіння воріт, і про незвичність обійстя, забув, завидівши, як полетіло їм назустріч щось зовсім небачене, як розсипало дзвінкий сміх, застрибало, заляскало в долоньки, загукало: – *Татко, татко!* (“Диво”, с. 45); – *очк*, пор.: Учора довго стояв він під старим чорним кленом, на покорчених гілках якого несміливо зароджувались багрянисті *стрілочки* майбутніх *листочків*. А тим часом унизу, засіяні торік з кленового летячого насіння, густо зародили крихітні *кленочки*, власне, ще й не дерева, а тільки натяк на майбутні дерева, тендітні *росточки*. зелені й безсилі, однак на кожному тому паросткові пишно зеленіли лапаті трілисники, справжнє кленове листя... (“Смерть у Києві”, с.317) ...*Коничок* гребе, до поля хоче, Іванко плаче, до милої хоче. (“Смерть у Києві”, с.90); –*еньк*, пор.: Їм на зустріч виходять люди. Здебільшого жіноцтво, та все *маленькі, чепурненькі жіночки*, чоловіків траплялося мало, були зачучверені, немиті, нечесані, мали вигляд дикий і сонний (“Диво”, с.132); –*ер(а)*, –*юк(а)*, пор.: З кущів коло кринички з’явилася величезна, вся в чорному *бабера* з сучкуватим ціпукою в руках. (“Диво”, с.471); – *Ти! Поганцю! Сволото! Тварюко!* – телесувався коло нього Сивок. (“Диво”, с. 129); – *ак(и)*, – *як(и)*, пор.: По той бік воріт стояв вилитий і вишкрябаний у кожній зморшенці ігумен Ананія, у новісінькій чорній рясі, весь у сяянні золота й самоцвітів, а позад нього в дворі кублилися оті немиті *задираки*, що намагалися силоміць приволокти Дуліба сюди...Аби не звання посольське, то Дуліб, забачивши ігумена і отих невмиваних *зарізяк*, спокійно відвернув коня й проїхав повз Войтишича... (“Смерть у Києві”, с.31).

Рідше для створення певної суб’єктивної модальності в текстах історичних романів Павла Загребельного використовуються okazionalні утворення, наприклад: ...Але *зжіночений* імператор вимушений був надавати перевалу теплу перед пишнотою, отож ніч перед тріумфом провів у зимовій спальні, оздобленій карісійським мармуром. (“Диво”, с.254). “Остерігайся, щоб не *сцезарився*, утримайся скромним, добрим, щирим, поважним, натуральним в умилуванні справедливістю і богобоязністю, будь зичливим, милим, доступним, витривалим у виконанні обов’язків” (“Диво”, с.437).

Функціональний різновид експресивізації тексту, пов’язаний із специфічним використанням словотвірних одиниць, що власне забезпечує формування необхідних текстових конотацій, теж поширений в аналізованих текстах. Так, суфікси – *усик*, – *унчик*, – *унятик* надають дериватам *папусик*, *папунчик*,

папунятик пестливого забарвлення, однак за певної ситуації у відповідному контексті їх пестливість нейтралізується і формується негативний експресивно-оцінний ефект, який підсилюється ще й градацією: Я вже чую, ось-ось графиня мене витурить! З своїми *папусиком*, *папунчиком*, *папунятиком* вони мене виплюнуть, як виноградну кісточку. Ніхто й не запримітить! (“Свпраксія”, с. 45).

Таким чином, у історичних романах Павла Загребельного “Диво”, “Смерть у Києві”, “Свпраксія” різнотипні словотвірні одиниці, поряд із іншими мовними засобами, виступають важливим чинником реалізації змістових і формально-структурних категорій тексту. Дериваційні одиниці й категорії відіграють важливу роль у формуванні прагматичної сфери тексту, пов’язаної з вираженням відношення до того, що мовець повідомляє, з аксіологічною характеристикою висловлювання, із творенням суб’єктивної модальності тексту.

1. Земская Е. А. Словообразование и текст// Вопросы языкознания. – 1990. – №6. – 17-30.
2. Грещук О. Б. Словотвір у процесі породження тексту: Дис. ...к-та філол. наук: 10.02.01 – Івано-Франківськ, 1996. – 142.

Анжеліка ПОПОВИЧ (Кам’янець-Подільський)

СЛОВОТВОРЕННЯ ЄВГЕНА ГУЦАЛА

Одним із важливих засобів естетичного освоєння світу є індивідуальне словотворення письменників. “Воно зумовлюється не потребами мови як знакової системи, а потребами художньої творчості, принципами світобачення письменника, створенням індивідуально-авторської картини світу”, – зазначає Н.Сологуб [1: 76].

Словотворення Євгена Гуцала (трилогія “Позичений чоловік”, “Приватне життя феномена”, “Парад планет”) – яскраве явище в мові української сатирично-гумористичної прози. Характерним для індивідуального стилю Є.Гуцала є такий спосіб творення слів, як словоскладання.

А.Коваль зауважує: “У зв’язку з тим, що основні словотворчі моделі складних слів української мови були відомі

ще в староруській мові, а продуктивність їх увесь час збільшувалась, використання складних слів зі стилістичними настановами – явище в українській мові традиційне” [2:139]. Словоскладання, або юкстапозиція, – це поєднання кількох слів або слівформ в одному складеному слові [3:272]. Г. Богуцька, Є. Регушевський, М. Разумейко називають цей спосіб словотворення “способом творення неологізмів шляхом дефісного поєднання уже відомих слів, що дає йому можливість дати двобічну характеристику в одному слові” [4:28].

Словоскладання сягає своїм корінням у народно-пісенну творчість і набуває в сучасній українській мові додаткової естетичної функції – стилізації під фольклор [5:310]. Зважаючи на це, використано словоскладання Є. Гуцалом, адже, на думку П. Майдаченка, “письменник залучає до трилогії розмаїті види фольклору українського народу. У стилістичному ладові твору чітко простежується еволюція від семантичного “однострою” до світосприйняття в народному дусі. Проявляється це у всезростаючій ролі фольклорних форм типізації, які перебирають на себе дедалі відчутнішу раціоналістичну частку сюжетотворних елементів у загальній структурі романів” [6:114–115]. Численні приклади власного словотворення за народними принципами і зміна семантичного наповнення функціонування цих засобів свідчать про “віртуозне оперування” словом у межах авторського стилю.

Г. Вокальчук стверджує, що визначальною структурною ознакою складних найменувань, наявних у мовистилі В. Чумака, є “поєднання у межах однієї номінативної одиниці двох загалом різних за значенням слів” [7:59]. Мовознавець чітко поділяє складні найменування на: слова-повтори, синонімічні зближення, парні зближення сумарної семантики і слова типу “означуване-означення” (прикладка).

І. Білодід вважає, що “словоскладання розвивається в мові не стільки як словотворчий, оскільки поєднання двох синонімів є фактично першим ступенем їх ампліфікації як стилістичної фігури” [5:310]. Ми не схиляємося до думки І. Білодіда стосовно того, що у багатьох словоскладаннях синонімічність компонентів складного слова варто розуміти дуже широко (функціональне зближення, підпорядкування одному поняттю, родо-видові відношення, епітет-прикладка), і вважаємо доцільним розмежувати ці види словоскладання.

У досліджуваних нами романах Є. Гуцала виділяємо такі види складних найменувань, як подвоєння слів, контрастні

поєднання лексем, словоскладання компонентів з різним граматичним родом, синонімічні зближення, прикладкові сполуки.

При подвоєнні іменників, прикметників, дієприкметників, дієслів, зазвичай, друге слово виступає в дещо зміненій морфологічній формі, а саме:

- 1) з суфіксом -ісіньк-: *живий-живісінький, дурний-дурнісінький, голий-голісінький, сам-самісінький*;
- 2) з префіксом пре-: *славний-преславний*;
- 3) з префіксом пере-: *витий-перевитий, третій-перетретий, знаний-перезнаний, цюкання-перецюкання, думано-передумано*.

Цей вид словоскладання посилює емоційне і експресивне забарвлення цілого слова і зосереджує на ньому особливу увагу: “Криво всміхнувшись сам собі, я сів під грушею на поліно, *цюкане-перецюкане* сокирою: очевидно, знахарка на цьому поліні рубала дрова” [8:690]; “... отож назбираємо на яблунівській землі таких слів, які б і далі *самі-самісінькі* розповідали про село подільське” [8:495].

З метою створення гумору в досліджуваних творах використано контрастні (антонімічні) поєднання різних за походженням і змістом лексем, наприклад: “Прилаштувавши, значить, Дармограїху, сам я надумав трохи повештатися по ярмарку, поштовхатись ліктями серед *покупців-продавців*” [8:470]; “... незважаючи на ці *вдачі-невдачі*, автор однаково співатиме своєї пісні, а вона довга” [8:470].

Особливою образністю, великою узагальнюючою силою і емоційною насиченістю відзначаються словоскладання, в яких компоненти мають різний граматичний рід (*хата-квітник, зерно-пшениця, місто-мурашник*): “Оте село ... ладне було рушники білі простелити від Яблунівки до Америки, ладне було ті рушники квітами встелити, *зерном-пшеницею* всіяти!” [8:465]. Цей різновид словоскладання використовується для характеристики персонажів: “... раптом її блакитні *очі-фіалки* зів’яли від м’якого докору” [8:595]; “... коло моєї машини стояла віспувата, наче решето, тітка з *очима-джмелями*” [8:566] і для створення сатирично-іронічного ефекту: “Робот Вася, перскочуючись по сслі на *ногах-шарнірах* ... прислухався до тих балачок...” [8:458]; “... в цю пору в хаті священнодіялося: закваска переганялася на *бурячиху-первак*” [8:544].

Варто згадати про досить поширені складні слова синонімічного характеру. Вони, зазвичай, творять разом нове

значення або новий відтінок значення і виявляють тенденцію до формального об'єднання компонентів. Г. Вокальчук стверджує, що "з погляду семантики поєднання компонентів в межах одного контексту, що виражають одне поняття, є стилістично виправданим" [7:59]. Вживання синонімічних парних іменних сполук зумовлене бажанням Є. Гуцала підкреслити (виділити) якусь рису або ознаку зображуваного: *нападник-грабіжник, жєбрак-прошак, маг-віртуоз, товстосум-кровопивця, ловкач-протидисвіт, гава-роззявляка, хурделиця-заметіль, okazія-пригода, килим-палас, ляпанці-хляпанці, скалки-уламки*. Наявне використання з естетичною метою засобу подвоєння синонімічних прислівників: *киво-живо, любо-мило*. Треба виділити словоскладання синонімічних дієслів, що широко використовується в сатирично-гумористичних творах Є. Гуцала для підсилення експресії та увиразнення емоційного забарвлення. Переважно поєднуються дієслова, які зв'язані з почуттями людини: *простити-прощати*; які означають дії, що сприймаються органами чуття (особливо слухом і зором): *верзти-варнякати, сказати-забриніти, заспівати-засурмити*; які означають інші дії людини: *полакомитися-повечеряти, засипатися-завовтузитися, витися-хурделитися, закурити-залюлячити, кропити-святити, насікти-нарубати*. Часто один з елементів словоскладання має виразний народно-розмовний відтінок: *задудити-заграти, склянки-гранчаки, підмурівок-постамент, статки-манатки, сварка-гризьба, пригода-притибенція*.

Зафіксовано випадки, коли компонентами синонімічних зближень стають контекстуальні синоніми (*проводжання-примовляння, ревнивіці-засдрісники, обійми-цілування, шкатулка-саркофаг, краватка-метелик*): "А вона чесала-рубала, сікла-стригла, пекла-смажила з трибуни так, наче то сам демон із пекла видерся на грішну землю, запопав собі сцену в яблунівському Будинку культури й проповідує, наче святий із церковного амвона" [8:377].

Найбільш поширеними в романах Є. Гуцала є найменування типу "означуване-означення". М. Плющ зазначає: "Юкстапозити утворюються на основі словосполучень прикладкового типу, але на відміну від синтаксичного словосполучення, що складається з головного слова і прикладки, яка виражає другу назву, слова-юкстапозити виражають одне поняття" [3:272]. Прикладкові складні сполуки вживаються з експресивно-оцінною функцією. Діапазон значень сполук цього типу широкий:

1) назви осіб: *баба-плетуха, батько-нетяга, дочка-пустунка, бабуця-ворожбитка, діва-невіста, гіпнотизер-гастролер, сміливець-авангардист, жінка-прищепенка, діти-самосійки, жінка-лебедиця*;

2) назви тварин і птахів: *поросята-сисуні, кнур-пробник*;

3) назви частин людського тіла: *очі-болота, очі-блюдечка, язик-терпуг, писки-п'ятаки, брови-гілочки, очі-міра, язик-лопатень*;

4) назви почуттів і психологічних станів: *турбота-мати, печаль-всеїдниця, марення-сподівання*;

5) назви предметів: *картопля-гартаночка, сітка-авоська, віник-драпак, хліб-батько, вода-мати, ваги-тарелі, люлечка-носогрієчка, кепка-восьмиклинка, сокира-саморубка, вила-зрелі*;

6) інші назви: *танець-завиванець, теревені-белевені, болота-пуці, погляд-вужака, душа-віра, совість-порука, іскорки-хитринка, барви-світлофарби, щупальці-мацаки, хата-луг*.

У групі складних сполук є випадки незвичних поєднань, які вживаються з настановою на гумор. Це шлях появи стилістично свіжих, влучних номінацій: *чарка-безтарка, горілочка-дівочка, пиво-молодець, пляшка-свашка, люлька-бурулька, каратисти-таракани, чоловік-циркуль*. Незвичні поєднання допомагають комплексній характеристиці образу слова, адже мова, слово – "внутрішній рушій" [6:90] сюжету трилогії Євгена Гуцала. Образ слова розкривається автором через мікрообрази, складні прикладкові сполуки (*слово-роззявляка, слово-базика, слово-дурносміх, слово-хвастун, слово-джигун, слово-гульвіса, слово-наливайло, слово-витивайло, слово-скарб, слово-одчайдух, слово-шабля, слово-запорожець, слово-богоборець, слово-правдолюб*): "А ще треба згадати *слова-джигуни й слова-гульвіси*, які так і норовлять вигулькнути з конопель та вскочити в гречку..." [8:431]; "Хай славляться серед народу *слова-скарби*... Хай славляться поміж люду *слова-одчайдухи*... Хай славляться невмирущі *слова-шаблі, слова-запорожці*... незалежні й горді ці *слова-богоборці*" [8:432].

Отже, словотворення не є самоціллю Є. Гуцала. Смісл його – вираження ідейно-естетичної концепції автора, виконання експресивно-сислової функції. Цей мовний засіб обумовлений контекстом і визначається жанром твору.

1. Сологуб Н.М. Мовний світ Олеся Гончара. – К.: Наукова думка,

1991. – 138 с.
2. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – К.: Вища школа, 1987. – 351 с.
 3. Сучасна українська літературна мова / За ред. Грищенка А.П. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.
 4. Галина Богуцька, Євген Регушевський, Марія Разумейко. Авторські неологізми у творах Олеса Гончара // Культура слова. – Вип. 51. – К. –1998. – С. 24–30.
 5. Сучасна українська літературна мова. Стилiстика / За заг. ред. І.К.Білодiда. – К.: Наукова думка, 1973. – 588 с.
 6. Майдаченко П.І. Комічне в сучасній українській прозі. – К.: Дніпро, 1991. – 138 с.
 7. Вокальчук Галина. Складні найменування у поезії Василя Чумака // Культура слова. – Вип. 59. – К. – 2001. – С. 51–61.
 8. Гуцало Є.П. Позичений чоловік. Приватне життя феномена: Роман-диалогія. – К.: Рад. письм., 1982. – 711 с.

Юрій ЦИМБАЛЮК (Запоріжжя)

ПОРІВНЯЛЬНО-СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИСЛІВ'Я З ОДНАКОВИМИ ПОЧАТКОВИМИ І КІНЦЕВИМИ СЛОВАМИ

У кожній мові паремії – це жива скарбниця її неповторності, її невичерпне джерело, золотий фонд словникового складу, неоціненний скарб народу, енциклопедія багатогранного людського життя, яка ввiбрала у себе все найкраще, що є у мові. Чим більше мова має фольклорних скарбів, тим вона багатша, милозвучніша, поетичніша. Це стверджують прислів'я багатьох мов –

лат.: Proverbia – ropulogum sapientia. Прислів'я – мудрість народів; укр.: Гарна мова з притчею. Поговорка – квітка, пословиця – ягідка. Пословиця – то мудрість народів. Пословиця в своєму краї пророчиця. Без пословиці не проживеш. Пословиця ведеться, як хата віником мстється. Прислів'я живе в віках. К слову йде і прислів'я. Старовинна пословиця даром не мовиться. Пословиця не на вітер мовиться. Пословиця вік не зломиться. Пословиця ніяк не розломиться. Пословиці ні обійти, ні об'їхати. Пословицю і конем не об'їдеш. На пословицю нема ні суда, ні розправи. І на базарі пословицю не купиш. Пословицями на

базарі не торгують; рос.: Красна речь с пословицей. Красна речь поговоркою. Пословица да присказка беседу красят. Поговорка – цветочек, а пословица – ягодка. Пословица всем делам кормилица (помощница). Пословица – мудрость народная, пословица вовек не сломится. Пословица ведется, как изба венником метется. Пословица вовек не сломится. Пословица к слову молвится. Пословица не зря (недаром) молвится. Пословица неспроста (не мимо) молвится. Пословица не на ветер молвится. Старая пословица век не сломится. Пословица не покормица, а с нею добро. Пословица плодуца и живуща. Пословицы ни обойти, ни объехать. Пословицы на кривой не объедешь. Пословицами на базаре не торгуют, а всем они нужны; англ.: Proverbs are the wisdom of the streets. (прислів'я – вулична мудрість); нім.: Ein Sprichwort – ein Wahrwort або Sprichwort, wahr Wort. (прислів'я – правдиве слово).

Немає у світі людини, яка б у своєму житті не послуговувалась цими перлинами народної мудрості. Крилаті вислови виникали ще давним-давно у надрах фольклору, відшліфовувались упродовж багатьох століть і передавались із уст в уста, з покоління в покоління і таким чином стали називатись крилатими. Їм судилося безсмертя і вони відрізняються своєю структурою, яка ще й досі не досліджена. Адже цим пареміям притаманні мовна краса, надзвичайна стислість і дотепність, ритмічне звучання й римування, алітерації, гіперболи, анафори, асонанси, каламбури тощо.

Серед такого багатства і розмаїття афоризмів невеличку групу складають у багатьох мовах вислови, що починаються і закінчуються одним і тим же словом без жодної зміни. На нашу думку, ці вирази створювались здебільшого конкретними авторами – поетами, письменниками, філософами, ораторами, вченими, державними або політичними діячами. Письменник, використавши народне прислів'я, оформив його відповідно віршованому розмірі або своєму уподобанню, і таким чином з'явився стислий вислів з однаковим початковим і кінцевим словом –

у латинській мові: Altera manu fert lapidem, panem ostentat altera (Плавт). – (однією рукою несе камінь, а другою простягає хліб). Aristoteles non semper Aristoteles. – (Арістотель не завжди Арістотель) (укр.: І наймудріший може помилитися; рос.: И на большие умы живет оплох). Crescit amor nummi, quantum ipsa pecunia crescit (Ювенал). – (любов до грошей зростає такою мірою, якою росте й саме багатство). Dolor animi gravior est, quam

corporis dolor. – (душевний біль важчий, ніж тілесний). Idem per idem. – (те саме через те саме, тобто визначення поняття через саме поняття). Ignotum per ignotum. – (невідоме через невідоме – формула, що характеризує логічну помилку у визначенні). Miser, qui nunquam miser. – (нешасливий той, хто ніколи не був нещасливий). Multa petentibus desunt multa (Горацій). – (хто багато жадає, тим багато чого не вистачає). Obscenum est dicere, facere non obscenum (Цицерон). – (ганебно говорити, робити не ганебно). Refert, quam quis bene vivat; quam diu, non refert. – (важливо чесно, а не довго жити). Simile semper parit simile. (подібне завжди народжує подібне). Sint ut sunt aut non sint. (хай залишається так, як є, або зовсім не буде – слова, сказані у відповідь на пропозицію внести зміну в статут єзуїтів, за одними джерелами, генералом ордену Лоренцо Річчі, за другими, – папою Климентом III). Vanitas vanitatum et omnia vanitas. – (суєта суєт і все суєта – біблійний вислів про людське життя).

Наведені два прислів'я: Dolor animi gravior est, quam corporis dolor і Refert, quam quis bene vivat; quam diu, non refert – знаходимо у збірнику “Сентенції” Публілія Сіра, давньоримського мімічного поета й актора I ст. до н. е.;

в українській мові: Бачили ми, бачили, та ще дурного такого, як ти, не бачили. Буває, що й нічого не буває. Будеш людині все життя робити добро – нічого, зробиш один раз зле – на все життя ворогом будеш. Воювати, так не горювати, а горювати, так не воювати. Говорити, так договорювати, а недоговорювати, так і не говорити. Дар здорового життя – найдорожчий дар. Мука не мука, а без муки мука. Нема там добра, де порядку нема. Один скаче, один плаче, та все один. Одна голова і сміється і плаче – все одна. Одна голова не бідна, а бідна – так одна. Сім'я без глави – не сім'я. Сова хоч під небо злетить, то все сова. Що то плести, коли не знаю що. Що я буду гвіздком сидіти, чи що?;

у російській мові: Бывает, что и ничего не бывает. Велят не велят, а вилят не велят. Воевать, так не горевать, а горсвать, так не воевать. Говорить, так договаривать; а не договаривать, так и не говорить. Мука не мука, а без муки мука. Один скачет, один и плачет, а все один. Одна голова и смеется и плачет – все одна. Одна голова не бедна, а и бедна, так одна. Семья без главы – не семья.

в англійській мові: Bargain is a bargain Угода є угодою (лат.: Verbum nobile debet esse stabile. Слово чесне повинне бути неперушне Comple promissum! Виконай обцяне!; укр.: Умова

дорожча від золота (грошей). Уговор паче грошей; рос.: Уговор дороже денег). Diamond cut diamond. Діамант ріже діамант (лат.: Novacula in cotem incidit. Бритва натрапила на брусок; укр.: Наскочила коса на камінь, та камінь не подається; рос.: Нашла коса на камень). Dog eat dog. Собака їсть собаку (лат.: Homo homini lupus est. Людина людині вовк; укр.: Вовчий закон; рос.: Волчий закон). Habit cures habit. Звичка лікується звичкою. Habit is overcome by habit Звичка долається звичкою, тобто щоб позбутися однієї звички, потрібно набути якоїсь іншої. It's dogged as (або that) does it. Наполегливість усе долає (лат.: Labor et patientia omnia vincunt. Праця і терпіння все перемагають; укр.: Терпіння і праця все переможуть. Терпіння і труд все перетруть. Терпінням і працею всього добудеш. Наполегливість усе здолає. Де є наполегливість, там буде і успіх. Уперта праця все переможе; рос.: Терпенье и труд все перетрут. Воля и труд дивные всходы дают. Учение и труд вместе живут). Place for everything and everything in its place. Всьому своє місце (лат.: Omnia tempus habent. Усе має свій час; укр.: Всьому свій час. Свій час на кожну справу; рос.: Всему свое время).

Порівн. біблійну мудрість у книзі Еклезіястовій, глава 3, вірші 1-8:

Для всього свій час, і година своя кожній справі під небом:
час родитись і час помирати,
час садити і час виривати посаджене,
час вбивати і час лікувати,
час руйнувати і час будувати,
час плакати й час реготати,
час ридати і час танцювати,
час розкидати каміння і час каміння громадити,
час обіймати і час ухилятись обіймів,
час шукати і час розгубити,
час збирати і час розкидати,
час дерти і час зашивати,
час мовчати і час говорити,
час кохати і час ненавидіти,
час війни і час миру!

Більшість паремій з однаковими початковими і кінцевими словами в англійській мові – це переклад (кальки) латинських висловів: Do as (або in) Rome as Romans do. Поводься в Римі так, як поводяться римляни (лат.: Alteri vivas oportet, si vis tibi vivere. Треба жити для інших, якщо хочеш жити для себе. Cum (або si) fueris Romae, Romano vivito more: cum (або si) fueris alibi, vivito

sicut ibi. Коли (якщо) будеш у Римі, живи за римським звичаєм, коли (якщо) будеш в іншому місці, живи, як там живуть. Ut homines sunt, ita morem geras. Які люди, так і поведься серед них; укр.: Між який народ попадеш, того і шапку надивай. В чужу церкву зі своїм уставом не ходи; рос.: В каком народе живешь, того и обычая держись. В какой народ попадешь, такую и шапку наденешь. В чужой монастырь со своим уставом не суйся). Dog does not (або doesn't) eat dog. Собака не їсть собаку (лат.: Canis caninam non est mordere pellem. Собака собачатини не їсть і не кусає собачу шкуру; укр.: Собака собаки не рве. Собака собаці хвоста не одкусить. Собака собаку знає; рос.: Собака собаку не кусает. Собака собаку знает). Dangers are overcome by dangers. Небезпеки долаються небезпеками (лат.: Nunquam periculum sine periculo vincitur або Nullum periculum sine periculo vincitur. Ніколи небезпека без небезпеки не долається). Like begets like. Подібне породжує подібне (лат.: Simile semper parit simile. Подібне завжди народжує подібне; укр.: Від лося лосята, а від свині – поросята. Сова не виведе сокола, а все совеня. Не уродить сова сокола, а кобила вола. рос.: От лося – лосята, от свиньи – поросята. От совы не родятся соколы. Порівн. також тотожні паремії – укр.: На вербі грушки не родяться. На вербі груші, а на осиці кислиці не ростуть; рос.: Не родит верба груши. В бор не по груши – по еловы шишки). Like cures like. Схоже лікується схожим (лат.: Similia similibus curantur. Схоже схожим лікується).

Вислів “Similia similibus curantur” послужив епіграфом до твору німецького лікаря, засновника гомеопатії С. Ганемана (1755 – 1843 рр.) “Органон лікарського мистецтва” і став гаслом гомеопатії, суть якого полягає в застосуванні мінімальних доз тих ліків, що у великих дозах викликають у здорової людини явища, подібні до симптомів захворювання. Наприклад, ртуть – шкідлива для здоров'я людини, але в малих дозах вона використовується як лікувальний засіб при різних хворобах. Або ще такі: Like draws (або wills) to like. Подібний тягнеться до подібного. Like likes like. Подібний подобається подібному. Like loves like. Подібний любить подібного. Like seeks like. Подібний жадає подібного (лат.: Similis simili gaudet. Подібний подібному радіє; укр.: Свій своєму мимоволі брат. Свій свояка вгадає здалека; рос.: Подобный подобного любит. Свой своего ищет. Свой своему поневоле брат (друг)). Live and let live. Живи і давай жити іншому (лат.: Indigne vivit, per quem non vivit alter. Негідно живе той, хто не дає жити іншому). Live not to eat, but eat to live. Живи не для того, щоб їсти, а їж для того, щоб жити (лат.: Edere

oportet, ut vivas, non vivere, ut edas. Їсти треба, щоб жити, а не жити, щоб їсти. Edimus, ut vivamus, non vivimus, ut edamus. Ми їмо, щоб жити, а не живемо, щоб їсти. Non ut edam vivo, sed ut vivam edo. Я не живу, щоб їсти, а їм, щоб жити). Nothing comes from (або of) nothing або Nothing will come of nothing. Нічого не виникає з нічого (лат.: Ex (або de) nihilo nihil. З нічого ніщо не виникає; укр.: З нічого нич. З нічого нічого і не зробиш; рос.: Из ничего ничего не сделаешь. Из не́та ничего не выкроишь. Из не́та не выкроишь е́стья);

в німецькій мові: Art läßt nicht von Art. Під від роду не відмовляється (укр.: Яблуко від яблуні недалеко падає; рос.: Яблоко от яблони недалеко падает). Geschenkt ist geschenkt. Що подароване, те подароване (укр.: Дарованого (подарунок) назад не беруть; рос.: Дареного (подарок) назад не берут). Hin ist hin. Що пропало, те пропало (укр.: Що з воза впало, те пропало; рос.: Что с воза упало, то пропало). Liebe erwirbt Liebe. Любов здобуває любов (укр.: Душа душу чує, а серце серцю вість подає; рос.: Душа душу знает, а сердце сердцу весть подаст). Recht bleibt allzeit Recht. Правда завжди залишається правдою (укр.: Правди не сховаєш. Правди, як шила в мішку, не сховаєш. Засип правду хоч золотом – вона впливе до верху. Засип правду золотом, затопчи її в болото, а вона все-таки наверх вийде. Топчи правду в калюжі, а все чиста буде. Правда в воді не тонє, а в вогні не горить; рос.: Правда правдой останется. Правда, что шило, в мешке не утаишь. Засыпь правду золотом, а она всплывет. Завали правду золотом, затопчи ее в грязь – все наружу выйдет. Правда в огне не горит и в воде не тонет). Vorbei ist vorbei. Що пройшло, те пройшло (укр.: Минулого не повернеш. Що пройшло, того не вернеш; рос.: Прошлого не воротишь). Wurst wider Wurst. Ковбаса за ковбасу (укр.: За позику – віддяка; рос.: Долг платежом красен).

Римовані парні словосполучення, властиві англійській мові, а перш за все німецькій, у цій статті за браком місця докладно не розглядаються. Це такі, як – англ.: Often and often. Дуже часто. So and so. Так; таким чином. So-so. Так собі; нічого собі; потрошку; нім.: Schulter an Schulter. Плеч-о-пліч. Stirn gegen Stirn. Віч-на-віч; лице в лице. Strich für Strich. Точнісінько. Wort für (або um) Wort. Слово в слово. Zug für Zug. Точнісінько. Zug um Zug. Крок за кроком; неухильно і тому подібні.

Зрідка бувають у латинській мові такі прислів'я, які можна читати зліва направо, або справа наліво без зміни жодного слова:

Artificem laudat (або commendat) opus або Opus commendat (або laudat) artificem. Митця хвалить його витвір (укр.: По роботі пізнати майстра. Який майстер (ремісник), така й робота. Діло майстра величає; рос.: Видно мастера по работе. Каков мастер, такова и работа. По работе и мастера знают. Мастер в деле познается. Дело мастера боится; англ.: Good workman is known by his chips. Доброго теслю пізнають по стружці; нім.: Am Werk erkennt man den Meister. По роботі пізнають майстра. Das Werk lobt den Meister. Робота хвалить майстра).

Necessitas artium mater або Mater artium necessitas. Біда – мати винаходів (укр.: Біда (всього) навчить. Біда учить розуму. Біда помучить і мудрості научить. Горе гострить розум; рос.: Беда (нужда) всему научит. Нужда ум родит. Беда вымучит, беда и выучит. Нужда научит кузнеца сапоги тачать; англ.: Necessity is the mother of invention. Біда (потреба) – мати винаходу. Adversity is a good teacher (або a good discipline, або a great schoolmaster, або a strict master). Біда – добрий вчитель (або добра наука, або великий вчитель, або суворий вчитель); нім.: Not lehrt Künste. Біда вчить умінню. Not lehrt den Affen geigen. Біда вчить мавпу грати на скрипці. Not lehrt den Bären tanzen. Біда вчить ведмедя танцювати).

Quisque sibi est proximus або Proximus est sibi quisque. Кожний собі найближчий (укр.: Кожний собі найближчий. Кожний (всякий) за себе дбає. Кожний дбає за свою шкуру. Кожний горне вугля до свого горшка. Кожний горне присок під свій горнець. Всяка рука собі крива. Кожна рука до себе загрибає. Своя рука тільки до себе тягне. Всяка ручка собі ключка. Кожда ручка собі карлючка (панночка); рос.: Всякий сам себе ближе. Всяк сам себе дороже. Всяк себе добра хочет. Своя рука только к себе тянет. Всякая рука к себе загребаёт; англ.: Self comes first. Спочатку для себе; нім.: Jeder ist sich selbst der Nächste. Кожний сам собі найближчий. Es denkt jeder in seinen Sack. Кожен думас про свій мішок).

Деякі двочленні і тричленні паремії у названих мовах також можна читати зліва направо або справа наліво без зміни форми слів – укр.: Намучишся – научишся або Научишся – намучишся. Око в око (наодинці, удвох з ким-небудь; віч-на-віч, один на один; про незвичайну схожість між ким-, чим-небудь). Око за око. Зуб за зуб; рос.: Намучишься – научишься. Око за око. Зуб за зуб; англ.: Diamond cut diamond. Dog eat dog. Habit cures habit. Like begets like. Like cures like. Like seeks like; нім.: Geschenk ist

geschenkt. Hin ist hin. Liebe erwirbt Liebe. Vorbei ist vorbei. Wurst wider Wurst.

Деякі з наведених англійських прислів'їв, що читаються зліва направо і навпаки, відрізняються алітерацією: Like likes like. Like loves like.

Мабуть, жоден народ не має прислів'їв, утворених шляхом відкидання початкових звуків наступних слів. Саме так звучить по-латинськи прислів'я: Amicus cognoscitur amore, more, ore. ge. Приятель пізнається у вірності, звичаї, розмові, вчинку. Суть цього каламбуру полягає в тому, що утворюються нові слова від різних слів з однаковим кінцевим звучанням, але з послідовною втратою початкових звуків іменників, поставлених в аблативі (аблатив у латинській мові виконує функцію двох відмінків: орудного і місцевого) однини: a –more, m –ore, o –re, -re (amor, oris m – любов, вірність, прихильність; mos, moris m – звичай, характер; os, oris n – уста, розмова; res, rei f – діло, вчинок).

Існують парафрази названого прислів'я: Verus amicus amore, more, ore, re cognoscitur та Amore, more, ore, re amicus cognoscitur. Справжній друг пізнається у вірності, звичаї, розмові, вчинках. Amore, more, ore, re probantur amicities. Дружба випробовується вірністю, звичаєм, розмовою, ділом.

Отже, структура паремії у різних мовах строката і різноманітна за своєю будовою. Прислів'я і приказки з абсолютно ідентичними початковими і кінцевими словами являють собою чітку лексикообрамлену конструкцію у багатьох мовах. Це спеціальний стилістичний прийом у фольклорі або мовленні окремих авторів. Саме завдяки йому поєднується певна мовленнева експресія, оскільки всякий повтор будь-якого слова породжує більшу виразність, емоційне поглиблення його смислового зв'язку, якомога більше зосереджує увагу читача або слухача. Особливо в прислів'ях і приказках такі влучні вислови відрізняються надзвичайною стислістю і конкретністю та можуть бути утворені або окремими авторами, або виникати у самих фольклорних надрах того чи іншого народу. Всі ми пам'ятаємо слова нашого першого Президента вільної, незалежної, самостійної, суверенної і соборної України пана Леоніда Кравчука, які стали крилатими на Україні лише через те, що вони добре прижилися в українській мові завдяки своїй формі висловлення і повторення одного і того ж слова на початку і в кінці вислову: "Маємо те, що маємо".

СЛОВОТВІРНІ ОНОМАТОПОЕТИЧНІ МОДЕЛІ НАРОДНОЇ МОВИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ПЕРЕДАЧІ ЗВУКОВИХ ВРАЖЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ІМПРЕСІОНІСТСЬКІЙ ПОЕТИЦІ

До вивчення проблеми співвідношення мови і літературної художньої творчості багато внесли В. Гумбольдт, Г. Штейнталь, М. Лацарус, І. Герберт, О. Потебня, І. Франко. Їхні міркування стосувалися розуміння мови як діяльності, ролі слова в перетворенні образу в поняття, внутрішньої форми слова, суб'єктивного і об'єктивного в слові, співвідношення слова і уявлення, динаміки словесно-образних асоціацій.

Глибокі наукові спостереження над художньою природою слова, розуміння взаємодії мови, художнього мислення і художнього мовлення містить праця І.Я. Франка "Із секретів поетичної творчості" [11].

Художнє мовлення виникло на основі загальнолюдської, загальнонародної мови, якій притаманний процес постійного поступового нагромадження все нових і нових художніх заготовок. Цей процес пов'язаний із образним характером і пізнавальною суттю психологічних форм відображення дійсності, позначених знаками мови. Початок художнього зображення "почасти лежить уже в мові, ... а почасти і в нашій психології і в тім зчіплюванні образів, що є в значній часті основою нашого думання" [11: 108-109].

Матеріал для художнього мислення постачають "змисли" людини (відчуття). Пізнання, як відомо, відбувається через відчуття, які виникають завдяки людським органам (вухам, очам, носові і т. д.), що забезпечують сприйняття навколишньої дійсності. І.Я. Франко, окресливши роль зору, слуху, смаку, дотику, запаху у пізнавальному процесі людиною навколишнього світу, так формулює розуміння природи і чуттєвого змісту мови, якою користуються письменники: "Відповідно до цього і наша мова – найбагатша на означення зору, менше багата, але все-таки багата на означення вражень слуху... Ся мова дає нам тисячі способів на означення далечини, світла в його нюансах, цілої скалі кольорів, цілої скалі тонів, шумів, шелестів, цілої безлічі тіл..." [11: 78].

Для розкриття природи образного художнього мовлення це

дуже важливо, оскільки художнє мовлення впливає із мистецтва природної мови, яка є могутнім джерелом образної системи художніх творів (багатства зорових, слухових, смакових, дотикових образів і вражень).

Мова словесного мистецтва має, отже, у своїй основі мистецтво природної мови. "І. Франко виразно довів, що мову в художньому контексті треба розглядати і на рівні власне мови, і на рівні мовлення. Її експресивно-зображувальні й оціночні властивості проявляються на рівні мовлення, хоч корінням своїм тягнуться до того мовного ґрунту, до тих заготовок, які створюються протягом віків зусиллям усіх носіїв даної мови" [6: 85].

І.Я. Франко у статті "З остатніх десятиліть ХІХ віку" зазначав: "В остатніх роках минулого століття на нашій літературній горизонті появилася група молодих письменників, вихованих на взірцях найновішої європейської літератури, тої..., що головну увагу творчості поклала на психологію, головною метою твору штуки зробила: розбудження в душі читача певного настрою способами, які подають новочасні студії психології..." [13: 525].

У праці "Старе й нове в українській літературі" І. Франко, характеризуючи новий психологічний напрям в українській літературі, вказував, що для цих письменників "головна річ людська душа, її стан, її рухи, ... усі ті світла й тіні, які вона кидає на ціле своє окруження... новіші письменники відразу засідають у душі своїх героїв і нею, мов магічною лампою, освічують усе окруження [12: 108]. ... Се поети душі, психологи й лірики" [12: 110].

У сучасних дослідженнях з літературознавства цей психологічний, ліричний напрям в українській літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст. прийнято називати імпресіоністським (див. праці Д. Наливайка, О. Білецького, О. Черненко, В. Агеєвої, Ю. Кузнецова, М. Зерова, Ю. Шевельова та інших). "Імпресіонізм у літературі є поглибленням психологізму, який враховує ... підсвідомі, мінливі і важко вловлювані настрої, відчуття" [8: 197].

Письменники-імпресіоністи зображають світ через враження. В українській літературі під впливом західноєвропейського мистецтва виникла імпресіоністська стильова тенденція, яка породила імпресіоністську течію – коло письменників з новим імпресіоністським світобаченням (М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Кобилянська, М. Яцків,

М. Черемшина, Б. Лепкий, М. Вороний, Богдан-Ігор Антонич, Чайка Дніпрова, В. Свідзинський, П. Карманський, Я. Жарко, О. Олесь, Г. Григоренко, А. Головка та інші).

Їхні глибоко психологічні твори зіткані із слухових, зорових, нюхових, смакових, тактильних вражень. У їхніх творах, як вказував І. Франко, розлита “переможна хвиля ліризму. Відси їх несвідомий наклін до ритмічності, музикальності як елементарних об’явів зворушень душі” [12: 108].

“Музикальні ефекти” самої мови створюють насамперед оноματοпоетичні слова, на заготовки яких така багата народна українська мова. Оноματοпоетичні утворення становлять мелодійну основу поезій, імпресіоністську синестезію.

Звукові враження породжуються слуховим сприйняттям. “Роль слуху в нашій психічній житті, вказував І. Франко, велика. Світ тонів, гуків, шелестів, тиші – безмежний; він дає звірам і людям першу можливість порозуміватися... У людей на його основі виробилася мова, перша, і дуже багата... Змисл слуху дає нам пізнати цілі ряди явищ моментальних, невловимих, летючих, цілі ряди змін наглих і сильних, що вражають нашу душу...” [11: 85].

Оноματοпоетичні утворення народної мови, художню цінність яких високо підносив І. Франко [11: 88], є могутнім джерелом для художньої передачі звукових вражень шелестів, криків, гуків, дзвонів, ударів, капання, плескоту, дзенькоту, свисту, щибету, тупоту, тріску і т. д. – цілої “скарбівні людських досвідів, спостережень, поглядів і чуття” [11: 85].

Однак попри велике значення оноματοпоетичних слів у художній творчості і всіх проблем, пов’язаних з ними у мовознавстві, сам процес творення цих слів не вивчався. Утворення оноματοпоетичних слів – звуконаслідувань – процес словотворчий, оскільки із фонічних елементів конкретної мови, що приблизно відображають відповідні звучання реальної дійсності, створюються нові слова. Явище оноματοпеї належить до мовних універсалій [19]. Уперше словотвірні явища в сфері оноματοпеї були досліджені у німецькій мові, де на позначення цих явищ був застосований термін “примітивний словотвір”. У англійській мові словотвірні явища в сфері оноματοпеї вивчає С.В. Воронін. У праці “Словотвір і оноματοпея” дослідник доходить висновку: “Оноματοпоэтическое новобразование есть, несомненно, явление словообразовательное” [5: 38].

В українському мовознавстві до вивчення словотвірних явищ у сфері оноματοпеї вперше вдався Р. Смаль-Стоцький у праці “Примітивний словотвір”, де зазначив, що сфера оноματοпеї

є повна сили, експресії, живучості, інтенсивності. “Тут ще інстинктивно відчувається справдішня творчість мови, тут ще булькотить у змінній вокалізмі та консонантизмі неостигла лава мови” [10: 122].

Р. Смаль-Стоцький вказує, що словотвір оноματοпей має певні принципи, свої правила: “Уже там людський розум порядкує мовний матеріал та комбінує його на підставі певних законів” [10: 127]. Ще на початку ХХ ст. (1929 рік) Р. Смаль-Стоцький в українському мовознавстві висловлює думку, що перед словотвором афіксальним слід виокремити розділ *словотвір оноματοпоетичний*. Він пише: “...виставляємо постулат, що українська грамати́ка перед формантичним загальним словотвором мусить встановити нову грамати́чну часть – примітивний словотвір” [10: 127].

Нашим дослідженням словотвірних явищ у народних оноματοпоетичних утвореннях ареалу Карпат [14; 15; 16; 17; 18] хочемо підтвердити правильність цього постулату: перед традиційним афіксальним словотвором виділити *словотвір оноματοпоетичний* – *ономотвір*¹. Під терміном *ономотвір* пропонуємо розуміти ті явища, які спостерігаються у звуконаслідуваннях з точки зору словотвору.

З метою уникнення збігу понять традиційного афіксального словотвору і словотвору оноματοпоетичного та штучного перенесення термінів афіксального словотвору на оноματοпоетичний вводимо нові терміни: оноματοпоетична модель, первинні, формансні, композиційні³ оноματοпи, формансні ще поділяємо на ініціальні⁴, медіальні⁵, фінальні⁶; оноματοпи мають свою оноματοпоетичну структуру (замість словотвірну).

Оноματοпоетичний словотвір (ономотвір) як розділ перед традиційним афіксальним словотвором схематично можна зобразити так:

С.В. Воронін відносить оноματοпею до морфологічного типу словотвору. Дж. Фірт, Л. Блумфілд, Б. Уорф, Ф. Хаусхолдер,

¹ Примітка. Правильно ономототвір, але у зв’язку з немилозвучністю допускаємо усічення: ономато[по]твір → *ономотвір*.

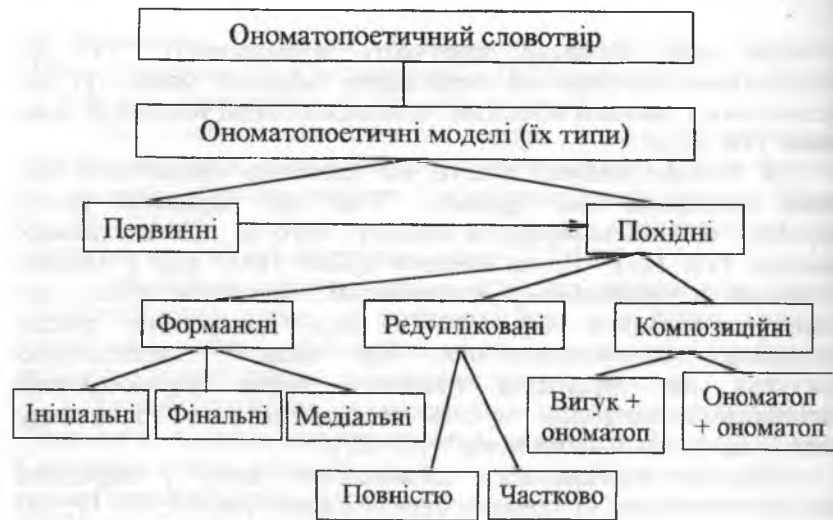
² від лат. formans, -ntis – той, що утворює

³ від лат. compositio, -onis f – складання, поєднання (замість композити)

⁴ від лат. initium, -i n – початок (замість префіксальні)

⁵ від лат. medium, -i n – середина (розширення первинних утворень)

⁶ від лат. finis, -is m – кінець (замість суфіксальні)

Д. Болінджер, С. Ульманн, згодом і С.В. Воронін порушують питання про поняття словотвірної моделі в застосуванні до словотвору ономатопів (ономатопотвору) в англіцистиці. “Утворення ономатопів, – пише С.В. Воронін, – одноактне. – Ця риса, безсумнівно, зближує ономатопею з модельованим словотвором... У принципі, найбільш очевидним свідченням існування словотвірної моделі можна вважати наявність словотвірного ряду, що складається з тієї чи іншої кількості слів, що мають загальний для них елемент словотвірної структури й об’єднаних спільністю значень. Якщо такі ряди наявні, то ми маємо право порушити питання про існування словотвірних моделей ономатопів” [5: 39]. Таким чином, питання про застосування поняття моделі до ономатотвору поставлене згаданими дослідниками, але не було жодної спроби розв’язати його на матеріалі якої-небудь конкретної мови.

У сфері української ономатопсії, як доводить наш звуконаслідувальний матеріал, дійсно широко функціонують *ономатопоеитичні моделі*. Їх нараховуємо близько 80-и. Наведемо приклади словотвірних *рядів* ономатопів, у яких є визначені риси, властиві ономатопоеитичній моделі:

а) спільний елемент ономатопоеитичної структури;

б) спільний елемент, що поєднує члени ряду за ознакою узагальненого значення.

Ряд ономатопів на -ах (спільний елемент структури) і загальний елемент узагальненого значення – звук від глухого

удару: *бах**, *гах*, *жах*, *тах*, *фах*.

Ряд на -ін’: загальний елемент значення – свистячий тонкий звук: *бзін’*, *брін’*, *дзвін’*, *дрін’*, *квін’*, *трін’*, *фрін’*, *цвін’*.

Ряд із загальним елементом ономатопоеитичної структури -ух і значенням – звук від виливання води: *бл’ух*, *бр’ух*, *жд’ух* і ін.

Ряд на -ав зі значенням ‘наслідування звуків, що їх видають тварини’: *вав*, *івав*, *курвав*, *гав*, *дз’ав*, *мав*, *мйав*, *скав*, *н’ав*, *мн’ав*, *курн’ав*, *крав*, *кр’ав*, *с’ав*, *т’ав*, *ц’ав*, *хав*, *хавав*, *пахавав*, *шав* і т.д.

Ряд на -ев ‘з тим же значенням’: *ковев*, *кувев*, *коковев*, *куковев*, *кукувев*, *бев*, *тев*, *дзев*, *жев*, *жежев*, *кев*, *т’ев*, *ц’ев*, *кикичев* і т.д.

Ряд на -ів’ наслідування звуків, що їх видають тварини і звуків елементу’: *вів*, *пів*, *кургів*, *дзів*, *жів*, *пів*, *фів*, *хів*, *ців* і т.д.

Ряд на -ак ‘наслідування звуків, що їх видають тварини і звуків від ударів, падінь’: *цвак*, *швак*, *коркодак*, *кудак*, *коткодак*, *котодак*, *кудкудак*, *куткудак*, *дзвіак*, *цвіак*, *швіак*, *швак*, *цмак*, *цмак*, *каракак*, *грак*, *так*.

Ряд на -ех ‘наслідування звуків від ударів’: *бавх*, *бевх*, *бебевх*, *жбевх*, *бовх*, *чубовх*, *шубовх* і ін.

Інші елементи структури назвемо: *-а*, *-аб*, *із*, *-рг*, *-е*, *-і*, *-ек*, *-ік*, *-ик*, *-нк*, *-ок*, *-рк*, *-ук*, *-хк*, *-ол’*, *-ул’*, *-ам*, *-им*, *-ум*, *-ан*, *-ен*, *-ин*, *ін’*, *-он*, *-ун*, *-о*, *-ап*, *-еп*, *-ін*, *-мп*, *-уп*, *-ар*, *-ер*, *-ур*, *-ыр*, *-ір*, *-ор*, *-ур*, *-іс*, *-ос*, *-рс*, *-ус*, *-вт*, *-іт*, *-от*, *-ст*, *-ут*, *-хт*, *-у*, *-оф*, *-уф*, *-ах*, *-ех*, *-их*, *-ьх*, *-іх*, *-ох*, *-рх*, *-ух*, *-ац*, *-вц*, *-іц*, *-мц*, *-нц*, *-оц*, *-уц*, *-рч*, *-іш*, *-ош*, *-уш* (так показує index a tergo). Загальним елементом, що поєднує ономатопи за ознакою узагальненого значення, є звучання. Наведені словотвірні ряди та моделі ономатопів – доказ того, що ономатопоеитичний словотвір є модельованим.

Словотвірні ряди ономатопів істотно відрізняються від рядів афіксального модельованого словотвору: вони не настільки численні, не настільки продуктивні, монолітні і всеосяжні, тому що їх набагато менше, ніж, наприклад, іменників, що обчислюються тисячами. Але це не заважає говорити про ономатопоеитичні утворення як явища словотвірні.

Серед досліджуваних ономатопів виділяються *первинні*, *формансні*, *композиційні* (див. схему).

Похідні ономатопи

* Оскільки досліджуються словотвірні явища, ми користуємося спрощеною фонетичною транскрипцією.

Утворюються від *первинних* такими способами:

а) за допомогою формансів:

б) розширенням оноματοпоетичних коренів за допомогою приголосних чи голосних;

в) шляхом редуплікації (повної або часткової);

г) шляхом композиції (складання).

У мовознавчій літературі висловлюється різне розуміння формального способу утворення в галузі оноματοпеї. Форманси чи афікси звуконаслідувань – це не додаткові звукові елементи, що виокремлюються з основи в результаті її розкладання. ...Суфікси звуконаслідувань мають звуконаслідувальне походження [7: 168]. С.Я. Лур'є, називаючи оноματοпи вербоїдами, вказує, що вони суцільно і поруч супроводжуються префіксами, ці префікси співпадають з дієслівними префіксами, але найчастіше це своєрідні афікси, характерні тільки для вербоїдів [9: 54]; ми їх називаємо ініціалами.

Формансні оноματοпи

Серед засвідчених формансних оноματοпів є ініціальні: *ганціх* < *ган+ціх*, *пахавав* < *па+хавав*, *поховав* < *по+ховав*, *чубовк* < *чу+бовк*, *чубовс* < *чу+бовс*, *чубовх* < *чу+бовх*, *чубурс* < *чу+бурс*, *шубовт* < *шу+бовт*, *щубовх* < *щу+бовх*, *шубовц* < *шу+бовц*, *шубоц* < *шу+боц*. У досліджуваних говорах також функціонують оноματοпоетичні утворення з ініціаллю *шл'у-* (*шу-* розширена приголосним *л*, що взагалі характерно для оноματοпів, про що буде сказано нижче): *шл'убовк* < *шл'у+бовк*, *шл'убовц* < *шл'у+бовц*. Т.М. Возний звуконаслідування *чубовх* < *чу+бовх* вважає контамінацією вигуквої форми *чу* і звуконаслідувальної *бовх* [4: 115]. З такою точкою зору важко погодитися, оскільки афікси в звуконаслідуваннях також мають звуконаслідувальне походження. *Чу-* ми вважаємо звуконаслідувальною ініціаллю, а не вигуком.

У С.Я. Лур'є засвідчена ініціаль *ка-* (*ка-бурх*). Він вважає, що в слов'яно-балтійських мовах деколи вона приймає вигляд *се-* (*-re-*). порівн. лит. *се-barakšt* замість *ка-barakšt*. укр. *че-бурах* замість *ка-бурх* [9: 54]. Можна припустити, що елемент *ч* у префіксі *чу-* (у попередньому оноματοпі) – явище того ж порядку.

З ініціаллю *под-* (уживання *у*, *і* у говорах відповідно до рефлексії *о* у новозакритих складах) у говорах засвідчені звуконаслідування: *підпіліт* < *під+піліт*, *підполот* < *під+полот*, *підпіріт* < *під+піріт*, *пудпулуд* < *пуд+пулуд*, *пудпурут* < *пуд+пурут*, *підпулут* < *під+пулут*, *пітпіліт* < *піт+піліт*, *кут'кулут* < *кут'+кулут* (заміна *п* > *к*), *підколот*

< *під+колот*, *підколут* < *під+колут*; *підпалок* < *під+палок*, *підколок* < *під+колок*; *підкіп* < *під+кіп*, *підпалай* < *під+палай*, *підпад'ом* < *під+пад'ом*. Тут представлено не чисто ініціальні утворення похідних оноματοпів, а з редуплікацією (*пуд'пулуд*), з розширенням звуконаслідувальних коренів плавними *р*, *л*, про що буде сказано нижче.

Фінальні оноματοпи

з фіналями *-ул*: *скавул* < *скаву+вул*, *-ут*: *пугут* < *пугу+ут*, *скавут* < *скаву+ут*; *-іц*: *кувіц* < *куві+іц*; *-ор*: *цінціор*. У цих оноματοпах спостерігаються явища:

а) накладання: *пугу+ут* > *пугут*, *скаву+ул* > *скавул*, *скаву+ут* > *скавут*, *куві+іц* > *кувіц*;

б) часткової редуплікації: *цін'ціор* > *цін'-ці-ор*.

Фінали *-ка*, *-ін'к* зафіксовані в звуконаслідуваннях кокотання курей: *т'ут'-ка* > *т'ут'у+ка*, *т'ут'ін'ка* > *т'ут'+ін'к-а*, *ціпка* > *ціп+ка*. С.Я. Лур'є відзначив фіналь, що має зменшувальне значення в оноματοпах німецької та англійської мов, пор. нім. *ting-tang* і *tingel-tangel*, англ. *tig-tag* і *tiggle-taggle* [9: 54].

Таким чином, у похідних оноματοпоетичних утвореннях виокремлюються елементи із звуконаслідувальним значенням і відповідним фонемним складом. У сфері оноματοпеї, як бачимо, функціонують своєрідні ініціальні і фінальні моделі, виділені окремі структурні компоненти мають свою валентність: можуть з'єднуватися з іншими коренями, утворюючи нові слова.

Медіальні оноματοпи (розширені)

Розширення оноματοпоетичних коренів за допомогою приголосних і голосних – явище давнє, що спостерігається і в інших індоєвропейських мовах. "...Тут (в індоєвропейських мовах) розширена форма вживається як другий член повторення поруч з нерозширеною, щоб зобразити характер дії, що змінюється. При цьому, однак, вставним приголосним може бути не будь-який звук, а тільки плавний *r* чи *l*" [9: 51].

Українські оноματοпи розширюються за допомогою тих же плавних приголосних [*p*], [*l*], що й оноματοпи в інших мовах, а також з допомогою губного [*b*], гортанного [*z*] і голосного, що повторює голосний попереднього складу. Отже, у розширенні оноματοпоетичних коренів бере участь у такий спосіб часткова редуплікація: редуплікованим є голосний, що вживається після [*p*], [*l*], [*z*], [*b*], оскільки такий же голосний їм передує. [*P*], [*l*], [*z*], [*b*], за допомогою яких відбувається розширення оноματοпоетичних коренів, вважаємо своєрідними *інтерфіксами*.

Серед ономотопів зафіксовані медіальні (із вставками серединних елементів):

1) **б+голосний:** *цібін'* < (*цін'* → *ці[бі]н'*), *цібір* < (*цір* → *ці[бі]р*), *цібер* < (*цір* → *ці[бе]р*);

2) **г+голосний:** *беґе* < (*бе* → *бе[ґ]е*), *буґу* (*бу* → *бу[ґ]у*), *пуґу* < (*пу[ґ]у*), *скуґу* < (*ску* → *ску[ґ]у*), *скуґи* < (*ску* → *ску[ґ]и*), *чигик* < (*чик* → *чи[ґ]ик*), *чігик* < (*чік* → *чі[ґ]ик*), *цігик* < (*цік* → *ці[ґ]ик*);

3) **л+голосний:** *пілін'* < (*пін'* → *пі[лі]н'*), *талап* < (*тап* → *та[ла]п*), *тал'ап* < (*тап* → *та[л'а]п*), *чалап* < (*чап* → *ча[ла]п*), *чал'ап* (*чап* → *ча[л'а]п*), *силис'* < (*сис'* → *си[ли]с'*), *шилис'* < (*шис'* → *ши[ли]с'*), *шалап* < (*шап* → *ша[ла]п*), *калат'* < (*кат'* → *ка[ла]т'*), *шалам* < (*шам* → *ша[ла]м*), *шолоп* < (*шоп* → *шо[ло]п*), *шулуґ* < (*шус'* → *шу[лу]с'*);

4) **р+голосний:** *тарах* < (*тах* → *та[ра]х*), *тарарах* < (*тах* → *та[ра]х* → *тара[ра]х*), *торох* < (*тох* → *то[ро]х*) – утворення можливе за аналогією; *цірін'* < (*цін'* → *ці[рі]н'*), *чірик* < (*чік* → *чі[рі]к*), *чирік* < (*чик* → *чи[рі]к*), *чирін'* < (*чин'* → *чи[рі]н'*) – варіант *чирін'* < (*чин'* → *чі[рі]н'*). Серед похідних ономотопів функціонують утворення, які є результатом декількох ступенів деривації: *чвірик* – результат другого дериваційного ступеня (з'являється приголосний *в*): *чік* → *чі[рі]к* → *ч<в>ірік*. У діалектній лексемі *чірвік*, крім попередніх процесів, спостерігається ще перестановка звуків (метатеза): *чік* → *чі[рі]к* → *ч<в>ірік* → *чрвік* → *чірвік*. Приголосний *в* з'являється також в ономотопах *чвірін*, *швірін*: *цін'* → *цірін'* → *ч<в>ірін'*, *шін'* → *шрін'* → *ш<в>ірін'*.

Плавний звук [р] у всіх наведених прикладах несе смислове навантаження, має значення інтенсивності, передає характерний елемент типу тріску, шуму, хрипу, деренчання та інше. С.А. Карпукін, зокрема, вважає, що фонема [р] завжди підсилює зображуваний звук. Порівн.: більш віддалене і тому більш слабке каркання передається *кар*, більш близьке і, отже, більш голосне *кра* [6: 172].

У похідних ономотопістичних утвореннях у результаті як першого, так і другого дериваційного ступеня з'являються також медіальні приголосні [м], [н]. Наприклад: *клац* → *кл'а[н]ц*), *кл'онц* (*кл'оц* → *кло[н]ц*), *кланц* (*клац* → *кла[н]ц*), *кленц* (*клец* → *кле[н]ц* – можливо, за аналогією, перший дериваційний ступінь).

Другий ступінь: *чірінк* < (*чік* → *чі[рі]к* → *чірі[н]к*), *шл'амп* < (*шл'ап* → *шл'а[м]п*), *кламц* < (*клац* → *кла[м]ц*)', *кломп* < (*клоп* → *кло[м]п*), *кл'умп* < (*кл'уп* → *кл'у[м]п* – перший дериваційний

ступінь; і другий: *чаламп* < (*чап* → *ча[ла]п* → *чала[м]п*), *цірімп* < *ціп* → *ці[рі]п* → *цірі[м]п*). Оскільки поява приголосних [м], [н] характерна і для першого дериваційного ступеня, можемо припустити в звуконаслідуваннях *чаламп*, *чірінк*, *цірімп* ще і другу мотивацію: *чап* → *ча[м]п* → *ча[ла]мп*) тим більше, що форма *чамп* зафіксована в говорах (див. нижче); *ціп* → *ці[м]п* → *ці[рі]мп*, *чік* → *чі[н]к* → *чі[рі]нк*. Таким чином, ономотопи *чаламп*, *чірінк*, *цірімп* мають подвійну мотивацію.

Серед приголосних, що поширюють ономотопістичні корені, Т.М. Возний відзначає тільки плавний [л], вказуючи при цьому, що зустрічаються також [р] і [з], але рідко. Губний [б] він узагалі не фіксує. На підставі дослідженого матеріалу вчений доходить висновку, що таких (тобто розширених) ономотопів в українській мові мало, ще менше в білоруській, а в російській взагалі не вдалося їх знайти [3: 115].

У досліджуваних говорах ареалу Карпат, як показує наш матеріал, досить широко функціонують ономотопи, розширені не тільки приголосними [р], [л], [з], але також губним [б] і носовими [м], [н].

Розширення діалектних ономотопів здійснюється і за допомогою *голосних*. Найчастіше в засвідчених звуконаслідуваннях для розширення вживаються голосні [у], [и], рідше – [а], [і].

За допомогою звука [у] розширені ономотопи: *пул'у-пул'у* < *пул'-пул'*, *пуку-пуку* < *пук-пук*, *рипу-рипу* < *рип-рип*, *скаву* < *скав*, *скуґу* < *скуґ*, (*ґ+у*). *тал'ану-тал'ану* < *тал'ан-тал'ан*, *туну-туну* < *тун-тун*, *ціну-ціну* < *ціп-ціп*. Але на думку С.Я. Лур'є, голосний [у] в звуконаслідуваннях сягає ж і відповідає німецькому *и*: пізніше, звичайно, ряд слів із таким закінченням міг бути знову утворений за аналогією [9, 61].

Ще нами фіксуються ономотопи, розширені голосними – [а]: *ціпа-ціпа*; [і]: *ціті-ціті*; [у]: *ціву-ціву*.

Голосним [и] розширяються – *бухи* < *бух*, *кахи* < *ках*, *скови* < *сков*.

Розширення звуконаслідувальних коренів здійснюється також комбіновано:

1) інфіксом [з] і голосним [и] (фінально) (без редуплікованого попереднього голосного) *круґи* < *кру* → *кру[з]и*, *куруґи* < *куру* → *куру[з]и* (тут відбувається і метатеза): *киґи* < *ки* → *ки[з]и*, *буґи* < *бу* → *бу[з]и*, *скуґи* < *ску* → *ску[з]и*, і варіант *скуґи* < *ску* → *ску[ж]и*. *пиґи* < *пи* → *пи[з]и*, *миґи* < *ми* → *ми[з]и*, *муґи* < *му* → *му[з]и*, *чиги* < *чи* → *чи[з]и*;

2) інтерфіксом [z] і фіналлю [y]: *бузу* < бу → бу[г]у;

3) інтерфіксом [л] і фіналлю [и]: *курли* < кур → кур[л]и;

4) інтерфіксом [л'] і фіналлю [y]: *курл'у* < кур → кур[л']у – варіант попереднього звуконаслідування.

Діалектні ономатопи, як видно, частіше розширюються приголосними, ніж голосними (інтерфіксами, ніж фіналями). Зустрічається також комбінований спосіб – розширення за допомогою інтерфіксів і фіналей одночасно. Розширення ономатопетичних коренів інтерфіксами і фіналями умовно називаємо інтерфіксно-фінальним ономатотвором.

Редупліковані утворення

Серед похідних ономатопів важливе місце займають численні редупліковані утворення. Редуплікація є повна і часткова. Повна засвідчена в ономатопах: *бубу* < бу+бу, *водвуд* < вод+вуд – звук [y] високого піднесення заднього ряду міняється на [o] – звук середнього піднесення того ж ряду), *вудвуд* < вуд+вуд, *тата* < та+та, *гиги* < ги+ги, *гугу* < гу+гу, *гага* < га+га, *теге* < те+те, *гого* < го+го, *з'уз'у* < з'у+з'у, *кевкев* < кев+кев, *куку* < ку+ку, *коко* < ко+ко, *пупу* < пу+пу, *пум'пум'* < пум'+пум', *с'ус'у* < с'у+с'у, *фофо* < фо+фо, *хаха* < ха+ха, *хихи* < хи+хи, *хіхі* < хі+хі, *хохо* < хо+хо, *дуду* < ду+ду.

При частковій редуплікації, як і в інших мовах [9: 62], може редуплікуватися як початок ономатопетичного утворення чи середина, так і кінцева його частина. Зустрічаються також комбінації із розширення ономатопетичних коренів за допомогою інтерфіксів.

1) Редуплікація початку ономатопа

Найвнє усічення кінцевих голосних першої частини редуплікованих ономатопів: *бебех* < бех → бех₁ – бех₂ → *бебех* (x₁ усикається), *бебевх* < бевх → бевх₁ – бевх₂ → *бебевх* (x₁ усикається), *бубух* < бух → бух₁ – бух₂ → *бубух* (x₁ усикається), *вудуд* < вуд → вуд₁ – вуд₂ → *вудуд* (d₁ усикається), *жежев* < жев → жев₁ – жев₂ → *жежев* (в₁ усикається), *лулус'* < лус' → лус'₁ – лус'₂ → *лулус'* (с₁ усикається), *панах* < пах → пах₁ – пах₂ → *панах* (x₁ усикається), *панаф* < паф → паф₁ – паф₂ → *панаф* (ф₁ усикається), *нінін* < нін – нін₁ – нін₂ → *нінін* (n₁ усикається), *татах* < тах → тах₁ – тах₂ → *татах* (x₁ усикається). Таким чином, частіше усикається приголосний [x] (5). Усічення приголосних [в], [д], [н], [с], [ф] зустрічається рідше. Воно представлено в дериватах. Сюди ж належить редуплікація початкового складу ономатопа: *ц'уц'упін* < пін' → ц'у → пін' → [ц'у|ц'у' пін' – композит з редуплікацією; *кудкудак* < кудак → куд [куд]ак.

кудкудах < кудак → куд[куд]ак.

2) Редуплікація середини ономатопа

Представлена утворенням тарарах < тарах → тара[ра]х.

3) Редуплікація кінцевого складу

спостерігається в звуконаслідуваннях: *ігого* < іго → іго+го, *мекеке* < ме → меке → меке+ке. Часткова редуплікація з інтерфіксацією представлена в ономатопетичних утвореннях: *кодак* < ко-дак, *коткодак* < кодак → ко[тко]дак, *кото-дак* < кодак → ко[то]дак, *коркодак* < кодак → ко[рко]дак. Крім часткової редуплікації, у зазначених ономатопах спостерігається й інтерфіксація, розширення їх приголосними і [т] і [р].

Змішана часткова редуплікація, часткова редуплікація з інтерфіксами і фіналями спостерігається в ономатопах: *ціцібін'* < цін' → ці[бі]н' → [ці]цібін', *кругін'*, *кургін'* – звуконаслідування розширені приголосним z в поєднанні із фіналлю -ін'.

Часткова редуплікація з чистою фіналлю наявна в звуконаслідуванні *цин'ціор* < цін' → цін' [ці]ор.

Розширення ономатопів інтерфіксами і фіналями, повна і часткова редуплікація виконують одну спільну функцію – підсилюють виразність кореня. Так, виразність редуплікованого кореня служить для зображення повторюваності, тривалості дії. Дослідник фінських мов Д.В. Бубрих відзначає, що редупліковані ономатопи передають той чи інший складний переривчастий звуковий ефект [2: 87]. Редупліковані ономатопи С.Я. Лур'є фіксує в цілому ряді мов: грецькій, німецькій, литовській, французькій, чеській та інших мовах індоєвропейської сім'ї [9: 62].

Дослідивши розширення звуконаслідувань, їхню редуплікацію, ми дійшли висновку, що редуплікація (повна, часткова, і з інтерфіксацією) в ономатопах зустрічається частіше, ніж розширення ономатопів інтерфіксами [р], [л], [z], [б]. Розширення звуконаслідувань плавним [р] відбувається частіше, ніж плавним [л].

У російських народних говорах подібні явища відзначені Ю.С. Азарх. Дослідниця вважає, що редуплікація кореня і розширення його плавними приголосними – явища синонімічні. Свою думку вона доводить тим, що в тому самому говорі вживається лексема з редуплікацією і розширенням кореня плавним, наприклад, у південноросійських говорах дієслова *татакає* і *таракає*, *татачет* і *тарачет* 'про курку' [1: 124]. Нашими матеріалами теж засвідчені синонімічні утворення серед власне ономатопів: *кокодакати* і *коркодакати* 'наслідування

звуків кокотання курей¹.

Композиційні ономаіопи

Композиційними похідними ми вважаємо звуконаслідування, утворені шляхом складання двох первинних ономаіопів. Вони становлять собою складені структури, компонентами яких є:

1) вигук і власне звуконаслідування: *авру* < *a+вру*, *абру* < *a+бру*;

2) два власне ономаіопи: *курвав* < *кур+вав*, *курн'ав* < *кур+n'ав*, *курів* < *кур+ів*, *кругін* < *кру+гін*, *кургін'* < *кур+гін'* (ще і метатеза), *кихив* < *ки+хив*, *марвав* < *мар+вав*, *хавав* < *хав+вав* → *хавав* (тут спостерігається явище накладання), *кував* < *ку+вав*, *кукувев* < *ку* → *кувев* → [*ку*]кувев (тут ще й часткова редуплікація початкового складу; наявні також варіанти *кукувев* і *кокувев*), *кикичев* – композиція з частковою редуплікацією: *ки* → *кичев* → [*ки*]кичев. В ономаіопі *герген* (*гер+ген* → *гер-г-ен*) – в першому корені усікається приголосний [п], а в другому відбувається поширення кореня за допомогою гортанного [г]. можливо, за аналогією до інших ономаіопів, розширених таким же чином.

Для діалектних ономаіопоеітичних утворень характерна метатеза (спостерігається і в відономаіопоеітичних дієсловах) звуків [р]: *сур-вру*; *мур-мру*; *хра-хар*: *кар-кра*; *кур-кру*; *хар-хро*, [л]: *фол'-фл'о*; *гол'-гл'о*; *пл'ух-хл'уп*; *бул'х-бл'ух*; [м]: *чомх-чмовх*; *ц'ам-ц'ма*; [ж]: *джух-жд'ух*; [х]: *пух-пху* і т.д.

Ономаіотвір. отже, має свої правила. Він становить у словотворі окрему підсистему, що має тільки їй влаітиви принципи.

У сфері звуконаслідувань спостерігаються словотвірні явища, що дозволяють стверджувати, що ономаіопея – явище словотвірне, а не твердження – один із найвагомііших факторів, який вимагає визнання за ономаіопами визначеного місця в системі словотвору.

З другого боку, ономаіопоеітичні словотвірні моделі народної мови – це багатюще джерело для передачі звукових вражень від навколишньої дійсності в українській художній поіітиці. Разом із звукописом, алітераціями, асонансами, римами ономаіопоеітичні слова становлять мелодійну основу поезій, створюючи їх музичність, ритмічність, свфонію, особливо в представників імпресіоністського стильового напрямку.

1 Азарх Ю.С. О сводных картах слов одной лексико-семантической

- группы (на материале диалектных глаголов, обозначающих крики животных) // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1972. – М.: Наука, 1974. – С. 104-127.
2. Бубрих Д.В. К проблеме изобразительной речи // Ученые записки Карело-финского ун-та. Исторические и филологические науки. – Петрозаводск, 1949. – Т. 3. – Вып. 1. – С. 85-94.
 3. Возний Т.М. Відвигукові й звуконаслідувальні форми дієслів на -а-ти у східнослов'янських мовах // Славістичний збірник. – К., 1963. – С. 112-134.
 4. Возний Т.М. Семантичні зв'язки між твірними іменниками і вигуковими основами та похідними дієсловами на -ати, -кати у східнослов'янських мовах // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 74-86.
 5. Воронин С.В. Словообразование и ономаіопея // Исследования по английской филологии. – Л.: Изд-во ун-та им. Жданова, 1971. – Вып. 4. – С. 36-42.
 6. Грицютенко І.Є., Сваричевська Л.Ю. Іван Франко про мистецтво мови і мову словесного мистецтва // Іван Франко і питання мовознавства / Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. – Вып. 5. – Львів: вид-во при Львівському держ. ун-ті, 1983. – С. 75-86.
 7. Карпунин С.А. Морфологизация русских звукоподражаний // Ученые записки Казанского пед. ин-та. – Вып. 16. Вопросы теории и методики изучения русского языка. – Сб. 11. – Казань. 1976. – С. 167-173.
 8. Кузнецов О.Б. Импресіонізм в українській прозі кінця ХІХ – поч. ХХ ст.: Проблеми естетики і поіітики. – К., 1995. – 293 с.
 9. Лурье С.Я. Неизменяемые слова в функции сказуемого в индоевропейских языках. – Львів, 1955. – 71 с.
 10. Смаль-Стоцький Р. Примітивний словотвір. – Варшава, 1929. – 200 с.
 11. Франко І.Я. Із секретів поіітичної творчості // Зібрання творів у 50-и томах. – Т. 31. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 45-120.
 12. Франко І.Я. Старе й нове в сучасній українській літературі // Зібрання творів у 50-и томах. – Т. 35. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 91-112.
 13. Франко І.Я. З останніх десятиліть ХІХ віку // Зібрання творів у 50-и томах. – Т. 41. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 471-531.
 14. Юсіп Ю.В. Структура ономаіопов и их производных в украинских говорах Карпат: дис. канд. филол. наук – Ужгород. 1989. – 367 с. – Рукопись.
 15. Юсіп Ю.В. Структура ономаіопов и их производных в украинских говорах Карпат. Автореферат канд. фил. наук. – К., 1989. – 25 с.
 16. Юсіп Ю.В. Фонетична структура звуконаслідувань в українських говорах ареалу Карпат // Тези доповідей конференції молодих

- учених, присвяченої 45-річчю УжДУ, 29-31 жовтня 1990 р. – Ужгород, 1990. – С. 96-98.
17. Юсип Ю.В. Варіювання звуків в ономатопах // УжГУ-45 / Сборник научных работ молодых ученых УжГУ. – Ужгород, 1991. – С. 120-122.
18. Юсип Ю.В. Гніздовий словотвірний словник ономотопів // Наукові розробки молодих учених. Ужгород-91/ Сборник тезисов докладов VI научной конференции молодых ученых и специалистов, 10-17 июня 1991. – Ужгород, 1991. – С. 135-137.
19. Юсип-Якимович Ю.В. Ономотопея як абсолютна та семантична мовна універсалия // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія філологія. – № 3. 1998. – С. 40-45.

Андрій ПАНЧЕНКОВ (Луганськ)

ДЕРИВАЦІЙНІ ЗАСОБИ ХАРАКТЕРОТВОРЕННЯ В П'ЄСІ Л.СТАРИЦЬКОЇ-ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ “ІВАН МАЗЕПА”

Останнім часом серед лінгвістів шириться переконання про необхідність дослідження способів вияву лінгвоментальної специфіки в одиницях усіх мовних рівнів. Одним з напрямів такого дослідження є розгляд граматичних конструкцій та способу втілення в них внутрішньої форми слова [1:157].

Як відомо, у процесі діяльності людина має справу не безпосередньо зі світом, а з певними репрезентантами світу, його когнітивними моделями. Мова є об'єктивованим світосприйняттям, системою цінностей, ідеологією. Саме тому мова безпосередньо зв'язана з душею людини, її внутрішнім світом, мисленням. Глибоке концептуально-етимологічне дослідження дозволяє перекинути місток від мови до мислення, знайти першопочатки, що їх з'єднують, і тим самим виявити когнітивний статус словоформ [2:5].

Витворюючись у національній неповторності, граматичний лад, у тому числі й словотвірна будова кожної мови відображає глибинну лінгвоментальність етносу. Борисні наслідки має студіювання мови літературних творів, бо ідіостиль кожного письменника ґрунтується на мовних традиціях етносу.

Визначний український лінгвіст Іван Ковалик, чітко відстоюючи системний характер мови, приділяв велику увагу системності словотвірної будови. Він стверджував, що цілісна словотвірна система конкретної мови замкнена в певних рамках словотворчих можливостей на тому чи іншому етапі історичного розвитку [3:11].

Слова не тотожні з тими поняттями, які вони позначають. Але автора, а потім і реципієнта цікавлять насамперед не самі слова як система символічних одиниць, а форма існування в них певної конотації, художнього змісту з традиційно закріпленими за ними асоціаціями, а також асоціаціями індивідуальними, які виникають під час сприйняття цих слів. Образність мови кожного автора криється насамперед у вживанні стійкої частини засобів літературної мови, у словоформах, які самі по собі не несуть експресивного забарвлення, але в певному дискурсі створюють специфічний підтекст у кожному прямому випадку і підпорядковані розкриттю певної ідеї, певного характеру, у зв'язку з чим виникає й певне ставлення до зображуваного.

Можливо, особливо яскраво виявляється це в драматичному творі. Драма споконвіку була моделюванням життя й різновидів людської психіки, де чуже й власне так наближаються одне до одного, що часто зливаються. Більше того, драматичний твір, синтезуючи слово й дію, витворює динамічну модель цілого етносу. Цікаво прослідкувати такий синтез на прикладі драматичного твору маловідомої нині, але надзвичайно вартісної письменниці – Людмили Старицької-Черняхівської.

Талановита представниця великого роду Старицьких-Лисенків-Косачів Людмила Старицька-Черняхівська присвятила себе драматургії. Більшість її п'єс – на історичну тематику. Написати драму про гетьмана Івана Мазепу було давнім задумом, але здійснила вона його лише наприкінці 20-х років. Цензура тричі розглядала п'єсу, Людмила Михайлівна переробляла твір, дотримуючись недоцільних з її погляду вимог. Вона здивовано запитує: “Чи царська цензура заборонила Пушкіну його Мазепу за те, що він позбавлений найменшої історичної правди?” [4:3]. 1929 року “Іван Мазепа” вийшов друком із зауваженнями: “до вистави по державних театрах дозволено з умовою показати соціальну роль Мазепи ближче до історичної правди”. Біографи Старицької-Черняхівської стверджують, що письменниця неначе чекала зрілого віку, щоб краще проникнути в психологію гетьмана, зрозуміти його. Аж у шістьдесят – зрозуміла. Справді,

твір написано рукою зрілої мисткині, усе тут до ладу, поступово читач уживається в образ гетьмана. У драмі – животрепетні проблеми взаємодії вождя й народу, чесності перед людьми й собою.

Мова п'єси чітко відбиває барвисту палітру українського мовлення початку ХУІІІ ст. Як відомо, особливістю драматичного твору є максимальне обмеження слів автора та розширення монологів і діалогів персонажів. Мова драматургії є різновидом мови художньої літератури й сильно наближена до розмовної. Ш. Баллі стверджував, що "сама вона, розмовна мова, є тим основним об'єктом, для вивчення якого слід використовувати всі наявні в нашому розпорядженні засоби" [5:47]. У драмі "Іван Мазепа" [6] цей розмовний компонент є строкатим залежно від носія. Провівши аналіз словотворчої структури тексту, виділяємо у творі два шари усного мовлення, до яких примикає іншомовний шар (росіяни та шведи). Мовленнєві шари, у свою чергу, поділяються на окремі партії:

I. Книжний шар –

1) мовлення вищої козацької верхівки: Мазепа, Войнаровський, Орлик;

2) мовлення полковників, суддів тощо: Василь Кочубей, Любов Кочубей, Мотрона, Палій, Гордієнко, полковники;

3) мовлення ченців та спудеїв: Отець Аврам, Чернець 1 і 2, спудеї, писарі.

II. Розмовний шар. Мовлення найнижчих верств суспільства Баба 1 і 2, козаки, баби, дівчата.

III. Іншомовний шар –

1) мовлення шведського короля та генералів: Карл XII, Лікар, шведські генерали;

2) мовлення російського царя та вельмож: Петро I, Меншиков, Посланець московський, російські вельможі.

Книжний шар характеризується педантизмом, архаїчністю та чіткістю використаних засобів унаслідок необхідності забезпечувати точність висловлювання [7:28]. Поняття розмовних засобів пов'язане з повсякденним усним мовленням, побутовим спілкуванням. У драматичному творі книжні та розмовні засоби активізуються завдяки настанові індивідуалізувати мову персонажів. Природа драми, умови її діалогічної побудови, орієнтація на усне мовлення створюють ґрунт і для характерних мовних засобів, введення книжних і розмовних словоформ. Науковці стверджують, що на сценічне мовлення накладається вся структура національної мови, яка відбиває синхронну або

історичну реальність спілкування. Але, безумовно, мовленнєва передача правди життя в театрі відрізняється від реальної комунікації. Сценічна мова сублімована, естетично осмислена. Як пише французький дослідник драматичного мовлення П'єр Лартома, "сценічне мовлення завжди має спиратися на взаємодію розмовного й книжно-писемного стилів мови, без того, щоб зводитися до них" [8:392].

Взаємодія книжного й розмовного пластів української мови чітко прослідковується на словотвірному рівні.

Показовою щодо цього є партія Івана Мазепи. Провідним способом іменникового словотворення тут є суфіксація. Відзначаємо абсолютну перевагу суфіксів, властивих книжній мові, та суфіксів архаїчного пласту:

-тель: ділатель;

-ець: державець, посланець;

-ств(о): противенство;

-иц(е): світище (світило);

-ин(а): будучина.

Часто зустрічаємо чужомовні іменники (переважно латинські) з суфіксами -ант, -ент: *реbelізант* (бунтівник), *малькотент* (незадоволений), *конфідент* (довірена особа), *регiмент* (покривительство).

Префіксальні утворення трапляються рідко (*пострах*). Натомість активно використовуються іменники, утворені способом складання з суфіксацією. Такі словоформи були поширеними вже в старослов'янській мові, де виникали як кальки з грецьких слів. Мазепа використовує в монологіях та діалогах як старослов'янізми, так і українські деривати: *клятьболомець*, *легкомисліє*, *малолюдство*. Трапляються слова, утворені способом чистого складання (*хліб-сіль*).

Провідними способами прикметникового словотворення є суфіксація (*чесніший*, *поштивая*), префіксація (*преосвященний*) та зрощення (*злочоварний*, *вастолобний*, *всевідуцій*, *злелютій*, *легкомисльний*).

Дієслова творяться переважно префіксальним способом: *препровадити*, *уґрунтувати*, *диспонувати*. Трапляються префіксально-суфіксально-постфіксальні деривати (*здоровитися*).

Зафіксовано архаїчні прислівникові словоформи (*дондеже*, *гойно*).

Мовна партія Івана Мазепи вибудована авторкою з максимальною стилізацією під книжну мову початку ХVІІІ ст.

Важливу роль у такій стилізації відіграють словотворчі форманти з відповідним стилістичним навантаженням. Отже, можна стверджувати, що архаїчні, книжні словотворчі форманти виступають маркерами мовної партії Мазепи.

Державник і політик світового значення, найвіртуозніший дипломат тодішньої Європи, полководець і водночас поет, у поезії якого найсильнішими були патріотичні мотиви, уболівання за Вітчизну. Різнобічна обдарованість поєднувалася в ньому з високою освіченістю. Майстер епістолярного жанру, він був незрівняним красномовцем. Його розумна, змістовна розмова або виступи і висловлювання виливалися в елегантну, емоційну форму. Такий європеєць із відбитком ренесансності, палкий патріот стояв із 1687 до 1709 року біля керма української гетьманської держави. Саме такий образ гетьмана вдається створити Людмилі Старицькій-Черняхівській.

Яскраво виписано образи ченців. Провідний засіб характеротворення в даному випадку – церковнослов'янські словотворчі форманти. Це насамперед іменникові суфікси – *ость*, *-еніє*. : (*милость*, *хожденіє*, *восхваленіє*, *восхуленіє*). Прикметники утворені переважно способом складання (*благопотребний*, *богогласний*, *тяжелоносний*, *многострадальний*, *четверочисленний*). Максимальна клерикалізація мовної партії досягається якнайширшим використанням дериватів, утворених у руслі церковнослов'янської мови.

Своєрідну проміжну позицію між книжним та розмовним шарами мови займає партія Кочубея. Верховний суддя при гетьмані Мазепі, він відрізняється роздвоєністю характеру, прагненням прислужитися всякому, хто пообіцяє протекцію. Кочубей у драмі – яскравий образ морально нестійкої людини.

Аналіз іменникових дериватів дозволяє зробити висновок про строкатість мови Кочубея. Тут і суто книжні утворення (*утяження*, *диспозиція*, *рейментар*) і живомовні словоформи (*замішанина*, *налога*, *паштетик*). Останній дериват утворений за допомогою зменшувального суфікса *-ик*, який витіснив в українській мові старослов'янський формант *-ець*.

Прикметники, використані в партії Кочубея, утворені суфіксальним, префіксальним способами та способом зрощення в руслі розмовної та книжної традицій (*тутешній*, *неусипний*, *непреламний*, *ясновельможний*).

Так само строкатими щодо конотації є дієслівні словоформи: *живити* (*залишити в живих*), *стипати*, *завзятися*,

есте-сьмо.

Дериватологічні засоби творення образу Кочубея дозволяють авторці вималювати людину, найголовніша риса якої – вагання.

Типовою репрезентацією розмовного шару української мови є мовні партії козаків та посполитих. Засобами стилізації в даному випадку є форманти, типові для розмовної мови. Це іменникові суфікси для утворення агентативних, процесуальних та деминутивних назв (*потихач*, *гульбище*, *немовлятко*); прикметникові форманти (*невидючий*) та різноманітні дієслівні афікси (*попускати*, *вигубляти*, *заплошати*, *замужичити*). Таким чином, перераховані форманти виступають у ролі маркерів розмовності.

Майстерне використання відповідних словотворчих засобів зі стилістичною метою дозволило Людмилі Старицькій-Черняхівській створити яскраві образи представників різних соціальних прошарків українського народу початку XVIII ст., стилізувати мову своїх персонажів під мову відповідного історичного періоду та чітко відбити лінгвоментальні, соціальні й індивідуальні риси дійових осіб.

1. Бардина Н. А. Языковая гармонизация сознания. – Одесса. 1997. – 237с.
2. Єрмоленко С., Харитоновна Т., Ткаченко О., Яворська Г., Ткаченко В., Шамота А. Мова в культурі народу (план-проспект) // Мовознавство. - 1998. - № 4-5. - С. 3-17.
3. Ковалик І. І. Вчення про словотвір. – Л., 1958. – 78с.
4. Чернова І. "І наша смерть життям отчизни буде..." // Укр. мова та літ. – 1999. – №30. – С. 1-3.
5. Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961. – 513 с.
6. Старицька-Черняхівська Л. Іван Мазепа. Драма на V дій і IX одмін. – К., 1929. – 148 с.
7. Мова і час: Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови. – К., 1977. – 436 с.
8. Larthomas P. La Langage dramatique: Sa nature, ses procedes. – Paris, 1972. – 365р.

ОКАЗІОНАЛЬНІ НОМІНАЦІЇ У КОРЕФЕРЕНТНОМУ РЯДІ ТЕКСТУ

Репрезентуючи об'єкти дійсності (будь-який предмет, особу, ознаку, дію, ситуацію), інтерпретатор вибирає із значної кількості найменувань ті, які не просто вказують на нього, але й ідентифікують його, передають певний обсяг інформації, що конкретизується та доповнюється у процесі розгортання дискурсу (тексту). Різномасштабне представлення об'єкта можливе при вживанні референційно тотожних номінацій, кожна з яких акцентує на одній з визначальних ознак, підкреслює суб'єктивно-модальні, оцінні чи інші характеристики. У процесі референції співвказівні номінативні одиниці утворюють лінійну послідовність, здатну переростати у ряд, який кваліфікуємо як кореферентний.

Виділення кореферентного ряду можливе тільки у межах тексту, фрагмента мовлення, оскільки поза контекстом референційно тотожні номінації можуть втрачати спільність денотативної співвіднесеності. Кореференти, що формують вказаний ряд, характеризуються різною частиномовною належністю, відповідно відрізняються за структурою та функціональним навантаженням. Функціонуючи у дискурсі, тексті, вони сприяють когезії, синкретичності, тематичній неперервності сегментів, забезпечують правильну інтерпретацію денотатів. Стрижневою номінацією кореферентного ряду не завжди виступає "семантично найпростіша, стилістично нейтральна" [6:447] лексема (на відміну від синонімічного і тематичного рядів) чи номінативна одиниця, вжита при початковому представленні референта (хоча ця номінація для кореферентного ряду також є смисловажливою), а та яка найповніше репрезентує поняттєвий обсяг денотата, акцентує на релевантній ознаці, що стає базою створення образу, а за ним – і тексту, впливає на його тематичне розгортання, формує інформаційний центр текстових сегментів.

Значне смислове навантаження у кореферентному ряді передають okazіональні номінації, *текстоорієнтовані* і *текстозумовлені*, або ті новотвори, формальна і семантична структура яких вказує на новий, доповнений чи переосмислений змістовий потенціал референта у порівнянні з попередніми

співвказівними одиницями. Актуалізуючи сигніфікативний обсяг денотата, okazіональні номінації можуть закладати контрверсійну, різномасштабну інтерпретацію образу, вказувати на підтекстовий, неоприятлений зміст, який проєктує нове сприйняття семантичного наповнення текстових концептів.

Для передачі нової інформації про іменованій (відомий для адресата) об'єкт мовлення адресант часто вживає okazіоналізми – "марковані, більш насичені, яскраві" [2:145] номінативні одиниці, семантика яких здебільшого немотивована значенням твірного слова чи словотвірного форманта, проте на відміну від можливих, узуальних номінувань підкреслює той компонент денотативного значення, який мав на увазі номінатор, наприклад: "– Не я хочу перейти на "ви", – сказав Хльоня. – А ви мусите зі мною говорити на "ви". – От тобі й раз! Ну, як же я з тобою буду говорити на "ви", коли ти *карапет*. – Себто я не *мужчина*? Майя ще сильніше зареготала" (М.Хвильовий "Санаторійна зона" – [11: 182]).

У зазначеному сегменті тексту номінація *карапет* мала б вказувати на вікові ознаки об'єкта (пор.: *кара*-пет – *кара*-пуз – "про маленького хлопчика; маля; куцан; куцак; курдупель..." – [7:221]), однак така інтерпретація змісту аналізованої лексики контрастує із значенням інших кореферентів, що(за текстом) кваліфікують постать Хльоні як хлопця, який самотньо відпочиває у *дорослій* "санаторійній зоні". Семантика аналізованої номінації мотивується контекстом. Адресат декодує її як "той, хто не *мужчина*", підкреслюючи, крім вікових, зовнішні і внутрішні якості. Смислове навантаження лексики *карапет* сприймається також за актуалізованими латентними семами "малий ростом", "недосвічений", "несерйозний", які, очевидно, брав до уваги номінатор при найменуванні, і на які, зрештою, імпліцитно вказує форма звертання "ви". Отже, значення okazіоналізми *карапет* виводиться як "той, хто не *мужчина*, який не гідний ним називатися", який, на відміну від попередніх кореферентів тексту (пор. ще: "Хльоня писав по закутках патетичні новели, які потайки і читав анархові. Взагалі Хльоню вважали *оригінальним пацанком*"... – [11: 142]) кваліфікує об'єкт за шкалою оцінності, імпліцитно вказує на атмосферу стосунків між мовцями, доповнює характеристику художнього образу.

Okazіональне номінування об'єкта як вказівка на його особливість, відмінність з-поміж інших референтів у тексті стає актуалізованою ознакою, ключем для сприйняття поняттєвого

обсягу концепта. Репрезентуючи змістовий потенціал індивідуального референта, вона вносить у текст крім, вербальної, імпліцитну, підтекстову інформацію. Порівняймо кореференти у сегменті публіцистичного тексту: “Ви (міський голова – Л.К.) перетворилися на ляльку. Точніше лялюся. Точніше на такого собі *францика-йосифа*, від якого вже ніц не залежить” (Поступ, 31 січня – 6 лютого).

У зазначеному контексті виділені референційно тотожні номінації кваліфікують об’єкт за результатами його діяльності. Зокрема, перша з них (*лялька*) акцентує на латентних семах “неживий”, “недієвий”, підкреслюючи його пасивність як керівника, наступна оказіональна одиниця забезпечує правильне сприйняття референта (міський голова – “він”, відповідно і граматичне оформлення кореферента *лялюсь* аналогічно до “татусь, дідусь” та інших) й одночасно виражає суб’єктивно-авторську, іронічну оцінку висловленого, “працює” на формування підтекстової інформації, що підтримується іншими співвказівками.

Смислосназначуючо у фрагменті кореферентного ряду (*ви – лялька – лялюсь – францик-йосиф*) виступає і номінація *францик-йосиф*. Повертаючи інтерпретацію образу в асоціативно-образні паралелі, вона інформаційно розширює контекст, наповнює його додатковим топіком, за яким діяльність *лялюся* (міського голови) ідентифікується із правлінням австрійського монарха Йосифа II в Галичині у 1780-1790 роках. У такий спосіб адресант ще раз підкреслює діяльність об’єкта оповіді як міського керівника, однак при цьому виділяє оцінні характеристики. Звернемо увагу на граматичне оформлення номінації та дериваційний формат однієї з основ похідного (*франц-ик*), який вказує на вікову ознаку, актуалізуючи у слові латентні семи “малий”, “безпорадний”.

Як бачимо, вибір номінаційної одиниці тісно пов’язаний з оцінкою об’єкта. Вживаючи індивідуальні (текстоутворені) номінації, адресант акцентує увагу реципієнта на ознаках, які підкреслюються словотвірними формантами, здатними передавати семи оцінності. Оцінні характеристики іменованого об’єкта відкривають новий ракурс в інтерпретації художнього образу, який може “прочитуватися” через семантичне навантаження оказіональних, похідних лексем не обов’язково із специфічними, незуальними чи яскравовиявленими словотвірними формантами. Порівняймо функціональне навантаження оказіоналізма з іншими співвказівними

номінаціями кореферентного ряду при ідентифікації об’єкта оповіді: “А тоді на східцях шум, тупіт, і *влітає канарейкою Карло Іванович*. – Шьо детошьяка? *Карло Іванович “шьо”* – прибалтійський акцент: “шьо”. *Христосик Карло Іванович*, во благообразії: русява борідка, а в сірих очах смирення (вода біля латаття тихо струмкує)” (М.Хвильовий “Свина” – [10: 128]).

Виділені номінаційні одиниці (*Христосик – Карло Іванович*), пов’зані між собою кореферентними відношеннями, започатковують кваліфікацію персонажа, що продовжується ще кількома співвказівними лексемами, які й формують ряд: “*Карло Іванович – Ка-арль – Христосик – північний чоловік – член совнаркомки – Карло Іванович “шьо”* – [10:127-128,132]). (Зазначимо: у тексті дескрипція “шьо” як імпліцитна вказівка на прибалтійську національність може проектувати ще один аспект інтерпретації образу). Серед зазначених кореферентів за своїм смисловим навантаженням вирізняється номінація *Христосик*, яка не просто вказує на об’єкт чи повідомляє щось про нього, а сприймається як ключова, релевантна номінаційна одиниця, внутрішньоформне значення якої (за твірним *Христос* – “той, хто хрестить Духом Святим, називається Сином Божим”, “який спасас, виконує місію”; пор. Іван Хреститель – “той, хто хрестить водою” [Мр.1:8]) акцентує на винятковості *Карла Івановича* (адже Христос – “назва особи Ісуса, культ якого лежить в основі християнської релігії: Син Божий, Син Чоловічий, Спаситель, Спас. Месія” – [1:762]; пор. ще: “грецьке Христос – Помазанець, гебрійське Месія” – [Мт.1:21]), “повертає образ у новий вимір буття” [2:143], відкриває раніше неоприятлені характеристики для його глибинного сприйняття.

Дериваційний формант – *ик* у номінаційній парі з імпліцитно вираженим твірним *Христосик* ← *Христос* (зауважимо: у словнику О.М.Тихонова зафіксована похідна одиниця *Христос-ик* у словотвірному гнізді на першому ступені словотворення – [9:345]), що зустрічається також у численній “групі похідних із словотвірним значенням “носій ознаки” [3:61-63], мав би вказувати на вікову ознаку або передавати позитивне суб’єктивне ставлення мовця до висловленого (пор.: хлопчик, Владик, Стасик; або розмовне: “Христосик на руках у Марії” – про ікону, частіше вжив. є: “маленький Христос і Марія”; або біблійне: “дванадцятилітній Христос у храмі” [Лк.2:41-42]). Отже, номінація *Христосик* не є типовою для вживання, однак, функціонуючи у тексті, похідне слово виділяє важливу емоційно-оцінну, образотвірну інформацію, тому “її заміна нейтральною

лексемою неможлива”[4:62], інакше художній образ буде сприйматися неадекватно і одноаспектно.

Правильне семантичне наповнення зазначеного кореферента у художньому тексті розкривається у зіставленні з інформацією, яку передають інші референційно тотожні номінації. Так, попередні представлення денотата *Карло Іванович, Ка-арль* (у тексті саме так звертається до свого чоловіка дружина *Хая*), член *совнаркомки* виключають вказівку дериваційного форманта *-ик* на вікову ознаку, оскільки вона передана імпліцитними семами “дорослий”, “поважний”, актуалізованими у формі звертання (характерній для норми української мови: ім’я і по батькові), а також іншими експліцитними показниками. Номінація *Христосик* у контексті новели акцентує на внутрішніх якостях об’єкта оповіді, зокрема, на таких ознаках як *покірливість, смиреність* (таке сприйняття підкреслюється асоціативно-образним представленням денотата; пор. ще: “...во благообразії: *русява борідка, а в сірих очах смирення (вода біля латаття тихо струмкус)*” – [10:128]), вказує на його *безпорадність, немічність*. Як відомо, перейменування персонажа новим ім’ям спричинює і перенесення певних ознак, тобто відбувається процес ототожнення, відповідно текст наповнюється додатковою інформацією, закріпленою у “культурній аурі слова”, “огортається асоціаціями, що створюють образ референтного імені”[1:24], однак адресант, вживаючи оказіоналізм, наповнює його новим змістом, актуалізованим внутрішньоформним значенням, за яким “прочитується”, що *Христосик* – це “той, хто смиренний, покірливий, немічний”, а не “той, хто хрестить Духом Святим, називається Сином Божим”, “який спасає, виконує місію”.

Таким чином, оказіоналізм *Христосик* – це смислетвірне, релевантне представлення денотата в інформаційно-комунікативному просторі тексту, яке стає центральною номінацією кореферентного ряду, закладає контрверсійні смислові “міти”, відкриваючи різноаспектну інтерпретацію художнього образу. Одночасно вона є топікотвірною одиницею, яка розширює тематичне поле тексту, наповнює його імпліцитними семами.

У художньому тексті авторські новотвори “виділяють” іменовані ними об’єкт, підсилюючи експресивність текстових фрагментів [5:17]. При цьому спостерігається актуалізація їх внутрішньоформних значень, за якими (у порівнянні з іншими кореферентами денотата) визначається, підкреслюється інтерпретаційно-смислове наповнення концептів. Проаналізуємо

вибір автором асоціативної ознаки, що стала мотиваційною при творенні номінативної одиниці на позначення групи осіб, наприклад: “*Комунари* хвилювались, але вони знали, що їм бунтуватись не можна, а можна говорити іншим “*халатникам*”(*хорі*), що курорт дуже гарний і коли риба гнила, то це помилка, бо вона зовсім не гнила (М.Хвильовий “Арабески” – [10: 210]).

Як бачимо, значення кореферента *халатники* (за текстовою інтерпретацією) – “ті хворі, хто носять халати”, мотивована не спільнокореневою твірною (пор. “халатність – недбайливе, несумлінне ставлення до чого-небудь: недбалість” – [7:11]), а актуалізованою внутрішньою формою слова, яка у художньому тексті “завжди спрямована на творення образу”[2:143], підкреслює нову ознаку, важливу для ідентифікації предмета мовлення, що не тільки вказує на нього, але й імпліцитно виражає зміни у житті *комунарів*, передає локальну і темпоральну характеристики, виділяє їх серед значної кількості можливих співвіднесень з іншими денотатами, оскільки ознака “ті, хто носять халати” може бути мотиваційною при вказівці на працівників медперсоналу, лабораторій та ін.

Індивідуальні новотворення у тексті можуть вживатися у ролі уточнювальних, конкретизуючих номінацій. значеннєвий обсяг яких підкреслює інтенцію адресанта, виділяє ті смислові відтинки, які формують оцінку, суб’єктивно-модальне ставлення мовця до висловленого. Здебільшого похідні номінації мають у передтексті спільнокореневе слово, на яке безпосередньо опираються. Наприклад: “– Ну, як діла. – Не знаю! – неохоче кинув *анарх*. Тоді Майя підвелась і сіла біля нього. Потім гладила його *волохату* голову своєю вихолоною рукою: – Ах, ти, *моя волохатко*” (М.Хвильовий “Санаторійна зона” – [10:144]). У даному випадку ідентифікація названого об’єкта здійснена за зовнішньою ознакою (*волохатка*–“той, хто має волохату голову”). Її вживання номінатором для вираження позитивної оцінки, підкреслення стосунків між мовцями – необхідне, оскільки ім’я, яке носить адресат (*анарх*), є непродуктивним для творення похідних з аналогічним словотвірним значенням. Порівняймо ще: “Урешті-решт я вирішив на власні вуха послухати, що глаголить нашим галичанам “*товариц із центра*”. Ці *центрові дядьки* вже не раз приїжджали до галичан, обіцяли їм три мішки гречаної вовни, а потім дурили. Тому я дуже сумніваюсь, що галичанам варто обирати *київського гастролера*” (Поступ, 21-27 лютого 2002 року).

У зазначеному контексті кореферентні дескрипції *товариц із центра*– *центрові дядьки* відрізняються інформаційним обсягом та функціональним навантаженням. Так, перша є твірною, базовою для другої: дескрипція *центрові дядьки* мотивована за локальною ознакою (“ті, хто працюють у центрі

чогось”), репрезентує перехід від конкретної вказівки на особу до узагальнених, типових характеристик кількох об’єктів, які стають стрижневими при ідентифікації індивідуального референта (*київського гастролера*), відомого для адресанта.

Процес творення нових слів найчастіше спостерігається у публіцистичних (насамперед газетних) текстах, в яких можливість відхилення від норми сприймається як необхідній процес для відтворення соціальних, історичних, політичних та інших змін, при цьому номінатор підкреслює у значеннях похідних ті “частинки” дійсності, які лягли в основу мотивування, за якими можна інтерпретувати названий об’єкт. Порівняймо: “Найбільший злочин наших письменників-депутатів – у тому, що нічим, абсолютно нічим не допомогли українській книзі... Хто ж, як не *письменники*, мали б стати на смерть в обороні рідного слова? Не стали. *Розжирілі розморені коти* воліють розгріватися під затишними теплими променями, що сяють із вічних лисин вождів. І гребти винятково під себе. Авжеж, *писучі депутати* себе не обділили” (Поступ, 21-27 лютого 2002 року); “Хоча сотні інтерв’ю (письменників – депутатів – К.Л.) слугуватимуть за доказ – “*дбали*”. Скільки завзяття й мужності було втрачено нашими *дбайливцями-письменниками* на голосіння по українській книжці?” (Поступ, 21-27 лютого 2002 року). Виділені референційно тотожні номінації, крім спільної предметної співвіднесеності, об’єднані мотиваційною ознакою – “ті, хто пишуть”, в аналізованих фрагментах “створюють комплексне градаційне позначення [5:28], підкреслюють спільність кваліфікаційної характеристики з незначними смисловими відтінками. Так, прикладка *письменники-депутати* поряд з стрижневою ознакою, виділяє тимчасову, професійну (ознаку за родом діяльності). У номінації *писучі депутати* зміщено мотиваційні ознаки: підкреслено як домінуючу тимчасову (*депутати*). Ще одна кореферентна одиниця *дбайливіці-письменники* утворена за локальною ознакою (віддієслівне творення за твірним у передтексті, пор.: *дбали* → *дбайливіці*). Таким чином, похідні співказівні номінування денотата підкреслюють імпліцитні, актуалізовані смси, забезпечують повнішу реалізацію його змістового потенціалу, в якому найменші смислові відтінки вносять своє інформаційне навантаження у текст.

Порівняймо семантичне наповнення оказіоналізма з аналогічною мотиваційною ознакою “той, хто пише” у художньому тексті. Наприклад: “- Хто це? – Ну, да, *товариш Путишкін*. Він поспішає до Тагайського мосту, до товариша Огре у такій справі, у справі сьогоднішньої пародії на “Лілюлі”... - *Товариш Путишкін, голова пролеткульту* – не просто голова: і *письменник*. (М. Хвильовий “Лілюлі” - С. 188).

Кореферент *Путишкін* сприймається як образна “відсуб’єктивно-направлена номінація”, що характеризується “найвищою інформативністю” [9:30] у порівнянні з іншими референційно тотожними одиницями (*голова пролеткульту, письменник*). Як бачимо, у художньому тексті, на відміну від публіцистичного, мотиваційна ознака “той, хто пише” стає постійною, фреймовою, концептуальною, яку реципієнт повинен брати до уваги при ідентифікації індивідуального референта. При цьому його сигніфікативне наповнення, навпаки, може видозмінюватися залежно від локальних, темпоральних, оцінних та інших характеристик або когнітивних, пресупозиційних здібностей інтерпретатора.

Таким чином, оказіональні номінування у тексті (дискурсі) виділяють ту частину денотативного значення, за якою воно відрізняється від інших співказівних одиниць, спрямовують напрям референційної віднесеності. Індивідуальні новотвори також здатні забезпечувати експресивність, образність текстових сегментів, здебільшого завдяки актуалізації внутрішньоформних значень, приписувати об’єктові нову ознаку, мотивовану локальними, темпоральними та іншими характеристиками, вказувати на певні стильові відмінності текстів.

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. Голянич М.І. Внутрішня форма слова в реалізації словотвірного потенціала художнього тексту // Голянич М.І. Внутрішня форма слова і художній текст. – Коломия: Вік, 1997. – С. 104-160.
3. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.
4. Дідківська Л.П. Роднина Л.О. Словотвір, синонімія, стилістика. – К.: Наук. думка, 1982. – 171 с.
5. Земская Е.А. Словообразование и текст // Вопросы языкознания. – 1990. – №6. – С. 17-30.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 685 с.
7. Новый глумачний словник української мови: У чотирьох томах. – Т. 2, 4 - К.: Аконті, 1999. – 910 с., 942 с.
8. Рут М.Э. Образная номинация в русском языке. – Екатеринбург: Изд. – во Урал. у – та, 1992. – 148 с.
9. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В двух томах. – Т.2. – М.: Рус. язык, 1985. – 887 с.
10. Хвильовий М.Г. Новели, оповідання, етюди. – К.: Рад. письменник, 1989. – 432 с.
11. Хвильовий М.Г. Синій листопад: Повісті. Оповідання. Новели. – К.: Молодь, 1993. – 416 с.

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ СЛОВОТВОРУ

Зоряна КАСПРИШИН (Львів)

СЛОВОВІР У КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

Роль і місце словотвору в курсі української мови як іноземної (УМІ) безпосередньо пов'язаний зі змістом та метою навчання. Відповідно до цього визначається співвіднесеність теоретичних знань і практичних умінь та навичок роботи зі словотвірним матеріалом.

Сучасна тенденція комунікативно-діяльнісного підходу до вивчення іноземних мов (ІМ) посилює увагу до практичних результатів опису словотвірної системи української мови як об'єкта навчальної діяльності іноземців та їх методичного осмислення з метою розвитку мовної інтуїції слухачів, активного опанування ними видів мовленнєвої діяльності, збагачення словникового запасу та спроможності семантизації лексем з опорою на словотвірну структуру похідного слова.

У сучасній лінгводидактиці існує розмежування словотвору як предмета описової граматики і складової частини практичного курсу мови як іноземної. Подаючи теоретичний опис словотвору російської мови як іноземної, І.Г.Милославський зауважує: "Основні поняття словотвору як розділу опису російської мови, характеризуючись певною загальною теоретичною цінністю і конкретними досягненнями, має обмежене застосування до практики викладання російської мови як іноземної" [1:24-25]. В українському мовознавстві досі ніхто з дослідників не ставив собі за мету препарувати результати теоретичних досліджень в галузі словотвору української мови до потреб її практичного вивчення в іншомовній аудиторії. У системі навчання ІМ слововір займає особливе місце [2]. Він фокусує проблеми синтаксису і морфології, фонетики і морфонології, лексики і семантики, таким

чином забезпечує комплексний підхід до оцінки одиниць словотвірного рівня мови.

Опис словотвірної системи української мови з навчальною метою актуалізує в першу чергу проблему вибору мінімальної словотвірної одиниці, типології словотвірних відношень між словами, сполучуваності словотворчих засобів. Для вивчення словотвору мови як іноземної пропонують розрізняти словотвірний тип на рівні системи мови і похідне слово на рівні мовлення [3:72]. У роботі над структурою і значенням похідного слова відповідно до принципу методичної доцільності варто розрізняти два типи дериватів. В один тип об'єднуються похідні слова, значення яких є сумою значень його складових частин, наприклад: *столик* (маленький стіл), *праіс* (старий ліс), *прегарний* (дуже гарний), *материн* (належний матері), а в інший - похідні слова з прирощеним значенням, опис якого передбачає використання додаткових компонентів, експліцитно не виражених у словотвірній структурі, наприклад: *гімназист* (особа, яка вчиться в гімназії), *бандурист* (особа, яка грає на бандурі), *аптекарь* (особа, яка працює в аптеці). Виявити додатковий компонент значення допомагають словники, які розкривають лексичне значення слова. Описову структуру (перифразу) і похідне слово можна представляти іншомовному слухачеві як синонімічні.

Рівень похідного слова дозволяє вирішувати питання про диференціацію значень морфологічно однотипних однокорневих слів з різними (однаковими) афіксами, в такий спосіб привертаючи увагу до проблеми значення словотворчого форманта. На основі лексичного мінімуму можна встановити найбільш вживані суфікси, префікси, визначити обсяг їх значень і на основі залучення великої кількості прикладів, граматичного і текстового матеріалу пояснити механізм функціонування афікса у мовленні.

Навчально-методичні посібники та програми подають системний опис значення словотворчих морфем з метою "допомогти викладачеві в роботі щодо семантизації лексики з опорою на словотвірну та морфемну структуру слова" [4:3, 5:116-124]. Методичні матеріали, які відбивають стандарт навчання української мови як іноземної, на жаль, вчення словотвору практично не передбачають [6]. У сучасній українській дериватології є глибокі праці, присвячені дослідженню системи морфем української мови в синхронії та діахронії, в яких розкрито широку палітру їх значень, особливості сполучуваності

та функціонування [7; 8; 9, 10]. Ці та інші наукові джерела дають багатий і вичерпний матеріал для дидактичного опрацювання та лінгвістичного орієнтованого опису словотвірної системи української мови. Сьогодні говорять про виділення педагогічної лінгвістики як окремої галузі прикладного мовознавства, яка безпосередньо пов'язана з методикою викладання мови як чужої і має на меті опис мови "не в собі і для себе, а з урахуванням того, що такий опис повинен максимально відповідати потребам навчання цієї мови як нерідної" [11:74]. Теоретичною основою педагогічної лінгвістики є досягнення загальної лінгвістичної теорії.

Мовознавчі праці педагогічного спрямування допоможуть виявити і вирішити проблеми, які виникають у зв'язку з вивченням одиниць і понять словотвору, зокрема одного з основних питань словотвору – словотвірної похідності. Для того, хто вивчає мову як іноземну, важливим є не стільки знання, як і від чого утворене похідне слово, скільки знання правил, які дозволяють утворити від одного слова (твірного) інші слова (похідні). Вчений І.Г.Милославський зауважує, що вирішення цього завдання не є таким простим, як видається, оскільки пов'язане з висвітленням ряду питань про семантичні відмінності, які реалізуються в похідному слові, набір словотворчих засобів і закономірностей їх сполучуваності, морфологічні зміни, що супроводжують процес словотворення [1:25]. У зв'язку з цим актуалізується проблема основоцентричного аспекту дослідження словотвору. Саме основоцентричний підхід до вирішення проблеми словотвірної похідності дає можливість, на думку теоретика основоцентризму в словотворі української мови В.В.Грещука, пояснити появу так званих природжених значень, не виражених у морфемній структурі дериватів, природу ідіоматичності семантики похідних слів, фактичні засади номінації тощо [12:3-4,8].

Для вивчення української мови як іноземної важливим є вміння встановлювати типологічні зв'язки між словами у межах словотвірних пар, словотвірних ланцюжків, словотвірних гнізд, словотвірних парадигм. Так, результати типологічного дослідження словотвірних гнізд дозволяють знайти "найефективніші способи відбору і подання лексичного і граматичного матеріалу лексичних мінімумів, визначити ефективні шляхи семантизації похідних слів і попередити можливі помилки у мовленні учнів, а також підвищити рівень володіння мовою [13:57]. У зв'язку з цим постає завдання

створення словника словотвірних гнізд української мови як іноземної. Словник такого типу уже існує у польському мовознавстві [14]. Він побудований відповідно до вимог навчальної лексикографії, має свою специфіку і практичне спрямування. Саме практичний характер словника впливає одночасно як на добір лексичного матеріалу, так і на спосіб його подання. Словотвірне гніздо базується на одному лексичному значенні, яке подається при реєстровому слові. До реєстру не включаються рідко вживані значення і значення з обмеженим використанням. Основним критерієм відбору реєстрових слів є наявність похідних, що належать до основної загальноживаної лексики.

В українській дериватології ідея створення словника словотвірних гнізд (полів) української мови належить професорові І.І.Ковалику, який розробив принципи його побудови [15]. Словотвірний словник української мови як іноземної служив би базою для правильної і легкої для засвоєння словотвірної моделі і допомагав би подолати труднощі, які виникають під час опрацювання лексичного матеріалу іноземцями. Вивчення нових лексичних одиниць за словотвірним принципом визнається одним із ефективних шляхів оптимізації навчання іноземних мов [16:62].

Впровадження словотвору в курс української мови як іноземної актуалізує потребу опису словотвірної системи української мови з позиції педагогічної лінгвістики з наступним методичним осмисленням його результатів та ставить завдання пошуку найбільш ефективних шляхів засвоєння лексичних одиниць мови за словотвірним принципом з метою практичного їх використання у різних видах мовленнєвої діяльності.

1. Лопатин В.В., Милославский И.Г., Шелякин М.А. Современный русский язык: Теоретический курс. – М., 1989.
2. Трушина Л.Б. Словообразование в системе преподавания русского языка иностранцам // Русский язык за рубежом. – 1974. – №2.
3. Марсакова Т.Т. Некоторые вопросы словообразования современного русского языка // Русский язык как иностранный: Актуальные вопросы описания и методики преподавания: Сб. спецкурсов. – М., 1982.
4. Добровольская В.В., Барыкина А.Н. Изучение именного словообразования в иностранной аудитории. – М., 1987.

5. Программа по русскому языку для студентов-иностранцев, обучающихся в нефилологических вузах СССР. – М., 1977. – С.116-124.
6. Навчальні мінімуми з української та російської мов для іноземців / Укл. Н.Ф.Зайченко, С.А.Воробйова. – К., 1995. – 197с.
7. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). – К., 1993. – 215с.
8. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К., 1999. – 297с.
9. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998. – 161с.
10. Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. – К., 1998. – 182с.
11. Морковкин В.В. Рассуждения о некоторых лингвистических понятиях в прикладном аспекте // Русский язык за рубежом. – 1979. – № 6.
12. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ. – 1995. – 208с.
13. Плотникова Г.Н. Лингвометодические основы обучения русскому словообразованию. – Свердловск. – 1998.
14. Mirosław Skarżyński Mały słownik słotowórczy języka polskiego dla cudzoziemców. – Kraków, 1989. – 341s.
15. Ковалик І.І. Семантична функція кореня в словотвірному гнізді // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К., 1983. – С.17-35.
16. Майсарудзе Т.Ш. К вопросу о роли словообразования при обучении лексике английского языка // Коммуникативные задачи как средство оптимизации обучения иностранным языкам : Межведомственный сб. науч. трудов / Под ред. Л.А.Харасовой. – М., 1989.

Наталія МАКОВЕЦЬКА (Запоріжжя)

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ СЛОВОТВОРЕННЯ ЗА ДОПОМОГОЮ СУФІКСІВ СУБ'ЄКТИВНОЇ ОЦІНКИ

Дотримання норм словотворення, використання слів із різними семантичними відтінками задля висловлення свого особистого ставлення до об'єкта є складовими загального поняття “культура мовлення”, фундамент якого закладається

в дошкільному віці під час засвоєння дитиною лексичного складу, граматичної будови мови, зокрема правил словотворення.

Аналіз практики роботи з дітьми дошкільного віку засвідчив, що навчанню дітей словотворення приділяється недостатня увага. Причиною цього, на нашу думку, є неузгодженість між вимогами чинних програм освітньої роботи в дошкільних закладах щодо вирішення окресленої проблеми, недостатній рівень обізнаності педагогів дошкільних навчальних закладів і батьків з питань навчання дошкільників словотворення тощо.

Механізм процесу словотворення досить складний і передбачає засвоєння дітьми дошкільного віку мотивованих лексем, добір афіксів потрібної семантики, практичне виділення правил словотворення та вміння користуватися ними не лише у звичних, а й у незнайомих мовленнєвих ситуаціях.

Закономірностям дитячого словотворення, зокрема словотворчості, присвячено праці А.Г.Арушанової, Т.Н.Ушакової, К.І.Чуковського та ін. Так, К.І.Чуковський писав, що “починаючи з двох років кожна дитина на короткий час стає геніальним лінгвістом, а потім, у 5-6 років цю геніальність втрачає” [1]. Вислів К.І.Чуковського підтверджують експериментальні дослідження Т.М.Ушакової, яка доводить, що неологізми творять 90% дітей раннього й дошкільного віку. А.Г.Арушанова дійшла висновку, що розпочинається словотворчість у ситуації, коли слово відоме дитині, але засвоєне ще не достатньо [2].

Свого часу А.Г.Арушановою й Т.М.Юртайкіною було проведено експериментальне дослідження задля з'ясування таких питань: чи має словотворчість свою специфіку у словотворенні в різні періоди дитинства та яка активність дитини; які особливості її орієнтування у слові сприяють появі в мовленні неологізмів [3].

Під час експерименту вчені дійшли таких висновків: словотворчість у словотворенні - якісно неоднорідний процес у різні вікові періоди. Найбільш характерним він є для дітей 3,5-4 років. У старшому дошкільному віці спостерігається зниження проявів словотворчості. Проте коли перед дітьми ставляться комунікативні завдання, рішення яких пов'язане з

пошуком нового, незнайомого слова, пошукова активність старших дошкільників є більш високою, ніж у дітей двох-п'яти років [2]. Перехід до етапу стійкої словотворчості у словотворенні пов'язаний із появою в дитини орієнтування на семантику мотивованих слів і формально-семантичні відношення між словами, з початком оволодіння внутрішньою структурою слова. У стихійному мовленнєвому досвіді молодших дошкільників вже утворюються передумови словотворчості, проте рівень їх дуже низький. Словотворчість є найбільш характерною для дітей середнього дошкільного віку, але вона виникає в різний проміжок часу й не у всіх дітей. У молодшому й середньому дошкільному віці механізми, що спонукають до появи словотворчості, діють і під час розуміння, запам'ятовування й активізації мотивованої лексики. Отже, словотворчість є проявом особливого ставлення дитини до слова, його активності під час оволодіння мовленням, а вчасна поява словотворчості є одним із симптомів благополуччя в мовленнєвому розвитку дитини.

Г.І.Ніколайчук дійшла висновку, що процес засвоєння дошкільниками утворення слів відбувається в такій послідовності: першим з'являється мотивоване дієслівне словотворення суфіксального способу. Пізніше (від 3 до 5 років) спостерігається активне утворення окаціоналізмів. Цей етап передбачає всіляке заохочення появи новотворів, а також сприяння розвитку іменникового словотворення. Третій етап характеризується роботою щодо нормування способів словотворення, розширення вмінь дошкільників утворювати деривати з різноманітними словотвірними значеннями [4].

Наші дослідження були продовженням розпочатих раніше і стосувалися навчання старших дошкільників словотворення саме за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки.

На першому етапі експериментальної роботи були висунуті такі завдання: визначити групи суфіксів суб'єктивної оцінки іменників і прикметників, які найчастіше вживаються дітьми старшого дошкільного віку й наявні в їхньому пасивному словнику; з'ясувати розуміння дітьми значень іменників і прикметників, яке надають цим словам суфікси зменшено-пестливого значення й суфікси з

відтінками згрублості, виявити здатність дітей до рефлексії під час самостійного утворення дітьми слів за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки.

Нами була розроблена серія завдань для з'ясування вживання, розуміння дітьми старшого дошкільного віку слів, утворених за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки, а також їхня здатність до рефлексії під час самостійного виконання завдань.

Серії завдань передбачали створення ігрових мовленнєвих ситуацій. Ці ситуації повинні були допомогти дитині зорієнтуватися, вжити необхідний суфікс, а експериментаторові - з'ясувати наявність в активному мовленні дітей слова з тим чи іншим суфіксом.

Під час дослідження були виявлені такі закономірності:

- вживання іменників і прикметників, утворених за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки, залежить від рівня розуміння дітьми змін семантичних функцій, які відбуваються під час словотворення;

- здатність до рефлексії під час творення іменників і прикметників за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки залежить від рівня розуміння дітьми змін семантичних функцій, які відбуваються під час словотворення;

- емоційність мовлення безпосередньо залежить від розуміння дітьми змін, які відбуваються у значенні іменників і прикметників під час словотворення за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки.

На підставі одержаних результатів нами було виведено показники, що характеризували рівень зв'язку між вживанням, розумінням та здатністю до рефлексії під час засвоєння старшими дошкільниками іменників і прикметників, утворених за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки.

Обчислювання здійснювалися за формулою Ч.Спірмена.

$$P^s = 1 - \frac{6 \sum D^2}{N(N^2 - 1)}$$

де P^s - коефіцієнт зв'язку;

D - різниця між відносним і абсолютним рангом;

N - загальна кількість суфіксів.

Результати обчислень наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Коефіцієнт зв'язку вживання, розуміння значення та здатності до рефлексії під час засвоєння дітьми старшого дошкільного віку іменників і прикметників, утворених за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки

Група		P_1^S	P_2^S	P_3^S
Старша група	ЕГ	0,9785	0,9224	0,9386
	КГ	0,9667	0,9456	0,9539

Підготовча група	ЕГ	0,9794	0,9421	0,9601
	КГ	0,9724	0,9408	0,9618

Умовні позначення:

P_1^S – коефіцієнт зв'язку вживання й розуміння значення;

P_2^S – коефіцієнт зв'язку вживання й здатності до рефлексії;

P_3^S – коефіцієнт зв'язку розуміння значення й здатності до рефлексії.

Як свідчать дані таблиці, найтіснішим виявився взаємозв'язок між уживанням і розумінням значень слів, утворених за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки. Ці показники дорівнюють: у старшій групі - 0,9785 (експериментальна група) й 0,9667 (контрольна група); в підготовчій групі - 0,9794 (експериментальна група) й 0,9724 (контрольна група). Отже, чим краще діти розуміють значення слів, утворених за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки, тим частіше вони їх уживають.

Дещо нижчими були показники зв'язку розуміння значення слів і здатності до рефлексії. У старшій групі вони дорівнювали: 0,9386 (експериментальна група) й 0,9539 (контрольна група); в підготовчій групі відповідно 0,9601 й 0,9618.

На підставі одержаних результатів ми дійшли висновку, що розуміння дітьми значення слів, утворених за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки, не завжди є умовою успішного самостійного словотворення.

Наступне місце посідали показники зв'язку між вживанням слів, утворених за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки, і здатністю дитини до рефлексії під час самостійного словотворення.

У старшій групі вони дорівнювали: 0,9224 (експериментальна група) й 0,9456 (контрольна група); в підготовчій - відповідно 0,9421 і 0,9408. Отже, наявність в активному мовленні дітей слів із суфіксами суб'єктивної оцінки й влучне їх вживання не завжди є показником того, що дошкільники здатні самостійно виконувати вправи зі словотворення.

Водночас аналіз показників, наведених у таблиці, дав можливість припустити, що за умов максимальної мовленнєвої активності дітей, емоційної насиченості навчально-мовленнєвої діяльності наочними, словесними, практичними, ігровими методами навчання в їх тісному взаємозв'язку, раціонального поєднання різних типів і видів занять розбіжність між вищезначеними показниками буде значно меншою.

Крім показників зв'язку між вживанням, розумінням значення і здатністю до рефлексії під час самостійного творення слів за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки, результати, одержані під час констатуючого експерименту, дали можливість дійти висновку про різний рівень засвоєння дітьми означеної категорії слів. Для чіткої диференціації рівнів засвоєння старшими дошкільниками іменників і прикметників, утворених за допомогою суфіксів зменшено-пестливого значення і суфіксів згрубілості, нами було виведено коефіцієнт засвоєння дітьми цих категорій слів.

Отже, одержані результати констатуючого експерименту дали можливість дослідити частотність

уживання дітьми старшого дошкільного віку іменників і прикметників, утворених за допомогою різних груп суфіксів суб'єктивної оцінки, а також окреслити типові помилки вживання, розуміння значення й утворення цих слів.

На наш погляд, причинами типових словотвірних помилок можуть бути: незрозумілість для дітей смислу деяких слів, утворених за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки; збіднення мовленнєвого середовища, що оточує дитину; відсутність стрункої методичної системи навчання словотворення дітей старшого дошкільного віку. Одержані експериментальні дані дозволили також уточнити завдання наступного етапу дослідження, а саме: вивчити залежність рівня засвоєння слів, утворених за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки, від організації педагогічного процесу.

Формуючий експеримент проходив у такій послідовності. По-перше, дітям пропонувалася система експериментальних завдань, спрямованих на засвоєння словотворення іменників за допомогою суфіксів зменшено-пестливого значення. По-друге, дітей вчили утворювати іменники за допомогою суфіксів з відтінками збільшення і згрубілості. По-третє, здійснювалося навчання дошкільників словотворення прикметників за допомогою суфіксів зменшено-пестливого значення. По-четверте, дітей навчали словотворення прикметників за допомогою суфіксів із відтінками збільшення і згрубілості. Прикінцевий етап роботи передбачав активізацію вживання всіх словотвірних моделей у мовленнєвій практиці дітей дошкільного віку.

Експериментальне дослідження передбачало організацію навчально-мовленнєвої діяльності дошкільників, яку було організовано згідно з розробленою дидактичною моделлю.

Означена дидактична модель обіймала чотири взаємопов'язані етапи: відбірково-аналітичний, первинно-ознайомлювальний, діяльнісний, творчий.

Провідним принципом побудови дидактичної моделі був взаємозв'язок усіх етапів роботи з навчання дошкільників словотворення, тобто можливість повернення з вищого етапу на нижчий за умов незасвоєння дитиною матеріалу або перехід з другого на четвертий етап для дітей з високим рівнем засвоєння словотвірних моделей. Це передбачало

дотримання принципів індивідуалізації й диференціації навчання.

Під індивідуалізацією науковці розуміють організацію процесу навчання, коли добір способів, прийомів, темпу навчання зумовлюються врахуванням індивідуальних відмінностей дітей, рівня їхнього розвитку; під диференціацією - врахування індивідуальних особливостей на підставі певних особливостей для здійснення навчання.

Завдання, дібрані нами задля використання у процесі проведення формуючого експерименту, вимагали виконання словотвірних операцій, які раніше дітьми не виконувалися без попереднього навчання цим діям і без вказівки на ті ознаки, особливості матеріалу, які слід враховувати під час виконання певного завдання.

Під час добору завдань було використано вимоги до граматичного матеріалу, висунуті М.С.Рожественським. Науковець зазначав, що, по-перше, матеріал повинен бути доступним для засвоєння дітьми, по-друге, знання, отримані дітьми, повинні бути корисними, дійовими й оперативними, збагачувати розумовий багаж малюка [5]. Отже, дитина опинялася в проблемній ситуації. Завдання вона повинна була виконувати вперше, тому спочатку актуалізувалися дотеоретичні асоціації, стереотипи. Під час планування навчально-мовленнєвої діяльності в межах започаткованого дослідження ми керувалися вимогами до проведення експериментальних занять, запропонованими У.Ульєнковою [6]. Розглянемо вимоги, які ми висували до експериментальних занять:

- експериментальні заняття за своїм змістом, характером не повинні принципово відрізнятися від типових для дошкільного закладу освіти;

- заняття повинні бути індивідуальними, адже лише за цієї умови є можливість точної фіксації характерних для кожної дитини особливостей оволодіння як окремими структурними компонентами, так і його структурою в цілому;

- тривалість кожного експериментального заняття не повинна перебільшувати 10 хвилин, тому що на індивідуальному занятті за завданням дорослого дитина знаходиться у великій напрузі й стомлюється значно швидше, ніж на груповому.

На етапі констатуючого експерименту дійшли висновку, що діти старшого дошкільного віку не завжди розуміють зміни у відтінках значень іменників і прикметників, утворених за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки. Задля з'ясування дітьми цих змін доцільним було ознайомлення дошкільників із будовою слова, що складається лише з одного кореня або з кореня й суфікса. Проте перш ніж розпочинати вирішення вищезначеної проблеми, ознайомили дітей зі словом як лінгвістичною одиницею.

Задля цього було складено лінгвістичні казки, під час ознайомлення з якими діти й опанували тими знаннями, які їм будуть необхідні у процесі навчання словотворення. Адже введення казкових персонажів, за О.М.Дьяченко, В.В.Холмовською створює ігрову мотивацію в ситуації вирішення завдання [7].

У лінгвістичних казках були присутні наскрізні герої, з якими дошкільники познайомились у ході констатуючого експерименту, – хлопчик Максимко й дівчинка Даринка.

Аналіз співвідношення коефіцієнтів засвоєння, зафіксованих наприкінці констатуючого і формуючого експериментів дав змогу дійти висновку про підвищення ефективності навчання словотворення іменників і прикметників, утворених за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки за умов максимальної мовленнєвої активності дітей з урахуванням принципів індивідуалізації і диференціації; емоційної насиченості навчально-мовленнєвої діяльності різними методами навчання у їх тісному взаємозв'язку; використання різноманітних типів і видів занять під час навчання словотворення за такими етапами: відбірково-аналітичний, первинно-ознайомлювальний, діяльнісний, творчий, що підтверджує гіпотезу нашого дослідження.

Для визначення ефективності запропонованої методики нами були проведені контрольні зрізи щодо рівнів засвоєння іменників і прикметників, утворених за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки. Порівняльні дані наведені в таблиці 2.

Аналіз експериментальних даних засвідчив, що під час навчання словотворення старших дошкільників відбулися суттєві зміни: підвищився коефіцієнт засвоєння іменників і прикметників, утворених за допомогою суфіксів суб'єктивної

оцінки; відбулися відчутні зміни й у рівнях засвоєння дітьми означеної категорії слів.

Таблиця 2

Рівні засвоєння іменників і прикметників, утворених за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки дітьми старшого дошкільного віку (%)

Рівні	Експериментальна група				Контрольна група			
	Етапи експерименту							
	Констатуючий		Контрольний		Констатуючий		Контрольний	
старша	підготовка	старша	підготовка	старша	підготовка	старша	підготовка	
Високий	9	14	24	28	9	15	12	17
Достатній	24	32	47	53	26	31	30	32
Середній	49	34	21	13	46	31	42	30
Низький	18	20	8	6	19	23	16	21

Під час дослідження було з'ясовано, що засвоєння старшими дошкільниками іменників і прикметників, утворених за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки, умовно можна розподілити на чотири етапи: привертання уваги дітей до матерії слова з метою з'ясування функцій, які виконує в мовленні означена категорія слів; ознайомлення із словотвірною моделлю, елементарними правилами словотворення; активізація в мовленні дітей слів, утворених за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки під час організації дидактичних мовленнєвих ігор і вправ; реалізація й закріплення набутих знань, умінь і навичок поза навчально-мовленнєвою діяльністю.

Отже, ефективність навчання старших дошкільників словотворення іменників і прикметників за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки значно підвищиться, якщо забезпечити: максимальну мовленнєву активність дітей; емоційну насиченість навчально-мовленнєвої діяльності наочними, словесними, практичними, ігровими методами навчання в їх тісному взаємозв'язку; раціональне поєднання різних типів і видів занять; урахування принципів індивідуалізації та диференціації; навчання словотворення за такими етапами: відбірково-аналітичний, первинно-ознайомлювальний, діяльнісний, творчий.

1. Чуковский К.И. От двух до пяти. – М.: Учпедгиз, 1955. – С.19.
2. Арушанова А.Г. Парадоксы детской грамматики // Дошкольное воспитание. – 1991. – №7. – С.47-48.
3. Тамбовцева А.Г. Словотворчество и активность ребенка // Воспитание личности ребенка дошкольного возраста. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1976. – С.98-105.
4. Николайчук Г.І. Організація мовленнєвої діяльності в процесі розвиваючої роботи з дітьми // Актуальні проблеми дошкільного виховання. – Рівне, 1997. – С.108-112.
5. Рождественский Н.С. О начальном курсе грамматики. // Начальная школа. – 1965. – № 7. – С.63-67.
6. Ульenkova У. Формирование общей способности к учению у шестилетних детей // Дошкольное воспитание. – 1989. – № 3. – С.53-57
7. Образовательная работа в детском саду по программе “Развитие” / Под ред. О.М.Дьяченко, В.В.Холмовской. – М.: Новая школа. 1996. – 64с.

Катерина КРУТІЙ (Запоріжжя)

СЛОВОТВОРЧИЙ КОМПОНЕНТ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ МОВНОЇ ЗДІБНОСТІ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Уперше термін “мовні здібності” було вжито видатним німецьким філософом Вільгельмом фон Гумбольдтом. Він пов'язував процес засвоєння мови дитиною з оволодінням “внутрішньою мовною формою”, тому що у дитини відбувається не механічне заучування мови, а розгортання мовної здібності

[1]. В науковому обігу використовується також термін “мовні здатності”.

За М. Девберою, мовна здатність – це функціональна система, що виникла внаслідок відображення елементів системи рідної мови і розвивається через збагачення наявних компонентів, які розглядаються як рівні структури мовної особистості [2:51]. Проте автор “Українського педагогічного словника” пропонує таке тлумачення терміну “здатність” – “властивість індивіда, яка визначає можливість, спроможність, нахил до виконання певної діяльності, ... зумовлюється рівнем знань, умінь і навичок тощо” [3: 135].

З'ясування терміну “здатність”(здатний) дає нам підстави стверджувати, що пропонуване визначення синонімічних слів (здатність – здібність) у контексті “мовна здатність (здібність)” є не зовсім вдалим. Погоджуючись із М. Девберою, що рідна мова виконує специфічну функцію в житті дитини – виформовує мовну здатність, тобто виробляє “вміння” освоювати мову і використовувати її як універсальний комунікативний засіб [2:49], ми розглядаємо мовну здатність як властивість індивіда, який спроможний і має нахил до мовленнєвої діяльності зокрема. Дійсно, ряд факторів є визначальними для дошкільної лінгводидактики: дитина в онтогенезі вже набуває здатності освоювати мову і користуватися нею, проте це набуття відбувається поза спеціально організованим процесом усвідомлення (поза навчанням), також ця здатність “забезпечена” певними “механізмами” саморозвитку [2:50]. Так, О.М. Мороховський, з'ясовуючи співвідношення понять “норма – мовлення – мовна структура”, пропонує трактувати наведену схему як модель “мовної здатності” (competence) мовця [4]. На його думку, ця модель показує, що мовні реалізації та нормативні уявлення учасників акту комунікації можуть значно відрізнитись. Тобто в даному випадку йдеться не про мовну здатність (як можливість і спроможність), а вже про поєднання біологічного і соціального та природні задатки, що і є основою здібностей.

Педагогічний підхід розглядає мовну здібність як інтелектуальну та мовленнєву активність особливого роду, яка виявляється у творчому підході до використання раніше засвоєних мовних засобів (Л.М. Єфименкова, О.С. Ушакова та ін.). На думку психолога І.О. Синиці, у складній системі мовних здібностей виразно виділяються такі компоненти: легкість наслідування, тонке чуття мови, відмінна словесна пам'ять,

швидкість засвоєння і практичне використання мовного матеріалу [5:46]. Педагог – практик В.О. Сухомлинський був приборником комплексного підходу до розвитку мовленнєвих здібностей дітей, радив збагачувати словник, допомагати оволодівати семантикою і граматику рідної мови, розвивати зв'язне мовлення і словесну творчість дітей [6:47]. Базовою основою цих здібностей, за його справедливим переконанням, є розвиток мовного чуття – тонкого, уважного, вдумливого ставлення до слів рідної мови. Для цього педагог радив проводити спеціальну роботу з дітьми – подорожі до першоджерел думки і слова. Слово з його найрізноманітнішими відтінками глибоко закарбовувалося в пам'яті дітей і в подальшому ставало будівельним матеріалом для різних видів самостійної словесної творчості [6].

У процесі вивчення побудови та функціонування мовної здібності науковцями, перш за все, досліджується спосіб репрезентації системи мови в мовній здібності, прескрипторні правила добору елементів, будова рівнів мови, що дає можливість повніше уявити психолінгвістичні механізми мовленнєвої діяльності, функціонування системи мови в мовленнєвому спілкуванні.

Отже, мовні здібності можна розглядати в декількох аспектах: у широкому контексті, як еквівалент словесних здібностей взагалі, та у вузькому – як здібності мовознавчі, аналітико-лінгвістичні або ж як здібності до засвоєння мов.

Схему формування механізму мовних здібностей (за матеріалами досліджень П.Я. Гальперіна, О.В. Запорожця, О.О. Леонтьєва, Н.С. Лейтеса, С.Л. Рубінштейна, Б.М. Теплова та ін.) можна запропонувати у такому вигляді: задатки – нахили – діяльність – спілкування – мовна здатність – мовна здібність – мовна особистість – мовна активність – мовна компетенція – мовна компетентність – мовна обдарованість (літературна, поетична тощо) – літературний або поетичний талант [7]. Аналіз результатів психолінгвістичних досліджень щодо питань словотворення в онтогенезі мовлення дозволяє говорити про необхідність виділення в мовній здібності також і словотворчого компонента.

Дослідження А.Г. Арушанової, Л.І. Гараєвої, О.М. Гвоздева, Е.А. Федеравиченс, Г.О. Черьомухіної, О.М. Шахнаровича, Н.М. Юрьєвої довели, що словотворчий компонент мовної здібності не існує в мовленні дитини первісно, а являє собою результат якісного розвитку і виникає тільки в

певний період цього розвитку. Включення словотворчого компонента у функціонування мовної здібності свідчить про виникнення в ній якісно нових когнітивно-мовних утворень, “моделей-типів” словотворення. О.М. Шахнарович звертає увагу щодо переходу мовної здібності “на якісно новий рівень розвитку, що відбивається не лише в умінні будувати, але й в умінні створювати нові номінативні одиниці, утворюючи їх за певними правилами” [8:134]. Активний процес становлення словотворчого компонента мовної здібності проходить у дошкільному віці. У цьому процесі науковці виокремлюють декілька шаблів. Окреслимо їх.

Формування словотворчого компонента на першому шаблі зумовлено досвідом дитини під час пізнання предметного світу. У словотворчій діяльності в цей період спостерігається, по-перше, акт творення похідних слів, по-друге, простежується залежність пізнання предметного світу від особливостей мислення дитини, яка відбивається в семантиці похідного слова.

Словотворчі процеси у дітей чотирьох-п'яти років характеризуються наявністю мовленнєвого семантичного аналізу ситуації, який відбивається у “членуванні” ситуації на компоненти. Етап синтезу поки що відсутній. На цьому шаблі, як доводять дослідження Л.І. Гараєвої, дитина дуже близько підходить до усвідомлення значення деяких словотворчих афіксів [9:127-128]. Саме цей шабел у становленні словотворчого компонента мовної здібності можна співвіднести з етапом “засвоєння семантики форми” (за О.М. Гвоздевим), “періодом формування передумов словотворення” (за А.Г. Арушановою).

Другий шабел характеризується включенням у цей процес як предметного, так і мовленнєвого досвіду дитини, їх взаємодією. *Мовленнєвий досвід дитини* ми визначаємо як практичне оволодіння рідною мовою, а також емпіричні узагальнення спостережень над мовою, які зроблені її носієм, незалежно від спеціальних знань про мову. Про певну взаємодію свідчать приклади інтерпретації похідних слів дітьми старшого дошкільного віку. Дитина відкриває для себе відношення “форма-значення”, яке приводить до оволодіння семантикою похідного слова. Саме таке відкриття сприяє тому, що в дитини формуються узагальнені моделі створення похідних слів, відкриваються нові можливості для подальшого руху дитини у її словотворчій діяльності.

Наступний шабел розвитку словотворчого компонента мовної здібності пов'язаний зі старшим дошкільним і молодшим

шкільним віком і відбивається в підвищенні майстерності дитини під час оволодіння значенням похідних слів і в її словотворчій діяльності. Цей період характеризується засвоєнням традиційних норм і правил словотворення, зниженням інтенсивності словотворчості, формуванням операції самостійного контролю й усвідомленого ставлення до власного мовлення (А.Г. Арушанова).

Факти, що наводяться К.І. Чуковським, свідчать: дитина дошкільного віку здатна орієнтуватися на граматичні ознаки мови [10]. Дошкільник нібито “схоплює” граматичне значення окремих морфем слова та оперує ними, складаючи свої слова: “Витончений відтінок кожної граматичної форми впізнається дитиною відразу, а якщо їй знадобиться створити (чи відтворити у своїй пам’яті) те чи інше слово, вона вживає саме той суфікс, саме те закінчення, які за потаємним законом рідної мови є необхідним саме для цього відтінку слова, яке передає потрібну думку чи образ” [10:348].

Досить цікавою є концепція М.І. Жинкіна, видатного дослідника психології мовлення. Особливо детально науковцем з’ясовано процес добору елементів тексту та обмеження, які накладає інтелект на цей процес. М.І. Жинкін вважає, що добір є саме тією універсальною операцією, яка проходить увесь ланцюг механізму мовлення – від мовленнєвого звуку до думки [11]. Автор цієї концепції висунув гіпотезу: слова не зберігаються у пам’яті в повній формі, а зберігаються певним чином в організованому вигляді як “решітка фонем” і “решітка морфем” їх елементів, із яких за певними правилами нібито знімається повна форма слова в момент вибору побудови висловлювання.

Під час декодування слова розташовуються у рядок, тобто йдуть одне за одним у часі. Розмірковуючи про необхідність інтеграції слів у пам’яті, М.І. Жинкін дійшов висновку про наявність операційної, іконічної мовленнєвої пам’яті [11:44]. Механізм мови побудовано таким чином, що будь-яка людина, що засвоїла її в дитинстві, навіть маючи обмежені можливості, буде приймати мовлення точно за ходом його часового плину. У процесі прийняття мовлення засвоєння граматичного простору може значно зменшити час прийому інформації, стиснути зигзаг граматичних ходів і виявити мисль. На думку М.І. Жинкіна, той, хто слухає, не намагається робити граматичний аналіз, а тільки приймає мисль, яка міститься уповідомленні [11:45]. Отже, граматичний аналіз було вже давно зроблено, а саме в той період, коли в мозку вироблялася граматична структура. Користуючись

правилами закладеного у цій структурі предметного коду, той, хто слухає, розуміє мисль. І далі видатний психолог робить досить вдалий і влучний висновок: “Грамматика – це трамплін, від якого необхідно відштовхнутися для того, щоб потрапити у сферу мислі” [11:45].

Доведено, що в наступні роки це лінгвістичне ставлення до слова, яке тільки зароджується, в силу певних обставин зникає [12:250]. Науковці називають терміни зникнення – наприкінці сьомого року життя. К.І. Чуковський пов’язував це явище зі зниженням природної чутливості до мови, втратою “лінгвістичної геніальності”, проводячи паралель із загасанням у старших дошкільників творчості у малюванні [10]. Аналогічне явище затухання творчості в режисерських іграх помічено О.М. Гаспаровою. Зауважимо, що факт загасання чутливості до мови підлягав неодноразово критиці з боку Ф.О. Сохіна та Д.Б. Ельконіна [13]. Проте цей факт має численні підтвердження результатами експериментальних досліджень. Отже, процес оволодіння творенням похідного слова характеризується інтеріоризацією мовленнєвого аналізу ситуації.

Принциповим є питання щодо шляхів формування мовної здібності. До останнього часу панівною точкою зору на процес оволодіння рідною мовою була та, відповідно до якої дитина, яка чує готові зразки мовлення дорослих, “приспосовує” своє мовлення до цих зразків. Під час багаторазового повторення у дошкільників формується деякий досвід вживання правильних форм. Результати психолінгвістичних досліджень (О.М. Шахнарович, Н.М. Юрьєва) спростовують це твердження. На думку вчених, “дитяче мовлення” – не вторинне явище щодо мови дорослих [8:43]. Експерименти доводять, що в дитини у процесі мовленнєвого розвитку формується декілька мовних систем, кожна з яких різниться від мовної здібності дорослих, має свої правила і будову. Дитяче мовлення – це самостійна діяльність зі своєрідними цілями, мотивами, зі складною ієрархічною будовою. Засоби цієї діяльності зовнішньо ті ж, що й у дорослих, але за суттю вони різняться. З’ясовано, що різниця полягає в іншому – функціональному користуванні мовними елементами. Функціональне користування можливе за рахунок “внутрішніх” – семантичних відмінностей мовленнєвих засобів дитячого і дорослого мовлення.

Отже, мовна здібність – це деяка функціональна система елементів і правил вибору. “Перехід” правил діяльності із “зовнішніх” у “внутрішні” складає основу формування правил

семантичного компонента мовної здібності. Елементи ситуації виокремлюються, їм приписуються значення, які визначаються контекстом ситуації. Результатом накопиченого мовленнєвого досвіду дитини є ієрархія смислів, яка і складає основу правил вибору елементів.

Під час дослідження дитячого мовлення ми також намагалися з'ясувати питання про те, що ж виступає джерелом мовленнєвого розвитку. Під мовленнєвим розвитком дитини дошкільного віку ми розуміємо наявність оптимального щодо віку кола лінгвістичних уявлень, мовленнєвих умінь і навичок, розвиненість мовлення, сформованість мовленнєвої активності, самостійність в оволодінні лінгвістичною інформацією, вміння використовувати різноманітні засоби спілкування.

Аналіз психолінгвістичної літератури з проблеми нашого дослідження доводить, що мовлення розвивається як особливий вид діяльності, особливий вид цілеспрямованої поведінки. Початком оволодіння рідним мовленням є називання дитиною різних предметів у процесі спілкування, взаємодії з дорослими та під час предметно-практичної діяльності. Знання про предмет, його назву дитина засвоює, тільки маніпулюючи з ним, у своїй предметно-практичній діяльності, яка змінюється та ускладнюється. Слід зазначити, що на проміжному рівні з'являються зразки – еталони, які являють собою деякі кореляти об'єктивного досвіду та знань про дійсність. Формування таких еталонів – результат взаємодії процесів предметної діяльності та узагальнення. Примат діяльності у становленні мовної здібності дитини є фундаментальним положенням “теорії мовленнєвої діяльності” І.О. Зимньої, О.О. Леонтьєва [14]. Так, за І.О. Зимньою, мовленнєва діяльність є активний, цілеспрямований, мотивований, предметний процес видавання та прийому інформації, яка спрямована на задоволення комунікативно-пізнавальної потреби людини під час спілкування [14]. Психологи (Л.С. Виготський, О.Р. Лурія, О.О. Леонтьєв) виокремлюють два рівні оволодіння мовою: рівень практичного та усвідомленого оволодіння мовленнєвою діяльністю.

Слова, які були наявними у мовленні дитини, вже не передають і не вміщують новий зміст знання про предмет. Тому виникає певний розрив між здатністю пізнання предмета і наявною можливістю висловити це через нове знання. Цей розрив можна подолати лише у вигляді стрибка, який забезпечить оволодіння новими навичками, оволодіння способами словотворення з метою вираження складних зв'язків предмета чи

явища довіклля. Поява похідних слів у мовленні дитини свідчить про її прогрес у пізнанні мови та дійсності, тобто про досягнення дитиною нового рівня когнітивного і мовленнєвого розвитку.

Отже, збагачення словника дітей новими похідними словами є показником загального становлення мовної здібності дитини. Саме тому створення будь-якої теорії оволодіння мовою в онтогенезі вимагає ретельного дослідження процесів словотворення в дитячому мовленні.

Проте, незважаючи на свою значущість, проблема оволодіння словотворенням в онтогенезі досить тривалий час не приваблювала уваги науковців. Лише в окремих роботах це питання відбивалося при висвітленні дослідниками загального плану онтогенезу мовлення. Це можна пояснити тим, що в історії вивчення граматичного розвитку мовлення дітей довгий час існувала думка про те, що дошкільники засвоюють ті чи інші правила, зміни слів тільки через механічне повторення зразків мовлення дорослих, тобто імітативний принцип був на засадах пояснювання того, яким чином дитина оволодіває рідним мовленням. Так, пріоритетна роль наслідування висвітлюється у працях М.М. Кольцової, М.О. Рибникова, Г.С. Тер-Мінасової, В. Штерн та ін.

Оволодіння граматикою мови характеризується не імітацією існуючих зразків, а явищем генералізації, аналізу й узагальнення мовних і мовленнєвих фактів, які пов'язані з прагненням дитини до узагальнень, до пошуку аналогій і закономірностей. Найбільш чітко це проявляється в генералізації та надгенералізації закінчень та афіксів. За Ф.О. Сохіним, оволодіння граматичною будовою мови проходить на основі “складної динаміки встановлення стереотипів, їх генералізації та диференціації” [13:45].

У процесі засвоєння дитиною граматичних конструкцій Ф.О. Сохін виділяє три стадії. На першій стадії проходить встановлення певного стереотипу та його генералізація. На другій – спостерігається незначний розпад першого стереотипу, який, генералізуючись, підпорядковує собі старий стереотип. На третій стадії помічається диференціація вживання стереотипів. Подальші дослідження процесу оволодіння дитиною граматикою рідного мовлення були спрямовані на накопичення фактичних даних, які розкривають сутність процесу формування граматичної будови мови (А.В. Захарова, М.І. Попова, Н.П. Сербрянікова, Ф.О. Сохін. У своїх працях науковці довели, що характеристикою процесу оволодіння мовленням у

дошкільному віці слід вважати генералізацію, а не імітацію мовних явищ.

Зазначимо, що стрижневими моментами під час становлення процесів словотворення в дитячому мовленні є процес узагальнення зв'язків предметного середовища та мовленнєвих явищ і формування імпліцитних правил вживання граматичних форм на основі діяльності дитини та накопиченого мовленнєвого досвіду. Так, Г.О. Черьомухіна довела, що власне дитячі мотивовані словотворчі найменування виступають у вигляді “номінативних одиниць у мовленні дитини на певному етапі розвитку діяльнісного досвіду і мовної здібності” [15:19].

Динаміка словотворення і словотворчості в дошкільний період оволодіння мовою висвітлена у працях А.Г. Арушанової, Н.А. Лопатинської, Н.В. Маковецької, Е.А. Федеравичене та ін. Науковці зосереджують увагу на суттєвій різниці у словотворенні у дітей молодшого і старшого дошкільного віку. Динаміка відбивається у зниженні інтенсивності словотворчості, в загальному зниженні дитячих “неологізмів”, утворених за допомогою функціональних замісників морфем (безсмыслених звукокомплексів і морфем із неадекватним значенням). Причину таких змін А.Г. Арушанова вбачає у прояві критичного ставлення до власного мовлення й “формуванні операції контролю в дітей старшого дошкільного віку” [12]. Проте, за О.М. Шахнаровичем, Н.М. Юрьєвою, причиною як якісних, так і кількісних змін у словотворчій діяльності на різних щаблях її розвитку є зміни всього пізнавального розвитку дитини [8].

Отже, предметом вивчення в наукових працях із дитячого словотворення (як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників) є неузвальні похідні слова, тобто дитячі неологізми. На наш погляд, такий інтерес зумовлюється тим, що в них найбільш чітко проявляється творча активність дитини в мовленнєвій діяльності, демонструється самостійність у творенні нових слів. О.М. Гвоздев зазначає, що, “коли дитина вживає слова та форми, які збігаються із загальноживаною мовою, не можна думати про те, що вони завжди отримані від дорослих у цілому, готовому вигляді”, проте “інколи важко об'єктивно визначити, чи це повне запозичення, чи власно утворене дитиною слово” [16:460].

Значна частина дитячих мовленнєвих помилок (їх можна визначити як *системні*) являє собою порушення мовної норми як результат досить прямолінійного дотримування системи. О.М. Мороховський так коментує цей факт: “Поява оказіонального елемента мовлення (неологізму) будь-якого

ступеня складності є включення потенційно можливого елемента мови в актуальні відношення одиниць мовлення” [4:20]. Іншими словами, виникнення оказіоналізму (неологізму) в мовленні є або актуалізація потенційно можливого мовного елемента, або актуалізація потенційно можливих відношень у вже існуючих елементах.

На нашу думку, досить цікаво пояснює факт створення дітьми оказіоналізмів М.П. Кочерган. Відомий український мовознавець зауважує, що у системі є порожні клітини, тобто нереалізовані можливості мови. Саме їх “часто заповнюють діти своїми інноваціями, які вони створюють за моделями, що наявні в мовній системі” [17:73]. Становлення мовної норми проходить під впливом мовлення дорослого. Здатність дитини “вибирати” норми і будувати своє мовлення психолінгвісти називають “мовленнєвим чуттям”. Приклади дитячого неузвального словотворення є лише частиною всього обшару похідних слів. Друга ж частина - це правильні, нормативні похідні слова, які збігаються з правильними похідними словами дорослих. Третя - продукт переходу від групи дитячих “неологізмів” у результаті корекційної ролі дорослих. За Л.В. Щербою, така частина слів з'являється з “негативного мовленнєвого матеріалу” [18:72].

Важливою умовою словотворчої діяльності є засвоєння особливого способу найменування дійсності та практичне застосування його. Даний процес є змістом становлення словотворчої діяльності. Слід зазначити, що засвоєння дитиною значення похідного слова відбувається лише за умов оволодіння його змістом і способом словотворення. Проте процес засвоєння нового слова розглядається у психолінгвістиці як утримання в довготривалій пам'яті дитини графіко-акустико-моторного й семантичного образу слова.

Нами експериментально доведено, що процес навчання старших дошкільників словотворення іменників і прикметників за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки (дослідження Н.В. Маковецької) та засвоєння правил префіксального словотворення дієслів (дослідження Н.А. Лопатинської) повинен будуватися на певних послідовних стадіях: привертання уваги дошкільників до матерії слова з метою з'ясування функцій, які виконують у мовленні означені категорії лексем; ознайомлення зі словотвірною моделлю, елементарними правилами словотворення; активізація у мовленні дітей похідних слів, утворених за допомогою суфіксально - префіксального способу;

реалізація й закріплення набутих мовленнєвих знань, умінь і навичок у спонтанному мовленні.

Разом із тим, з'ясовано певні закономірності, що спостерігалися у мовленні старших дошкільників у процесі засвоєння моделей словотворення: темпи засвоєння іменників і прикметників, утворених за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки, залежать від рівня розуміння дітьми семантичних функцій тих чи інших суфіксальних морфем, а засвоєння префіксальних дієслів – від рівня розуміння семи, які несуть у собі дієслівні префікси, виконуючи ту чи іншу роль у мовленні, усвідомлення їх словотвірної семантики; оволодіння моделями словотворення залежить від ступеня включення дошкільників у предметно-практичну та мовленнєву діяльність тощо.

Отже, на нашу думку, словотворення є одним із компонентів мовної здібності, який, з одного боку, виражається в номінативній словотвірній діяльності дитини, суттєві зв'язки якої та сутність знаходять своє відбиття у відношеннях структурних елементів слова. З іншого – в діяльності щодо оволодіння похідних слів рідного мовлення, їх значення та способів словотворення. Саме він (процес) і став основою для початку наших експериментальних досліджень із проблем практичного навчання дітей дошкільного віку засобам словотворення.

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М, 1984. – С.20 – 121.
2. Девбера М. Розвиток мовлення чи мовної здатності? // Укр. мова і література в школі. – 1999. – № 2. – С.49 – 51.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – Київ., 1977. – 376с.
4. Мороховський О.М. Про співвідношення понять мовлення – норма – система (до концепції мовних рівнів) // Мовознавство. – 1973. – № 1. – С. 16 – 24.
5. Синиця І.О., Ільюк Б.А. Мовні здібності учнів // Укр. мова і літ. в школі. – 1967. – №8. – С.44 – 49.
6. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в п'яти томах. /Том 3. – К., 1977. – С. 437 – 438.
7. Микляева Н.В. Развитие языковой способности у детей с общим недоразвитием речи // Дефектология. – 2001. -№ 2. – С.56 – 64.
8. Шахнарович А.М., Юрьева Н.М. Психолінгвістический анализ семантики и грамматики (на материале онтогенеза). – М., 1990. – С. 28 – 52.

9. Гараева Л.И. Психолінгвістический анализ семантической структуры производного слова: Дис...канд. филол. наук. – М., 1987.
10. Чуковский К.И. От двух до пяти / Собр. соч. в 6 т. – Т.1. – М., 1967. – С. 320 - 361
11. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. М.: Наука, 1982. – 156с.
12. Арушанова А.Г. Речь и речевое общение детей. – М.: Мозаика-Синтез, 1999. – 272с.
13. Сохин Ф.А. Начальные этапы овладения ребенком грамматическим строем языка: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – М., 1955. – С. 2- 11
14. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. – М., 1985. – 160 с.
15. Черемухина Г.А. Лингвистические и психолінгвістические исследования словообразования: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 10.02.19. – М., 1981. –21с.
16. Гвоздев А.Н. Формирование у ребенка грамматического строя русского языка. – Ч.II / Под ред. С.И.Абакумова. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1949. –192с.
17. Кочерган М.П. Загальне мовознавство. – К., 1999. – 288с.
18. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л, 1974. – 428с.

ЗМІСТ

<i>Переднє слово</i>	5
ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ДЕРИВАТОЛОГІЇ	
<i>Василь Німчук (Київ)</i> . Аглютинація в лексичному словотворенні.....	7
• <i>Іван Вихованець (Київ)</i> . Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні міжрівневі?.....	13
<i>Віталій Кононенко (Івано-Франківськ)</i> . Синтаксис і словотвір: спільні процеси й тенденції.....	18
<i>Ніна Клименко (Київ)</i> . Взаємозв'язок співвідносних різнорівневих одиниць як критерій зіставлення мов (на матеріалі української та новогрецької).....	28
<i>Володимир Горпинич (Дніпропетровськ)</i> . Сучасні проблеми слов'янської ад'ектонімії.....	37
<i>Катерина Городенська (Київ)</i> . Синтаксичні засади словотвірних категорій граматичної ад'ективації.....	46
<i>Анатолій Загнітко (Донецьк)</i> . Синтаксична деривація: аспекти внутрішньореченневих міжреченневих перетворень.....	54
• <i>Василь Грещук (Івано-Франківськ)</i> . Основоцентрична дериватологія: історія, стан, перспективи.....	68
<i>Євгенія Карпіловська (Київ)</i> . Моделювання словопороджувального механізму сучасної української мови в словниках інтегрального типу.....	78
• <i>Зінаїда Сікорська (Луганськ)</i> . Словотвірні частини похідного слова.....	89
<i>Марія Голянич (Івано-Франківськ)</i> . Внутрішня форма слова: витоки, інтерпретації (догумбольдтівський період).....	97
<i>Лілія Невідомська (Тернопіль)</i> . Ще раз про сутність лексико-семантичної деривації.....	105
<i>Микола Мірченко (Луцьк)</i> . Словотвірне значення та графемна структура словотвірних категорій.....	117
<i>Світлана Соколова (Київ)</i> . Дивергенція та конвергенція у сфері префіксального словотвору дієслова.....	125
<i>Анатолій Нелюба (Харків)</i> . Про "словотвірний" статус аббревіатур.....	131
<i>Микола Лесюк (Івано-Франківськ)</i> . Словотвір у інтерпретації Василя Сімовича.....	140
<i>Зоя Валюх (Полтава)</i> . Проблема системно-парадигматичних відношень на морфологічному і словотвірному рівнях.....	151

<i>Ірина Вербовська (Львів)</i> . Словотвірна синонімія у структурно-системній організації словотвору.....	162
<i>Іван Думчак (Івано-Франківськ)</i> . Динамічний аспект універбачійних процесів.....	172
<i>Віра Пітель (Івано-Франківськ)</i> . Природа інтравербальних епідигматичних зв'язків.....	177

СЕМАНТИКО-СЛОВОТВІРНА Й ФУНКЦІОНАЛЬНА СТРУКТУРА ПОХІДНИХ СЛІВ

<i>Тетяна Черниш (Київ)</i> . Дериваційна характеристика деяких українських назв хатніх артефактів із коренем лек- на загальнослов'янському тлі.....	190
<i>Ірина Ощипко (Львів)</i> . Структурні типи польських відприкметникових прислівників та їх українські аналоги....	201
<i>Борис Коваленко (Кам'янець-Подільський)</i> . Словотвір субстантивних аугментативів.....	209
<i>Лариса Кислюк (Київ)</i> . Нові тенденції у творенні іменників – назв осіб сучасної української мови.....	217
<i>Валентина Пономаренко (Харків)</i> . Ідіоматичність похідних іменників із загальним словотвірним значенням "носії ознаки".....	226
<i>Володимир Барчук (Івано-Франківськ)</i> . Словотвірні особливості девербативів і валентна структура субстантивних синтаксем.....	233
<i>Галина Каптур (Луцьк)</i> . Стилістично-словотвірна мотивація оцінних дієслів негативної поведінки людини..	240
<i>Оксана Микитюк (Львів)</i> . Семантичний спосіб творення абстрактних іменників.....	245
<i>Оксана Микитин (Івано-Франківськ)</i> . Семантична співвідносність абстрактних іменників та їх похідних.....	254
<i>Михайло Бігусяк (Івано-Франківськ)</i> . Словотвірна характеристика весільної лексики у гуцульському діалекті.....	262
<i>Наталія Коваленко (Кам'янець-Подільський)</i> . Фраземна деривація у західноподільських говірках.....	270
<i>Олександр Петров (Сімферополь)</i> . Динаміка відфраземного словотвору.....	275
<i>Тетяна Лагута (Харків)</i> . Відфраземні дієслова.....	283
<i>Данута Мазурик (Львів)</i> . Суфіксальне творення неологізмів-іменників у сучасній українській мові.....	292

КОМПЛЕКСНІ ОДИНИЦІ СЛОВОТВОРУ: СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА

<i>Надія Тишківська (Івано-Франківськ)</i> . Особливості десубстантивного словотворення в СТ коренів зі	

значенням почуття в українській мові.....	303
<i>Олена Пелехата (Івано-Франківськ)</i> . Категорія Nomina loci в слов'янському мовознавстві.....	307
<i>Любов Коржик (Івано-Франківськ)</i> . Структура і семантика відприкметникових словотвірних ланцюжків української мови.....	312
<i>Надія Дідух (Львів)</i> . Структура словотвірних гнізд з вершинами <i>високий-низький</i>	322
<i>Юлія Манохіна (Харків)</i> . Словотвірний тип N абстр. → N конкр. в парадигмі лексико-семантичного способу словотвору.....	328
<i>Володимир Олексенко (Херсон)</i> . Словотвірна категорія протилежності у сучасній українській мові.....	333
<i>Ірина Джочка (Івано-Франківськ)</i> . Реалізація словотворчого потенціалу дієсловами конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта.....	341
<i>Роман Бачкур (Івано-Франківськ)</i> . Структура словотвірних парадигм іменників на позначення свійських тварин.....	354
<i>Людмила Турик (Луцьк)</i> . До питання про словотвірні типи українських перформативів.....	365

ІСТОРІЯ СЛОВОТВОРУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

<i>Петро Білоусенко (Запоріжжя)</i> . З історії словотвірної модифікації (суфікс <i>-иця</i>).....	370
<i>Віктор Мойсієнко (Житомир)</i> . Із спостережень над іменним словотвором в актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року.....	387
<i>Ольга Кровицька (Львів)</i> . Nomina personalia у суспільно-політичному лексиконі XVI–XVIII ст.: особливості словотворення.....	391
<i>Марія Брус (Івано-Франківськ)</i> . Словотвірна семантика фемінітивів української мови XVI–XVII століття.....	403
<i>Світлана Семенюк (Запоріжжя)</i> . Суфікс-закінчення <i>-а</i> в іменниках з модифікаційним значенням жіночої статі (кінець XVIII–XX ст.).....	413
<i>Уляна Штанденко (Київ)</i> . Словотвір дієслів з суфіксом <i>-а-</i> (<i>-ья-</i>) у староукраїнській мові XIV–XVIII ст. (відсубстантивні деривати).....	423
<i>Тетяна Савела (Запоріжжя)</i> . З історії творення складносуфіксальних зоологічних назв в українській мові.....	440
<i>Любов Стобур (Запоріжжя)</i> . Деривати з конфіксом <i>су-...-Ø</i> в історії української мови.....	445

<i>Оксана Меркулова (Запоріжжя)</i> . Конфіксальні іменники з препозитивним елементом <i>без-</i> в українській мові XVI – п. п. XVII століть.....	449

СЛОВОТВІР У ТЕРМІНОЛОГІЇ

<i>Володимир Пілецький (Львів)</i> . Назви процесових понять у науково-технічній термінології.....	459
<i>Ярослав Яремко (Дрогобич)</i> . Особливості українського термінотворення початку XX ст. (на матеріалі військової термінології).....	469
<i>Ірина Кочан (Львів)</i> . Слова з терміноелементом <i>біо-</i> у сучасній українській літературній мові.....	484
<i>Ірина Процик (Вроцлав)</i> . Словотвір українських фізичних термінів на зламі XIX–XX століть.....	495
<i>Галина Онуфрієнко (Запоріжжя)</i> . Словотвірний потенціал запозичень у національній термінології.....	501
<i>Оксана Данилюк (Луцьк)</i> . Географічні терміни Волині з суфіксом <i>-ин(а)</i>	512
<i>Ольга Стрижаковська (Чернівці)</i> . Словотвір дієслів у медичній термінології.....	516

ОНОМАСТИЧНИЙ СЛОВОТВІР

<i>Дмитро Бучко (Тернопіль)</i> . Походження та словотвір ойконімів типу <i>Залужжя, Міжгір'я, Підлісся</i> в українській та інших слов'янських мовах.....	522
<i>Ольга Паламарчук (Київ)</i> . Використання словотворчих засобів при відтворенні чеських антропонімів українською мовою.....	529
<i>Ірина Фаріон (Львів)</i> . Прізвищві назви композитного структурного типу (за матеріалами Францисканської та Йосифінської метрик наприк. XVIII – поч. XIX ст. терену Підкарпатської Львівщини).....	537
<i>Галина Вишневецька (Київ)</i> . Топоніми Червенсько-Холмської Русі.....	545
<i>Олег Белей (Львів)</i> . Про способи творення сучасних українських фірмонімів.....	555
<i>Марія Мриглод (Тернопіль)</i> . Посесивні ойконіми Галицької землі з християнськими іменами в основах (структурно-словотвірна характеристика).....	561
<i>Любов Костик (Чернівці)</i> . Морфологічна словотвірна модель гідронімів (неспротічних вод) Буковини.....	568

СЛОВОТВІР І ХУДОЖНІЙ ТЕКСТ

<i>Тетяна Беценко (Суми)</i> . Складні іменники в думках: структура, семантика, поетика.....	575
<i>Тетяна Космеда (Львів)</i> . Оказіональні слова в Шевченковому тексті (на матеріалі мови "Журналу").....	583
<i>Оксана Грещук (Івано-Франківськ)</i> . Текстoorієнтовані функції словотвірних одиниць у романах Павла Загребельного "Диво", "Смерть у Києві", "Євпраксія".....	590
<i>Анжеліка Попович (Кам'янець-Подільський)</i> . Словотворення Євгена Гуцала.....	597
<i>Юрій Цимбалюк (Запоріжжя)</i> . Порівняльно-структурні особливості прислів'їв з однаковими початковими і кінцевими словами.....	602
<i>Юлія Юсип-Якимович (Ужгород)</i> . Словотвірні ономатопостичні моделі народної мови як джерело для передачі звукових вражень в українській імпресіоністській поезії.....	610
<i>Андрій Панченков (Луганськ)</i> . Дериваційні засоби характеротворення в поезії Л. Старицької-Черняхівської "Іван Мазепа".....	624
<i>Леся Куриляк (Івано-Франківськ)</i> . Оказіональні номінації у кореферентному ряді тексту.....	630

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ СЛОВОТВОРУ

<i>Зоряна Каспришин (Львів)</i> . Словотвір у курсі української мови як іноземної.....	638
<i>Наталія Маковецька (Запоріжжя)</i> . Особливості навчання старших дошкільників словотворення за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки.....	642
<i>Катерина Крутій (Запоріжжя)</i> . Словотворчий компонент як чинник розвитку мовної здібності дитини дошкільного віку.....	652

НБ ПНУС

640173

ББК 81.2Ук-211

УДК 81'373.611

Наукове видання

Актуальні проблеми українського словотвору.

Збірник статей.

Технічний редактор: *Іван Думчак*

Художнє оформлення: *Роман Бачкур*

Комп'ютерний набір і верстка: *Роман Бачкур, Оксана Семенюк*

Здано до набору 30.03.2002р. Підписано до друку 15.04.2002р. Формат 60x⁸⁴/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cug. Ум. друк. арк.43,11. Вид. арк.43,72. Тираж 200 прим. Зам. 18.

Видавництво "Плай" Прикарпатського університету
ім. Василя Стефаника, 2002

76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, тел.59-60-51

Актуальні проблеми українського словотвору / За редакцією Василя Грещука. – Івано-Франківськ; Плай, 2002.–669 с.

ISBN 966-640-87-1